

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

В. Л. Булахов, А. А. Губкін, О. Л. Пономаренко, О. Є. Пахомов

**БІОЛОГІЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ УКРАЇНИ.
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ.
ПТАХИ: НЕГОРОБЦЕПОДІБНІ
(AVES: NON-PASSERIFORMES)**

МОНОГРАФІЯ

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2008

УДК 598.2
ББК 28.693.35
Б 90

Рекомендовано до друку вченою радою Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара. Протокол № 7 від 4 лютого 2008 р.

Рецензенти:

член-кор. НАНУ, д-р біол. наук, проф. І. Г. Ємельянов
д-р біол. наук, проф. В. В. Серебряков
д-р біол. наук, проф. О. І. Кошелев

Булахов В. Л.

Б 90 Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Птахи: Негоробцеподібні (Aves: Non-Passeriformes) / В. Л. Булахов, А. А. Губкін, О. Л. Пономаренко, О. Є. Пахомов. За загальн. ред. проф. О. Є. Пахомова. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009. – 624 с. – Дод. електрон. версія
ISBN 978-966-551-248-6

Розглянуто важливі питання біорізноманіття птахів в умовах Дніпропетровщини. Наведено характеристику природних умов області, видового складу тварин, екологічних комплексів, популяційної структури, сучасного стану, кадастру таксонів і функціональної ролі птахів у екосистемах. Висвітлено питання раціонального використання птахів. Наведено практичні рекомендації щодо охорони, збереження та збагачення орнітофауни регіону.

Для працівників природоохоронних установ і мисливських господарств, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, наукових працівників, аспірантів, студентів, школярів, любителів природи.

Іл. 209. Карт 195. Табл. 31. Бібліогр. 724.

Булахов В. Л.

Б 90 Биологическое разнообразие Украины. Днепропетровская область. Птицы: Неворобьиобразные (Aves: Non-Passeriformes). / В. Л. Булахов, А. А. Губкин, А. Л. Пономаренко, А. Е. Пахомов. Под общ. ред. проф. А. Е. Пахомова. – Д.: Изд-во Днепропетр. ун-та, 2009. – 624с. – Прил. электрон. версия
ISBN 978-966-551-248-6

Рассмотрены важнейшие вопросы биоразнообразия птиц в условиях Днепропетровщины. Представлена характеристика природных условий области, видового состава животных, экологических комплексов, структуры популяций, современного состояния, кадастра таксонов и функциональной роли птиц в экосистемах. Освещены вопросы рационального использования птиц в промысле, а также как биоиндикаторов состояния окружающей среды. Представлены практические рекомендации по охране и обогащению орнитофауны региона.

Для сотрудников природоохранных организаций и охотничьих хозяйств, научных работников, студентов, аспирантов и преподавателей высших и средних учебных заведений, любителей природы.

Илл. 209. Карт 195. Табл. 31. Библиогр. 724.

Bulakhov V. L.

Б 90 Biological Diversity of Ukraine. The Dnipropetrovsk region. Birds (Aves: Non-Passeriformes) / V. L. Bulakhov, A.A. Gubkin, O.L. Ponomarenko, A. E. Pakhomov. Ed. prof. O.E. Pakhomov. – Dnipropetrovsk: Dnipropetr. Univ. Press, 2008. – 624 p. – E-copy included.

The major questions of a biodiversity of birds in the conditions of Dnipropetrovsk region are considered. The characteristic of an environment of area, specific structure of animal, ecological complexes, structures of populations, a modern condition, a cadastre taxons and a functional role of birds in ecosystems is presented. Questions of rational use of birds in a craft, and also as bioindicators of a condition of environment are taken up. Practical recommendations about protection and enrichment ornithofaunas region are presented.

For employees of the nature protection organisations and the hunting economies, science officers, schoolboys, students, post-graduate students and teachers of the higher and average educational institutions, fans of the nature.

Ill. 209. Tab.31. Bibliogr. 724.

© Булахов В. Л., Губкін А. А.,

Пономаренко О. Л., Пахомов О. Є., 2008

© Видавництво Дніпропетровського національного університету, оформлення, 2008

ISBN 978-966-551-248-6

90-річчю
Дніпропетровського національного
університету ім. Олесь Гончара
присвячується

Дом Сэйера, увешанный картинами самых разнообразных птиц кисти непохожих мастеров, походил на колонию крылатых. Полотна позволяли Сэйеру не покидать мир пернатых существ. Сильные звери казались ему ограниченными, и лишь у птиц он усматривал величие духа, подобающее человеку, однако по неизвестным причинам до сих пор не снизошедшее на любимое творение господа.

В. Черняк «Правило Пори»

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Птахи – один із надзвичайних чудових проявів життя на нашій планеті. Вони прикрашають природні й культурні ландшафти, наповнюють їх звуками й кольорами, надаючи їм неповторної своєрідності. Вони завжди користувалися популярністю й великою увагою у вчених і всього населення. Практично всі сторони життя птахів стали предметом пильного вивчення із часів Аристотеля.

Співробітники кафедри зоології та екології Дніпропетровського національного університету: професор В. Л. Булахов, доцент А. А. Губкін, доцент О. М. Мясоедова та доцент М. С. Романєєв були учасниками XVIII Міжнародного орнітологічного конгресу (орнітологія – наука про птахів), який відбувся у Москві в 1982 році. На запитання багатьох кореспондентів різних країн світу, які узагальнено можна сформулювати «Що дали птахи людству?», були одержані такі відповіді:

- співпереживання польоту;
- раз птахи літають, то літають і боги і душа і думка, то і сама людина могла б літати і полетіла, освоюючи не тільки небесний, а й космічний простір;
- радість життя;
- фарби, пісні, рух, натхнення;
- мрію польоту, відчуття свободи;
- дуже багато для розуміння прекрасного;
- широкий кругозір;
- змогу розробити еволюційну теорію;
- перемогу над силою тяжіння;

- захоплення таємницями світу, у які людина одержала можливість зазирнути;
- символи торжества життя;
- духовну поживу (не м'ясо);
- окрилили людину;
- красу, поезію;
- міру глибини відчуття свободи й радості;
- яким нудним був би цей світ без птахів;
- природа нашої Землі існує і дає життя людині завдяки й птахам, які охороняють красу й здоров'я навколишнього середовища.

На друге узагальнене питання « Яке майбутнє в птахів, особливо у зв'язку зі зростанням антропогенного тиску на природу?» учені відповіли:

- у найближчі 50 років різноманіття птахів зменшиться більше ніж на 10 %, а чисельність у різних куточках планети скоротиться за 320 років;
- не краще, але не зовсім безнадійне;
- треба сподіватися й діяти, щоб зі зростанням антропогенного тиску одночасно збільшувати розмах охоронних заходів щодо птахів;
- птахів можна зберегти при будь-яких діях, спрямованих на їх користь, на співіснування нас із ними та їх із нами.

У відповідях прозвучали й захоплення і радість за світ птахів, і подяка за те, що вони є, і велика тривога. Для того й збираються вчені орнітологи на наукові форуми, щоб вирішити головне питання – як урятувати птахів.

Але самим орнітологам і науковцям природоохоронного напрямку навіть при їх великому бажанні не впоратися. Необхідне розуміння й сприяння всієї людської спільноти. І починати треба цю необхідну й корисну справу в кожному регіоні. На це й сподіваються автори книги.

ВСТУП

**Зима, как саван, облекла
Весь край наш в белую равнину
И птиц свободных на чужбину
Любовь и песни унесла.
Но и в чужом краю мечтою
Они летят к родным полям:
Зима их выгнала, но к нам
Они воротятся весною.**

П. Беранже, 1862

У цій книзі із серії «Біологічне різноманіття України» подана інвентаризація різноманіття птахів Дніпропетровської області.

Птахи – другий клас хребетних за кількістю видів після кісткових риб і є однією з найбільш різноманітних і своєрідних груп тварин. Оперення, характерний зовнішній вигляд, крила, яйця із твердою шкаралупою, відсутність живонародження, яке притаманне не лише ссавцям, а навіть риbam і плазунам, відособлюють цю групу тварин від усіх інших. Незважаючи на високий рівень організації ссавців як вищих хребетних, завершують еволюцію живих організмів саме птахи, які з'явилися на світ пізніше на 25 млн. років і розповсюдились по всій планеті. Немає на Землі куточка, де не було б птахів.

На відміну від інших багатьох представників тваринного світу, птахам притаманна висока лабільність і можливість за короткий час дістатися будь-якої точки земної кулі. Завоювання повітряного простору вимагає здатності їх до концентрації й витрат великої кількості енергії, показники якої переважають такі в усіх інших тварин. Це, у свою чергу, потребує значної активності в живленні. Саме ці особливості птахів – висока мобільність і активність – визначають їх велику користь у житті людини і функціональне значення в біосфері. Вони виконують важливу роль у створенні захисного блоку екосистем, в утворенні механізмів їх екологічної рівноваги, трансконтинентальному обміні речовиною та енергією, у підтриманні й розповсюдженні арбовірусів. Для людей перш за все птахи є активними помічниками в боротьбі з різними шкідниками сільськогосподарських, лісових і садових культур, вони прикрашають природу й наше життя. Постійний контакт людини із птахами піднімає життєвий тонус людини й мобілізує її духовні сили. Давно помічено, що в дитячих лікарнях, де в спеціальних місцях (вестибюлі, кімнати відпочинку й т. п.) тримають співочих птахів, хворі діти скоріше й ефективніше видужують.

Своєрідність, загадковість, краса й корисність птахів – складові частини того, що притягує людину до них, якого б віку ця людина не була й у якій галузі не працювала. Хіба що світ комах, і особливо метеликів, може сперечатися із птахами за людську прихильність і любов до них, але дуже часто переможцем виявляються птахи. Немає жодної з груп тварин, для вивчення й охорони яких було організовано в Україні аж три товариства: «Українське орнітологічне товариство» та «Товариство з вивчення й охорони птахів України при НАН України», що об'єднують, головним чином, професійних орнітологів, та «Товариство охорони птахів України», куди залучена велика група аматорів. Такі спільноти створені в майже 130 країнах світу, об'єднувальним центром їх є всесвітня організація «Birdlife International», штаб-квартира якої розташована в Нідерландах. Отож ці спільки, товариства охоплюють не тільки вчених, а й величезну армію любителів.

Ураховуючи великий інтерес суспільства до птахів, їх надзвичайно велике пізнавальне й практичне значення, важливу роль у функціонуванні біосфери, автори й присвятили цю книгу птахам, які мають найбільше видове різноманіття в Дніпропетровській області серед хребетних тварин.

У науковій праці використані й узагальнені матеріали дослідників та авторів, які вивчали птахів області: професора В. Л. Булахова – протягом понад 50 років (з 1952 р.), доцента А. А. Губкіна – понад 40 років (з 1956 р.), доцента О. Л. Пономаренка – 15 років (з 1993 р.), професора О. С. Пахомова – понад 10 років. Матеріали збиралися як стаціонарно (на Присамарському міжнародному біосферному стаціонарі ім. О. Л. Бельгарда) учасниками Комплексної експедиції Дніпропетровського національного університету під керівництвом професора О. Л. Бельгарда, так і в комплексних орнітологічних дослідженнях із вивчення птахів нижнього й середнього Дніпра під керівництвом професора В. В. Стаховського й комплексних гідробіологічних експедиціях із дослідження Дніпра, дніпровських водосховищ і малих річок під керівництвом професорів Г. Б. Мельникова, І. П. Лубянова, С. П. Журавля; у комплексних зооекологічних експедиціях із вивчення стану біорізноманіття наземних і водних екосистем Дніпропетровської області під керівництвом професора В. Л. Булахова.

Крім матеріалів власне авторів були використані орнітологічні матеріали, одержані в кінці XIX і першій половині XX сторіччя Б. С. Вальхом, професорами І. І. Барабаш-Нікіфоровим, В. В. Стаховським, М. П. Акімовим; в 50–70-ті роки XX століття – доцентом О. М. М'ясоєдовою і старшим викладачем кафедри зоології О. Д. Колесниковим, старшими науковими співробітниками НДІ біології ДНУ О. А. Губкіним, В. С. Гавриленком, Р. А. Онуфрієвим, П. Т. Чегоркою, В. В. Сижком, аматором з Англії П. Бредбіером, криворізькими орнітологами В. І. Стригуновим, В. В. Коцюрбою, В. Ю. Милобогом та багатьма іншими дослідниками.

У книзі використані фотокартки таких авторів: З. Клуза, Jan Jirasek, А. А. Кибальчича, А. В. Гражданкіна, А. В. Давигори, А. В. Кречмара, А. Г. Лухтанова, А. Кепперта, А. Мошанського, А. Ю. Кікстаутаса, Б. А. Коробейникова, Б. О. Нечаєва, В. І. Стригунова, В. Г. Коркішка, В. Д. Сіюхіна, В. К. Кінського, В. М. Єрмоленка, В. М. Зубаровського, В. М. Штейна, В. Н. Мосейкіна, В. Н. Огнева, В. О. Любавіна, В. Ф. Дорогого, В. Фіали, В. Ю. Раєвського, Вон-Чон-Гу, Г. М. Молодана, Г. М. Смирнова, Г. Молля, Г. Р. Лівенштейна, Е. М. Голованової, І. А. Нейфельдт, І. Свободи, І. Ейбель-Ейбельсфельдта, І. О. Мухіна, І. С. Митяя, Іштвана Хомоки-Надь, Й. Сегета, Й. Фелікса, Й. Форманека, Й. Яналика, В. Л. Булахова, О. Л. Пономаренка, В. І. Бабенка, К. А. Юдіна, Л. А. Портенка, Л. І. Вейсмана, Л. М. Пасенюка, Л. Марека, М. А. Воїнственського, М. В. Сорокіна, М. М. Щербака, Н. Н. Карташев, Н. Н. Романова, П. Берецка, П. Крамера, П. Павлика, П. С. Томновича, П. Чтиржогого, Р. М. Торжевського, С. Бартла, С. В. Маракова, С. М. Кочетова, С. М. Успенського, С. С. Алексєєва, Т. Е. Рандла, Ф. Балата, Е. В. Назарова, Е. М. Голованової, Ю. Б. Шибнева, Ю. В. Костіна, Ю. М. Бусленка, Ю. М. Макарова, Ю. П. Некругенка, Ю. П. Саміляка, Ю. Т. Васьковського, Я. Ганзака, Я. Риса, Я. Шалека.

Автори висловлюють щиру подяку члену-кореспонденту НАНУ, професору, доктору біологічних наук І. Г. Ємельянову, професору, доктору біологічних наук В. В. Серебрякову, професору, доктору біологічних наук О. І. Кошелеву за цінні поради і зауваження під час підготовки рукопису та всім колегам з університету, хто допомагав як у збиранні польового матеріалу, так і в оформленні рукопису до друку.

Автори також висловлюють свою глибоку вдячність головному мисливствознавцю Дніпропетровської обласної організації УТМР Надії Михайлівні Клименко, усім головам районних рад УТМР у Дніпропетровській області, особисто голові Покровської районної ради УТМР Олексію Михайловичу Барвінку, голові Васильківської районної ради УТМР Валентину Миколайовичу Хорунжому за унікальну інформацію, яка була включена в дану книгу.

Сучасні українські назви птахів і порядок розміщення подані за Г. В. Фесенком та А. А. Бокотеєм (2000, 2002), російські і латинські назви наводяться за Л. С. Степаняном (1990).

Глава 1. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ОРНІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СТЕПОВОМУ ПРИДНІПРОВ'І ¹⁾

Казалось бы, пора резюмировать то, что мною добыто, тем более что даже в последние годы естествоведение в России не слишком-то быстро идет вперед. Благодаря этому мне и теперь, как это было двенадцать лет назад, приходится начать с указания на малое знакомство с зоологией Екатеринославской губернии.

В собранных мною данных есть немало интересных вопросов. Поэтому предметом внимания интересующихся списком птиц Екатеринославской губернии я оставляю подробное описание трактуемой орнитофауны до того времени, когда могу восполнить последние пробелы, главнейшие из которых перечисляю...

Б. С. Вальх, 1911.

Перші згадки про тваринний світ степової України, у т. ч. і про птахів, знаходимо в Е. Лясоти, Г. де Боплана, П. С. Палласа (1831), І. А. Гільденштедта (1791), В. Ф. Зуєва. Головним чином із посиланнями на спогади старожилів писали про птахів Д. І. Яворницький (1889), Я. П. Новіцький (1907).

Перші наукові відомості про орнитофауну степового Придніпров'я містяться в загальних зоологічних зведеннях К. Ф. Кеслера (1847, 1851, 1852) і в узагальнених для Європейської частини Росії працях М. А. Мензбіра (1892, 1895). Ця інформація мала спорадичний характер, ототожнювалася з великими територіальними просторами і конкретно не відображала населення птахів степового Придніпров'я.

Певний вклад у пізнання фауни краю зробив викладач природознавства 1-ї міської гімназії М. І. Подосінніков, який заклав основи наукового зоологічного колекціонування в Катеринославі. Опудала, виготовлені ним, до сьогодні зберігаються у фондах Зоологічного музею ДНУ.

Статтями Б. С. Вальха «Материалы для орнитологии Екатеринославской губернии» (1900, 1911) фактично було покладено початок науковому вивченню

1) У розділі в основному висвітлено матеріал, написаний В. Л. Булаховим з П. Т. Чегоркою (2007) і виданий у збірці „Птахи степового Придніпров'я”, присвяченій 130-річчю початку орнітологічних досліджень на Дніпропетровщині Борисом Сергійовичем Вальхом.

птахів величезної території, що охоплювала степову і частково лісостепову зони України – колишню Катеринославську губернію.

Необхідно відзначити, що Катеринославська губернія займала 9,4 % території сучасної України. Площа губернії складала 57,5 тис. м². До її складу окрім Дніпропетровської входила значна частина нинішньої Запорізької, частково Луганська, Донецька, Харківська та Кіровоградська області. На півдні губернія включала узбережжя Азовського моря.

За ландшафтом і фізико-географічним виглядом це була степова рівнина. Головні річки – Дніпро, Самара, Вовча, Донець, Оріль.

Щодо згадуваних статей. Перша з них побачила світ у 1900 році в «Трудах общества испытателей природы при Императорском Харьковском университете». Структура і зміст статті відповідають класичним вимогам до фауністичних робіт – це анований список птахів із відомостями про чисельність, характер перебування, фенологію прольоту, особливості біології, інші цікаві деталі.

Друга стаття, опублікована в «Орнитологическом вестнике» (видавався в Москві стараннями Г. І. Полякова) в 1911 році, у формі зведеної таблиці підвела підсумок 18-річних (1892–1910) спостережень автора.

У подальшому певну роль у висвітленні стану орнітофауни регіону мали роботи А. С. Костюченка (1905), який у невеличкій статті навів матеріали про орнітофауну заплави Нижнього Дніпра, Г. А. Боровикова (1907) – матеріали про видовий склад птахів Катеринославської губернії, О. Д. Лубкіна, який зібрав значний орнітологічний матеріал у 1909–1910 роках на Дніпрі від гирла Прип'яті до Катеринослава, пізніше використаний багатьма авторами (Бабенко, 1961, Міхіна, 1913), і описав весняний проліт птахів через Катеринославську губернію, й С. П. Перекрестова (1914), котрий дав детальний аналіз птахів Павлоградського повіту.

Планомірні й цілеспрямовані орнітологічні дослідження були пов'язані з організацією в Катеринославі в 1918 році Інституту народної освіти (з 1933 р. Дніпропетровський державний університет) з кафедрою зоології, заснованою відомим ученим харківської школи Л. В. Рейнгардом.

Біля витоків орнітологічних досліджень у Дніпропетровському університеті стояв Василь Васильович Стаховський (1883 – 1966). Уже в 1924 році на зоологічній нараді в Харкові він робить доповідь про орнітофауну Катеринославщини (Стаховський, 1924), а в 1929-му захищає кандидатську дисертацію «К авифауне Кавказско-Черноморского побережья».

Перші орнітологічні дослідження в краї мали в основному фауністичний і природоохоронний характер. Роботи В. В. Стаховського (1924, 1929), Р. Л. Шершевського (1926), І. І. Барабаша-Нікіфорова (1928 а, б), М. П. Акімова (1930 б) містять дані про видовий склад птахів різних природних систем.

М. П. Акімовим (1930 а, б) уперше на чергу денну були поставлені питання про необхідність охорони рідкісних видів птахів і організацію заповідників.

Слід відзначити важливість матеріалів про птахів Нижнього Дніпра Е. Г. Шершевського (1926), які послуговували в подальшому вихідними даними для встановлення закономірностей формування населення птахів в умовах урегулювання стоку Дніпра. Таке ж значення мала робота Б. М. Попова (1937) «Матеріали до орнітофауни порожистої частини р. Дніпро», підготовлена на основі комплексних зоологічних досліджень, у районі спорудження першої Дніпровської ГЕС.

У цей час виходять окремі нотатки про деяких рідкісних і звичайних птахів краю. В. Г. Аверін (1928) повідомляє про знаходження савки на Дніпропетровщині, а Л. О. Портенко (1929) у своїх записках мисливця-екскурсанта наводить дані про деякі види птахів Середнього Дніпра. Значне місце в орнітологічних дослідженнях у цей період посіли праці М. П. Акімова (1938) з аналізом населення птахів штучних степових лісонасаджень і В. В. Стаховського (1938 а), присвячена промисловій фауні Базавлуцьких заплав (Нижній Дніпро). Факти про знахідки на території степового Придніпров'я багатьох видів птахів наводяться М. В. Шарлеманем (1938) у першій узагальненій праці «Птахи УРСР».

Інтенсивні орнітологічні дослідження відновилися в післявоєнний період. У цей час значна увага приділялася вивченню видового складу птахів найбільш важливих екосистем. Необхідність постійного моніторингу за видовим і кількісним складом орнітофауни визначалась рядом чинників: перебудова природних ландшафтів, техногенне забруднення території, посилення дії рекреаційного впливу. Для дослідження вибиралися природні об'єкти, які ще не зазнали значного трансформування, або ті, які планувалися під зведення у зв'язку з гідробудівництвом.

Були проведені досить ретельні дослідження населення птахів Самарського лісу як еталонної природної системи з багатим різноманіттям біотопів. Їх започаткував В. В. Стаховський (1948 а, 1948 б), а потім доповнили ряд інших дослідників (Колесников, 1961 а, 1968 а, б; Губкин, 1969 а, 1977 а, 1978 б, 1982). Крім того, дані про орнітофауну Самарського лісу наводилися в загальних оглядах населення птахів лісів Дніпропетровщини (Колесников, 1962 а, 1965 а; Губкин, 1975; Губкин, Романеев, 1974).

Певна увага в орнітологічних дослідженнях приділялася лісам у долині Орлі (Стаховський, Писарева, 1948; Губкин, 1968 а) і Середньою Дніпра (Стаховський, Булахов, Костин, 1959, 1960; Булахов, 1962).

Як і в довоєнні роки, продовжувались інтенсивні дослідження птахів Нижнього Дніпра у зв'язку з необхідністю вивчення вихідного складу птахів майбутнього Каховського водосховища. Значний вклад у вивчення птахів Ниж-

нього Дніпра внесли В. В. Стаховський (1954 а, 1955 а, 1955 б) і О. М. Мясоедова (Стаховський, Мясоедова, 1957). Крім науковців Дніпропетровського університету, активну участь у вивченні орнітофауни Нижнього Дніпра узяли харківські орнітологи В. С. Петров (1954) і А. С. Лисецький (1954, 1959) та П. П. Орлов (1959) з Черкас.

Після введення в 1956 році у дію Каховського водосховища на черзі стояли питання про спорудження Кременчуцького й Дніпродзержинського водосховищ. У зв'язку з цим детально була вивчена орнітофауна обширного острова Фурсин (1800 га), який розташовувався на 15 км вище майбутньої греблі Дніпродзержинської ГЕС, а також долинні ліси й заплави Дніпра (Стаховський, Булахов, Костин, 1959, 1960; Булахов, 1962).

Поява водосховищ зумовила необхідність вивчення птахів у нових умовах. З'явився ряд праць, присвячених орнітофауні Запорізького водосховища, яке включало, як додаткову систему, велику Самарську затоку (Стаховський, Мясоедова, 1960, 1962, 1965 а; Мясоедова, 1968 а, в, 1977 а, б; Miasojedova, 1985; Губкин Ал., 1985 а). Орнітофауну Каховського водосховища досліджували О. Б. Кістяківський (1957), Орлов (1962, 1966), Клецов, Лепешков (1987), Дніпродзержинського водосховища – Булахов (1965 а, 1968 а, в, 1973 а), Клецов (1983), Карпенко (1975).

Вивчалась також орнітофауна прирічкових і байрачних дібров (Губкин, 1968 в, 1972 б), штучних лісових насаджень (Стаховський, 1960 а, б; Губкин, 1968 б, 1979; Булахов, Губкин, Романев, 1977).

Пташине населення оригінальних внутрішніх континентальних лиманів (солончакових озер) вивчали А. А. Губкін і його послідовники – В. С. Гавриленко, О. С. Савранський, П. Т. Чегорка, М. О. Бурцев, В. О. Юдкін, Є. О. Нестеров, О. А. Губкін (Губкин, Гавриленко, Чегорка, 1977, Губкин и др., 1978, 1980; Губкин Ал. А. 1988 а, 1989, 1994; Булахов и др., 1990).

Велике значення для пізнання видового складу птахів Придніпров'я мали дослідження орнітофауни індустріальних міст Дніпропетровська, Кривого Рогу, Дніпродзержинська, Павлограда (Губкин, 1960, 1974 а, 1991 а; Булахов, Мясоедова, 1981; Булахов, Губкин, Мясоедова, 1988; Миронов, 1993).

Значна кількість праць була присвячена вивченню окремих систематичних груп птахів, зокрема, хижих (Булахов, 1958; Колесников, 1960, 1965 б, 1979; Мясоедова, Булахов, 1974). Особливо значний вклад у вивчення цієї групи птахів вніс Олексій Данилович Колесников (1911–1979), який, до того ж, був членом комісії з вивчення хижих птахів АН СРСР.

Крім хижих птахів детально вивчалися кулики, в тому числі такі рідкісні як чоботар, кулик-довгоніг і степовий дерихвіст (Стаховський, 1954 б; Мясоедова, 1969 б; Губкин, 1973 а; Булахов, Губкин, 1980; Губкин, 1985 а; Губкин Ал. А.,

1988 а, 1994; Губкин, Савранский, 1975, 1977; Губкин, Гавриленко, Чегорка, 1980; Гудина, 1988; Bulakhov, Gubkin, Gubkin Al. 1992, Булахов, 1973 а, Булахов, Мясоєдова, 1975 в; Мясоєдова, 1977 б, 1980; Губкин, 1985 а; Губкин, Савранский, 1975; Чегорка, Юдкин, Губкин, 1979), чаплі (Булахов, Мясоєдова, 1975 а; Гавриленко, Губкин, 1979; Губкин и др., 1981; Карпенко, 1975), сірий журавель (Булахов, Губкин, 1989; Горлов, 1996; Губкин, Булахов, Губкин Ал., 1989; Губкін, Булахов, Губкін А. А., 1989; Bulakhov, Gubkin, Gubkin Al., 1995).

Низка праць була присвячена сірій гусці, яка до початку 1960-х років була рідкісним видом у регіоні, а згодом збільшила чисельність до промислового рівня (Булахов, Мясоєдова, Барабаш, 1972; Губкин, Барабаш, 1977; Булахов, Губкин, 1996 б), качкам (Мясоєдова 1968 а, 1969 а, в; Губкин, Губкин Ал., 1985 а, б).

Окремі праці містили екологічні характеристики чорного шуліки (Стаховський, 1930; Булахов, 1963), балабана (Булахов, Губкин, 1983), дрімлюги (Колесников, 1972 б), чикотня (Губкин, 1991 б), звичайного шпака (Романєєв, 1975), степового журавля (Губкин, Сьжко, Хорунжий, 1994), лиски (Мясоєдова, 1973а), сірої куріпки (Мясоєдова, Барабаш, 1974), садової горлиці (Губкин, Булахов, 1970).

Значна частина досліджень була присвячена вивченню колоніальних поселень чаплі сірої (Булахов, Мясоєдова, 1975 а; Карпенко, 1975; Гавриленко, Губкин, 1979; Губкин и др., 1981), а також гніздування куликів, мартинів, крячків (Булахов, Мясоєдова, 1975 в; Губкин, 1998).

Протягом останніх 10 – 15 років у зв'язку із глобальними змінами клімату й розширенням ареалів, орнітофауна Дніпропетровщини поповнилася понад 30 новими видами й підвидами птахів. Питання розширення ареалів знайшли відображення у працях О. М. Мясоєдової (1979, 1985), В. Л. Булахова (1985), А. А. Губкіна (1985 а), В. В. Сижка, Бредбієра (2006).

За останні роки були виявлені нові види птахів: садова горлиця (Губкин, Булахов, 1970); чикотень (Губкин, 1991), степовий журавель (Гудина, 1991 б, Губкин, Сьжко, Хорунжий, 1994), лебідь-шипун (Губкин, Губкин Ал., 1988), білий побережник (Губкін Ол., 1988), каспійський мартин (Губкин, 1998) і попеляста кам'янка (Гудина, 1991 а, 1995).

Приїхавши до Дніпропетровська в 1995 році, англійський орнітолог-аматор (birdwatcher), чудовий знавець орнітофауни Пол Бредбієр почав здійснювати регулярні екскурсії по території області й за її межі. Найчастіше він відвідує Самарський і Петриківський рибгоспи, узбережжя Дніпродзержинського водосховища, солончакові водойми Присамар'я. Невелика частина його матеріалів опублікована (Бредбієр, 2000, Vredbeer, 2003 а, б., Сижко, Бредбієр, 2006) і є суттєвим вкладом у пізнання сучасного стану пташиного світу степового Придніпров'я.

Узагальнення відомостей про різні систематичні й екологічні комплекси птахів степового Придніпров'я дало змогу зробити висновки про сучасний стан і зміни у фауні птахів у цілому по регіону) за весь післявоєнний період (Воинственский, 1960; Губкин, Булахов, Губкин Ал., 1995; Булахов, Губкин, 1996 а).

У дослідженні екології велика увага приділялася вивченню живлення як основи для встановлення умов існування й функціональної ролі птахів (Смогоржевский, 1959; Мясоєдова, 1965, 1969 а; Губкин, 1967; Апостолов, Булахов, Губкин, 1968, 1969; Булахов, Мясоєдова, 1970 а; Романєєв, 1973; Апостолов, Булахов, Романєєв, 1974, 1975; Булахов, 1980 б; Крапивный, Ткаченко, 1984; Ткаченко, Лепешков, 1991; Войнович, 1998).

Міграційні шляхи птахів у степовому Придніпров'ї досліджували В. Л. Булахов, О. М. Мясоєдова (1975 б, 1978 а), А. А. Губкін, О. С. Савранський (1975); А. А. Губкін, В. С. Гавриленко, О. С. Саранський, Т. П. Чегорка (1978); V. V. Serebrjakov, V. L. Bulakhov, A. A. Gubkin, Al. A. Gubkin (1995).

Розмноження птахів завжди перебувало у центрі уваги дослідників як найважливіший чинник у визначенні відтворювального потенціалу виду (Булахов, 1976 а; Булахов, Мясоєдова, 1976; Губкин, Гавриленко, Чегорка, 1980; Ткаченко, 1991). О. Д. Колесников (1972 а, 1972 б) приділяв увагу характеристиці гніздового періоду й вивченню особливостей температурного режиму насиджування у птахів різних екологічних комплексів – сільської ластівки, крутиголовки, дрімлюги.

Морфологічні дослідження були використані при вивченні впливу екологічних особливостей лісових біогеоценозів на формування морфофізіологічних індикаторів – показників наявності мікропопуляційних угруповань і територіальних зв'язків птахів у міжбіогеоценотичних відносинах (Булахов, Мясоєдова, 1970б; Булахов, 2000).

Вивченню умов зимівлі птахів присвячені праці В. Л. Булахова і О. М. Мясоєдової (1969); В. Л. Булахова й А. А. Губкіна (1997). Як було показано дослідженнями В. Л. Булахова й А. А. Губкіна (1996 а), серед гніздових птахів стали регулярно залишатися на зимівлю крижень, попелюх, лиска, звичайний мартин, звичайний шпак, просянка, зяблик, із пролітних видів – малий крех і в'юрок.

Серед орнітологічних досліджень, які проводилися в регіоні, необхідно відзначити також і вивчення питань динаміки чисельності птахів. Була визначена сезонна динаміка чисельності птахів в умовах лісових біогеоценозів (Булахов, 1976 а), рідкісних видів куликів на солончакових водоймах третьої тераси Присамар'я (Чегорка, Юдкин, Губкин, 1979; Булахов, Губкин, 1980; Bulakhov, Gubkin, Gubkin Al., 1992).

Серед хребетних тварин птахи посідають важливе місце в екосистемах і господарстві людини. Тому зміни, які відбуваються під час трансформації природних систем, та реакція на ці зміни птахів, завжди викликають значний інтерес.

У степовому Придніпров'ї в ХХ сторіччі було споруджено три водосховища – Дніпровське, Каховське й Дніпродзержинське. Першим спробу встановити загальні закономірності формування орнітофауни рівнинних водосховищ зробив В. В. Стаховський (1962), а розвинули в подальшому у своїх працях В. Л. Булахов, О. М. Мясоедова (1971, 1972 а, 1973 а, 1973 б), О. М. Мясоедова (1970, 1982, 1985). Це сприяло розробці заходів збереження біорізноманіття птахів в умовах зарегулювання стоку рівнинних річок і дало змогу прослідкувати процес формування населення птахів на всіх етапах становлення нових водосховищ – від підготовки ложа майбутнього водосховища до його наповнення та експлуатації.

На основі одержаних даних була охарактеризована орнітофауна та її зміни: в Дніпровському водосховищі (Стаховський, Мясоедова, 1959, 1962, 1965 б, 1968 а, б; Мясоедова, 1969, 1971, 1977 а, 1977 б; Мясоедова, Булахов, 1974, 1984; Булахов, Мясоедова, 1977 а, 1980); в Каховському водосховищі (Стаховський, Мясоедова, 1957; Кістяківський, 1957; Орлов, 1959, 1966; Лисецький 1954, 1959; в Дніпродзержинському водосховищі (Булахов, 1962, 1965а, б, 1968 а, б; Клестов, 1983; Крапивный, Ткаченко, 1984).

Широкомасштабне заліснення степів позитивно вплинуло на загальну оптимізацію довкілля й на формування орнітофауни в степовій зоні, незважаючи на значний прес агрогенних і техногенних чинників у регіоні. Першим в Україні й СРСР проаналізував сформовані в штучних лісах орнітокомплекси М. П. Акімов (1938).

Пізніше детальний аналіз шляхів формування пташиного населення в штучних степових лісах і лісосмугах представили В. І. Таращук (1953) і М. А. Воїнственський (1960). Після створення в 1949 р. О. Л. Бельгардом комплексної експедиції з вивчення лісів Південно-Східної України дніпропетровська бригада орнітологів, яку на початку очолював В. В. Стаховський (1949–1966), а з 1967 р. по теперішній час В. Л. Булахов (О. Д. Колесников, О. М. Мясоедова, А. А. Губкін, О. А. Губкін, О. Л. Пономаренко в Дніпропетровському університеті) і В. Є. Боченко (в Криворізькому педагогічному інституті), детально дослідила різноманітні аспекти формування орнітофауни штучних насаджень порівняно з еталонними природними лісами.

Результати досліджень були викладені в ряді праць, як щодо конкретних лісових масивів (Стаховський, 1960 б, Губкін, 1968 б, 1968 в), так і відносно всього комплексу степових штучних лісів з установленням загальних закономірностей формування орнітофауни і ролі різних лісотипологічних чинників (Стаховський, 1960 а; Колесников, 1961 б, 1962 а, 1965 а, 1968 в; Боченко, 1962; Булахов, 1968 в,

1977 а, 1985; Травлеев, Булахов, 1969, Булахов, Мясоєдова, 1975 б; Булахов, Губкин, Романєєв, 1977; Булахов и др., 1970; Губкин, 1975, 1976, 1977 а, 1982, Мясоєдова, 1968 б, 1977 а, Мясоєдова, Булахов, 1975; Губкин, Романєєв, 1974).

Значний прес техногенних чинників на природні ландшафти поставив на чергу денну питання про екологічну реабілітацію відпрацьованих вугільно- і рудодобувними підприємствами земель. Ця реабілітація може відбуватися двома шляхами: активним – за рахунок біологічної рекультиватії (лісової й сільськогосподарської) і пасивним – через спонтанний розвиток вторинних екосистем.

Саме ці ділянки послужили науковим полігоном для дослідження особливостей формування орнітофауни. На них були простежені і встановлені головні напрямки формування орнітофауни і розроблені рекомендації з управління цим процесом (Булахов, Губкин, Доценко, 1980; Булахов и др., 1993, 2006).

Формування орнітофауни на відпрацьованих марганцеворудними розробками землях досліджувалося в комплексі з формуванням фауни інших хребетних тварин (Булахов, Романенко, Тарасов, 2000; Булахов, Тарасов, Романенко, 2001; Булахов и др., 2001, 2003; Булахов, Пахомов, Рева, 2006; Bulakhov, Pakhomov, Reva, 1997).

На базі отриманих результатів були розроблені і впроваджені заходи із зооекологічних основ створення штучних лісових насаджень у техногенних ландшафтах, оптимізації довкілля в регіоні (Булахов, 1971, 1980 а, 1982; Булахов, Романенко, Тарасов, 2001; Булахов и др., 2003).

На важливість вивчення цих закономірностей вказував ще М. П. Акімов (1948). Птахи в цьому відношенні є найбільш мобільним і важливим структурним елементом зооценозу й відіграють значну роль в утворенні екологічної стійкості лісового угруповання в степу.

Вплив типологічних чинників на біогеоценотичний розподіл птахів в екосистемах визначено в значній кількості праць (Колесников, 1961 б, 1965 б; Губкин, 1968 а, 1973 в, 1978 а; Булахов, Мясоєдова, 1973 а; Мясоєдова, Буяновер, 1978). Особливу цінність у пізнанні закономірностей розподілу орнітофауни становить розміщення гнізд, тому що цей розподіл найточніше характеризує відповідність умов відтворення птахів (Губкин, 1973б; Губкин, Булахов, 1972; Булахов, Шитикова, 1974; Булахов, Романєєв, 1979). Загальні закономірності розподілу орнітофауни з урахуванням усіх екологічних вимог птахів залежно від типу лісу і деревостану, його просторової структури, віку, інших екологічних чинників викладені в працях (Булахов и др., 1969; Губкин, 1978 б, 1979; Булахов, 1977 а; Булахов, Губкин, Романєєв, 1977).

Особливу роль в біогеоценотичному розподілі орнітофауни в лісових екосистемах відіграють консортивні зв'язки птахів з основними едифікаторами,

які більш точно зумовлені як у горизонтальному, так і вертикальному напрямку (Пономаренко, 1998 а, е, 1999 а, б, в, 2000 а, 2001 а, б, 2003 в).

Установлені загальні закономірності формування і біогеоценотичного розподілу орнітофауни в степових лісах послужили основою для розробки заходів охорони птахів та їх приваблювання в лісові екосистеми (особливо у штучні) і вирішення практичних питань створення штучних насаджень у степу і техногенних ландшафтах.

Дослідження функціональної ролі тварин у різних екосистемах стало одним із найважливіших наукових напрямів кафедри зоології та екології Дніпропетровського національного університету. За результатами наукових розробок колективу кафедри і матеріалів інших наукових шкіл (особливо праць М. С. Гілярова і Б. Д. Абатурова) в екологічній і зоологічній науці створено новий науковий напрямок «функціональна зоологія» (Булахов, 2004, 2005 а). Були проведені різноманітні дослідження щодо визначення ролі птахів у збереженні первинної продукції, формуванні консортивних зв'язків, створенні вторинної продукції, участі у ґрунтовірних процесах, у міжбіогеоценотичних зв'язках, в енергетичному балансі екосистем і трансформації біотичної енергії.

Функціональна структура птахів як елемента біогеоценозів вивчалася в загальній структурі зооценозу хребетних тварин (Булахов, 1980 а, б, 2000, 2005 б; Булахов и др., 1996) і окремо за орнітокомплексами (Губкін, 1971, 1984 а; Мясоєдова, 1978; Булахов, 1991; Булахов, Губкін О., 1995; Bulakhov, 1998 а; Листопадський, 2003, 2005).

Значна кількість праць визначала трофічну роль птахів (Стаховский, 1954 б; Губкін, 1967, 1972 а; Апостолов, Булахов, Романєєв, 1975; Апостолов и др., 1976; Булахов, Губкін, Романєєв, 1977, 1982; Булахов, 1980 а; Bulakhov, Gubkin, Romaneev, 1985; Кораблев, Романєєв, 1986; Кораблев, Романєєв, Чернышенко, 1986).

У формуванні консортивних зв'язків птахів з автотрофами трофіка також відіграє значну роль. Вивченню консортивних зв'язків птахів була присвячена значна кількість праць, пов'язаних із трофікою, середовищевірною діяльністю, етологією й іншими важливими функціями (Булахов, 1976 б; Антонєц, 1977; Булахов, Щербакова, 1985; Щербакова, 1983, 1985; Булахов, Губкін О., 1995; Булахов, Пономаренко, 1996).

Особливо розширився обсяг орнітологічних досліджень з визначення зв'язків птахів у формуванні просторової й функціональної структури консорцій. Формування таких зв'язків установлені в біогеоценозах дібров (Пономаренко, 1998 в, г; Пономаренко, Онуфрієв, 1999; Ponomarenko, 1998, 1999), а також окремо з індивідуальними консорціями дуба в різних типах дібров (Пономаренко, 1996, 2004 б, 2000 в; Пономаренко, Златовецька, 2006 (Пономаренко, 1999 г,

2000 б, 2004 а), липи (Пономаренко, 2005 а, в), а також ясеня звичайного (Пономаренко, 1998 д, 2003 а, б, г, 2005 б, г).

При дослідженні консортивних зв'язків птахів з автотрофами В. Л. Булаховим був відкритий новий тип зв'язків – трансбіотичний консортивний (Булахов, 1976 б).

Установлено важливу роль трофіки птахів у збереженні первинної продукції автотрофів, вторинної продукції та у формуванні зоомаси (Булахов, 1972, 1978 а, 1980 а, б, Bulakhov, 2001), а також у збагаченні ґрунтів органічно-мінеральними добривами, особливо комплексом NPK за рахунок трофо-метаболическої діяльності (Компанієць, 1995; Булахов, Компанієць, Пахомов, 1995, 1996; Булахов, Пахомов, Компанієць, 1998; Булахов, Компанієць, 2002; Булахов, Шульман, 2005; Гавриленко, Думенко, 2001).

Дослідженнями також установлена значна роль птахів у загальному енергетичному балансі лісових екосистем в умовах степового Придніпров'я і в трансформації біотичної енергії (Булахов, 1977, 1978 б, 1980 а, 1981 б; Апостолов і др., 1977), у формуванні фізико-хімічних особливостей ґрунтів унаслідок рийної й екскреторної діяльності (Булахов, Мясоєдова, 1978 б; Bulakhov, 1997; Bulakhov, Gubanova, Kompaniets, 2003). Установлено, що за рахунок трофічної й гніздобудівної діяльності птахи відіграють суттєву роль у створенні міжбіогеоценоценозних зв'язків (Булахов, 1981 а, 1987). При узагальненні всіх видів середовищотвірної діяльності птахів були визначені загальні особливості їх ролі у проявленні різних функцій екосистем (Булахов, 1973 б, в, 1975, 1980 а, 1988 а; Губкин, Гавриленко, 1978; Булахов і др., 1979 б, 1984 в, 1997; Булахов, Пахомов, Рева, 1997).

Була встановлена функціональна роль птахів у процесі еволюції й розвитку лісових екосистем (Булахов, 1999 б), показана можливість використання птахів в екологічній реабілітації відпрацьованих земель (Булахов, 2006; Булахов, Пахомов, Рева, 2002, 2006) і лісовій рекультивациі техногенних ландшафтів (Bulakhov, Pakhomov, Reva, 1997). Одержані дніпропетровськими орнітологами результати виходять далеко за межі регіону й мають загальнонаукове значення й пріоритет як на рівні держави, так і у світі.

Одним із важливих завдань зоологічних досліджень є вивчення впливу антропогенних чинників на біорізноманіття й розробка прогнозу на формування стану різних організмів, особливо тих, які мають промислову цінність, відіграють значну роль у функціонуванні екосистем або стали рідкісними й уразливими.

Птахи як один із важливих елементів зооценозу у цьому відношенні в дослідженнях посідали провідне місце. Була здійснена оцінка впливу забруднення екосистем поліютантами на загальне видове різноманіття, кількісний склад і функціональну структуру орнітофауни (Булахов, 1985, 1995; Булахов, Мясоєдова, Травлев, 1975; Булахов, Губкин, 1996а; Булахов і др., 1984а, 1995; Bulakhov,

1998б; Губкин, Барабаш, 1975; Pakhomov, Bulakhov, Reva, 2002), визначена роль птахів як біоіндикаторів рівнів техногенного забруднення (Булахов, 1995; Губкин, Климчук, 1995; Губкин, Климчук, Козик, 1995; Pakhomov, Bulakhov, Reva 2002). Дана оцінка впливу гідромеліоративних чинників (Булахов, Мясоєдова, 1977 б) і стихійного рекреаційного освоєння водосховищ на стан орнітофауни регіону (Булахов и др., 1987).

Значну цінність становлять матеріали досліджень впливу антропогенних чинників на формування консортивних зв'язків птахів із автотрофами як в індивідуальних видових, так і синузальних консорціях (Булахов, Губкин О., 1994; Пономаренко, 1995, 1997 а, б, в, г, 2002).

На черзі постали питання про необхідність розробки комплексу заходів збереження й охорони птахів та їх раціонального використання з одночасним вирішенням проблем загального оздоровлення й оптимізації довкілля в складних екологічних умовах.

Так, ще в 20-ті роки минулого століття на необхідність активного захисту птахів і їх природного середовища звернув увагу й надав необхідні рекомендації М. П. Акімов (1930 а, 1930 б). Він також передбачав необхідність організації заповідних територій для охорони рідкісних і корисних птахів, акцентуючи увагу на найважливіших природних екосистемах – Самарському лісі й острові Фурсин.

В. В. Стаховський (1957) провів у 1950-х роках дослідження з використання пляшкоподібних гарбузів для заселення птахами лісових насаджень і садів та розробив заходи приваблювання птахів у лісові екосистеми й створення ремізів із метою підвищення продуктивності мисливських угідь (Стаховський, Мясоєдова, 1961, Стаховський, 1964). Його починання були підтримані послідовниками – орнітологами кафедри зоології й екології ДНУ. Перш за все були визначені зникаючі, рідкісні і вразливі види птахів, які потребують особливого захисту (Булахов, Мясоєдова, 1967, 1972 б; Булахов и др., 1983 а, в, 1984 б; Гудина, 1986; Губкин Ал., 1988; Губкін, Булахов, Губкін О., 1996; Онуфрієв, Чегорка, 1996) і розроблені заходи для їх збереження (Булахов, Мясоєдова, 1979 а; Булахов и др., 1983 а; Булахов, Губкин, Тарасенко, 1996).

У плані їх реалізації в 1991 році був організований перший на Дніпропетровщині природний заповідник – Дніпровсько-Орільський (науковий керівник проекту – В. Л. Булахов, виконавці – А. А. Губкін і С. М. Тарасенко), низка заказників державного й місцевого рівнів, серед яких багато зі статусом «орнітологічний»: «Волошанська дача», «Булахівський лиман», «Заплава р. Самара», «Заплава р. Базавлук».

З моменту створення Дніпровсько-Орільського природного заповідника у штаті його наукового відділу працювали зоологи П. Т. Чегорка й Р. А. Онуфрієв, які вели дослідження з програми Літопису природи. Ними була здійснена інвентари-

зація орнітофауни заповідника, вивчена екологія раритетних видів, сірої ворони, чаплевих, крячків, куликів, хижаків (Онуфріїв, 1992, Онуфріїв, Чегорка, 1996, 1997, 1999, Чегорка, Онуфрієв, Манюк, 1998, Онуфрієв, Пономаренко, 2000). Проводились дослідження і в інших регіонах області (Чегорка, 2004, 2005).

Заповідання є найефективнішим засобом охорони біотичних елементів. Дослідження показали, що організовані заповідні території сприяють відновленню біорізноманіття багатьох рідкісних видів регіону (Булахов, Тарасенко, Бобылев, 1985; Булахов, 1988 б, 1999 а; Булахов, Губкин, 1999; Булахов, Пахомов, Рева, 2005). Організація охоронних територій на відпрацьованих землях, де формуються вторинні екосистеми, також відіграє велику роль у відновленні біорізноманіття, у тому числі й рідкісних видів птахів (Pakhomov, Bulakhov, Reva, 1997; Булахов, Романенко, Тарасов, 2000; Булахов, Тарасов, Романенко, 2001).

У 1994–1999 роках під егідою Українського товариства охорони птахів у рамках ІВА програми з виявлення територій, важливих для збереження птахів, була обстежена значна частина Дніпропетровщини. У результаті виділено та затверджено 12 територій загальною площею 44641 га (Микитюк, 1999). У роботі взяли участь В. Л. Булахов, А. А. Губкін, С. М. Тарасенко, К. М. Обухова, П. Т. Чегорка, О. Л. Пономаренко. Обстеження долини р. Оріль було проведене спільно з харківськими орнітологами Г. Надточій, В. Черніковим, О. Солохою та М. Русановим.

Серед інших рекомендацій, спрямованих на охорону птахів, слід відзначити заходи охорони птахів водосховищ (Булахов, Мясоєдова, 1979 а; Булахов и др., 1979 а; Мясоєдова, 1981), солончакових водойм (Губкин, 1983 а; Губкин, Гавриленко, Чегорка, 1977; Гудина, 1995), лісових екосистем (Губкин, Романеев, 1973) в т. ч. унікальних (Гудина, 1990; Булахов, Губкин, Тарасенко, 1996; 1996).

Була проведена велика робота з підвищення продуктивності мисливських господарств і впровадження біотехнічних заходів, спрямованих на поліпшення кормових і відтворювальних властивостей угідь (Стаховский, 1958, 1964, 1965; Губкин, 1977 б, 1978 в, 1984 б, Губкин, Губкин Ал., 1986), з ефективності використання мисливських угідь у різних природних системах (Губкин, 1986 б, Губкин, Губкин Ал., Юдкин, 1980), раціонального використання ресурсів мисливських птахів (Губкин, 1978, 1983 б, 1984 б, 1985 б). Значна увага приділялася питанням збільшення запасів і раціонального використання качок (Булахов, Губкин, Губкин Ал., 1984; Губкин, Губкин Ал., 1981, 1985 а, б). Були рекомендовані шляхи розвитку й комплексного використання ресурсів водоплавних птахів на рівнинних водосховищах (Булахов, Мясоєдова, 1986, 1973 в; Мясоєдова, 1973 б).

Дослідження екології мисливських птахів показали наявність ресурсів, які не повністю використовувалися аборигенними видами. З метою використання цих ресурсів, а також збагачення промислової фауни О. Д. Колесников розробив біологічне обґрунтування акліматизації цінного мисливського птаха фазана (Ко-

лесников, 1961 в, 1962 б, в; Колесников, Черныш, 1961; Колесников, Дерез, 1963). Завдяки проведеним під його керівництвом роботам цей вид став звичайним об'єктом спортивного полювання у степовому Придніпров'ї.

Комплексні заходи охорони, раціонального використання і оптимізації довкілля були викладені за такими напрямками: біогеоценотичні основи оптимізації лісових екосистем, раціональне використання їх ресурсів і конструювання штучних лісових насаджень (Булахов, 1971, 1980 а, 1982, 2000 а; Булахов, Мясоедова, 1975г); зооекологічні основи лісової рекультивації і екологічної реабілітації техногенних ландшафтів (Булахов, Романенко, Тарасов, 2000; Булахов, Лебединец, Романенко, 2002; Булахов і др., 1992, 2001, 2003); біогеоценотичні основи підвищення і раціонального використання продуктивності екосистем (Апостолов, Булахов, 1975); біогеоценотичні основи поліпшення орнітологічної безпеки в аеропортах (Булахов, 1978 в); шляхи збереження різноманіття птахів у зоні рекреації (Булахов, Губкин, 1979); розширення природно-заповідного фонду й розбудова екологічної мережі (Булахов, Тарасенко, Бобылев, 1985; Булахов, Романенко, Тарасов, 2000; Булахов, Пахомов, Рева, 2005).

У регіональних дослідженнях в основному використовують загальновідомі й випробувані методи й прийоми вивчення птахів. У той же час постає необхідність у розробці оригінальних методів досліджень, які визначаються виходячи з поставлених завдань і конкретних умов. В умовах степового Придніпров'я такі завдання в розробці методичних прийомів зумовлювались необхідністю досліджень особливостей формування орнітокомплексів при значних масштабах перебудови природних ландшафтів і екосистем, а також необхідністю вивчення функціональної ролі птахів.

Ще в 40-ві роки ХХ сторіччя М. П. Акімовим був розроблений біоморфний метод вивчення структури й динаміки біоценозів, де суттєвим структурним елементом виступають птахи (Акімов, 1950). У подальшому дніпропетровськими вченими були розроблені методи вивчення морфологічних індикаторів для визначення змін популяційних особливостей і територіальних зв'язків (Булахов, 1969; Булахов, Мясоедова, 1970). Були адаптовані методи вивчення структури орнітофауни залежно від особливостей біогеоценотичного розподілу під впливом конкретних типологічних чинників степових лісів (Губкин, 1974 б).

З урахуванням регіональних особливостей були розроблені і «Пропоновані методи складання кадастру», в тому числі і включення в існуючу форму кадастру нової ланки – «функціональний блок» (Губкин, 1986 а; Тарасенко і др., 1986; Булахов, 1989; Булахов, Пахомов, 1989). Адаптовані і пристосовані до регіональних умов деякі методичні прийоми кількісного обліку й аналізу складу птахів (Булахов, Губкин, Мясоедова, 1986), а також методи вивчення живлення птахів і їх трофічного впливу на рослинні і тваринні об'єкти (Булахов і др., 1988).

У зв'язку з вивченням функціональної ролі птахів були розроблені методи досліджень консортивних зв'язків птахів із головними едифікаторами на індивідуальному, видовому, синузальному й біогеоценотичному рівнях (Булахов, 1976 б; Пономаренко, 1998 б). З метою поліпшення умов розмноження качок А. А. Губкіним і О. А. Губкіним (1985 б) розроблені нові конструкції штучних гнізд (авторське свідоцтво № 1192754).

Відомо, що у вивченні птахів значне місце посідає необхідність виготовлення наукових колекцій, які широко використовуються в експозиціях зоологічних і краєзнавчих музеїв. В. В. Стаховським (1947) був розроблений новий спосіб виготовлення штучних очей для пташиних опудал, що відіграло значну роль у роботі музеїв у період нестачі стандартного фабричного матеріалу.

Починаючи з робіт Б. С. Вальха, за понад сторічний період:

- проведені фундаментальні фауністичні дослідження і максимально визначене біорізноманіття птахів у регіоні;

- установлені закономірності формування орнітофауни в процесі перебудови й змін історично сформованих природних ландшафтів і екосистем: реконструкції річкових долин, заліснення степової зони під час створення штучних лісових насаджень;

- вивчені процеси заселення птахами ділянок лісової рекультивациі й екологічної реабілітації відпрацьованих земель;

- визначені головні закономірності біогеоценотичного і просторового розподілу птахів в різних екосистемах;

- виявлені найважливіші особливості функціональної ролі птахів в екосистемах – у збереженні первинної продукції, створенні вторинної продукції, трансформуванні біотичної енергії, матеріально-енергетичному обміні між екосистемами, у формуванні консорцій, в утворенні біогеоценотичних і функціональних структур птахів, у ґрунтотвірних процесах;

- відкрито новий вид консортивних зв'язків – трансбіотичні консортивні зв'язки:

- установлені особливості впливу різних антропогенних чинників на видовий і кількісний склад і функціональну структуру орнітофауни;

- виявлена роль птахів як індикаторів рівня забруднення екосистем промисловими викидами;

- розроблені біогеоценотичні й зооекологічні основи охорони екосистем як природного середовища для птахів, створення штучних лісових екосистем в умовах степової зони й у техногенних ландшафтах, екологічної реабілітації відпрацьованих гірничими виробками земель, підвищення продуктивності екосистем і раціонального використання ресурсів мисливсько-промислових видів птахів, загальної оптимізації довкілля в індустріальних регіонах.

Глава 2. ОСОБЛИВОСТІ УМОВ ІСНУВАННЯ ПТАХІВ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Область розташована у степовій фізико-географічній зоні України в межах східноєвропейської платформи й займає вигідне зоогеографічне положення, яке сприяє розповсюдженню різних фауністичних комплексів. На півночі вона межує з лісостеповою зоною. Своєю лівобережною частиною тісно контактує з ділянкою східноєвропейського листяного лісу лісостепової зони України. На сході – з Донецькою ділянкою Донецького кряжу східної степової зони; на заході – із західним степом; на півдні – з північним Причорномор'ям. При цьому вся територія поділяється навпіл р. Дніпро, який є межею поділу степу на східну й західну половини різними зоогеографічними особливостями. Таке положення області зумовило формування умов, які сприяли розвитку різних зоогеографічних комплексів орнітофауни. Басейни середньої й нижньої течії Дніпра мають розгалужену систему лівобережних приток – Оріль, Самара з Вовчою та правобережних – Базавлук, Солона та Кам'янка, Мокра Сура, Інгuleць, Саксагань, Домоткань, Самоткань. На значному просторі р. Дніпро утворилися модифіковані водні системи – водосховища Дніпровське, Каховське та Дніпродзержинське. Різноманітність геоморфології, клімату, рослинності зумовила значне орнітологічне різноманіття регіону.

У складі птахів присутні майже всі екологічні форми: степові, польові, лугові, яружно-балкові, узлісні, лісові, синантропні та еврибіонтні. Різноманітні природні й штучні екосистеми, які формувалися до теперішнього часу, відповідають умовам мешкання понад трьохсот видів птахів – як місця гніздування, міграційних шляхів та зимівлі.

Докладно особливості природних умов викладені в попередніх виданнях, присвячених біорізноманіттю області. Тому основна увага буде приділятися лише тим умовам, які значною мірою відповідають мешканню та життєдіяльності птахів.

2.1. Загальна характеристика екологічних умов області для існування птахів

Розташування області на території справжніх степів із пануванням трав'янистих багаторічних ксерофітів та домішками мезофітів у природних підзонах центральних степів право- та лівобережжя Дніпра, наявність значних лісових масивів у долині р. Самара, Оріль й верхів'ї Дніпровського водосховища,

великої площі штучних лісових масивів і широкої мережі лісосмуг та різноманітних водних систем – річок, озер, водосховищ, каналів, сприяло утворенню орнітофауни лісопольового гігрофільного типу. Лімітуючим чинником для поширення типових степовиків є збереження в незначній кількості малих площею і віддалених значною відстанню степових систем. Вони збереглися лише як залишки степу – цілинні ділянки. Перетворення справжніх степів на агроценози з постійними щорічними сівозмінами та постійно діючими чинниками агротехнічного турбування в більшості випадків перешкоджає перебуванню степових видів птахів. Збережені цілинні ділянки активно використовуються під випас і сінокоси, що посилює негативний вплив на формування орнітофауни відкритих ландшафтів. Найбільш сприятливі умови для розвитку орнітофауни сформувалися у різних лісових та водно-болотних екосистемах.

При помірно континентальному посушливому кліматі із середньою літньою температурою $+22-25^{\circ}\text{C}$ і зимовою $-5-7^{\circ}\text{C}$ із незначною кількістю опадів (440–520 мм) і коефіцієнтом зволоження (0,3–0,6) в умовах Дніпропетровщини сприятливі природні умови склалися в інтразональних і екстразональних екосистемах, які в більшості пов'язані з гідрологічною мережею. Гідрологічна мережа в цілому розгалужена для екологічних вимог птахів більш-менш задовільно і в останні роки дещо зросла до $0,06-0,1 \text{ км/км}^2$.

Для птахів водно-болотного комплексу утворилися сприятливі умови на водосховищах Дніпра, де формуються захисні й відтворювальні умови. Це перш за все утворені гирлові великі затоки зі значними заростями макрофітів і мілководними зонами з багатою природною кормовою базою, захисними умовами й місцями гніздувань. До таких місць перш за все належать Самарська затока, Орільська дельта із численними протоками, Ворсклянська затока, розташована навпроти Верхньодніпровського району, острови водосховищ, особливо у верхній частині Дніпровського й у нижній частині Дніпродзержинського, затоки з виходом кам'янистих порід (затоки «Балка Ворона», «Велика Осокорівка», «Крилівська», «Балка Скубова» і багато інших). Сприятливі умови для гігрофільного та лісогігрофільного комплексу птахів сформувалися у заплавах озер Дніпра, Орїлі, Самари, Вовчої й інших річок. Особливу роль у формуванні орнітологічного різноманіття в регіоні відіграють річки з утвореними стариковими озерами, широкими лучними долинами. У межах області до басейну Лівобережжя входять малі річки першого порядку – Оріль і Самара. Вони утворюють густу мережу приток – малих річок другого та третього порядків: Вовча, Кільчень, Чаплинка, Бик, Прядівка, Заплавка, Багатенька, Татарка, Самарчук, Гайчур, Верхня Терса, Середня Терса, Нижня Терса, Мала Терса, Кам'янка, Солона, Осокорівка, Вербова. На правобережжі Дніпра до басейну входять річки Домоткань, Самооткань, Мокра Сура, Тритузна, Комишувата, Сура, Суха Сура, Грушівка, Базавлук,

Кам'янка, Солона, Саксагань, Інгулець, Боковенька, Жовтенька, Вербова, Томаківка й інші. Крім великих дніпровських водосховищ на малих річках сформовані менші за площею водосховища, які виконують велику роль у поширенні птахів – Карачунівське, Макортівське, Південне, Зеленодольське та безліч ставків річкового й болотного типу.

Особливе місце серед різного типу водних систем посідають так звані лиманні озера, які утворилися на третій солончаковій терасі Самари й Орелі. У них сформувався особливий лиманний комплекс орнітофауни у внутрішньоконтинентальних водоймах. Саме такі лиманні солончакові озера сприяють розширенню ареалу багатьох птахів лиманної фауни Приазовського та Причорноморського регіонів.

Значне місце в гідрологічній мережі області відіграють створені канали «Дніпро – Донбас», «Дніпро – Кривий Ріг» та Фрунзенська зрошувальна система. По цих каналах формуються умови для розширення ареалів водно-болотних птахів та додаткові міграційні маршрутні шляхи, які в більшості пов'язані з гідрологічною мережею.

Після зміни русла р. Оріль при спорудженні Дніпродзержинського водосховища на місці її старого русла від с. Могилів Царичанського району й до дамби водосховища утворилася широка мережа степових озер старикового типу, з мозаїчними включеннями значних за площею луків, боліт, степових цілинок і чагарникових заростів. Утворення значних за площею старикових озер у відкритих ландшафтах із наявністю різноманітних екосистем формує сприятливі екологічні умови для багатьох видів птахів водно-болотного, лучного, чагарникового й польового комплексів.

У прибережних балках Дніпра, на значному просторі (особливо на правобережжі) у багатьох його затоках (р. Кам'янка на правобережжі Апостолівського району, р. Інгулець в районі с. Недайвода Криворізького району, р. Кам'янка на лівобережжі Покровського району) утворилися біотопи й стації для поселення петрофільних комплексів птахів.

Геоморфологічні особливості території області сприяли утворенню різних типів ландшафтів за класифікацією професора О. Л. Бельгарда (1971): приводільно-балкового, долинно-терасового, придолинно-балкового, прилиманно-терасового. У межах указаних ландшафтів виникають мезокліматичні стації, які разом із гідрологічною мережею та гідрологічними особливостями визначають строкатість утворених біогеоценозів. У районі балок, берегових просторів річок і водосховищ сформувалися яружні біотопи, які задовольняють умови гніздування багатьох норних видів птахів і де поселяються бджолоїдки, рибалочки, сиворакші, берегові ластівки, кам'янки. Достатньо сказати, що ці системи сприяли збереженню таких рідкісних видів як боривітер степовий.

Значну роль у зміні вигляду довкілля історично сформованих ландшафтів зіграла широка мережа штучних лісових насаджень. Такі штучні лісові масиви як Комісарівський, Грушеватський, Велико-Михайлівський разом із розкиданими серед степу й агроландшафтів байрачними дібровами, а також долинні ліси сприяли створенню умов для формування лісостепового комплексу орнітофауни. У долині річок Самара й Оріль сформувалися масштабні долинні ліси із заплавленими, притерасовими й аренними лісовими біогеоценозами, де знайшла умови для свого мешкання велика кількість птахів лісової зони. У цьому відношенні велику роль відіграють соснові бори, які нагадують тайгові асоціації, де знайшли притулок такі рідкісні види як сокіл-балабан, орел-могильник, великий підорлик, орел-карлик, пугач, сова сіра й багато інших видів. Річки й лісосмуги, поєднуючи лісові системи, виконують роль екологічних коридорів у формуванні орнітологічного різноманіття окремих районів.

Наявність в області річкових долин, широкої мережі штучних і природних лісових екосистем, складного яружно-балкового й байрачного ландшафту й великих площ водосховищ сприяє утворенню мікрокліматичних явищ. У лісових екосистемах утворюється особливий мікроклімат, який у поєднанні із впливом водних екосистем формує оптимальні екологічні умови як для екологічних комплексів, так і географічних типів орнітофауни.

Флористичне й фауністичне різноманіття формують багату природну кормову базу, яка включає фауну безхребетних, що налічує понад 7000 видів, і хребетних – до 450 видів. Різноманіття екосистем від сухих степових лісосмуг до вологих лісових і водно-болотних, пом'якшений клімат сформували умови для різних видів птахів не лише в літній період, а й для зимівлі північних мігрантів, а також для зміни характеру перебування, коли перелітні види залишаються на зимівлі, поступово пристосовуючись до осілості.

2.2. Негативні чинники антропогенного походження в існуванні птахів

Комплекс різноманітних антропогенних чинників, поєднуючись, виявляє потужну синергічну дію, яка викликає негативні процеси, зумовлюючи значні трансформації біогеоценозів. Масштабне знищення природних степових екосистем, утворення постійного агротехнічного пресу в польових системах разом зі значним обсягом антропогенного забруднення викликають значне скорочення придатних для птахів місць мешкання. Внаслідок такого синергічного впливу комплексу антропогенних чинників у Дніпропетровській області збереглося менше 0,3 % територій, які повною мірою відповідають статусу типово приро-

дних екосистем. Решта територій перебуває під впливом різних антропогенних чинників у процесі інтенсивної трансформації або зміни історично сформованого вигляду й характеру співвідношень участі структурно-функціональних компонентів. У теперішній час утворилися такі рівні стану трансформації екосистем у Придніпров'ї:

1) нетрансформовані природні екосистеми, або в умовах області – еталонні, які зберегли свій історичний природний вигляд (незначні за площею залишкові цілинні ділянки, заплавні й аренні лісові екосистеми у верхів'ї Дніпровського водосховища й у долині р. Самара й р. Оріль;

2) модифіковані – повністю змінили історично сформований природний вигляд. На місці колишніх природних систем утворилися масштабні антропогенні системи (заміна степових цілинних екосистем агроценозами; знищення заплавних лісів на нижньому й середньому Дніпрі, на місці яких утворені Каховське та Дніпродзержинське водосховища);

3) трансформовані екосистеми – характеризуються порушенням біогеоценотичних процесів, зміненним ландшафтно-природним виглядом, збіднілим біорізноманіттям. Їх поділяють на:

- А – слаботрансформовані;
- Б – середньотрансформовані;
- В – сильнотрансформовані;
- Г – деструктуровані;
- Д – катастрофічні.

Зазначені модифіковані екосистеми також перебувають під тиском різних антропогенних чинників і зазнають трансформацій, які за своїм ступенем відповідають вищенаведеним стадіям.

Найбільш слабким ланцюгом у природному середовищі виявилися степові екосистеми. Вони збереглися в різних районах області в межах від 0,03 до 0,1 % території, але більшість із них перебувають на першій–третьій стадії трансформації, де головним чинником є випас худоби, сінокоси й забруднення як агрогенними, так і техногенними токсикантами. Лучні екосистеми в різних регіонах перебувають на першій–четвертій стадіях трансформації. Четверта стадія трансформації (деструктивна) викликана змінами знищення ґрунтового покриву побудовою промислових об'єктів і дачних поселень. Штучні трансформації лісових екосистем залежать від розташування їх відносно джерел трансформувального тиску. Долинні лісові екосистеми, розташовані на значних відстанях від різних промислових підприємств, перебувають на першій стадії трансформації і є основним місцем поселення лісових і узлісних видів птахів. До таких систем належать лісові екосистеми Приорілля й Присамар'я, байрачні лісові масиви Верхньодніп-

ровського, Солонянського й Новомосковського районів, і штучні лісові масиви – Комісарівський і Великомихайлівський.

Лісові екосистеми, розташовані поблизу різних промислових підприємств (хімічних, металургійних та ін.) – перебувають на третій стадії трансформації, а ті, що в зоні шахтних виробок, – на катастрофічній стадії. Водні екосистеми річок у районі сільськогосподарського освоєння перебувають на стадіях від слабкої до середньої трансформації; у зоні активної рекреації – на стадіях середньої й сильної трансформації. У зоні іригаційних систем – дуже трансформовані; у зоні гірничих виробок – у деструктивному або катастрофічному стані. Водосховищні екосистеми, залежно від розташування біля них міст і промислових підприємств, перебувають на стадіях від слабкої до сильної трансформації. (Булахов и др., 1998, 2002; Булахов 2000, 2002, 2005; Рева 2001).

Урахування ступеня трансформації і антропогенного навантаження на природні системи дає змогу узагальнити стан екологічних умов у Дніпропетровській області (Кувшинов и др., 2000; Булахов и др., 2005): еталонні екосистеми у повному обсязі цього поняття відсутні. Сприятливі екологічні умови збереглися на 10–15 % території, задовільні на – 15–20 %, загрозливі – на 60–70 %, критичні – на 1,5–5 %.

Указані значні трансформаційні процеси природних і модифікованих екосистем викликані гірничими виробками та великим техногенним забрудненням. Лише гірничорудними виробками порушені землі й знищені природні екосистеми на площі 37 тис. га, а викидами гірничих виробок (хвостосховища) зайнято понад 180 тис. га. Великі площі (понад 125 тис. га) природних територій порушуються іншими промисловими підприємствами і виключаються з біогеоценотичних процесів.

У повітря від промислових підприємств надходить щорічно понад 2 млн. т забруднювачів, що в 2,5 раза більше, ніж у середньому по Україні. Водні екосистеми інтенсивно забруднюються стічними водами й у той же час надмірно використовуються як водні ресурси. Лише в Дніпро (у межах області) від промислових підприємств надходить близько 270 тис. т нафтопродуктів, 52 тис. т ПАР, 150 тис. т хлоридів, 148 тис. т сульфатів, 1,5 тис. т аміаку й до сотні тисяч тонн різних металів. Водозабір становить до 58 % загального стоку Дніпра. Забруднення екосистем, у першу чергу, викликає отруєння птахів у процесі їх живлення тваринними й рослинними об'єктами зі значним накопиченням різних шкідливих речовин.

Негативний вплив на загальний стан природних систем здійснюється також масштабним використанням земельних угідь під сільське господарство, яке охоплює до 80 % території області. Перетворення історично сформованих степових екосистем на агроценози з постійним механічним втручанням та забруднення пестицидами фактично призвело до значного скорочення чисельності птахів і

переходу їх у статус рідкісних і зникаючих видів. Надмірне випасання худоби й сінокоси в залишкових степових, лучних і балкових системах із поступовим поширенням цього втручання в лісові екосистеми спричиняє знищення придатних територій для птахів, що гніздяться в приземному ярусі.

В останні три десятиріччя напружені умови для поселення й відновлення утворюються для птахів у зв'язку з інтенсивним розширенням організованої й, особливо, стихійної рекреації найбільш збережених екосистем – річок, лісів. Знищення значної площі місць гніздування, розорення гнізд і створення постійного неспокою в часи розмноження й вигодовування змушує птахів покидати сприятливі місцеперебування.

Усі наведені чинники, які негативно впливають на формування видового різноманіття і кількісного складу птахів, можна звести до таких масштабів втрат популяціями птахів (рис. 2.1):

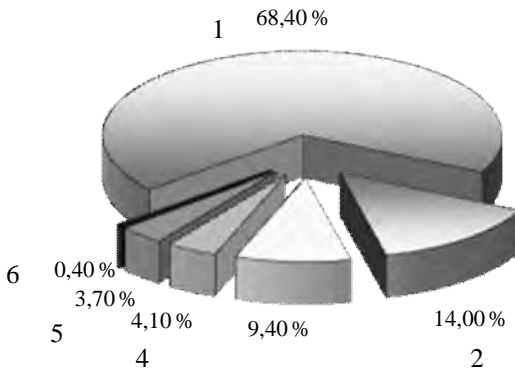

Рис. 2.1. Співвідношення дії негативних чинників на птахів

1 – скорочення місцеперебування; 2 – агрогенне забруднення природного середовища та механізація обробки земель; 3 – техногенне забруднення; 4 – браконьєрство; 5 – полювання; 6 – розорення гнізд у місцях рекреації.

Таким чином, унаслідок синергічної дії комплексу антропогенного впливу створюються найбільш несприятливі умови для існування птахів та використання ними міграційних шляхів у всіх типах екосистем, розташованих у безпосередній близькості до промислових підприємств (особливо гірничих). Така ж картина спостерігається у степових і лучних екосистемах, у яких майже на всій території відчувається значне навантаження антропогенних чинників. Найсприятливіші умови для нормального існування птахів збереглися в заплавах байрачних дібров, аренних борах, великих затоках водосховищ, у річкових долинах, віддалених від підприємств і міських поселень.

Глава 3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КЛАСУ ПТАХІВ (AVES)

Птахи являють собою прогресивну високоспеціалізовану гілку плазунів, що пристосувалася до польоту. За часом виникнення вони займають завершальне положення, але за загальною системою організації – проміжне положення між плазунами та ссавцями. Із плазунами їх поєднують такі ознаки як мала кількість шкірних залоз, один потиличний виросток, череп діапсидного типу, права дуга аорти з артеріальною кров'ю, тотожний розвиток зародка, інтерторзальне та інтеркарпальне сполучення кінцівок, наявність залишків рогових лусочок, наявність на ребрах гачкоподібних відростків. У той же час, завдяки багатьом значним морфологічним перетворенням, які зачепили майже всі системи органів і забезпечили значну інтенсифікацію фізіологічних процесів, був суттєво підвищений загальний рівень та утворена здатність до польоту при збереженні властивостей пересування по суходолу, у кроні дерев, воді та її поверхні. Прогресивно розвиваючись, птахи здебільшого конвергентно здобули ряд ознак, характерних для ссавців: більш високий рівень розвитку нервової системи, що сприяло більшому різноманіттю пристосувальної поведінки; висока й постійна температура тіла (гомойотермія), яка пов'язана зі значно більшою інтенсивністю обміну речовин і більш досконалою терморегуляцією за рахунок пір'яного покриву; наявність різноманітних способів пересування відповідно до різних типів простору; більш досконале розмноження й високий ступінь проявів турботи про потомство.

3.1. Морфологічні особливості організації птахів

3.1.1. Пристосування до польоту

Специфічні риси організації птахів, які відрізняють їх від плазунів, характеризуються утворенням складного комплексу пристосувань до польоту. Серед цих пристосувань, у першу чергу, необхідно зазначити:

- значне полегшення ваги всього тіла;
- обтічна форма тіла й компактність тулуба;
- перетворення передньої кінцівки на крило;
- різке збільшення розмірів груднини й утворення на ній високого виросту кіля;
- потужний розвиток грудних і підключичних м'язів;
- розвиток складного крижа;

- перетворення лускатого покриву на складно диференційований пір'яний покрив;
- полегшений пористий скелет;
- наявність специфічних повітряних міхурів, які пронизують усе тіло й пов'язані з легенями, чим забезпечується процес дихання під час польоту;
- редукція зубної системи й заміна важких щелеп легким дзьобом із рамфотекою;
- наявність мускулястого шлунка, який прискорює механічну обробку їстівних компонентів для більш швидкого звільнення необхідної енергії;
- відсутність прямої кишки й сечового міхура, що дозволяє безперервно виводити продукти обміну й не допускати збільшення ваги тіла.

3.1.2. Морфологічні особливості будови

Шкірні покриви та їх похідні. Шкіра птахів тонка, не має ніяких кісткових утворень і майже позбавлена залоз. Винятком є куприкова залоза, яка розташована над основою хвоста й служить для змазування пір'яного покриву, забезпечуючи водонепроникність. Тому найкраще вона розвинена у птахів, пов'язаних із водним середовищем. Лише в деяких наземних птахів, що мешкають у посушливому кліматі, вона може бути відсутньою (страуси, дрофи).

У шкірі розвиваються різноманітні рогові похідні епідермісу. Верхні й нижні залишки щелеп укриваються роговими чохлами, які утворюють дзьоб. На кінцях пальців розвиваються кігті, на пальцях, цівці й у деяких нижніх ділянках гомілки – рогові щитки, схожі на луску плазунів. Тіло вкрите пір'ям, але здебільшого не суцільно, а лише місцями, які називаються птериліями. На інших ділянках тіла їх майже або зовсім немає (аптерії). Таке розміщення пір'яного покриву дозволяє ефективно літати, полегшуючи скорочення м'язів і збільшуючи рухливість самої шкіри.

Будова пір'я залежить від його функціонального призначення. Зовні тіло вкрите контурним пір'ям, яке складається з порожнистого стрижня й опахала. Нижня частина стрижня занурена в шкіру (очинок). Саме опахало складається із численних борідок різного порядку, які забезпечують його міцність і пружність. Контурне пір'я є своєрідним зовнішнім скелетом птаха, яке, з одного боку, зберігає внутрішнє тепло, а з іншого – захищає від механічного впливу різних чинників, утворює гребню лопать крила й рульову площину хвоста. Залежно від функції розрізняють махові, рульові, верхні, покривні крила, надхвісні тощо. Кількість контурного пір'я в різних птахів має широкі межі – від 100 (у колібрі) до 250 тис. (у лебедів).

Під контурним пір'ям розташоване дрібне пухове пір'я. Стрижень його короткий, борідки другого порядку відсутні. Тому його опахала не утворюють плоских пластинок. Іноді стрижень дуже короткий, і борідки всі починаються майже з однієї точки пухового пера. Пухове пір'я розвивається в більшості випадків у водоплавних птахів і тих, що мешкають у холодних зонах. Серед пуху часто буває ниткове пір'я, у багатьох птахів біля кутків рота – щетинки; таке пір'я складається з одного стрижня.

Пір'я птахів має різне забарвлення, зумовлене двома основними групами пігментів – меланіновими й ліпохромними. Перша група зумовлює чорний, бурий і сірий кольори; друга – червоний, жовтий, зелений та їх комбінації, утворюючи велике різноманіття забарвлення. Металевий відблиск пера залежить від його мікроструктури.

Розвиток пера вказує на його тісну спорідненість із лускою плазунів. Пір'я регулярно змінюється. Процес зміни пір'яного покриву називається линнянням і відбувається двічі або тричі на рік. При триразовому линянні пір'я змінюються не все. Часто птахи міняють оперення у процесі вікового розвитку, а також у шлюбний період, коли багато видів птахів «одягаються» в так зване шлюбне вбрання. У деяких видів відбувається зміна пір'яного покриву у зв'язку з мімікрією до сезонного доквілля (зимою – біле вбрання, літом – сіре, як у білої куріпки).

М'язова система. М'язова система птахів має ряд особливостей, пов'язаних зі способом їх життя. Вона більше диференційована, ніж у плазунів, що зумовлено складнішими рухами. Головна маса м'язів, які приводять до руху крила, розташована на грудній частині тіла, а до кінцівок ідуть сухожилля. Грудні м'язи прикріплюються безпосередньо до грудини й сягають 20 % загальної маси тіла. Під ними лежать дещо менші за розміром підключичні м'язи, які піднімають крило.

Складну структуру мають задні кінцівки, які нараховують до 35 м'язів. При цьому важливу роль виконує обхідний м'яз. Він починається на тазових кістках, тягнеться вздовж стегна й далі у вигляді тяжа перекидається через коліно й з'єднується зі згиначем пальців. Така структура м'яза дозволяє птаху міцно триматися на гілці. У горобиних дещо інша структура цієї системи. Міцність утримання горобиних на гілці забезпечується глибоким згиначем, у якого сухожилля, що йдуть до кінцівок пальців, мають ребристу чи жорстку нижню поверхню й рухаються в піхвах, де внутрішня поверхня має поперечні ребра. При посадці птаха на гілку пальці фіксуються.

Скелет птахів має ряд специфічних особливостей, пов'язаних із польотом і рухом по суші на задніх кінцівках. По-перше, видозмінюється скелет кінцівок і їх поясів. По-друге – він порівняно легший і водночас міцний. Легкість забезпе-

чується пневматичністю більшості кісток, міцність – зростанням багатьох кісток без швів ще на ранніх стадіях онтогенезу.

Хребет складається із шийного, грудного, поперекового, крижового й хвостового відділів. Поперековий відділ у дорослого птаха входить до складу складного крижа. Шийний відділ довгий і дуже рухливий, що забезпечується сідлоподібними (гетероцельними) хребцями. Кут повороту голови сягає 180–270 градусів. Число шийних хребців різне в різних видів птахів і варіює від 11 до 25. Два перші хребці типові для амніот і представлені атлантом та епістрофеєм. Грудні хребці (від 3 до 10) зрослися між собою і з крижем. Вони несуть ребра, рухливо зчленовуються із грудиною. Ребра складаються зі спинного й грудного відділів, рухомо з'єднаних між собою, й утворюють кут, спрямований вершиною назад. Така будова ребер дає можливість при скороченні відповідних м'язів змінювати відстань від хребта до грудини, що змінює об'єм грудної клітини й підвищує ефективність процесу дихання. Своєрідна у птахів грудина. Вона являє собою широку, злегка вигнуту зовні кісткову пластинку, до краю якої прикріплюються ребра. У більшості сучасних птахів грудина несе киль, до якого з обох боків прикріплюються м'язи, які приводять у рух крила. Лише у страусів кіля немає.

Поперекові хребці зростаються між собою клубовими і крижовими кістками. Із крижовими кістками зростаються частини хвостових хребців. У результаті утворюється так званий складний криж, який складається з 10–22 хребців, з яких справжніми хребцями є лише два. Така будова крижа забезпечує опору птаха на задні кінцівки. Вільних хвостових хребців нараховується 6–9 і хвостовий відділ закінчується куприковою кісткою – пігостилем, який складається з декількох хвостових хребців, що зрослися між собою.

Череп птахів у загальних рисах близький до діапсидних черепів плазунів. Потиличний відділ складається з чотирьох потиличних кісток з одним потиличним відростком. Слухова капсула утворюється трьома вушними кістками, які зливаються в одну. Дно черепа представлене основною клиноподібною, передньою клиноподібною, а також піднебінними й крилоподібними кістками. Піднебінні кістки разом із піднебінним відростком верхньощелепних кісток, крилоподібним і лемешем утворюють різні типи піднебіння, що є таксономічною ознакою угруповань птахів: дромеогнатичний (безкільові, тинаму), схізогнатичний (пінгвіни, гагари, трубконосі, куроподібні, журавлі, кулики, трогони, сови, дрімлюги, дятли), десмогнатичний (веслоногі, голінасті, гусеподібні, хижі, сиворакші, тукани), егітогнатичний (горобцеподібні). Кісткове піднебіння рухоме. Сполучення піднебінних і крилоподібних кісток може ковзати вздовж дзьобоподібного відростка – парасфеноїда, забезпечуючи кінетизм черепа.

Склепіння черепа формують парні носові, лобні, тім'яні й лускаті кістки. Верхня щелепа складається з міжщелепних і верхньощелепних кісток. До остан-

ніх прикріплюються виличні й квадратно-виличні кістки, що, у свою чергу, поєднуються із квадратними. Таке поєднання утворює нижню виличну дугу. Нижня щелепа складається з гомологічної меккелевому хрящу зчленівної кістки, покривних зубної, кутової, пластинчастої й надкутової кісток.

Під'язиковий апарат кістковий, складається з подовженої пластини й довгих ріжків, гомологічних першій парі зябрових дуг. Слухова кістка у середньому вусі, як і в плазунів, лише одна – стремінце.

Від черепа плазунів пташиний суттєво відрізняється рядом особливостей: великим обсягом мозкової коробки, великими очними впадинами, витягнутими щелепами, кістки яких зростаються між собою, що утворює міцний хватальний апарат – дзьоб. Кістки мозкової коробки тонкі, частина з них пневматичні.

Скелет кінцівок і їх поясів. Скелет передніх кінцівок і плечового пояса у зв'язку із пристосуванням до польоту має ряд особливостей. Плечовий пояс складається з лопатки, коракоїда й ключиці, які своїми проксимальними кінцями утворюють місце для прикріплення плечової кістки. Лопатка довга, шаблеподібна, зігнута, лежить на спинних ділянках ребер і може вільно ковзати. Розвинений коракоїд одним кінцем упирається в грудину, другим дає опору для плечової кістки. Ліва й права ключиці зростаються між собою, утворюючи характерну для птахів вилочку, яка надає плечовому поясу пружність.

Скелет крила складається з типових для рукопалої кінцівки відділів: плече й передпліччя суттєво не змінилися, а кість має низку особливостей. Зап'ястя дуже редуковане. Його проксимальні частини зрослися у дві кістки, а дистальні – з п'ястю. П'ясть складається із двох подовжених кісток, що зрослися у проксимальних і дистальних відділах, утворюючи складну п'ясно-зап'ясткову кістку – пряжку. Головний суглоб – інтеркарпальний, зберігається лише три пальці (другий, третій, четвертий). Третій палець має дві фаланги, другий і четвертий – по одній. Наявність особливих м'язів, сухожиль і шкірних перетинок забезпечує розташування відділів скелета крила під деяким кутом один до одного.

Будова задніх кінцівок із крижово-поперековим поясом пов'язана з необхідністю головного навантаження при русі на кінцівки. Міцність таза зумовлюється зростанням великих клубових кісток зі складним крижем по всій довжині. З ними також зростаються сідничні кістки. Лобкові кістки малі й у вигляді тонких паличок приєднуються до зовнішнього краю сідничних. Усі три тазові кістки утворюють вертлюжну впадину для приєднання задніх кінцівок. На черевному боці ліва й права половини таза широко розставлені, це пов'язано з відкладанням яєць із твердою оболонкою. Скелет задньої кінцівки складається з типового стегна. Гомілка також представлена, але з повністю розвинутою великою гомілковою кісткою й рудиментом малої гомілкової кістки, яка часто приростає до великої. До дистальної частини гомілки приростає проксимальний ряд кісточок передпле-

сна. У дорослого птаха це зростання зовсім не виділяється від решти гомілки. За гомілковою кісткою утворюється своєрідний вузол кінцівки – цівка, яка в дорослих складається з однієї довгої кістки, але ембріонально ця кістка утворюється шляхом зростання кісток плесна й дистального ряду передплесна. Завдяки цьому утворюється більш довга задня кінцівка з гомілково-стоповим (інтерторзальним) зчленуванням.

Органи травлення. Усі сучасні птахи не мають зубної системи. Функцію захвату, утримання здобичі виконує роговий дзьоб. У зв'язку з різними способами добування кормових об'єктів дзьоб у птахів дуже варіює за формою й довжиною. До дна ротової порожнини прикріплюється язик, форма якого різноманітна й пов'язана з типом живлення.

Слинні залози. У птахів можуть бути відсутні (у дрімлюг), але ніколи не мають великого розміру. Вони служать для змазування й зволоження їстівного об'єкта й полегшують ковтання. Найбільш продуктивні слинні залози в саланганів, які будують із них своєрідні гнізда.

Довгий стравохід у деяких птахів (хижі, куроподібні, голуби) утворює розширення – воло, де відбувається первинний процес перетравлення їжі, а в деяких випадках (хижі птахи) – відокремлення їстівних частин від кісток, пір'я, луски тощо. У голубів стінки вола в період вигодування пташенят виділяють жирну сироподібну речовину – «молоко», яким птахи годують пташенят.

Подібними виділеннями стравоходу годують пташенят трубконосі, фламінго й інші. Стравохід веде в тонкостінний залозистий шлунок, де їжа піддається впливу травних залоз. За ним розташований м'язовий шлунок, у внутрішній порожнині вистелений рогоподібною кутикулою, яка виконує роль біологічних «жорен». Найбільш розвинені такі жорна в зерноїдних птахів. За шлунком розташований довгий кишечник. На межі між тонким і товстим кишечником у більшості птахів є два невеликі відростки. Коротка товста кишка без диференційованої прямої кишки відкривається в клоаку, на спинному боці якої розташований сліпий виріст – фабрицієва сумка, яка виконує роль залози внутрішньої секреції. Печінка велика, дволопатева. Жовчний міхур, крім голубів, є у всіх птахів. Його протока відкривається у дванадцятипалу кишку, в петлі якої міститься підшлункова залоза. Така будова травної системи значно прискорює процес травлення й не довільне їх виділення.

Органи дихання. У птахів пристосовані до польоту. Гортанна щілина веде в трахею, верхня частина якої (гортань) підтримується непарним персноподібним і парними черпакоподібними хрящами. Верхня гортань виконує терморегуляторну функцію, але не має елементів голосового апарату. Ці елементи мають специфічне розташування в нижній гортані (що властиво тільки для птахів) на місці розподілу трахеї на два бронхи, яке являє собою розширення, що підтриму-

ється кістковими кільцями. На стінках цього розширення натягнуті голосові перетинки. Голосові перетинки за допомогою спеціальних м'язів можуть змінювати своє положення й форму, що й зумовлює видавання різноманітних звуків.

Легені у птахів досконалі й складаються із щільних губчастих утворень, які прикріплюються до спинної стінки грудної клітки. Бронхи в легенях розгалужуються, пронизують їх наскрізь і впадають у повітряні міхури. Гілки бронхів з'єднуються між собою тонкими каналами – парабронхами, які мають невеликі виступи, обплетені кровоносними капілярами, де й відбувається газообмін. Повітряні міхури розташовані між різними внутрішніми органами і їх відгалуження заходять у пневматичні кістки. Два повітряні міхури розташовуються по боках у середній частині шиї, один – між ключицями, 2–3 пари розташовані в грудній порожнині й одна пара доволі великих міхурів – у черевній порожнині.

Загальний обсяг повітряних міхурів у 10 разів переважає обсяг легенів. Роль повітряних мішків полягає в забезпеченні процесу дихання під час польоту. Одна й та ж порція повітря використовується в газообміні двічі. Газообмін у повітряних міхурах не відбувається, вони лише виконують механічну роль у нагнітанні й виштовхуванні повітря за допомогою махів крил. Крім того, повітряні міхури відіграють і терморегуляційну роль – охолоджують тіло під час польоту. Вони також зменшують питому вагу тіла й збільшують внутрішньочеревний тиск, що сприяє дефекації.

Частота дихання в голуба у стані спокою складає 25–27 подихів за хвилину, при пересуванні на суші – 75–79, у польоті – понад 400. У дрібних птахів частота дихання більш інтенсивна, у великих – менш інтенсивна. Від частоти дихання залежить інтенсивність споживання кисню. Колібрі за годину споживають – 4–10 мл кисню на 1 г тіла, шпак – 1,5–2 мл, голуб – до 1 мл, ему – 0,023 мл.

Органи кровообігу. Важливою особливістю кровообігу у птахів є повне розділення артеріальної і венозної систем, що зумовлюється будовою серця. Серце – чотирикамерне: два передсердя й два шлуночки. У птахів воно порівняно велике, що пов'язано з більшою інтенсивністю метаболічних процесів. Індекс маси серця (відношення маси серця до маси тіла) зворотно пропорційний розмірам і вазі птахів: у качки він дорівнює 0,6 %, у синиці – 1,8 %. Величина індексу залежить від енергетики польоту. У сапсана він дорівнює 1,7 %, у сороки – 0,9 %. Частота скорочень серця дуже велика і залежить також від розмірів та інтенсивності польоту й коливається в межах 250–1040 ударів за хвилину. Прогресивною рисою організації птахів також є збільшення загального обсягу крові удвічі порівняно з плазунами.

Від лівого шлуночка відходить єдина права дуга аорти, яка відгалужує парні безіменні артерії, що поділяються на парні сонні й підключичні артерії. Вони постачають кров у голову, пояс передніх кінцівок і передні кінцівки. Права

дуга аорти обходить серце з правого боку й спинною аортою тягнеться під хребтом у хвостовий відділ, відгалужуючи кров до внутрішніх органів, сідничних і парних стегнових артерій.

Від правого шлуночка відходить загальна легенева артерія з венозною кров'ю і розпадається на праву й ліву легеневі артерії, які впадають у легені. Звідти легеневидами артеріальна кров надходить у ліве пересердя.

Венозна кров від голови збирається в парні яремні вени, які, зливаючись із парними підключичними венами, утворюють ліву й праву передні порожнисті вени, що вливаються в праве передсердя. Венозна система, розташована в тулубовій частині тіла, схожа з такою у плазунів. Вона відрізняється тим, що черевна вена заміщується куприко-брижною веною й частково редукованою ворітною системою нирок. Задня порожниста вена впадає в праве передсердя.

У зв'язку з розділенням малого й великого кола кровообігу всі органи одержують чисту артеріальну кров. Саме ця особливість кровоносної системи, а також швидка циркуляція крові й енергійний газообмін зумовлюють високу температуру тіла, яка в середньому дорівнює 42°C.

Нервова система. Центральна нервова система птахів складніша, ніж у плазунів, що пов'язано з більш високим загальним рівнем життєвих відправлень, з більш складними взаємовідносинами птахів, з умовами життя. Морфологічно це зумовлено порівняно великими розмірами головного мозку, маса якого завжди більша від маси спинного й складає 150–250 % від ваги спинного мозку у різних видів. Перш за все значно збільшуються півкулі, які за вагою дорівнюють решті відділів (у куриних), або навіть перевищують удвічі в хижих і втричі в папуг та горобиних. Однак більша частина мозку утворена смугастими тілами, розростанням дна і стінок бокових шлуночків переднього мозку. У той же час кора півкуль розвинута відносно слабко й представлена тонким шаром нервових клітин і добре розвинутою міжклітинною речовиною. Нюхальні долі малі. Проміжний мозок розвинений слабо, на його поверхні міститься епіфіз, прикритий півкулями, а знизу – гіпофіз. Великі зорові долі середнього мозку зрушені в боки і налягають на середній мозок півкулями і мозочком. Мозочок великий, добре розвинений, – це пов'язано зі складними формами руху (польоту), що потребує гарної координації. Головних нервів – 12 пар. Спинний мозок, як і у плазунів, представлений подовженим утворенням з розширеними долями у плечовому і поперековому сплетінні нервів.

Органи чуття. *Органи зору* у птахів добре розвинуті. Птахів із недорозвиненими очима не існує. Очі досить великі, особливо у птахів, активних у присмеркові та нічні години. Відношення маси очей до тіла залежить від способів добування кормових об'єктів. У тих, що пасуться (гуси), це відношення 1/570, у комахоїдних – 1/70; у денних хижаків 1/40, у нічних хижаків, дрімлюг – 1/30. Та-

кож у зв'язку з цим сітківка має велику кількість фоторецепторів. Їх у різних видів на 1 мм² сітківки нараховується від 50 тис. до 300 тис., а області гострого зору – 0,5–1,5 млн.

У більшості птахів зір майже монокулярний. Поле зору кожного ока становить приблизно 150°, а бінокулярного – 30–50°. У сов зір бінокулярний. У деяких видів з випуклими очима (кулики, качки) загальне поле зору досягає 360°. Гострота зору велика, особливо у хижих. Соколи реагують на рухливого птаха на відстані 1100 м.

Акомодація зору найбільш досконала серед хребетних тварин і досягається двома засобами – зміною форми кришталика під дією в'язкого м'яза та зміною відстані між кришталиком і сітківкою за допомогою кільцевих м'язів, які оточують склеру і змінюють форму очного яблука. Крім верхньої і нижньої повік є третя повіка – мигальна перетинка, здатна прикривати й очищувати око.

В області сліпої плями (місце входження зорового нерва) розташований так званий гребінь, який багатий на кров'яні судини й вдається в склоподібне тіло. Головна його функція – метаболічна. Механічна міцність великих очей забезпечується потовщенням склери з наявністю у ній кісткових пластинок. Усі птахи мають кольоровий зір і навіть розрізняють відтінки кольорів.

Орган слуху, як і орган зору, служить у птахів важливим рецептором орієнтації та спілкування. Він складається із внутрішнього і середнього вуха. У внутрішньому вусі напівкružні канали і канал звою розвинуті значно краще, ніж у плазунів. Євстахієві труби відкриваються в глотку одним загальним отвором. Слухова кісточка в середньому вусі одна, барабанна перетинка лежить глибше рівня шкіри, на дні лійкоподібного заглиблення, яке являє собою зачаток зовнішнього слухового проходу. У деяких нічних птахів (сов) ця порожнина велика й оточена шкірною складкою, що посилює слух, а пір'яний ободок забезпечує краще сприйняття звуків. Птахи добре чують у діапазоні 30 Гц – 30 кГц. Так, сови чують звук від миші, що пробігає на відстані 20–25 м, з точністю до 1°. Деякі птахи (салангани, гуахаро) мають властивості до ехолокації. Вони можуть літати в абсолютній темряві в глибинах печер, уникаючи зіткнення з іншими птахами і різними предметами, як кажани. Припускають, що ехолокацією користуються і пінгвіни, плаваючи в товщі води.

Органи нюху у птахів розвинені слабо. Лише деякі птахи можуть добре сприймати запахи (ківі). Порівняно з іншими птахами більше розвинені органи нюху у трубконосих, куликів, качок і грифів. Морфологічно нюхові долі малі і тісно з'єднані з переднім мозком. Порівняно з плазунами значно збільшується поверхня носової порожнини – завдяки розростанню носових раковин, які збільшують площу нюхального епітелію.

Органи смаку. Смакові пупки розташовані в слизовій оболонці ротової порожнини, на язиці і його основі. Смак у птахів розвинений; багато птахів розрізняють солоне гірше, ніж солодке та кисле.

Органи дотику у птахів численні і різноманітні. Це вільні закінчення чутливих нервів у шкірі та різні комплекси чутливих і опорних клітин із закінченнями чутливих нервів, що підходять до них, розташованих у районі піднебіння, язика, восковиці, дзьоба, кінцівок (меккелеві тільця, тільця Гранра, тільця Гербата). Функцію органів дотику виконує і пір'я – волосоподібне, щетинки і, меншою мірою, дрібні контурні пера.

Органи виділення і водно-сольовий обмін. Виділення продуктів розпаду і водно-сольового обміну здійснюється здебільшого нирками. Великі, до 1–2 % маси тіла, метанефричні нирки містяться в області тазового поясу. Від кожної нирки відходить сечовід, який відкривається в клоаку.

У птахів, як і в більшості плазунів, кінцевий продукт обміну представлений не сечовиною, а сечовою кислотою, яка має низьку розчинність, не токсична, на відміну від сечовини, і легко випадає із розчину кристаликами, утворюючи білу кашоподібну масу. Така консистенція сечі обумовлена також редуцією сечового міхура. Розміри ниркових клубочків у нирках птахів відносно невеликі, що зменшує інтенсивність фільтрації і втрати води. Головна маса сечової кислоти попадає у просвіт ниркових каналців не стільки шляхом фільтрації, скільки шляхом секреції спеціалізованими клітинами стінок ниркових каналців, обплетених капілярами ворітної системи нирок. Одночасно ниркові каналці (нефрони) виконують і осморегуляційну функцію. В нефроні з'являються петлі Генле, які густо обплетені капілярами і діють як своєрідна «множинна протитокова система», яка використовує осмотичний градієнт (різний вміст солей у тканинах нирки і в просвіті нефронів). Це забезпечує утворення концентрованої сечі. Додатково всмоктування води відбувається в клоаці. Все це дозволяє виводити із організму продукти розпаду за мінімальної втрати води.

У багатьох птахів є носові залози, розташовані на лобових кістках над орбітою. Найбільше розвинені вони у морських і у деяких пустельних птахів, які вимушені пити солону воду. Секрет носових залоз стікає краплями через ніздрі назовні. Концентрація солі у цьому секреті у 4–5 разів більша, ніж у крові і удвічі – ніж у морській воді. Це дозволяє птахам уживати солону воду.

Статева система і будова яйця. Птахи – яйцекладні тварини з розвинутою турботою про потомство. Серед них зовсім немає яйцеживородних і живородних видів. Парні бобоподібні сім'яники підвішені на брижах попереду нирок. До початку розмноження порівняно з періодом спокою їх обсяги збільшуються в 300–1000 разів. До внутрішнього краю кожного сім'яника прилягає його придаток – залишок мезонефричної нирки. Від кожного придатка сім'яника

починається тонкий сім'япровід (Вольфів канал), який впадає у клоаку, утворюючи перед цим невеличке розширення (сім'яний міхурець) – резервуар, де накопичуються зрілі сперматозоїди. Копулятивні органи у вигляді непарної ділянки стінки клоаки, яка вивертається, є лише у страусів, тинаму, гусеподібних. У решти птахів запліднення відбувається при контакті зовнішнього отвору клоаки самця до клоаки самки.

У самок розвинений лише лівий яєчник, який за допомогою брижів підвішується до переднього кінця лівої нирки. Лівий яйцепровід (мюллерів канал) лійкою відкривається у порожнину тіла біля яєчника, а його потовщений задній («маточний») відділ упадає в ліву частину клоаки. До початку розмноження частина фолікул збільшується у розмірах, тому що ооцити інтенсивно накопичують жовток. Одночасно відбувається подовження яйцепроводу і набухання його стінок. Зріла яйцеклітина через розриви фолікул випадає в порожнину тіла і потрапляє в яйцепровід.

Запліднення відбувається в початковій частині яйцепроводу. Після запліднення яйцеклітина скороченнями стінок яйцепроводу переміщується у напрямку до клоаки, покриваючись декількома оболонками – виділенням залоз стінок яйцепроводу.

У відкладеному яйці на анімальному полюсі жовтка плаває зародковий диск, оточений тонким шаром протоплазми. Жовток оточений тонкою жовтковою оболонкою. Далі йде товстий білковий шар. Зовні білок укритий двома тонкими пергаментоподібними оболонками, які на тупому кінці утворюють повітряну камеру. Від внутрішньої підшкаралупової оболонки на кінцях яйця до жовтка ідуть скручені джгути із щільного білка – халази, які підтримують зародок завжди у верхньому положенні. Зовнішня оболонка – щільна вапняна шкаралупа. Шкаралупу пронизують найтонші пори, забезпечуючи доступ кисню до зародка. Частина оболонки шкаралупи в процесі розвитку зародка використовується на формування скелета.

3.1.3. Особливості руху птахів

Рух птахів різноманітний – ходьба, стрибки, біг, лазіння, плавання, пірнання, політ. Вони забезпечуються як еволюцією опорно-м'язової системи, так і перетворенням інших систем органів, які координують рух і утворюють необхідні енергетичні резерви. Для активного руху у м'язах птахів накопичується міоглобін, який дає змогу утворювати резервний запас кисню, що утилізується в період інтенсивної роботи. Найбільша концентрація міоглобіну спостерігається у великому грудному м'язі, м'язовому шлунку і серці.

Специфічний для птахів спосіб пересування – політ. Лише незначна кількість видів вторинно втратила цю здатність (пінгвіни, страуси, ківі і поодинокі види інших систематичних груп). На деревах, по землі і у воді більшість птахів пересуваються за допомогою задніх кінцівок – ніг. Лише у серпокрильців лапки короткі, всі чотири пальці спрямовані вперед, закінчуються гострими зігнутими кігтями і слугують тільки для чіпляння і опори. Пересуватися по землі і деревах вони не можуть.

Рух по суші. Вихідним основним типом руху пращурів птахів було лазіння з гілки на гілку, а потім планерувальний політ. І зараз до 90 % птахів різним чином пов'язані з деревно-чагарниковою рослинністю. Тому в більшості з них три пальці спрямовані вперед, один – назад. У спеціалізованих лісових птахів – два пальці вперед і два пальці назад. Сильні пальці з міцними кігтями і жорстким хвостом як опорою дозволяє дятлам не лише переміщатися по вертикальних стовбурах, а й міцно утримуватися на одному місці і довбати кору і деревину.

Багато видів збирають корм і гніздяться на землі. Дрібні види при цьому стрибають (горобці та ін.), інші ходять і бігають (плиски, грак, ворони тощо). Пристосування до переміщення по землі супроводжується укороченням пальців, подовженням цівки. Найкращі бігуни – страуси, які можуть розвивати швидкість понад 50 км/год. Мешканці боліт і прибережних ділянок водойм (чаплі, кулики, пастушки) мають подовжені цівки і гомілки, тобто так звані бродні ноги, які дозволяють переміщуватися по мілководдю, не змочуючи пір'яного покриву. Мало і погано ходять по землі добрі літуни – ластівки, бджолоїдки й інші.

Плавання і пірнання. Завдяки малій відносній вазі (наявність оперення, повітряних міхурів) багато птахів можуть сідати на воду і злітати з неї. Але здатність до справжнього плавання, коли птахи перебувають на воді, годуються там і відпочивають, утворилася лише у водоплавної групи, до якої входять представники різних рядів. У них тіло здебільшого сплюснене у дорзовентральному напрямку, що надає більшої стійкості на воді, і має щільне оперення, густий пір'яний пух і велику куприкову залозу. Пальці сполучені плавальними перетинками або мають шкіряні лопаті. Ноги у більшості віднесені назад. Більшість водоплавних птахів освоїли пірнання на різні глибини для добування корму. Пірнаючих птахів поділяють на дві групи. Пірнаючі з пікірування за рахунок енергії занурюються у воду на незначну глибину (1–2 довжини тіла). Таке пірнання здійснюють пелікани, трубконосі, чайки серед водоплавних, і скопа, орлан-білохвіст, рибалочки – з тих, хто не вміє плавати. До другої групи належать справжні нирці, які при пірнанні занурюються на значні глибини (до 10 м) й активно переслідують здобич. У них зменшена пневматичність кісток, підвищена щільність оперення, вони здатні зменшувати обсяги повітряних міхурів. Ці птахи мають більше вкорочені крила і ноги, віднесені далеко назад.

На суші їхнє тіло набирає майже вертикального положення (пінгвіни, пірникози, баклани, чистуни).

Основним «двигуном» водоплавного є ноги, які роблять різкі гребки назад. Але деякі для плавання використовують крила. У пінгвінів основний фізичний рух у воді здійснюють крила, які перетворились на своєрідні ласті. Ноги виконують функцію рулів. Чистуни в товщі води працюють напіврозправленими крилами, а витягнуті ноги, подібно до пінгвінів, використовують як руль.

Час перебування птахів у воді не перевищує 2–3 хвилини. Лише пінгвіни можуть затримуватись у ній до 5–7 хвилин. У птахів-нирців вищі резерви кисню: більше гемоглобіну у крові і у м'язах. Під час занурення зменшується кількість серцевих скорочень, а кров надходить головним чином у мозок і в невеликій кількості у нирки. Працюючі м'язи використовують кисень, пов'язаний м'язовим гемоглобіном, і переходять на анаеробні процеси (гліколіз). У товщі води вони рухаються зі швидкістю 1–2 м/сек., а пінгвіни можуть розвивати швидкість до 8–10 м/сек.

Політ. Найспецифічніша форма руху, що визначила головні риси організації птахів, – політ. Аеродинаміка польоту птахів складна і до кінця ще не вивчена. Схематично фізичну основу польоту можна охарактеризувати таким чином. Крило більш-менш зверху випукле, а знизу ввігнуте, передній край більш товстий (тут розташований скелет, м'язи, декілька рядів пір'я), задній – тонкий і еластичний (утворений вершинами пір'їн). Обтікаючи верхню, опуклу поверхню, зустрічний потік повітря прискорює рух і над крилом утворюється область пониженого тиску. Утворюється підйомна сила, яка підіймає крило. При опусканні крила одночасно протікають два процеси. Відігнуті під тиском повітря кінцеві частини першорядних махових пір'їн створюють ефект пропелера, в результаті чого утворюється тяглова сила, яка штовхає крило (і птаха) вперед. Одночасно повітря обтікає головну частину крила (другорядні махові пера), утворюючи за рахунок різниці тиску за крилом і під крилом підйомну силу, яка долає силу тяжіння. При підйомі крила махові пера дещо прокручуються, пропускаючи повітря. Вершина крила, що рухається у вертикальному напрямку, утворює додаткову силу тяги, а головна частина крила – підйомну силу.

Такий політ, коли птах ритмічно підіймає і опускає крила, називається *гребним* або *маневровим*. Змінюючи площу крила і його нахил, міняючи частоту змахів, птах міняє величину тяги і підйомної сили, регулюючи тим самим швидкість польоту. Різниця в розмірах і формі тіла, крил, хвоста, в інтенсивності змахів визначає характерний політ кожного виду. Повільний політ з рідкими змахами крил у чапель відрізняється від стрімкого маневрового польоту ластівки і від швидкого, але прямолінійного польоту качок. Одним із форм гребного польоту є тріпотливий політ, коли птах посилено працює крилами, на короткий

час зависаючи в повітрі на одному місці. Так роблять чайки, крячки, боривітри при вишукуванні оглядом здобичі. Подібним способом «зависають» у повітрі біля квітки колібрі, які висмоктують нектар; при цьому крило здійснює 50–80 змахів за секунду, що забезпечується надмірною величиною серця, яке має до 1/3–1/2 розмірів тіла.

Другий тип польоту – *ширяючий*. Птах із розпростертими, практично нерухомими крилами рухається в повітрі, використовуючи енергію потоків повітря. Розрізняють динамічне і статичне ширяння. Статичне ширяння можливе над материками, де стійкі висхідні потоки повітря виникають на стиках різних типів рельєфу, рослинності (ліс – поле, гори – рівнина тощо) або при обтічності перепон: обривів, круч, гірських вершин. Для таких птахів характерні широкі крила з широко розставленими на кінцях вершинами першорядного махового пір'я (хижі, лелеки, пелікани). Широкими колами вони набирають висоту, потім кружляють, виглядаючи здобич. Динамічне ширяння властиве для морських птахів (альбатрос, буревісник, мартини), які мають довгі, але вузькі крила із загостреною вершиною.

При цьому польоті птахи використовують різну швидкість повітряних потоків або завихрення повітря над хвилями. За відсутності вітру птахи не ширяють, а, планеруючи, перечікують безвітряний час.

Птахи, що літають ширяючим польотом, здатні і до махового польоту. Його вони використовують, щоб знаходити висхідний потік повітря, підлітати до гнізд, або вивертатися від небезпеки. Однак довго користуватися маховим польотом вони не можуть. З іншого боку, птахи, які використовують маховий політ, можуть переходити на ширяючий.

Швидкість польоту у птахів різна. Лісові горобині птахи літають зі швидкістю 25–40, голуби – 30–60, качки і кулики – 65–80, серпокрильці – до 100–120 км за годину. Це швидкість, при якій птахи можуть літати довгий час. На короткий час птахи можуть розвивати швидкість значно більшу (в 2–3 рази). Так, соколи, кидаючись на здобич, можуть розвивати швидкість до 350 км/год (у піке). Таку ж швидкість використовують птахи для уникнення нападу хижака (серпокрильці, голуби, качки).

3. 2. Екологічні особливості

Умови існування і поширення. Завоювання птахами повітряного середовища зумовило їх широке розповсюдження по всій земній кулі. Політ зробив доступним ті кормові ресурси, які були недоступні для інших наземних хребетних, дав змогу рятуватись від небезпек, які загрожують життю. Птахи здатні збирати корм у найрізноманітніших місцях – на деревах, на землі, на неприступних

скелях, на воді, із води, в повітрі. Залишається недоступним лише підземний ярус, хоча з верхніх його шарів деякі птахи здобувають їжу. Політ зробив птахів значною мірою незалежними від багатьох несприятливих чинників. У пошуках корму вони можуть долати великі відстані. Тому місця полювання, відпочинку та гніздування не обов'язково повинні співпадати. Так, серпокрилець може долати в пошуках їжі до 1000 км, збираючи корм за десятки кілометрів від гнізда. Політ замінив птахам і постійне сховище: відпочиваючи на деревах чи землі, птахи у випадках безпеки можуть миттєво піднятися в повітря.

Високий рівень обміну речовин і фізіологічних процесів, з якими пов'язана висока і постійна температура тіла, разом із досконалим польотом зумовив широке розповсюдження птахів. Від Північного до Південного полюсу – всюди мешкають птахи. Вони зустрічаються високо в горах, на висоті понад 7000 м і в низинах, у безводних пустелях і океанічних просторах. Узагалі птахи зустрічаються скрізь, де є хоча б мінімальні умови існування.

Загальною закономірністю у поширенні птахів на земній поверхні є те, що їх різноманіття зростає в напрямку від полюсів до екваторіальної зони. При цьому ступінь різноманітності екологічних форм має пряму залежність від ступеня різноманіття умов існування – багатства екосистем, біотопів, мікростацій тощо. Другою загальною особливістю у розповсюдженні птахів є те, що загальна їх біомаса від полюсів до екватора в основному стабільна. Недостатня кількість видів на полюсах компенсується, як правило, масовою чисельністю кожного виду (численні пташині базари Крайньої Півночі, в Антарктиці – великі скупчення пінгвінів). Навпаки, у тропіках із їх великою різноманітністю, багато видів представлені поодинокими поселеннями.

Екологічні чинники та їх значення в житті птахів. Реакція організму птахів на екологічні чинники зовсім інша, ніж у земноводних і плазунів. Якщо земноводні і плазуни відносяться до пойкилотермних тварин, то птахи – до гомойотермних. На гомойотермних тварин вплив таких чинників як вологість, температура не є визначальним. Вплив температури компенсується здатністю птахів протистояти йому високою енергетикою організму. Для більшості птахів оптимальна температура складає 18–25 °С, в той же час вони можуть витримувати температуру зовнішнього середовища від -30 до +40 °С (і в деяких випадках навіть більше вказаних меж). Значне зниження або підвищення температури частіше є опосередкованим чинником, який є головною причиною масштабного зменшення або й повного зникнення кормових об'єктів, до котрих пристосувалися ті чи інші види птахів. Саме це їх примушує здійснювати різні за масштабами міграції – від незначних кочівель до перельотів на великі відстані.

До температури, яка безпосередньо впливає на організм птахів, у останніх виробилися екологічні механізми терморегуляції, яка відбувається фізіологічними і фізичними засобами. Поява чотирикамерного серця і повне розділення артеріальної і венозної систем у кровообігу привело до інтенсивного забезпечення важливих органів киснем і значно посилило метаболічні процеси, що зумовило виділення внутрішнього тепла в організмі. З іншого боку, розвинення теплоізоляційного диференційованого пір'яного покриву зберігає це вироблене тепло. Середня температура тіла птахів сягає 41 – 45 °С. В той же час птахи рятуються від перегріву організму за високих температур (у пустелях) за допомогою того ж прискореного метаболізму (інтенсифікація дихання). Частота дихання і наявність повітряних міхурів запобігають перегріву тіла під час польоту. Відносна енергетика організму птахів досить висока і значно перевищує таку у решти хребетних. При підвищенні температури зовнішнього середовища вона зростає в декілька разів. Посилюється енергетика також під час линяння й активного розмноження. Під час линяння утворюється більше пухового пір'я.

Так, зниження температури повітря з 32,6 до 9,8 °С у горобця викликає інтенсифікацію енергетичних процесів організму більше ніж утричі. Птахи невеликого розміру порівняно з великими для збереження тепла витрачають більше енергії. У північних видів, особливо у тих, що мають біле оперення, між пір'ям і в основі очину утворюються пухирці, що сприяє формуванню захисного теплоізоляційного шару. У водоплавних, які мешкають у приполярних областях, крім густого пір'яного покриву, більш інтенсивно відкладається підшкірний жир.

Таким чином, нормальний тепловий обмін організму з середовищем забезпечується терморегуляцією тіла і пристосувальною поведінкою – вибором місця з відповідними оптимальними умовами. В суворі зими осілі наземні птахи (тетереви, білі куріпки, глушці та інші) зариваються в сніг, де температура завжди вища, ніж на відкритому просторі, а деякі птахи (синиці, золотомушки) збиваються у зграї і зимують групами.

Вологість не впливає істотним чином на життя птахів, оскільки будова шкірних покривів із виділеннями куприкової залози з водовідштовхувальним ефектом достатньою мірою захищає їхнє тіло як від висихання, так і від вимокання. Лише тривалі і холодні дощі негативно впливають на життя птахів, і в першу чергу тих, у яких відсутня куприкова залоза (дрохвові), які в цьому випадку поселяються у більш посушливих кліматичних зонах (степи, напівпустелі). Збільшення кількості опадів під час гніздового сезону значно погіршує кормові умови для комахоїдних птахів, які вимушені або полювати за десятки чи сотні кілометрів від місць поселення, або впадати в оціпеніння (див. «циклічність»). Вказані чинники можуть призвести до загибелі яєць та пташенят.

Світло має значний вплив на життя птахів. По-перше, більшість птахів представлені видами, які ведуть денний спосіб життя. Зменшення світлової частини дня зменшує можливість добування корму, що особливо помітно восени і взимку (день менший, а температура нижча, що зумовлює зростання потреби в їжі). Це також примушує багатьох птахів здійснювати міграції.

Інтенсивність і тривалість освітлення зумовлюють розвиток статевих залоз через органи зору і гіпофіз. Цей факт і використовують у птахівництві. Для підвищення яйценосності штучно продовжують освітлення приміщень. Надмірне освітлення, як правило, не завдає шкоди птахам (в Арктиці сонце не заходить у літній період протягом кількох місяців). Нічні види птахів переходять на денний спосіб життя (біла сова й інші). Навпаки, безперервний день в Арктиці дає змогу птахам вивести пташенят протягом короткого літа. Кайри годують пташенят протягом доби, у горобиних зафіксований лише короткий відпочинок. Весь цикл розмноження в цих умовах прискорюється.

Час добового освітлення, яке визначає так звану довжину дня, впливає ще на багато життєвих функцій тварин, особливо пов'язаних із визначенням часу линяння, накопичення енергетичних запасів, формування міграційного стану, орієнтації під час перельотів і багато інших.

Екологічні комплекси птахів. У процесі історичного розвитку біогеоценозів і птахів сформувалися різні взаємовідносини між ними. Птахи, відповідно до умов розмноження, живлення і захисту, заселили пустелі, степи, ліси, гори, болота, річки, озера, моря, океани, культурні ландшафти. Місцеперебування значно вплинуло на формування особливості організації організму птахів, способів пересування, добування кормових об'єктів, поведінки і популяційної структури. Вироблені адаптивні пристосування до місць мешкання навіть за скрутних екологічних умов дають змогу птахам не покидати освоєні місця мешкання. Різні види дотримуються певних біотопів і тримаються переважно там, де вони з'явилися на світ. Довге перебування птахів у певних біотопах і сприяло утворенню екологічних груп. Головними екологічними комплексами птахів можна назвати такі:

1. Наземний екологічний комплекс. Пристосувалися до існування в наземних умовах. У них розрізняють:

1.1. Птахи відкритих просторів, весь цикл життя яких проходить у пустельних і степових зонах. До них відносяться більш дрібні екологічні угруповання – степові, пустельні, яружно-балкові. Вони пристосувалися до наземного гніздування і ходячого способу пересування. Пір'яний покрив має скромне сірувате або пісочне забарвлення, непомітне на загальному фоні середовища.

1.2. Лісовий комплекс. Птахи цього комплексу дуже поширені й утворили багато екологічних угруповань: кронники – екологічна група, яка пристосувалися до життя в кроні дерев. У них гарно розвинені хватальні властивості кінцівок, більш коротші, відносно широкі крила і не видовжені задні кінцівки. Стовбурники – більше часу проводять на стовбурах дерев у пошуках і добуванні їжі (дятли, підкоришники, повзики й інші). У них здебільшого два пальці спрямовані назад, два – вперед. Хвіст зазвичай жорсткий, опорний. У птахів лісового комплексу забарвлення більш яскраве, з наявністю чорного, червоного, жовтого, зеленого кольорів і їх різноманітних композицій. До лісового екологічного комплексу належать і так звані узлісні види, що мешкають у місцях, де ліс межує з луками (узлісся), а в степових і лісостепових зонах – зі степом (мухоловки, кропив'янки рябогруда, прудка, сіра, деякі вівчарики, горобець польовий, щиглик, коноплянка, вівсянка звичайна і багато інших). Серед лісового екологічного комплексу виділяють групу дуплогніздників, відкрито гніздових на кронах дерев, наземно гніздових.

1.3. Синантропний комплекс включає птахів, які пристосувалися до життя в різних населених пунктах від сіл до величезних міст. Для мешкання вони використовують сади, сквери, парки, будівлі, різні опорні споруди. В зелених насадженнях знайшли притулок багато лісових і узлісних видів (дуплогніздників і скелярів). До типових синантропів належать шпаки, горобці, синиці, лелека білий, сич хатній та інші. Слід зазначити, що в сільських місцевостях, які більшою мірою пов'язані з природним середовищем, склад синантропів більш різноманітний.

1.4. Гірський екологічний комплекс включає птахів, пристосованих до гірських умов. Вони, як правило, мають розвинені кінцівки з більш-менш гострими кігтями. В більшості вони представлені великими хижими птахами: це стерв'ятник, гриф, ягнятник, беркут, кам'яна куріпка. Серед гірських птахів виділяють особливу екологічну групу так званих скелярів, або екологічне угруповання птахів скель. Представники скелярів зустрічаються не тільки в гірських екосистемах, а й у різних долинних місцях (берегові скелі) і прибережних морських (прибережні скелі) біотопах. До них належать баклан чубатий, голуб сизий, голуб скельний, кайра, мартин трипаллий, ластівка даурська, скелярі строкатий та синій, стінолаз, галка альпійська, горобець скельний та інші.

1.5. Печерний екологічний комплекс представляє птахів, що пристосувалися до мешкання в глибоких печерах із постійною температурою. У цих птахів розвинута ехолокація, яка дає змогу добре орієнтуватися в тісному приміщенні і темряві. Найтипівішим представником цієї рідкісної групи є гуахаро з ряду дрімлюгоподібних.

2. Водно-болотний екологічний комплекс. До водно-болотного екологічного комплексу належать багато видів птахів різних систематичних груп. Як і наземні птахи, вони утворюють відповідно до місцеперебування різноманітні екологічні групи:

2.1. Прибережний комплекс. Значна група птахів, які мешкають на частині акваторій, що є межею між водним і наземним середовищем. Вони включають різноманітні таксономічні групи птахів, які майже нічим морфологічно не відрізняються від лісових чи степових видів, але пристосувалися до більш вологих місцеперебувань і найчастіше зустрічаються в прибережних заростях чагарників, осікнягу, рогозу, очерету, прибережного високотрав'я. Гнізда ці птахи влаштовують у найрізноманітніших стаціях – кручах, обривах берегів (берегові ластівки, рибалочки, бджолоїдки), чагарниках і очеретяних заростях (луни болотяні, очеретянки, вусата синиця) і у прибережних зволжених луках (чайка білохвоста, побережники, баранці, дерихвіст лучний, цвіркуни, синьошийки, плиска біла). Серед берегового комплексу особливе місце посідають острівні та морські прибережні угруповання. Представниками цих угруповань є крем'яшник, плавунець плоскодзьобий, побережник білий, мартин каспійський, мартин тонкодзьобий, крячок чорнодзьобий, крячок рябодзьобий, крячок каспійський та інші види.

2.2. Болотний комплекс птахів пов'язаний з переважним мешканням на болотах і мілководних озерах із незначними відкритими плесами, а також у мілководних затоках водойм, що майже цілком заросли макрофітами. У цієї групи здебільшого довгі ноги з довгими опорними пальцями. Цих птахів ще називають бродниками. Багато з них мають довгий дзьоб, пристосований для добування різних бентосних організмів та полювання на рибу. Типовими представниками цієї екологічної групи є різні види чапель, деякі кулики та представники інших систематичних груп (кулик-довгоніг, чоботар, журавель сірий, пастушки, квак, бугай, коровайка).

2.3. Водоплавний комплекс. Включає велику групу птахів, які майже все життя проводять на різних типах водойм – річках, озерах, морях. Усі вони добрі плавці, у яких до плавання пристосовані або крила, які виконують роль передніх ластів (пінгвіни, люрики), або, переважно, задні кінцівки. Ці кінцівки мають плавальні шкіряні перетинки, або бахрому на пальцях (гагари, пірникози, чистуни, гуси, качки, мартини, крячки, пелікани, баклани, фаетони і багато інших). Особливу групу серед водоплавних складають океанічні види, які проводять майже весь життєвий цикл або в польоті над океанічним простором, або, під час штилю, – на поверхні води. Із сушею пов'язані лише в період яйцекладки. Пташенят годують рідко, але ситно, що дозволяє побільше часу перебувати на морських просторах. Сюди входять різні трубокони, особливо альбатроси і буревісники.

Циклічність. Зміна періодів спокою періодами активності у птахів у зв'язку з гомойотермією не пов'язана безпосередньо з вологістю і температурою середовища, як у земноводних і плазунів. Вона визначається головним чином можливістю добування корму.

Добова циклічність. Більшість птахів при добуванні корму використовують свій зір. Тому серед таких птахів переважають ті, які живляться рослинним кормом і денними тваринами. У зв'язку з цим величезна більшість птахів – денні тварини. Тривалість активного періоду залежить від тривалості світлового дня. Порівняно невелика кількість видів птахів, які живляться нічними тваринами, активні в нічний період або в присмерки. В цьому випадку вони використовують не лише зір, а й слух, нюх і дотик. До нічних видів відносять сов, до присмеркових – дрімлюг. У них, особливо у сов, очі великі, з особливою будовою сітківки, більш досконалі органи слуху (див. попередній підрозділ), м'який пір'яний покрив дозволяє непомітно наблизитись до жертви. До нічних птахів відносяться багато чапель (бугай, бугайчик, квак), ківі, ряд куликів тощо.

Добовий ритм птахів міняється в період розмноження, коли самці багатьох денних птахів співають протягом майже усієї доби, і в період міграцій, коли багато птахів здійснюють перельоти в нічні часи.

Сезонна циклічність у птахів також відрізняється. Птахи при настанні несприятливих умов для розвитку кормової бази в осінній і зимовий період, як правило, не понижують життєдіяльності і не впадають у сплячку, а, навпаки, в основному реагують зростанням активності.

Із давніх часів з легкої руки Аристотеля, аж до часів Карла Ліннея, Жоржа Кюв'є, багато вчених припускалися думки про можливість впадання деяких птахів у сплячку і наводили приклади ластівок, які нібито зиму проводили в сплячці, зариваючись в мул боліт або переховуючись у дуплах дерев. Лише з кінця ХІХ сторіччя була розвіяна хибна думка. Але наприкінці ХХ сторіччя було виявлено, що деякі птахи можуть впадати в короткочасне ціпеніння, яке багатьма ознаками схоже на сплячку. За досить несприятливих умов, коли деякі обставини позбавляють птахів корму і вони опиняються на грані загибелі, набирають сили механізми (Кривицький, 2007), які рятують птахів від голодної смерті. При швидкому зниженні температури тіла в організмі птахів настає сповільнення життєвих процесів, що призводить до сплячки від декількох годин до декількох діб. Так, у дуже холодну і дощову погоду серпокрильці втрачають корм. У повітрі кормові об'єкти зникають, а на землі чи гілках серпокрильці не здатні добувати їжу. Дорослі птахи, маючи велику швидкість польоту, покидають критичні райони і через декілька годин можуть добувати корм де-небудь у Криму (за 500–1000 км). У цей час пташенята впадають у сплячку, і в стані оціпеніння можуть провести до 12 діб. При настанні сприятливих умов пташенята виходять зі стану оці-

пеніння, а їхні батьки повертаються до гнізд і продовжують годувати пташенят. Таким чином, дорослі птахи не покидають своїх пташенят, а відлітають, рятуючись від голодної смерті, а пташенят лишають на «опіку» сну, який до краю скорочує потребу в кормі, сповільнює фізіологічні процеси організму пташенят.

У горах Перу, де живуть багато видів колібрі, вдень тепло і багато корму. Але до ночі холодніше, швидко падає температура, а вранці їній покриває траву. В несприятливі нічні години птахи впадають в оціпеніння. Температура тіла понижується з 38 до 14,5 °С. Рекордсменом є дрімлюга білогорлий, у якого спостерігається справжня сплячка (мешкає у Північній Америці). У сплячці він здатен перебувати до 85 діб – тобто два з половиною місяці (Ильичев и др., 1982; Кривицький, 2007). Зараз уже відомо, що впадати у сплячку на декілька діб можуть птахи нашого регіону: ластівка міська і сільська і дрімлюга звичайний. Але все-таки найтипівішою зміною циклічності у птахів є зміна місць перебування у гніздовий і зимовий періоди.

Перельоти, або міграції птахів. Перельоти як одна із форм міграції являють собою екологічну адаптацію, що дозволяє більшості видів перебувати у різні сезони в місцях, придатних для їх існування. За масштабами зміни місць мешкання та характером перебування птахів у різні сезони розрізняють три групи:

Осілі. Птахи в різні періоди року не змінюють місць перебування, і весь рік усі важливі моменти життєвого циклу (розмноження, зимівля) відбуваються в одній і тій же місцевості (дятли, синиці, горобці й інші). Переміщення мають місцевий характер і не мають визначеної географічної спрямованості. Так, багато лісових видів переміщується в населені пункти або на поле, де зберігається багато рослин із насінням.

Кочові. Багато видів птахів при зміні сезонів змінюють місце перебування на значні відстані, але місця гніздування і місця зимівлі перебувають у межах одного кліматичного поясу (снігури, чечітки, вівсянки, деякі дрозди).

Перелітні. Більшість птахів північних і помірних широт відносяться до перелітних видів із масштабною зміною місць гніздування і зимівель, розташованих на значних відстанях між собою, іноді в тисячі і десятки тисяч кілометрів у різних кліматичних поясах. Цю відстань птахи перелітають, не затримуючись на довгий період.

Усі три групи птахів мають ряд перехідних варіантів. Навіть один і той же вид в одному регіоні може бути осілим, а в іншому перелітним. Також у різних кліматичних умовах року і за наявності кормових можливостей деякі птахи із перелітних можуть у певні роки стати осілими. В нашому регіоні часто такі явища можна спостерігати у крижня, мартинів, шпаків, дрозда чорного й інших.

Напрямки перельотів залежать від розташування місць гніздування. Загальний напрямок – із півночі на південь. Але більшість європейських птахів ле-

тять восени в південно-західному або західному напрямку. Так, Англія з її м'яким кліматом – місце зимівлі багатьох горобиних, чайок, вальдшнепів тощо. Птахи Східного Сибіру летять, як правило, в південно-східному напрямку. Міграційний шлях птахів розпадається на численні відрізки, між якими вони відпочивають, рятуються від ворогів, спілкуються між собою. Деякі птахи (деркач, лиска) значну частину міграційного шляху проходять пішки, а морські види (кайри) – більшу частину шляху пропливають по воді.

Конкретний час відльоту і прильоту визначається наявністю кормових ресурсів. Загальними факторами, які впливають на міграцію, є довжина світлового дня і накопичення жирових відкладів, яке сигналізує про наявність достатньої кількості накопиченої енергії для подолання важкого міграційного шляху.

Орієнтація і навігація. Орієнтація птахів цікавила вчених із давніх часів і перш за все у зв'язку з їх міграціями. Спочатку панували історичні підходи, які пояснювали перельоти як історично сформовану фіксовану незмінну систему, котрій добре відповідала концепція єдиного орієнтиру.

Летять птахи в період міграцій на різних висотах. Використання радіолокаційної техніки значно змінило існуюче раніше уявлення про ці висоти. Вважалося, що великі (хижі) птахи, як правило, літали на висоті до 1000 м, такі як журавлі – до 3000 м, а різні дрібні види – до 300 м. З'ясувалося, що максимальна висота, на яку підлітають гуси під час перельоту, сягає 900 м, журавлі і кроншнепи – 600 м, граки – 3,500 м. Більшість птахів летять на висоті від 450–750 до 1500 м. Швидкість польоту під час міграції складає близько 50 км/год (горобині, дрібні хижі), рідше – 75–90 км/год (шпак, гуси, качки, соколи). Але за добу різні види пролітають 100–160 км, а, приміром, дрібні кулики – до 50 км.

Багато сторіч учені шукали таємничий орган орієнтації у птахів. Накопичення нового фактичного матеріалу в ХХ сторіччі суттєво змінило погляди на орієнтацію птахів під час міграцій. Із сучасних позицій орієнтація птахів розглядається як адаптивне явище, що виконує протягом усього життя безліч екологічних завдань з використанням багатьох орієнтирів, які сприймаються багатьма аналізаторами. Адаптивна концепція надає особливого значення орієнтаційним явищам, пов'язаним із використанням сигналізації і спілкування. Сигналізація і спілкування, які координують орієнтаційну, популяційну поведінку, розширюють можливості орієнтування окремої особини в просторі (Ильин и др. 1982).

У теперішній час можна визнати, що всі різноманітні форми орієнтації будуються на трьох основних взаємодіючих у єдиному процесі компонентів: природних орієнтирів, аналізаторів, які сприймають природні орієнтири, орієнтаційної поведінки. До природних орієнтирів належать небесні світила, магнітне поле, берегова лінія річок, морів, контури гірських ланцюгів. Інформація від природних орієнтирів надходить каналами різної модальності – акустичним, оп-

тичним, запаховим, магнітними силовими лініями, розташуванням небесних світил, електричним потенціалом, довготою світлового дня. В реальному житті птахи сприймають не один, а багато орієнтирів, які певним чином пов'язані між собою причинними зв'язками.

Аналізатори птахів проводять значну селекційну роботу зі сприймання й оцінки всього набору орієнтирів. Орієнтири біологічно нерівноцінні, і аналізатори, взаємодіючи, вступають у ієрархічні відносини. В одних випадках ведучим стає один аналізатор, що реагує на один орієнтир, в інших випадках – інший або декілька відразу. Наприклад, за ясної погоди основним орієнтиром є небесні світила, за наявності хмар – магнітне поле землі. В першому випадку в дію вступає гострий зір птахів, у другому – в основному передній мозок з його нюхальними долями, які чутливо реагують на магнітні поля і магнітні силові лінії планети (за однією версією), або кровоносна система птахів із великою кількістю розсіяних у судинах вазопресорних рецепторів (за другою версією), або білкові структури в оці птаха, які змінюють свої оптичні властивості залежно від орієнтації у магнітному полі Землі (за третьою версією).

Сезонна фізіолого-міграційна циклічність. У процесі міграції як однієї з адаптацій до умов існування у птахів виділяється ряд особливих фізіологічних циклів. Серед таких циклів особливе місце посідає так званий міграційний стан, який відіграє особливу роль у річній зміні сезонних явищ у житті птахів. Пізньолітній чи осінній міграційний стан настає слідом за пост'ювенальним і післяшлюбним линянням. Весняний – слідом за передшлюбним линянням, і поєднується з фізіологічною підготовкою до розмноження. При настанні міграційного стану у птахів збільшується маса тіла, розвивається гіперфагія, відкладається велика кількість жиру (енергетичного запасу), формуються основні добові ритми трофічної і міграційної поведінки залежно від рівня жирових відкладень, втрачається територіальність, посилюється зграйність. Час, коли птахи переходять від неміграційного до міграційного стану, називається передміграційним періодом. У цей період у птахів відбувається збільшення споживання корму; перетворення надлишку поживних речовин на жири (ліпогенез); послідовна акумуляція надлишкових жирів у жирове депо тіла птаха; відключення або пригнічення зворотного зв'язку між жировими резервами й апетитом (в інші періоди за надмірним переїданням настає недоїдання); збереження високого ступеня утилізації їжі; особливий ритм кормової активності; поступове підвищення рівня рухової активності.

Міграційний політ потребує перебудови багатьох морфологічних і фізіологічних систем в організмі птахів. У польоті за джерела енергії використовуються жири, які швидше окислюються і не мають інших продуктів розпаду, крім води та вуглекислого газу, що полегшує роботу м'язів і видільної системи.

Затрати енергії на політ у птахів у 3–4 рази вищі енергії існування та в 12–16 разів вищі показника базального метаболізму.

Розвиток міграційного стану починається задовго до настання несприятливих умов (відсутність кормових об'єктів).

У весняний період міграційний стан (повернення до місць гніздування) регулюється тривалістю світлового дня і стадією розвитку статевих продуктів.

Линяння. Зміна пір'яного покриву – адаптивний процес до постійного зношування пір'я, не здатного виконувати функцію зберігання фізіологічного тепла в організмі. Крім того, пір'яний покрив змінюється у процесі вікового розвитку, а також для виконання різних захисних, сигнальних, шлюбних функцій тощо. Періодичність повної або часткової заміни пір'яного покриву визначається складною взаємодією ендогенних ритмів, які синхронізуються із зовнішніми умовами. Линяння також регулюється нейрогуморальною системою.

Ембріональне пір'яне вбрання формується ще в період ембріогенезу у вивідкових і напіввивідкових птахів (пінгвіни, страуси, тінаму, гагари, дрімлюги, куроподібні, гусеподібні). У гніздових видів пір'яний покрив на стадії ембріогенезу або дуже слабкий (горобцеподібні, голубоподібні), або зовсім не розвивається (стрижі, дятлоподібні, сиворакшоподібні). В ембріональному вбранні розрізняють ембріональний пух і ембріональне перо. Останнє спостерігається лише у страусів, тінаму, гусеподібних і куроподібних. У решти – лише пух. Ембріональний пух виходить пучком із пір'яної сумки. Ембріональне перо відходить від більш-менш помітного стрижня, який під час поступового линяння виштовхується новоутвореним стрижнем наступного пера (Фирсова, 1975, по Ильичеву и др., 1982).

У деяких птахів (пінгвіни, гагари, пірникози, трубокносі, сипухи із совоподібних) пташенята при вилупленні із яйця мають добре розвинене ембріональне вбрання, але невдовзі у них розвивається додаткове пухове вбрання – мезоптиль, а вже пізніше – пір'я гніздового вбрання (Карташев, 1982).

Гніздове вбрання. Ембріональне вбрання замінюється гніздовим (юнацьким) вбранням. При цьому частина пеньків гніздового вбрання розвивається в основі пір'яних сумок ембріонального вбрання і виштовхує попереднє перо, а частина формується із нових пір'яних сосочків. Перші пеньки гніздового вбрання з'являються після вилуплення пташенят (у тетерукових уже на 1–2-й день життя, у горобиних – на 3–6-й день, у качок – на 7–10-й день). Пташенята вкриваються повністю гніздовим вбранням тоді, коли вони досягають розмірів дорослих птахів (у дрібних горобиних – через 2–3 тижні, у воронових – 9–7, у качок – 5–6, у пеліканів 10–11 тижнів і т. д.). У частини видів забарвлення гніздового вбрання мало відрізняється від такого у дорослих (лише більш тьмяними тонами і відсутністю блиску (воронові, синиці, голуби, пастушки). У інших відрізняється доволі

різко (мартини, лебеді, мухоловки, хижі). У видів, у яких спостерігається сезонна зміна забарвлення оперення, гніздове вбрання птахів схоже із зимовим (післяшлюбним) дорослим (гагари, кулики, чистуни, деякі голінасті). У видів із чіткою виявленим статевим диморфізмом гніздове вбрання нагадує вбрання самок (куроподібні, качки, брижачі, значна частина горобцеподібних).

Післягніздове вбрання. Різні види носять гніздове вбрання від декількох тижнів до року. В ході наступного линяння воно змінюється першим річним вбранням, яке в більшості випадків схоже забарвленням і структурою на таке дорослих птахів. Лише у птахів із пізнім статевим дозріванням (великого розміру мартини і хижі птахи) кінцеве вбрання формується на 3–5-й рік життя. У багатьох птахів (куроподібні, качки, сови, дятли, кулики) післягніздове линяння гніздового вбрання починається через 1–5 тижнів і завершується восени, в інших – під час польотів або зимівель. У хижих птахів – літом наступного року.

Сезонні линяння. У дорослих птахів усіх видів протягом року відбувається одне повне линяння, коли змінюється все оперення. В цей же час замінюється роговий покрив задніх кінцівок і дзьоба. В помірних широтах це линяння відбувається наприкінці літа – початку осені після розмноження, його називають післяшлюбним, а утворене нове вбрання – зимовим, міжшлюбним, або річним.

У деяких птахів повільне річне линяння починається одночасно з відкладанням яєць (сапсан, яструби, біла сова, крук). Більшість видів починають річне линяння після вилуплення пташенят і завершують до початку осінньої міграції. Загальна тривалість повного річного линяння варіює від 80 (горобці) до 100–120 діб (щиглик, сіра ворона). У крука, соколів, глушця линяння продовжується до 150 діб, у горлиці до 160–170, у підсоколика великого – до 200 діб. У кожного виду птахів існує свій власний порядок послідовності заміни різних видів пір'я.

Передшлюбне линяння. Часто шлюбне вбрання досягається за допомогою додаткового линяння. У птахів, у яких це спостерігається, в результаті повного річного линяння з'являється спочатку річне зимове вбрання. Далі в різні строки у різних видів відбувається передшлюбне линяння, яке в основному буває частковим (замінюється дрібне контурне пір'я). Воно відбувається в кінці зими – на початку весни. У брижачів (турухтанів) за рік відбуваються три линяння. Після закінчення токування зграйки самців починають кочівлі. В цей період у них відбувається повне річне линяння й вони надягають зимове вбрання, яке не відрізняється від такого у самок. На зимівлі (листопад – січень) відбувається часткове зимове линяння, під час якого замінюється все або частина пір'я на голові, шії, передній частині тулуба. Це більш яскраве і різнокольорове вбрання можна назвати комбінованим передшлюбним. У березні – травні відбувається інтенсивне весняне передшлюбне линяння, яке охоплює значні ділянки контурного пера і

частину другорядних махових. Одягається яскраве комбіноване шлюбне вбрання з добре розвиненою пір'яною гривою. У самиць відбувається схожий процес линяння, але і шлюбне вбрання значно поступається яскравістю вбранню самців.

Ще складніше линяння у білих куріпок. На зиму птахи одягають біле зимове вбрання (за винятком рульових пер). Весною (квітень – травень) у самців відбувається часткове передшлюбне линяння: на голові, шиї, передній частині грудей і спині біле пір'я замінюється бурим. На решті ділянок тіла залишається біле перо. Це вбрання самців називають шлюбним. Після короткої перерви (з кінця травня) линяння відновлюється і з'являється пір'я літнього вбрання рудуватого кольору. З кінця липня починає відростати пір'я бурого кольору. Із серпня починає з'являтися біле пір'я, яке повністю змінює літнє вбрання зимовим у жовтні. Самці починають линяння зі значною затримкою і пізнім завершенням. Таким чином, самці білих куріпок носять зимове вбрання 5 місяців, самка – до 6 місяців. У самців протягом року з'являється 4 вбрання (шлюбне, літнє, осіннє, зимове), у самок – 3 (літнє, осіннє, зимове).

У птахів, що постійно мешкають у помірних широтах, у процесі нового річного линяння після розмноження пір'яний покрив відрізняється кращими теплоізоляційними якостями за рахунок збільшення кількості пір'я, його більшої довжини, сильнішого розвитку пухового вбрання. При заміні літнього оперення на зимове маса пір'я збільшується на 35–57 % і одночасно теплопровідність знижується (більше зберігається фізіологічного тепла) на 25–30 % (Шилов, 1968).

Живлення. Екологія птахів значною мірою визначається характером живлення і способом добування корму. Характер живлення визначає біогеоценотичний розподіл птахів в екосистемах. Забезпеченість кормовими ресурсами зумовлює процес репродукції та міграції.

Політ поставив птахів серед різних хребетних у найбільш вигідні умови, тому що зробив можливим добування їжі на значному територіальному просторі, що для інших тварин неможливе. Тому місце гніздування і місце полювання у деяких птахів можуть розташовуватися на значних відстанях. Птахи живляться різноманітними кормовими об'єктами і мають особливу властивість змінювати трофічний спектр живлення в різні сезони і в різні періоди свого життєвого циклу. Серед них є стенофаги, пристосовані до живлення вузькою групою кормових об'єктів, і еврифаги – з широким спектром живлення. Залежно від переважання кормових об'єктів птахів поділяють на такі трофічні групи:

Фітофаги. Основу кормових об'єктів птахів-фітофагів складають різні рослини (насіння, бруньки, плоди, нектар, зрідка зелена маса). У свою чергу, вони поділяються на зерноїдних (насіннеїдних), плодоїдних, нектарофагів. До першої трофічної групи відносяться різні в'юркові птахи (чечітки, щиглики, косто-

гризи, різні куроподібні – перепілки, куріпки, голуби і багато інших). В їх спектрі живлення найчастіше зустрічається зерно, насіння різних трав'янистих рослин. Для його добування у них розвинений міцний дзьоб, або такий, що пристосований до збирання насіння на землі. Серед зерноїдних особливою групою стоять такі вузькоспеціалізовані види як шишкарі, які пристосувалися споживати насіння окремих видів хвойних. Залежно від міцності і ступеня кривизни дзьоба вони здобувають насіння із різних шишок. Шишкар сосновий, який має найміцніший дзьоб, добуває насіння із соснових шишок. Шишкар білокрилий зі слабким дзьобом вибирає насіння із шишок модрина. Середньої міцності дзьобом шишкар ялиновий дістає насіння із ялинових шишок.

Значну групу серед фітофагів складають плодоїдні птахи, які різноманітно представлені у тропічних лісах (папуги, тукани, плодоїдні голуби). Вони мають довгий масивний або короткий гачкуватий міцний дзьоб, здатний зривати великі плоди і механічно їх обробляти. До плодоїдних птахів належить і представник ряду хижих – грифовий орлан, який живиться плодами пальм певних видів.

Особливу вузькоспеціалізовану групу серед фітофагів становлять нектарофаги, які живляться нектаром квітів. Для цього у них є довгий дзьоб із довгим, часто трубчастим язиком, яким, як капілярною порожниною, птахи втягують нектар. Як правило, вони у вібраційно-гребному польоті зависають над квіткою, збираючи нектар (колібрі, нектарниці й інші). Папуга-лорі висмоктує нектар язиком, який на кінці має щетинки.

Зоофаги. Живляться різними тваринними об'єктами. Найбільша кількість видів-зоофагів представлена комахоїдними птахами. Вони мають тонкий дзьоб, яким користуються як пінцетом, вибираючи комах та їх личинок, а також інших дрібних безхребетних (бджолоїдки, підкоришники, мухоловки, плиски). Деякі пристосувалися ловити комах у повітрі. Найбільш спеціалізованими повітряними комахоїдами є дрімлюги, ластівки, серпокрильці. У них великий ротовий отвір і, крім того, біля рота вібриси утворюють густу сітку, збільшуючи ловчу поверхню. До живлення комахами пристосувалися і деякі хижі птахи – дрібні соколи (кібчики, боривітри) й осоїд, який живиться переважно комахами, бджолами, шершнями та іншими осами. Для запобігання укусів передня частина голови осоїда має щільне оперення, яке нагадує луску плазунів.

Особливу спеціалізовану групу серед зоофагів складають хижаки, які живляться птахами, середнього та дрібного розміру ссавцями, плазунами, рибою, тощо. Серед них розрізняють типових денних хижаків (орли, яструби, шуліки, канюки, луні, соколи) і нічних (сови). Всі вони мають міцні гачкоподібні дзьоби, міцні лапи з великими, гострими, гачкуватими кігтями. Нічні хижаки, до того ж, мають досконалий слух, м'яке оперення й очі, пристосовані для нічного зору.

Спеціалізовану групу серед хижаків займають іхтіофаги, у яких головним кормом є риба (пінгвіни, гагари, пірникози, баклани, пелікани, крячки, крехи, рибалочки, скопа, орлан-білохвіст). Для добування риби вони мають своєрідні пристосування. Більшість із них добрі плавці, нирці. У пеліканів довгий широкий дзьоб із горловим мішком, яким вони ловлять рибу як підсакою. У пінгвінів на язичку і піднебінні розміщені рогові сосочки, спрямовані назад, які допомагають утримувати рибу і направляти її у стравохід. У водоріза довгий, сплющений з боків дзьоб, нижня частина якого значно довша за верхню. Літаючи над водою з опущеним у воду піддзьобком, птах виловлює рибу. У крехів є гострі зубчики, розташовані по краях дзьоба, за допомогою яких птах утримує впійману рибу. У скопи на підшвах розвинені гострі шипи і гострі крючкуваті кігті.

В африканських відкритих ландшафтах на плазунів полює птах-секретар, якого можна віднести до герпетофагів. Він має довгі ноги з короткими пальцями і міцними тупими кігтями, якими вбиває змій, ящірок тощо.

Окрему серед зоофагів групу складають птахи-труподі (грифи, стерв'ятники, сипи, кондори із денних хижих птахів і марабу із голінастих). Всі вони живляться доволі крупними трупами тварин. Їх голова гола або вкрита дрібним пір'яним пухом, вони мають велике воло, в якому частково переварюються навіть великі кістки.

Можна також виділити унікальну трофічну групу планктонофагів, до яких належать деякі чистуни (люрики), фламінго і мартини, які здатні виловлювати в воді планктон. У люрика, наприклад, язик по краях має щіткоподібні утворення – своєрідний щидильний апарат.

Багато птахів у наведену систему трофічних груп не вкладаються, тому що змінюють корм залежно від сезону. Так, дятли влітку живляться різними комахами-ксилофагами, а взимку – насінням шишок хвойних порід і бруньками. Шпаки, крім комах, у період дозрівання ягід споживають вишні, черешні, виноград. Синиці влітку – комах, а взимку – насіння різних рослин. Горобці, живлячись узимку різним насінням, влітку годуються самі і вигодовують пташенят комахами та їх личинками. Але цих птахів, незважаючи на різноманіття їх кормів, ще не можна назвати поліфагами.

До *поліфагів* належать перш за все види, які у будь-яку пору року і навіть протягом доби живляться рослинним кормом (насінням, ягодами, фруктами), тваринним (комахи, птахи, ссавці, риби, плазуни, жаби) і трупами тварин. До них у першу чергу відносять воронових.

Слід зазначити, що деякі птахи здатні робити запаси корму. Сорокопуди насаджують на шипи, колючки і т. п. великих комах, дрібних пташок і гризунів. Горіхівки ховають горішки в підстилці, під корою дерев. Сойки так само чинять із жолудями, каліфорнійський дятел видовбує в корі дерев ніші і ховає

там жолуді. Гаїчки запихають насіння у щілини в корі, дрібні сови запасують корм (комахи, гризунів) у дуплах дерев. Приховування насіння має функціональне біогеоценологічне значення, тому що сприяє природному відновленню лісів та появі нових деревних масивів.

Розмноження. Птахи відкладають твердошкаралупові яйця, насиджують їх, турбуються про потомство.

Біологія розмноження птахів характеризується рядом прогресивних особливостей. Запліднені яйця птахи відкладають у гніздо, термічний режим розвитку зародка створюється самими птахами під час насиджування кладки. Гніздо, як і пташенята, охороняється батьками. Можливість виживання молоді у птахів значно більша, ніж у всіх більш примітивних хребетних (риби, земноводні, плазуни).

Активність статевої системи птахів обмежується певним періодом. Як правило, вони приступають до розмноження весною та влітку, взимку до цього здатна лише незначна кількість видів. Типовими представниками птахів, які розмножуються взимку, є шишкарі. Південні гігантські буревісники на острові Південна Джорджія приступають до гніздування, коли ще йдуть снігопади. З наших птахів рано починають гніздувати журавлі, гуси та деякі інші птахи.

Статеве дозрівання у птахів відбувається у різному віці і тісно корелює з їх розміром. Птахи невеликого і середнього розміру дозрівають, як правило, в річному віці. Більші – на другому році життя, а, приміром страуси – на третьому – четвертому. Самиці переважно здатні до розмноження раніше за самців.

Статевий диморфізм у птахів проявляється в розмірі, забарвленні, поведінці. В окремих випадках (пінгвіни, веслоногі, трубконосі, гагари, серпокрильці, кругоголовки) він не проявляється. У куликів, мартинів, чистунів, сов, хижих, горобиних статевий диморфізм проявляється лише в розмірах. Здебільшого у птахів самці більші за самиць. У тих видів, де самиці активніше турбуються про пташенят, більші саме вони (хижі, сови, багато куликів). Самці у полігамів мають яскраве, різноманітне забарвлення, на голові і шиї виростають яскраві різнобарвні гребінці, сережки, м'ясисті нарости (курині, качки, фазани, тетеруки, райські птахи тощо). У моногамів самці і самиці мають однакове забарвлення, лише у деяких самців окрас чіткіший і контрастніший (вивільги, горихвістка, в'юркові).

Статева структура популяцій. У птахів, на відміну від інших хребетних, шлюбні стосунки більш різноманітні. Розрізняють три основні види таких стосунків: моногамія, полігамія і поліандрія. Птахів, які утворюють шлюбні пари тільки в період розмноження, називають тимчасовими моногамами (сиворакшові, горобині). Ті види, у яких пари утворюються на декілька років або навіть на все життя, називають постійними моногамами (лелеки, лебеді, великі хижі птахи). Птахи, які не утворюють шлюбних пар, зветься полігамами. У полігамів на одного

партнера однієї статі припадає декілька партнерів іншої (качки, курині, слуква). Різновидом полігамії є так звана полігінія, коли один самець парується з кількома самицями. Для деяких птахів характерне явище поліандрії, коли на одну самицю припадає декілька самців (кольоровий баранець, плавунці, триперстки, тінаму).

Таким чином, у моногамних видів структура популяції характеризується, в основному, співвідношенням самців до самиць приблизно 1 : 1, у полігамів типових – 1 : 3–10, у полігамів полігінічних – 2–3: 2–3; у поліандрічних – 3–4 : 1. У тимчасових і постійних моногамів у висиджуванні яєць і вигодовуванні пташенят беруть участь обоє батьків. У полігамів уся турбота за потомками лежить на самицях, у поліандрічних видів – на самцях.

Токування. У період парування самці виявляють статеве збудження, яке супроводжується різними звуками, співами, характерними рухами тіла, позами, демонстраціями яскравих частин оперення, бійками. Таке явище зветься токуванням, а місце, де воно відбувається, – токовищем. Токування може відбуватися групами (глушець, тетерук, брижач) і поодиночі (куріпка біла, чайка).

Токування супроводжується утворенням гніздових територій. Лише у деяких птахів (хижі, лебеді, чистуни, гуси) шлюбні пари формуються на зимівлі, а гніздові території – після прильоту. В такому випадку боротьба відбувається за територію, а не за партнера. А такі види як денні хижі гніздові території займають на кілька років.

Гніздові території за розмірами бувають різними. У великих хижих птахів, сов вони досягають кількох квадратних кілометрів. У дрібних птахів – 0,2–0,5 га. У колоніальних птахів розмір гніздової території – саме гніздо. Птахи активно захищають свої «маєтки», особливо під час відкладання і висиджування яєць. Після вилуплення пташенят гніздові ділянки втрачають своє значення. Лише у тих, що літають недалеко (мухоловка сіра, щеврик лісовий, куріпка біла) захист гнізд і гніздової території продовжується і в період вигодовування пташенят.

Гнізда. Гніздо є центром гніздової території. Час будівництва гнізда, його розміри і структура не однакові у різних видів. Як правило, гнізда влаштовуються в захищених місцях. У дрімлюги, кайри, пісочника гніздом служить просто ділянка субстрату (підстилка, пісок, галька), на яку птахи відкладають яйця. У крячка річкового – просто заглибина в піску. В цьому випадку яйця мають мімікрійне забарвлення. Подібне гніздо, але дещо складніше, влаштовують більшість куликів, куриних, які вистилають заглибину у ґрунті сухою травою. Качки лоток такого гнізда вистилають власним пухом. Примітивні гнізда у голубів (на деревах, виступах, нішах) – гілочки, слабо пов'язані між собою і в малій кількості (на деревах просвічуються наскрізь). Горобині будують більш досконалі гнізда із різних видів рослинного субстрату, напівзакриті або закриті, з глибоким лотком. Багато птахів (синиця довгохвоста, ремез, вівчарики) будують гніздо доско-

налої структури, що є проявом більш складної гніздової поведінки та високорозвиненого стереотипу гніздування. Багато птахів влаштовують гнізда в дуплах, які видовбують самі (дятли), або використовують старі дятлові чи природні дупла (синиці, крутиголовки, шпаки, деякі мухоловки, повзики, сіра сова тощо). Інші види влаштовують гнізда в норах (ластівки берегові, рибалочки, бджолоїдки).

Матеріал для будування гнізд дуже різноманітний: стебла трав, гілки, волосся, пір'я, рослинний пух (тополиний), гній, глина. Міські і сільські ластівки використовують ґрунт, який скріплюють стеблами трав і слиною. Вистилають лоток гнізда глиною дрозди. Зі слини повністю будують гнізда салангани. Фламінго – з мулу та частин водних рослин, нарощуючи його кожен рік, поки не виходить своєрідна «башта». Великі птахи споруджують собі житло із більш-менш великих гілок (хижі птахи, лелеки, чаплі). Розміри гнізда залежать від розмірів самих птахів.

У птахів, що влаштовують відкриті гнізда на землі, яйця мають маскувальний колір (брудно-білі, сіруваті, сіро-блакитні). У тих, що відкладають яйця у відкритих гніздах на деревах і в чагарниках, яйця бурі, сіруваті, білуваті з краплинами і рисками різної форми. У дуплогнізdnих птахів – блакитні. Яйця, які відкладаються на виступах скель, мають грушоподібну форму (кайри), що сприяє їх збереженню: яйце крутиться по колу і не падає. В решті випадків яйця овальні або кулеподібні.

Деякі птахи споруджують плавучі гнізда (пірникози, лиска). Своєрідні гнізда-інкубатори споруджують сміттєві або великоногі кури з різних рослинних залишків, перемішаних із ґрунтом. Гниття рослин виділяє необхідне тепло, яке і використовується в інкубаційному процесі. Птахи часто відкладають яйця пошарово. Кладку не насиджують, але постійно контролюють хід інкубації.

Плодючість. Плодючість у птахів визначається кількістю яєць у кладці та кількістю кладок протягом гніздового періоду. Одне яйце відкладають кайри, великі хижі птахи. Два яйця відкладають голуби, але яйцекладка залежно від клімату може бути дво-чотириразовою. По три яйця, але однократно, відкладають мартини, рябки; чотири – кулики. Горобині мають у кладці чотири–шість яєць і, як правило, дві кладки за сезон розмноження. Винятком є синиця, яка відкладає до 10–15 яєць воднораз. Велику кількість яєць відкладають качки – 12–16 в одній кладці, курині, особливо куріпка сіра – 22–25 (до 26) яєць у кладці.

За розмірами пташині яйця дуже різноманітні. Найкрупніше – у африканського страуса (у 20 разів більше за куряче). Найдрібніше яйце у колібрі (з горошину). Але відносно розмірів тіла птаха найбільші яйця у куликів (до 14 % від маси тіла). А найдрібніші з відносною вагою – у зозулі.

Насиджування. Птахи (за винятком сміттєвих курей, деяких зозуль) насиджують яйця самі. Створенню інкубаційного температурного режиму допома-

гають так звані насиджувальні плями. Це ділянки черева птаха, на яких випадає пух, пір'я, розростаються капіляри і, відповідно, більше припливає кров. Утворення насиджувальних плям регулюється секретом гіпофіза пролактином, який у ссавців бере участь в утворенні молока. Найбільш стабільний режим насиджування спостерігається у птахів, у яких участь у ньому беруть обидва батьки (горобині, дятли, голуби та інші). У полігамних птахів, у яких висиджує один із батьків, насиджування відбувається з перервами. Але ефективність процесу інкубації у останніх навіть краща. Як показали наукові дослідження (Болотников и др., 1969, Колесников, 1972), для нормального інкубаційного режиму у цих видів повинні бути короткі перерви, під час яких процес розвитку ембріонів у яйцях більш-менш вирівнюється.

Час насиджування кладки залежить від розмірів птахів. Найкоротший він (до 15 діб) у дрібних птахів (горобині). У хижих птахів величиною з курку – до 20–21 днів, у качок і гусей – 30–33, у великих хижих – 44–45, у страусів – до 60 днів.

Пташенята. Із яйця вилуплюються пташенята з різним ступенем розвитку. За ступенем розвитку їх поділяють на *гніздових (гніздарів)*, *вивідкових і напіввивідкових*. Вивідкові пташенята з'являються на світ зрячими, вкритими густим пухом і здатними до самостійного руху і пошуку їжі. Такі вилуплюються у бігаючих (страусів), гусеподібних, курячих, пастушкових та деяких інших груп птахів. Гніздові пташенята вилуплюються голими, сліпими, безпорадними. Вони ще не мають сталої температури і потребують, особливо в перші дні, обігріву від батьків. Час перебування пташенят горобиних у гнізді дорівнює часу насиджування. Весь цей час батьки активно годують пташенят і ті швидко надолужують відставання від вивідкових видів у розвитку. Таким чином, види з гніздовими пташенятами встигають зробити за літо дві кладки яєць, а більша частина вивідкових – одну.

Гніздові пташенята вилуплюються у горобиних, дятлів, сиворакш, серпокрильців і багатьох інших груп птахів. Між вивідковими і гніздовими пташенятами є ряд перехідних форм, які називаються напіввивідковими, серед котрих деякі стоять ближче до вивідкових (кулики, мартини, чистуни), а деякі – ближче до гніздових (хижі, сови). Перші зрячі, мають добре розвинений пух, але деякий час залишаються на місці вилуплення і їх годують батьки. Але через короткий час вони можуть самостійно рухатись і споживати їжу. Другі вилуплюються зрячими, вкритими пухом, але безпорадними. Довго перебувають у гнізді (до 50 днів). На ранньому етапі їх годують прямо в дзьобик батьки. А через деякий час батьки приносять здобич у гніздо і пташенята самі її розривають і годуються.

У сміттєвих курей пташенята вилуплюються найбільш розвиненими. Вони вкриті пір'ям, а через короткий час можуть самостійно літати. У зозулі пташенята гніздові. Вся турбота про них лежить на птахах, яким зозуля підкидає яйце.

Гніздовий паразитизм. Деякі птахи не будують гнізд, не висиджують яєць і не вигодовують пташенят. Свої яйця вони підкидають у гніздо інших птахів, на яких і лягає весь процес насиджування і вигодовування. Такий гніздовий паразитизм демонструють багато видів ряду зозулеподібних, в тому числі і поширена в нашому регіоні зозуля звичайна, деякі африканські ткачики (*Ploceidae*), американські шпаки (*Icteridae*), медовказники (*Indicatoridae*), південноамериканська качка (*Heteronetta atricapilla*). Найяскравіше це проявляється у зозулі звичайної. До гніздового паразитизму у цих видів є такі пристосування: період яйцекладки дуже розтягнутий (під час нього кожні 3–5 днів самиця зносить одне яйце); яйця малі за розміром і схожі на «продукцію» багатьох видів птахів. Зозуля відкладає яйця на землю. Потім, взявши його в дзьоб, летить до гнізда, яке завчасно було примічене. «Матуся» підкидає по одному яйцю в різні гнізда. Яйця різних особин зозулі мають різне забарвлення. Пташка підкладає яйця тим батькам, чиї «майбутні діти» за розміром та забарвленням схожі на її. Яйця зозулі розвиваються надзвичайно швидко, а підкидьок, який вилупився раніше за всіх, має інстинкт викидання яєць. Він повзає в гнізді спиною вперед. Все, що трапляється на шляху і потрапляє на чутливу точку між лопатками, викидається із гнізда. В подальшому прийомні батьки інтенсивно годують тільки пташеня зозулі.

Тривалість життя у птахів пов'язана теж з їх розмірами. Більшість великих птахів сягають 50–70-річного віку, малі – до 20–25-річного. Однак це лише загальне правило. Граничний вік африканського страуса – 40 років, ворони – 69, папуг – 102, стерв'ятників – 101, сипа білоголового – 117. Птахів із граничним віком до 20 років майже немає.

Динаміка чисельності. Чисельність птахів тісно пов'язана з інтенсивністю розмноження, що зумовлюється наявністю кормових ресурсів та погодними умовами. Сприятливі умови підвищують інтенсивність розмноження, несприятливі – зменшують. Крім того, на чисельність птахів впливає наявність і кількість їх природних ворогів, хвороби й антропогенні негативні чинники (забруднення місць перебування, знищення місць гніздування тощо). Чисельність птахів у лісових екосистемах степової зони досягає, залежно від типу екосистем, від 15 до 30 особин/га. Протягом року в різні сезони чисельність птахів різко змінюється. Найменша спостерігається в зимовий період, значно збільшується у весняний, після гніздового періоду зростає в 1,5–2,5 рази, і знову зменшується в осінній період.

На фоні закономірних сезонних змін практично у всіх птахів чисельність більшою чи меншою мірою змінюється і за роками, без урахування негативних антропогенних чинників. Так, у чапель кожні 25 років чисельність змінюється удвічі, у лелек – через кожні 50 років. У птахів малих розмірів (горобині, дрібні кулики тощо) збільшення і зменшення чисельності спостерігаються

через кожні 4–5 років. Д. Лек (1957) підрахував, що чисельність птахів не періодично коливається у відносно незначних межах. Найбільші коливання спостерігаються у дрібних птахів – у 2–6, зрідка в 10 разів. Багаторічна динаміка чисельності визначається комплексом різноманітних біотичних і абіотичних чинників. Певну роль у формуванні динаміки чисельності відіграють і видоспецифічні параметри: тривалість життя, терміни статевого дозрівання, плодючість, число циклів за сезон розмноження.

3.3. Походження та еволюція птахів

Наразі питання про походження та еволюцію птахів визначені лише в загальних рисах. Без сумніву, їх предками були архозаври. Відокремлення від них гілки, яка привела до птахів, найвірогідніше відбулося в кінці тріасового – на початку юрського періоду (190–170 млн. років тому). Найближче птахи стоять до псевдозухій або текодонтів (*Pseudosuchia seu Tekodontia*). В останні роки було доведено, що ця група була досить різноманітною. Від неї ведуть свою еволюційну лінію динозаври, крокодили й інші. Але навіть знахідка археоптерикса (*Archaeopteryx*), який до недавнього часу вважався найбільш раннім із викопних птахів, не вирішила проблеми. Лише в останні десятиріччя, коли в США в тріасових і юрських відкладах були знайдені залишки багатьох примітивних птахів, вони, на думку палеонтологів, могли бути предками птахів, в тому числі й археоптерикса. Найбільш можливим предком птахів зараз багато вчених вважають протоавіса, або передптаха (*Protoavis*). Думка про походження птахів різко змінилась останнім часом, коли в Китаї були зроблені надзвичайні знахідки оперених викопних плазунів (Бургер, 2007), яких відносяться до юрського і крейдяного періодів. Ці знахідки переконливо свідчать про те, що птахи справді є нащадками особливої групи динозаврів, яку палеонтологи назвали «манірапторні тероподи». Вірогідно, останні знахідки змінюють панівну думку про те, що прашурами птахів були псевдозухії (*Europarkeria*). Саме тому, що у знайдених манірапторних теропод були виявлені пір'яний покрив, здатність до польоту та відкладання і насиджування яєць, з'явилася можливість наближати одне до одного птахів і динозаврів. Тим більше, що вони існували майже одночасно. Всі динозаври вимерли наприкінці крейдяного періоду, але ще до цього на Землі вже розселилися різноманітні птахи, такі як куроподібні, гусеподібні і страуси, що підтверджено викопними рештками. Дослідження еволюції птахів, які існували в більш пізні епохи, зосереджені нині значною мірою на біохімічних і генетичних методах у вивченні їх скелетних решток, а також морфологічних та анатомічних ознак.

Таким чином, найновіші знахідки викопних тварин із юсіаньської формації у Ляоніні, у Північно-Східному Китаї, різко змінили наші уявлення про походження птахів. Ця геологічна товща сформувалася в період від 145 до 125 млн. років тому. Поряд із скелетами дорослих тварин тут були знайдені ембріони, які ще перебували в роговій шкарлупі. Палеонтологи розцінюють ці знахідки як відсутню ланку, яка пов'язує птахів із динозаврами (тероподами), представником яких міг бути *Sinosauripteryx prima* – стародавній птахоподібний плазун. Між ними можна розташувати і проміжні форми – *Confuciusornis*, *Sapeornis*, *Archeopteryx*, хоча останній був знайдений далеко за межами Китаю. *Confuciusornis* був розміром з голуба, мав довгий хвіст. Його прашурами і були оперені динозаври. *Sapeornis* – найбільший із відомих мезозойських птахів. На вигинах крил у нього росли кігті. *Archeopteryx* був розміром з індичку.

Більшість сучасних палеонтологів найбільш вірогідним кандидатом на роль родоначальника пернатих вважають археоптерикса. Він найбільшою мірою за своєю будовою відповідав птахам. Деякі пташенята навіть сучасних птахів (гоацини) за будовою передніх кінцівок надто схожі з археоптериксом. Адаптивна радіація його нащадків привела до значних змін у будові птахів, що викликало значне їх різноманіття. Формотворення зовнішнього вигляду птахів відбувалося під впливом умов існування та пристосування до різних способів добування їжі, захисту і руху, де панівним став політ. Але проміжних форм, які пов'язували птахів із справжніми сучасними птахами, ще не знайдено. Тому на міжнародній конференції з археоптерикса, яка відбулася в 1984 році (м. Ейхштадт, Німеччина), було зафіксовано в резолюції, що археоптерикс, можливо, не був предком сучасних птахів, а, вірогідніше, він являв собою бічну гілку в еволюції птахів.

Із відкладів крейдяного періоду відомі дві своєрідні групи птахів: іхтіорніси (*Ichthyornis*) і гесперорніси (*Hesperornis*). Гесперорніси були водоплавними птахами, але не здатними до польоту. Крил вони не мали, а передні кінцівки були представлені рудиментами плечової кістки. Грудина не мала кіля. Пересувалися в воді за допомогою ніг, які були схожі на лапки сучасних гагар. Зовнішньо вони також нагадували гагар. Відсутність крил, вірогідно, треба розглядати як вторинне явище, що спостерігається і у деяких сучасних птахів. Іхтіорніси були гарними літунами. У обох груп були щелепи, озброєні зубами.

У третинному періоді з'явилися типові, близькі до сучасних, птахи. Історія сучасних птахів нараховує приблизно 60 млн. років. В еоцені ще зустрічались зубаті птахи (*Odontopteryx*), які морфологічно були близькі до веслоногих, але вже з'являються горобині, серпокрильці, дятли, сиворакші, кулики. Гагари, чистуни, мартини, качки, буревісники почали освоювати водні середовища 54 – 37 млн. років тому.

Поява квіткових рослин близько 25 млн. років тому відкрила шлях до еволюційного розвитку зерноїдних, плодоїдних і комахоїдних птахів. У пліоцені (від 10 до 5 млн. років тому) птахи зайняли більшість сучасних біогеоценозів.

Сучасні знахідки близько 1000 видів вимерлих і близько 850 сучасних у викопному стані видів птахів дозволяє лише в загальних рисах визначити послідовність появи ряду форм (Карташов, 1982). З еоцену до сучасного періоду простежується відособлення в олігоцені двох сучасних родів пеліканоподібних – олуш і бакланів. Виявлена можлива послідовність родів у деяких родинах журавлеподібних дозволяє припустити, що від деяких предкових форм уже наприкінці крейдяного періоду – на початку еоцену відокремилися вимерлі форораксові і сучасні каріамові, а також журавлі, трубачі, арамові (Курочкін, 1971).

Накопичений матеріал палеоорнітології не дозволяє його використовувати для виявлення філогенетичних відношень більшості сучасних птахів. До цього часу не зрозуміле положення безкільових птахів. Багато авторів вважають їх поліфілетичною групою і тому розбивають на окремі ряди. Їх схожість – результат конвергенції. За Фюрбрингером (Карташев, 1982) від предкових форм примітивних птахів відходять декілька великих еволюційних стовбурів *Pelargornithes*, *Charadriophithes*, *Alectornithes* (куроподібні) і *Coracornithes* (ракшоподібні). Перший стовбур поділився на гусеподібних, пірникозоподібних і гагароподібних. Другий стовбур поділився на мартинів, крячок, куликів. Третій – на безкрилоподібних, тінаму, куроподібних. Голубоподібні, рябки і папуги займають відособлене положення і за давніми зв'язками близькі до сиворакшоподібних, а за А. Уетмором (Wetmore, 1960) голуби і рябки близькі до сивкоподібних, а папуги – до зозулеподібних. Різноманітні групи ракоподібних близькі до предків сивкоподібних. Головна і наймогутніша гілка цієї групи – дятли і горобцеподібні. Від основи цієї гілки відокремилися серпокрильці, птахи-миші, трогони, зозулі.

Такі найбільш поширені сучасні уявлення про філогенетичні зв'язки окремих груп птахів. Еволюція птахів ще не завершена. Вони – наймолодша еволюційна гілка (птахи виникли десь на 25 млн. пізніше ссавців). Лише відносно недавно в умовах острівної ізоляції відбувалася інтенсивна радіація деяких груп птахів: дарвінових в'юрків, гавайських квіткарок. Зараз ще невідомо: ми маємо справу з двома підвидами чи з двома різними видами у багатьох систематичних угрупованнях птахів, що вказує на незавершеність еволюційного процесу серед птахів (Карташев, 1974). Таким чином, птахи еволюціонували від двоногих плазунів понад 150 млн. років тому. Перші птахи типового вигляду були вже знайдені в покладах кінця юрського періоду (145 млн. років тому), але сучасні птахи з'явилися лише на початку палеоцену (65 млн. років тому). Після зникнення динозаврів птахи одержали багато вільних екологічних ніш і швидко їх зайняли. Це дало в результаті широку адаптивну радіацію птахів.

3.4. Систематика сучасних птахів

Систематика птахів до цього часу ще не набула кінцевого вигляду. Відносно незначні розбіжності між класичними і більш поширеними сучасними системами (Wetmore, 1960) до цього часу значно ускладнюють використання різних за статусом таксонів у наукових дослідженнях. Не проведено чітких меж між рядами і родинами. Часто явище конвергенції недооцінюють або, частіше, переоцінюють, відносячи до одного ряду різні групи видів, які відрізняються не лише морфологічно (що може пояснити конвергенцію), а й різними типами ембріонального розвитку й етологічними особливостями. Найбільше непорозумінь можна зустріти у викладенні різними авторами систематики журавлів, пастушкових, сивкоподібних. Багато неясного в систематиці ряду горобцеподібних, який об'єднує до 60 % видів. Система птахів, яка відповідає усім особливостям організації різних груп птахів, таким чином, ще не створена. Автори, викладаючи в цьому виданні систематику сучасних птахів, більшою частиною дотримувалися системи А. Уетмора (Wetmore, 1960), основних системних положень, представлених Н. Н. Карташевим (1974) з урахуванням систематики Е. Штреземана (Stresemann, 1959), яка, на нашу думку, за багатьма систематичними групами більш об'єктивно відображає природну систему птахів. У запропоновану систематику включені лише сучасні птахи. На відміну від інших джерел, де ряди і родини пишуться з різними закінченнями, які часто визначають інші таксони, ці систематичні підрозділи пишуться із закінченнями *-formes* та *-idae*, які прийняті зоологічною номенклатурою.

К Л А С A V E S – П Т А Х И

ПІДКЛАС *ORNITHURE SEU NEORNITHES* – ВІЯЛОХВОСТІ

або СПРАВЖНІ ПТАХИ

Надряд *IMPENES* – ПЛАВАЮЧІ

Ряд *SPHENISCIFORMES* – ПІНГВІНОПОДІБНІ

Родина *Spheniscidae* – Пінгвінові

Надряд *RATITAE seu GRADIENTES* – БЕЗКІЛЬОВІ, або БІГАЮЧІ¹⁾

Ряд *STRUTHIONIFORMES* – АФРИКАНСЬКІ СТРАУСИ, або
СТРАУСОПОДІБНІ

Родина *Struthionidae* – Страусові

Ряд *RHEIFORMES* – АМЕРИКАНСЬКІ СТРАУСИ, або НАНДУПОДІБНІ

Родина *Rheidae* – Нандуві

1) В теперішній час деякими авторами (Карташев, 1974) надряд *Ratitae* (Безкільові) окремо не виділяється, а всі наведені ряди (*Struthioniformes*, *Rheiformes*, *Casuariformes*, *Apterygiformes*) з рештою рядів відносять до надряду *Neognathae* – пілдебінних, або типових птахів.

Ряд *DROMAEIFORMES, SEU CASUARIFORMES* – АВСТРАЛІЙСЬКІ
СТРАУСИ, або КАЗУАРОПОДІБНІ

Родина *Casuariidae* – Казуарові

Родина *Dromaeiidae* – Емові

Надряд *APTERYGIFORMES* – БЕЗКРИЛІ, або КІВІПОДІБНІ

Родина *Apterygidae* – Безкрилі, або Ківівові

Надряд – *CARINATA, VOLANTES, seu NEOGNATHAE* – КІЛЬОВІ, ЛІТАЮЧІ,

ПІДНЕБІННІ, або ТИПОВІ ПТАХИ

Ряд *TINAMIFORMES* – ТІНАМУПОДІБНІ, АБО СХОВАНОХВОСТОПОДІБНІ

Родина *Tinamidae* – Тінамові

Ряд *GAVIIFORMES* – ГАГАРОПОДІБНІ

Родина *Gaviidae* – Гагарові

Ряд *PODICIPEDIFORMES, seu COLYMBIFORMES* – ПІРНИКОЗОПОДІБНІ

Родина *Podicipedidae* – Пірнікозові

Ряд *PROCELLARIIFORMES, seu TUBINARIIFORMES* –

БУРЕВІСНИКОПОДІБНІ, або ТРУБКОНОСОПОДІБНІ

Родина *Diamedeidae* – Альбатросові

Родина *Procellariidae* – Буревісникові

Родина *Hydrobatidae* – Качуркові

Родина *Pelecanoididae* – Пірнаючі буревісники

Ряд *STEGANOPODIFORMES, seu PELECANIFORMES* – ВЕСЛОНОГІ, або
ПЕЛІКАНОПОДІБНІ

Підряд *Phethontoidei* – Фаєтоновидні

Родина *Phethontonidae* – Фаєтонові

Підряд *Pelecanteidei* – Пелікановидні

Родина *Pelecanidae* – Пеліканові

Родина *Sulidae* – Олушеві

Родина *Phalacrocoracidae* – Бакланові

Родина *Anhingidae* – Змієшийкові

Підряд *Fregatoidei* – Фрегатовидні

Родина *Fregatidae* – Фрегатові

Ряд *GRESSORIFORMES, seu CICONIIFORMES* – ГОЛІНАСТОПОДІБНІ, або
ЛЕЛЕКОПОДІБНІ

Підряд *Ardeaoidei* – Чаплевидні

Родина *Ardeidae* – Чаплєві

Родина *Cochleariidae* – Човнодзьобі

Підряд *Balaenicipitoidei* – Китоголовоподібні

Родина *Balaenicipitidae* – Китоголові

Підряд *Ciconioidei* – Лелековидні

Родина *Ciconioidae* – Лелекові

Родина *Scopidae* – Молотоголови

Родина *Threskiornithidae* – Ібісові

Ряд *PHOENICOPTERIFORMES* – ФЛАМІНГОПОДІБНІ

Родина *Phoenicopteridae* – Фламінгові

Ряд *ANSERIFORMES* – ГУСЕПОДІБНІ

Підряд *Anhimoidei* – Пеламедеєвидні

Родина *Anhimiidae* – Пеламедеєві

Підряд *Anseroidei, seu Lamelliorostrisoidi* – Гусевидні, або Пластинчасто-
дзьобовидні

Родина *Anatidae* – Качині

Ряд *FALCONIFORMES* – СОКОЛОПОДІБНІ, або ДЕННІ ХИЖІ ПТАХИ

Підряд *Cathartoidi* – Американські грифи, або Кондорovidні

Родина *Cathartidae* – Катартові, або Кондорові

Підряд *Falconoidi* – Соколовидні

Родина *Sagittariidae* – Птахи-секретарі, або Секретареві

Родина *Accipitridae* – Яструбові

Родина *Pandionidae* – Скопові

Родина *Falconidae* – Соколові

Ряд *GALLIFORMES* – КУРОПОДІБНІ

Підряд *Galloidei* – Куровидні

Родина *Megapodiidae* – Великоногі, або смітні кури

Родина *Cracidae* – Краксові, або Гоккові

Родина *Tetraonidae* – Тетерукові

Родина *Phasianidae* – Фазанові

Родина *Numididae* – Цесаркові

Родина *Meleagridae* – Індикові

Підряд *Opisthocomoidei* – Гоациновидні ²⁾

Родина *Opisthocomidae* – Гоацинові

Ряд *GRUIFORMES* – ЖУРАВЛЕПОДІБНІ

Підряд *Mesitornithoidi* – Пастушкові куріпки, або Мадагаскарські пастушки

Родина *Mesitornithidae* – Пастушкові куріпки

Підряд *Turnicoidei* – Триперстковидні

Родина *Turnicidae* – Триперсткові

Родина *Pedionomidae* – Австралійські мандрівники

Підряд *Gruioidei* – Журавлевидні

Родина *Gruioidea* – Журавлині

Родина *Aramidae* – Арамові

Родина *Psophiidae* – Трубачі

Підряд *Heliornithoidei* – Лапчатоноговидні

Родина *Heliornithidae* – Лапчатоногові

Підряд *Rhinocetoidei* – Кагувидні

Родина *Rhinocetotidae* – Кагу

Підряд *Eurypugoidei* – Сонячні чаплі

Родина *Eurypigidae* – Сонячні чаплі

Підряд *Cariamoidei* – Каріамовидні

Родина *Cariamidae* – Каріамові, або Сепіємові

Ряд *OTIDIFORMES* – ДРОХВОПОДІБНІ ³⁾

Родина *Otididae* – Дрохвові

Ряд *RALLIFORMES* – ПАСТУШКОПОДІБНІ ³⁾

Родина *Rallidae* – Пастушкові

Ряд *CHARADRIIFORMES* – СИВКОПОДІБНІ, або КУЛИКОПОДІБНІ

Підряд *Yacanoidei* – Якановидні

Родина *Yacanidae* – Яканові

Підряд *Charadriiformes* – Сивковидні, або Куликовидні

Родина *Burhinidae* – Лежневі ⁴⁾

Родина *Rostratulidae* – Кольорові баранці

Родина *Haematopodidae* – Кулики-сороки

Родина *Charadriidae* – Сивкові

Родина *Scolopacidae* – Баранцеві

Родина *Recurvirostridae* – Чоботареві

Родина *Phalaropodidae* – Плавунчикові

Родина *Dromatidae* – Ракові сивки

Родина *Glareolidae* – Дерихвостові

Родина *Thinocoridae* – Волові бігунки

Родина *Chionididae* – Білі сивки

Ряд *LARIFORMES* – МАРТИНОПОДІБНІ ⁵⁾

Родина *Stercorariidae* – Поморникові

Родина *Laridae* – Мартинові

3) Ряд *Otidiformes* (Дрохвоподібні) і Ряд *Ralliformes* (Пастушкоподібні) часто включають ранзі родин, або підрядів у ряд *Gruiformes* (Журавлеподібні) (Wetmore, 1960; Карташ 1974; Гладков і др., 1986).

4) Родину *Burhinidae* (Лежневі) К. А. Юдін і деякі інші автори включають у підряд Дрохвоподібних ряду Журавлеподібних.

5) Ряди *Lariformes* (Мартиноподібні); *Alciformes* (Чистуноподібні) в ранзі підрядів (Wetmore, 1960; Карташев, 1974; Гладков і др., 1986) включають в ряд *Charadriiformes* (Сивкоподібні).

Родина *Sternidae* – Крячкові ⁶⁾

Родина *Rynchopidae* – Водорізові

Ряд *ALCIFORMES* – ЧИСТУНОПОДІБНІ ⁵⁾

Родина *Alcidae* – Чистунові

Ряд *COLUMBIFORMES* – ГОЛУБОПОДІБНІ

Родина *Rhaphiidae* – Дронтові

Родина *Columbiidae* – Голубові

Ряд *PTEROCLETIFORMES* – РЯБКОПОДІБНІ ⁷⁾

Родина *Pteroclididae* – Рябкові

Ряд *PSITTACIFORMES* – ПАПУГОПОДІБНІ

Родина *Psittacidae* – Папугові

Ряд *CUCULIFORMES* – ЗОЗУЛЕПОДІБНІ

Підряд *Musophagoidei* – Тураковидні, або Бананоїдовидні

Родина *Musophagidae* – Туракові, або Бананоїдні

Підряд *Cuculoidei* – Зозулевидні

Родина *Cuculidae* – Зозулеві

Ряд *STRIGIFORMES* – СОВОПОДІБНІ

Родина *Tytonidae* – Сипухові

Родина *Strigidae* – Совові

Ряд *CAPRIMULGIFORMES* – ДРІМЛЮГОПОДІБНІ

Підряд *Steatornithoidei* – Гуахаровидні, або Жиряковидні

Родина *Steatornithidae* – Гуахарові, або Жирякові

Підряд *Caprimulgoidei* – Дрімлюговидні

Родина *Podargidae* – Совині дрімлюги

Родина *Nyctibiidae* – Гігантські дрімлюги

Родина *Aegothelidae* – Жабороті

Родина *Caprimulgidae* – Дрімлюгові

Ряд *APODIFORMES* – СЕРПОКРИЛЬЦЕПОДІБНІ, ДОВГОКРИЛОПОДІБНІ,
або СТРИЖОПОДІБНІ

Підряд *Apodoidei* – Серпокрильцевидні

Родина *Hemiprocnidae* – Деревні, або Чубаті стрижи

Родина *Apodidae* – Серпокрильцеві

Підряд *Trochiloidei* – Колібрівидні

Родина *Trochilidae* – Колібрі

6) Родина *Sternidae* (Крячкові) іноді в ранзі підродини включається в родину *Laridae* (Мартинові).

7) Ряд *Pterocletiformes* (Рябкоподібні) в ранзі підряду (Карташев, 1974; Гладков и др., 1986) включають в ряд *Columbiformes* (Голубоподібні).

Ряд *COLIIFORMES* – ПТАХИ-МИШІРодина *Coliidae* – Птахи-мишіРяд *TROGONIFORMES* – ТРОГОНОПОДІБНІРодина *Trogonidae* – ТрогоновіРяд *CORACIIFORMES* – РАКШОПОДІБНІПідряд *Alcedoidei* – РибалочковидніРодина *Alcediniidae* – РибалочковіРодина *Todidae* – ТодієвіРодина *Momotoidae* – МомотовіПідряд *Meropoidei* – БджолоїдковидніРодина *Meropidae* – БджолоїдковіПідряд *Coracoidei* – СиворакшовидніРодина *Coraciidae* – СиворакшовіРодина *Brachypteraciidae* – Земляні сиворакшіРодина *Leptosomatidae* – КуроловіРяд *UPUPIFORMES* – ОДУДОПОДІБНІ ⁸⁾Підряд *Upuroidei* – ОдудовидніРодина *Upupidae* – ОдудовіРодина *Phoeniculidae* – Деревні одудиПідряд *Vuceroidei* – Носороговидні, або Птахи-носорогиРодина *Vucerotidae* – Носорогові, або Птахи-носорогиРяд *PICIFORMES* – ДЯТЛОПОДІБНІПідряд *Galbuloidei* – Якомаровидні, або Примітивні дятлиРодина *Galbulidae* – Якомарові, або БормотушковіРодина *Bucconidae* – Пуховкові, або ЛінивковіПідряд *Picoidei* – Дятловидні, або Справжні дятлиРодина *Capitonidae* – Бородаткові ⁹⁾Родина *Indicatoridae* – Медоводи, або МедовказівникиРодина *Ramphastidae* – ТукановіРодина *Picidae* – ДятловіРяд *Passeriformes* – Горобцеподібні ¹⁰⁾

8) Ряд *Upuriformes* (Одудоподібні) Wetmore, 1960; Карташев, 1974 включають в ранзі підряду, або родини в Ряд *Coraciiformes* (Ракшоподібні).

9) Родини *Capitonidae* (Бородаткові), *Indicatoridae* (Медоводи) і *Ramphastidae* (Туканові) Н. Н. Карташев (1974) включає в підряд *Galbuloidei* (Примітивних дятлів).

10) Систематика ряду *Passeriformes* (Горобцеподібні) представлена у книзі “Біорізноманіття України”, Дніпропетровська область. Птахи (*Aves*): Горобцеподібні (*Passeriformes*).

Глава 4. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РІЗНОМАНІТТЯ НЕГОРОБЦЕПОДІБНИХ ПТАХІВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ, ЙОГО ЗМІНИ ПІД ВПЛИВОМ АНТРОПОГЕННИХ ЧИННИКІВ

З кінця XIX – початку XXI сторіччя у Дніпропетровській області різноманіття птахів, у своєму складі на різних етапах стану довкілля, постійно змінювалося від 264 до 288 видів, в т. ч. негоробцеподібних – від 164 до 183 видів. За увесь зазначений час на території області було зафіксовано 307 видів птахів, у тому числі 196 видів негоробцеподібних. Зміна різноманіття птахів на різних відрізках часу була зумовлена глобальними подіями, що відбувалися в планетарному масштабі (зміна кліматичних чинників і загальне погіршення природних умов унаслідок інтенсивного розвитку різних видів промисловості і скорочення історичних місць перебування), і чинниками регіонального характеру: модифікація історично сформованих степових екосистем у різних типах агроценозів та різних системах водосховищ; утворення штучних лісових екосистем; інтенсифікація антропогенних чинників – агрогенних, техногенних і рекреаційних.

4.1. Видовий склад і таксономічна характеристика негоробцеподібних птахів Дніпропетровської області

Динаміка різноманіття негоробцеподібних птахів у загальних рисах за кількістю складу видів (табл. 4.1) відбувається не в значних масштабах.

Таблиця 4.1

Динаміка різноманіття негоробцеподібних птахів протягом кінця XIX – початку XXI сторіччя в умовах Дніпропетровської області

Статус перебування	Категорії	Кількість видів за роками		
		1890–1950	1951–1980	1981–2008
Гніздові	Всього	100	103	100
	Нові види	–	4	2
	Зниклі види	–	2	4
	Відновлені види	–	–	–
Мігранти	Всього	67	61	83
	Нові види	–	4	20
	Зниклі види	–	10	3
	Відновлені види	–	–	–
Всі птахи	Всього	167	164	183
	Нові види	–	8	21
	Зниклі види	–	11	7
	Відновлені види	–	–	–

Різниця в кількості видів на різних відрізках часу становила всього 5–20. Але в той же час спостерігалася зміна у видовому складі різних за статусом перебування птахів. Зміна відбувалась за рахунок появи нових видів, а також зникнення різних видів і повторного відновлення. Так, якщо рахувати вихідний склад негоробцеподібних птахів, який існував з кінця XIX до початку XXI століття за більш-менш стійких екологічних умов і помірного впливу антропогенних чинників, то всього було зафіксовано 167 видів, в т. ч. 100 видів гніздових і 67 видів різних мігрантів (Мензбир, 1892, 1825, Вальх, 1900, 1911; Костюченко, 1905; Боровиков, 1907; Михин, 1913; Перекопский, 1914; Стаховский, 1924, 1938 а, б; 1948; 1954 а, б; 1960; Шершевський, 1926; Аверин, 1928; Барабаш-Никифоров, 1928 а, б; Портенко, 1928; Акімов, 1930, 1938; Попов, 1937 і Тарашук, 1953; Колесников, 1960; Стаховский и др., 1960).

За період з початку 1950-х – до початку 1980-х років за інтенсивного впливу антропогенних чинників загальна кількість становила 164 види. З'явилося 8 нових видів і в той час зі складу вибули 11 видів (Лисецький, 1954; Петров, 1954; Стаховський, Мясоєдова, 1957, 1959, 1962; Булахов, 1958, 1962, 1965 а, б, 1968 а, б, 1973, 1979; Булахов, Мясоєдова, 1969, 1971, 1977 б, 1981; Булахов, Губкин, 1984, 1996; Булахов и др., 1983, 1984, 1990; Губкин и др., 1977, 1978, 1980; Губкин, Савранский, 1975; Колесников, 1962 а, б, 1965 а, 1979; Боченко, 1962; Мясоєдова, 1977 а, б, 1980; Мясоєдова, Булахов, 1975). При цьому поява нових видів була рівномірною як серед гніздових, так і серед мігрантів – по 4 види (гніздові: фазан, кулик-довгоніг, горлиця садова, мартин жовтоногий; мігранти: канюк степовий, крячок каспійський, сова біла, сичик-горобець). Але в той же час серед зниклих гніздових зареєстровано всього один вид (савка), а серед мігрантів – 10 видів (пелікан рожевий, пелікан кучерявий, косар, синьга, сип білоголовий, підсоколик малий, чайка степова, грицик малий, сич волохатий, дятел білоспинний).

У той же час відбулася зміна статусу перебування. Чоботар із мігрантів став гніздовим, гніздові (чернь білоока, орел степовий, беркут, кульон великий) перейшли у статус мігрантів. Остаточо було підтверджено гніздування пірникози малої. У 80-х роках XX сторіччя антропогенний (особливо техногенний) тиск значно зріс. З початку 1990-х і початку XXI (до 2008 р.) сторіччя у зв'язку з переходом на нову форму власності і послабленням антропогенного тиску різноманіття птахів поступово стало збагачуватись, особливо серед мігрантів. Із гніздових з'явився один новий вид (дятел сирійський), і серед мігрантів – 20 видів (баклан малий, фламінго, лебідь малий, чернь червоноголова, шуліка рудий, стерв'ятник, кречет, чайка білохвоста, побережник ісландський, дутиш, кульон тонкодзьобий, поморник великий, мартин середземноморський, крячок рябодзьобий, крячок чорнодзьобий, папуга Крамера, сипуха, жовна чорна, серпокрилець білочеревий). Із числа мігрантів загніздилися баклан великий, коро-

вайка, канюк степовий, мартин каспійський, а коловодник лісовий із гніздових став пролітним видом. Загальна кількість негоробцеподібних птахів становить 183 види, в т. ч. 100 гніздових і 83 мігранти (Губкин, 1991 б, 1998; Губкин, Губкин Ал., 1988; Губкин и др., 1994, 1995; Губкин Ал., 1985, 1988 а, б; Гудина, 1986, 1988, 1990, 1991, 1995; Клестов, 1987; Стригунов, 1991; Онуфрієв, 1992; Булахов, Губкин, 1996; Онуфрієв, Пономаренко, 2000; Пономаренко, 2001; Коцюруба, 2002; Коцюруба, Стригунов, 2003; Коцюруба, Тарутин, 2003; Листопадський, 2004; Ветров и др., 2001; Сижко, 2004; Сижко, Бредбієр, 2005; Чегорка, 2005; Миронов, 1993).

За останні 120 років в умовах Дніпропетровської області зареєстровано 196 видів негоробцеподібних птахів, представлених 22 рядами, 37 родинами і 106 родами (табл. 4.2; 4.3).

Таблиця 4.2

Таксономічна характеристика негоробцеподібних птахів Дніпропетровської області та характер їх перебування

NN n/p	Родина	Рід	Вид	Характер перебування
1	2	3	4	5
I. РЯД ГАГАРОПОДІБНІ – GAVIIFORMES				
1	Гагарові <i>Gaviidae</i>	<i>Gavia</i>	Гагара червоношия – <i>Gavia stellata</i>	
			Гагара чорношия – <i>Gavia arctica</i>	
II. РЯД ПІРНИКОЗОПОДІБНІ – PODICIPEDIFORMES				
2	Пірникозові <i>Podicipedidae</i>	<i>Podiceps</i>	Пірникоза велика – <i>Podiceps cristatus</i>	
			Пірникоза сірошока – <i>Podiceps grisegena</i>	
			Пірникоза мала – <i>Podiceps ruficollis</i>	
			Пірникоза чорношия – <i>Podiceps nigricollis</i>	
Пірникоза червоношия – <i>Podiceps auritus</i>				
III. РЯД ВЕСЛОНОГОПОДІБНІ – STEGANOPODIFORMES				
3	Пеліканові <i>Pelicanidae</i>	<i>Pelecanus</i>	Пелікан рожевий – <i>Pelecanus onocrotalus</i>	
			Пелікан кучерявий – <i>Pelecanus crispus</i>	
4	Бакланові <i>Phalacrocoracidae</i>	<i>Phalacrocorax</i>	Баклан великий – <i>Phalacrocorax carbo</i>	
			Баклан малий – <i>Phalacrocorax pygmaeus</i>	

Продовження табл. 4.2

1	2	3	4	5
IV. РЯД ГОЛІНАСТОПОДІБНІ – GRESSORIFORMES				
5	Чаплеві <i>Ardeidae</i>	<i>Ardeola</i>	Чапля жовта – <i>Ardeola ralloides</i>	
		<i>Egretta</i>	Чепура велика – <i>Egretta alba</i>	
			Чепура мала – <i>Egretta garzetta</i>	
		<i>Ardea</i>	Чапля сіра – <i>Ardea cinerea</i>	
			Чапля руда – <i>Ardea purpurea</i>	
		<i>Ixobrychus</i>	Бугайчик – <i>Ixobrychus minutus</i>	
		<i>Botaurus</i>	Бугай – <i>Botaurus stellaris</i>	
<i>Nycticorax</i>	Квак – <i>Nycticorax nycticorax</i>			
6	Ібісові <i>Threskiornitidae</i>	<i>Platalea</i>	Косар – <i>Platalea leucorodia</i>	
		<i>Plegadis</i>	Коровайка – <i>Plegadis falcinellus</i>	
7	Лелекові <i>Ciconiidae</i>	<i>Ciconia</i>	Лелека білий – <i>Ciconia ciconia</i>	
			Лелека чорний – <i>Ciconia nigra</i>	
V. РЯД ФЛАМІНГОПОДІБНІ – PHOENICOPTERIFORMES				
8	Фламінігові <i>Phoenicopteridae</i>	<i>Phoenicopeterus</i>	Фламініго – <i>Phoenicopeterus roseus</i>	
VI. РЯД ГУСЕПОДІБНІ – ANSERIFORMES				
9	Качкові <i>Anatidae</i>	<i>Rufibrenta</i>	Казарка червоновола – <i>Rufibrenta ruficollis</i>	
		<i>Branta</i>	Казарка чорна – <i>Branta bernicla</i>	
		<i>Anser</i>	Гуска сіра – <i>Anser anser</i>	
			Гуменник – <i>Anser fabalis</i>	
			Гуска білолоба велика – <i>Anser albifrons</i>	
		<i>Cygnus</i>	Лебідь-кликун – <i>Cygnus cygnus</i>	
			Лебідь малий – <i>Cygnus bewickii</i>	
			Лебідь-шипун – <i>Cygnus olor</i>	

Продовження табл. 4.2

1	2	3	4	5
		<i>Tadorna</i>	Огар – <i>Tadorna ferruginea</i>	
			Галагаз – <i>Tadorna tadorna</i>	
		<i>Anas</i>	Чирянка мала – <i>Anas crecca</i>	
			Чирянка велика – <i>Anas querquedula</i>	
			Свищ – <i>Anas penelope</i>	
			Широконоска – <i>Anas clypeata</i>	
			Крижень – <i>Anas platyrhynchos</i>	
			Нерозень – <i>Anas strepera</i>	
			Шилохвіст – <i>Anas acuta</i>	
		<i>Aythya</i>	Чернь білоока – <i>Aythya nyroca</i>	
			Чернь чубата – <i>Aythya fuligula</i>	
			Чернь морська – <i>Aythya marila</i>	
			Попелюх – <i>Aythya ferina</i>	
		<i>Netta</i>	Чернь червонодзьоба – <i>Netta rufina</i>	
		<i>Clangula</i>	Морянка – <i>Clangula hyemalis</i>	
		<i>Vicephala</i>	Гоголь – <i>Vicephala clangula</i>	
		<i>Oxyura</i>	Савка – <i>Oxyura leucoccephala</i>	
		<i>Melanitta</i>	Синьга – <i>Melanitta nigra</i>	
			Турпан – <i>Melanitta fusca</i>	
		<i>Mergus</i>	Крех середній – <i>Mergus serrator</i>	
			Крех великий – <i>Mergus merganser</i>	
Крех малий – <i>Mergus albellus</i>				
VII. РЯД СОКОЛОПОДІБНІ – FALCONIIFORMES				
10	Скопові <i>Pandionidae</i>	<i>Pandion</i>	Скопа – <i>Pandion haliaeetus</i>	

Продовження табл. 4.2

1	2	3	4	5
11	Яструбині <i>Accipitridae</i>	<i>Pernis</i>	Осоїд – <i>Pernis apivorus</i>	
		<i>Milvus</i>	Шуліка чорний – <i>Milvus migrans</i>	
			Шуліка рудий – <i>Milvus milvus</i>	
		<i>Circus</i>	Лунь польовий – <i>Circus cyaneus</i>	
			Лунь степовий – <i>Circus macrourus</i>	
			Лунь лучний – <i>Circus pygargus</i>	
			Лунь очеретяний – <i>Circus aeruginosus</i>	
		<i>Accipiter</i>	Яструб малий – <i>Accipiter nisus</i>	
			Яструб коротконо- гий – <i>Accipiter brevipes</i>	
			Яструб великий – <i>Accipiter gentilis</i>	
		<i>Buteo</i>	Зимняк – <i>Buteo lagopus</i>	
			Канюк степовий – <i>Buteo rufinus</i>	
			Канюк звичайний – <i>Buteo buteo</i>	
		<i>Circaetus</i>	Зміїд – <i>Circaetus gallicus</i>	
		<i>Hieraetus</i>	Орел-карлик – <i>Hieraetus pennatus</i>	
		<i>Aquila</i>	Підорлик великий – <i>Aquila clanga</i>	
			Підорлик малий – <i>Aquila pomarina</i>	
			Орел степовий – <i>Aquila rapax</i>	
			Могильник – <i>Aquila heliaca</i>	
			Беркут – <i>Aquila chrysaetos</i>	
		<i>Haliaetus</i>	Орлан-білохвіст – <i>Haliaetus albicilla</i>	
<i>Gyps</i>	Сип білоголовий – <i>Gyps fulvus</i>			
<i>Neophron</i>	Стерв'ятник – <i>Neophron percnopterus</i>			

Продовження табл. 4.2

1	2	3	4	5
12	Соколині <i>Falconidae</i>	<i>Falco</i>	Кречет – <i>Falco rusticolus</i>	
			Сапсан – <i>Falco peregrinus</i>	
			Балабан – <i>Falco cherrug</i>	
			Кібчик – <i>Falco vespertinus</i>	
			Підсоколик великий – <i>Falco subbuteo</i>	
			Підсоколик малий – <i>Falco columbarius</i>	
			Боривітер степовий – <i>Falco naumanni</i>	
			Боривітер звичайний – <i>Falco tinnunculus</i>	
VIII. РЯД КУРОПОДІБНІ – GALLIFORMES				
13	Фазанові <i>Phasianidae</i>	<i>Perdix</i>	Куріпка сіра – <i>Perdix perdix</i>	
		<i>Coturnix</i>	Перепілка – <i>Coturnix coturnix</i>	
		<i>Phasianus</i>	Фазан – <i>Phasianus colchicus</i>	
IX. РЯД ЖУРАВЛЕПОДІБНІ – GRUIFORMES				
14	Журавлині <i>Gruidae</i>	<i>Grus</i>	Журавель сірий – <i>Grus grus</i>	
		<i>Anthropoides</i>	Журавель степовий – <i>Anthropoides virgo</i>	
X. ПАСТУШКОПОДІБНІ – RALLIFORMES				
15	Пастушкові <i>Rallidae</i>	<i>Rallus</i>	Пастушок – <i>Rallus aquaticus</i>	
		<i>Crex</i>	Деркач – <i>Crex crex</i>	
		<i>Porzana</i>	Погонич звичайний – <i>Porzana porzana</i>	
			Погонич малий – <i>Porzana parva</i>	
			Погонич-крихітка – <i>Porzana pusilla</i>	
		<i>Fulica</i>	Лиска – <i>Fulica atra</i>	
		<i>Gallinula</i>	Курочка водяна – <i>Gallinula chloropus</i>	
XI. ДРОХВОПОДІБНІ – OTIDIFORMES				
16	Дрохвові <i>Otididae</i>	<i>Tetrax</i>	Хохітвa – <i>Tetrax tetrax</i>	
		<i>Otis</i>	Дрохва – <i>Otis tarda</i>	

Продовження табл. 4.2

1	2	3	4	5
XII. РЯД СИВКОПОДІБНІ – CHARADRIIFORMES				
17	Лежневі <i>Burhinidae</i>	<i>Burhinus</i>	Лежень – <i>Burhinus oedicnemus</i>	
18	Кулики-сороки <i>Haematopidae</i>	<i>Haematopus</i>	Кулик-сорока – <i>Haematopus ostralegus</i>	
19	Сивкові <i>Charadriidae</i>	<i>Pluvialis</i>	Сивка морська – <i>Pluvialis squatarola</i>	
			Сивка звичайна – <i>Pluvialis apricaria</i>	
		<i>Charadrius</i>	Пісочник великий – <i>Charadrius hiaticula</i>	
			Пісочник малий – <i>Charadrius dubius</i>	
			Пісочник морський – <i>Charadrius alexandrinus</i>	
		<i>Arenaria</i>	Крем'яшник – <i>Arenaria interpres</i>	
		<i>Vanellus</i>	Чайка – <i>Vanellus vanellus</i>	
		<i>Vanellochettusia</i>	Чайка білохвоста – <i>Vanellochettusia leucura</i>	
<i>Chettusia</i>	Чайка степова – <i>Chettusia gregaria</i>			
20	Чоботареві <i>Recurvirostridae</i>	<i>Himantopus</i>	Кулик-довгоніг – <i>Himantopus himantopus</i>	
		<i>Recurvirostra</i>	Чоботар – <i>Recurvirostra avosetta</i>	
21	Баранцеві <i>Scolopacidae</i>	<i>Tringa</i>	Коловодник лісовий – <i>Tringa ochropus</i>	
			Коловодник болотяний – <i>Tringa glareola</i>	
			Коловодник звичайний – <i>Tringa totanus</i>	
			Коловодник чорний – <i>Tringa erythropus</i>	
			Коловодник великий – <i>Tringa nebularia</i>	
			Коловодник ставковий – <i>Tringa stagnatilis</i>	
		<i>Xenus</i>	Мородунка – <i>Xenus cinereus</i>	
		<i>Actitis</i>	Набережник – <i>Actitis hypoleucos</i>	
<i>Phalaropus</i>	Плавунець плоскодзьобий – <i>Phalaropus fulicarius</i>			

Продовження табл. 4.2

1	2	3	4	5	
			Плавунець круглодзьобий – <i>Phalaropus lobatus</i>		
		<i>Phylomachus</i>	Брижач – <i>Phylomachus pugnax</i>		
		<i>Calidris</i>	Побережник малий – <i>Calidris minuta</i>		
			Побережник білохвостий – <i>Calidris temminckii</i>		
			Побережник червоногрудий – <i>Calidris ferruginea</i>		
			Побережник чорногрудий – <i>Calidris alpina</i>		
			Побережник білий – <i>Calidris alba</i>		
			Побережник ісландський – <i>Calidris canutus</i>		
			Дутиш – <i>Calidris melanotos</i>		
		<i>Limicola</i>	Побережник болотяний – <i>Limicola falcinellus</i>		
		<i>Lymnocyptes</i>	Баранець малий – <i>Lymnocyptes minimus</i>		
		<i>Gallinago</i>	Баранець звичайний – <i>Gallinago gallinago</i>		
			Баранець великий – <i>Gallinago media</i>		
		<i>Scolopax</i>	Слуква – <i>Scolopax rusticola</i>		
		<i>Numenius</i>	Кульон великий – <i>Numenius arquata</i>		
			Кульон середній – <i>Numenius phaeopus</i>		
			Кульон тонкодзьобий – <i>Numenius tenuirostris</i>		
<i>Limosa</i>	Грицик великий – <i>Limosa limosa</i>				
	Грицик малий – <i>Limosa lapponica</i>				
22	Дерихвостові <i>Glareolidae</i>	<i>Glareola</i>	Дерихвіст лучний – <i>Glareola pratincola</i>		
			Дерихвіст степовий – <i>Glareola nordmanni</i>		

Продовження табл. 4.2

1	2	3	4	5
XIII. РЯД МАРТИНОПОДІБНІ – LARIFORMES				
23	Поморникові <i>Stercorariidae</i>	<i>Stercorarius</i>	Поморник короткохвостий – <i>Stercorarius parasiticus</i>	
			Поморник великий – <i>Stercorarius skua</i>	
24	Мартинові <i>Laridae</i>	<i>Larus</i>	Мартин звичайний – <i>Larus ridibundus</i>	
			Мартин середземноморський – <i>Larus melanocephalus</i>	
			Мартин малий – <i>Larus minutus</i>	
			Мартин каспійський – <i>Larus ichthyæetus</i>	
			Мартин жовтоногий – <i>Larus cachinnans</i>	
			Мартин полярний – <i>Larus hyperboreus</i>	
			Мартин чорнокрилий – <i>Larus fuscus</i>	
			Мартин сивий – <i>Larus canus</i>	
25	Крячкові <i>Sternidae</i>	<i>Chlidonias</i>	Крячок білощокий – <i>Chlidonias hybrida</i>	
			Крячок чорний – <i>Chlidonias niger</i>	
			Крячок білокрилий – <i>Chlidonias leucopterus</i>	
		<i>Thalasseus</i>	Крячок рябодзьобий – <i>thalasseus sandvicensis</i>	
		<i>Gelochelidon</i>	Крячок чорнодзьобий – <i>Gelochelidon nilotica</i>	
		<i>Hydroprogne</i>	Крячок каспійський – <i>Hydroprogne caspia</i>	
		<i>Sterna</i>	Крячок річковий – <i>Sterna hirundo</i>	
<i>Sterna</i>	Крячок малий – <i>Sterna albifrons</i>			
XIV. РЯД ГОЛУБОПОДІБНІ – COLUMBIFORMES				
26	Голубові <i>Columbidae</i>	<i>Columba</i>	Припутьень – <i>Columba palumbus</i>	
			Голуб-синяк – <i>Columba oenas</i>	
			Голуб сизий – <i>Columba livia</i>	
		<i>Streptopelia</i>	Горлиця садова – <i>Streptopelia decaocto</i>	

Продовження табл. 4.2

1	2	3	4	5
			Горлиця звичайна – <i>Streptopelia turtur</i>	
XV. РЯД ЗОЗУЛЕПОДІБНІ – CUCULIFORMES				
27	Зозулеві <i>Cuculidae</i>	<i>Cuculus</i>	Зозуля звичайна – <i>Cuculus canorus</i>	
XVI. РЯД ПАПУГОПОДІБНІ – PSITTACIFORMES				
28	Папугові <i>Psittacidae</i>	<i>Psittacula</i>	Папуга Крамера – <i>Psittacula krameri</i>	
XVII. РЯД СОВОПОДІБНІ – STRIGIFORMES				
29	Сипухові <i>Tytonidae</i>	<i>Tyto</i>	Сипуха – <i>Tyto alba</i>	
		<i>Nyctea</i>	Сова біла – <i>Nyctea scandiaca</i>	
		<i>Asio</i>	Сова вухата – <i>Asio otus</i>	
			Сова болотяна – <i>Asio flammeus</i>	
		<i>Bubo</i>	Пугач – <i>Bubo bubo</i>	
		<i>Otus</i>	Совка – <i>Otus scops</i> (
		<i>Glaucidium</i>	Сичик-горобець – <i>Glaucidium passerinum</i>	
		<i>Athene</i>	Сич хатній – <i>Athene noctua</i>	
		<i>Aegolius</i>	Сич волохатий – <i>Aegolius funereus</i>	
		<i>Strix</i>	Сова сіра – <i>Strix aluco</i>	
XVIII. РЯД СЕРПОКРИЛЬЦЕПОДІБНІ – APODIFORMES				
30	Серпокрильцеві <i>Apodidae</i>	<i>Apus</i>	Серпокрилець чорний – <i>Apus apus</i>	
			Серпокрилець білочеревий – <i>Apus melba</i>	
XIX. РЯД ДРІМЛЮГОПОДІБНІ – CAPRIMULGIFORMES				
31	Дрімлюгові <i>Caprimulgidae</i>	<i>Caprimulgus</i>	Дрімлюга – <i>Caprimulgus europaeus</i>	
XX. РЯД ОДУДОПОДІБНІ – URUPIFORMES				
32	Одудові <i>Urupidae</i>	<i>Urupa</i>	Одуд – <i>Urupa eops</i>	
XXI. РЯД РАКШОПОДІБНІ – CORACIFORMES				
33	Ракшові <i>Coraciidae</i>	<i>Coracias</i>	Сиворакша – <i>Coracias garrulus</i>	
34	Рибалочкові <i>Alcedinidae</i>	<i>Alcedo</i>	Рибалочка – <i>Alcedo atthis</i>	
35	Бджолоїдкові <i>Meropidae</i>	<i>Merops</i>	Бджолоїдка звичайна – <i>Merops apiaster</i>	
XXII. РЯД ДЯТЛЮПОДІБНІ – PICIFORMES				
36	Дятлові <i>Picidae</i>	<i>Jynx</i>	Кругоголовка – <i>Jynx torquilla</i>	

Закінчення табл. 4.2

1	2	3	4	5
		<i>Dryocopus</i>	Жовна чорна – <i>Dryocopus martius</i>	
		<i>Picus</i>	Жовна зелена – <i>Picus viridis</i>	
			Жовна сива – <i>Picus canus</i>	
		<i>Dendrocopos</i>	Дятел звичайний – <i>Dendrocopos major</i>	
			Дятел сирійський – <i>Dendrocopos syriacus</i>	
			Дятел середній – <i>Dendrocopos medius</i>	
			Дятел білоспинний – <i>Dendrocopos leucotos</i>	
			Дятел малий – <i>Dendrocopos minor</i>	

Примітка. Українські назви таксонів і послідовність розміщення наводяться тут і в інших таблицях за Г. В. Фесенко і А. А. Бокотей: Птахи України. – К., 2002.

Знаки характеру перебування виду: – осілий; – гніздовий, перелітний, часто залишається на зимівлю; – гніздовий, перелітний, іноді залишається на зимівлю; – гніздовий, перелітний; – пролітний, іноді гніздиться або гніздування можливе; – пролітний, часто літучий; – пролітний, іноді літучий; – пролітний; – зимуючий з числа пролітних; – пролітний, часто залишається на зимівлю; – пролітний, іноді залишається на зимівлю; – регулярно залітний; – рідко залітний; – випадково залітний; – залітний, іноді гніздиться; – залітний, можливо, гніздиться; – залітний, рідко зустрічається взимку.

Ряд гагароподібні (*Gaviiformes*) представлений однією родиною гагарових (*Gaviidae*) з двома пролітними видами: гагара червоношия (*Gavia stellata*) і гагара чорношия (*G. arctica*). Пірникозоподібні представлені п'ятьма гніздовими видами (пірникоза велика – *Podiceps cristatus*, пірникоза сірошока – *P. grisegena*; пірникоза червоношия – *P. nigricollis*; пірникоза чорношия – *P. auritus* і пірникоза мала – *P. ruficollis*), які представляють єдину родину і єдиний рід.

У ряді веслоногоподібні (*Steganopodiformes*), з двома родинами, зустрічається по два види. Родина пеліканових (*Pelicanidae*) включає двох мігрантів (пелікан рожевий – *Pelicanus onocratalus* і пелікан кучерявий – *P. crispus*), які відносяться до одного роду. Родина бакланових включає один рідкісний залітний вид – баклан малий (*Phalacrocorax pygmaeus*) і другий, який був пролітним видом, а в теперішній час гніздиться і чисельність його зростає, – баклан великий (*Ph. carbo*).

Голінастоподібні (*Gressoriformes*) налічують 4 родини і 9 родів, які включають 12 видів. Найбільш різноманітною родиною є чаплеві (*Ardeidae*) з 6 родами та 8 гніздовими видами. В умовах Дніпропетровської області ці родини представлені 4 монотипними родами: рід *Ardeola* (чапля жовта – *Ardeola ralloides*), *Ixobrychus* (бугайчик – *ixobrychus minutis*), рід *Botaurus* (бугай – *Botaurus stellaris*) та рід *Nycticorax* (кван – *Nycticorax nycticorax*). Кожен із родів *Egretta* та *Ardea* представлений двома видами: чепура велика (*Egretta alba*), чепура мала (*E. garcetta*) та чапля сіра (*Ardea cinerea*) і чапля мала (*A. purpurea*). Родина ібісових (*Threskiornithidae*) представлена родом *Platelea* з єдиним видом косарем (*Platelea leucordia*), який був мігрантом (залітний) до 1950-х років і зараз знову з'явився як залітний вид, та родом *Plegadis* із єдиним видом – коровайкою (*Plegadis falcinellus*). До 1980-х років регулярно зустрічався як пролітний вид і часто залишався в літній період із можливим гніздуванням. У теперішній час є гніздовим видом. Родина лелекові (*Ciconiidae*) представлена єдиним родом *Ciconia* з двома видами – гніздовим – лелекою білим (*Ciconia ciconia*) і лелекою чорним (*C. nigra*) – типовим пролітним видом у перший період і літучим видом у другий і третій періоди. В середині 1970-х років був численним літучим видом і, за неперевіреними даними, гніздився.

Ряд фламінгоподібних (*Phoenicopteriformes*) представлений єдиною родиною фламінгових (*Phoenicopteridae*) з єдиним родом *Phoenicopterus* і єдиним видом (*Ph. rosseus*), який зустрічається в останні роки як випадково залітний вид.

Ряд гусеподібні (*Anseriformes*) представлений лише єдиною родиною качкових (*Anatidae*) з 13 родами, які нараховують 31 вид. Найбільш різноманітним родом є *Anas*, який включає 6 гніздових видів (чирянка мала – *Anas crecca*, чирянка велика – *A. querquedula*, широконосіска – *A. clupeata*, крижень – *A. platyrhynchos*, нерозень – *A. strepera* і шилохвістка – *A. acuta*) і одного пролітного мігранта (свищ – *A. penelope*). Рід *Anser* включає один гніздовий вид (гуска сіра – *Anser anser*) і 3 пролітних (гуменник – *A. fabalis*, гуска білолоба – *A. abbifrons*, гуска мала – *A. erythropus*). В області зустрічається 4 види роду *Aythya* з різним статусом перебування.

Постійно спостерігається на гніздуванні, з наростанням чисельності в останні роки, попелюх (*Aythya ferina*). Чернь білоока (*A. nyroca*) гніздилася в кінці XIX і в першій половині XX сторіччя, потім перейшла в статус пролітного виду, а в теперішній час зустрічається лише як регулярно залітний вид. Три види відмічаються у родах *Cygnus* та *Mergus*. У першому роді зустрічається один гніздовий вид, який нарощує свою чисельність (лебідь-шипун – *Cygnus olor*), пролітний (лебідь-кликун – *C. cygnus*) та вид, який з'явився на прольоті в останні роки (лебідь малий – *C. bewkii*). У другому роді пролітні види – крех малий (*Mergus albellus*), крех середній (*M. serrator*) і крех великий (*M. mergaster*), які з 1980-х

років іноді залишаються на зимівлю в умовах області. У двох родів зареєстровано по два види. Рід *Tadorna* включає огара (*Tadorna ferruginosa*) і галагаза (*T. tadorna*), які гніздилися. Лише відносно першого виду в останні роки гніздування ставиться під сумнів. Рід *Melanitta* був представлений одним пролітним видом синьгою (*Melanitis nigra*) та турапом (*M. fusca*), який з 1950-х років по теперішній час став часто залишатися на зимівлю. Решта 6 родів в умовах області є монотипічними і представлені лише мігрантами. Морянка (*Clangula hyemalis*) і гоголь (*Bucephala clangula*) до початку 1980-х років були лише пролітними, а з початку 1980-х на прольоті стали іноді залишатися на зимівлю. Савка (*Oxyura leucocephala*) на початку ХХ сторіччя, можливо, гніздилися, але з 50-х років із орнітофауни випала. Чернь чорнодзьоба (*Netta rufina*) у складі орнітофауни, навіпаки, з'явилася лише в останній період і, за не перевіреними даними, можливо, гніздилися. Казарка червоновола (*Rufibrenta ruficolis*) на початку ХХ сторіччя на прольоті спостерігалася із середньою чисельністю, а з початку 1950-х стала рідкісним пролітним видом. Чорна казарка (*Branta bernicla*) помічена лише в останні роки як випадково залітний вид.

Ряд соколоподібні (*Falconiformes*) представлений трьома родинами, 12 родами з 32 видами. Найбільш поширеною і різноманітною є родина яструбові (*Accipitridae*). У ній зареєстровано 11 родів з 23 видами. Рід *Aquila* включає 5 видів, з яких 2 гніздяться (підорлик великий – *Aquila clanga*, могильник – *A. neliaca*). Орел степовий (*A. rapax*) в кінці ХІХ і на самому початку ХХ сторіччя гніздився, а потім став регулярно залітним видом. Можливо, в цей час гніздився в Самарському лісі і беркут (*A. chrysaetus*) і став також регулярно залітним видом. Підорлик малий (*A. pomarina*), за деякими свідченнями, спочатку гніздився (Вальх, 1900, 1911), але потім з 1950-х по 1980-ті роки не реєструвався і знову був помічений як випадково залітний вид. У роді *Circus* зустрічається 4 гніздові види (лунь польовий – *Circus cyaneus*, лунь степовий – *C. macrourus*, лунь лучний – *C. pygargus* та лунь очеретяний – *C. aeruginosus*). Два роди представлені трьома видами. Рід *Accipiter* представляють 3 гніздові види, з яких яструб великий (*Accipiter gentilis*) і яструб малий (*A. nisus*) гніздяться на всьому часовому просторі і є осілими видами. Яструб коротконогий, або тювик європейський, протягом двох перших етапів реєструвався як гніздовий перелітний вид, а останнім часом його гніздування залишається під сумнівом. Серед роду *Buteo* зустрічається постійно гніздовий вид – канюк звичайний (*Buteo buteo*). Зимняк (*B. lagopus*) перебуває в регіоні як зимуючий вид, а канюк степовий (*B. rufinus*) був помічений як залітний вид з кінця 1960-х років і загніздився в кінці ХХ сторіччя. Рід *Milvus* включає два види – один постійно гніздовий – шуліка чорний (*Milvus migrans*) і другий – шуліка рудий (*M. milvus*), який спостерігався лише в перший період як випадково залітний вид. Шість родів представлені лише одним

видом: гніздовим осоїдом (*Pernis apivorus*), зміїїдом (*Circaetus gallicus*), орлом-карликом (*Hiraaetus pennatus*) і орланом-білохвостом (*Haliaeetus albicilla*) і випадково залітними видами – у перший період сип білоголовий (*Gyps fulvus*), і з початку XXI сторіччя – стерв'ятник (*Neophron percnopterus*). Родина соколови (*Falconidae*) представлена єдиним родом *Falco* з 8 видами. Серед них гніздові види (балабан – *Falco cherrug*, кібчик – *F. vespertinus*, підсоколик великий – *F. subbuteo*, боривітер звичайний – *F. tinunculus*). Боривітер степовий (*F. Naumanni*) гніздився до середини 1980-х років, а в теперішній час його гніздування сумнівне. Сапсан (*F. peregrinus*), за свідченням А. Д. Колесникова (1960), гніздився в 1950-ті роки в Самарському лісі. З 1970-х по теперішній час його гніздування можливе. На прольоті регулярно зустрічається підсоколик малий (*F. columbarius*), який в останні роки іноді залишається на зимівлю. Кречет (*F. rusticolus*) помічений як випадково залітний вид лише з початку XXI сторіччя. Монотипічна родина скопові (*Pandionidae*) з монотипічним родом (*Pandion*) зрідка спостерігалися на гніздуванні в перший період при існуванні дніпровських заплав у середньому Дніпрі, потім реєструвалися як пролітний вид, а з кінця 1990-х років загніздився в заплавному Орільському лісі.

Ряд куроподібні (*Galliformes*) представлений лише однією родиною (фазанові – *Phasianidae*) з 3 родами, в яких зустрічається по одному виду. Гніздова осіла куріпка сіра (*Perdix perdix*) і гніздова перелітна перепілка (*Coturnix coturnix*) відмічалися на всьому просторовому часі. З 1960-х років у результаті акліматизації (Колесников, 1963) фазан (*Phasianus colchicus*) з'явився у складі орнітофауни, розповсюдився і став гніздовим осілим видом.

Ряд журавлеподібні (*Gruiformes*) представлений однією родиною (журавлині – *Gruidae*), яка включає 2 роди, де у кожного лише один гніздовий вид. Рід *Grus* представлений – журавлем сірим (*Grus grus*), а рід *Anthropoides* – журавлем степовим. А у ряді пастушкоподібних (*Ralliformes*), які систематично близько стоять до ряду журавлеподібних, зустрічається одна родина (пастушкові – *Rallidae*) з 5 родами і 7 видами. Найбільш багатий рід *Porzana* представлений 3 гніздовими видами: погоничем звичайним (*Porzana porzana*), погоничем малим (*P. parva*), і погоничем-крихіткою (*P. pusilla*), у якого гніздування стало можливе лише з 1960-х років. Решта родів представлена єдиним гніздовим видом. Це монотипічний рід *Crex* з єдиним видом деркачем (*Crex crex*), пастушок (*Rallus aquaticus*), лиска (*Fulica atra*) та курочка водяна (*Galinula chloropus*). Ряд дрофо-подібні (*Otidiformes*), який у ранзі підряду багатьма орнітологами включається до ряду журавлеподібні, складається з однієї родини (дрохові – *Otididae*) з 2 родами, де у кожного по одному гніздовому виду. Рід *Tetrax* включає вид хохітву (*Tetrax tetrax*), а рід *Otis* вид дрохву (*Otis tarda*).

Найбільш різноманітний в орнітофауні Дніпропетровщини ряд сивко-подібні, або кулики (*Charadrii formes*), який включає у регіоні 6 родин, 24 роди з 44 видами. Найбільша за кількістю родів і видів серед представлених родина баранцеві (*Scolopacidae*), яка містить 12 родів з 28 видами. Серед них перше місце посідає рід *Calidrix*, в якому зустрічаються лише мігранти. Типовими пролітними видами є побережник малий (*Calidrix minuta*), побережник білохвостий (*C. temminckii*), побережник червоногрудий (*C. ferruginea*), побережник чорногрудий (*C. alpina*) і побережник білий (*C. alba*). Два види на території області з'явилися лише на третьому етапі. З 1980-х років став регулярно з'являтися як залітний вид побережник ісландський (*C. canutus*) і, очевидно, як випадково залітний, який навіть не зафіксований в Україні, – дутиш (*C. melanotus*). Другим за багатством видів є рід *Tringa* з 6 видами, серед яких 2 є гніздовими – коловодник звичайний (*Tringa tetanus*) і коловодник ставковий (*Tr. stagnalis*). Коловодник лісовий (*Tr. ochropus*) гніздився протягом двох етапів 1980-х, а в останні часи перебував як пролітний і літуючий вид. Решта є мігрантами – пролітними видами: коловодник чорний (*Tr. erythropus*) і коловодник великий (*Tr. nebularia*), який в останній період часто зустрічається на літуванні. Рід *Numenius* представлений 3 видами-мігрантами: пролітним видом кульоном великим (*N. arquata*), який раніше був помічений на гніздуванні; залітним – кульоном середнім (*N. phaeopus*), який раніше відмічався як пролітний і випадково залітний вид.

Також спостерігався в останні роки – кульон тонкодзьобий (*N. tenuirostris*). По 2 види мають роди *Phalaropus*, *Gallinago* та *Limosa*. У першому відмічаються плавунці плоскодзьобий та круглодзьобий (*Phalaropus fulicarius* та *Ph. lobatus*), серед яких перший є пролітним, а другий пролітно-літуючим. Другий рід представлений гніздовим видом – баранцем звичайним (*Calinago galinago*) і пролітним – баранцем великим (*G. media*). У третьому роді зустрічаються гніздові види – грицик великий (*Limosa limosa*) та грицик малий (*L. lapponica*), який спостерігався лише до 1950-х років на прольоті. Решта 6 родів в умовах області представлені єдиними видами: пролітною мородункою (*Xenus cinereus*), яка зникла в останні роки; набережником (*Actitis hypoleucos*), який гніздився до середини 1980-х років, а зараз став пролітним літуючим видом; пролітним побережником болотяним (*Limicola phalcinellus*) і брижачем (*Philomachus pugnax*), який був помічений на гніздуванні у середній течії р. Дніпра до спорудження Дніпродзержинського водосховища, і нині є пролітним видом, але часто спостерігається і в літній період; пролітними – баранцем малим (*Limnocryptes minimus*) та слуквою (*Scolopax rusticola*).

Родина сивкових (*Charadriidae*) представлена 7 родами, 10 видами. Рід *Charadrius* представлений 2 гніздовими видами – пісочником малим (*Charadrius dubius*) і пісочником морським (*Ch. alexandrinus*) та пролітним ви-

дом – пісочником великим (*Chhiaticula*). У роді *Pluvialis* відмічається 2 види мігрантів. Сивка морська (*Pluvialis squatarola*) є пролітним видом, а сивка звичайна – пролітно-літучим. Решта родів представлені по одному виду. Крем'яшник (*Arenaria interpres*) є пролітним видом, який часто відмічається у літній період. Хрустан (*Eudromias morinellus*) був помічений лише на початку XX сторіччя як пролітний вид. Чайка (*Vanellus vanellus*) постійно гніздиться. Чайка степова (*Chettusia gregaria*) спостерігалася на початку XX сторіччя як регулярно залітний вид, а чайка білохвоста (*Vanellochettusia leucura*) – лише в останні роки як залітний вид, який часто залишається на літній період, а за деякими даними навіть помічений на гніздуванні.

Родина чоботареві (*Recurvirostidae*) представлена 2 родами, які налічують по одному виду – куликом-довгоногом (*Himantopus himantopus*) і чоботарем (*Recurvirostra avosetta*). Перший з'явився в 1950–1960-ті роки як гніздовий вид, другий – спочатку був залітним видом, а потім гніздився.

Родина дерихвостових (*Glareliade*) представлена єдиним родом із 2 видами – дерихвіст степовий (*Glareola nordmanni*), який постійно спостерігається на гніздуванні, та дерихвіст лучний (*Gl.pranticoli*), що був помічений на гніздуванні до 1980-х років, а у теперішній час зник.

Родина леженевих (*Burhinidae*) і куликосорокових (*Haematopodidae*) представлені по одному роду з єдиними видами: лежень (*Burhinus oedicnemus*), що гніздився на прикінці XIX і початку XX сторіччя і починаючи з 1950-х років зустрічався лише у літній період (гніздування сумнівне), а з 1980-х зник. Кулик-сорока (*Haematopus ostralegus*) був численним, а зараз є нечисленим гніздовим видом.

Ряд мартиноподібні (*Lariformes*) представлений 3 родинами з 7 родами і 18 видами. У родині поморникових (*Stercoraridae*) відмічається один рід із 2 видами-мігрантами. Поморник короткохвостий (*Stercorarius parasiticus*) спочатку спостерігався як пролітний вид, потім як залітний і в останній період не реєструється. Поморник великий (*S.skua*) помічений як випадково залітний вид лише в останні роки.

Родина мартинових (*Laridae*) включає один рід *Larus* із 8 видами. Серед них постійно гніздиться мартин звичайний (*Larus ridibundus*), мартин жовтоногий (*R. cachinnus*), який загніздився з 1960-х років, а до того вид не реєструвався. Мартин каспійський (*L. ichthiaetus*) загніздувався починаючи з 1980-х років, а до того спостерігався як пролітний, або літучий вид. Решта видів є мігрантами: мартин чорнокрилий (*L. fuscus*) був пролітним, а в останні роки реєструється як залітний вид; мартин сивий (*L. canus*) регулярно зустрічається на прольоті і часто залишається на зимівлю; мартин малий (*L. minutus*) – пролітний вид, який часто зустрічається у літній період; мартини середземноморський (*L. melanocephala*) і полярний (*L. hyperboreus*) зустрічаються в останній період як випадково залітні види.

Родина кричкових (*Sternidae*), яку часто у ранзі підродини приєднують до мартинових, більш різноманітна на родовий склад. Тут налічується 5 родів з 8 видами. Рід *Cheidonias* включає 3 гніздові види: кричок білощокий (*Chlidonias hibrida*), кричок чорний (*Ch. niger*) і кричок білокрилий (*Ch. leucopterus*). Рід *Sterna* налічує 2 гніздові види – кричок річковий (*Sterna hirundo*) та кричок малий (*St. albifrons*). Решта родів представлена єдиними видами-мігрантами, з яких кричок каспійський (*Hydroprogne caspia*) з кінця 1960-х спостерігався як випадковий, а потім рідко залітний вид; кричок рябодзьобий (*Thalasseus sandvicensis*) спостерігався лише в останній період як випадково залітний, а кричок чорнодзьобий (*Gelochelidon nilotica*) – як рідко залітний.

Ряд голубоподібних (*Columbiformes*) включає в регіоні всього 2 роди з 5 видами. Родина голубиних (*Columbidae*) представлена родом *Columba* з 3 видами. Припутень (*Columba palumbus*) є постійно гніздовим видом, який іноді залишається на зимівлю. Голуб-синяк (*P. oenas*) був помічений на гніздуванні до 1980-х років, а в останній період його гніздування ймовірно. Голуб сизий (*P. livia*) – гніздовий вид, з середини 1950-х років став осілою формою. Рід *Streptopelia* представлений гніздовим перелітним аборигенним видом – горлицею звичайною (*Streptopelia turtur*) та інвазійним видом (з початку 1970-х років), який став гніздовим осілим видом – горлицею садовою (*St. decoacto*).

Ряд зозулеподібних (*Cuculiformes*) представлений однією родиною – зозулевими (*Cuculidae*) з одним родом *Cuculus* і єдиним гніздовим перелітним видом – зозулею звичайною (*Cuculus canorus*).

Ряд папугоподібних (*Psittaciformes*) представлений родиною папугових (*Psittacidae*), яка включає один рід і вид – папуга Крамера (*Psittacula krameri*), який є в Україні інвазійним видом, а в регіоні спостерігається в останні роки як випадково залітний вид.

Ряд совоподібні (*Strigiformes*) – 2 родини з 9 родами і 10 видами. Родина сипухові (*Tytonidae*) з одним родом *Tyto* і єдиним видом – сипухою (*Tyto alba*) була зареєстрована знаходженням однієї мертвої особини лише у 2002 році (Коцюруба, Стригунов, 2003). Цей вид був занесений у список орнітофауни регіону як випадково залітний. Інші види входять у родину совових (*Strigidae*), яка представлена 8 родами з 8 видами. Рід *Asio* представлений 2 гніздовими осілими видами – совою вухатою (*Asio otus*) та совою болотною (*A. flameus*). Решта видів представлена одним видом. Серед них зустрічаються 2 гніздові осілі види – сова сіра (*Strix alugo*) та сич хатній (*Athene noctua*). Один вид гніздовий перелітний – совка (*Otus scops*). Пугач (*Bubo bubo*) до 1980-х років був гніздовим видом, а потім вірогідно зник. Решта видів представлена мігрантами. Сова біла (*Nyctea scandiaca*) і сичик-горобець (*Glaucidium passerinum*) спостерігалися як випадково

залітні види з 1970-х років, а сич волохатий (*Aegolius funereus*) був помічений як випадково залітний вид лише в першій половині XX сторіччя.

Ряд серпокрильцеподібні (*Apodiformes*) представлений однією родиною – серпокрильцевидні (*Apodidae*) з одним родом *Apus* і 2 видами: серпокрильцем чорним (*Apus apus*), який є постійним гніздовим перелітним видом, та серпокрильцем білочеревим (*A.melba*), зафіксованим як випадково залітний вид в останні роки.

Ряд дрімлюгоподібних (*Caprimulgiformes*) включає одну родину – дрімлюгових (*Caprimulgidae*) з одним родом *Caprimulgus* і одним видом *Caprimulgus europaeus*, який є гніздовим перелітним видом.

Ряд одудоподібних (*Upupiformes*) також в умовах Дніпропетровщини представлений мототипічною родиною – одудовими (*Upupidae*), монотипним родом *Upupa* з постійно гніздовим перелітним видом – одудом (*Upupa epops*).

Ряд ракшоподібні (*Coraciiformes*) представлений в умовах області 3 родинами з 3 родами і 3 видами. Родина ракшових (*Coraciidae*) включає рід *Coracias* з одним гніздовим перелітним видом – сиворакшею (*Coracias garrulus*); родина рибалочкових (*Alcedinidae*) з одним родом *Alcedo* і одним гніздовим перелітним видом – рибалочкою (*Alcedo atthis*). Родина бджолоїдкових (*Meropidae*) з одним родом (*Merops*) і одним гніздовим перелітним видом (*Merops apiaster*).

Ряд дятлоподібних (*Piciformes*) представлений однією родиною – дятловими (*Picidae*), яка включає 4 роди і 9 видів. Найбільш різноманітний рід *Dendrocopos* з 5 видами. Серед них дятел звичайний (*Dendrocopos major*), дятел середній (*D. medius*) і дятел малий (*D. minor*). Вони є гніздовими осілими видами. Дятел сирійський (*D. syriacus*) з'явився у складі регіональної орнітофауни лише з початку 1980-х років і став осілим гніздовим видом. Дятел білоспинний (*D. leucotos*) спостерігався лише на початку XX сторіччя як випадково залітний. Рід *Picus* включає 3 види – жовну сиву (*Picus canus*), яка є осілим і гніздовим рідкісним видом на півночі Дніпропетровщини, жовну чорну (*P. martius*) як випадково залітний вид лише з 1990-х років та жовну зелену (*P. viridis*) як зимуючого мігранта. Рід *Junco* представлений єдиним постійно гніздовим перелітним видом крутиголовкою (*Junco torquilla*).

Кожний вид, представлений наявними підвидами, буде розглянутий у кадастровій характеристиці в підрозділі «Таксономічна характеристика».

Таким чином, короткий таксономічний огляд негоробцеподібних птахів свідчить про їх несформований усталений склад, який постійно змінюється під впливом розширення ареалів деяких видів птахів, яке спостерігається в останні роки, зоогеографічного положення регіону, котрий межує з різними географічними районами, і наявності магістрального міграційного шляху, яким є Дніпро з водосховищами.

4.2. Екологічні комплекси та географічні типи негоробцеподібних птахів області

Згідно з географічним районуванням Дніпропетровська область розташована у Західній степовій, або Північнопричорноморській і Східній степовій, або Приазовській ділянках Азово-Чорноморського району, Понтійського округу, Степової провінції, Аридної Середньо-Центральноазійської підобласті Палеарктики (Щербак, 1988). У різноманітні та екологічному угрупованні і формуванні географічних типів негоробцеподібних птахів відіграла і відіграє значну роль р. Дніпро з дніпровськими водосховищами, яка фактично поділяє область навпіл – західну і східну (лівобережну і правобережну) частини, утворюючи значний магістральний шлях для багатьох птахів-мігрантів і їх відпочинку з багатою кормовою базою. Особливість географічного розташування області полягає і в тому, що вона безпосередньо межує з Дністрянсько-Дніпровською, або Правобережною і Лівобережною підділянками, Східноєвропейською ділянкою листяного лісу і лісостепу, з районом змішаних і листяних лісів і лісостепу Східноєвропейського округу, Європейсько-Західносибірської провінції. Зі сходу у безпосередній близькості розташована Донецька підділянка Приазовської ділянки. Таке розташування обумовлює формування птахів різних екологічних комплексів з інвазією різних географічних типів фауни.

4.2.1. Екологічні комплекси

Своєрідність екологічних умов, які включають степові, лучні, лісові, водно-болотні екосистеми, зумовила формування орнітофауни різних екологічних угруповань. Зарегулювання р. Дніпро зі створенням каскаду водосховищ: Дніпровського, Каховського і Дніпродзержинського, які значною своєю площею розташовані в межах області, а також широка мережа середніх і малих річок (приток першого і другого порядку) з обладнанням на більшості з них водосховищ, створили сприятливі умови для поселення і розвитку птахів водно-болотного екологічного комплексу, який домінує над рештою екологічних угруповань. З урахуванням усіх груп птахів, що перебували на території області протягом багатьох років у різні етапи формування, водно-болотний комплекс складав 62,8%. Гніздові види у водно-болотному екологічному комплексі складають половину всієї гніздової орнітофауни негоробцеподібних птахів, серед усіх осілих птахів водно-болотні складають 6,3 %, перелітні – 58,0 % (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Екологічні комплекси негоробцеподібних птахів Дніпропетровської області

Характер перебування птахів у регіоні	Головні екологічні комплекси, %							Всі комплекси
	водно-болотні	лісові	узлісні	лучні	яружно-балкові	степові	синантропні	
Гніздові осілі	50,0	22,1	9,6	1,9	1,0	9,6	5,8	104/100
перелітні	6,3	56,3	12,5	-	-	6,3	18,6	16/100
	58,0	15,9	9,1	2,3	1,1	10,2	3,4	88/100
Мігруючі пролітні	76,1	15,2	1,1	1,1	-	4,3	1,1	92/100
залітні	88,2	11,8	-	-	-	-	-	51/100
зимуючі	62,5	20,0	2,5	2,5	-	7,5	5,0	40/100
	-	-	-	-	-	100	-	1/100
Всі птахи	62,8	18,8	5,8	1,6	0,5	6,8	3,7	196/100

Серед мігрантів домінують також водно-болотні угруповання (76,1 %). Водно-болотний комплекс серед пролітних видів найвищий і складає 88,2 %, залітні (регулярні, рідкісні, випадкові) – 62,5 %.

Збереження долинних лісових біоценозів і створення широкої мережі штучних лісових насаджень на загальному фоні масштабної модифікації історично сформованих степових систем в агроценозі сприяє значному посиленню птахів лісового та узлісного екологічних комплексів. Птахи, пов'язані з лісовими екосистемами, складають 24,6 % і займають субдомінантне положення. Серед них типові екологічні комплекси складають 18,8 %, узлісні – 5,8 %. Гніздові види лісового комплексу, як і всіх птахів, займають субдомініантне положення і складають 22,1 %. Але осілі гніздові птахи, пов'язані з лісовими екосистемами серед інших осілих, займають домінантне положення (68,8 %), в тому числі типові лісові – 56,3 %, узлісні – 12,5 %. Мігранти (пролітні і залітні види) лісового комплексу, як і водно-болотні, займають субдомінантне положення (16,3 %, в тому числі типові лісові – 15,2 %, узлісні 1,1 %). Таке ж положення за кількістю видів мають птахи степового комплексу (6,8 %). Гніздові птахи степового комплексу від загальної кількості займають 9,6 %, мігруючі, від загальної кількості мігрантів – 4,3 %. Залітні види у той же час складають 7,5 %, пролітні відсутні, а зимуючі представлені одним видом (100 % – зимняк).

Синантропний комплекс птахів, пов'язаний з населеними пунктами, серед усієї орнітофауни негоробцеподібних птахів займає четверте положення і складає 3,7 %. Субдомінантною групою є осілі птахи (18,6 %), перелітні гніздові 3,4 %, а всі гніздові види складають 5,8 % і займають третє місце. Мігруючі птахи майже відсутні і складають всього 1,1 % від усіх мігрантів. Пролітні види не спостерігаються, а залітні – 5,0 %.

Птахи лучного екологічного комплексу складають усього 1,6 % і посідають передостаннє місце. Гніздові види серед лучних видів складають 1,9 %, а гніздові

перелітні – 2,3 %. Осілі гніздові види відсутні. Мігранти складаються лише із залітних видів, які серед цієї групи складають 2,5 %.

Яружний комплекс найбільшій (усього 0,1 %) і складається лише із гніздових видів (перелітних).

4. 2. 2. Екосистемний розподіл

Зовсім інше значення мають різні групи птахів за статусом перебування при розподілі їх за головними типами екосистем (табл. 4. 4.). Вся орнітофауна негоробцеподібних птахів має майже однакове значення, з деяким переважанням гніздових видів – 53,1 %, мігранти – 46,9 %. Серед гніздових птахів переважну більшість складають перелітні види (44,9 %), осілі види – всього 8,2 %. Емігранти в основному представлені пролітними видами (26,5 %), їм поступаються залітні (19,9 %). Зимуючі мігранти займають всього 0,5 %.

Таблиця 4.4

Екосистемний розподіл негоробцеподібних птахів за характером перебування у Дніпропетровській області

Екосистеми	Характер перебування							Всі групи
	гніздові			мігруючі				
	осілі	перелітні	всі гніздові	пролітні	залітні	зимуючі	всі мігруючі	
Водно-болотні	0,8	41,8	42,6	36,9	20,5	-	57,4	122
Лісові	22,9	45,8	68,7	14,6	16,7	-	31,3	48
Лучні	-	66,7	66,7	-	33,3	-	33,3	3
Степові і яружні	6,7	66,7	73,4	-	19,9	6,7	26,6	15
Урбосистеми	37,5	37,5	75,0	-	25,0	-	25,0	8
Всі екосистеми	8,2	44,9	53,1	26,5	19,9	0,5	46,9	196

У водних екосистемах домінантне положення займають мігранти (57,4%). Серед них переважають пролітні види (36,9 %). Залітні поступаються у водних екосистемах майже вдвічі (20,5 %). Серед гніздових видів домінують перелітні види (41,8 %) і невелике значення мають осілі – всього 0,8 %. У лісових екосистемах, навпаки, домінують гніздові види (68,7 %), в тому числі перелітні – 45,8 %, осілі – 22,9 %. Мігранти займають тут субдомінантне положення (31,3 %, в т. ч. пролітні види – 14,6 %, залітні – 16,7 %). У відкритих ландшафтах (залишки степових екосистем; яружно-балкові системи). Переважно основу орнітофауни складають гніздові види (73,4 %), де найбільш різноманітно представлені перелітні (66,7 %), зовсім бідно – осілі (6,7 %). Мігранти у цих системах складають майже третину видів (26,6 %), де значно переважають залітні птахи (19,9 %); набагато менше – пролітних (6,7 %). У лучних і урбанізованих екосистемах, як і у

попередньому випадку, домінують гніздові види (відповідно 66,7 і 75,0 %). У лучних системах гніздові птахи представлені лише перелітними птахами, в урбанізованих – порівно представлені осілі та гніздові види. Мігранти у цих екосистемах, відповідно, складають 33,3 і 25,0 %, і повністю представлені лише залітними видами.

4.2.3. Географічні типи

Орнітофауна негоробцеподібних птахів сформувалася за рахунок широко розповсюдженого європейського та середземноморського географічних типів (табл. 4.5), які в сумі складають 67,9 %. Найбільше представлений європейський тип (25,5%). Трохи поступаються широко розповсюдженій і середземноморській типами (відповідно 25,5 % і 19,9 %). Серед інших географічних типів більш-менш загальне значення має арктичний (16,8 %), що зумовлюється прольотом північних видів. Сибірський тип посідає лише п'яте місце (11,2 %). Незначне місце посідає східний географічний тип (3,6 %). В останні роки як залітний вид з'явився і представник тропічної фауни – папуга Крамера, який поступово поширює свій ареал у помірній зоні палеарктики (0,5 %). Очевидно, що аборигенний склад птахів, за невеликим винятком, складався в основному із гніздових птахів. Тому гніздові птахи з указаних трьох географічних типів займають значно переважне положення – 90,4 %, з відповідними частками розподілу: дуже поширений тип 31,7 %, європейський – 33,7 %, середземноморський – 29,0 %. Сибірський тип серед гніздових птахів займає 3,8 % і трохи менші показники в арктичного і східного географічного типу (по 2,9 %).

Таблиця 4.5

Географічні типи негоробцеподібних птахів у фауні Дніпропетровської області

Статус перебування	Географічні типи фауни							Всі типи
	широкороз-повсюдже-ний	європейсь-кий	середзем-номорський	сибірський	арктичний	східний	тропічний	
Гніздові (кількість видів)	33	35	26	4	3	3	0	104
Те ж саме у %	31,7	33,7	25	3,8	2,9	2,9	0	100
Мігранти (кількість видів)	11	15	13	18	30	4	1	92
Те ж саме у %	12	16,3	14,1	19,6	32,6	4,3	1,1	100
Всі птахи (кількість видів)	44	50	39	22	33	7	1	196
Те ж саме у %	22,5	25,5	19,9	11,2	16,8	3,6	0,5	100

Серед мігрантів домінуюче місце займає арктичний тип фауни, що складає 32,6 %, субдомінантне – сибірський тип (19,6 %). Їм незначно поступається

європейський тип (16,3 %), середземноморський (14,1 %) і широко розповсюджений (12,0 %). Сибірський тип займає всього лише 4,3 %, тропічні 1,1 %.

Таким чином, гніздова орнітофауна в основному формується за рахунок широко розповсюджених, європейських і середземноморських видів, що в основі відображає географічне положення регіону. Міграційна орнітофауна представлена за рахунок арктичних, сибірських і східних видів, які використовують у регіоні історично сформований міграційний шлях – Дніпро, де утворені водосховища виконують роль перелітних станцій відпочинку і місць поповнення енергетичних запасів.

4.3. Таксономічне різноманіття негоробцеподібних птахів

Різноманіття птахів в умовах області значно перевищує решту класів хребетних: земноводних у 29,9, плазунів – у 23,6, кісткових риб і круглоротих – у 4,1, ссавців – у 4,2 раза. Негоробцеподібні птахи, як і весь клас, також значно перевищують за рівнем різноманіття наведені класи (відповідно – у 17,8; 15,1; 2,6 і 2,7 раза) і решту птахів – горобцеподібних (у 1,8 раза). Перевищення різноманітності зумовлює їх домінуюче положення серед різноманіття хребетних.

4.3.1. Регіональне різноманіття

Різноманіття рядів. Негоробцеподібні, як уже зазначалося, нараховують 196 видів, різних за статусом перебування, екологічних комплексів і географічних типів. За родинним, родовим і видовим різноманіттям серед негоробцеподібних птахів домінуюче положення, тобто перше місце, займає ряд сивкоподібних (*Charadriiformes*)¹, який налічує в родині 24 роди і 43 види. А за співвідношенням їх із рештою рядів відповідно мають 16,2; 23,4 і 22,3 %. У всьому класі сивкоподібні посідають друге місце після горобцеподібних (відповідно 10,3; 15,7 і 14,3 %). У решті рядів з урахуванням горобцевих рівні родинного, родового і видового різноманіття не співпадають. Окремий аналіз різноманіття рядів за кількісним складом родин показав такий їх розподіл: на другому місці – одразу 4 ряди: голінастоподібні (*Gressoriformes*) з 3 родинами; мартиноподібні (*Lariformes*), або лелекоподібні (*Ciconiiformes*); соколоподібні (*Falconiformes*) та сиворакшоподібні (*Coraciiformes*). За різноманіттям мають по 8,1 % від усього родинного складу негоробцеподібних. Третє місце посідають веслоногоподібні (*Steganopodiformes*) або пеліканоподібні (*Pelicaniformes*) та совоподібні (*Strigiformes*) з 2 родинами, які мають співвідно-

1 – При першому згадуванні ряду, родини, роду наводиться латинська назва, при повторенні – тільки українська.

шення у 5,4 %. Решта рядів на четвертому місці і мають лише по одній родині (2,7 %). З урахуванням усього класу птахів місця, які посідають за родинним різноманіттям негоробцеподібні птахи, піднімаються на одне положення, тобто, відповідно до наведених рядів, третє, четверте та п'яте місце (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Таксономічне різноманіття рядів негоробцеподібних птахів в умовах
Дніпропетровської області

Ряди	Різноманіття											
	родинне				родове				видове			
	Співвідношення, %		Положення		Співвідношення, %		Положення		Співвідношення, %		Положення	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
<i>Gaviiformes</i>	2,7	1,7	4	5	1,0	0,6	11	12	1,0	0,7	11	12
<i>Podicipediformes</i>	2,7	1,7	4	5	1,0	0,6	11	12	2,6	1,7	8	9
<i>Steganopodiformes</i>	5,4	3,4	3	3	1,9	1,3	10	11	2,1	1,3	9	10
<i>Gressoriformes</i>	8	5,2	2	4	8,7	5,8	4	5	6,3	4,0	5	6
<i>Phoenicopteriformes</i>	2,7	1,7	4	5	1,0	0,6	11	12	0,5	0,3	12	13
<i>Anseriformes</i>	2,7	1,7	4	5	12,1	8,2	3	4	15,7	10,1	3	4
<i>Falconiiformes</i>	8,1	5,2	2	3	12,5	8,3	2	3	16,2	10,4	2	3
<i>Galliformes</i>	2,7	1,7	4	5	2,9	1,9	9	10	1,6	1,6	10	11
<i>Gruiformes</i>	2,7	1,7	4	5	1,9	1,3	10	11	1,0	0,7	11	12
<i>Ralliformes</i>	2,7	1,7	4	5	4,8	3,2	7	8	3,7	2,3	7	8
<i>Otidiformes</i>	2,7	1,7	4	5	1,9	1,3	10	11	1,0	0,7	11	12
<i>Charadriiformes</i>	16,2	10,3	1	2	23,4	15,7	1	2	22,3	14,3	1	2
<i>Lariformes</i>	8,1	5,2	2	3	6,7	4,5	6	7	9,4	6,0	4	5
<i>Columbiformes</i>	2,7	1,7	4	5	1,9	1,3	10	11	2,6	1,7	8	9
<i>Cuculiformes</i>	2,7	1,7	4	5	1,0	0,6	11	12	0,5	0,3	12	13
<i>Psittaciformes</i>	2,7	1,7	4	5	1,0	0,6	11	12	0,5	0,3	12	13
<i>Strigiformes</i>	5,4	3,4	3	4	8,4	5,7	5	6	5,1	3,3	6	7
<i>Apodiformes</i>	2,7	1,7	4	5	1,0	0,6	11	12	1,0	0,7	11	12
<i>Caprimulgiformes</i>	2,7	1,7	4	5	1,0	0,6	11	12	0,5	0,3	12	13
<i>Upuipiformes</i>	2,7	1,7	4	5	1,0	0,6	11	12	0,5	0,3	12	13
<i>Coraciiformes</i>	8,1	5,2	2	3	2,9	1,9	9	6	1,6	1,0	10	11
<i>Piciformes</i>	2,7	1,7	4	5	3,8	2,6	8	9	4,7	3,0	6	7

Примітка: 1 – частка (%) і положення відносно негоробцеподібних птахів, 2 – частка (%) і положення відносно всього складу таксонів орнітофауни регіону.

За родовим різноманіттям після сивкоподібних друге місце з 13 родами посідає ряд соколоподібних (*Falconiformes*), у якому родові різноманіття за співвідношенням становлять 12,5 %. На третьому місці з 12 родами – ряд гусеподібних (*Anseriformes*) із разовим співвідношенням 12,1 %. На четвертому місці з 9 родами – голінастоподібні (8,7 %), на п'ятому з 8 родами – совоподібні (8,7 %), на шостому з 30 видами – чайкоподібні (6,7 %), на сьомому з 5 родами – пастуш-

ковоподібні (*Ralliformes*)(4,8 %); на восьмому (3,8 %) – дятлоподібні (*Piciformes*), на дев'ятому з 3 родами (2,9 %) – куроподібні (*Galliformes*); сиворакшоподібні, на десятому з двома родами (1,9 %) – веслоногоподібні, дрохвоподібні (*Otidiformes*), журавлеподібні (*Gruiformes*) та голубоподібні (*Columbiformes*). Решта рядів мають по одному роду і займають останнє, одинадцяте місце (по 0,6 %). У всьому класі птахів рівень місць, що їх посідають негоробцеподібні птахи, підвищується на одну позицію.

Видове різноманіття рядів після сивкоподібних очолює ряд соколоподібних з 31 видом (друге місце). На третьому з 30 видами стоять гусеподібні, на четвертому з 18 видами – мартиноподібні, на п'ятому з 12 видами – голінастоподібні, на шостому з 9 видами – соколоподібні та дятлоподібні, на сьомому з 8 видами – пастушкоподібні, на восьмому з 5 видами – пірникозоподібні (*Podicipodiformes*) та голубоподібні, на дев'ятому з 4 видами – веслоподібні, на десятому з 3 видами – куроподібні та сиворакшоподібні, на одинадцятому з 2 видами – гагароподібні (*Gaviiformes*), журавлеподібні, дрофоподібні та стрижаподібні (*Apodiformes*). Решта рядів з одним видом посіли одинадцяте місце. З урахуванням ряду горобцеподібних займані місця піднімаються на одиницю (табл. 4.6).

Різноманіття родин. Родове різноманіття родин займає за кількістю родів у багатьох родин рівнозначні місця, яких налічується лише 10. Найбагатші за різноманіттям качки (*Anatidae*) та баранцеві (*Scolopatiidae*) з 13 родами займають першу позицію (табл. 4.7). На другому місці з 11 родами – ряд яструбових (*Accipitridae*), на третьому з 8 родами – совові (*Strigidae*), на четвертому з 7 родами – сивкові (*Charadriidae*), на п'ятому з 6 родами – чаплеві (*Ardeidae*), шосте з 5 родами – пастушкові (*Rallidae*) та крячкові (*Sternidae*), на сьомому з 4 родами – дятлові (*Picidae*), на восьмому з 3 родами – фазанові (*Phasianidae*), на девятому з 2 родами – ібісові (*Threskiornithidae*), журавлині (*Gruidae*), дрохвові (*Otididae*), чоботареві (*Recurvirostridae*), голубові (*Columlidae*). Решта 20 родин мають по одному роду: складають 59,5 % від усіх, що посідають десяте місце.

З урахуванням родин усього класу птахів місцеположення родин за родовим різноманіттям не змінюється (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

**Таксономічне різноманіття родин негоробцеподібних птахів в умовах
Дніпропетровської області**

Родина	Різноманіття і місцеположення							
	родове				видове			
	співвідношення, %		положення		співвідношення, %		положення	
1	2		3		4		5	
	1	2	1	2	1	2	1	2
<i>Gaviidae</i>	0,9	0,6	10	11	1,0	0,7	10	12
<i>Podicipedidae</i>	0,9	0,6	10	10	2,6	1,6	8	9
<i>Pelicanidae</i>	0,9	0,6	10	10	1,0	0,7	9	12

Закінчення табл. 4.7

1	2		3		4		5	
<i>Phalacrocoracidae</i>	0,9	0,6	10	10	1,0	0,7	9	12
<i>Ardeidae</i>	5,6	3,8	5	5	4,1	2,6	6	7
<i>Threskiornitidae</i>	1,9	1,3	9	9	1,0	0,7	10	12
<i>Ciconiidae</i>	0,9	0,6	10	10	1,0	0,7	10	12
<i>Phoenicopteridae</i>	0,9	0,6	10	10	0,5	0,3	11	13
<i>Anatidae</i>	12,1	8,2	1	1	15,8	10,1	1	1
<i>Pandionidae</i>	0,9	0,6	10	10	0,5	0,3	11	13
<i>Accipitridae</i>	10,3	6,9	2	2	11,7	7,5	3	3
<i>Falconidae</i>	0,9	0,6	10	10	4,1	2,6	6	7
<i>Phasianidae</i>	2,8	1,9	8	8	1,5	1,0	9	11
<i>Gruidae</i>	1,9	1,3	9	9	1,0	0,7	10	12
<i>Rallidae</i>	4,7	3,1	6	6	3,6	2,3	7	8
<i>Otididae</i>	1,9	1,3	9	9	1,0	0,7	10	12
<i>Burhinidae</i>	0,9	0,6	10	10	0,5	0,3	11	13
<i>Haematopidae</i>	0,9	0,6	10	10	0,5	0,3	11	13
<i>Charadriidae</i>	6,5	4,4	4	4	5,1	3,3	4	5
<i>Recurvirostridae</i>	1,9	1,3	9	9	1,0	0,7	10	12
<i>Scolopacidae</i>	12,1	8,2	1	1	14,3	9,1	2	2
<i>Glareolidae</i>	0,9	0,6	10	10	1,0	0,7	10	12
<i>Stercorariidae</i>	0,9	0,6	10	10	1,0	0,7	10	12
<i>Laridae</i>	0,9	0,6	10	10	4,1	2,6	6	7
<i>Sternidae</i>	4,7	3,1	6	6	4,1	2,6	6	7
<i>Columbidae</i>	1,9	1,3	9	9	2,6	1,6	8	9
<i>Cuculidae</i>	0,9	0,6	10	10	0,5	0,3	11	13
<i>Psittacidae</i>	0,9	0,6	10	10	0,5	0,3	11	13
<i>Tytonidae</i>	0,9	0,6	10	10	0,5	0,3	11	13
<i>Strigidae</i>	7,5	5,0	3	3	4,6	2,9	5	6
<i>Apodidae</i>	0,9	0,6	10	10	1,0	0,7	10	12
<i>Caprimulgidae</i>	0,9	0,6	10	10	0,5	0,3	11	13
<i>Upupidae</i>	0,9	0,6	10	10	0,5	0,3	11	13
<i>Coraciidae</i>	0,9	0,6	10	10	0,5	0,3	11	13
<i>Alcedinidae</i>	0,9	0,6	10	10	0,5	0,3	11	13
<i>Meropidae</i>	0,9	0,6	10	10	0,5	0,3	11	13
<i>Picidae</i>	3,7	2,5	7	7	4,6	2,9	5	6

Примітка: 1 – частка (%) і положення відносно негоробцеподібних птахів, 2 – частка (%) і положення відносно всього складу таксонів орнітофауни регіону.

Видове різноманіття родин складає 11 позицій. Перше місце як у родовому, так і в видовому різноманітті займають качкові. На другій позиції розмістилися баранцеві, на третій – яструбові (23 види), на четвертій – сивкові (10 видів). П'яту позицію з 9 видами займають совові та дятлові, шосту з 8 видами – чаплеві, соколові (*Falconidae*) та мартиніві (*Laridae*). На сьомому місці з 7 видами розташовувалися пастушкові (*Rollidae*) та голубові, на восьмому – пірникозові з 5 видами, на дев'ятому з 3 видами – фазанові та бакланові (*Phalacrocoracidae*). Десяте місце за різноманіттям одразу «завоювали» 10 родин: гагарові (*Gaviidae*), пеліканові (*Pelicanidae*), ібісові, лелекові (*Ciconiidae*), журавлині, дрохвові, чоботареві, дерихвостові (*Glareolidae*), поморникові (*Stercorariidae*) та серпокрильцеві (*Apodidae*). Решта 12 родин включає всього по

одному виду і займає одинадцятую позицію. З урахуванням усіх родин у класі птахів місцеположення стає дещо іншим. В перших трьох позиціях місце не змінюється. З четвертого по восьме місце позиції зростають на одиницю і відповідають п'ятому – дев'ятому місцю. Починаючи з 9 по 11-е місце, значення місце положення зростає на дві позиції (тобто 11–13-е місце).

Різноманіття родів. Роди у негоробцеподібних птахів відрізняються малою кількістю видів. Лише роди *Falko* та *Larus* мають по 8 видів, *Anas* та *Calidris* по 7, *Tringa* – 6, *Podiceps*, *Aquila*, *Dendocopus*, *Bignobiguo* по 5, *Anser*, *Aythya* – по 4 види. Відповідно до вказаної кількості видів вони займають: перші місця (4,1 % видового різноманіття), друге (3,6 %), третє (3,1), четверте (2,6 %) і п'яте (2,0 %). Роди, що мають по 3 види (*Cygnus*, *Mergus*, *Accipiter*, *Buteo*, *Porzana*, *Charadrius*, *Numenius*, *Chlidonias*, *Columbus*), розташувалися на шостому місці (1,5 %). По 2 види мають 20 родів, які займають сьоме місце (1,0 %) і решта 66 родів – всього по одному виду – восьме місце з 0,1 % різноманітності. Місце, яке посідають наведені роди, не змінюється при урахуванні всіх родів ряду горобцеподібних. Лише змінюється відсоток різноманітності: відповідно зайнятому місцю: 2,6; 2,3; 2,0; 1,6; 1,3; 1,0; 0,7 та 0,3 % (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

**Таксономічне різноманіття і положення родів негоробцеподібних птахів
Дніпропетровської області**

Рід	Видове різноманіття				Рід	Видове різноманіття			
	співвідношення, %		положення			співвідношення, %		положення	
1	2		3		4	5		6	
	1	2	1	2		1	2	1	2
<i>Gavia</i>	1,0	0,7	7	7	<i>Haematopus</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Podiceps</i>	2,6	1,7	4	4	<i>Pluvialis</i>	1,0	0,7	7	7
<i>Pelecanus</i>	1,0	0,7	7	7	<i>Charadrius</i>	1,5	1,0	6	6
<i>Phalacrocorax</i>	1,0	0,7	7	7	<i>Arenaria</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Ardeola</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Eudromias</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Egretta</i>	1,0	0,7	7	7	<i>Vanellus</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Ardea</i>	1,0	0,7	7	7	<i>Vanellochetusia</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Ixobrychus</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Chetusia</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Botaurus</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Himantopus</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Nycticorax</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Recurvirostra</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Platalea</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Tringa</i>	3,1	2,0	3	3
<i>Plegadis</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Xenus</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Ciconia</i>	1,0	0,7	7	7	<i>Actitis</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Phoenicopterus</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Phalaropus</i>	1,0		7	7
<i>Bramta</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Philomachus</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Rufibrenta</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Calidris</i>	3,6	2,3	2	2
<i>Anser</i>	2,0	1,3	5	5	<i>Limicola</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Cygnus</i>	1,5	1,0	6	6	<i>Lymnocryptes</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Tadorna</i>	1,0	1,7	7	7	<i>Gallinago</i>	1,0	0,7	7	7
<i>Anas</i>	3,6	2,3	2	2	<i>Scolopax</i>	0,5	0,3	8	8

Закінчення табл. 4.8

1	2		3		4	5		6	
<i>Aythya</i>	2,0	1,3	5	5	<i>Numenius</i>	1,5	1,0	6	6
<i>Netta</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Limosa</i>	1,0	0,7	7	7
<i>Clangula</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Glareola</i>	1,0	0,7	7	7
<i>Bucephala</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Stercorarius</i>	1,0	0,7	7	7
<i>Oxyura</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Larus</i>	4,1	2,6	1	1
<i>Melanitta</i>	1,0	0,7	7	7	<i>Chlidonias</i>	1,5	1,0	6	6
<i>Mergus</i>	1,5	1,0	6	6	<i>Thalasseus</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Pandion</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Gelochelidon</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Pernis</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Hydroprogne</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Milvus</i>	1,0	0,7	7	7	<i>Sterna</i>	1,0	0,7	7	7
<i>Circus</i>	2,0	1,3	5	5	<i>Columba</i>	1,5	1,0	6	6
<i>Accipiter</i>	1,5	1,0	6	6	<i>Streptopelia</i>	1,0	0,7	7	7
<i>Buteo</i>	1,5	1,0	6	6	<i>Cuculus</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Circus</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Psittacula</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Hieraetus</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Tyto</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Aquila</i>	2,6	1,6	4	4	<i>Nyctea</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Haliaetus</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Asio</i>	1,0	0,7	7	7
<i>Gyps</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Bubo</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Neophron</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Otus</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Falco</i>	4,1	2,6	1	1	<i>Glaucidium</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Perdix</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Athene</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Coturnix</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Aegolius</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Phasianus</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Strix</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Grus</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Apus</i>	1,0	0,7	7	7
<i>Anthropoides</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Caprimulgus</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Rallus</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Upupa</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Crex</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Coracias</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Porzana</i>	1,5	1,0	6	6	<i>Alcedo</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Fulica</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Merops</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Gallinula</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Jynx</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Tetrax</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Dryocopus</i>	0,5	0,3	8	8
<i>Otis</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Picus</i>	1,0	0,7	8	8
<i>Burhinus</i>	0,5	0,3	8	8	<i>Dendrocopos</i>	2,6	1,6	4	4

Примітка: 1 – частка (%) і положення відносно негоробцеподібних птахів, 2 – частка (%) і положення відносно всього складу таксонів орнітофауни регіону.

4. 3. 2. Порівняльний аналіз регіонального різноманіття Дніпропетровщини із фауною світу та України

У порівнянні негоробцеподібних птахів зі світовою фауною за багатьма таксонами відмічаються значні відмінності залежно від монотипічності чи політипічності таксонів світу. Із фауною птахів України ці розбіжності незначні і в багатьох випадках мають 100 % подібність, що зумовлено значною зоогеографічною спорідненістю (табл. 4.9, 4.10.).

Продовження табл. 4.10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Recurvirostra</i>							11	1	1
Scolopacidae							2	1	1
<i>Tringa</i>				26	13	12	85	30	28
<i>Xenus</i>							10	6	6
<i>Actitis</i>							3	1	1
<i>Phalaropus</i>							2	1	1
<i>Calidris</i>							3	2	2
<i>Limicola</i>							3	1	1
<i>Lymnocyptes</i>							20	7	7
<i>Gallinago</i>							4	1	1
<i>Scolopax</i>							2	1	1
<i>Numenius</i>							12	2	2
<i>Limosa</i>							5	1	1
Glareolidae							7	3	3
<i>Glareola</i>							4	2	2
				7	2	1	16	3	2
							7	2	2
LARIFORMES	4	3	3	20	8	7	97	26	18
Stercorariidae				2	1	1	5	4	2
<i>Stercorarius</i>							4	4	2
Laridae				7	2	1	51	12	8
<i>Larus</i>							45	11	8
Sternidae				11	5	5	43	9	8
<i>Chlidonias</i>							5	3	3
<i>Thalasseus</i>							7	1	1
<i>Gelochelidon</i>							1	1	1
<i>Hydroprogne</i>							1	1	1
<i>Sterna</i>							30	3	2
COLUMBIFORMES	2	1	1	45	2	2	28	6	5
Columbidae				41	2	2	285	3	3
<i>Columba</i>							51	3	3
<i>Streptopelia</i>							17	3	2
CUCULIFORMES	2	1	1	43	2	1	148	3	1
Cuculidae				38	2	1	130	3	1
<i>Cuculus</i>							12	2	1
PSITTACIFORMES	1	1	1	75	1	1	390	1	1
Psittacidae				75	1	1	330	1	1
<i>Psittacula</i>							12	1	1
STRIGIFORMES	2	2	2	28	10	9	145	13	10
Tytonidae				2	1	1	11	1	1
<i>Tyto</i>							9	1	1
Strigidae				28	9	8	134	12	9
<i>A</i>							4	2	2
<i>Bubo</i>							9	1	1
<i>Otus</i>							33	1	1
<i>Glaucidium</i>							1	1	1
<i>Athene</i>							4	1	1
<i>Aegolius</i>							1	1	1
<i>Strix</i>							11	3	1
APODIFORMES	3	1	1	129	1	1	378	2	2
Apodidae				18	1	1	54	2	2
<i>Apus</i>							18	2	2
CAPRIMULGIFORMES	5	1	1	23	1	1	93	1	1
Caprimulgidae				19	1	1	75	1	1
<i>Caprimulgus</i>							46	1	1

Закінчення табл. 4.10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>UPUPIIFORMES</i>	3	1	1	18	1	1	52	1	1
<i>Upupidae</i>				1	1	1	1	1	1
<i>Upupa</i>							1	1	1
<i>CORACIIFORMES</i>	7	3	3	37	3	3	154	5	4
<i>Coraciidae</i>				2	1	1	11	1	1
<i>Coracias</i>							8	1	1
<i>Alcedinidae</i>				15	2	1	91	2	1
<i>Alcedo</i>							9	1	1
<i>Meropidae</i>				3	1	1	25	2	1
<i>Merops</i>							9	2	1
<i>PICIFORMES</i>	6	1	1	87	5	4	379	10	9
<i>Picidae</i>				39	5	4	227	10	9
<i>Jynx</i>							2	1	1
<i>Dryocopus</i>							1	1	1
<i>Picus</i>							3	2	2
<i>Dendrocopos</i>							5	5	5

Негоробцеподібні птахи в умовах Дніпропетровської області включають 22 ряди, що становить від 33 рядів світу 66,7 %. Відносно фауни України вони складають 88 % (табл. 4.9). Родинна подібність зі світовою фауною майже удвічі менша і становить 36,3 %, в той час як порівняно із фауною України ця подібність надзвичайно висока і складає 90,2 %. За родовим різноманіттям показники зменшуються і становлять 11,1 % подібності зі світовою фауною і 78,7 % із фауною України. Подібність за видовою різноманітністю зі світовою фауною зменшується до 7,1 %, а з фауною України залишається високою (78,1 %).

Таксономічна подібність рядів. За окремими таксонами родинна, родова та видова подібність за рядами (табл. 4.11) досить різноманітна. Зі 100 % родинною світовою подібністю виділяються гагаро-, пірникозо-, пастушкові-, дрофо-, папуго- та совоподібні, що складають майже третину рядів (31,8 %). Кількість співпадаючих родин у мартиноподібних складають 75 %, у соколоподібних – 60 %; 50 % світова подібність негоробцеподібних птахів включає 18,2 родини (голенасто-, гусе-, голубо- та зозулеподібні. Незначну родинну подібність мають сиворакшо- (42,9 %), сивко- (37,5 %), веслоного-, серпокрильце-, одудоподібні (по 33,3 %). Низькою світовою родинною подібністю відзначаються дятло- (16,7%), куро- (14,3 %) та журавлеподібні (10 %). Родинна подібність із фауною України повністю співпадає (100 %) у 21 ряді, що складає 95,5 % складу всіх рядів. Лише один ряд – куроподібні – має 50 % подібність.

Родова подібність рядів порівняно з родинною значно поступається. Найвища світова родова подібність спостерігається лише у мартиноподібних (35,0%), фламінго- (33,3 %), сово- (32,1 %), гусе- (27,7 %) та веслоногоподібних (25 %). Незначною світовою родовою подібністю характеризуються сивко- (21,2 %), дрофо-, голенасто- (по 18,2 %), пірникозо- (17,7 %) та соколоподібні (14,8 %).

Низьку родову подібність рядів зі світовою фауною мають журавлеподібні (10,5 %), пастушкові- (9,8 %), сиворакшо- (8,1 %), одудо- (5,6 %), дятло- (4,6 %), дрімлюго- та голубоподібні (4,4 – 4,3 %) і дуже низьку – у зозуле- (8,3 %), папуго- (1,3 %) і серпокрильцеподібні (0,8 %).

Родова подібність рядів регіону із фауною України відзначається доволі високими показниками. Половина рядів має повну 100 % подібність (гагаро-, пірникозо-, весло-, фламінго-, журавлині, голубо-, папуго-, серпокрильце-, дрімлюго-, одудо- та сиворакшоподібні). Високою подібністю (від 80 до 90 %) відзначаються голінасто-, гусе-, соколо-, пастушкові-, сивко-, мартино-, сово- та дятлоподібні. Таким чином, повна і висока подібність спостерігається у 86,4 % рядів. Решта птахів мають середню подібність (42,9 - 66,7 % подібність) мають лише дрофо-, зозуле- і куроподібні.

Видова подібність рядів порівняно зі світовою фауною характеризується в більшості випадків низькими показниками. Найвища видова різноманітність рядів відмічається лише у гагароподібних (40 %). Середні показники видової подібності родів спостерігаються у пірникозо- (21,7 %), мартино- (18,6 %), фламінго- (16,7 %), сивко- (15,2 %), соколо- (11,0 %), гусе- (10,7 %) та голінастоподібних (10,2 %). До рядів із низькою видовою подібністю (9,1 – 4,7 %) відносяться дрохво-, веслоного-, пастушко- та журавлеподібні. З дуже низькою (2,4 – 0,3 %) – дятло-, голубо-, одудо-, сиворакшо-, куро-, дрімлюго-, зозуле-, серпокрильце- та папугоподібні (табл. 4.11).

Таблиця 4.11

Подібність родинного, родового та видового різноманіття негоробцеподібних птахів Дніпропетровської області за рядами до орнітофауни світу та України

Ряди	Подібність, %					
	родинна		родова		видова	
	світу	України	світу	України	світу	України
1	2	3	4	5	6	7
<i>Gaviiformes</i>	100	100	100	100	40,0	50,0
<i>Podicipediformes</i>	100	100	17,7	100	21,7	100
<i>Steganopodiformes</i>	33,3	100	25,0	100	7,7	80,0
<i>Gressoriformes</i>	50,0	100	18,8	90,0	10,2	92,3
<i>Phoenicopteriformes</i>	100	100	83,3	100	16,7	100
<i>Anseriformes</i>	50,0	100	27,7	81,3	10,7	81,6
<i>Falconiiformes</i>	60,0	100	14,8	80,0	11,0	91,4
<i>Galliformes</i>	14,3	50,0	3,5	42,9	1,2	37,5
<i>Gruiiformes</i>	10,0	100	10,5	100	4,7	100
<i>Ralliformes</i>	100	100	9,8	83,3	5,7	87,5
<i>Otidiformes</i>	100	100	18,2	66,7	9,1	66,7
<i>Charadriiformes</i>	37,5	100	21,2	85,7	15,2	86,3
<i>Lariformes</i>	75,0	100	35,0	87,5	18,6	69,2
<i>Columbiformes</i>	50,0	100	4,4	100	1,7	83,3
<i>Cuculiformes</i>	50,0	100	2,3	50,0	0,7	33,3
<i>Psittaciformes</i>	100	100	1,3	100	0,3	100

Закінчення табл. 4.11

1	2	3	4	5	6	7
<i>Strigiformes</i>	100	100	32,1	90,0	6,9	76,9
<i>Apodiformes</i>	33,3	100	0,8	100	0,5	100
<i>Caprimulgiformes</i>	20,0	100	4,3	100	1,1	100
<i>Upuipiiformes</i>	33,3	100	5,6	100	1,9	100
<i>Coraciiformes</i>	42,9	100	8,1	100	1,9	60,0
<i>Piciformes</i>	16,7	100	4,6	80,0	2,4	90,0

Порівняно із фауною України видова різноманітність птахів значно вища. Сім рядів (31,8 %) за видовим різноманіттям повністю співпадають і мають 100% показники (пірникозо-, фламінго-, журавле-, папуго-, серпокрильце-, дрімлюго- та одудоподібні). Високий ступінь подібності мають ще 8 рядів (36,4 %), до яких відносяться веслоногоподібні, голінасто-, гусе-, соколо-, пастушково-, сивко-, голубо- та дятлоподібні. Видова подібність у них складає 80,0 – 91,4 %. Решта рядів мають середні показники подібностей, межі яких складають 69,2 – 33,3 %. Найвищі показники подібності серед них мають: мартиноподібні (69,2 %), дрохво- (96,7 %), сивко- (60 %), гагароподібні (50 %). Нижчий показник видової подібності мають лише куро- (37,5 %) та зозулеподібні (33,2 %).

Таксономічна подібність родин. Родова подібність родин (табл. 4.12) визначається більш високими показниками: 100 % родову схожість як порівняно зі світовою фауною, так і з фауною України, мають родини гагарових, пеліканових, лелекових, фламінгових, скопових та куликосорокових. Решта родин має середню або низьку родову світову подібність. Наполовину співпадає подібність родин регіону зі світовою фауною (50 %) у бакланових, лелекових, чоботаревих, поморникових, сипухових, сиворакшових. Більш низька родова подібність, але із середніми показниками спостерігається у баранцевих (46,2 %), крячкових (45,5%), журавлиних (40 %), чаплевих (35,3 %), бджолоїдкових (33,3 %), качкових (31,0 %), совових (28,6 %). Низькою родинною подібністю характеризуються сивкові (22,6 %), яструбові (18,3 %), дрохвові (18,2 %), пірникозові (16,7 %), дерихвостові (14,3 %), мартинові (14,3 %), дятлові (10,3 %), ібісові (10,5 %), лелекові та соколові (по 10 %) і пастушкові (9,8 %). Дуже низька родова подібність спостерігаються у папугових, зозулевих, голубових, дрімлюгових, фазанових, рибалочкових (1,3 – 6,7 %).

Таблиця 4.12

Подібність родового та видового різноманіття негоробцеподібних птахів Дніпропетровської обл. за родинами до орнітофауни фауни світу та України

Родини	Подібність, %			
	родів		видів	
	світу	України	світу	України
1	2	3	4	5
<i>Gaviidae</i>	100	100	40,0	50,0
<i>Podicipedidae</i>	16,7	100	21,7	100

Закінчення табл. 4.12

1	2	3	4	5
<i>Pelicanidae</i>	100	100	28,6	100
<i>Phalacrocoracidae</i>	50,0	100	6,5	66,7
<i>Ardeidae</i>	35,5	85,7	12,9	88,9
<i>Threskiornitidae</i>	10,5	100	6,7	100
<i>Ciconiidae</i>	10,0	100	11,8	100
<i>Phoenicopteridae</i>	100	100	50	100
<i>Anatidae</i>	31,0	81,3	10,8	81,6
<i>Pandionidae</i>	100	100	100	100
<i>Accipitridae</i>	18,3	84,6	10,5	88,5
<i>Falconidae</i>	10,0	100	13,3	100
<i>Phasianidae</i>	5,2	75,0	1,7	75,0
<i>Gruidae</i>	40,0	100	13,3	100
<i>Rallidae</i>	9,8	83,3	5,7	87,5
<i>Otididae</i>	18,2	66,7	9,1	66,7
<i>Burhinidae</i>	50,0	100	9,1	100
<i>Haematopidae</i>	100	100	14,3	100
<i>Charadriidae</i>	22,6	87,5	15,6	71,4
<i>Recurvirostridae</i>	50,0	100	15,4	100
<i>Scolopacidae</i>	46,2	92,3	39,9	93,3
<i>Glareolidae</i>	14,3	50,0	12,5	66,7
<i>Stercorariidae</i>	50,0	100	40,0	50
<i>Laridae</i>	14,3	50,0	15,7	66,7
<i>Sternidae</i>	45,5	100	18,6	88,9
<i>Columbidae</i>	4,9	100	1,1	83,3
<i>Cuculidae</i>	2,6	50	2,3	33,3
<i>Psittacidae</i>	1,3	100	0,3	100
<i>Tytonidae</i>	50,0	100	9,1	100
<i>Strigidae</i>	28,6	88,9	6,7	75,0
<i>Apodidae</i>	5,6	100	3,4	100
<i>Caprimulgidae</i>	5,3	100	1,3	100
<i>Upupidae</i>	100	100	100	100
<i>Coraciidae</i>	50,0	100	9,1	100
<i>Alcedinidae</i>	6,7	50,0	1,1	50,0
<i>Meropidae</i>	33,3	100	4,0	50,0
<i>Picidae</i>	10,3	80,0	4,0	90,0

Родова подібність родин негоробцеподібних птахів із фауною України більш висока. Крім уже наведених родин із повною подібністю родів разом зі світовою фауною ще 100 % подібність мають ряди пірникозових, бакланових, ібісових, лелекових, соколових, журавлиних, лежневих, чоботаревих, поморникових, крячкових, голубиних, папугових, сипухових, серпокрильцевих, дрімлюгових, сиворакшових і бджолоїдкових. Родини з 100 % родовою подібністю з фауною України складають 62,2 %. Дев'ять родин мають високу родову подібність (24,3 % від числа всіх родин), до яких належать баранцеві (92,3 %), совові (88,9%), чаплеві (85,7 %), яструбові (84,6 %), пастушкові (83,3 %), качуркові (81,3 %), дятлові (80,0 %) і фазанові (76 %). Решта має середню родову подібність – дрохвові (66,7 %), дерихвостові, мартинові, зозулеві, вибалочкові (50,0 %).

Видова подібність родин негоробцевих птахів має повну подібність порівняно зі світовою фауною і фауною України лише у скопових і одудових. У решті родин в усіх відношеннях відмічаються значні відмінності.

Видова світова подібність родин, крім указаних двох випадків, порівняно низька. Лише у фламінгових (50,0 %), гагарових і поморникових (по 40,0 %), баранцевих (39,9 %), бакланових (28,6 %) і пірникозових (21,7 %) відмічається середня подібність. У решті родин вона низька або дуже низька. Низьку світову видову подібність мають (54,1 %) родин (табл. 4.12), а дуже низьку – 21,6 %. Особливо низька видова подібність родин відмічається у папугових (0,3 %), голубових (1,1 %) і дрімлюгових (1,3 %).

Видова подібність родин негоробцевих птахів порівняно з фауною України висока. Крім указаних родин скопових і одудових, повна 100 % подібність відмічається у пірникозових, пеліканових, ібісових, лелекових, фламінгових, соколових, журавлиних, лежневих, куликосорокових, чоботаревих, папугових, сипухових, серпокрильцевих, дрімлюгових, одудових, сиворакшових. Крім них, високу подібність мають ще 8 родин: баранцеві (93,3 %), дятлові (90,0 %), чаплеві і крячкові (по 88,9 %), яструбові (88,5 %), пастушкові (87,5 %), голубові (83,7%), качині (81,6 %), фазанові та совині (по 75,0 %), сивкові (71,4 %). Решта родин мають середню родову подібність (66,7 – 33,3 %).

Видова подібність родів. Повна видова подібність родин нерегіональної орнітофауни негоробцевих птахів порівняно зі світовою і фауною України спостерігається у 18 родів (*Rufibrenta*, *Pandion*, *Neophron*, *Crex*, *Tetrax*, *Otis*, *Eudromias*, *Vanellouchettusia*, *Chettusia*, *Limicola*, *Lymnocyptes*, *Gelochelidon*, *Hydroprogne*, *Nyctea*, *Gladicum*, *Aegolius*, *Упура* і *Driocopus*), що складає 17,9 % від усього їх складу. Високою видовою подібністю характеризується також рід *Dendrocopos*. Переважна більшість родів має середню видову світову подібність (25 – 66,7 %): *Phalaropus*, *Podiceps*, *Phoenicopterus*, *Aquila*, *Gyps*, *Phasianus*, *Anthropoides*, *Jynx*, *Arenaria*, *Recurvirostra*, *Actitis*, *Limosa*, *Stercorarius*, *Chlidonias*, *Asio*, *Bubo*, *Numenius*, *Gavia*, *Pelecanus*, *Botaurus*, *Ciconia*, *Anser*, *Cygnus*, *Tadorna*, *Aythya*, *Netta*, *Busephala*, *Melanitta*, *Mergys*, *Pernis*, *Coturnix*, *Pluvialis*, *Tringa*, *Xenus* та багато інших. Нараховується 41,5 % родів із середніми показниками. Решта рядів має низьку або дуже низьку видову подібність, яка складає 39,6 %. Найнижчою видовою світовою подібністю відзначаються роди *Caprimulgus*, *Otus*, *Rallus* (усього 2,2 – 4,3 %, див. табл. 4.13).

Видова подібність родів порівняно з фауною України має 90 родів, що становить 84,9 % (табл. 4.13). Ще один рід, *Anas*, має високу видову подібність (87,5 %). Решта родів – середньовидову (33 – 72,7 %) (*Phalacrocorax*, *Gavia*, *Haliaeetus*, *Grus*, *Pluvialis*, *Charadrius*, *Glareola*, *Stercorarius*, *Larus*, *Sterna*,

Streptopelia, Cuculus, Branta, Strix, Merops). Роди із середньою видовою подібністю складають 14,2 %. Родів із низькою видовою подібністю немає.

Таблиця 4.13

Подібність видового різноманіття негоровцеподібних птахів Дніпропетровської обл. за родами до орнітофауни фауни світу та України

Роди	Подібність, %		Роди	Подібність, %	
	світу	України		світу	України
1	2	3	4	5	6
<i>Gavia</i>	40,0	50,0	<i>Rallus</i>	4,3	100
<i>Podiceps</i>	50,0	100	<i>Crex</i>	100	100
<i>Pelecanus</i>	28,6	100	<i>Porzana</i>	16,7	100
<i>Phalacrocorax</i>	8,0	33,3	<i>Fulica</i>	11,1	100
<i>Ardeola</i>	20,0	100	<i>Gallinula</i>	8,3	100
<i>Egretta</i>	16,7	100	<i>Tetrax</i>	100	100
<i>Ardea</i>	18,2	100	<i>Otis</i>	100	100
<i>Ixobrychus</i>	10,0	100	<i>Burhinus</i>	14,3	100
<i>Botaurus</i>	25,0	100	<i>Haematopus</i>	14,3	100
<i>Nycticorax</i>	16,7	100	<i>Pluvialis</i>	66,7	66,7
<i>Platalea</i>	20	100	<i>Charadrius</i>	14,3	60,0
<i>Plegadis</i>	25	100	<i>Arenaria</i>	50,0	100
<i>Ciconia</i>	40	100	<i>Eudromias</i>	100	100
<i>Phoenicopterus</i>	50	100	<i>Vanellus</i>	5,6	100
<i>Branta</i>	25,0	33,3	<i>Vanellochetusia</i>	100	100
<i>Rufibrenta</i>	100	100	<i>Chetusia</i>	100	100
<i>Anser</i>	40	100	<i>Himantopus</i>	9,1	100
<i>Cygnus</i>	42,9	100	<i>Recurvirostra</i>	50,0	100
<i>Tadorna</i>	28,6	100	<i>Tringa</i>	60,0	100
<i>Anas</i>	18,4	87,5	<i>Xenus</i>	33,3	100
<i>Aythya</i>	33,3	100	<i>Actitis</i>	50,0	100
<i>Netta</i>	33,3	100	<i>Phalaropus</i>	66,7	100
<i>Clangula</i>	100	100	<i>Philomachus</i>	33,3	100
<i>Bucephala</i>	33,3	100	<i>Calidris</i>	35,0	100
<i>Oxyura</i>	33,3	100	<i>Limicola</i>	100	100
<i>Melanitta</i>	40,0	100	<i>Lymnocyptes</i>	100	100
<i>Mergus</i>	42,9	100	<i>Gallinago</i>	16,7	100
<i>Pandion</i>	100	100	<i>Scolopax</i>	20,0	100
<i>Pernis</i>	33,3	100	<i>Numenius</i>	42,9	100
<i>Milvus</i>	100	100	<i>Limosa</i>	50,0	100
<i>Circus</i>	40,0	100	<i>Glareola</i>	12,5	66,7
<i>Accipiter</i>	6,4	100	<i>Stercorarius</i>	50,0	50,0
<i>Buteo</i>	11,5	100	<i>Larus</i>	17,8	72,7
<i>Circaetus</i>	25,0	100	<i>Chlidonias</i>	60,0	100
<i>Hieraetus</i>	20,0	100	<i>Thalasseus</i>	14,3	100
<i>Aquila</i>	55,6	100	<i>Gelochelidon</i>	100	100
<i>Haliaetus</i>	12,5	100	<i>Hydroprogne</i>	100	100
<i>Gyps</i>	50	100	<i>Sterna</i>	6,7	66,7
<i>Neophron</i>	100	100	<i>Columba</i>	5,9	100
<i>Falco</i>	20,5	100	<i>Streptopelia</i>	11,8	66,7
<i>Perdix</i>	33,3	100	<i>Cuculus</i>	8,3	50,0
<i>Coturnix</i>	25,0	100	<i>Psittacula</i>	8,3	100
<i>Phasianus</i>	50	100	<i>Tyto</i>	11,1	100
<i>Grus</i>	10,0	50,0	<i>Nyctea</i>	100	100
<i>Anthropoides</i>	50,0	100	<i>Asio</i>	50	100

Закінчення табл. 4.13

1	2	3	4	5	6
<i>Otus</i>	3,0	100	<i>Bubo</i>	50	100
<i>Glaucidium</i>	100	100	<i>Coracias</i>	12,5	100
<i>Athene</i>	25,0	100	<i>Alcedo</i>	11,1	100
<i>Aegolius</i>	100	100	<i>Merops</i>	11,1	50
<i>Strix</i>	9,1	33,3	<i>Jynx</i>	50	100
<i>Apus</i>	11,1	100	<i>Dryocopus</i>	100	100
<i>Caprimulgus</i>	2,2	100	<i>Picus</i>	66,7	100
<i>Upupa</i>	100	100	<i>Dendrocopos</i>	83,3	100

Таким чином, різноманітність різних таксонів негоробцеподібних птахів регіону має в цілому середню світову подібність і дуже високу порівняно з фауною України. Видова середня і висока спорідненість біорізноманіття негоробцеподібних птахів зумовлена масовим прольотом багатьох видів через територію регіону, а також зальотом у період їх інтенсивного кочування.

4. 5. Сучасний стан різноманіття негоробцеподібних птахів в області

Різноманіття орнітофауни негоробцеподібних птахів за понад сторічний період на різних етапах впливу антропогенних чинників та змін, що відбувалися у природних ареалах багатьох видів, змінювалося досить суттєво. Головним чином зміни відбувалися в самому видовому складі орнітофауни. В той же час загальна кількість гніздових видів майже не змінювалася, а у мігрантів – у значних межах.

4. 5. 1. Зміни видового складу орнітофауни негоробцеподібних птахів

З кінця XIX до середини XX сторіччя на території області зареєстровано 100 видів гніздових негоробцеподібних птахів (табл. 4.14, 4.15). Водно-болотні птахи були представлені 52 видами, лісові – 35 видами, птахи, пов'язані з відкритими ландшафтами, – 11 видами, синантропні – 2 видами. На другому етапі, незважаючи на значне посилення антропогенних чинників, видове різноманіття птахів майже не змінилося і навіть зросло до 102 видів. З'явилося 4 нові види, в т. ч. 2 види водно-болотних (кулик-довгоніг, мартин жовтоногий), у відкритих ландшафтах, порослих чагарниками – фазан та один вид синантроп (горлиця садова). Зникли підорлик малий та савка, на можливе гніздування яких указували ряд дослідників (Вальх, 1900, 1911; Барабаш-Нікіфоров, 1928, Аверин, 1928). В той же час змінили свій статус перебування 2 види. Із залітного став гніздовим видом чоботар або шилодзьобка, із стану гніздових видів перейшла в пролітні чернь білоока.

Таблиця 4.14

Зміна видового різноманіття негоробцеподібних птахів різних екологічних угруповань на різних етапах стану навколишнього природного середовища у Дніпропетровській обл.

Етапи	Статус перебування	Кількість видів	Птахи					
			Відкритих ландшафтів	Лісових екосистем	Водно-болотних екосистем	Синантропи	Всі птахи	
I	Гніздові	Що існували до II етапу	11	35	52	2	100	
	Мігранти	Що зустрічалися до II етапу	2	10	55	0	67	
	Всі групи	Що існували і зустрічалися до II етапу	13	45	107	2	167	
II	Гніздові	Нових, що з'явилися у II етапі	1	1	1	1	4	
		Те саме у %	9,1	2,9	1,9	50,0	4,0	
		Зниклих у II етапі	0	0	2	0	2	
		Те саме у %	0	0	3,8	0	2,0	
		Всього	12	36	51	0	60	
	Мігранти	Нових, що з'явилися у II етапі	1	1	2	0	4	
		Те саме у %	50,0	10,0	3,6	0	6,0	
		Зниклих у II етапі	1	4	6	0	11,0	
		Те саме у %	50,0	40,0	10,9	0	16,4	
		Всього	2	7	51	0	60	
	Всі групи	Нових, що з'явилися у II етапі	2	2	3	1	8	
		Те саме у %	15,4	4,4	2,8	50,0	4,8	
		Зниклих у II етапі	1	4	8	0	13	
		Те саме у %	7,7	8,9	7,5	0	7,8	
			Всього	14	43	102	3	162
	III	Гніздові	Нових, що з'явилися у II етапі	0	1	1	0	2
Те саме у %			0	2,8	2,0	0	2,0	
Зниклих у II етапі			1	1	1	0	3	
Те саме у %			8,3	2,8	2,0	0	2,9	
Відновлених у III етапі			0	0	0	0	0	
Те саме у %			0	0	0	0	0	
Мігранти		Нових, що з'явилися у II етапі	1	4	13	1	19	
		Те саме у %	50,0	17,1	25,5	100	31,7	
		Зниклих у II етапі	0	0	2	0	2	
		Те саме у %	0	0	3,9	0	3,3	
		Відновлених у III етапі	0	1	3	0	4	
		Те саме у %	0	14,3	5,9	0	6,7	
Всі групи		Нових, що з'явилися у II етапі	1	5	14	1	21	
		Те саме у %	7,1	11,6	13,7	33,3	13,0	
		Зниклих у II етапі	1	1	3	0	5	
		Те саме у %	7,1	2,3	2,9	0	2,5	
		Відновлених у III етапі	0	1	3	0	4	
		Те саме у %	0	2,3	2,9	0	2,5	
		Всього	14	48	116	4	182	

На третьому етапі серед гніздових птахів з'явилося 2 нові види (дятел сирійський і чернь червонодзьоба) і зникло 3 види (лежень, дерихвіст лучний, пугач). Загальний склад гніздових птахів на сучасному етапі нараховує 101 вид. Водно-болотний комплекс за кількістю гніздових видів порівняно з другим етапом не змінився, а порівняно з першим збільшився лише на один вид (1,9 %) і

складає 51 вид. Видовий склад відкритих ландшафтів на кожному наступному етапі збіднів на один вид і на даний момент складає 11 видів. Лісовий комплекс на сучасному етапі складає 36 видів, що на один вид більше, ніж у перший період. Упродовж третього етапу змінили статус перебування 6 видів. До стану гніздових перейшли мігранти – канюк степовий, пірникоза червоношия, коровайка, мартин каспійський, баклан великий. До стану мігрантів перейшли набережник, який наразі спостерігається лише як мігруючий вид.

Зміни у складі мігруючих видів. Порівняно з гніздовими серед мігрантів (пролітні і залітні види) відбулися значні зміни як у видовому, так і у кількісному складі орнітофауни. Протягом першого етапу, за нашими спостереженнями, багатьма показниками в області відмітилося всього 67 видів мігрантів. Серед них домінували водно-болотні птахи (55 видів), що складало 82,1 % всього складу мігрантів. Субдомінантне положення зайняли птахи-мігранти лісового комплексу – 10 видів (14,8 %) і лише 2 види птахів відкритих ландшафтів (3,0 %).

На другому етапі з'явилося 4 нові види-мігранти, у тому числі 2 види лісового комплексу (канюк степовий, сичик-горобець), і по одному виду із водно-болотного і відкритих ландшафтів (відповідно крячок каспійський і сова біла). В той же час зі складу мігрантів випали пелікани (рожевий і кучерявий), косар, синьга, сип білоголовий, чайка степова, грицик малий, хрустан, сич волохатий, дятел білоспинний. У підсумку кількість мігрантів скоротилась на 7 видів і їх загальний склад включав усього 60 видів.

На третьому, сучасному етапі у складі мігрантів відбулися суттєві зміни. По – перше, їх склад збагатився на 19 нових видів (баклан малий, фламінго, лебідь малий, казарка чорна, стерв'ятник, кречет, чайка білохвоста, побережник ісландський, дутиш, кульон тонкодзьобий, мартин середземноморський, мартин полярний, крячок рябодзьобий, папуга Крамера, серпокрилець білочеревий. Серед нових видів значну перевагу одержав водно-болотний комплекс – 13 видів, що становили 68,4 % від нових видів мігрантів. У другому етапі з числа тих, що випали та відновили своє перебування в області як мігранти, – пелікан рожевий, пелікан кучерявий, косар, підорлик малий.

Таким чином, видовий склад мігрантів зріс на 23 види, в основному представлені залітними видами – 22 види (95,7%), в тому числі лише випадково залітними – 19 (69,6 %). На сучасному етапі птахи-мігранти складають 81 вид, що порівняно з першим і другим періодами збагатився відповідно на 14 і 21 вид (17, % і 25,6 %).

Таким чином, загальний видовий склад протягом усього сторічного періоду змінювався з 167 видів першого етапу, 162 у другому і 182 у третьому періоді. Найбідніший видовий склад негоробцеподібних птахів пояснюється більш значним антропогенним навантаженням на природні системи. По-перше, відбу-

вався інтенсивний процес заміни степових екосистем агроценозами, по-друге, масштабне знищення заплавлених лісів, що функціонують у дніпровській долині, по-третє, потужне забруднення екосистем, і по-четверте, різке скорочення середовищ мешкання птахів.

Сформована на сучасному етапі орнітофауна складається в основному із птахів водно-болотного комплексу (63,7 %); птахи, пов'язані з лісовими і узлісними екосистемами, складали 26,4 %, птахи відкритих ландшафтів – 14 % і синантропи – всього 2,2 %.

4.5.2. Зміни чисельного складу негоробцеподібних птахів

На відміну від видового складу, чисельність негоробцеподібних зазнала значних змін. Аналіз реакції птахів на зміни екологічного стану природного середовища дає можливість виділити певні закономірності (див. рис. 4.1). Різні варіації змін чисельності можна розбити на чотири типи.

До першого відносяться птахи зі сталою чисельністю протягом усього часу з кінця XIX і до початку XXI сторіччя. Сюди відносяться види з найбільш толерантним ставленням до антропогенного напруження: дятел звичайний, який протягом усього часу у всі періоди на всіх етапах стану довкілля зберіг звичайну чисельність (4 бали); пастушок і сова болотна зберегли свою середню чисельність (3 бали); могильник, плавунець круглодзьобий, дятел малий перебувають на низькому постійному рівні (2 бали); галагаз, скопа, осойд, орел степовий, мартин каспійський – відповідно на постійному дуже низькому рівні (1 бал). Для вказаних птахів характерний тип сталої чисельності виду. Решта видів проявили різну реакцію на зміну екологічного стану природного середовища (табл. 4.15).

До другого типу відносяться птахи, чисельність яких із різною інтенсивністю постійно знижується. Його ми назвали типом спадної чисельності. В ньому спостерігаються такі різновиди зниження чисельного складу птахів:

2.1. Поступовий рівномірно-ступінчастий спад численності.

2.1.1. Поступове зниження з високої чисельності до середньої (чисельність за балами 5–4–3): чирянка велика, крижень, перепілка, крячок чорний, горлиця звичайна.

2.1.2. Поступове зниження із звичайної до низької чисельності (4–3–2): зимняк, деркач, крячок річковий, сова сіра, сиворакша.

Динаміка чисельності, статусу перебування та охоронного статусу орнітофауни Дніпропетровської обл.

№	Види	Чисельність (у балах) за етапами			Статус перебування за етапами			Охоронний статус						
		I	II	III	I	II	III	МСОП	ЕЧС	XRE	CITES	БюК	БєК	РЧС
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	Гагара червоношия	3	2	1	⊗	⊗	⊗					2	2	II
2	Гагара чорношия	4	3	1	⊗	⊗	⊗					2	2	III
3	Пірникоза велика	2	3	3	⊗	⊗	⊗						3	
4	Пірникоза сірощока	2	3	3	⊗	⊗	⊗					2	2	
5	Пірникоза червоношия	2	1	1	⊗	⊗	⊗					2	2	III
6	Пірникоза чорношия	3	2	2	⊗	⊗	⊗						2	III
7	Пірникоза мала	2	3	3	⊗		⊗						2	III
8	Пелікан рожевий	1	0	1		--				II		1	2	IV
9	Пелікан кучерявий	1	0	1	x	--	x	VU		II	2	1	2	I
10	Баклан великий	1	1	3	x	x	⊗						3	IV
11	Баклан малий	0	0	1	--	--	⊗	NT		II		2	2	
12	Чапля жовта	2	1	1	⊗	⊗	⊗			II			2	I
13	Чепура велика	2	1	3	⊗	⊗	⊗					2	2	
14	Чепура мала	2	1	2	⊗	⊗	⊗						2	III
15	Чапля сіра	3	4	3	⊗	⊗	⊗						3	
16	Чапля руда	3	3	2	⊗	⊗	⊗					2	2	
17	Бугайчик	3	3	4	⊗	⊗	⊗					2	2	
18	Бугай	3	3	2	⊗	⊗	⊗					2	2	
19	Квак	3	3	4	⊗	⊗	⊗						2	
20	Косар	2	0	1	x	--	x			II	2	2	2	I
21	Коровайка	1	1	1	⊗	⊗	⊗			II		2	2	II
22	Лелека білий	3	4	3	⊗	⊗	⊗					2	2	
23	Лелека чорний	2	2	1	⊗	⊗	⊗			II	1	2	2	I
24	Фламінго	0	0	1	--	--	⊗				2	2	2	

Продовження табл. 4.15

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
25	Казарка чорна	0	0	1	--	--	⊗				2	2	3	I
26	Казарка червоновола	3	1	1	⊗	⊗	⊗	EN		II		2	2	II
27	Гуска сіра	2	3	2	⊗	⊗	⊗					2	3	
28	Гуменник	1	2	2	⊗	⊗	⊗					2	3	
29	Гуска білолоба	3	3	2	⊗	⊗	⊗					2	3	
30	Гуска мала	2	1	1	⊗	⊗	⊗	VU				2	2	II
31	Лебідь-кликун	2	1	1	⊗	⊗	⊗				2	2	2	II
32	Лебідь малий	0	0	1	--	--	⊗			III		2	2	
33	Лебідь-шипун	1	3	3	⊗	⊗	⊗					2	3	I
34	Огар	1	1	1	⊗	⊗	⊗			II		2	2	I
35	Галагаз	1	1	1	⊗	⊗	⊗					2	2	III
36	Чирянка мала	2	2	1	⊗	⊗	⊗					2	3	
37	Чирянка велика	5	4	3	⊗	⊗	⊗					2	3	
38	Свищ	4	3	3	⊗	⊗	⊗					2	3	
39	Широконіска	2	3	2	⊗	⊗	⊗					2	3	
40	Крижень	5	4	3	⊗	⊗	⊗					2	3	
41	Нерозень	3	2	2	⊗	⊗	⊗					2	3	III
42	Шилохвіст	3	2	2	⊗	⊗	⊗					2	3	III
43	Чернь білоока	3	1	1	⊗	⊗	x	NT		II		2	3	I
44	Чернь чубата	2	3	2	⊗	⊗	⊗					2	3	
45	Чернь морська	3	4	3	⊗	⊗	⊗					2	3	
46	Попелюх	3	3	4	⊗	⊗	⊗					2	3	
47	Чернь червонодзьоба	0	0	1	--	--	⊗					2	3	
48	Морянка	2	1	1	⊗	⊗	⊗					2	3	
49	Гоголь	3	2	1	⊗	⊗	⊗			III		2	3	I
50	Савка	1	0	0	⊗	--	--	EN		IV	2	1	2	II
51	Синьга	1	0	0	⊗	--	--					2	3	I
52	Турпан	4	2	1	⊗	⊗	⊗					2	3	O
53	Крех середній	3	2	1	⊗	⊗	⊗			II		2	3	I
54	Крех великий	3	3	2	⊗	⊗	⊗					2	3	III
55	Крех малий	3	2	1	⊗	⊗	⊗					2	2	III

Продовження табл. 4.15

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
56	Скопа	1	1	1	☉	☉	☉			III	2	2	2	I
57	Осоїд	1	1	1	☉	☉	☉					2	2	
58	Шуліка рудий	1	0	0	☉	--	--			I		2	2	
59	Шуліка чорний	4	4	2	☉	☉	☉					2	2	III
60	Лунь польовий	2	1	1	☉	☉	☉			I		2	2	I
61	Лунь степовий	3	1	1	☉	☉	☉	NT		I		2	2	I
62	Лунь лучний	3	3	2	☉	☉	☉					2	2	II
63	Лунь очеретяний	5	4	4	☉	☉	☉					2	2	
64	Яструб малий	3	2	2	☉	☉	☉					2	2	
65	Яструб коротконогий	2	2	1	☉	☉	☉			IV	2	2	2	I
66	Яструб великий	3	1	2	☉	☉	☉					2	2	
67	Зимняк	4	3	2	☉	☉	☉					2	2	III
68	Канюк степовий	0	1	2	--	x	☉			IV	2	2	2	II
69	Канюк звичайний	4	4	3	☉	☉	☉					2	2	
70	Зміїд	2	1	1	☉	☉	☉			III	2	2	2	I
71	Орел-карлик	3	2	1	☉	☉	☉			I		2	2	I
72	Підорлик великий	3	2	1	☉	☉	☉	VU				2	2	II
73	Підорлик малий	1	0	1	☉	--	☉			III		2	2	
74	Орел степовий	1	1	1	☉	x	x			III	2	2	2	I
75	Могильник	2	2	2	☉	☉	☉	VU		I	1	2	2	II
76	Беркут	2	1	1	☉	x	x			III	2	2	2	II
77	Орлан-білохвіст	2	1	2	☉	☉	☉	NT		II	1	1	2	II
78	Сип білоголовий	1	0	0	☉	--	--			II	2	2	2	O
79	Стервятник	0	0	1	--	--	☉	EN		I	2	2	2	
80	Кречет	0	0	1	--	--	☉				1	2	2	
81	Сапсан	2	1	1	☉	☉	☉			II	2	2	2	I
82	Балабан	3	2	1	☉	☉	☉	NT		III	2	2	2	II
83	Кібчик	5	3	1	☉	☉	☉					2	2	II
84	Підсоколик великий	3	2	1	☉	☉	☉					2	2	I
85	Підсоколик малий	3	2	1	☉	☉	☉					2	2	II
86	Боривітер степовий	2	1	1	☉	☉	☉	VU		II		2	2	I

Продовження табл. 4.15

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
87	Боривітер звичайний	5	3	2	⊗	⊗	⊗						2	III
88	Куріпка сіра	4	2	3	⊗	⊗	⊗						3	
89	Перепілка	5	4	3	⊗	⊗	⊗					2	3	
90	Фазан	0	1	3	--	⊗	⊗						3	
91	Журавель сірий	3	2	1	⊗	⊗	⊗			II		2	2	II
92	Журавель степовий	2	1	1	⊗	⊗	⊗			II		2	2	I
93	Пастушок	3	3	3	⊗	⊗	⊗						3	
94	Деркач	4	3	2	⊗	⊗	⊗	NT					2	II
95	Погонич звичайний	4	3	3	⊗	⊗	⊗					2	2	
96	Погонич малий	3	2	2	⊗	⊗	⊗					2	2	III
97	Погонич-крихітка	2	2	1	⊗	⊗	⊗					2	2	IV
98	Лиска	3	5	5	⊗	⊗	⊗					2	3	
99	Курочка водяна	5	4	3	⊗	⊗	⊗						3	
100	Хохітва	2	1	1	⊗	⊗	⊗	NT	+	I	2		2	I
101	Дрохва	2	1	1	⊗	⊗	⊗	VU	+	I	1	1	2	I
102	Лежень	2	1	0	⊗	⊗	--			II		2	2	0
103	Кулик-сорока	4	3	1	⊗	⊗	⊗			III			3	II
104	Сивка морська	2	1	1	⊗	⊗	⊗			III		2	3	II
105	Сивка звичайна	4	3	3	⊗	⊗	⊗					2	3	
106	Пісочник великий	4	3	1	⊗	⊗	⊗					2	2	
107	Пісочник малий	5	3	2	⊗	⊗	⊗					2	2	
108	Пісочник морський	3	3	2	⊗	⊗	⊗			III		2	2	II
109	Крем'яшник	2	3	1	⊗	⊗	⊗					2	2	III
110	Хрустан	1	0	0	⊗	--	--					2	2	
111	Чайка	4	4	3	⊗	⊗	⊗					2	3	
112	Чайка білохвоста	0	0	1	--	--						2	3	
113	Чайка степова	1	0	0	x	--	--	VU				2	3	0
114	Кулик-довгоніг	0	3	3	--	⊗	⊗			II		2	3	II
115	Чоботар	1	2	1	x	⊗	⊗					2	2	II
116	Коловодник лісовий	4	3	1	⊗	⊗	⊗					2	2	III
117	Коловодник болотяний	5	3	2	⊗	⊗	⊗					2	2	

Продовження табл. 4.15

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
118	Коловодник звичайний	4	4	3	☉	☉	☉					2	3	
119	Коловодник чорний	3	2	1	☒	☒	☒					2	3	
120	Коловодник великий	3	3	2	☒	☒	☒					2	3	
121	Коловодник ставковий	3	2	1	☉	☉	☉			II		2	2	I
122	Мородунка	1	1	0	☒	☒	--					2	2	0
123	Набережник	2	2	1	☉	☉	☒					2	2	0
124	Плавнець плоскодзьобий	2	1	1	x	☒	☒					2	2	III
125	Плавнець круглодзьобий	2	2	2	☒	☒	☒					2	2	III
126	Брижач	3	4	3	☒	☉	☒					2	3	III
127	Побережник малий	3	2	1	☒	☒	☒					2	2	II
128	Побережник білохвостий	2	2	1	☒	☒	☒					2	2	
129	Побережник червоногрудий	3	2	2	☒	☒	☒					2	2	
130	Побережник чорногрудий	4	2	2	☒	☒	☒					2	2	
131	Побережник ісландський	0	0	1	--	--	x					2	3	
132	Побережник білий	2	1	1	☒	☒	☒					2	2	
133	Дугиш	0	0	1	--	--	☒					2	2	
134	Побережник болотяний	4	2	3	☒	☒	☒					2	2	
135	Баранець малий	3	2	2	☒	☒	☒					2	3	
136	Баранець звичайний	4	3	3	☉	☉	☉					2	3	
137	Баранець великий	3	2	1	☒	☒	☒	NT				2	2	III
138	Слуква	4	3	3	☒	☒	☒					2	3	
139	Кульон великий	3	2	2	☉	☒	☒			II		2	3	I
140	Кульон середній	2	1	1	☒	x	x	CR		II		2	3	II
141	Кульон тонкозьобий	0	0	1	--	--	☒		+	I	1	1	2	I
142	Грицик великий	3	3	2	☉	☉	☉					2	3	IV
143	Грицик малий	1	0	0	☒	--	--					2	3	0
144	Дерихвіст лучний	2	1	0	☉	☉	--			II		2	2	0
145	Дерихвіст степовий	3	2	1	☉	☉	☉	NT		I		2	2	I
146	Поморник короткохвостий	1	1	0	☒	x	--						3	0
147	Поморник великий	0	0	1	--	--	☒						3	
148	Мартин звичайний	5	4	4	☉	☉	☉						3	

Продовження табл. 4.15

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
149	Мартин середземноморський	0	0	1	--	--	⊗					2	2	
150	Мартин малий	2	2	1	⊗	⊗	⊗						2	IV
151	Мартин каспійський	1	1	1	x	⊗	⊗			III		2	3	III
152	Мартин жовтоногий	0	3	3	--	⊗	⊗						3	
153	Мартин полярний	0	0	1	--	--	⊗						3	
154	Мартин чорнокрилий	2	2	1	⊗	⊗	x							IV
155	Мартин сивий	2	2	1	⊗	⊗	⊗						3	
156	Крячок білощокий	3	2	2	⊗	⊗	⊗						2	III
157	Крячок чорний	5	4	3	⊗	⊗	⊗					2	2	
158	Крячок білокрилий	4	3	3	⊗	⊗	⊗					2	2	III
159	Крячок рябодзьобий	0	0	1	--	--	⊗					2	2	
160	Крячок чорнодзьобий	0	0	1	--	--	⊗					2	2	
161	Крячок каспійський	0	1	1	--	⊗	⊗			II		2	2	II
162	Крячок річковий	4	3	2	⊗	⊗	⊗					2	2	
163	Крячок малий	4	3	2	⊗	⊗	⊗						2	
164	Припутень	3	2	3	⊗	⊗	⊗							
165	Голуб-синяк	2	1	1	⊗	⊗	⊗						3	I
166	Голуб сизий	2	4	3	⊗	⊗	⊗						3	
167	Горлиця садова	0	4	3	--	⊗	⊗						3	
168	Горлиця звичайна	5	4	3	⊗	⊗	⊗						3	
169	Зозуля звичайна	4	3	3	⊗	⊗	⊗						3	
170	Папуга Крамера	0	0	1	--	--	⊗							
171	Сипуха	0	0	1	--	--	⊗			II			2	I(0)
172	Сова біла	0	1	1	--	⊗	⊗						2	I
173	Сова вухата	3	4	4	⊗	⊗	⊗						2	
174	Сова болотяна	3	3	3	⊗	⊗	⊗						2	II-I
175	Пугач	2	1	0-1	⊗	⊗	⊗			II			2	0
176	Совка	3		1	⊗	⊗	⊗						2	III
177	Сичик-горобець	0	1	1	--	⊗	⊗			IV			2	
178	Сич хатній	3	2	1	⊗	⊗	⊗						2	

Закінчення табл. 4.15

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
179	Сич волохатий	1	0	0	⊗	--	--			IV			2	
180	Сова сіра	4	3	2	⊗	⊗	⊗						2	
181	Серпокрилець чорний	3	4	5	⊗	⊗	⊗						3	
182	Серпокрилець білочеревий	0	0	1	--	--	⊗						2	
183	Дрімлюга	3	4	2	⊗	⊗	⊗						2	
184	Одуд	4	3	3	⊗	⊗	⊗						2	
185	Сиворакша	4	3	2	⊗	⊗	⊗	NT				2	2	III
186	Рибалочка	3	3	4	⊗	⊗	⊗						2	
187	Бджолоїдка звичайна	4	4	3	⊗	⊗	⊗					2	2	
188	Крутиголовка	3	4	4	⊗	⊗	⊗						2	
189	Жовна чорна	0	0	1	--	--	⊗						2	
190	Жовна сива	2	2	1	⊗	⊗	⊗						2	III
191	Жовна зелена	2	1	1	--	--	⊗						2	IV
192	Дятел звичайний	4	4	4	⊗	⊗	⊗						2	
193	Дятел сирійський	0	0	3	--	--	⊗						2	
194	Дятел середній	3	2	1	⊗	⊗	⊗						2	II
195	Дятел білоспинний	1	0	0	⊗	--	--						2	
196	Дятел малий	2	2	2	⊗	⊗	⊗						2	

Примітки:

Бали чисельності: 0 – вид був відсутній або зник; 1 – дуже низька чисельність; 2 – низька чисельність; 3 – середня чисельність; 4 – чисельність звичайна для нормального стану популяції; 5 – висока чисельність. Охоронний статус CR – вид із високим ризиком повного зникнення; EN – вид перебуває під загрозою зникнення; VU – вид вразливий; NT – рідкісний вид або такий, що може перейти в статус зникаючих.

Етапи:

I – етап помірного впливу антропогенних чинників: кінець XIX – 1950-ті роки;

II – етап посиленого впливу антропогенних чинників: кінець 1950-х – середина 1980-х років;

III – етап надмірного впливу антропогенних чинників: період приходу до приватної власності – середина 1980-х років – початок XXI ст. (до 2008 р.)

2.1.3. Поступове зниження з середньої до дуже низької чисельності (3–2–1): гагара червоношия, гоголь, крех середній, крех малий, орел-карлик, під-орлик великий, балабан, журавель сірий, коловодник чорний, коловодник ставковий, побережник малий, баранець великий, дерихвіст степовий, совка, сич хатний, дятел середній.

2.1.4. Поступове зниження з низької чисельності до випадіння виду (2–1–0): лежень, дерихвіст лучний, пугач.

2.2. Повільний горизонтально-ступінчастий спад чисельності з подальшим сталим станом на двох останніх етапах

2.2.1. Спад з високої чисельності до звичайної і збереження її на другому–третьому етапах (5–4–4): лунь очеретяний, мартин звичайний.

2.2.2. Спад звичайної чисельності до середньої і збереження її на другому–третьому етапах (4–3–3): свищ, погонич звичайний, сивка звичайна, баранець звичайний, слуква, крячок білокрилий, зозуля звичайна, одуд.

2.2.3. Спад середньої чисельності до низької і збереження її на другому–третьому етапах (3–2–2): кульон великий, крячок білощокий, погонич малий, побережник червоногрудий, баранець малий, пірникоза чорношия, нерозень, шиловіст, яструб малий.

2.2.4. Спад низької чисельності до дуже низької і збереження її на другому–третьому етапах (2–1–1): пірникоза чорношия, чапля жовта, гуска мала, лебідь-кликун, морянка, лунь польовий, змієїд, беркут, сапсан, боривітер степовий, журавель степовий, хохітва, дрохва, сивка морська, плавунець плоскодзьобий, побережник білий, кульон середній, голуб-синяк, жовна зелена.

2.2.5. Спад дуже низької чисельності до випаду видів у другому–третьому етапах (1–0–0): савка, синьга, шуліка рудий, сич білоголовий, хрустан, чайка степова, грицик малий, сич волохатий, дятел білоспинний.

2.3. Повільний горизонтально-ступінчастий спад чисельності зі сталого стану у перших двох етапах.

2.3.1. Звичайна стала чисельність на перших двох етапах зі зниженням до середньої чисельності (4–4–3): канюк звичайний, чайка, коловодник звичайний, бджолоїдка звичайна.

2.3.2. Середня стала чисельність на перших двох етапах зі зниженням до низької чисельності (3–3–2): чапля руда, бугай, гуска білолоба, крех великий, лунь лучний, пісочник морський, коловодник великий, грицик великий.

2.3.4. Низька стала чисельність на перших двох етапах до дуже низької чисельності (2–2–1): лелека чорний, чирянка.

2.3.5. Дуже низька чисельність на перших двох етапах із подальшим випаданням видів у третьому етапі (1–1–0): мородунка, поморник короткохвостий.

2.4. Різкий ступінчастий спад зі сталим спадом чисельності на останніх двох етапах

2.4.1. Нормальна чисельність на першому етапі зі зниженням до низької на другому-третьому етапах (4–2–2): побережник чорногрудий.

2.4.2. Середня чисельність на першому етапі зі зниженням до дуже низької на другому-третьому етапах (3–1–1): казарка червоновола, чернь білоока, лунь степовий.

2.4.3. Нормальна чисельність на перших двох етапах зі зміною до низької на третьому (4–4–1): шуліка чорний.

2.5 Різкий вертикально-ступінчастий спад на різних етапах стану довкілля

2.5.1. Висока чисельність на першому етапі з різким спадом до середньої на другому і дуже низької – на третьому (5–3–1): кібчик.

2.5.2. Висока чисельність на першому етапі з різким зниженням до середнього на другому і повільним зниженням до низької (5–3–2): боривітер звичайний, пісочник малий, коловодник болотяний.

2.5.3. Нормальна чисельність на першому етапі з різким зниженням до низької на другому і дуже низької на третьому (4–2–1): турпан.

2.5.4. Нормальна чисельність на першому етапі зі зниженням до середньої на другому та різким зниженням на третьому (4–3–1): гагара чорношия, кулик-сорока, пісочник великий, коловодник лісовий.

До третього типу, названого типом зростаючої чисельності, відносяться види, у яких спостерігалось підвищення чисельності на різних етапах стану довкілля. Тут виділяються такі підтипи і види зростання чисельного складу птахів.

3.1. Ступінчасте підвищення чисельності

3.1.1. Повільне постійне зростання чисельного складу птахів від середньої на першому етапі до нормальної на другому і високої – на третьому (3–4–5): серпокрилець чорний.

3.1.2. Поява на другому етапі з дуже низькою чисельністю на підйом до низької на третьому етапі (0–1–2): канюк степовий.

3.1.3. Поява на другому етапі з дуже низькою чисельністю, в результаті акліматизації, з піднесенням до середньої на третьому (0–1–3): фазан.

3.2. Горизонтально-ступінчастий підйом чисельності і усталення складу на другому–третьому етапах

3.2.1. Підйом із середньої чисельності на першому етапі до нормальної на другому–третьому етапах (3–4–4): сова вухата, крутиголовка.

3.2.2. Підйом із низької чисельності на першому етапі до середньої на другому–третьому етапах (2–3–3): пірникоза велика, пірникоза сірошока, пірникоза мала.

3.2.3. Підйом із дуже низької чисельності на першому етапі до низької на другому–третьому етапах (1–2–2): гуменник.

3.2.4. Поява на другому етапі на дуже низькій чисельності (0–1–1): крячок каспійський, сова біла, сичик-горобець.

3.3. Горизонтально-ступінчастий підйом чисельності після сталого стану на перших двох етапах

3.3.1. Підйом від середньої чисельності на перших двох етапах до нормальної на третьому етапі (3–3–4): шугайчик, квак, попелюх, рибалочка.

3.3.2. Підйом від дуже низької чисельності на перших двох етапах до середньої на третьому етапі (1–1–3): баклан великий.

3.3.3. Відсутність на перших двох етапах із появою на третьому етапі з дуже низькою чисельністю (0–0–1): баклан малий, фламінго, казарка чорна, лебідь малий, чернь червонодзьоба, стерв'ятник, кречет, чайка білохвоста, побережник ісландський, дутиш, кульон тонкодзьобий, поморник великий, мартин середземноморський, мартин, крячок рябодзьобий, крячок чорнодзьобий, папуга Крамера, сипуха, серпокрилець білочеревий, жовна чорна.

3.4. Інтенсивний вертикально-підвищений склад чисельності

3.4.1. Підйом із середньої чисельності до високої (3–5–5): лиска.

3.4.2. Підйом із дуже низької чисельності до середньої (1–3–3): пастушок.

3.4.3. Поява на другому етапі з середньою чисельністю та її збереження на третьому етапі (0–3–3): кулик-довгоніг, мартин жовтоногий.

3.4.4. Різкий вертикально-підвищений склад чисельності від нульового стану на перших двох етапах до середнього на третьому (0–0–3): дятел сирійський.

До четвертого типу синусоїдного коливання чисельності відносяться види у яких спостерігається чергування підйому чи спаду чисельності на різних етапах стану довкілля.

4.1. Рівномірне підйомно-спадне коливання чисельності

4.1.1. Підйом із середньої чисельності на першому етапі до нормальної на другому з подальшим зниженням до середньої на третьому етапі (3–4–3): чапля сіра, лелека чорний, брижач.

4.1.2. Підйом із низької чисельності на першому етапі до середньої на другому, з подальшим зниженням до низької на третьому (2–3–2): гуска сіра, широконоса, чернь чубата.

4.1.3. Підйом із дуже низької чисельності на першому етапі до низької на другому з подальшим зниженням до дуже низької на третьому (1–2–1): чоботар.

4.2. Нерівномірне підйомно-спадне коливання чисельності

4.2.1. Поява і підйом чисельності на другому етапі до нормального стану популяції з наступним зниженням до середньої чисельності на третьому етапі (0 – 4 – 3): горлиця садова.

4.2.2. Підйом з низької чисельності на першому етапі до нормальної на другому з наступним її зниженням до середнього на третьому етапі (2 – 4 – 3): голуб сизий.

4.2.3. Підйом із середньої на першому етапі чисельності до нормальної на другому з наступним різким зниженням до низької на третьому етапі (3–4–2): дрімлюга.

4.2.4. Підйом з низької чисельності на першому етапі до середньої на другому з наступним різким зниженням на третьому етапі (2 – 3 – 1): крем'яшник.

4.3. Рівномірне спадно-підйомне коливання чисельності

4.3.1. Спад із середньої чисельності на першому етапі до низької на другому з наступним її підйомом до вихідного стану (3 – 2 – 3): припутень.

4.3.2. Спад з низької чисельності на першому етапі до дуже низької на другому з наступним її підйомом до вихідного стану (2 – 1 – 2): чепура мала, орлан-білохвіст.

4.3.3. Спад з дуже низької чисельності на першому етапі до зникнення на другому і появи на третьому етапі з тією ж чисельністю (1 – 0 – 1): пелікан рожевий, пелікан кучерявий, підорлик малий.

4.4. Нерівномірне спадно-підйомне коливання чисельності

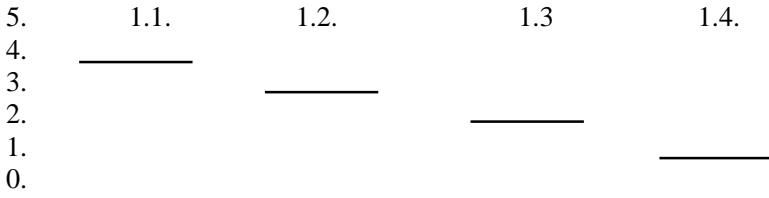
4.4.1. Спад нормальної чисельності першого етапу до низької на другому з наступним підйомом до середньої на третьому етапі (4 – 2 – 3): куріпка сіра, побережник болотяний.

4.4.2. Спад середньої чисельності першого етапу до дуже низької на другому етапі з наступним підйомом до низької на третьому етапі (3 – 1 – 2): яструб великий.

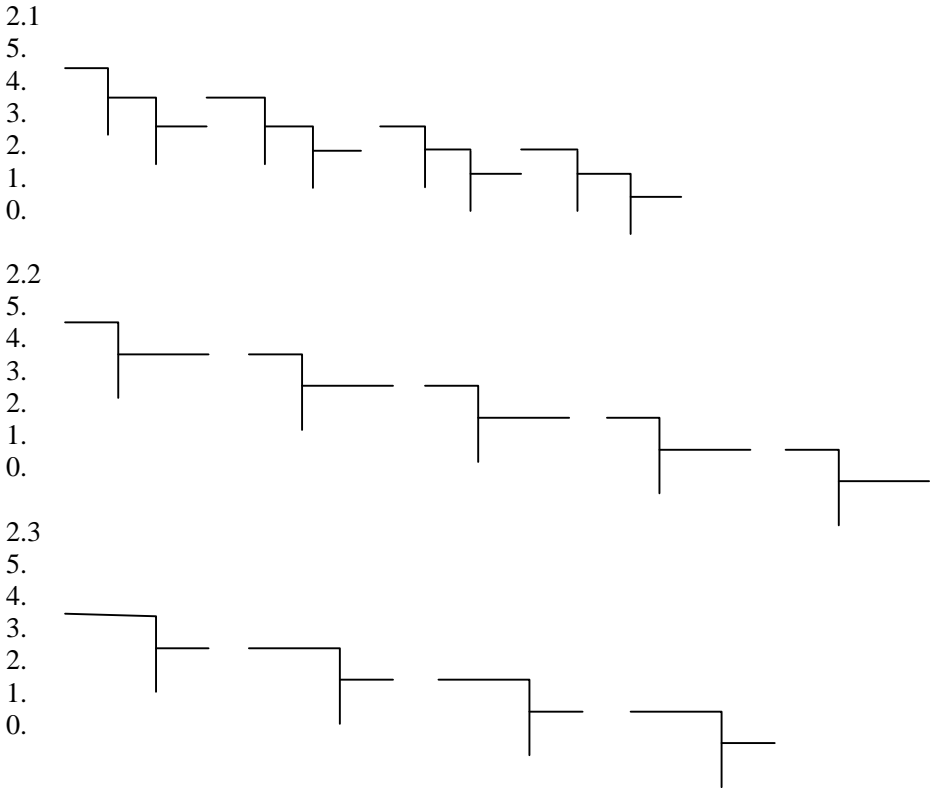
4.4.3. Спад із низької чисельності на першому етапі до повного зникнення на другому з наступною появою на третьому етапі на дуже низькій чисельності (2 – 0 – 1): косар.

4.4.4. Спад низької чисельності першого етапу до дуже низької на другому з наступним її підйомом до середньої на третьому (2 – 1 – 3): чепура велика (див. рис. 4.1)

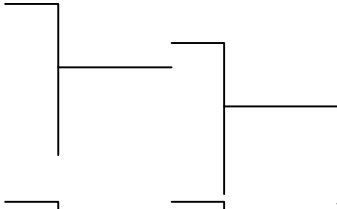
I

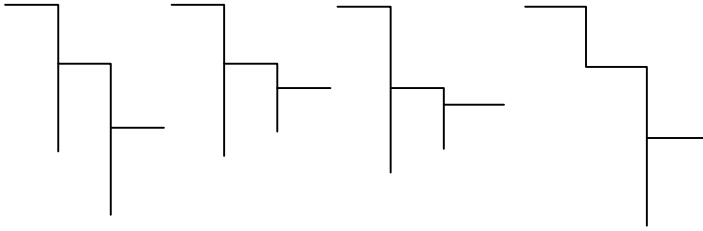
II

2.4
5.
4.
3.
2.
1.
0.
2.5

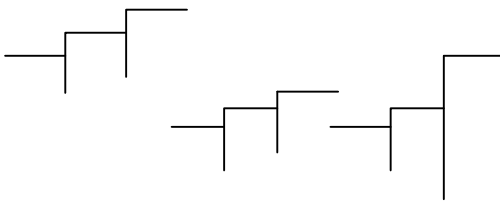

5.
4.
3.
2.
1.
0.

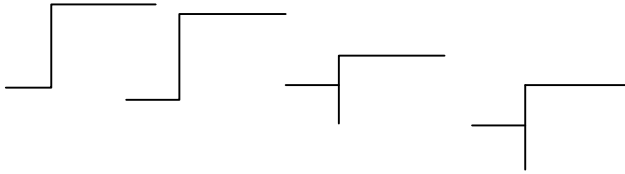

III
3.1

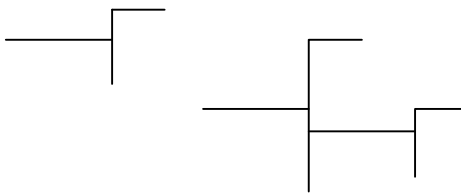
5.
4.
3.
2.
1.
0.

3.2.
5.
4.
3.
2.
1.
0.

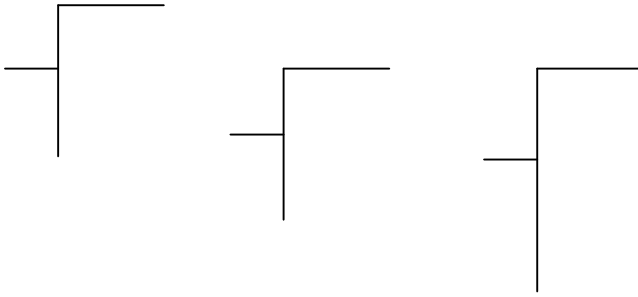

3.3.
5.
4.
3.
2.
1.
0.

3.4.

5.
4.
3.
2.
1.
0.

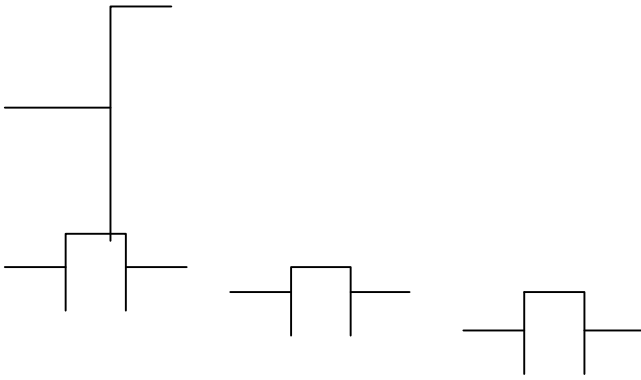
3.5.

5.
4.
3.
2.
1.
0.

IV

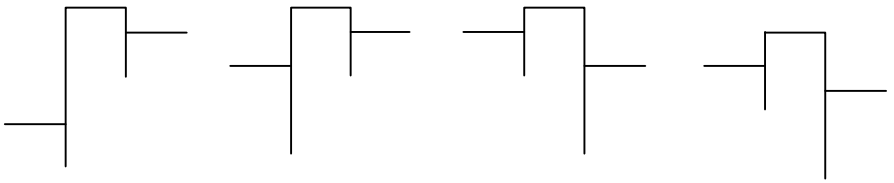
4.1.

5.
4.
3.
2.
1.
0.

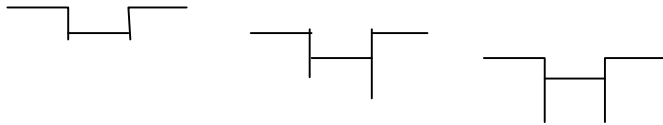
4.2.

5.
4.
3.
2.
1.
0.

4.3.

5.
4.
3.
2.
1.
0.

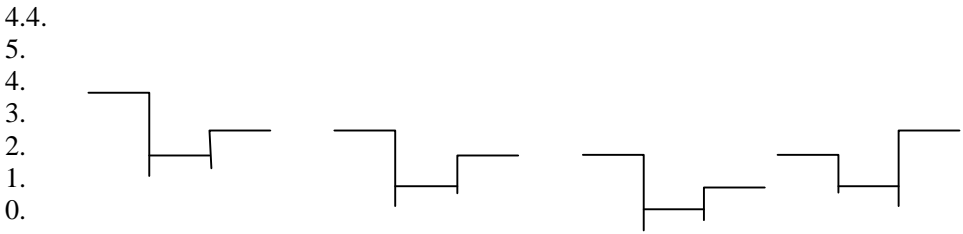

Рис. 4.1. Схематичне зображення типів змін чисельності (за балами) негоробцеподібних птахів на різних етапах екологічного стану регіону:

— - послідовне зображення етапів (1, 2, 3); | - відображення інтенсивності спаду або підйому чисельності;

I – тип сталої чисельності протягом усього часу (1.1 – звичайна нормальна стала чисельність, 1.2 – середня стала чисельність, 1.3 – низька стала чисельність, 1.4 – дуже низька стала чисельність);

II – тип спадної чисельності виду (2.1 – поступовий ступінчастий спад чисельності, 2.2 – повільний горизонтально-ступінчастий спад зі сталим станом чисельності на двох останніх етапах, 2.3 – повільний горизонтально-ступінчастий спад зі сталим станом на перших двох етапах, 2.4 – різкий ступінчастий спад на різних етапах стану довкільля);

III – тип зростаючої чисельності виду (3.1. – ступінчастий підйом, 3.2. – горизонтально-ступінчастий підйом з усталенням складу у двох останніх етапах, 3.3 – горизонтально-ступінчастий підйом після сталого стану на перших двох етапах , 3.4 – інтенсивний вертикально-підйомний склад чисельності, 3.5 – різкий вертикально-підйомний склад чисельності);

IV – тип синусоїдного коливання чисельності виду (4.1 – рівномірне підйомно-спадне коливання чисельності, 4.2 – нерівномірне підйомно-спадне коливання чисельності виду, 4.3 – рівномірне спадно-підйомне коливання чисельності, 4.4 – нерівномірне спадно-підйомне коливання чисельності).

Загальна картина чисельності негоробцеподібних птахів (табл. 4.16) за етапами формування характеризувалася так даними: на першому етапі кількість видів із високим балом чисельності (5) складала всього 7,2 % від усієї орнітофауни негоробцеподібних. На другому етапі – кількість птахів із високою чисельністю різко знизилася (у 12 разів) і складала всього 0,6 %. На третьому етапі спостерігалось зростання кількості видів із високою чисельністю відносно другого етапу удвічі, з наявністю 1,1 % від усього складу. Порівняно з першим етапом кількість видів із такою чисельністю була меншою в 6 разів.

Таблиця 4.16

Зміни чисельності негоробцеподібних птахів на різних етапах стану довкільля у Дніпропетровській обл.

Чисельність у балах	ЕТАПИ*						Індекси змін чисельності **		
	I		II		III		I і II	I і III	II і III
	кількість видів	%	кількість видів	%	кількість видів	%			
5	12	7,2	1	0,6	2	1,1	-12,0	-6,0	+2,0
4	28	16,8	24	14,8	9	4,9	-1,2	-3,2	-2,7
3	55	32,9	46	28,4	39	21,4	-1,2	-1,4	-1,2
2	47	28,1	47	29,0	40	22,0	1	-1,2	-1,2
1	25	15,0	44	27,2	92	50,6	+1,8	+3,7	+2,1

Примітки: * – характеристику етапів див. табл. 4. 13. ** – індекси змін указані за відношенням одного етапу до іншого. Знак « + » означає зростання у відповідну кількість разів, « - » – відповідно зменшення.

Кількість видів із помірно високим балом (4), який відображає нормальний етап популяції на першому етапі, становила 16,8 % від усього складу. На другому етапі кількісний ряд цієї групи птахів дещо зменшується (у 1,2 раза) і становить 14,8 %. На третьому етапі порівняно з першим кількість їх зменшується у 3,2 раза, порівняно з другим у 2,7 раза і становить усього 4,9 %.

Група видів птахів із середньої чисельності (3 бали) на першому етапі була найбільш численною і становила майже третину всього видового складу негоробцеподібних (32,9 %). На наступних етапах кількість видів поступово знижувалася: на другому етапі порівняно з першим у 1,2 раза, на третьому етапі – в 1,4 раза порівняно з першим і у 1,2 раза порівняно з другим етапом. На другому етапі вони склали 28,4 %, на третьому – 21,4 %.

Негоробцеподібні птахи з низькою чисельністю (2 бали) склали 28,1 %. На другому етапі загальна кількість видів цієї групи не змінилась, але у зв'язку із загальним скороченням видового складу птахів зросла до 29,0 %. На третьому етапі їх кількість становила 22 % і порівняно з першим і другим етапами зменшилася в 1,2 раза.

Птахів із дуже низькою чисельністю на першому етапі було зафіксовано 25 видів, що становило 15,0 %. У зв'язку з інтенсивним процесом зниження чисельності птахів до цього рангу на другому етапі за рахунок попередніх груп додалося ще 15 видів і загальна кількість їх становила 27,2 %, що означає збільшення у 1,8 раза. На третьому етапі їх кількість зросла до 92 видів (50,6 %) і порівняно з другим періодом збільшилася у 2,1 раза, а порівняно з першим – у 3,7 раза.

Значні коливання чисельності негоробцеподібних птахів і поступове зменшення їх кількісного складу зумовили зміну їх охоронного статусу (табл. 4.15 та 4.17). До Міжнародної червоної книги Міжнародного союзу Охорони природи (МСОП) занесено 23 види негоробцеподібних птахів, у тому числі до стану критичних видів, які перебувають на межі вимирання (CR) – один вид (кульок тонкодзьобий); до групи видів із загрозою зникнення (EN) – 4 види (казарка червоногола, савка, стерв'ятник, балабан); до групи вразливих (VU) – 7 видів (пелікан кучерявий, гуска мала, підорлик великий, могильник, боривітер степовий, дрохва, чайка степова); до групи рідкісних (NT) – 11 видів (баклан малий, чернь білоока, лунь степовий, шуліка, орлан-білохвіст, кібчик, деркач, хохітва, баранець великий, дерихвіст степовий, сиворакша).

Таким чином, кількість видів птахів, включених у Червону книгу МСОП, становить 11,73 % від усього складу негоробцеподібних птахів, у тому числі – критичних – 0,51 %, загрозливих – 3,57 %, рідкісних – 5,61 %.

Таблиця 4.17

Загальна характеристика охоронного статусу негоробцеподібних птахів, занесених до червоних книг, червоних списків та міжнародних конвенцій

Назва документа	Категорії, списки, додатки	Кількість занесених видів	% від загальної кількості видів
Червона книга МСОП	CR	1	0,51
	EN	4	2,04
	VU	7	3,57
	NT	11	5,61
	Всього	23	11,73
Європейський Червоний список	Всього	12	6,12
Червона книга України	I	7	3,57
	II	26	13,27
	III	12	6,12
	IV	5	2,55
	Всього	53	27,04
СІТЕС	Додаток 1	6	3,06
	Додаток 2	17	8,17
	Всього	23	11,73
Боннська конвенція	Додаток 1	6	3,06
	Додаток 2	134	68,37
	Всього	140	71,43
Бернська конвенція	Додаток 2	129	65,82
	Додаток 3	64	32,65
	Всього	193	48,47
Регіональний Червоний список	0	11	5,61
	I	32	16,32
	II	25	12,76
	III	27	13,76
	IV	6	3,06
	Всього	100	51,02
За всіма документами	-	193	98,47

До Європейського Червоного списку занесено 12 видів (пелікан кучерявий, баклан малий, казарка червоновола, савка, могильник, орлан-білохвіст, борівітер степовий, деркач, шуліка рудий, хохітва, дрохва, кульок тонкодзьобий), що становить 6,12 %.

До Червоної книги України занесено 84 види (27,04 %). До птахів із статусом першої категорії занесено 7 видів (3,57 %), другої категорії – 26 видів (13,27 %), до третьої – 12 видів (6,12 %), до четвертої – 5 видів (2,55 %). Крім указаних вище видів, об'єктами Національної Червоної книги (за винятком деркача) є пелікан рожевий (II категорія), чапля жовта (II), косар (II), коровайка (II), лелека чорний (II), лебідь малий (III), огар (II), гоголь (III), крех середній (II), скопа (III), лунь польовий (I), яструб коротконогий (IV), канюк степовий (IV), зміїд (II), орел-карлик (I), підорлик великий (III), підорлик малий (III), орел степовий (I), беркут (III), сип білоголовий (II), сапсан (II), журавель сірий (II), журавель степовий (I), лежень (III), кулик-сорока (III), пісочник морський (III), кулик-

довгоніг (II), коловодник ставковий (II), кульок великий (II), кульок середній (II), дерихвіст лучний (II), мартин каспійський (III), крячок каспійський (III), сипуха (II), пугач (II), сичик-горобець (IV), сич волохатий (IV).

До конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES), прийнятої у 1973 році, занесено 23 види (11,73 %), в тому числі до Додатка 1 – лелека чорний, могильник, орлан-білохвіст, кречет, дрохва, кульок тонкодзьобий, до Додатка 2: пелікан кучерявий, косар, фламінго, казарка червоновола, лебідь малий, савка, скопа, яструб короткопалій, канюк степовий, зміїд, орел степовий, беркут, сип білоголовий, стерв'ятник, сапсан, балабан, хохітва.

Із наведених списків рідкісних і зникаючих видів видно, що до них входять у багатьох випадках одні і ті ж види, – це свідчить про глобальні процеси збіднення кількісного складу птахів. Це значною мірою позначилося і на Регіональному червоному списку, куди загалом було внесено 100 видів (табл. 4.17), значна частина яких представлена перш за все у списках Бернської та Боннської конвенцій.

Глава 5. КАДАСТРОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПТАХІВ

ГАГАРА ЧЕРВОНОШИЯ

Краснозобая гагара

Gavia stellata Pontoppidan, 1763

Red-throated Diver

Ряд Гагароподібні *Gaviiformes*

Родина Гагарові *Gaviidae*

Рід Гагари *Gavia* J. R. Forster, 1788

Інші назви: укр. – гагара червоновола.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду, один з чотирьох у фауні України, один із двох видів у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Gavia stellata stellata* Pontoppidan, 1763.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 2).

Морфологічні ознаки. Найменша з гагар. Розміри з домашню качку. Довжина тіла самця 640–680, самки 560–640, крила 265–308, 260–298, хвоста 42–55, плесна 67–78, дзьоба – 48–61, 46–55 мм. Розмах крил 1090–1140, 980–1110 мм. Вага самців 1400–2460, самок 1250–2255 г. Крила короткі, вузькі. Три пальці охоплені плавальною перетинкою. Дзьоб прямий, гострий, злегка загнутий догори. Оперення цільне й жорстке, на голові – м'яке й нагадує оксамит.

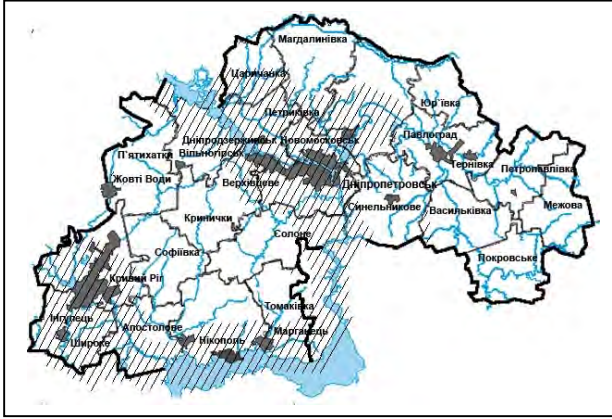
Забарвлення самців і самок у шлюбному вбранні однакове. Голова й шия сірі. Спереду на шиї велика трикутна каштаново-червона пляма. Задній бік шиї з білими та чорними смугами. Спина, верхні покривні пера крил темно-бурі із дрібними світлими цятками. Підхвістя з чорною поперечною смугою. Низ тіла білий із темними плямами на волі. Дзьоб і ноги бурі. Молоді птахи бурого кольору з білим черевом. Зимове вбрання молодих та дорослих птахів однакове: горло і шия спереду брудно-білі, дзьоб стає сіруватим. Спина і крила з дрібними білими плямами або рисками. У шлюбний період від близьких видів відрізняється меншим розміром та кольором плями на горлі.

Поширення. Тундра, лісотундра, північна частина тайгової зони Європи, Азії та Америки. В Україні нечисленний, в основному осінній пролітний і частково зимуючий птах. У Дніпропетровській області трапляється найчастіше під час прольоту на Запорізькому, Дніпродзержинському, Каховському водосховищах та великих озерах.

Місцеперебування. Під час гніздування гагари поселяються в тундрових, лісотундрових і лісових ландшафтах. Кращими є рівнинні заболочені тундри з розга-

луженою системою озер. Під час перельотів тримаються великих річок, водосховищ, озер. Зимують біля Чорного та Азовського морів.

Карта 1. Основні райони трапляння гагари червоноволої під час міграцій

на суше пов'язані лише в період розмноження. На суші пересуваються плазуючи на череві, відштовхуючись лапами. Дуже добре плавають і пірнають. Можуть перебувати під водою до 90 секунд і пірнати на глибину до 21 м.

Розмноження. Моногами, до гніздування приступають у кінці травня. Гнізда двох типів: із водних рослин або просто утрамбована ямка без підстилки поруч із береговою лінією. У кладці 1–2, рідко 3 темно-зелені з бурими плямами яйця розміром 68–82 × 43–48 мм. Насиджують обидва птахи протягом 24–29 діб. Пташенята починають літати на 38–48-й день.

Живлення Живиться в основному рибою. Додатковий корм – молюски, ракоподібні та інші безхребетні.

Линяння у дорослих відбувається двічі на рік. Післяшлюбне – осіннє, після періоду розмноження, і передшлюбне повне – весною.

Вороги, паразити, хвороби. Найбільшої шкоди популяціям завдають у гніздовий період великі мартини та хижі птахи. Хворіють на малафагоз, який можуть викликати пухоїди (*Pseudomenopon frideus*), та еймеріоз, збудником якого є кокцидії *Eimeria tenella*, *E. fulica* та інші, страждають від пташиних бліх. Є ендопаразити, представлені лігулою (*Ligula intestinalis*).

Оцінка чисельності. Трапляється значно рідше, ніж чорношия гагара. Завжди нечисленний вид. У останні десятиріччя чисельність поступово знижується.

Причини зміни чисельності. Антропогенне освоєння місць перебування. Забруднення водойм. Посилення дії фактора неспокою.

Заходи охорони. Рекомендується охорона місць гніздування. Гагара червоношия занесена до «Переліку рідкісних видів тварин», що перебувають під загрозою зникнення на території Дніпропетровської області. Охороняється у Дніпровсько-

Біологічні особливості.

Характер перебування. Активність. У гніздовий період денні птахи, а під час прольоту активні і вдень і вночі. На території області осінній проліт триває з листопада до замерзання водоїм, весняний – після танення льоду. Летять невеликими зграйками, парами або поодиночі.

Більшу частину життя проводять на воді. Із

Орільському природному заповіднику, заказниках «Велика Осокорівка» і «Затока Ворона» та у нижній частині Самарської затоки.

Соціальне значення. Відносяться до умовно мисливських птахів, тому що м'ясо невисокої якості, із неприємним рибним запахом. Використовуються також шкурки з черева і грудей як красиве і практичне, міцне пташине «хутро» для виготовлення жіночих капелюшків, комірців та інших прикрас. Шкоди рибному господарству ці птахи через невелику чисельність не завдають.

Функціональне значення. Вид відноситься до вищої трофічної ланки у водних екосистемах. Природний регулятор чисельності, оздоровлює прісноводну іхтіофауну.

ГАГАРА ЧОРНОШИЯ (ЧОРНОВОЛА)

Чернозобая или полосатая гагара

Gavia arctica Linnaeus, 1758

Black-throated Diver

Ряд Гагароподібні *Gaviiformes* (*Gaviae*)

Родина Гагарові *Gaviidae*

Рід Гагари *Gavia* J. R. Forster, 1788.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду, один із чотирьох у фауні України, один з двох видів у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Gavia arctica arctica* L., 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Розміром з велику свійську качку. Дещо більша попереднього виду. Дзьоб прямий. Довжина тіла самців 700–740, самок 673–720 мм, крила 290–338, хвоста 49–59, плесна 69,7–85,2, 63,2–83,1, дзьоба 50,2–68,0, 49,6–64,0 мм. Розмах крил у самців 1220–1235, у самок 1080–1180 мм. Вага самців 2400–3310, самок 2354–2471 г.

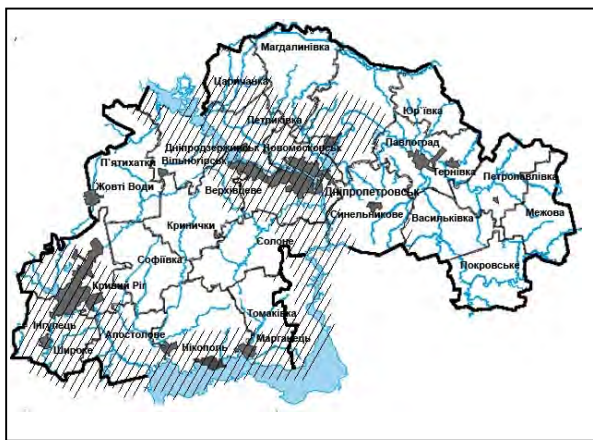
Забарвлення самців і самок у весняному оперенні однакове: верх голови і шиї сірий, спина, пера крила і підхвістя чорні із зеленим металічним блиском. На спині, плечовому і покривному пір'ї крила білі плями, які утворюють поперечну смугастість. Горло і шия спереду чорні із фіолетовим відблиском і білими поздовжніми смужками. Низ тіла білий із чорною поперечною смугою. Дзьоб і ноги чорні. Взимку забарвлення молодих і дорослих птахів майже однакове, але перші світліші. Горло і шия спереду білі, дзьоб сіруватий, на кінці темніший. Зберігається темна поперечна смуга на підхвісті. Від червоношиїї гагари у шлюбному вбранні відрізняється чорною плямою спереду на шиї та строкатою спиною.

Поширення. Північна смуга Америки, Європи та Азії – тундра, лісова, лісостепова і навіть степова зона. В Україні і Дніпропетровській області нечисленний, пролітний, частково зимуючий вид. Трапляється на водоймах по всій території під час перельотів, особливо осінніх. У Дніпропетровській області трапляється в більшості районів, де є великі водойми.

Місцеперебування. У гніздовий період найчастіше великі і середні за розміром озера із зарослими берегами. Під час міграцій гагари чорнової в основному тримаються великих річок, водосховищ, озер, іноді великих ставкових систем, де можуть траплятися до самого льодоставу. У невеликій кількості зимують на Чорному та Азовському морях, іноді на незамерзаючих ділянках річок. У Дніпропетровській області спостерігаються в районах гребель водосховищ Дніпра.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* У гніздовий період денні птахи. Під час прольотів активні цілодобово. Більшу частину життя проводять на воді. Із сушею пов'язані в основному у період розмноження. На суші можуть пересуватися плазуючи на череві, відштовхуючись лапами. Дуже добре плавають і пірнають. Можуть перебувати під водою до 135 секунд. Відомі випадки пірнання на глибину до 45 метрів. Під час осінніх міграцій на території області трапляються най-

Карта 2. Основні райони траплянь гагари чорнової під час міграцій

частіше у листопаді і до замерзання водойм. Весною їх можна бачити значно рідше, одразу після танення льоду. Летять птахи найчастіше поодинокі або парами.

Розмноження. Моногами, до гніздування приступають залежно від ареалу з середини квітня до червня. Гнізда двох типів: або купка відмерлих макрофітів на березі, або просто ямка з трав'яною підстилкою.

У кладці найчастіше 2, рідше одне або 3 бурі з чорнуватими і сірими плямами яйця, розміром 75,7–95 × 45,5–56 мм. Насиджують обидва птахи протягом 25–30 діб. Пташенята починають літати у двомісячному віці.

Живлення. Переважно іхтіофаги. Значно менше живляться молюсками, личинками водних комах та іншими безхребетними.

Линяння у дорослих відбувається двічі на рік. Післяшлюбне – осіннє, після періоду розмноження і передшлюбне повне – весною. Тривалість осіннього линяння близько двох місяців, весняного – близько трьох.

Вороги, паразити, хвороби. Найбільшої шкоди гагарам у гніздовий період завдають великі мартини (мартин полярний, мартин сріблястий) та хижі птахи.

Хворіють на цестози. Із ектопаразитів трапляються пухойди, пташині блохи (*Ceratophyllus stix*). Ендопаразити представлені ремнецями (*Ligula intestinalis*, *Digramma interrupta*).

Оцінка чисельності. Найчисленніша з усіх гагар, але лише у тундрі та лісотундрі. В інших місцях відносно рідкісний вид. В останні десятиріччя кількість поступово зменшується. У Дніпропетровській області – рідкісний пролітний вид. Порівняно із червоношиєю гагарою трапляється у 3–5 разів частіше.

Причини зміни чисельності. Антропогенне освоєння територій, зростання фактора турбування. Хворіють на цестози.

Заходи охорони. Рекомендується охорона місць гніздування. Птах охороняється законом України «Про тваринний світ», а обсяги його відстрілу регулюються мисливським законодавством. В області гагара чорногола занесена до Червоного списку. Необхідно організовувати сезонні заказники на дніпровських водосховищах, у місцях найчастішого перебування цих птахів.

Соціальне значення. Відносяться до умовно мисливських птахів, тому що м'ясо має неприємний рибний запах. Використовується шкурка з черева і грудей як пташине хутро, практичне, міцне і красиве. У рибному господарстві можуть завдавати незначної шкоди, поїдаючи рибу.

Функціональне значення. Природний регулятор іхтіокомплексів, сприяє їх оздоровленню, вилучаючи хвору та слабку рибу.

ПІРНИКОЗА МАЛА

Малая поганка

Podiceps ruficollis Pallas, 1764

Little Grebe

Ряд Пірникозоподібні *Podicipediformes*

Родина Пірникозові *Podicipedidae*

Рід Пірникози *Podiceps* Latham, 1787.

Інші назви: укр. – норець малий; рос. – малая поганка

Таксономічна характеристика. Один із восьми видів роду, один з п'яти видів у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Podiceps ruficollis ruficollis* Pallas, 1764.

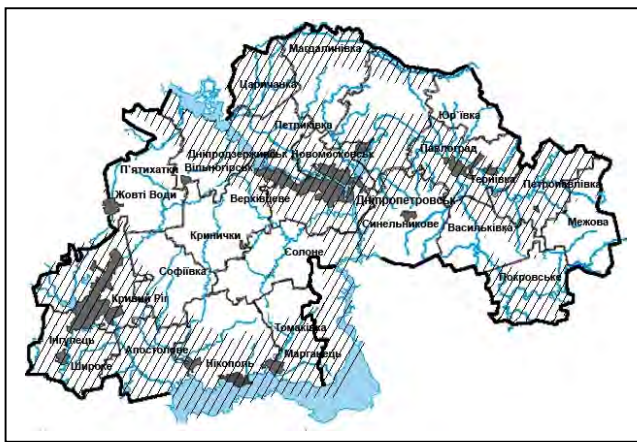
Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Найменша серед пірникоз. Довжина тіла до 290 мм. Довжина крил самців 90,5–107, самок 90–111, плесна 34–38, 30–38, дзьоба 16–21,5, 15–19 мм. Вага 125–200 г. Тіло злегка сплюснене. Ноги короткі і зміщені далеко назад. Цівка сплюснена з боків із гострим ребром спереду. Пальці по боках облямовані шкіряними оторочками. Крила короткі, загострені. Шия досить довга. Не-

величка голова має відносно довгий, прямиий, кинджалоподібний дзьоб. Стернові пера розвинені слабо.

Забарвлення дорослих птахів у шлюбному вбранні зверху чорно-буре; воло, боки голови та шиї рудуваті. Шкіра біля основи дзьоба гола. Дзьоб чорний, на кінці світлий, ноги сірувато-зелені, райдужка ока – червонувато-коричнева. Взимку верх тіла темно-бурий, низ – білий. Шия та боки мають буруватий відтінок. Молоді схожі на дорослих у зимовому вбранні. У цей період голова зверху, шия позадку і верх тулуба оливково-бурі, горло біле; шия з боків і спереду, воло та боки тулуба – світло-бурі. Низ тіла – білий. Від інших пірникоз мала відрізняється значно меншим розміром та відсутністю «вушок» та «чубчиків».

Карта 3. Основні райони гніздування пірникози малої

Оріль, затоки водосховищ, водосховища на малих річках та великі ставки.

Місцеперебування. Мілководні водойми, що заросли очеретом та іншими водними рослинами. Під час перельотів тримається озер, річок, водосховищ. Зимують на прибережних морських акваторіях та внутрішніх незамерзаючих водоймах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Пірникоза мала на території області є гніздовим, перелітним видом з денною активністю. Під час міграцій птахи летять вдень і вночі. Як і всі норці, добре плавають та пірнають. У нас птахи з'являються з середини березня. Відліт починається з вересня і проходить у жовтні – листопаді, а деякі птахи можуть затримуватись до замерзання водойм.

Розмноження. Птахи гніздяться в наших умовах найчастіше поодинокими парами. Гнізда (плаваючі) будуються як на відкритій воді, так і в заростях водних рослин. Повна кладка – 4–6 (зрідка до 10) білих, злегка кремових яєць розміром 32,8–43 × 23,7–28,3 мм. Насиджують обидва птахи протягом 18–20 діб. Пташенята стають самостійними у віці 30–40 днів, а починають літати трохи пізніше (44–48 днів).

Поширення. Європа, Передня Азія, Африка. В Україні нечисленний птах, гніздиться по всій території, найчастіше – у Західному Поліссі. У Дніпропетровській області трапляється по всій території – скрізь, де є придатні умови. Це, в основному, озера, лимани, протоки третьої солончакової тераси річок Вовча, Сама-

Живлення. Основу трофічного спектра складають водні комахи та їх личинки, молюски, ракоподібні, значно рідше дрібна риба.

Линяння. Дорослі линяють двічі на рік: повністю в післягніздовий період і є неповне передшлюбне линяння.

Вороги, паразити, хвороби. На малих норців полюють лунь болотяний, мартин сріблястий. Розорюють гнізда також мартини, шур водяний та пацюк сірий. Серед ектопаразитів найчастіше трапляються пухοїди (*Austomenon haemotopi*, *Aquaniformes podiceps*); ендopаразитів – *Microphallus pirus* із трематод (сисунів), який є збудником мікрофалозної хвороби (трематозу).

Оцінка чисельності. Завжди більш рідкісний, ніж інші види норців. Чисельність поступово зменшується.

Причини зміни чисельності. Антропогенне забруднення водойм та скорочення природних місцеперебувань з відсутністю фактора неспокою.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику, державних заказниках «Приорільський», «Солоний лиман», «Булахівський лиман» та в ряді заказників місцевого значення («Заплава р. Базавлук» Апостолівського р-ну, «Заплава р. Самари» Петропавлівського р-ну та ін.). Необхідно також надати охоронний статус території заплавної ділянки Присамар'я (Новомосковський та Павлоградський р-ни). Цей вид потребує спеціальних заходів охорони у місцях гніздування.

Соціальне значення. Соціального та економічного значення не має.

Функціональне значення. Важлива ланка в екологічних ланцюгах водних екосистем.

ПІРНИКОЗА ЧОРНОШІЯ

Черношейная поганка

Podiceps nigricollis C. L. Brehm, 1831

Black-necked Grebe

Ряд Пірникозоподібні *Podicipediformes*

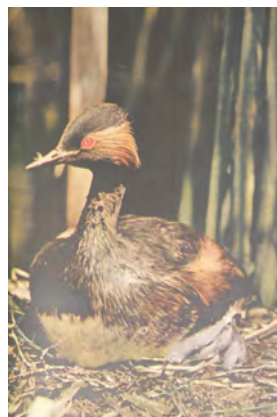
Родина Пірникозові *Podicipedidae*

Рід Пірникози *Podiceps* Latham, 1787.

Інші назви: укр. – черноший норець, рос. – ушастая поганка.

Таксономічна характеристика. Один із восьми видів роду, один із п'яти видів фауни України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Podiceps nigricollis nigricollis*, Brehm, 1831.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Черношия пірникоза трохи менша за червоношиюго норця. Довжина тіла самців 310–336, самок 315–321, крила, відповідно, 120–145, 118–136, плесна 37–45, дзьоба 19–26, розмах крил 532–595, 510–564 мм. Вага 300–430, 320–400 г. Дзьоб тонкий, злегка зігнутий догори (кирпатий). Решта ознак, як у попереднього виду. На голові округлений чуб і руді покривні пера за очима.

Забарвлення. Самці і самки забарвлені однаково. Голова, горло, воло і весь верхній бік тіла чорні. За оком і біля вуха пучки золотаво-рудих видовжених

Карта 4. Основні райони гніздування пірникози чорношиюї

пiр'їн. На тімені пера трохи видовжені і часто настовбурчені. Груди і черево білі; боки каштаново-руді. На крилах білі смужки. Ноги сірі. Молоді птахи схожі на дорослих у зимовому вбранні. Верх тіла сірувато-чорний, горло і низ тіла – білий, а боки сірі. Від червоношиюї пірникози відрізняється формою дзьоба і чорною шиєю.

Поширення. Європа, Азія, Африка. В Україні гніздиться на всій території. У Дніпропетровській області поширений по всій території, де є придатні для перебування місця.

Місцеперебування. Птахи гніздяться найчастіше на заплавах, озерах, протоках, старицях, водосховищах, затоках річок, лиманах, ставках. Обов'язкова наявність надводної рослинності, хоча, на відміну від інших, займає і ділянки із розрідженою рослинністю. Зимують на Сиваші, узбережжі Чорного і Азовського морів. Іноді залишаються зимувати і на незамерзаючих ділянках водосховищ та інших водойм.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Пірникоза чорношия на території області є гніздовим, перелітним, іноді зимуючим видом із денною активністю, крім часу міграції, яку вони здійснюють уночі. Як і усі норці, добре плавають і пірнають. Птахи з'являються у квітні – травні, відлітають до замерзання водойм.

Розмноження. Гніздяться часто невеликими колоніями від 2 до 10 пар. Гнізда такі ж, як у решти норців, але, на відміну від інших, іноді по-справжньому можуть плавати. Іноді гнізда чорношиюї пірникози розташовуються поряд або навіть у середині колоній крячків, чайок. Повні кладки з 3–4 (рідше 5–6) білувато-

зеленуватих яєць розміром 36,3–49,0 × 27,3–34,0 мм трапляються в травні, квітні; насиджують обидва птахи протягом 20–21 дня. Самостійними пташенята стають не раніше ніж через три тижні. Розвиток і поведінка пташенят пірникози чорношиїї такі ж, як у всіх норців.

Живлення. Живляться майже винятково водними безхребетними, рідше – дрібною рибою.

Линяння. Дорослі линяють двічі на рік. Повне линяння – в післягніздовий період і неповне – в передшлюбний.

Вороги, паразити, хвороби. У гніздовий період основними ворогами є сірі ворони, болотяні луні і великі мартини. Дорослі птахи іноді гинуть у рибальських сітках. Хворіють на малафагоз, що викликається ектопаразитами – пухоїдами (*Aquaniformes podiceps*, *Pectipugus excornis* та ін.).

Оцінка чисельності. Звичайний для області вид, незважаючи на постійне зменшення чисельності. Причини – антропогенний фактор, деградація та зменшення кількості водойм.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та багатьох заказниках загальнодержавного та місцевого значення («Приорільський», «Солоний лиман», «Булахівський лиман», «Заплава р. Базавлук», «Заплава р. Самари» та ін.). Окрім заказників та інших природоохоронних територій, спеціальних заходів охорони не передбачено.

Соціальне значення. Малоцінний умовно мисливський птах. Прямого господарського значення не має. Може бути переносником хвороб, заразних і для людей.

Функціональне значення. Важлива ланка в екологічних ланцюгах водних екосистем.

ПІРНИКОЗА ЧЕРВОНОШИЯ

Поганка красношейная

Podiceps auritus Linnaeus, 1758

Slavonian Grebe

Ряд Пірникозоподібні *Podicipediformes*

Родина Пірникозові *Podicipedidae*

Рід Пірникози *Podiceps* Latham, 1787.

Інші назви: укр. – норець червоношийї, або рогатий; рос. – поганка рогатая.

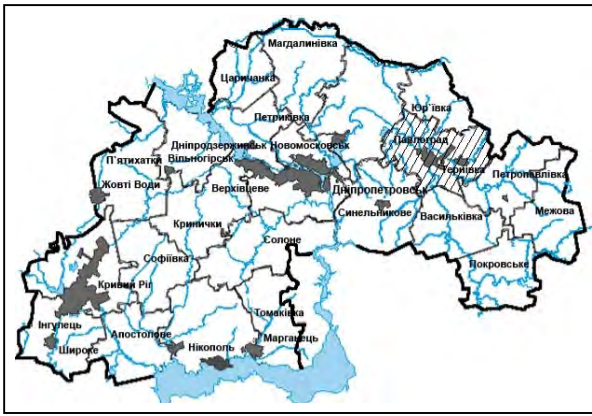
Таксономічна характеристика. Один із восьми видів роду, один із п'яти видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Довжина тіла самців 330–356, самок 320–341 мм. Довжина крил самців 132–156, самок 124–153, плесна 42–50, 41–46, дзьоба 20–27, 19–25 мм. Розмах крил 540–606, 590–594 мм. Вага 320–550, 250–376 г. Дзьоб прямий.

Забарвлення дорослих птахів однакове. У шийному оперенні на голові чорний комір, по боках голови і за очима пучки вохристо-рудих пер, що закінчуються рижками, між якими округлий чорний хохолок. Шия, воло і боки руді, голова і спина чорні, оперення низу – біле. Дзьоб чорний, ноги сірі; райдужка ока яскраво-червона. Молоді птахи схожі на дорослих у зимовому вбранні – верх темно-сірий, шия і низ тіла білі. Комірець і рижки відсутні. Дзьоб стає бурим. Від чорношийого норця відрізняється прямим дзьобом і рудою шиєю.

Поширення. Червоноший норці поширені в Європі, Азії, Північній Америці. В

Карта 5. Район траплянь пірникози червоношийої

Україні трапляється як перелітний птах у різних областях. Птахи зимують на Чорному морі, іноді на Дніпровських лиманах. У Дніпропетровській області пірникоза червоношия зареєстрована у Павлоградському районі (1982 – 1983 рр.)

Місцеперебування. Гніздиться найчастіше окремими парами на зарослих озерах, старицях, річкових затоках, водосховищах.

Під час перельотів тримається великих річок, водосховищ, озер. На території області – також на солончакових водоймах Присамар'я.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* Птахи з денною активністю, хоча під час міграцій активні і вночі. Весняні міграції припадають на квітень – травень, осінні – на вересень – листопад.

Розмноження. На гніздуванні влаштовуються роздільно окремими парами. Гнізда плавучі, з відмерлої рослинності. Розміщуються серед заростей очерету. Повна кладка з 3–6 зеленкувато-білих яєць у травні – червні. Розміри яєць 39–50 × 28–34 мм. Насиджують обидва птахи 22–25 днів. Розвиток і поведінка пташенят такі ж, як у всіх норців.

Живлення. Основу трофічного спектра складають дрібна риба і водні безхребетні (мушлі, черви, ракоподібні, личинки комах).

Линяння. Дорослі птахи, як усі норці, линяють двічі на рік. Повністю – у післягніздовий період і частково – у передшлюбний.

Вороги, паразити, хвороби. У гніздовий період основними ворогами є ворони сірі, лунь болотяний, великі маргини. Дорослі птахи іноді гинуть у рибальських сітках. Знайдені ектопаразити – пухойди: *Pseudomenopon frideus* і *Pectipygus excornis*. Інші хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. Завжди дуже низька.

Причини зміни чисельності. Антропогенне освоєння місць перебування, посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони не проводилося. Рекомендується охорона місць траплянь.

Соціальне значення. У зв'язку з низькою чисельністю, як на гніздуванні, так і на зимівлях, прямого соціального та господарського значення не має. Малоцінні мисливські птахи.

Функціональне значення. Складова ланка функціонування водних екосистем. Функціональна ланка в розповсюдженні малафагозу.

ПІРНИКОЗА СІРОЩОКА

Серощекая поганка

Podiceps grisegena Boddaert, 1783

Red-necked Grebe

Ряд Пірникозоподібні *Podicipediformes*

Родина Пірникозові *Podicipedidae*

Рід Пірникози *Podiceps* Latham, 1787.

Інші назви: укр. – сірощокий норець.

Таксономічна характеристика. Один із восьми видів роду, один із п'яти видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Podiceps grisegena grisegena* Boddaert, 1783.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Трохи менша за великого норця. Довжина тіла самців 440–456, самок 405–435, крила 160–193, 153–182, плесна 51–63, 49–60, дзьоба 34–52, 33–49, розмах крил 740–765, 720–735 мм. Вага 570–1000, 660–1000 г.

Забарвлення. У шлюбному вбранні верх голови і спини чорний. На потилиці невеликий чубчик. Щоки сірі, шия іржаво-червона, черевце біле. Дзьоб чорний з жовтою основою. Ноги чорні. Молоді та дорослі птахи у зимовому оперенні забарвлені більш блідо, нижня частина тіла біла до підборіддя, шия бура, чубчик відсутній. Від великого норця відрізняється бурою шиєю, сірими щоками, чорним забарвленням дзьоба, відсутністю комірця.

Поширення. Європа, Західний Сибір. В Україні трапляється на більшості територій, скрізь, де є придатні угіддя. У Дніпропетровській області – на озерах, водосховищах, у заплавах, де є зарості водної рослинності.

Echinostoma revolutum, трематоди часто викликають захворювання на ехіностомоз. Зареєстровані випадки хвороби на пташиний грип.

Оцінка чисельності. Чисельність постійно зменшується.

Причини зміни чисельності. Антропогенне освоєння місць перебування, зменшення кількості придатних для гніздування водойм та їх забруднення. Посилення фактора турбування.

Заходи охорони. Окрім заказників, спеціальних заходів охорони не передбачено. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та у багатьох державних і місцевих заказниках, організованих на водно-болотних угіддях. Інші заходи охорони не здійснювалися.

Соціальне значення. Малоцінні мисливські птахи. Раніше здобувалися у невеликій кількості для одержання так званого пташиного хутра. Шкода рибному господарству незначна, пірникози здобувають переважно дрібну короткоциклову рибу. Переносники деяких хвороб свійських птахів та людей (пташиний грип H5N1).

Функціональне значення. Природний регулятор чисельності об'єктів живлення у прісноводних водоймах. Елемент трансмісивного ланцюга пташиного грипу та переносник гельмінтозних та деяких інших захворювань.

ПІРНИКОЗА ВЕЛИКА

Чомга

Podiceps cristatus Linnaeus, 1758

Great Crested Grebe

Ряд Пірникозоподібні *Podicipediformes*

Родина Пірникозові *Podicipedidae*

Рід Пірникози *Podiceps* Latham, 1787.

Інші назви: укр. – норець великий, рос. – поганка большая.

Таксономічна характеристика. Один із восьми видів роду, один із п'яти видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Podiceps cristatus cristatus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції. У Дніпропетровській області охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Найбільша із пірникоз, але дрібніша за свійську качку. Довжина тіла самців 550–610, самок 540–570, крила 175–209, 168–199, плесна 59–71, 57–65, дзьоба 41–55, 38–50 мм. Розмах крил 835–900, 810–850 мм. Вага 596–1500, 586–1380 г. Тіло дещо сплюснене. Ноги короткі і зміщені до заднього кінця тулуба. Крила короткі загострені. Шия довга. Голова відносно невелика, прямий гострий дзьоб. Стернові пера розвинуті слабо.

Розмноження. Для гніздування найчастіше вибирають середні та великі водойми. Періоду розмноження передують дуже своєрідні шлюбні ігрища. Парування відбувається тільки на суші або гніздових площадках. Гнізда плавучі, або спираються на дно, збудовані з відмерлої рослинності, часто мокрі або навіть напівзатоплені. Пірникози великі гніздяться, в основному, парами, але можуть і невеликими колоніями. Повні кладки із 3–4 (іноді до 5–7) зеленувато-білих яєць, розміром 48,8–60,0 × 33,3–37,9 мм трапляються вже у травні, а іноді навіть у кінці квітня. Насиджують кладку обидва птахи протягом 27–29 днів. Пташенята добре плавають, але до двох тижнів найчастіше мандрують на спинах батьків. Повністю незалежними стають на 71–79-й день.

Живлення, на відміну від інших пірникоз, складає, головним чином, риба, рідше земноводні, комахи, ракоподібні, молюски.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Неповне передшлюбне линяння характеризується зміною всього оперення, крім першорядних махових та великих покривних пер крил. Повне линяння відбувається в зимовий період.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є в першу чергу сірі ворони та луні, від яких гине до 20 % кладок, а також великі мартини, лисиця, єнотовидний собака та сірий пацюк. Із ектопаразитів трапляються пухощі (*Aq. podiceps*, *P. trideus*, *P. excornis*). Ендопаразити представлені гельмінтами: *L. intestinalis* (цестоди), *Diplostomum spathaceum*, *Cotylurus pileatus* (трематоди). Зафіксовані захворювання пташиним грипом (збудник – штам H5N1).

Оцінка чисельності. Звичайний для області вид; в останні десятиріччя чисельність поступово зменшується.

Причини зміни чисельності. Антропогенне освоєння місць перебування, зменшення кількості придатних для гніздування водойм та їх забруднення. Посилення факторів турбування.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику, державних заказниках «Приорілля», «Солоний лиман», «Булахівський лиман» та у заказниках місцевого значення, у багатьох водно-болотних угіддях. Інші заходи охорони не впроваджувалися.

Соціальне значення. Малоцінні мисливські птахи. М'ясо невисокої якості з неприємним рибним запахом. Раніше широко використовувались шкурки з черева і грудей як практичне і гарне пташине хутро. При високій чисельності може завдавати шкоди рибному господарству, особливо у риборозплідних ставках. Переносник деяких гельмінтозних, малафагозних хвороб і пташиного грипу. У сучасних умовах має велике значення як біологічний індикатор ступеня забруднення водойм пестицидами і важкими металами, будучи останньою ланкою екологічного ланцюжка.

Функціональне значення. Природний регулятор чисельності прісноводної фауни риб та її оздоровлення. Епізоотична ланка в підтримці трансмісії грипу.

ПЕЛІКАН РОЖЕВИЙ

Розовий пелікан

Pelecanus onocrotalus Linnaeus, 1758

White Pelican

Ряд Пеліканоподібні (Веслоногоподібні)

Pelecaniformes (Steganopodiformes)

Родина Пеліканові *Pelecanidae*

Рід Пелікани *Pelecanus* Linnaeus, 1758.

Інші назви: укр. – пелікан рожевий, баба, бабура, баба-птиця, баба рожева.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду, один із двох видів роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатків 1, 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Дуже великі, масивного складу птахи. Довжина тіла 1400–1750 мм, крила 640–720, дзьоба 290–470, плесна 100–185, хвоста 190–210 мм. Розмах крил 2850–3100 мм. Вага до 11000 г. Крила широкі та довгі. Ноги короткі, всі чотири пальці з'єднані повністю перетинкою. Стернові пера короткі. Шия довга. Голова невелика з великим довгим сплющеним дзьобом, під яким на нижній щелепі великий горловий шкіряний міхур.

Забарвлення. Оперення дорослого птаха біле з рожевим відтінком (старі птахи майже зовсім рожеві), кінці крил чорні. На потилиці чуб з видовжених пер, на лобі шишкоподібне здуття. Навколо ока шкіра жовтого кольору, на волі жовта пляма. Молоді темно-бурі. Повного забарвлення оперення дорослого птаха набуває на третьому році життя. Від кучерявого пелікана відрізняється забарвленням і відсутністю гриви.

Поширення. Ареал охоплює Європу, Південно-Західну і Центральну Азію, Екваторіальну Африку. Зимує у Південно-Східній Азії, Африці. В Україні гніздиться на узбережжі Чорного моря, на прольоті та влітку трапляється в дельті Дунаю, межиріччі Дністра і Дніпра, на морських узбережжях, під час зальотів зрідка трапляється на всій території. Раніше у Дніпропетровській області можливо гніздився у плавнях Дніпра, під час міграцій траплявся по всій території (Вальх, 1911). Зараз практично зник.

Місцеперебування. Гніздиться на великих слабопроточних та стоячих прісних, порослих очеретом, багатих на рибу водоймах. Під час міграцій трапляється на морських узбережжях, лиманах, інших водоймах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні рожевий пелікан гніздовий, перелітний птах. На Дніпропетровщині тільки випадково залітний. Тримається на воді трохи по-іншому, ніж кучерявий пелікан: ніколи не

тримає шию вертикально вгору або нахиливши її донизу. Завжди закидає шию і голову назад на спину. Під час перельотів рожеві пелікани зазвичай летять клином на значній висоті. Голос не відрізняється від голосу кучерявого пелікана.

Розмноження. Статевозрілими стають на третьому році життя. Гніздяться, на відміну від кучерявих пеліканів, тільки колоніями і, тільки як виняток, окремими парами, іноді утворюють мішані поселення з кучерявим пеліканом, великим бакланом. Гнізда влаштовують на сплавинах біля відкритої води. Повна кладка із 2, рідше 1–3 білих яєць розміром $80,0\text{--}112,0 \times 50,0\text{--}75,0$ мм спостерігається у березні або квітні. Насиджує переважно самка протягом 30–39 днів. Молодь починає літати у віці близько 2,5 місяця. Відлітають починаючи з серпня.

Живлення. Живляться пелікани рибою переважно середнього розміру, виявлені у шлунках сазани сягали ваги 2 кг. Додаткова потреба у їжі досить велика. Так, місячне пташеня з'їдає за день до 1 кг риби.

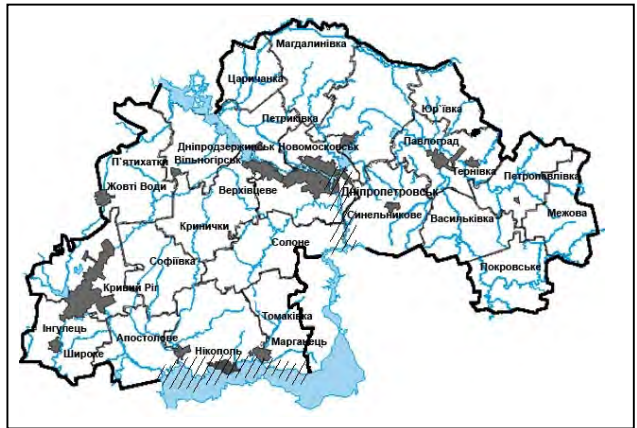
Линяння. Вивчене недостатньо. Повне линяння починається у кінці липня і до січня вже закінчується.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є лисиця, собака єнотовидний, пацюки та птахи (ворона сіра), які завдають шкоди популяціям, в основному, у гніздовий період. Вражаються ендопаразитами, котрі викликають лігульоз (*L. intestinalis*, *L. schistocephalus*, *L. soliclurus*) та трематоз (*Cotylurus*, *Posthodiplostomum*, *Cuticola*).

Оцінка чисельності. Вальх (1911) указує, що на початку ХХ століття рожевий пелікан був випадково залітним і, можливо, гніздовим птахом у плавнях нижнього Дніпра. У монографії «Птицы Советского Союза» (т. I, стор. 60) відзначається, що зграї кочівних пеліканів долітали вверх по течії Дніпра до Дніпропетровська. Більше достовірних спостережень по області немає. Вірогідно, цей вид у регіоні зник.

Причини зміни чисельності. Інтенсивне освоєння водно-болотних угідь, порушення їх гідрологічного режиму, посилення фактора неспокою, зарегулювання стоку Дніпра.

Заходи охорони. Рекомендується охорона і збереження місць гніздування. Зменшення впливу фактора неспокою.

Карта 8. Основні райони колишніх зальотів пелікана рожевого

Соціальне значення. Промислового значення не має. У зв'язку з характером життя може завдавати деякої шкоди рибному господарству, але, враховуючи низьку чисельність рожевого пелікана і велике естетичне значення, цей вид заслуговує на повну охорону.

Функціональне значення. Природний регулятор чисельності риб у дельтових біогеоценозах.

ПЕЛІКАН КУЧЕРЯВИЙ

Кудрявий пелікан

Pelecanus crispus Bruch, 1832

Dalmatian Pelican

Ряд Пеліканоподібні (Веслоногоподібні)

Pelecaniformes (Steganopodiformes)

Родина Пеліканові *Pelecanidae*

Рід Пелікани *Pelecanus* Linnaeus, 1758.

Інші назви: укр. – баба кучерява, або баба сіра.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду, один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 1 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Довжина тіла близько 1800 мм. Довжина крил самців 725–770, самок 685–700, плесна 112–115, дзьоба 320–450, хвоста 200–230, розмах крил близько 2000 мм. Вага до 12000 і навіть 13000 г. Зовнішні морфологічні ознаки схожі з попереднім видом.

Забарвлення дорослих птахів однакове. У шлюбному вбранні пера сірувато-білі, без рожевого відтінку, кільце шкіри навколо очей сіре. На волі у гніздовий період жовта пляма. Пір'я на потилиці і верхній частині шиї видовжене, трохи закручене і утворює кучеряву гриву. Дзьоб і ноги сірі. У доросле оперення вбирається на третьому році. Від рожевого пелікана відрізняється відсутністю рожевого відтінку в оперенні, кольором ніг та шкіри навколо очей, а також тим, що, плаваючи, шию тримає зігнутою, як у польоті, а не закидає на спину.

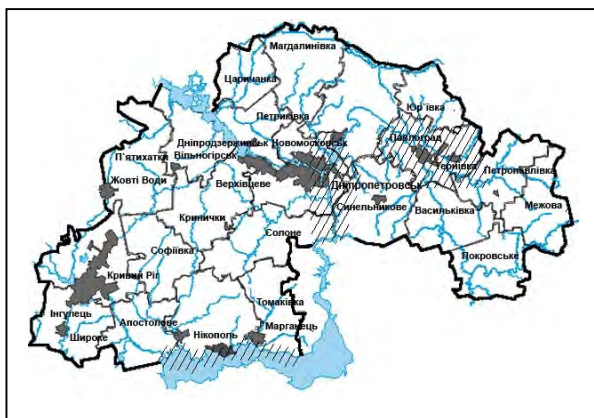
Поширення. Поширений кучерявий пелікан спорадично в Південно-Східній Європі, Передній і Середній Азії. Зимує на узбережжі Середземного моря і Перської затоки, на півночі Індії і в Північно-Східному Китаї. В Україні трапляється в дельті Дніпра і Дністра. Залітних птахів можна зустріти в різних місцях України. У Дніпропетровській області цей вид раніше найчастіше траплявся, а, можливо, і гніздився, у Нікопольських плавнях до затоплення Каховського моря. У теперішній час зрідка трапляється як залітний птах на водосховищах

(Запорізьке, Каховське), а іноді і як літучий по великих затоках Дніпра (Велика Осокорівка) та солончакових лиманах (Павлоградський район).

Місцеперебування. Багаті на рибу водойми з мілководдями та надводною рослинністю. Найчастіше це дельти річок, великі озера, узбережжя морів. На Дніпропетровщині – водосховища, затоки Дніпра, лимани.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території області пелікан кучерявий є рідкісним залітним, іноді літучим, птахом з денною активністю. З води піднімається досить легко. По землі рухається повільно, може сідати на дерево. Весною птахи з'являються на початку квітня, іноді раніше, відлітають досить пізно, з жовтня по листопад. Перелітні зграї можуть бути досить великими – до 300 і більше особин. На території області трапляються лише поодинокі, частіше молоді птахи, або невеликі групи від 2 до 6 особин.

Розмноження. Птахи-моногами, утворюють постійні пари. Зрілості досягають у трирічному віці. Гніздяться колоніями. Гніздо (найчастіше з гілок, очерету та інших водних рослин) у вигляді великих куп будують на мілководдях. Повна кладка із 2–3, рідше 4–5 великих бруднуватобілих яєць розміром 86–102 × 53–65 мм спостерігається вже на початку травня.

Карта 9. Основні райони зальотів пелікана кучерявого

Насиджує більше самка протягом 39–40 днів. Пташенята вилуплюються голі і сліпі, і залишаються в гнізді близько двох місяців. Повний цикл розвитку пташенят 75 днів.

Живлення. Живляться винятково рибою, яку здобувають, заганяючи її на мілководдя, часто об'єднуючись з бакланами.

Линяння. Молоді птахи одягають доросле вбрання на третьому році життя. Повне линяння починається зразу після кінця періоду розмноження і триває до жовтня і навіть листопада.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є деякі птахи (хижі, ворона сіра) та ссавці (лисиця, собака єнотовидний, пацюки), які розоряють гнізда, знищують яйця і пташенят. Ці птахи хворіють на лігульоз (збудники: *L. intestinalis*, *D. interrupta*), трематоз (збудники: *Diplostomum spathaceum*, *C. hilcatus* та *P. cuticola*), пташиний грип та малярію (збудник *Plasmodium durae*).

Оцінка чисельності. Зникаючий, залітний, іноді літуючий птах, який, можливо, гніздився у плавнях до затоплення їх Каховським морем. Зараз трапляється дуже рідко, найчастіше поодинці, рідше до 5 – 6 особин.

Причини зміни чисельності. Інтенсивне освоєння водно-болотних угідь. Посилення фактора турбування.

Заходи охорони. Рекомендується охорона місць гніздування та концентрації птахів.

Соціальне значення. В місцях концентрації пелікани можуть завдавати певної шкоди рибному господарству, але, враховуючи їх незначну чисельність, заслуговують на збереження. Переносники гельмінтозних та деяких інших захворювань.

Функціональне значення. Невід’ємна складова дельтових екосистем. Природний регулятор чисельності та оздоровлення фауни риб.

БАКЛАН ВЕЛИКИЙ

Большой баклан

Phalacrocorax carbo Linnaeus, 1758

Cormorant

Ряд Пеліканоподібні (Веслоногоподібні) – *Pelecaniformes* (*Steganopodiformes*)

Родина Бакланові (*Phalacrocoracidae*)

Рід Баклани *Phalacrocorax* Brisson, 1760

Таксономічна характеристика. Один із 25 видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України. Один із двох видів роду у фауні

Дніпропетровської області, представлений підвидом *Phalacrocorax carbo sinensis*.

Статус. Вид занесений до Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 4).

Морфологічні ознаки. Птахи розміром з гуску. Довжина тіла самців 880–1000, самок 800–900 мм. Довжина крил 333–383, 325–365, плесна 60–75, дзьоба 59–75, самок 52–62, хвоста 135–180 мм. Розмах крил самців 1270–1560, самок 1230–1500 мм. Вага коливається від 1600 до 3600 г.

Забарвлення. Оперення самців і самок однакове чорне з синювато-зеленим блиском на спині і крилах. Щоки і підборіддя білі. У шлюбному оперенні голова зверху і шия білуваті, на стегнах ледве помітні білі плями. Молоді птахи темно-бурі, знизу бурувато-білі.

Поширення. Баклан великий поширений у Європі й Азії, від Франції до Японії. В Україні поширений в основному в південній частині, переважно в низинах великих річок (Дунай, Дністер, Дніпро). У Дніпропетровській області трапляється на водосховищах, деяких островах Дніпра, рибгоспах. З початку 1980-х років спостерігається на гніздуванні на річках та водосховищах у регіоні (р. Кам’янка у

Покровському р-ні), на водосховищах (Дніпродзержинському – у межах Верхньодніпровського р-ну, поблизу с. Мишурич Ріг, Запорізькому – на островах Великий Махортет, поблизу с. Грушувате-Криничне Синельниківського р-ну, на острові поблизу острова Таволжаний, поблизу с. Федорівка у Запорізькій області). Зимують на Чорному та Азовському морях, іноді на материкових незамерзлим водоймах.

Місцеперебування. Баклани – мешканці морів, великих озер і гирл великих річок та островів. Віддають перевагу скелястим берегам, островам і берегам, зарослим очеретом і деревами.

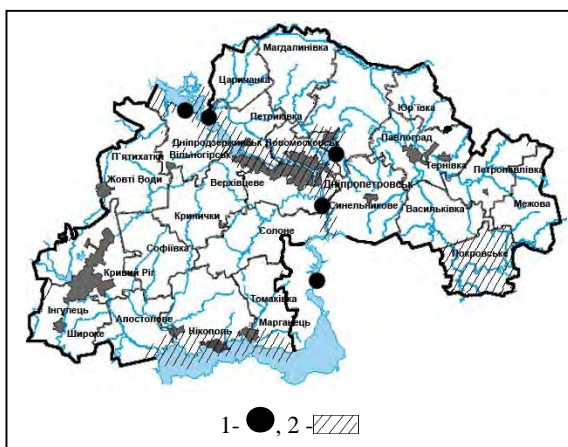
Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Перелітні в регіоні птахи з денною формою активності. По землі ходять погано, добре плавають та пірнають, але у зв'язку з тим, що пір'я швидко намокає, їм необхідно періодично його сушити. Пірнають на глибину до 4 м. З води підіймаються з розгону (приблизно 100 м) і тільки потім злітають. Птахи з'являються у березні, відлітають у жовтні – листопаді.

Розмноження. Великі баклани – моногами, досягають статевої зрілості у трирічному віці. Найчастіше гніздяться колоніями. Гнізда досить великі, споруджені з гілок, очерету та іншого матеріалу залежно від місць гніздування (дерева, чагарник, очерет). Часто утворюють колонії з іншими навколводними птахами. Повна кладка з 4–5 яєць, розміром 56–68 × 35,4–43 мм, спостерігається уже в травні. Насиджують обидва птахи протягом 28–30 днів. Пташенята вилуплюються голі і сліпі. У віці сім тижнів пташенята можуть перепурхувати, а через 8,5 тижня покидають гніздо.

Живлення. Живляться в основному рибою розміром 20–25 см. Протягом доби вилітають за їжею двічі. Дорослі птахи з'їдають за один день до 1 кг риби. Рибу у воді переслідують, тобто ловлять не з присади, а навздогом.

Линяння. У молодих птахів два линяння на рік: часткове у серпні – вересні і повне у квітні – жовтні. Повністю доросле вбрання у птахів спостерігається на четвертому році життя.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є деякі птахи (ворона сіра, сорока) та ссавці (лисиця, собака єнотовидний, пацюки), які розорюють гнізда. Баклани хворіють на малофагоз (збудники: пухоїди *Pectinopygus excornis*, *Er-*

Карта 10. Основні місця гніздування (1) та міграцій (2) баклана великого

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є деякі птахи (ворона сіра, сорока) та ссавці (лисиця, собака єнотовидний, пацюки), які розорюють гнізда. Баклани хворіють на малофагоз (збудники: пухоїди *Pectinopygus excornis*, *Er-*

dicola expalida), на лігульоз (збудники: *L. intestinalis*) та на трематоз (збудники: *C. pileatas*, *P. cutilula* і *D. spathacenur*), а також на пташиний грип.

Оцінка чисельності. На початку сторіччя Вальх (1911) відмічав баклана як гніздового птаха в заплавах Дніпра. З утворенням Каховського водосховища і знищенням Нікопольських заплав великий баклан на території області реєструвався як рідкісний залітний птах. Знову з'явився цей птах на гніздування у 1983 році – спочатку у Покровському районі, в заплаві р. Кам'янка, і досить швидко розповсюдився по території області. Зараз зареєстровано його гніздування на Дніпродзержинському та Запорізькому водосховищах, деяких островах Дніпра, у рибгоспах, хоча загальна чисельність цього виду в області всього складає понад 200–300 гніздових пар.

Причини зміни чисельності. Розширення гніздового ареалу, пов'язане із загальним зростанням чисельності популяції.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони не впроваджувалося.

Соціальне значення. Раніше використовувалися шкурки для прикрас, рідше – споживали м'ясо. У деяких народів баклан був за ручного птаха-рибалку. У зв'язку з тим, що птахи живляться в основному рибою, вони можуть іноді завдавати помітної шкоди рибному господарству (особливо в умовах ведення інтенсивного рибництва). Утворення великої кількості гнізд на дереві при колоніальному поселенні сприяє випадінню деревостану. В місцях масового поселення екскреції сприяють утворенню сухостою і знищенню травостою.

Функціональне значення. Баклан великий – невід'ємна складова екосистеми. Природний регулятор чисельності фауни риб та її оздоровлення. Бере участь у формуванні вторинної продукції водних екосистем та у ґрунтоутворенні в прибережних та острівних екосистемах.

БАКЛАН МАЛИЙ

Малый баклан

Phalacrocorax pygmaeus Pallas, 1773

Pygmy Cormorant

Ряд Пеліканоподібні (Веслоногоподібні) *Pelecaniformes* (*Steganopodiformes*)

Родина Бакланові *Phalacrocoracidae*

Рід Баклани *Phalacrocorax* Brisson, 1760.

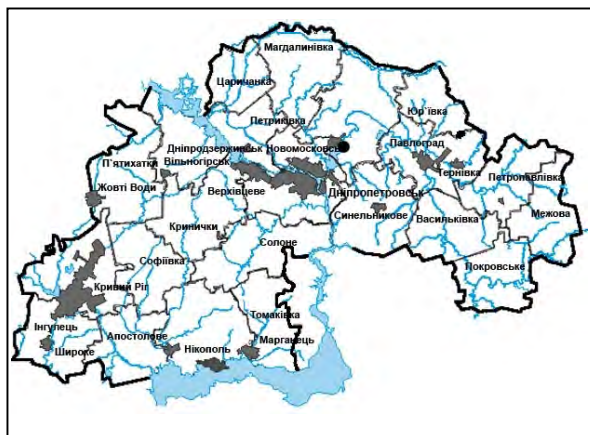
Таксономічна характеристика. Один із 25 видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України. Один із двох видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. За розмірами майже вдвічі менший великого баклана. Довжина тіла 450–550 мм, крила 193–205, плесна 36–38, дзьоба 28–32, хвоста 140–150 мм. Розмах крил 800–900 мм. Вага 650–800 г. Голої ділянки шкіри біля дзьоба немає.

Забарвлення бурувато-чорне із зеленувато-металічним відтінком і рідкими білими краплеподібними рисками, голова і шия темно-коричневі, дзьоб і ноги чорні, райдужка ока темно-коричнева. У молодих горло білувате.

Поширення. Поширений у Південній Європі, Північній Африці, Західній і Середній Азії. На території України гніздиться в дельтах Дунаю та Дністра, на Сиваші. Зимує в гирлах річок та на морському узбережжі, іноді у глибині суходолу. У Дніпропетровській області трапляється як залітний вид.

Карта 11. Місце реєстрації баклана малого

Місцеперебування. Прісноводні водойми з багатою водною рослинністю, мілководдя морів, лимани.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний птах. На Дніпропетровщині – рідкісний залітний. Зареєстрований лише 7 травня 2001 року у кількості чотирьох птахів на ставках Самарського рибгоспу у Новомосковському районі (В. В. Сижко, П. Бредбір, 2006). Політ переважно легкий і більш швидкий, ніж у великого баклана, із спокійними рідкими помахами крил. Іноді птах короткий час зовсім не працює ними. Тримається, за винятком шлюбного періоду, парами або поодиноці, восени – невеликими зграями. Відмінно плаває і пірнає. Відпочиває на куцах, деревах, очереті й інших високих місцях. В цілому мовчазний птах, крім шлюбного періоду, коли видає звуки подібні до крикання качок.

Розмноження. На місця гніздування баклани прилітають у березні – квітні. Гніздяться в основному колоніями, як правило, з іншими видами (великим бакланом, кваками), або окремими парами. Іноді поселяються у колоніях чапель. Гнізда влаштовують в очереті, куцах і деревах. Повна кладка – 4–7 яєць розмірами 42,4–53,5 × 38,7–31,3 мм. У першій половині травня обидва птахи починають насиджувати кладку. Інкубація яєць продовжується приблизно місяць. Пташенята починають літати у віці 2,5 місяця.

Живлення. Живиться дрібною (до 12–15 см) рибою та ракоподібними.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік: часткове передшлюбне линяння у них спостерігається у грудні і повне післяшлюбне – з червня по жовтень.

Оцінка чисельності. Загальна чисельність малого баклана в Україні складає кілька десятків гніздових пар (Червона книга України, 1994), хоча ще у 70-х роках ХХ сторіччя цей вид був досить звичайним у Дунайських плавнях.

Причини зміни чисельності. Деградація місць гніздування, знищення людиною у рибгоспах.

Заходи охорони. На території області не впроваджувалися.

Соціальне значення. При великій кількості може завдавати шкоди рибному господарству, особливо в ставках, які розташовані поблизу місця гніздування.

Функціональне значення. Природний регулятор чисельності риб, у регіоні – не визначене.

БУГАЙ

Большая выпь

Botaurus stellaris, Linnaeus, 1758

Bittern

Ряд Лелекоподібні (Голінастоподібні)

Ciconiiformes (Gressoriformes)

Родина Чаплеві *Ardeidae*

Рід Бугай *Botaurus Stephens*, 1819.

Інші назви: водяний бик, водяний бугай, бухало.

Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду, єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Botaurus stellaris stellaris*, Linnaeus 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. В регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Птахи порівняно великі (більші за ворон), відносно коротконогі, з великою головою, масивним прямим дзьобом і товстою шиєю. Довжина тіла 700–800, крила 260–362, плесна 90–105, дзьоба 63–85, хвоста 113–116 мм. Розмах крил 1250–1350 мм. Вага до 1000–1700 г.

Забарвлення самців і самок однакове. Зверху вохристо-жовте з бурими і чорними плямами і рисками. Верх голови чорний, вуса темно-бурі, на потилиці видовжені пера з жовтими кінчиками, низ тіла вохристо-жовтий з видовженими бурими плямами. Ноги та дзьоб зеленкувато-жовті. Молоді птахи забарвлені світліше, вуса менш помітні.

Поширення. Майже вся Європа, Азія (крім північних районів). В Україні поширений по всій території за винятком гірських районів. У Дніпропетровській області трапляється скрізь, де є необхідні умови. Зимує у Південній Європі, Азії, Африці, незначна кількість особин зимує на півдні України.

Місцеперебування. Оселяються бугаї в густих заростях очерету, осікнягу, рогозу по берегах заплав, річок, водосховищ, озер, боліт, лиманів, ставків та інших водойм, де є значні площі цих рослин.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території об-

ласті гніздовий, перелітний птах із нічною активністю.

Удень веде дуже обережний спосіб життя, ховаючись у заростях і майже не рухаючись. При небезпеці бугаї витягує голову і шию вертикально, стає схожим на пучок сухих стебел очерету.

Завдяки такій поведінці і захисному забарвленню стає практично непомітним. Птахи тримаються в

основному поодиночці і тільки в гніздовий період – парами.

Навесні самці видають дуже характерні крики, низький гул, який нагадує ревіння бугая, за що й дістали свою назву.

Ці звуки птахи подають, занурюючи дзьоба у воду.

На місця гніздування бугаї прилітають у кінці березня – квітні; відлітають починаючи з вересня і у жовтні – листопаді.

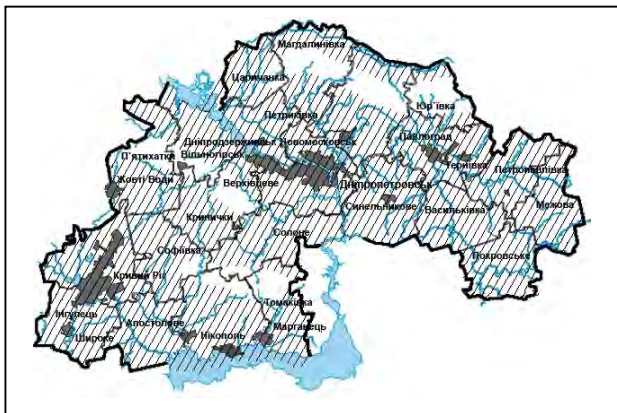
Розмноження. Птахи-моногами. Гніздяться в заростях. Гнізда, збудовані зі стебел та листя, розташовуються на заломках очерету, купках відмерлої рослинності або прямо на ґрунті у береговій зоні. Повна кладка з 3–5 (рідше 6 і навіть 7) глинясто-сірих яєць розміром 47,5–54 × 37,0–38,1 мм спостерігається вже в травні. Насиджують обидва птахи, але самка значно більше, протягом 25–26 днів. Пташенята сидять у гнізді майже місяць, а починають літати у двомісячному віці.

Живлення. Живляться бугаї в основному тваринною їжею – рибою, жабами, пуголовками, комахами, зрідка – гризунами.

Линяння. Молоді птахи змінюють гніздове оперення з липня до січня. У дорослих одне повне линяння з серпня по січень.

Вороги, паразити, хвороби. Головні вороги – лисиця і ворона сіра, які розорюють гнізда. На молодих і дорослих птахів полює яструб великий, на молодих – лунь очеретяний. З ектопаразитів спостерігається пухоїд *Ardiicda expalida*. Іноді хворіють на трематоз (ехіностоматоз), збудниками якого є *Echinostoma revolutum* та *E. hypodertum*.

Оцінка чисельності. Протягом усього періоду спостереження – звичайний, а місцями навіть числений вид із середньою щільністю у 3 бали.

Карта 12. Основні райони гніздування бугая

Причини зменшення чисельності. Деяке зменшення чисельності за останні десятиріччя пов'язане з освоєнням і трансформацією водно-болотних угідь та висиханням місцевих водойм.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику і водно-болотних угіддях державного заказника «Богданівський» заказниках місцевого значення «Заплава р. Базавлук» і «Заплава р. Самари». Необхідно збільшити кількість місцевих заказників на зарослих озерах.

Соціальне значення. Соціального і господарського значення не має.

Функціональне значення. Природні регулятори численності деяких видів тварин водно-болотного комплексу – невід'ємний компонент біогеоценозів.

БУГАЙЧИК

Малая выпь

Ixobrychus minutus Linnaeus, 1766

Little Bittern

Ряд Лелекоподібні (Голінастоподібні)

Ciconiiformes (Gressoriiformes)

Родина Чаплеві *Ardeidae*

Рід Бугайчики *Ixobrychus* Billberg, 1828.

Інші назви: укр. – квага, рос. – волчок.

Таксономічна характеристика. Один з 10 видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Ixobrychus minutus minutus*, Linnaeus, 1766.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. В регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Найдрібніша чапля розміром із галку з відносно довгою шиєю і короткими ногами. Довжина тіла 330 – 380, крила 140–160, плесна 45–52, дзьоба 40–52, хвоста 51–55 мм. Розмах крил 520–580 мм. Вага 120–150 г. Довжина дзьоба дорівнює довжині голови. Гомілка оперена майже до з'єднання з цівкою.

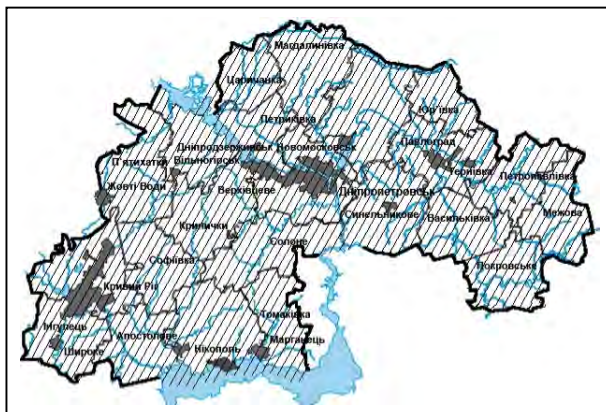
Забарвлення. Дорослі самці зверху чорні із зеленим відливом, боки і нижня частина тулуба світло-вохристі з темними і світлими видовженими плямами на боках. На крилах великі жовті плями. Самка відрізняється коричнево-бурим кольором спини і плечових пер. Низ тіла з бурими смугами. Молоді птахи схожі на самок, але верх тіла у них рудувато-бурий зі світлими оторочками пер. Дзьоб жовто-зелений, ноги зелені. Від інших чапель відрізняється меншим розміром і забарвленням.

Поширення майже по всій Європі, крім півночі, по Західній Азії, Африці. В Україні розповсюджений по всій території, де є зарослі водойми. У Дніпропетровській області поширений по всій території у відповідних умовах. Зимують бугайчики, в основному, у середземноморських країнах і Африці.

Місцеперебування. Віддають перевагу біотопам, розташованим на берегах річок, водосховищ, а також озерам, лиманам, ставкам, де є зарості очерету, осікнягу, чагарників тощо. Менш вимогливі до площі гніздових біотопів, тому частіше, ніж інші чаплі, поселяються на штучних водоймах із порівняно малими площами прибережних заростей.

Біологічні особливості. *Характер перебування.*

Активність. На території області гніздовий перелітний птах із нічною активністю. В період вигодовування пташенят часто активний і вдень. Веде потайливий спосіб життя. Сидячи у заростях, в разі небезпеки бугайчик витягує вгору шию і дзьоб і стає зовсім непомітним серед рослин завдяки цій позі і захисному забарвленню.

Карта 13. Поширення бугайчика

Тримаються, на відміну від інших чапель, в основному, поодинокі. Навесні самець видає дуже характерний глухий крик «пумб». На місце гніздування ці птахи прилітають на початку квітня, осінній відліт спостерігається з кінця серпня.

Розмноження. Птахи-моногами. Гніздяться окремими парами, колоній не створюють. Найкращими місцями для гніздування є густі зарості очерету та комишу.

Повна кладка від 4 до 9 (найчастіше 5–6) білих яєць розміром $31,9\text{--}39,0 \times 23,3\text{--}28,0$ мм, спостерігається вже в травні, іноді червні. Насиджують обидва птахи протягом 20 днів. Пташенята, вкриті сіруватим пухом, сидять у гнізді близько трьох тижнів, починають літати у місячному віці.

Живлення – водними і прибережними комахами, жабами та пуголовками, молюсками, ракоподібними, павуками та іншими безхребетними.

Линяння. Сезонний диморфізм відсутній, птахи мають одну повну линьку, яка починається у серпні і не закінчується до відльоту. Часткове линяння гніздового оперення відбувається вже в першу осінь.

Вороги, паразити, хвороби. На бугайчиків полюють хижі птахи, ворона сіра, а також деякі ссавці (лисиця). Ці птахи хворіють на нематодози (збудники *Contracoecum spiculigerum*, *C. microcephallatum*).

Оцінка чисельності. За даними орнітологічних спостережень бугайчик був і є звичайним для області птахом, хоча його чисельність у другій половині ХХ сторіччя дещо зменшилася.

Причини зміни чисельності. Скорочення площ та зникнення середнього розміру водних екосистем. Освоєння і трансформація водно-болотних угідь. Випалювання заростей очерету. Збільшення фактора турбування з боку людини.

Заходи охорони. Не здійснювалися. Необхідна організація охорони місць гніздування та недопущення випалювання очерету.

Соціальне значення. Соціального та господарського значення не мають. Птахи є окрасою природних ландшафтів.

Функціональне значення. Ці корисні птахи здійснюють обмінні процеси між водними і наземними біогеоценозами. Природні регулятори чисельності гідробіонтів.

КВАК

Кваква

Nycticorax nycticorax Linnaeus, 1758

Night Heron

Ряд Лелекоподібні (Голінастоподібні) *Ciconiiformes* (*Gressoriformes*)

Родина Чаплеві *Ardeidae*

Рід Кваки *Nycticorax* T. Forster, 1817

Інші назви: укр. – кваква.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Nycticorax n. nycticorax*.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. За розмірами близький до малої білої чаплі, має порівняно короткі ноги та коротку шию. Довжина тіла 580–650, крила 260–312, плесна 65–87, дзьоба 58–80, хвоста 76–116 мм. Розмах крил 1050–1120 мм. Вага 400–800 г. Дзьоб прямий і гострий.

Забарвлення. Самець і самка забарвлені однаково. Голова зверху, передня частина спини і плечі чорні із зеленим металевим блиском. Шия, крила і надхвістя попелясто-сірі, лоб і низ тіла білі. У дорослих птахів навесні і влітку по боках потилиці з'являються кілька довгих білих оздоблювальних пер. Дзьоб чорний, ноги жовті або зеленкуваті, очі червоні. Забарвлення молодого птаха буре з вохристими трикутними плямами на спині і крилах. Від інших чапель квак відрізняється загальним сіруватим кольором оперення, низькою посадкою, втягнутою головою.

Поширення. Квак звичайний поширений в Африці, Південній Європі й Азії до Китаю та в Японії. В Україні розповсюджений по всій території, крім гірських районів Карпат і Криму та південно-східних степових районів. У Дніпропетровській області трапляється у більшості районів, де є необхідні умови. Зимує в Африці.

Місцеперебування. Характерними місцями перебування є деревні і чагарникові зарості по берегах різних водойм (водосховищ, заплав, боліт, невеликих та середніх за розміром озер).

Біологічні особливості. *Характер перебування.* Активність. На території області гніздовий перелітний птах із присмерковою і нічною активністю. Кваки прилітають в кінці березня та на початку квітня. Осінній відліт – з кінця серпня і до кінця вересня.

Розмноження. Птахи-моногами. Гніздяться як самостійними, так і змішаними колоніями разом з іншими голінастими. В регіоні це найчастіше з сірою чаплею і малою чепурою. Найчисленніша колонія квака спостерігалася у Самарській затоці – так звана «Новоселівська колонія» – у заростях очерету, де гніздилися малі і великі чепури, руді чаплі і близько 150 пар квака. Повна кладка має 4–6 зеленувато-блакитних яєць розміром 43,7–56,5 × 31,0–38,0 мм. У квітні – травні насиджують обидва птахи кладку протягом 21–23 днів. Пташенята залишаються у гнізді 5–6 тижнів.

Живлення. Основу складають жаби, дрібна риба, комахи (переважно водні та коловодні) та інші гідробіонти.

Линяння. Загальна схема линяння така ж, як і у інших чапель. Молоді птахи линяють у період між серпнем і груднем. Передшлюбне линяння – між січнем – лютим і квітнем, післяшлюбне – між серпнем і листопадом.

Вороги, паразити, хвороби. Схожі з іншими ворогами чапель невеликого та середнього розміру. Серед пухоїдів спостерігається *Ardicola expallida*. Кваки хворіють на нематодози (збудник *C. spiculigerum*, *Pogosomum spinipherum*, *Hysteramorfa trilosa*).

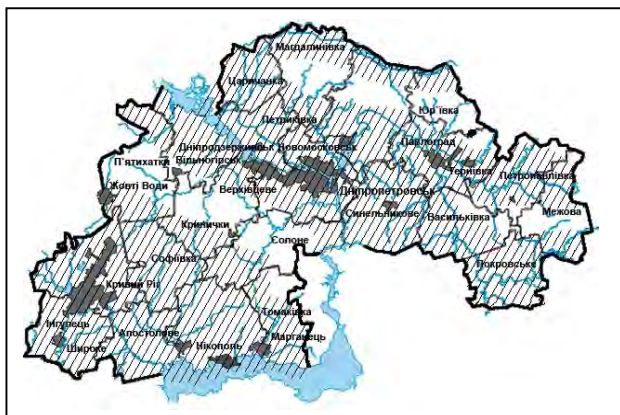
Оцінка чисельності. Протягом усього періоду звичайний, місцями численний птах. Подекуди у зв'язку з освоєнням і трансформацією біотопів численність зменшується, але збільшується в інших.

Причини зміни чисельності. Антропогенний вплив на місцеперебування птахів.

Заходи охорони. Рекомендується охорона місць гніздування.

Соціальне значення. Соціального та господарського значення не має. Кваки – окраса природних ландшафтів.

Функціональне значення. Корисні птахи, які відіграють велику роль у природі, сприяючи обміну речовин між водними і наземними екосистемами. Важливий компонент водно-болотних біогеоценозів.

Карта 14. Основні райони гніздування квака

ЧАПЛЯ ЖОВТА

Желтая цапля

Ardeola ralloides Scopoli, 1769

Squacco Heron

Ряд Лелекоподібні (Голінастоподібні) *Ciconiiformes*
(*Gressoriformes*)

Родина Чаплеві *Ardeidae*.

Рід Жовті чаплі *Ardeola* Boie, 1822.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Чапля жовта трохи менша за малу чепуру, має відносно коротку шию та ноги. Довжина тіла 440–470, крила 202–240, плесна 55–65, дзьоба 58–70, хвоста 75–85 мм. Розмах крил 800–920 мм. Вага 230–370 г. Самки дещо менші за самців.

Забарвлення. Самці і самки забарвлені однаково. У шлюбному вбранні верх голови і шия вохристо-жовті з чорними смужками. На шії і спині видовжені стрічкоподібні, білі з чорною облямівкою, пера, на потилиці чуб, у самки ці пера трохи коротші. Низ голови, шия, спина, плечові пера з винно-рожевим відтінком. Горло, хвіст і черево білі. Ноги зеленкувато-жовті, дзьоб блакитний. У міжшлюбному вбранні оздоблювальні пера відсутні, дзьоб зеленкувато-жовтий. Молоді схожі на дорослих у міжшлюбному вбранні. Від інших чапель жовта відрізняється розмірами, низькою посадкою, рудувато-жовтим оперенням і кольором дзьоба.

Поширення. Південна Європа, Західна і Середня Азія, Африка. В Україні мешкає в основному в плавнях великих річок (Дніпро, Дністер, Дунай), значно менше в інших регіонах півдня. У Дніпропетровській області раніше траплялася досить широко по всій території, в теперішній час – зрідка у Новомосковському, Павлоградському, Царичанському, Дніпропетровському, Криворізькому та деяких інших районах. Зимує біля Середземноморського узбережжя Європи й Африки.

Місцеперебування. Плавні річок, водосховища, великі озера, лимани і навіть ставки, відстійники і шламосховища, з наявними макрофітними угрупованнями та чергуванням відкритих плес.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території області гніздовий перелітний птах із денною активністю. На місцях гніздування з'являється у квітні. Відліт жовтої чаплі починається з серпня і продовжується у вересні.

Розмноження. Птахи-моногами. Гніздяться колоніями разом з іншими голінастими. В наших умовах – у змішаних колоніях на деревах або в заростях очерету. Повна кладка з 4–5 (порівняно з іншими чаплями дрібних) зеленкувато-блакитних яєць розміром 39–46,5 × 27–33,7 мм у травні. Насиджують обидва птахи (але в основному самка) протягом 24 днів. Пташенята залишаються у гнізді 5–6 тижнів і потім до відльоту ведуть кочовий спосіб життя.

Живлення. Живляться дрібними хребетними (жабенята, пуголовки, ящірки), комахами та гідробіонтами.

Линяння. Загальна схема, як і в інших чапель. Мо-

лодь линяє між липнем і груднем. Передшлюбне линяння – між січнем і травнем, післяшлюбне, повне, – між липнем і груднем.

Вороги, паразити, хвороби. Вороги ті ж самі, що для квака, бугая і бугайчика. Знайдені ектопаразити *A. expallida* і *Colpocephalum decimfascratum*. Із ендопаразитів трапляється трематода *Pegosotum spinipherum*.

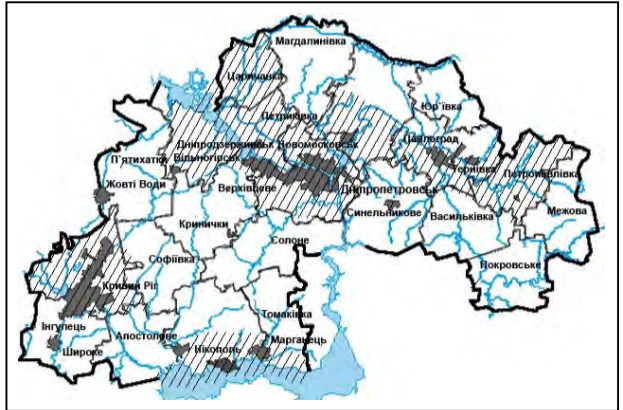
Оцінка чисельності. На початку сторіччя в більшості районів, особливо в заплавах Дніпра і більшості річок, жовта чапля була звичайним птахом, але з 1950-х років стала рідкісним. Наразі є зникаючим видом.

Причини зміни чисельності. Значна трансформація угідь. Антропогенний фактор, а також глобальні процеси збіднення популяції.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику, у державних заказниках «Приорільський», «Солоний лиман», «Булахівський лиман» та заказнику місцевого значення «Новоселівський». Необхідно організувати заказник у Самарській затоці Дніпровського водосховища.

Соціальне значення. Соціального та господарського значення не має. Дуже гарні птахи є окрасою природи.

Функціональне значення. У зв'язку з малою чисельністю функціональна роль непомітна. В регіоні не визначена.

Карта 15. Основні райони траплянь чаплі жовтої

ЧЕПУРА ВЕЛИКА

Большая белая цапля

Egretta alba Linnaeus, 1758

Great White Egret

Ряд Лелекоподібні (Голінастоподібні) *Ciconiiformes*
(*Gressoriiformes*)

Родина Чаплеві *Ardeidae*

Рід Чепури *Egretta* T. Forster, 1817

Інші назви: укр. – чапля велика біла.

Таксономічна характеристика. Один з 12 видів роду.

Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Egretta a. alba* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. В регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Велика біла чапля трохи менша за сіру. Довжина тіла 820–1020 мм. Довжина крил 395–510, плесна 165–215, дзьоба 116–145, хвоста 175–200 мм. Розмах крил 1460–1700 мм. Вага 800–1600 г.

Забарвлення. У шлюбному вбранні оперення сніжно-біле. На голові видовжений чубчик, на спині довгі, ажурні, дуже гарні розсуковані пера, так звані егретки, які здавна використовувались як прикраси. Гола шкіра біля дзьоба зелена, ноги і дзьоб чорні. У позашлюбному вбранні егретки відсутні, дзьоб жовтий, ноги бруднувато-жовті. Від малої білої чаплі відрізняється розміром і чорними пальцями, у міжшлюбний період – жовтим дзьобом.

Поширення. Велика біла чапля поширена в Південно-Східній Європі, Південній і Середній Азії. В Україні – майже по всій території, крім Карпат, Закарпаття, північної частини Полісся і Криму. В Дніпропетровській області трапляється всюди, де є більш-менш великі водойми і лимани.

Місцеперебування. Улюбленими місцями є різнотипні водойми (водосховища, великі озера, лимани), де збереглися значні площі очеретяних заростей, переважно безлісних.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території області велика біла чапля є гніздовим, перелітним птахом з денною активністю. Як і всі чаплі, під час міграцій білі летять і вночі. На місцях гніздування з'являються в середині березня, відлітають починаючи з кінця вересня.

Розмноження. Гніздяться невеликими колоніями, часто з іншими представниками чапель та бакланами. Гнізда будують на деревах, але частіше в очеретяних заростях. Повна кладка з 3–5 зеленкувато-блакитних яєць розміром 54,7–61,3 × 36,7–42,7 мм – уже в травні. Насиджують обидва птахи протягом 25–26 днів. Пташенята залишаються в гнізді 6–7 тижнів, після чого переходять до мандрівного способу життя.

Соціальне значення. Значного соціального та господарського значення в теперішній час не має. Як дуже гарний птах заслуговує особливої охорони.

Функціональне значення. Важливий компонент водно-болотних біогеоценозів. Природний регулятор чисельності та оздоровлення прісноводної фауни.

ЧЕПУРА МАЛА

Малая белая цапля

Egretta garzetta Linnaeus, 1766

Little White Egret

Ряд Лелекоподібні (Голінастоподібні) *Ciconiformes*
(*Gressoriformes*)

Родина Чаплеві *Ardeidae*

Рід Чепури *Egretta* T. Forster, 1817

Інші назви: укр. – чепура біла мала, цапля мала біла.

Таксономічна характеристика. Один із 12 видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Майже вдвічі менша за велику білу чаплю. Довжина тіла 550 – 560 мм, крила 250 – 310, плесна 85 – 115, дзьоба 72 – 92, хвоста 96 – 120 мм. Розмах крил 880 – 950 мм. Вага до 500 г.

Забарвлення. У шлюбному оперенні – сніжно-білий птах, вуздечка жовта, на потилиці і волі кілька видовжених пер. На спині, як і у великої білої чаплі, видовжені оздоблювальні егретки. Гола шкіра біля дзьоба голубувата або зеленкуватожовта, дзьоб і ноги чорні, пальці жовті. Дорослі чепури у міжшлюбному вбранні і молодь оздоблювальних пер не мають. Самці і самки забарвлені однаково. Від великої білої чаплі відрізняються розмірами і кольором пальців. У післяшлюбний період – чорним дзьобом.

Поширення. Мала біла цапля поширена в південних країнах Європи й Азії та в деяких країнах Африки, на схід ареал доходить до Японії, Індонезії, Австралії. В Україні гніздиться в басейнах Дністра, Дніпра, Дунаю, на морських узбережжях. У Дніпропетровській області, як і велика біла цапля, – в більшості районів: Новомосковському, Царичанському, Магдалинівському, Юр'ївському, Петропавлівському, де є відповідні умови. Зимують птахи у Північній Африці, Придунайському регіоні, Криму.

Місцеперебування. Характерні місця перебування – зарослі очеретом та іншою надводною рослинністю, заболочені території по берегах річок, лиманів, озер,

Заходи охорони. Охороняється в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та у заказниках державного і місцевого значення з водно-болотними екосистемами.

Соціальне значення. Соціального і господарського значення цей птах не має. Дуже гарні птахи є окрасою природи.

Функціональне значення. Необхідний компонент водно-болотних біогеоценозів. Природний регулятор чисельності та оздоровлення водної фауни. При значній кількості сприяють процесам формування первинної та вторинної продукції у водних системах.

ЧАПЛЯ СІРА

Серая цапля

Ardea cinerea Linnaeus, 1758

Grey Heron

Ряд Лелекоподібні (Голінастоподібні) *Ciconiformes*
(*Gressoriformes*)

Родина Чаплеві *Ardeidae*

Рід Чаплі *Ardea* Linnaeus, 1758

Інша назва: укр. – бушля, бушляк (некоректні).

Таксономічна характеристика. Один із 10 видів роду.

Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Ardea c. cinerea* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції. В регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Досить великий птах із характерною будовою. Довжина тіла 900–980 мм. Довжина крила самців 430–490, самиць 440–475 мм, плесна 130–170, дзьоба 109–135, хвоста 155–188 мм. Розмах крил 150–170 мм. Вага 1000–1900 і навіть 2000 г.

Забарвлення. У вбранні переважає сірий колір. Самці і самки забарвлені однаково. У шлюбному вбранні голова біла, на боках голови чорні смуги, які на потилиці переходять у чуб з кількох видовжених пер. Увесь верх і стернові пера сірі, шия білувата з чорними смужками. Нижня частина тіла біла, на боках чорні плями. Першорядні та другорядні махові пера чорно-бурі. Молоді птахи мають більш сіре забарвлення, чуб відсутній. Дзьоб, ноги жовтувато-бурі. Від рудой чаплі відрізняється забарвленням та більшими розмірами.

Поширення – майже по всій Європі й Північній Азії. В Україні поширена скрізь, крім гірських районів. У Дніпропетровській області трапляється по всій території, де є водно-болотні угіддя. Зимуює у Південній Європі, Південній Азії та Африці.

Місцеперебування. Поселяється у заростях очерету різнотипних водойм, у заплавах річок, іноді досить далеко від води (до 30 км). Під час міграцій трапляється

майже скрізь. У Дніпропетровській області це річки, водосховища, озера, болота, лісові заплави, природні і штучні лісові екосистеми (байраки, соснові бори, лісосмуги).

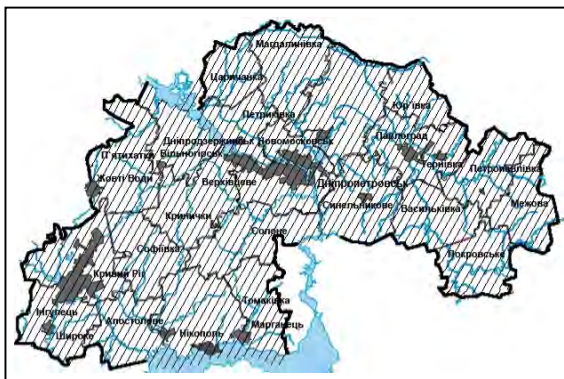
Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території облас-

ті сіра чапля є гніздовим, перелітним, в окремих випадках поодиноким зимуючим птахом із денною активністю. Під час міграцій чаплі летять і вночі. У природі їх визначити легко за характерним силуетом у польоті (шия S-подібно зігнута, ховається у передній частині тулуба). Часто чапля довго стоїть нерухомо на одному місці у воді, або поряд, виглядаючи здобич. Птахи прилітають дуже рано – у березні, коли ще на водоймах не зійшов лід, відлітають у вересні – жовтні, іноді аж у листопаді.

Розмноження. Птахи-моногами. Найчастіше оселяються колоніями, які можуть сягати кількох сот гніздових пар, рідше окремими парами або невеликими групами, іноді з іншими видами чапель. Як правило, колонії, особливо лісові, існують на одному місці досить довго. Так, Василівська колонія у Самарському лісі відома ще з початку минулого сторіччя, а її занепад і переміщення у 80-90-ті роки ХХ сторіччя пов'язані з вирубуванням і природним випаданням деревостану.

Гнізда, як правило, розташовані на деревах – осиках, соснах, білій акації, кленах та інших породах. В так званих «чистих» колоніях гніздяться тільки сірі чаплі, у змішаних – у різних варіантах: сіра і руда чаплі, малі і великі чепури, кваки. Залежно від виду дерев і їх віку кількість гнізд на одному дереві може сягати 14–16, а загальна кількість гнізд у колонії – від 50 до 500. Іноді сіра чапля будує житло в заростях очерету на мілководдях. У Новоселівській колонії спостерігаються гнізда досить цікавої будови, що нагадують помешкання фламінго в південній півкулі. Вони споруджуються з очерету, осікнягу, осоки, гілок дерев уперемішку з мулом, який є скріплювальною основою. За декілька років гнізда набирають вигляду стовпців, які виступають над водою на 30–70 см.

Повна кладка в кінці квітня – травні – це 3–5 (іноді 6) зеленувато-голубих яєць розміром 55,3–60,4 × 41,0–46,5 мм. Насиджують обидва птахи 25–27 діб. Пташенята залишаються у гнізді 6–7 тижнів і до відльоту мандрують разом із дорослими птахами.

Карта 18. Поширення сірої чаплі

Живлення. Живиться сіра чапля як на суші, так і на водоймах. На суші здобуває часничницю, ропух, ящірок і дрібних гризунів (мишей і нориць). На воді і у прибережних зонах полює на дрібну рибу, пуголовків, різних водних безхребетних. Серед здобичі переважає мертва риба.

Линяння. Повне річне линяння відбувається протягом липня – листопада. Молодь починає линяти у кінці року, закінчує весною.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами, особливо в гніздовий період, є сірі ворони, хижі птахи, які часто оселяються по краях або поблизу колонії. Також ворогами є наземні хижаки та деякі інші тварини (пацюки), які підбирають пташенят, що випали з гнізд. Ектопаразити представлені пухоїдами (*Ardicola expalida*), блохами (*Ceratophyllus stux*), ендopаразити – гельмінтами: цестодами (*Ligula intestinalis*), нематодами (*Contracoecum spiculigerum*, *C. micropapillatum*, *C. micropapillatum*) і трематодами (*Pegosomum spiniferum*, *P. saginatum*, *Hysteromorpha triloba*).

Оцінка чисельності. Чисельність сірої чаплі більш-менш постійна. Але в останні роки спостерігається її поступове зниження. Особливо це помітно по зменшенню колоніальних поселень. В теперішній час найбільш відомі колонії сірої чаплі наявні в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику (близько 130 гнізд), в Самарському лісі біля села Василівка (близько 50 гнізд), у Покровському, або Дібрівському лісі (більше 70 гнізд), байрачній діброві «Волошанська дача» у Юр'ївському районі (раніше було більше 130 гнізд, зараз набагато менше), біля селища Новоселівка, на придаткових озерах у верхів'ї Самарської затоки Запорізького водосховища (50–70 гнізд), на Дніпродзержинському водосховищі на островах напроти с. Мишурич Ріг Верхньодніпровського району.

Причини зміни чисельності. Антропогенний фактор (вирубування насаджень, освоєння водно-болотних угідь і постійне зростання рекреаційного навантаження, браконьєрство).

Заходи охорони. Охороняється в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику, в державних заказниках «Дібрівський ліс» і «Волошанська дача» та в інших об'єктах природно-заповідного фонду області.

Соціальне значення. При високій чисельності може завдавати деякої шкоди (особливо в рибних господарствах), знищуючи молодь риби.

Функціональне значення. Важливий компонент природних біогеоценозів. Природний регулятор чисельності та оздоровлення деяких видів риби. Виконує роль санітара, підбираючи мертву рибу. Важливий екологічний чинник у ґрунтовірних процесах в місцях колоній, формуванні продуктивності водних систем і активний функціональний елемент міжекосистемних зв'язків.

ЧАПЛЯ РУДА

Рыжая цапля

Ardea purpurea Linnaeus, 1766

Purple Heron

Ряд Лелекоподібні (Голінастоподібні)

Ciconiformes(*Gressoriformes*)

Родина Чаплеві *Ardeidae*

Рід Чаплі *Ardea* Linnaeus, 1758.

Таксономічна характеристика. Один із 10 видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Ardea p. purpurea* Linnaeus.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. В регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Чапля руда трохи менша за сіру чаплю. Довжина тіла 800–900 мм. Довжина крил у самців 340–390, самок 325–370, плесна 107–145, дзьоба 112–146, хвоста 120–145 мм. Розмах крил 1200–1400 мм. Вага 700 – 1300 г.

Забарвлення. Верх голови з чубом чорні, шия руда з чорними смугами. Верх тіла, крила зверху і хвіст сірі. Груді і боки черева каштаново-червоні. Низ крила рудий. Дзьоб і ноги бурі. В цілому у забарвленні переважають іржаво-руді тони, за що птах і дістав свою назву. Молодь не має оздоблювального пір'я, чуба та видовжених пер на волі і забарвлена менш контрастно.

Поширення. Руда чапля поширена в Південній Європі, Південній і Середній Азії, Африці. В Україні – в основному в лісовій, лісостеповій і (на півночі) у степовій зонах. Під час міграцій може траплятися скрізь. У Дніпропетровській області трапляється майже скрізь, де є умови для гніздування.

Місцеперебування. Поселяється у заплавах річок, затоках, водосховищах, степових і лісових озерах, лиманах, болотах. Віддає перевагу водоймам, які мають густі макрофітні зарості (очерет, осікняг, осока, рогіз), що чергуються з відкритими плесами. Під час міграцій трапляється і в інших місцях.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території області руда чапля є гніздовим перелітним видом із денною та вечірньою активністю. Під час міграцій птахи летять і вночі. У природі руда чапля легко визначається за характерним силуетом і кольором пір'я. На дерева, на відміну від сірої, сідає зрідка. Весною руда чапля прилітає трохи пізніше від сірої, в кінці березня – квітні, відлітає починаючи з вересня.

Розмноження. Птахи-моногами. Гніздяться поодинокі, або невеликими колоніями (в наших умовах зареєстровано до 11 пар), найчастіше у заростях очерету. Гніздування може бути як самостійним, так і вкупі з іншими видами чапель. Так, у Новоселівській і Дніпродзержинській (у затоках Дніпродзержинського водосховища) колоніях в 1970–1980-ті роки руда чапля в кількості 11 пар гніздилися

КОСАР

Колпица

Platalea leucorodia Linnaeus, 1758

Spoonbil

Ряд Лелекоподібні (Голінастоподібні) *Ciconiiformes* (*Gresoriiformes*)

Родина Ібісові *Threskiornithidae* (*Ibididae*)

Рід Косарі *Platalea* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – колпиця, рос. – колпик.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Platalea l. leucorodia* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Великий птах. Довжина тіла 800 – 900, крила 360 – 410, плесна 120 – 190, дзьоба 180 – 293 мм. Розмах крила 1150 – 1450 мм. Вага близько 2000 г. У природі цей птах легко відрізняється від інших завдяки забарвленню (білому оперенню з великою жовто-вохристою плямою на волі і досить довгим жовтим чубом у шлюбному вбранні) і особливій лопатоподібній формі дзьоба. Голос схожий на голос гуски.

Поширення. Зустрічається як гніздовий птах у гирлових заплавах Дунаю, Дністра. На решті територій України – залітний птах. Ареал охоплює південну частину Євразії, Північно-Східну Африку. На території Дніпропетровської області рідкісний залітний птах. Зустрічі поодиноких птахів зареєстровані в основному у травні (1985, 1996, 2005) і лише Вальх зафіксував перебування косарів у березні (1894). Всі трапляння зареєстровані у Павлоградському районі на солончакових водоймах Присамар'я або на самій р. Самара.

Місцеперебування. Поселяється на великих водоймах степової і пустельної зон. У регіоні під час зальотів косар тримався на лиманах (солончакові озера) третьої тераси річки Самари.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* У регіоні рідкісний залітний птах. Активний у присмерки. Часто на місцях живлення спостерігається і вдень. У місцях гніздування в Україні – перелітний.

Розмноження. Птахи-моногами. Гніздяться колоніями, часто з іншими чаплями і бакланами. Гнізда косар споруджує на заламах очерету. З початку травня в них виявляється 3–4 білі з червоно-бурими плямами яйця розміром 65,1–73,0 × 43,2–49,0 мм. Насиджують кладку обидва птахи 21–25 днів. Через 30–35 днів пташенята вилітають із гнізда.

Живлення. Їжу ці птахи добувають на мулистих мілководдях. Серед об'єктів живлення переважають водні комахи, молюски, мальки риб, дрібні жаби і пуголовки.

Карта 20. Район реєстрації косаря

Інші біологічні особливості в регіоні не відомі.

Вороги, паразити, хвороби. Не визначені.

Заходи охорони. Під час зальотів охороняється в заказниках державного значення «Солоний лиман» і «Булахівський лиман».

Соціальне значення. Заслугує охорони як рідкісний птах і як об'єкт, що прикрашає природу.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

КОРОВАЙКА

Коравайка

Plegadis falcinellus Linnaeus, 1766

Glossy Ibis

Ряд Лелекоподібні (Голінастоподібні)

Ciconiformes (Gressoriformes)

Родина Ібісові *Threskiornithidae (Ibididae)*

Рід Коровайки *Plegadis* Kaup, 1829.

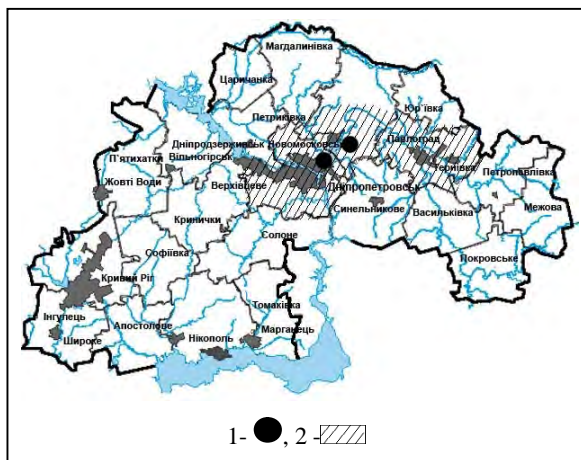
Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Plegadis falcinellus falcinellus* Linnaeus, 1766.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Птахи середнього розміру, завбільшки з малу білу чаплю. Довжина тіла 512–606, крила 250–305, плесна 85–110, дзьоба 100–145, хвоста 95–120 мм. Розмах крил 870–1500 мм. Вага 530–770 г. Дзьоб довгий, помітно зігнутий донизу. Крила короткі, тупі.

Забарвлення. Самець і самка забарвлені однаково. В цілому оперення дорослих червонувато-коричневого кольору, плечові, верхні покривні пера крила, махові і стернові – темно-зелені з пурпуровим металічним блиском. У зимовому вбранні голова і шия темно-бурі з білими поздовжніми рисками. Молодь більш бурого кольору. Від великого кроншнепа, на якого коровайка дуже схожа розмірами і конфігурацією, відрізняється шоколадним забарвленням і короткими тупими крилами.

Поширення. Ареал виду охоплює Америку, Африку, Південну Європу, Південну Азію, Австралію. Європейський підвид – в основному в Південній Європі і Південній Азії. Зимують європейські коровайки в Африці. В Україні розповсюджені на півдні країни: у заплавах Дунаю, Дністра, пониззях Дніпра, у Каркінитській затоці та Сиваші. В інших місцях трапляється як залітний птах. У Дніпропетровській області спостерігається як залітний птах у Дніпропетровському, Новомосковському, Павлоградському районах.

Карта 21. Основні райони траплянь (1) і можливого гніздування (2) коровайки

Місцеперебування. Улюбленими місцями перебування є плавні, зарості очерету, деревної та чагарникової рослинності на озерах, болотах та інших водоймах. У Дніпропетровській області – болота, озера, солончакові водойми.

Біологічні особливості: *Характер перебування. Активність.* На території області трапляється як пролітний, а можливо і гніздовий птах. Вальх відмічав його як випадкового на прольоті весною 1894 року у Павлоградському районі. Відомі зустрічі цього виду у 1940–1950-х роках на Запорізькому водосховищі (Стаховський, Мясоедова, 1962). У червні 1976 року на Булахівському лимані були зафіксовані чотири дорослі птахи серед сірих чапель. У 1982 році спостерігався виводок з чотирма пташенятами у Дніпропетровському й одного злетка зафіксували у Новомосковському районі. 10 серпня 2001 року був здобутий молодий птах у Павлоградському районі. Крім того, щороку поодинокі птахи, в основному весною, трапляються на Булахівському лимані, а у 20-х числах червня 1996 року на ньому спостерігали двох дорослих птахів разом із сірими чаплями. Остання зустріч – у травні 2006 року (два дорослі птахи). На місяць гніздування коровайки прилітають у кінці березня – на початку квітня. Відлітають у вересні, жовтні. Тримаються в основному зграями, іноді значними, рідко поодинокі. Птахи мовчазні, лише зрідка можна почути негучне глухе гульготіння.

Розмноження. Птахи-моногами. Гніздяться в основному колоніями, часто з чаплями, бакланами. Гнізда будують на чагарниках, деревах, заламах очерету. Повна кладка з 3–4 зеленкувато-блакитних яєць розміром 49,0–54,5 × 33,1–37,5 мм – в кінці квітня – на початку травня. Насиджують обидва птахи протягом 21 дня. Пташенята залишаються у гнізді близько місяця.

Живлення. Живляться личинками комах, молюсками, рідше мальками риб, пугольками, дрібними жабами.

Линяння таке ж, як і у більшості лелекоподібних, двічі: неповне передшлюбне між січнем і травнем і повне післяшлюбне між червнем і листопадом.

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами є болотяні луні, сірі ворони, сороки. Паразити і хвороби у регіоні не відомі.

Оцінка чисельності. Протягом усього періоду спостереження – рідкісний, зникаючий вид.

Причини зміни чисельності. Деградація гніздових біотопів, випалювання очерету, посилення фактора непокоєння.

Заходи охорони. Коровайки охороняються в місцях зальотів у державних заказниках «Булахівський лиман» і «Солоний лиман». Необхідне зарезервування охоронної території в місцях знаходження виводка в Дніпропетровському районі.

Соціальне значення. Особливого соціального та господарського значення не має. Окраса плавневих ландшафтів.

Функціональне значення. Коровайка – невід’ємний елемент болотних екосистем. У регіоні функціональна роль не визначена.

ЛЕЛЕКА БІЛИЙ

Белый аист

Ciconia ciconia Linnaeus, 1758

White Stork

Ряд Лелекоподібні (Голінастоподібні) *Ciconiiformes*
(*Gressoriformes*)

Родина Лелекові *Ciconiidae*

Рід Лелеки *Ciconia* Brisson, 1760

Інші назви: черногуз, бусел білий, бусля біла.

Таксономічна характеристика. Один із п’яти видів роду, один із двох видів роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений підвидом *Ciconia ciconia ciconia* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. В регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Великий птах. Довжина тіла 1000–1150, крила 530–640, плесна 170–235, дзьоба 160–200, хвоста 190–250 мм. Розмах крил 1950–2150 мм. Вага 3500–4400 г. Дзьоб прямий.

Забарвлення. Самець і самка забарвлені однаково. Оперення біле, тільки махові та частина верхніх покривних пер крила – чорні. Дзьоб і ноги червоні. Молоді відрізняються від дорослих буруватим кольором замість чорного. Від чорних лелек відрізняється забарвленням.

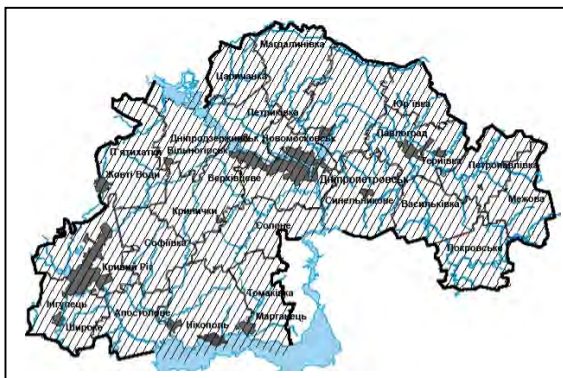
Поширення. Європа, Африка. В Україні розповсюджений майже по всій території, крім частини Південного Сходу та гірських районів Криму та Карпат.

У Дніпропетровській області – скрізь, де є придатні до існування умови. Зимуює білий лелека в Африці.

Місцеперебування. Переважно населені пункти біля узлісся, поблизу водойм – болотних угідь та луків.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.*

На території області гніздовий, перелітний птах. Активний удень. Повністю пристосовується до життя у безпосередній близькості до людей, від яких значною мірою і залежить його чисельність. Лелеки тримаються окремими парами, хоча можуть гніздитися дуже близько між собою, на місця гніздування прилітають у березні, відлітають дуже рано – починаючи з середини серпня і до середини вересня. Перед відльотом збираються у великі, по декілька десятків птахів, зграї, які часто можна спостерігати на луках.

Карта 22. Поширення лелеки білого

Розмноження. Птахи-моногами. Пари постійні. Гніздяться на дахах будівель, на спеціально виставлених колесах, на стовпах, водонапірних баштах та інших спорудах, рідше на деревах. Гнізда постійні, кожен рік добудовуються і тому сягають значних розмірів. Дуже характерні для гніздового періоду звуки своєрідного тріскотіння птахи видають дзьобом. Повна кладка з 3–6, найчастіше 4–5 великих білих яєць розміром 70,6–78,2 × 47,9–57,0 мм – в кінці квітня, насиджують обидва птахи протягом 33–34 днів. Пташенята сидять у гнізді 53–63 дні.

Живлення. Живиться білий лелека тваринною їжею, в основному, різними комахами, моллюсками, рибою, земноводними, плазунами, пташенятами із гнізд у відкритих ландшафтах (степ, луки), гризунами.

Линяння. Протягом року одне линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів практично немає. Хворіють на малофагоз (збудники – *Menophon gallinae*, *Goniodes halogaster*) та аскаридоз (збудник – *Ascaridia columbae*).

Оцінка чисельності. До середини 60-х років минулого сторіччя лелека був нечисленним птахом. Починаючи з цього часу його численність поступово збільшується, лише в останні роки дещо понизилася. Від однієї до трьох пар чорногуза можна знайти в кожному селі та його околицях.

Причини зміни чисельності. Поступове зростання кількості лелек зумовлене створенням широкої електричної мережі з високими потужними стовпами, а також появою значної кількості водонапірних башт, які створили сприятливі умови

для гніздування. Негативний вплив на формування кількісного складу популяцій лелеки зумовлений байдужим ставленням населення (переважно сучасної молоді) до збереження місць гніздування цього виду.

Заходи охорони. Рекомендується активна пропаганда серед населення і екологічне виховання молоді щодо збереження та охорони птахів.

Соціальне значення. Соціального та господарського значення не має, але має велике естетичне значення. Об'єкт прадавніх народних казок і легенд, традиційний символ добробуту в хаті та великої кількості дітей у сім'ї.

Функціональне значення. Природний регулятор чисельності окремих груп тварин, в основному, водно-болотних та лучних біогеоценозів.

ЛЕЛЕКА ЧОРНИЙ

Черный аист

Black Stork

Ciconia nigra Linnaeus, 1758

Ряд Лелекоподібні (Голінастоподібні) *Ciconiiformes*
(*Gressoriformes*)

Родина Лелекові *Ciconiidae*

Рід Лелеки *Ciconia* Brisson, 1760.

Інші назви: укр. – бусля чорна, бусел чорний.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Трохи менший за білого лелеку птах. Довжина тіла 1000–1015, крила 520–580, плесна 175–200, дзьоба 150–195, хвоста 190–250 мм. Розмах крил 1850–2050 мм. Вага 3000–3500 г.

Забарвлення. Самець і самиця забарвлені однаково. Більша частина тіла чорна із зеленим металевим відблиском, лише нижня частина грудей і черево біле. Дзьоб і ноги яскраво-червоні. У молодих птахів спина чорно-бура, а ноги і дзьоб оливково-бурі.

Поширення. Поширений чорний лелека майже по всій Європі й Азії, крім північних і південних тропічних областей. Зимує в Африці. В Україні чорні бусли розповсюджені у Поліссі, Прикарпатті, Карпатах, подекуди в лісостепу. Під час міграції трапляються майже скрізь. На території області найчастіше трапляються у Дніпропетровському, Павлоградському, Новомосковському, Царичанському, Магдалинівському, Нікопольському та деяких інших районах по долинах річок.

Місцеперебування. Особливою умовою для гніздування чорного лелеки є наяв-

ність старих глухих листяних або змішаних лісів поблизу озер, боліт, інших водойм. Під час міграції чорного лелеку можна зустріти скрізь, навіть на ріллі.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території Дніпропетровської області чорний

лелека перелітний, частково літаючий, а можливо, і нерегулярно гніздовий птах (у Самарському лісі). Підставою для цього твердження є зустрічі в гніздовий період: у 1983 році декілька пар дорослих птахів спостерігалися у Царичанському районі. Тоді ж було зафіксовано декілька птахів в урочищі «Вовківня»

Павлоградського району. У червні 1976 року було зафіксовано зустріч чотирьох

птахів (двоє дорослих та двоє молодих). У 1996-му у Самарському лісі Новомосковського району були зафіксовані двоє дорослих та один молодий птах. На місця гніздування лелеки прибувають у березні та на початку квітня, відлітають починаючи з серпня і до кінця вересня. При перельотах великих зграй не утворюють, летять родинами або невеликими групами.

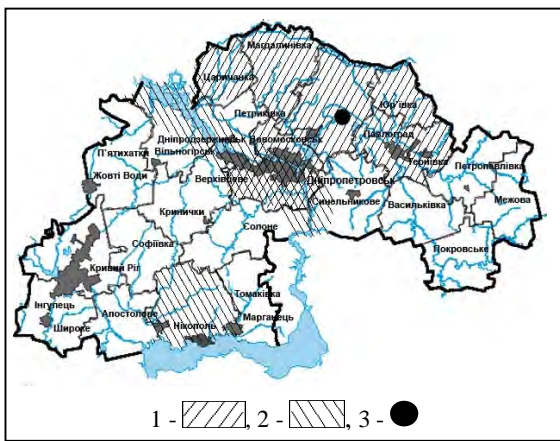
Розмноження. Птахи-моногами. Гніздяться на деревах у найглухіших ділянках лісу. Гнізда використовують кілька років і постійно ремонтують. Повна кладка – 2–5 (дуже рідко 6) білих яєць розміром 61,2–67,1 × 46,1–49,0 мм у травні. Висиджують обидва птахи протягом 32–34 днів. Пташенята сидять у гнізді 60–70 днів. Птахи досить мовчазні, але зрідка подають звуки, схожі на «ге-лі» або «ги-лін». Молодь пищить, а дорослі, як і білі лелеки, можуть тріщати дзьобом, але значно рідше і тихше.

Живлення. Живляться чорні лелеки тільки тваринною їжею – комахами, рибою, амфібіями, плазунами, дрібними гризунами. Спектр живлення схожий на такий у лелеки білого.

Линяння. Протягом року одне линяння із лютого по травень – червень.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів практично немає. Хвороби не вивчалися.

Оцінка чисельності. Вальх на початку ХХ сторіччя відмічав лелеку чорного як рідкісного пролітного і, можливо, гніздового птаха. В подальшому чіткі дані про гніздування, чисельність на території області практично відсутні, і лише з 1970-х років почали постійно реєструвати цього птаха. Для уточнення характеру перебування необхідні подальші дослідження.

Карта 23. Основні місця літування (1), прольоту (2) і можливого гніздування (3) лелеки чорного

Причини зміни чисельності. Деяке підвищення чисельності чорного лелеки в місцях гніздування пов'язане з широкою пропагандою серед населення та вихованням молоді щодо збереження і охорони рідкісного птаха, а також появою широкої мережі заповідно-охоронних територій.

Заходи охорони. Охороняється в долині р. Самара, у державних заказниках «Булахівський лиман» і «Солоний лиман» у Павлоградському районі.

Соціальне значення. Соціального та господарського значення не має. Велике естетичне значення має як об'єкт, що прикрашає природу.

Функціональне значення. Природний регулятор чисельності окремих груп тварин водно-болотних та лучних екосистем. У зв'язку з малою чисельністю помітної ролі у функціонуванні екосистем не відіграє.

ФЛАМІНГО

Фламинго

Phoenicopterus roseus Pallas, 1811

Greater Flamingo

Ряд Фламінгоподібні *Phoenicopteriformes*

Родина Фламінгові *Phoenicopteridae*

Рід Фламінго *Phoenicopterus* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – багрянокрилець.

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду.

Єдиний вид роду у фауни України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

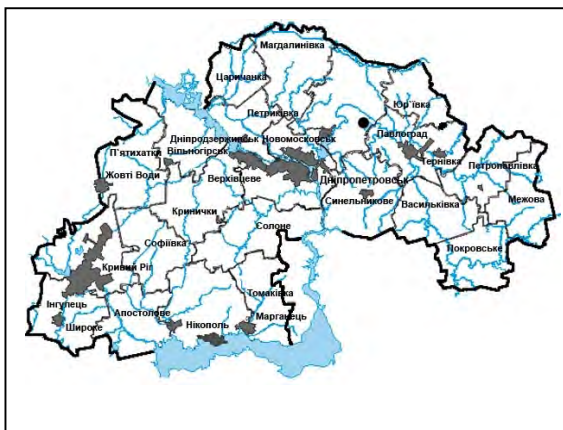
Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. В регіоні статус не визначений.

Морфологічні ознаки. Великий птах. Довжина тіла 1250–1450, крила 350–490, плесна 260–370, дзьоба 120–135, хвоста 120–190 мм. Розмах крил 1400–1650 мм. Вага 2100–4400 г. Дуже довгі ноги. Видовжена гнучка шия з невеликою головою, яка несе зігнутий майже під прямим кутом дзьоб, краї якого усажені поперечними пластинками. Крила широкі і короткі. Передні пальці з'єднані шкірною перетинкою. Гомілка оперена лише біля основи.

Забарвлення. Оперення світло-рожеве. Покривні пера крила і внутрішні махові пера – червоні. Решта махових – чорні.

Поширення. Фламінго розповсюджений у Південній Європі, Південно-Західній Азії, Африці. В Україні рідкісний залітний птах. У Дніпропетровській області – випадково залітний. Найближчі місця перебування – узбережжя Каспійського моря. Безпомилково відрізняється від усіх інших видів дуже довгою шиєю, загнутим донизу дзьобом, довгими кінцівками і яскравим забарвленням дорослих особин. На території області відмічений тільки один птах, один раз у грудні 2004 року.

Місце перебування і біологічні особливості. Місця гніздування фламінго – замулені узбережжя морів і солонуватих озер. Цей вид утворює значні зграї. Гніздиться колоніями. Гніздо – конічне, невелика колона з поглибленням на вершині. Цей птах відкладає 1–2 еліпсоїдні яйця білого кольору з першої декади травня. В липні птахи збираються на линяння на недоступних великих водоймах. Живляться на міліні, проціджуючи через дзьоб воду і мул, вибираючи дрібних гідробіонтів (безхребетних і водорості).

Карта 24. Місце реєстрації фламінго

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Значення. В господарстві не використовується. В місцях масового мешкання на фламінго полюють. У місцях концентрації – один із важливих елементів утворення гуано.

КАЗАРКА ЧОРНА

Черная казарка

Branta bernicla Linnaeus, 1758

Brent Goose

Ряд Гусеподібні *Anseriformes*

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Казарки чорні *Branta* Scopolii, 1769.

Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України, єдиний вид у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Branta bernicla bernicla* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Казарка трохи більша за качку. Довжина тіла 560–774, крила 300–355, плесна 53–66, дзьоба 30–38 мм. Розмах крил 1100–1200 мм. Вага 1000–1500 г.

Забарвлення. Самці і самиці забарвлені однаково. Голова, шия і воло чорні. Збоку на шії біла поперечна смужка, задня частина черева, надхвістя і підхвістя білі. Дзьоб і ноги чорні. Молоді забарвлені блідіше, з бурим відтінком. Білі пера на шії відсутні. Від інших гусей відрізняється темним забарвленням.

Поширення. Циркумпольний вид. В Україні – залітний, переважно у південних і північно-західних районах. У Дніпропетровській області спостерігалися зальоти казарок у Павлоградському, Магдалинівському, Новомосковському районах. Найчастіше цей птах фіксувався на лиманах солончакової тераси р. Самара й Оріль.

Місцеперебування. В період гніздування – морські узбережжя, річкові долини з низькою трав'янистою рослинністю. Під час міграції і на зимівлі – морські узбережжя з піщаними косами, мілинами і затоками. В Україні – різнотипні водойми. В області – найчастіше лимани солончакової тераси річок Самара і Оріль.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* У Дніпропетровській області рідкісний залітний птах. По землі ходить швидко, добре плаває, але не пірнає. Під час міграції летить невисоко над землею, хвилеподібною лінією. Іноді видає крики, подібні до звуків «кронк – кронк – кронк».

Карта 25. Основні райони траплянь казарки чорної під час зальотів

Розмноження. Птахи-моногами. Гнізда часто розташовують поблизу одне від одного, утворюючи у зручних місцях колоніальні угруповання. Повна кладка з 3–6 яєць білого або світлого оливково-буруватого кольору розміром 51,0–81,1 × 36,5–66,0 мм спостерігається у червні. Насиджує її одна самиця протягом 21–24 днів. Самець у цей час знаходиться поруч. Молоді піднімаються на крило в кінці серпня – вересня.

Живлення. Живляться казарки в основному рослинною їжею. На водоймах попутно можуть поїдати молюсків і дрібних ракоподібних.

Линяння. У всіх гусей молодь линяє двічі, а дорослі один раз на рік.

Вороги, паразити, хвороби. Основними ворогами є різні хижі ссавці (песець, вовк). Паразити і хвороби в регіоні не виявлені.

Оцінка чисельності. На території області казарка чорна дуже рідкісна. Перші відомості відносяться до 1894 року (Вальх, 1911), коли була здобута пара цих птахів на Присамарських лиманах. Останні зустрічі зареєстровані у березні – на початку квітня 1990, 1995 і 2001 років у кількості від 1 до 9 особин одночасно.

Причини зміни чисельності. Не з'ясовані.

Заходи охорони. Не впроваджувалися. Разом з іншими видами охороняється в державному заказнику «Булахівський лиман».

Соціальне значення. Має господарське значення як мисливський птах у місцях

гніздування, міграції і зимівлі, а також велике естетичне значення.

Функціональне значення. Важливий компонент екосистем. На місці гніздування відіграє важливу роль у збагаченні ґрунту і водойм.

КАЗАРКА ЧЕРВОНОВОЛА

Краснозобая казарка

Rufibrenta ruficollis Pallas, 1769

Red-breasted Goose

Ряд Гусеподібні *Anseriformes*

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Червоноволі казарки *Rufibrenta** Vonapararte, 1856.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Казарка червоновола трохи більша за качку. Довжина тіла 530–560, крила 315–365, плесна 50–57, дзьоба 22–27, хвоста 125–140 мм. Розмах крил 1160–1350 мм. Вага 1000–1500 г.

Забарвлення. Самці і самиці забарвлені однаково. Верх голови і шиї, спина і черево чорні. Передній бік шиї, воло, щоки каштаново-руді, а черево і спина відділяються від чорного кольору білими смужками. Хвіст чорний, надхвістя і підхвістя білі. На крилах дві білі вузькі смуги. Вузечка, плечі, ноги і дзьоб чорні. Молодь забарвлена тьмяніше.

Від інших гусей відрізняються розміром і забарвленням.

Поширення. Цей вид поширений у тундрі і лісотундрі Сибіру від півострова Ямал до р. Ханті. В Україні трапляється під час прольотів та зимівлі в Азово-Чорноморському регіоні. У Дніпропетровській області трапляється під час міграцій. За останні 20 років казарка реєструвалася у Дніпропетровському, Новомосковському, Павлоградському, Магдалинівському, Синельниківському, Васильківському й інших районах, де є значні водойми.

Місцеперебування. Гніздові біотипи – найбільш сухі і підвищені райони тундри і лісотундри поблизу води. Під час міграції – поля з посівами озимини, інших культур, солонці, прісні і солонуваті водойми. У Дніпропетровській області – найчастіше затоки Дніпра, водосховища, лимани.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні проліт-

* Раніше цей вид відносився до роду *Branta*.

ГУСКА СІРА

Серый гусь

Anser anser Linnaeus, 1758

Greylag Goose

Ряд Гусеподібні *Anseriformes*

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Гуси *Anser* Brisson, 1760.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із чотирьох видів у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Anser anser anser* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Досить великі птахи. Довжина тіла 750–920, крила 395–613, плесна 64–82, дзьоба 47–77, хвоста 140–160 мм. Розмах крил 1480–1830 мм. Вага 2500–4470, іноді до 6000 г.

Забарвлення. Самці і самиці мають однакове сіро-буре забарвлення. Дуже схожі на свійських гусей. На голові, грудях чорно-бурі неправильні плями, низ тіла брудно-білуватий. Дзьоб і лапи тілесно-рожеві. Молоді відрізняються від дорослих відсутністю плям на череві і грудях. Від інших гусей відрізняються світлішою головою і кольором дзьоба.

Поширення. Сіра гуска трапляється у Європі, крім країн Півночі, помірному поясі Азії. Зимує вона у південних районах Євразії і Північній Африці. В Україні розповсюджена майже по всій території. У Дніпропетровській області трапляється скрізь, де є відповідні умови.

Місцеперебування. Різноманітні водойми з густою рослинністю. У Дніпропетровській області це водосховища, лимани, озера, болота. Може поселятися навіть на невеликих водоймах. Дуже великих відкритих водойм уникає. Мешкає на лиманах, розташованих у третій терасі річок (Оріль, Самара, Вовча), Самарській затоці, нижній та середній течії Орілі та інших водоймах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території області гніздові, перелітні птахи. Іноді у незначній кількості залишаються на зимівлю. Пролітні популяції пролітають дуже рано, залежно від погоди, починаючи з середини лютого – початку березня, відлітають починаючи з вересня. Північні популяції пролітають до початку і часто до середини грудня. Під час перельотів утворюють у повітрі характерні трикутники або шеренги.

Розмноження. Птахи-моногами. Гніздяться окремими парами. Гнізда будують на суходолі (берег, купини тощо) або на сплавних купах старого очерету. Віддають перевагу у виборі місць гніздування ділянкам, які межують із луками. Гніздо буде самиця. Повну кладку з 4–6 (рідко більше) жовто-білих яєць, розміром

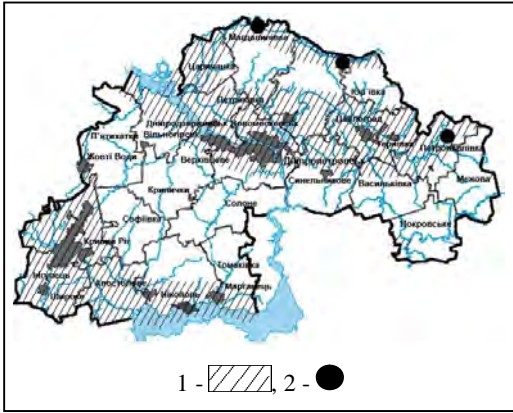
79,5–95,5 × 51,4–65,5 мм, насиджує одна самиця протягом 27–28 днів. Молоді підіймаються на крило в липні.

Живлення. Сіра гуска – типовий фітофаг. В умовах області на міграції споживає молоду озимину. Також може живитися різними видами сухоцільних та водних рослин та їх насінням.

Линяння. Дорослі птахи линяють один раз на рік (з червня по серпень), молодь – двічі (повне літнє і неповне осіннє линяння).

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів у дорослих гусей практично немає, бо гуси можуть захистити себе навіть від небезпечних хижаків. Лише лисиці, єнотовидний собака, пацюки та сірі ворони розоряють кладки і полюють на пташенят. Відомі ураження гусей ендопаразитами, серед яких найчастіше трапляються нематоди (*Contracaecum spiculigerum*, *Streptocara pectilifera*), трематоди (*Echinoctoma revolutum*) і акантоцери (*Polymochus magnus*). Крім гельмінтозів, гуси хворіють на еймеріоз (збудник *Eimeria maxima*) та лейкоцитозооз (збудник *Leucocytozoon anserini*), які передаються комарами і кровосисними мошками.

Оцінка чисельності. На початку сторіччя звичайний, гніздовий птах Дніпровських плавнів і рідкісний гніздовий вид на інших територіях області. В цей період його чисельність постійно зменшувалась. У 1930-х роках у невеликій кількості зберігся лише у Самарському лісі та у Новомосковському і Юр'ївському районах, в долині р. Оріль. Зростання чисельності почалося з 1960-х років і вже в 1970-х вона становила не менше 1000 особин. Максимуму кількість сірої гуски досягла у 1980-х роках, коли вона вже гніздилася в більшості районів області з промисловою

Карта 27. Гніздові території (1) і головні місця гніздування (2) гуски сірої

чисельністю до 30 тис. особин. У 1990-х роках кількість гніздових птахів почала знижуватись, і зараз чисельність сірої гуски становить не більше 13 тис. особин. Під час піку міграцій за годину в Приоріллі можна спостерігати понад тисячу пролітних птахів місцевих і північних популяцій.

Причини зміни чисельності. Збільшенню чисельності сприяє довготривала охорона і заборона полювання, а також деяка зміна стереотипу гніздування, завдяки чому птах освоїв не зовсім типові біотопи. Зниження чисельності пов'язане зі збиранням яєць і відловом молодяку місцевим населенням, що з початку 1990-х років практично не контролюється державними органами, з по-

ширенням браконьєрства, приватизацією долинних ділянок річок, дачним будівництвом та деякими іншими факторами.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику і заказниках державного значення «Приорільський», «Булахівський лиман», «Солоний лиман».

Соціальне значення. Цінний промисловий птах, об'єкт спортивного полювання, окраса природи. Може бути переносником деяких хвороб (гельмінтози, еймеріоз, лейкоцитозоози).

Функціональне значення. Важливий функціональний компонент нормального функціонування водно-болотної екосистеми. Фактор формування біопродуктивності водних екосистем і оптимізації солончакових ґрунтів. Бере активну участь у міжбіогеоценотичних зв'язках.

ГУСКА БІЛОЛОБА, або ГУСКА ВЕЛИКА БІЛОЛОБА

Белолобый гусь

Anser albifrons Scopoli, 1769

White-fronted Goose

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі) *Anseriformes*

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Гуси *Anser* Brisson, 1760.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із чотирьох видів у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Anser abifrons albifrons* Scopoli, 1769.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Гуска білолоба трохи менша за сіру. Довжина тіла 650–780, крила 355–455, плесна 58–65, дзьоба 40–60, хвоста 135–160 мм. Розмах крил 1250–1650 мм. Вага 2000–3300 г.

Забарвлення. Самці і самиці забарвлені однаково. Лоб до очей білий, обмежений ззаду чорнуватою смужкою. Загальне забарвлення бурувато-сіре. Грудки і черево світло-сірі з великими чорними плямами. У молодих біла пляма на лобі і чорні плями відсутні. Ноги жовті. Від інших гусей відрізняються розмірами, білою плямою та більш смугастим тулубом.

Поширення. Ареал – Північна частина Європи, Азії, Америки. В Україні цей вид реєструється по всій території. Трапляється як пролітний, а на півдні і як зимуючий птах. У Дніпропетровській області фіксується по всій території під час міграції.

Місцеперебування. У гніздовий період – тундра з великою кількістю річок і озер. В Україні – різноманітні водойми, поля, луки. На території Дніпропетровщини це

найчастіше водосховища, Приорільські та Присамарські лимани і великі озера.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території області пролітний птах. Весною з'являється дуже рано, іноді з лютого, осіння міграція – з кінця вересня. Більшу частину часу гуси проводять на суші. Літають високо, кутом або хвилеподібною лінією.

Карта 28. Поширення великої білолобої гуски під час міграцій

На льоту часто перестроюються і кричать. Голос схожий на голос сірої гуски, але більш високий і різкий, звучить як «клімг-клімк», або «клемг-клек». Під час прольотів птах активний і вдень і вночі.

Розмноження. Птахи-моногами.

Поселяються на сухих ділянках тундри поблизу прісних водойм. Гніздяться окремими парами на невеликих узвишсях, часто поряд із гніздами хижих птахів. Повна кладка з 3–7 білих з палевим відтінком яєць розміром $70,0\text{--}89,6 \times 46,7\text{--}58,0$ мм спостерігається починаючи з червня. Насиджує одна самиця протягом 26–28 днів. Самець у цей час перебуває поруч. Молодь підіймається на крило у серпні.

Живлення. Основною їжею є зелені частини трав'янистих рослин. Під час перельотів живляться на стерні, озимині.

Линяння. Як і у сірої гуски: молодь линяє двічі, а дорослі один раз на рік.

Вороги, паразити, хвороби. У місцях гніздування ворогами є в основному хижаки: песець і сова біла. Ектопаразити й ендопаразити в регіоні невідомі; хворіють на пташиний грип (H5N1).

Оцінка чисельності. В Україні звичайний, а місцями численний перелітний і численний на зимівлі птах. На території області звичайний, а порівняно з іншими видами один з найчисельніших. Під час весняних перельотів у місцях концентрації (озимина, солончакові водойми) збираються змішані великі зграї.

Причини зміни чисельності. Після суттєвого збільшення чисельності на території України з початку 1990-х спостерігалось деяке зменшення. Основні причини – освоєння людиною гніздових територій, неконтрольоване полювання, браконьєрство.

Заходи охорони. Рекомендуються охорона місць концентрації, міграційних шляхів, зменшення фактора непокоєння, раціональна регуляція полювання.

Соціальне значення. Цінний промисловий птах. Іноді при великих скупченнях під час міграцій і зимівлі гуси можуть завдавати деякої шкоди озимим посівам, бути переносниками деяких хвороб, загрозливих і для людей.

Функціональне значення. В місцях гніздування є важливим компонентом нормального функціонування водно-болотних екосистем. Регулює первинну продукцію наземних та водно-болотних екосистем. У період міграцій виконує важливу роль у здійсненні трансконтинентальних біотичних зв'язків.

ГУСКА МАЛА, або ГУСКА МАЛА БІЛОЛОБА

Пискулька

Anser erythropus Linnaeus, 1758

Lesser White-fronted Goose

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Гуси *Anser* Brisson, 1760.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із чотирьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Anser erythropus erythropus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП, Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 2).

Морфологічні ознаки. Мала білолоба гуска менша за велику білолобу. Довжина тіла 530–660, крила 320–412, плесна 50–66, дзьоба 28–39, хвоста 132–148 мм. Розмах крил 1200–1350 мм. Вага 1600–2500 г.

Забарвлення. Самці і самиці забарвлені однаково. Ця гуска дуже схожа на велику білолобу гуску, відрізняється меншими розмірами, коротшим дзьобом, навколоочним жовтим кільцем. У дорослих птахів білий колір на лобі заходить за рівень очей. У молодих білий колір на лобі відсутній.

Поширення. Ареал – тундрова і частково тайгова зона Північної Європи й Азії. В Україні трапляється під час міграцій по всій території. У Дніпропетровській області ця гуска траплялася на прольоті на Карачунівському водосховищі, водосховищах Дніпра та у водоймах Новомосковського, Павлоградського, Магдалинського, Царичанського і Петропавлівського районів.

Місцеперебування. На гніздуванні біотоп більш різноманітний, ніж у білолобі гуски. Гніздиться не тільки в тундрі, а і в пониззі гірських річок, схилах, гірських озерах. Взимку вибирає відкриті простори з широким оглядом, степи, морські узбережжя. В Україні й області це водосховища, лимани, великі озера, поля, луки.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території області пролітний птах, зимуючий у незначній кількості в Азово-Чорноморському регіоні. В цілому птах дуже обережний, але в місцях, де його не особливо турбують, дуже допитливий і здатний підлітати до незнайомих предметів. Під час міграцій трапля-

ється у березні, жовтні, листопаді. На перельотах летить кутом або шеренгою. Голос не такий голосний, як у великої гуски, вищий і більш пискливий, звідки і російська назва птаха. Голос можна передати «клік-клік» «юільо-юільо» та «тьє-тьо». **Розмноження.** Птахи-моногами. Гніздяться не тільки в тундрових біотопах, а і серед чагарників, на скелях у гірському ландшафті. Повна кладка з 4–8 злегка жовтуватих яєць розміром 69,0–84,5 × 43–52 мм спостерігається починаючи з червня. Молодь піднімається на крило у серпні.

Карта 29. Основні райони траплянь малої білолобої гуски під час міграцій

ляється невеликими зграйками по 10–20, значно рідше до 100 особин.

Причини зміни чисельності. Освоєння людиною місць гніздування. Полювання та браконьєрство під час линяння птахів та міграцій і на зимівлі.

Заходи охорони. Охороняється під час перельотів у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику і ряді державних і місцевих заказників із водними угіддями. Необхідно організовувати заповідні зони у місцях зимівель.

Соціальне значення. Цінний мисливський птах. Може бути переносником деяких хвороб, загрозливих і для людини.

Функціональне значення. Важливий компонент водно-болотних екосистем. На місцях гніздування і зимівлі виконує важливу функцію у міжкосистемних та трансконтинентальних зв'язках.

ГУМЕННИК

Гуменник

Anser fabalis Latham, 1787

Bean Goose

Ряд Гусеподібні (Пластичастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Гуска *Anser* Brisson, 1760.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із чотирьох ви-

Живлення. Подібне до живлення великої білолобої гуски.

Линяння – як і у попередніх видів: молодь линяє двічі, а дорослі один раз на рік.

Вороги, паразити, хвороби.

Природними ворогами є хижі ссавці (песці) та птахи (сова біла). На місцях прольотів хвороби не визначені. Можливо, вони ті ж самі, що і у гуски білолобої.

Оцінка чисельності. Рідкісний пролітний вид. Найчастіше трап-

дів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидами *Anser fabalis fabalis*, Latham, 1787 і *A. f. serrirostris*.

Статус. Вид занесений Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Гуменник розміром зі свійську гуску. Довжина тіла 660–900, крила 404–482, плесна 65–98, дзьоба 52–72, хвоста 130–160 мм. Розмах крил 1470–1750 мм. Вага 3000–4000 г.

Забарвлення сірувато-буре, світліше знизу. Голова і шия значно темніші за спину. Дзьоб, на відміну від сірої гуски, двокольоровий, середина дзьоба жовта або рожева. Ноги жовті, рідше рожеві. Молоді відрізняються від дорослих тьмянішими тонами оперення. Від сірої гуски відрізняється темнішим забарвленням голови і шиї і двокольоровим дзьобом.

Поширення. Ареал виду – тундри Європи і північні райони тайгової зони Європи й Азії на схід до Чукотки. Зимуює цей птах на півдні Європи й Азії. В Україні й області під час міграцій трапляється по всій території, частково зимує в Азово-Чорноморському регіоні. Основна маса гуменників летить по долинах річок Дніпро, Самара, Оріль.

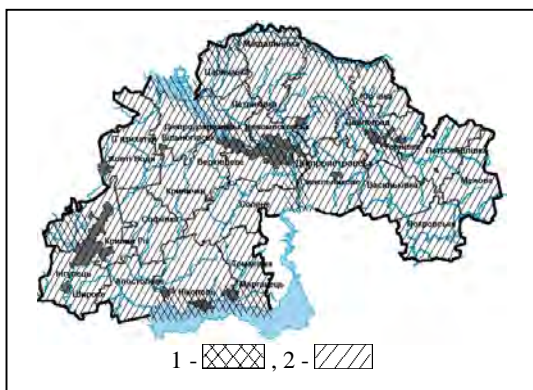
Місцеперебування. Гніздові біотопи – різноманітні ландшафти трав'янистої або чагарникової тундри поблизу водойм. Зимові – відкриті місця: степи, поля, узбережжя.

Під час прольотів в умовах регіону реєструється, в основному, на водосховищах, лиманах, великих озерах, солонцях, полях, луках.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України й області звичайний пролітний птах. Під час весняного перельоту трапляється з кінця лютого і в березні, осіннього – у жовтні – листопаді. При перельотах летить як удень, так і вночі кутом, рідше хвилеподібною лінією. Голос доволі різноманітний. При зльоті звучить «рат-рат», на льоту під час міграцій глухе «гок».

Розмноження. Птахи-моногами. Гнізда розміщують на сухих ділянках, що не затоплюються. На відміну від інших гусей, гніздо будують і самець, і самиця. Повна кладка із 3 – 6 злегка вохристих яєць розміром 74,5–87,0 × 42,0–59,0 мм спостерігається починаючи із червня. Насиджує одна самиця близько 25 днів, а самець увесь час поруч. Пташенята починають літати у вересні.

Живлення. Основна їжа гуменників – зелені частини рослин і ягоди. Під час перельотів часто пасуться на озимині, стерні злаків, інших сільгоспкультур.

Карта 30. Головні (1) та другорядні (2) місця міграції гуменника

Линяння. Як і у всіх гусей, молодь линяє двічі, а дорослі один раз на рік.

Вороги, паразити, хвороби. Такі ж, як і у великої білолобої гуски. Відомі випадки захворювання на пташиний грип (віруси групи H5N1).

Оцінка чисельності. Один із звичайних пролітних видів в області, чисельність якого поступово збільшувалась, що, очевидно, пов'язано з побудовою Дніпровських водосховищ і деякою зміною напрямку міграції. З 1990-х років чисельність почала постійно знижуватись.

Причини зміни чисельності. Браконьєрство, приватизація прибережних ділянок, дачне будівництво, посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Охороняється під час перельотів у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та заказниках державного і місцевого значення з водно-болотними екосистемами.

Соціальне значення. Цінний промисловий птах. Може бути переносником деяких хвороб, небезпечних для людини (пташиний грип).

Функціональне значення. Важливий компонент нормального функціонування водно-болотних екосистем. Біотична ланка у міжкосистемних і трансконтинентальних зв'язках.

ЛЕБІДЬ-ШИПУН

Лебедь-шипун

Cygnus olor Gmelin, 1789

Mute Swan

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Лебеді *Cygnus* Bechstein, 1803

Інші назви: укр. – лебідь-шовкун.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України й області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Один із найбільших наших птахів. Довжина тіла 1450–1600, крила 538–650, плесна 95–120, дзьоба 70–90, хвоста 180–245 мм. Розмах крил 2080–2380 мм. Вага 800–1300 г.

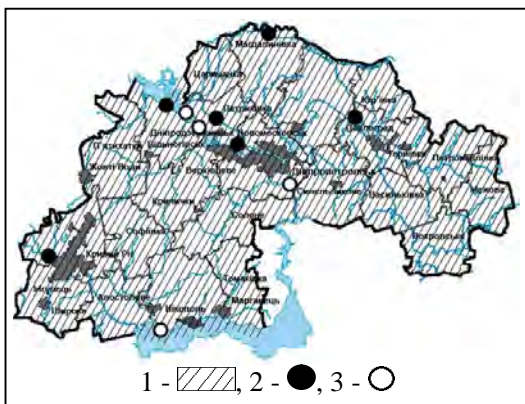
Забарвлення. Самець і самка забарвлені однаково. Дорослі – сніжно-білі, молоді – сірувато-бурі. Дзьоб червоний з чорним наростом у основі, ноги чорні. Від інших видів відрізняється формою та кольором дзьоба і S-подібною поставою шиї.

Поширення. Цей вид поширений у помірній зоні Європи й Азії. Місцями спорадичний вид. В Україні розповсюджений майже на всій території. У Дніпропетровській області трапляється у більшості районів з водно-болотними угіддями.

Зимує на узбережжі Чорного, Азовського і Каспійського морів, Дніпровських водосховищах, деяких незамерзаючих водоймах. На території Дніпропетровської області найчастіше зимує на водосховищах, особливо біля греблі Дніпродзержинської ГЕС, різноманітних відстійниках.

Місцеперебування. Улюблені місця – плавневі зарості надводної рослинності з внутрішніми мілководними водоймами. В області це, в основному, великі озера, різноманітні промислові відстійники, лимани і навіть великі ставки.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На початку сторіччя Вальх відмічав цього птаха як нерегулярно пролітного. З 1950-х років лебедів відмічають на прольотах регулярно, а з середини – кінця 1970-х цей вид став постійно гніздовим видом з денною активністю. На місця гніздування прилітає починаючи з березня. Відлітає пізно, затримуючись до настання холодів. Унаслідок довготривалої охорони птахи стали менш обережними й іноді поселяються у безпосередній близькості до людини. Під час польоту пера крила (першорядні махові) шипунів видають дуже характерні звуки – ритмічне поскрипування, яке чути досить далеко. Птахи мовчазні, і лише у шлюбний період самці «перемовляються» з самками. Можуть шипіти, за що і дістали свою назву. Більшу частину часу проводять на воді.

Карта 31. Загальне поширення (1), головні місця гніздування (2) та зимівлі (3) лебедя-шипуну

Ритмічне поскрипування, яке чути досить далеко. Птахи мовчазні, і лише у шлюбний період самці «перемовляються» з самками. Можуть шипіти, за що і дістали свою назву. Більшу частину часу проводять на воді.

Розмноження. Птахи-моногами. Гніздяться окремими парами. Гніздо будує тільки самка, на острівцях або мілководді, з очерету та інших рослинних матеріалів. Це досить велика споруда, до одного метра і більше у ширину і висоту. До інших птахів лебеді ставляться досить толерантно й іноді поселяються поруч із сірими гусками й іншими птахами, тому міфи про шкідливість лебедя для більшості водоплавних птахів досить сумнівні. Повна кладка із 7–9 зеленкувато-жовтуватих яєць розміром 105–122 × 70–80 мм спостерігається вже у травні. Насиджує тільки самка протягом близько 35 днів. Молодь починає літати наприкінці липня – у серпні.

Живлення – в основному підводними частинами рослин, коренями, кореневищами, пагонами, які птахи відривають дзьобом, у невеликій кількості при цьому поїдаючи і дрібних водних тварин (молюсків, членистоногих тощо).

Линяння – двічі на рік. Літом повне линяння відбувається приблизно з червня по серпень. Восени часткове линяння проходить з вересня по грудень.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів у дорослих лебедів практично немає. Іноді лебедині гнізда розорюють лисиця, єнотовидний собака та пацюк.

З ектопаразитів виявлені пухойди (*Koenigihirmus punctatus*), ендопаразитів – нематоди (*Tetrameres cremi*, *Capillaria pudentotecna*) і акантоцефали (*Filicollis anatis*). Хворіють на грип (вірус H5N1).

Оцінка чисельності. На початку сторіччя за Вальхом – нерегулярно пролітний, у 1950-х роках пролітний, з початку 1970-х років гніздовий птах. Чисельність шипуна в області зростала досить швидко, особливо на водосховищах, водоймах Присамар'я та Приорілля, де він заселив майже всі придатні місця і став досить звичайним видом. Найбільші популяції існують у Петропавлівському, Верхньодніпровському, Царичанському, Магдалинівському, Новомосковському, Павлоградському районах, де чисельність становить десятки гніздових пар. Починаючи з 1990-х років чисельність трохи зменшилась.

Причини зміни чисельності. Постійна охорона і доброзичливе ставлення людей привели до втрати сторожкості цими птахами. Лебеді почали заселяти водойми поблизу людських поселень. Це викликало зростання випадків браконьєрства.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та у заказниках державного («Приорільський», «Булахівський лиман», «Солоний лиман») і місцевого значення («Заплава р. Самари», «Заплава р. Базавлук»).

Соціальне значення. Раніше лебеді були об'єктом промислу. Нині мають велике естетичне значення як окраса природи.

Функціональне значення. Лебідь-шипун – важлива складова нормального функціонування водно-болотних екосистем. Бере участь у збільшенні вторинної продукції у водних екосистемах і у міжкосистемних зв'язках.

ЛЕБІДЬ-КЛИКУН

Лебедь-кликун

Cygnus musicus (*Cygnus cygnus*) Linnaeus, 1758

Whooper Swan

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)
Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Лебеді *Cygnus*, Bechstein, 1803.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Cygnus cygnus cygnus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської, Додатка 2 Боннської конвенції та до регіонального Червоного списку (категорія 2).

Морфологічні ознаки. Великі птахи, розміром як і шипуни. Довжина тіла 1170–1700, крила 560–635, плесна 100–125, дзьоба 92–125, хвоста 170–205 мм. Розмах крил 1800–2500 мм. Вага 7000–12700 г.

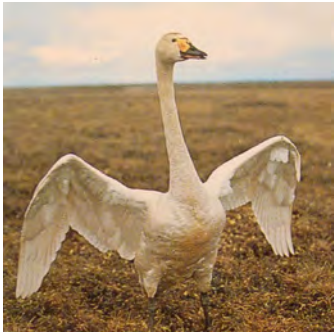
лась. Вже в 1950–1960-х роках лебідь-кликун став досить рідкісним. Чисельність його постійно зменшується. Зараз на території області трапляється нерегулярно і в дуже невеликій кількості. Найчастіше зграйками по 2–5, рідко до 10 птахів.

Причини зміни чисельності. Деградація водно-болотних угідь. Продовження в деяких країнах промислу лебедів на зимівлі.

Заходи охорони. Охороняються під час прольотів у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та у ряді заказників із наявними водно-болотними екосистемами.

Соціальне значення. Раніше був об'єктом промислу. Має велике естетичне значення як окраса природи.

Функціональне значення. У гніздовому ареалі і на зимівлі – важливий компонент функціонування водно-болотних екосистем. Сприяє інтенсифікації біопродукційного процесу.

ЛЕБІДЬ МАЛИЙ

Лебедь малый

Cygnus bewickii, Yarrell, 1830 (*C. columbianus*), *C. minor* Pallas, 1811

Bewick's Swan

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі) *Anseriformes*

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Лебеді *Cygnus* Bechstein, 1803

Інші назви: Лебідь тундровий.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Помітно менший за попередні види лебедів. Довжина тіла 1150–1270, крила 480–540, плесна 102–107, дзьоба 84–98, хвоста 140–175 мм. Розмах крил 1730–2110 мм. Вага 4500–5000 г.

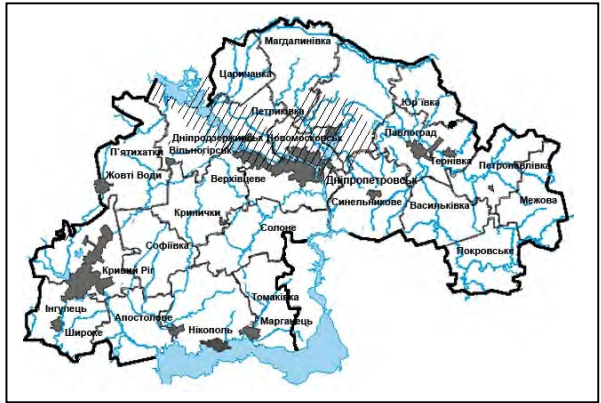
Забарвлення. Зовнішнім виглядом і забарвленням схожий на кликуна. Все оперення біле, основа дзьоба жовта, кінцева частина чорна, межа між кольорами проходить майже прямим кутом. Ноги чорні. Молоді особини сіруваті, дзьоб жовтувато-бурий. Повністю білими стають на третьому році життя. Від лебедя-кликуну відрізняється розміром і формою жовтої плями в основі дзьоба.

Поширення. Гніздовий ареал малого лебедя – зона тундри Європи й Азії та деякі острови Льодовитого океану. Зимує на Британських островах, північно-західному узбережжі Європи, в Південно-Східній Азії. В Україні – пролітний вид. Окремі особини іноді зимують біля узбережжя Чорного й Азовського морів,

під час міграцій цей вид може траплятися на більшій частині території України. На Дніпропетровщині малий лебідь реєструвався починаючи із 2001 року у Новомосковському районі і на Дніпродзержинському водосховищі.

Місцеперебування. Різномісний вид. В області: водосховища, озера, ставки рибогосподарського призначення.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні малий лебідь трапляється під час міграцій і частково на зимівлі. На території області лише під час міграцій. Залітний птах. Трапляються поодинокі особини. На воді тримає шию, як і кликун, але вона здається дещо коротшою. Голос схожий на голос кликуна, але більш різкий і дзвінкий. До того ж, лебідь малий не видає трубних звуків. Голос звучить приблизно як «тонг-бумг».

Карта 33. Місця зальотів малого лебеда

Розмноження. Відлітає з місць зимівлі у березні. Гніздиться у

тундрі. Гнізда влаштовує на сухих узвишсях (пагорбах), на купинах біля води, або ж на острівцях. Повна кладка із 2–3, рідше 4–5 жовтуватих яєць, розміром 99,1–108,5 × 64,6–68,0 мм спостерігається на початку червня. Насиджує її одна самка протягом 29–30 днів. Пташенята піднімаються на крило на початку вересня.

Живлення. Малий лебідь живиться в основному рослинністю, не тільки водною, а й наземною. Частіше за інших лебедів цей вид споживає дрібну рибу.

Линяння. Можливо, як інші лебеді, двічі на рік (цей процес до кінця не досліджено). Повне річне линяння починається з кінця липня.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів малі лебеді практично не мають. Шкоди кладкам можуть завдавати пелікани. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. Чисельність цього виду взагалі незначна. На території Дніпропетровщини вперше він зареєстрований у 2001 році і протягом останніх років відмічався лише тричі. В кожному випадку зафіксовано по одному птаху (Сижко, Бредбір, 2006).

Причини зміни чисельності. Господарське освоєння тундри. Браконьєрство на місцях зимівлі.

Заходи охорони. Не впроваджувалися. Охороняється разом з іншими лебедями у згаданих раніше заповіднику і заказниках.

Соціальне значення. Господарське значення невелике у зв'язку з низькою чисельністю. Раніше використовувались міцна шкіра і пух. Має велике естетичне значення.

Функціональне значення. Не визначене.

ОГАР

Огарь

Tadorna ferruginea Pallas, 1764.

Ruddy Shelduck

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Галагази *Tadorna* von Oken, 1817.

Деякі орнітологи (Кузнецов, 1974) відносять огаря до самостійного роду *Cazarca* Bonaparte (*Cazarca ferruginoza* Pallas, 1764).

Інші назви: укр. – качка червона, рос. – красная утка, варнова, огайка.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

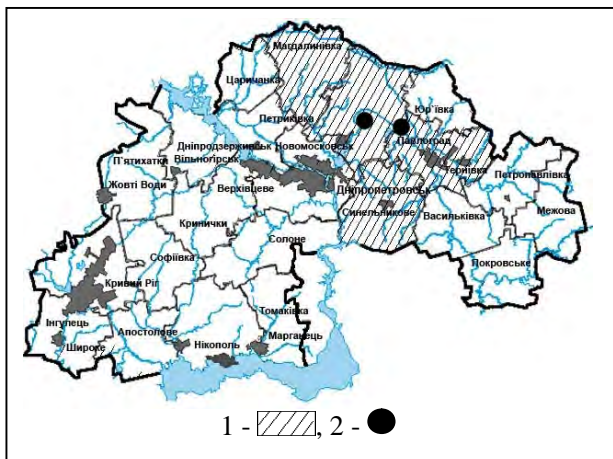
Морфологічні ознаки. Трохи більший за свійську качку. Довжина тіла 610–670, крила 310–400, плесна 52–64, дзьоба 42–48 мм. Розмах крил 1210–1450 мм. Вага 1000–1600 г.

Забарвлення. Влітку огар майже цілком забарвлений в інтенсивно рудий колір. У самців чорний вузький нашійник. Першорядні махові, хвіст, дзьоб і ноги чорні. На крилах зеленкувате дзеркальце. Самка схожа на самця, але покривні пера сіруваті, а спина рудувато-бура. Від інших качок відрізняється рудим забарвленням.

Поширення. Огар розповсюджений у степовій і пустельній зонах від Південної Європи і Північно-Західної Африки до Забайкалля та верхів'їв р. Лена. Зимує в Африці, Південній Європі й Азії. В Україні поширений в окремих південно-східних районах. Зимує на Сиваші та на Південному Сході Криму, на решті території залітний. У Дніпропетровській області, в основному, реєструється як пролітний та літуючий вид у Павлоградському, Новомосковському, Синельниківському, Магдалинівському районах. Іноді спостерігається на гніздуванні (яружно-балкова система Присамар'я).

Місцеперебування. Огар найчастіше трапляється на узбережжях морів, лиманах, солоних озерах, сухих балках у степових районах, іноді далеко від води. В області найчастіше трапляється на озерах та лиманах, солончакових терасах річок Во-вча, Самара, Оріль, затоках Дніпра.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* В Україні гніздовий, пролітний та зимуючий птах. В області пролітний, нерегулярно гніздовий і перелітний вид. Іноді на місця гніздування огарі прилітають у березні, відлітають на зимівлю в кінці жовтня – листопаді. Політ швидкий. По землі пересуваються легко. Пірнають дуже рідко. Іноді в огарів спостерігаються повітряні ігри, коли самець, піднявшись на значну висоту, несеться по похилій лінії вниз, склавши крила і видаючи ними свистячий звук. Потім птах повертається у повітрі, летить в інший бік і сідає на воду, приєднуючись до пари. Птах крикливий, у польоті видає «ганг-гаганг». Більшу частину року огарі тримаються парами.

Карта 34. Місця прольоту (1) і спорадичного гніздування (2) огаря

Розмноження. Птахи-моногами. Гнізда роблять у норах тварин (лисиць, борсуків), тріщинах, розколинах берегів, іноді в покинутих будівлях. Повна кладка з 8–12 яєць кольору слонової кістки розміром 60,2–70,2 × 46,0–50,0 мм спостерігається вже в кінці квітня або в травні. Насиджує одна самка протягом 27–29 днів. Пташенята піднімаються на крило через два місяці.

Живлення. Живиться на воді і на суші як рослинною, так і тваринною їжею (молода трава на полях, зелені частини рослин, насіння, водні безхребетні, рідше дрібна риба, земноводні).

Линяння. Відбувається двічі на рік. Літнє, повне линяння відбувається з серпня по жовтень – листопад, часткове передшлюбне – з грудня по квітень.

Вороги, паразити, хвороби. Основні вороги – наземні хижаки, деякі птахи. З ектопаразитів відомі пуході (*Anaticola tadornae*, *Holomenopon tadornae*). Серед ендopазитів трапляються нематоди *Tetrameres fissipina*, *Streptocara crassicauda*.

Оцінка чисельності. В кінці XIX і на початку XX сторіччя огар постійно в невеликій кількості гніздився на території області. В подальшому його чисельність різко зменшилась. Починаючи з кінця 1970-х – початку 1980-х років відмічається деяке збільшення чисельності.

Причини зміни чисельності. Освоєння людиною місць гніздування, збільшення кількості лисиць, чиї нори використовують огарі, браконьєрство. З іншого боку, на збільшення чисельності виду, можливо, вплинуло утримання птахів у парках, мисливських господарствах, приватних садибах, зоопарках.

Заходи охорони. Охороняється в заказнику державного значення «Комарівщина».

Соціальне значення. Господарського значення через малу чисельність не має. У зв'язку з тим, що ці птахи легко приручаються, можуть використовуватися як об'єкти естетичного значення у парках і для збагачення водойм мисливськими птахами.

Функціональне значення. Не визначене.

ГАЛАГАЗ

Пеганка

Tadorna tadorna Linnaeus, 1758

Shelduck

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Галагази *Tadorna* von Oken, 1817.

Інші назви: укр. – хархаль, рос. – бугровая утка.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції та до регіонального Червоного списку (категорія 2).

Морфологічні ознаки. Трохи більший за качку. Довжина тіла 580–710, крила 235–365, плесна 45–50, дзьоба 45–65, хвоста 100–115 мм. Розмах крил 1100–1330 мм. Вага 900–1650 г.

Забарвлення. Строкате, досить яскраве. У самця голова, шия і плечі чорні із зеленим відблиском. Воло, боки, черево і спина білі. Грудки, передня частина спини каштаново-руді, дзеркальце зелене. Дзьоб червоний із характерним виросом, ноги рожеві. Самки у весняному оперенні схожі на самців, голова і смуга на грудях без блиску, чорно-бурі. Дзьоб не такий яскравий, без виrostу. Молоді птахи майже білі з бурувато-сірим верхом. Галагаза легко відрізнити від інших качок за характерним забарвленням.

Поширення. Ареал виду – Європа та Азія від Британських островів до Японії, середземноморські країни. Зимують галагази біля узбережжя Середземного моря та Індійського океану. В Україні розповсюджені на півдні, в основному по узбережжю і островах Чорного й Азовського морів, в інших місцях найчастіше залітні. У Дніпропетровській області в 1950–1980 роках галагаз траплявся на гніздуванні, зараз – найчастіше як пролітний вид у Павлоградському, Новомосковському, Магдалинівському, Дніпропетровському районах.

XX сторіччя вид. У великій кількості гніздився регулярно. З 1950-х років став рідкісним. Зараз, в основному, трапляється на прольоті і спорадично поодинокі на гніздуванні.

Причини зміни чисельності. Зростання чинників неспокою, браконьєрства.

Заходи охорони. Не здійснювалися.

Соціальне значення. Через малу чисельність цінність, як мисливського птаха, невелика. Дуже цінується пух. Використання штучних гнізд може значно збільшити обсяги збирання пуху та чисельність цього виду взагалі.

Функціональне значення. Не визначене.

КРИЖЕНЬ

Кряква

Anas platyrhynchos Linnaeus, 1758

Mallard

Ряд Гусеподібні (Пластинчатодзьобі) *Anseriformes*

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Качки *Anas* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – качка, шмок; рос. – крякуша; лат. – *A. boschas*.

Таксономічна характеристика. Один із 38 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України. Один із семи видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Anas platyrhynchos platyrhynchos* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром крижень з домашню качку. Довжина тіла 510–630, крила 235–295, плесна 35–50, дзьоба 44–58, хвоста 77–97 мм. Розмах крил 810–980 мм. Вага 800–1750 г.

Забарвлення. Забарвленням цей вид також дуже схожий на свійську качку. Добре виявлений статевий диморфізм. У самців у шлюбному оперенні голова і шия чорні з зеленим металічним блиском. На шиї біле кільце. Воло і груди темно-каштанові. Спина темно-бура; боки, груди і черево світло-сірі; надхвістя та підхвістя чорні; на хвості кілька пір'їн закручені наперед; дзеркальце синє, відокремлене білими смужками, ноги жовтогарячі, дзьоб зеленкувато-жовтий. Самиці у літньому вбранні темно-бурого кольору з рудувато-вохристими облямівками пер. Молоді птахи зверху бурі, знизу глинясто-руді. Дзьоб і ноги жовті. Від інших видів крижень відрізняється розмірами, голосом, забарвленням і кольором дзеркальця на крилі.

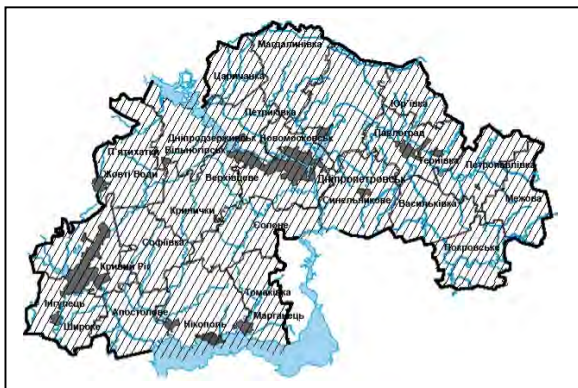
Поширення. Вид поширений майже по всій Європі, крім Крайньої Півночі, в

помірній зоні Азії, Північній Америці, Північній Африці. В Україні і Дніпропетровській області розповсюджений по всій території. Райони зимівлі дуже широкі. В області зимує на більшості незамерзаючих водойм. Найбільш масові зимівлі на пригреблевих ділянках водосховищ та біля міст із викидами теплих вод – у Дніпропетровському, Павлоградському, Верхньодніпровському, Нікопольському та деяких інших районах із загальною кількістю до 15 і більше тисяч зимуючих птахів.

Місцеперебування: від річок, водосховищ (особливо заток), озер, лиманів, боліт, до ставків, міських водойм, які мають густі зарості макрофітів.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.*

Як в Україні, так і на території області перелітний, частково зимуючий птах. На гніздування прилітає дуже рано, залежно від погоди, в кінці лютого – березні. Відлітає у кінці жовтня – листопаді, затримуючись до замерзання водойм. Перед міграціями крижні концентруються у зграї і живляться переважно вночі.

Карта 36. Розповсюдження крижня

Осінні міграції проходять декількома хвилями. Політ швидкий і досить гучний. Змахи крил супроводжуються характерними дзвінками звуками «вить-вить-вить» Під час зимівлі і міграцій крижні утворюють великі зграї.

Розмноження. Більшість авторів стверджують, що крижні створюють пари, які розпадаються на період линяння. Восени птахів спостерігають в одних і тих же місцях і пари поновлюються. Гнізда крижні будують на берегах водойм, островах, заплавах, купах очерету тощо. При нестачі місць гніздування – на деревах, у пенях, гніздах сорок, ворон і навіть на дахах будинків, розташовуючись іноді досить далеко від води, охоче заселяють штучні гнізда. Повна кладка з 8–10, рідше більше, зеленкуватих яєць розміром 49,5–66,8 × 37,0–46,0 мм спостерігається вже на початку квітня, іноді в кінці березня. Насиджує одна самиця протягом 26–28 днів. Пташенята піднімаються на крило у віці близько двох місяців. При загибелі гнізд цей вид може повторювати кладку з меншою кількістю яєць.

Живлення. Крижні живляться рівною мірою як тваринною, так і рослинною їжею. Поїдають насіння і вегетативні частини водних рослин, ловлять дрібних безхребетних, рідше дрібну рибу, земноводних. Охоче літають на поля, де харчуються травою, посівами і зерном.

Линяння. Крижні линяють двічі на рік з повним післяшлюбним і неповним передшлюбним линянням.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів досить багато. Це лисиця, єно-

товидний собака, сороки, ворони, луні болотяні, яструби, соколи. Серед ектопаразитів трапляються пухощі (*Trinoton querquedulae*, *Anatoecus icterodes*, *Anaticola tadornae*), блохи (*Ceratophyllus styx*), іксодові кліщі (*Haemphysalis concinna*). Крижні хворіють на еймеріоз (*Eimeria tenello*, *E. necatrix*) та пташиний грип (збудник – вірус H5N1). Серед ендopаразитів є нематоди *Streptocara pectinifera*, трематоди *Pseudospelotrema sp.*

Оцінка чисельності. За увесь час спостережень крижень належав і належить до звичайних, а часом і численних видів, хоча кількість його поступово зменшується. До початку 50-х років минулого століття його чисельність оцінювалася в 5 балів, в 50–70-х – 4, а в теперішній час – всього у 3 бали.

Причини зміни чисельності. Господарське і рекреаційне освоєння територій, в першу чергу значне зменшення числа місць, придатних для гніздування, збільшення фактора неспокою, випалювання очерету, браконьєрство (особливо у весняний період і на місцях зимівлі). Значної шкоди завдає випалювання прибережної рослинності, яке часто відбувається в період гніздування.

Заходи охорони. Промисел регулюється правилами полювання та Законами України про охорону тваринного світу. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику, в заказниках державного («Приорільський», «Булахівський лиман», «Солоний лиман», «Озеро Довге»), місцевого значення («Заплави р. Базавлук», «Заплави р. Самари») та інших територіях.

Соціальне значення. Один із найважливіших мисливських птахів. Окраса природи в цілому і міських водойм. Може бути переносником деяких хвороб, загрозливих і для людини.

Функціональне значення. Важливий компонент нормального функціонування водно-болотних екосистем. Відіграє значну роль у формуванні біологічної продуктивності та у здійсненні міжекосистемних зв'язків.

ЧИРЯНКА МАЛА

Чирок-свистунок

Anas crecca Linnaeus, 1758

Teal

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі) *Anseriformes*

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Качки *Anas* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – чирянка менша, свистунка; рос. – малый чирок, чирок-хрипунок, чирок-травник, травянка, травничок.

Таксономічна характеристика. Один із 38 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України. Один із семи видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Anas crecca crecca* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської

конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Найменша з річкових качок. Довжина тіла 340–384, крила 160–195, плесна 25–33, дзьоба 30–39, хвоста 70–80 мм. Розмах крил 580–640 мм. Вага 200–450 г.

Забарвлення. У шлюбному оперенні у качура верх голови, щоки, боки і низ шиї каштаново-руді. На боках голови, включаючи очі, є темно-зелена широка смуга з металічним блиском, окреслена білими смужками. Спина і плечові пера сірі. Низ тіла білий, підхвістя вохристо-жовте, окреслене чорним. Дзеркальце спереду оксамитово-чорне, далі зелене з металічним відблиском, обмежене спереду і ззаду білою смужкою. Качка темно-бурого кольору з рудуватими або сіруватими облямівками пер, черево бруднувато-біле. Крило забарвлене так само, як у качура. Дорослі качури і молоді птахи у літньому вбранні забарвлені, як качка. Від великої чирянки у шлюбному вбранні відрізняється загальним забарвленням, чорним і зеленим, дзеркальцем та голосом – деркотливим свистом.

Поширення. Ареал виду – майже вся Євразія, крім Крайньої Півночі, і Північна Африка. Райони зимівлі дуже широкі – від Англії до Китаю і Японії, на півдні включають Північну Африку. Зимує, як правило, біля морського узбережжя, інколи на незамерзаючих водоймах. Гніздовий ареал в Україні в основному охоплює Полісся і лісостепову зону. По долинах річок проникає на північ степової зони. Під час міграцій трапляється по всій території. У Дніпропетровській області гніздиться переважно в північній частині регіону (Верхньодніпровський, Царичанський, Магдалинівський, Новомосковський, Павлоградський і Дніпропетровський райони).

Місцеперебування. Заплавні водойми різної площі, зарослі вищою водною рослинністю, з наявністю плес.

Біологічні особливості.

Характер перебування.

Активність. Як в Україні, так і в області – гніздовий перелітний птах.

На гніздування прилітає у березні, відлітає у вересні – жовтні, може затримуватись до замерзання водойм.

Політ швидкий і безшумний. З води і землі злітає легко, майже вертикально. Весняний шлюбний крик качура дзвінкий, металічний, свист «хра-юк», який важко передати словами, у качки – кахання.

Розмноження. Пари чирянки створюють перед відльотом із місць зимівель. Гніз-

Карта 37. Основні райони гніздування чирянки малої

дяться по зарослих затоках, озерах, старицях, на ставках, у тимчасових великих водоймах, іноді на значній відстані від води. Повна кладка складається з 9–10, іноді 12 білих, трохи жовтуватих, яєць розміром 41,0–49,5 × 30,5–35,2 мм. Насиджує її одна самиця протягом 22–24 днів. Пташенята піднімаються на крило у кінці липня – на початку серпня.

Живлення малої чирянки має змішаний характер. Це дрібні водні тварини, зелені частини і насіння водних рослин.

Линяння відбувається двічі на рік. Літом після періоду розмноження оперення чирянок змінюється повністю і восени частково.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є хижі ссавці, сороки, сірі ворони, болотяні луні, інші хижі птахи. Великої шкоди завдає випалювання прибережної зони рослинності, особливо в період гніздування. Серед паразитів відомий лише пухоїд *Trinoton querquedulae*.

Оцінка чисельності. З початку XX сторіччя нечисленний гніздовий і численний у період міграції птах. Спостерігається тенденція до поступового зниження. Постійне зменшення чисельності звело його сучасний стан до рідкісного гніздового виду.

Причини зміни чисельності. Освоєння, деградація і знищення придатних місць для гніздування.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику і ряді заказників із наявними водно-болотними екосистемами.

Соціальне значення. Важливий об'єкт полювання.

Функціональне значення. Не визначене.

НЕРОЗЕНЬ

Серая утка

Anas strepera Linnaeus, 1758

Gadwall

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі) *Anseriformes*

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Качки *Anas* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – качка сіра, рос. – серуха, полу-

кряква, семенуха.

Таксономічна характеристика. Один із 38 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України. Один із семи видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Anas strepera strepera* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції та до регіонального Червоного списку (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Нерозень трохи менший за крижня. Довжина тіла 460–

560, крила 225–285, плесна 35–45, дзьоба 37–48, хвоста 85–115 мм. Розмах крил 840–950 мм. Вага 500–1300 г.

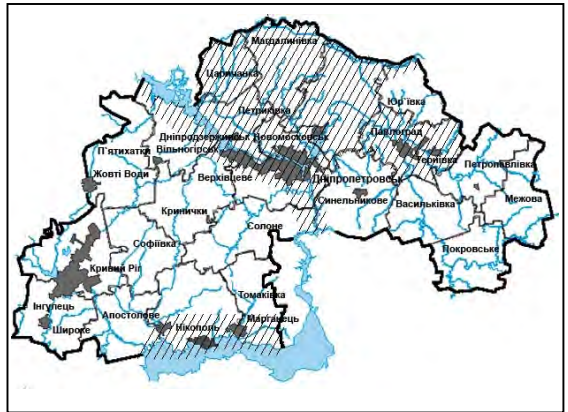
Забарвлення. У забарвленні добре виражений статевий диморфізм. У самців у шлюбному вбранні голова і шия бурі. Спина, боки, плечові пера сірі з бурим хвилястим візерунком. Крила каштаново-коричневі. Воло темно-буре з білою хвилястою строкатістю. Поперек, надхвістя і підхвістя чорні. Дзеркальце біле. Дзьоб і ноги жовті. Самиці забарвлені блідіше – бурі з вохристою пістрявістю. Самці у літньому оперенні і молоді особини схожі на самок, але у молодих нижня частина тіла з темними плямами і білими облямівками на перах, а на крилах зовсім немає каштанового кольору. Від інших качок відрізняється каштаново-коричневими крилами з білим дзеркальцем.

Поширення. Ареал охоплює Західну і Південну Європу, помірний пояс Азії, західну частину Північної Америки. Райони зимівлі дуже широкі – від Англії до Середземного моря, Африки, Китаю. В Україні нерозень гніздиться майже по всій території, крім гір, Закарпаття, Крайнього Сходу країни та більшої частини Криму. Мігрує скрізь, іноді зимує на морському узбережжі та Дніпрі. У Дніпропетровській області розповсюджений на гніздуванні у Дніпродзержинському та Запорізькому (Самарська затока) водосховищах та у водоймах Верхньодніпровського, Царичанського, Магдалинівського, Новомосковського та Павлоградського районів.

Місцеперебування. Водосховища, лимани, степові водойми з багатою рослинністю.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* Як в Україні, так і в області, гніздовий, перелітний птах. На гніздування прилітає в березні, відлітає в кінці жовтня, листопаді. Політ легкий, з води піднімається майже вертикально, пірнає рідко. У польоті нерозні весь час тихенько крякають, що є характерною ознакою виду. Крякання трохи вищих тонів, ніж у крижня. Великих зграй не створюють.

Розмноження. На місця гніздування прилітають уже парами. Гніздяться на озерах, протоках, лиманах, у затоках водосховищ. Гнізда будують на землі, іноді далеко від води. В області найчастіше на солончакових, степових і лучних ділянках у долинах річок і водосховищ. Повна кладка із 7–11 (рідко більше) глинясто-жовтих яєць розміром 51,0–59,0 × 36,0–42,2 мм. У квітні та травні її насиджує одна самиця протягом 27–28 днів. Пташенята починають літати у віці близько двох місяців.

Карта 38. Основні райони гніздування нерознія

Живлення. Харчується нерозень головним чином зеленими кормами: листям, пагонами водних рослин, рідше посівами злакових, дозрілими на полях зерновими (пшениця, гречка, просо). Пташенята люблять водних безхребетних.

Линяння відбувається двічі на рік: літом повністю, восени і зимою – частково.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами сірої качки є наземні хижі ссавці, пацюки, а також ворони, великі мартини, болотяні луні, інші хижі птахи. Серед паразитів виявлені гельмінти – нематоди *Echinuria uncinata*. На місцях концентрації були випадки захворювання каченят на лейкоцитозооз (збудник – *Leucocytozoon anserini*, переносники – кровосисні мошки). Випадки захворювання на пташиний грип не відомі.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя Вальх відзначає нерозня як звичайний, а у плавнях Дніпра і як численний вид (3–4 бали). У 1930–1940 роки його чисельність значно зменшилась, у 1950-ті продовжувала постійно знижуватись. Останнім часом нерозні стали рідкісним видом на Дніпропетровщині (2 бали).

Причини зміни чисельності. Господарське і рекреаційне освоєння території області значно вплинуло на сіру качку як на більш «сухопутний» вид, ніж на крижня. Другим істотним фактором є браконьєрство.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику, державних заказниках «Приорільський», «Булахівський лиман», «Солоний лиман», «Новоселівський» та інших.

Соціальне значення. Цінний мисливський птах; може бути переносником деяких хвороб, загрозливих і для людей.

Функціональне значення. Важливий компонент функціонування водноболотних екосистем. Бере участь у збагаченні водойм органічними речовинами та у міжекосистемних зв'язках.

СВИЦ

Свиязь

Anas penelope Linnaeus, 1758

Wigeon

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Качки *Anas* Linnaeus, 1758

Інші назви: свіяга, свистун.

Таксономічна характеристика. Один із 38 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України. Один із семи видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Anas penelope penelope* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Свищ менший за крижня. Довжина тіла 451–510, крила 232–270, плесна 34–41, дзьоба 30–38, хвоста 95–116 мм. Розмах крил 750–860 мм, вага 530–1000 г.

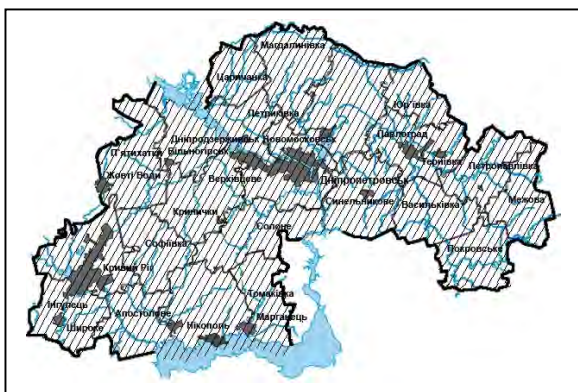
Забарвлення. У шлюбному вбранні самців голова коричнева, зверху жовтувато-вохриста пляма з металічним зеленим блиском. Лоб і тім'я – біло-вохристі, чорно-бурі або рожевувато-коричневі, спина і боки сірі з тонким поперечним малюнком, черево біле, дзеркальце зелене з металічним відблиском, окреслене чорним, підхвістя чорне, дзьоб і ноги синювато-сірі. На крилах білі плями, добре помітні як у сидячих птахів, так і в польоті. Самиця коричнево-бура з дрібними темними плямками. Молоді забарвленням схожі на самок. Самець у літньому вбранні схожий на самку, але зберігає шлюбне забарвлення крил. Від інших качок ці відрізняються розміром, голосом, забарвленням голови і крил, білим черевом і коротшим дзьобом.

Поширення. Ареал виду – Північна Європа і Азія. Зимують свищі на заході і півдні Європи й Азії. В Україні гніздяться на північному сході країни. Під час міграції трапляються по всій території. Зимують на узбережжі Чорного моря, Сиваші та Приазов'ї. У Дніпропетровській області під час міграції свистунів можна зустріти скрізь, де є відповідні водойми.

Місцеперебування різнотипні. У гніздовий період свищ віддає перевагу озерам, багатим на водну рослинність, з невеликими плесами. Під час прольотів над територією області – водосховищам (Дніпро із затоками), річкам, озерам, лиманам і навіть великим ставам.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* В Україні свищ – гніздовий, перелітний і зимуючий птах. На гніздування прилітає у березні, відлітає у жовтні. На території області трапляється тільки під час міграцій, навесні найчастіше у березні, восени – у жовтні, листопаді. Політ швидкий, маневрений. З води може підніматись майже вертикально. Пірнає дуже рідко. Під час міграцій свищі можуть утворювати великі зграї, летять високо. У самця характерний дзвінкий свист, подібний до «вхі-у» або «ффі-у», у самок голос різкий і короткий – «рррр».

Розмноження. На місця гніздування прилітають вже парами. Самці свища інших самців не переслідують. Гнізда в основному будують по берегах водойм недалеко від води. Повна кладка з 9, рідше із 7–10 білих, іноді із зеленкуватим відтін-

Карта 39. Основні райони міграції свища

ком яець розміром 50–59,9 × 33,2–40,7 мм спостерігається у червні. Насиджує тільки самиця протягом 22–25 днів. Пташенята піднімаються на крило через півтора місяця.

Живлення. Свищ живиться переважно зеленими частинами водних рослин, менше – дрібними водними безхребетними і насінням.

Линяння відбувається двічі на рік: повне літом і часткове восени – взимку.

Вороги, паразити, хвороби. Такі ж, як у більшості качок. Це чотириногі хижакі, сірі ворони, луні, інші хижі птахи. З ендopаразитів виявлені пір'яні кліщі (*Zachwatkinia sternaе*), із гельмінтів – нематоди (*Tetrameres fissispina*, *T. pavonis*, *Streptocaecum spiculigerum*).

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя – численний вид під час міграцій, як весняної, так і осінньої. Чисельність свища, як і більшості промислових видів, має постійну тенденцію до зниження. З 1950-х років і дотепер свищ – звичайний вид, і досі трапляються великі (до 100–200 особин) зграї. Протягом ХХ сторіччя щільність оцінювалася балами 4 : 3 : 3.

Причини зміни чисельності. Зменшення і деградація територій, придатних для гніздування, неконтрольоване добування і браконьєрство, особливо в місцях зимівлі, посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику, державних і місцевих заказниках із водоймами під час прольотів.

Соціальне значення. Важливий мисливський птах. За якістю м'яса свищ один із кращих серед качок. Може бути переносником деяких хвороб.

Функціональне значення. Важливий компонент водно-болотних екосистем у місцях гніздування і зимівлі. Бере участь як біотичний елемент у формуванні біологічної продуктивності у водоймах.

ШИЛОХВІСТ

Шилохвость

Anas acuta Linnaeus, 1758

Pintail

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Качки *Anas* Linnaeus, 1758

Інші назви: рос. – шилохвостка, вострохвостка.

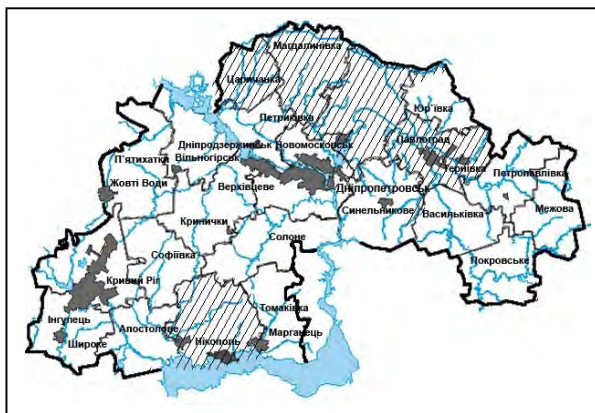
Таксономічна характеристика. Один із 38 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України. Один із семи видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Anas acuta acuta* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції та до регіонального Червоного списку (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Качка середнього розміру, трохи менша крижня. Довжина тіла 510–710, крила 230–295, плесна 37–44, дзьоба 41–53, хвоста до 200 мм. Розмах крил 800–950 мм. Вага 700–1200 г.

Забарвлення. У дорослого самця в шлюбному оперенні темно-коричнева смуга йде від вуха. Передній бік шиї, воло, груди і черево – білі. Спина і боки сірі з тонким поперечним малюнком, дзеркальце зелене з бронзовим відблиском, підхвістя чорне. Самиця бурувато-сіра з плямами, дзеркальце буре без металевого відблиску. Молодь нагадує самку. Від інших качок шилохвості відрізняються довгою і тонкою шиєю, шилоподібним хвостом, кольором дзеркальця, сірим дзьобом.

Поширення. Гніздовий ареал виду – північні і помірні райони Європи, Азії, Північна Америка. Зимують шилохвості на заході і півдні Європи й Азії. В Україні гніздяться на півночі, місцями на півдні країни. Під час міграції трапляються на всій її території. Зимують на узбережжі Чорного та Азовського морів, Сиваші. У Дніпропетровській області ці качки гніздяться у Новомосковському, Павлоградському, Царичанському, Магдалинівському, Нікопольському районах. Під час міграції можуть траплятись майже скрізь.

Карта 40. Основні райони гніздування шилохвоста

Місцеперебування. Шилохвіст віддає перевагу різноманітним водоймам з водою і прибережною рослинністю. На території області найчастіше трапляється на озерах і лиманах солончакової тераси річок Оріль і Самара, заплавах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Як в Україні, так і в області гніздовий, перелітний птах. Прилітає в березні, відлітає у жовтні. Тримається парами та невеличкими зграйками. У польоті часто вигинає шию донизу і в сторони. Пірнає погано, навіть будучи пораненим. Голос самця – досить тихий і мелодійний свист, який можна передати як «тью-і-діги», самиці – дуже схожий на крякання самиці крижня. При польоті зграя складає неправильну лінію.

Розмноження. На місцях гніздування шилохвості з'являються вже парами. Цим качкам присутній особливий токовий політ, коли зграйки із самців і самок періодично злітають і кружляють на висоті 5–7 м. Шию при цьому тримають не витягнутою, як звичайно, а зігнутою у формі літери S. Гніздяться шилохвості завжди на землі. В наших умовах – найчастіше на островах або луках із невисокою травою, розташовуючи гнізда в куртинках із щільною і високою травою. Повна кладка з 6–12 білих із жовтуватим відтінком яєць розміром 48,9–61,0 × 35,0–42,0 мм спостерігається у квітні – травні. Насиджує одна самиця протягом 23–25 днів. Пташенята піднімаються на крило через 7–8 тижнів.

Живлення змішане. У північній частині ареалу переважає тваринне живлення – молюски, ракоподібні, личинки комах, у південній – рослинне (зелені частини і насіння деяких наземних рослин).

Линяння. Шилохвіст, як і всі качки, линяє двічі на рік: після розмноження – повністю і перед початком нового – частково.

Вороги, паразити, хвороби. Природні вороги – наземні хижаки, сороки, сірі ворони, болотяні луні, великі мартини, деякі інші птахи. У зв'язку з тим, що шилохвости гніздяться більш відкрито, ніж інші качки, часто на луках, де йде випас худоби, у них значно частіше гинуть кладки. Хворіють шилохвости на гельмінтози, що викликаються нематодами (*Amidostomum acutum*), трематодами (*Echinoctoma revolutum*) та акантоцефалами (*Polymorchus magnus*). Інші хвороби не виявлені.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя шилохвіст був звичайним, а в деяких місцях області і численним гніздовим видом, на всій території – масовим на прольоті. Чисельність виду поступово зменшувалась із 1950-х років. На гніздуванні став рідкісним, а під час міграцій – звичайним птахом.

Причини зміни чисельності загальні для більшості видів гусеподібних: зменшення і деградація водно-болотних угідь, посилення фактора неспокою, хижаки, бракон'єри, весняне випалювання прибережної рослинності.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику, у заказниках державного («Приорільський», «Булахівський лиман», «Солоний лиман») та місцевого значення («Новоселівський», «Заплава р. Базавлук», «Заплава р. Самари»).

Соціальне значення. Цінні мисливські птахи. Можуть бути переносниками деяких хвороб.

Функціональне значення. Важливий компонент водно-болотних екосистем.

ЧИРЯНКА ВЕЛИКА

Чирок-трескунок

Anas querquedula Linnaeus, 1758

Garganey

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Качки *Anas* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – чирок-тріскунець, чирка; рос. – храпунок, ширкунок, большой чирок.

Таксономічна характеристика. Один із 38 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України. Один із семи видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Чирянка велика трохи більша за чирка-свистунка. Довжина тіла 370–410, крила 175–210, плесна 25–32, дзьоба 35–45, хвоста 60–70 мм. Розмах крил 630–690 мм. Вага 280–550 г.

Забарвлення. У шлюбному оперенні у самців верх голови і шиї ззаду темно-бурий. Від ока по боках шиї йде біла смуга. Спина, поперек і надхвістя сіро-бурі із світлими облямівками. Боки голови і шия каштанові. Воло і груди спереду бурувато-коричневі. Задня частина грудей і черево білі, боки білуваті з темною смугастістю. Дзеркальце зелене з металічним відблиском спереду і

Карта 41. Поширення чирянки великої

ззаду та окреслене білим. Молоді птахи схожі на самок, які зверху темно-бурі з вохристими краями пер і білуватим низом тіла. Від близьких видів качур відрізняється білою смугою по боках голови, качечка – тьмяним із зеленуватим відливом дзеркальцем.

Поширення. Арéal цього виду – майже вся Європа і Азія, крім Крайньої Півночі і тропічних країн. Зимують чирянки на півдні Європи, Азії і у Північній Африці. В Україні (крім гір і частини Криму) і Дніпропетровській області чирянка велика гніздиться і мігрує по всій території. Частково цей вид зимує на Чорноморському узбережжі.

Місцеперебування різноманітні: від водосховищ до боліт, невеликих озер, ставків, пересихаючих водойм. Чирянка віддає перевагу мілководним водоймам або мілководним ділянкам на великих водоймах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Як в Україні, так і в області гніздовий перелітний птах. На гніздування прилітає у березні, відлітає в жовтні – листопаді, може затримуватись до замерзання водойм. В останні роки невелика кількість чирянок залишається на зимівлю. Політ швидкий. З води і землі, як і мала чирянка, злітає легко і майже вертикально. Під час міграції птахи можуть збиратися у значній кількості. Звуки у самців навесні – тріскуче «крер-креррерр», а у самиці – крякання.

Розмноження. На місця гніздування прилітають уже розбившись на пари. На гніздуванні віддають перевагу відкритим осоковим водоймам річкових долин. Гнізда будують на сухому місці, як правило біля води, під захистом рослин, а

іноді і на значному віддаленні від води (до 500 і більше метрів). Повна кладка 8–10 жовтувато-білих яєць розміром 41,0–49,2 × 29,4–35,6 мм спостерігається у травні. Насиджує одна самиця протягом 22–24 днів. Молоді починають літати в кінці липня, серпні.

Живлення. Велика чирянка влітку живиться майже винятково тваринною їжею і в першу чергу молюсками та іншими водними безхребетними. В інші періоди поїдає зелені частини насіння водних і сільськогосподарських рослин.

Линяння відбувається двічі на рік, як в усіх качок.

Вороги, паразити, хвороби. Основними ворогами є наземні хижаки, сороки, сірі ворони, болотяні луні, великі мартини та інші хижі птахи. Виявлені ектопаразити: пухойди (*Trinoton querquedulae*), пір'яні кліщі (*Zachwatkinia sternaе*) та гельмінти: цестооди (*Hymenobes pididae*), нематоди (*Ganglitrakis dispar*, *Histrichis tricolor*). Іноді трапляються випадки захворювання на пташиний грип.

Оцінка чисельності. Протягом усього періоду спостережень чирянка була численним, місцями масовим гніздовим і пролітним видом, чисельність якого постійно зменшується (від 5 до 4, а в останні роки до 3 балів).

Причини зміни чисельності – загальне зменшення територій, придатних для гніздування, внаслідок господарської та рекреаційної діяльності людини, фактор непокоєння, браконьєрства. Великої шкоди завдає весняне випалювання та викошування прибережної рослинності.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та у ряді заказників із водно-болотними екосистемами. Аматорське полювання на цей вид регулюється правилами полювання в Україні.

Соціальне значення. Важливий об'єкт аматорського полювання. Може бути переносником деяких захворювань.

Функціональне значення. Невід'ємний компонент нормального функціонування водно-болотних екосистем. Збагачує водойми органо-мінеральними речовинами. Бере участь у трансконтинентальних біотичних зв'язках.

ШИРОКОНІСКА

Широконоска

Anas clypeata Linnaeus, 1758

Shoveler

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Качки *Anas* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – лопатоніс; рос. – плосконоска, тупоноска; лат. – *Spatula clypeata*.

Таксономічна характеристика. Один із 38 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України. Один із семи видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Значно менша крижня. Довжина тіла 490–520, крила 205–263, плесна 30–38, дзьоба 55–71, хвоста 80–90 мм. Розмах крил 700–840 мм. Вага 450–850 г.

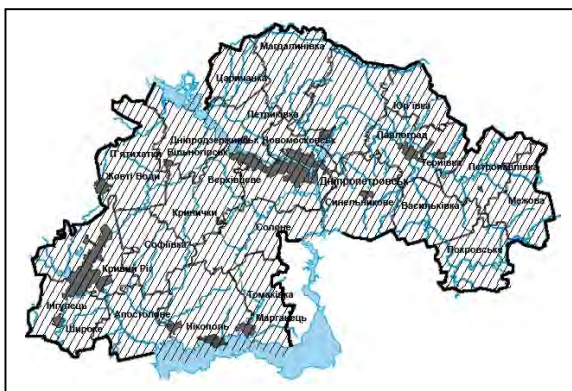
Забарвлення. Забарвлення самця у шлюбному вбранні дуже яскраве. Голова і шия чорні із зеленим відблиском, груди білі, черево і боки тіла коричнево-руді, спина бура. Надхвістя синьо-зелене. Плечові пера білі, контурні пера крила блакитні. Дзеркальце зелене, обмежене спереду білою смужкою, дзьоб – чорний, лопатоподібний, ноги жовтогарячі. Самиця і самець восени рудувато-бурі з темними плямами, але самець зберігає блискуче дзеркальце і чорне надхвістя. Молоді особини схожі на самок. Від інших качок широконоски відрізняються розміром, забарвленням, лопатоподібним дзьобом.

Поширення. Ареал цього виду – помірні і почасті північні зони Європи, Азії, Північної Америки. Зимують широконоски на півдні Євразії, в Африці і на півдні Північної Америки. Основні місця зимівлі – на Британських островах і в районі Середземного моря. В Україні ці качки гніздяться по всій території, крім Карпат і Криму. Зимують вони біля узбережжя морів. На території області трапляються скрізь.

Місцеперебування досить різноманітні: переважно відкриті місця, осокові болота, острови, стариці, солончакові озера, лимани. В області широконоски найчастіше трапляються на водоймах третьої тераси Самари і Орлі.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території області широконоски – гніздовий перелітний птах. Прилітає в березні – на початку квітня. Відлітає у вересні – жовтні. Літає не швидко, на воді сидить «глибоко», голову тримає на втягнутій шиї. Великих скупчень не утворює. Голос самця – глухе и негучне «кхо-кхо-кхо», самиці – тихе і одноманітне крякання. Взагалі качки доволі мовчазні.

Розмноження. На місця гніздування широконоски прилітають уже розбившись на пари. Гніздяться на землі, недалеко від води, на відкритих місцях, серед негустої рослинності. Гніздовий сезон починається трохи пізніше, ніж у інших качок. Повна кладка складається із 7–12 жовтуватих яєць розміром

Карта 42. Поширення широконоски

48,0–58,0 × 34,0–39,0 мм. Насиджує одна самиця протягом 22–24 днів. Пташенята піднімаються на крило через 40–45 днів.

У зв'язку з тим, що гнізда у ширококонісок досить відкриті, вони гинуть від хижаків і особливо сірої ворони значно частіше, ніж інші качки.

Живлення. Ширококоніски харчуються більше тваринною їжею. Основу харчування складають дрібні молюски, ракоподібні, водні комахи та їх личинки й інші безхребетні. Із рослинних кормів поїдають зелені частини і насіння водних рослин.

Линяння. Ширококоніски линяють двічі на рік: літом майже повністю, а восени і взимку – частково.

Вороги, паразити, хвороби. Як і у більшості качок, природними ворогами є наземні хижаки: лисиці, собаки, а також сірі ворони, болотяні луні, великі мартини, деякі інші хижі птахи.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя в невеликій кількості ширококоніска гніздилася і була звичайною на прольотах, особливо на осінніх. До 1950-х років оцінка складала 2 бали. У 1950–1980 роки спостерігалось зростання чисельності (до 3 балів). В останні 20 років чисельність поступово зменшувалась, зараз це досить рідкісний на гніздуванні птах (2 бали).

Причини зміни чисельності такі ж, як і для більшості видів качок: зменшення і деградація водно-болотних угідь, посилення фактора непокоєння, вплив хижаків, браконьєрство, весняне випалювання прибережної рослинності.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та заказниках різного статусу, які мають водно-болотні угіддя. **Соціальне значення.** Цінні мисливські птахи. Об'єкт промислового і спортивного аматорського полювання. Можуть бути переносниками хвороб.

Функціональне значення. Важливий компонент водно-болотних екосистем.

ЧЕРНЬ ЧЕРВОНОДЗЬОБА

Красноносый нырок

Netta rufina Pallas, 1773

Red-crested Pochard

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі) *Anseriformes*

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Червонодзьобі черні *Netta* Каур, 1829

Таксономічна характеристика. Один із трьох видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом *Netta rufina rufina* (Pallas, 1773).

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронний статус не визначений.

Морфологічні ознаки. Довжина тіла 530–570, крила 240–280, плесна 39–45,

дзьоба 44–54, хвоста 60–80 мм. Розмах крил 840–880 мм. Вага 800–1500 г.

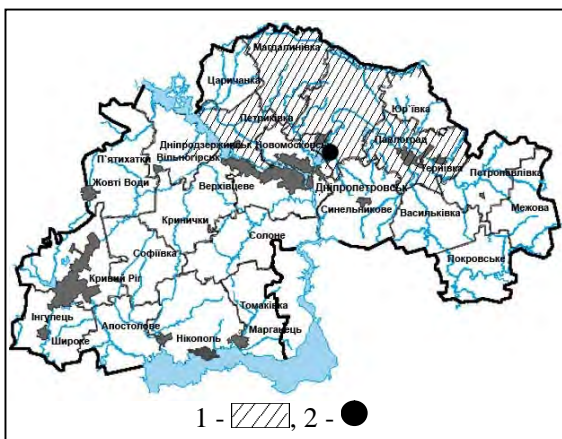
Забарвлення. У самців у шлюбному оперенні голова і верхня частина шиї каштаново-руді. Низ шиї, воло, груди, середина голови, надхвістя та підхвістя чорні, боки білі, спина бура. На голові пухнастий чуб. Дзеркальце біле, дзьоб і ноги червоні. Самиця бура зі світлими щоками і червом, на голові темна шапочка, дзьоб чорний з червоною смужкою на кінці. У міжшлюбному вбранні самець схожий на самицю, але дзьоб залишається червоним. Молоді схожі на самиць. Від інших качок чорнь відрізняється червоним кольором дзьоба і кольором голови.

Поширення. Ареал виду – Південна Європа, Середня, Центральна Азія, Північна Африка. Зимують птахи у Південній Європі і Південній Азії. В Україні ця чорнь – нечисленний гніздовий птах плавнів Дунаю і рідкісний у приморських районах, заплавах Дніпра і Дністра. У Дніпропетровській області зареєстрований в 1982 році в Магдалинівському районі. В 1999 році був зафіксований у Павлоградському, у 2002-му – Петриківському, у 2005-му – Новomosковському районах. Вперше зареєстрований факт гніздування (1999) у Самарському рибгоспі (Сижко, Бредбір, 2006).

Місцеперебування. Чорнь червонодзьоба віддає перевагу прісним і солонуватим озерам, лиманам, рибгоспам із заростями очерету і відкритими плесами.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний, зимуючий птах. В області – умовно гніздовий, перелітний і пролітний вид. Прилітає червонодзьоба чорнь в кінці березня – квітні, відлітає на зимівлю у вересні – жовтні. З води піднімається важко, відштовхуючись ногами, летить швидко. На берег птахи виходять часто і ходять по землі краще, ніж інші чорні. Пірнають добре і досить глибоко. Живляться найчастіше, як і річкові качки, перевертаючись хвостом догори і занурюючи голову. Летять здебільшого парами або невеликими зграйками, хоча на зимівлі можуть створювати великі угруповання. Самець мовчазний і чути його можна в основному навесні. Голос його своєрідний – неголосний свист, у самиці – гучний тріскучий: «кьор-кьор-кьор».

Розмноження. Більшість птахів прилітає на місця гніздування парами. Гніздяться чорні найчастіше на озерах із густими заростями очерету. Житла будують на за-

Карта 43. Основні райони траплянь (1) і місце реєстрації першого випадку гніздування (2) чорні червонодзьобі

ломах очерету, а також на мілководді, утворюючи штучні острівці з очерету й інших водних рослин. Це значно збільшує можливості використання гніздових територій. Повна кладка з 6–10 сірувато-білих яєць розміром 53,8–58 × 41,8–44,4 мм спостерігається у травні. Насиджує самиця протягом 28 днів, молоді піднімаються на крило у віці близько двох місяців.

Живлення – переважно зеленими частинами водних рослин, а також дрібними гідробіонтами.

Линяння відбувається двічі на рік: повністю літом, частково восени і зимою.

Вороги, паразити, хвороби. Такі ж, як у більшості качок: наземні хижаки, сірі ворони, болотяні луні та інші хижі птахи. Паразити у регіоні не відомі. Можуть хворіти на пташиний грип, але випадків захворювання в області не зафіксовано.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя Вальх відмічає цей вид для області як випадковий. До 1980-х років на території Дніпропетровщини ця чернь не реєструвалася. В останні роки червонодзьоба чернь стала на прольоті траплятися більш-менш регулярно, не виходячи при цьому з категорії рідкісних видів.

Причини зміни чисельності. Можливо, деяка зміна напрямків прольоту і місць зимівлі.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та у державних заказниках («Приорільський», «Булахівський лиман»). Необхідно занести цей вид у регіональний Червоний список.

Соціальне значення. Цінний мисливський птах, але у зв'язку з низькою чисельністю практичного значення в області не має.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ПОПЕЛЮХ

Красноголовый нырок

Aythya ferina Linnaeus, 1758

Pochard

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Черні *Aythya* Voie, 1822

Інші назви: укр. – чернь червоноголова; рос. – красноголовая чернеть, голубая чернь, краснобал; лат. – *Nyroca ferina*.

Таксономічна характеристика. Попелюх – один із 12 видів роду, один із чотирьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Aythya ferina ferina* Linnaeus, 1758.

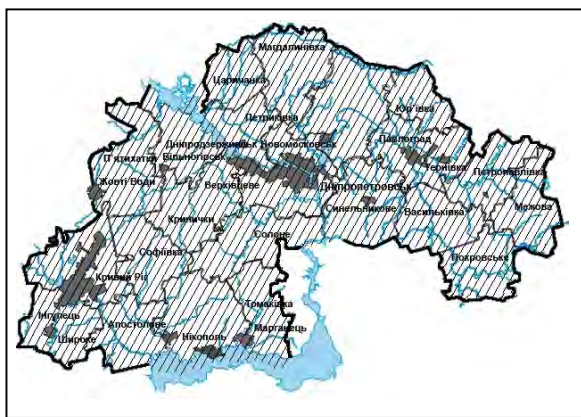
Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Трохи менший за крижня. Довжина тіла 420–490, крила

220–225, плесна 35–40, дзьоба 42–50, хвоста 52–75 мм. Розмах крил 720–820 мм. Вага 700–1100 г.

Забарвлення. У самців у шлюбному вбранні голова і шия каштаново-руді. Груди, воло, підхвістя чорні. Спина і крила зверху смугасто-сірі, боки трохи світліші. Дзеркальце відсутнє. Дзьоб чорний в основній частині і на кінці і голубувато-сірий у середній. Ноги темно-сірі. Райдужка ока червона. Самиця бура з більш темною головою і грудьми. Самці влітку і молоді особини схожі на самку. Від інших видів попелюх відрізняється кольором голови і дзьоба, загальним забарвленням.

Поширення. Ареал виду охоплює майже всю Євразію, крім Крайньої Півночі і тропічної зони, Північну Африку і Америку, де поширений підвид *A. f. americana*. Більшість птахів зимує біля морського узбережжя Західної і Південної Європи. В Україні попелюх гніздиться по всій території, крім гір. Під час міграцій трапляється скрізь. Зимує біля морського узбережжя, іноді на

Карта 44. Поширення попелюха

водоймах у глибині суходолу. У Дніпропетровській області гніздиться і трапляється скрізь, де є відповідні умови.

Місцеперебування – різнотипні водойми: від водосховищ, озер, лиманів до рибоспів і відстійників. Попелюх віддає перевагу водоймам із заростями очерету і відкритими плесами.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* На території України гніздовий, перелітний, зимуючий вид. В області гніздиться, мігрує, в невеликій кількості може зимувати. З'являється в березні – квітні, відлітає у жовтні – листопаді, затримуючись до замерзання водойм. На воді птахи сидять глибоко, добре пірнають, довго тримаються під водою. Злітають важко, але летять швидко. По землі ходять незграбно, високо підіймаючи передню частину тіла. Літають низько, невеликими зграйками, під час міграції – високо, шикуючись у лінію або клином. На зимівлі тримаються зграями. Голос у самиці схожий на хрипке каркання, а у самців навесні – на своєрідний свист.

Розмноження. Шлюбні пари, які створюються в пролітних зграях і на місцях розмноження, зберігаються до початку насиджування. Гнізда попелюхи будують на сплавинах, заламах очерету, мілководді або на берегах водойм. Іноді ці птахи роблять напівплаваючі гнізда серед очерету у відносно глибоких місцях, закріплюючи їх на стеблах і кореневищах. Усе це значно підвищує їх можливість більш

повного використання території для розмноження. Залежно від того, де знаходиться гніздо (на воді чи сухому місці), його висота коливається від 9–10 до 30–36 см. Повна кладка з 6–15 зеленувато-голубих яєць розміром 62,0–65,0 × 42,0–45,5 мм спостерігається у травні. Насиджує її одна самиця протягом 24–26 днів. Молоді особини у двомісячному віці вже добре літають.

Живлення. Живляться попелюхи як рослинною, так і тваринною їжею. Охоче поїдають листя, стебла, бульби, насіння, різні водорості. Із тварин споживають водних комах і їх личинки, молюсків, ракоподібних та інших безхребетних. Співвідношення між тваринною і рослинною їжею залежить від сезону і місця перебування.

Линяння. Як і всі качки, попелюхи линяють двічі на рік – це літнє повне післяшлюбне і осіннє неповне передшлюбне линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природні вороги у попелюхів такі ж, як і у більшості качок: наземні хижаки, сороки, сірі ворони, великі мартини, болотяні луні, деякі інші хижі птахи. Як і більшість качок, попелюх може бути переносником хвороб, загрозливих і для людини. Виявлені паразити: пухоїди (*Anatocercus icterodes*) і гельмінти (*Ligula intestinalis*, *Cotylurus pileatus*, *Posthodiplostomum cuticola*).

Оцінка чисельності. Протягом усього періоду спостережень попелюх, незважаючи на деякі коливання чисельності, пов'язані з утворенням на території області водосховищ, завжди був і є звичайним видом як на гніздуванні, так і на прольоті. В останні десятиріччя спостерігається тенденція до зростання популяції (4 бали). Враховуючи більші можливості виду у використанні місць гніздування (освоєння мілководь), можливе подальше збільшення чисельності.

Причини зміни чисельності. Збільшення кількості водойм із біотопами, придатними для гніздування.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та у заказниках, у яких є водно-болотні екосистеми.

Соціальне значення. Цінні мисливські птахи, які становлять значну частину здобутої в регіоні дичини.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ЧЕРНЬ БІЛООКА

Белоглазый нырок

Aythya nyroca Gldenstedt, 1770

Ferruginous Duck

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі) *Anseriformes*

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Черні *Aythya* Voie, 1822

Інші назви: рос. – белоглазая чернь, белоглазка, чернушка; лат. – *Nyroca nyroca*.

Таксономічна характеристика. Один із 12 видів роду. Один із чотирьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як такий, що перебуває в загро-

ливому стані з високим ризиком вимирання. Також занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Трохи менший за попелюха. Довжина тіла 380–420, крила 170–193, плесна 29–31, дзьоба 36,0–43,2, хвоста 56–60 мм. Розмах крил 630–670 мм. Вага 400–700 г.

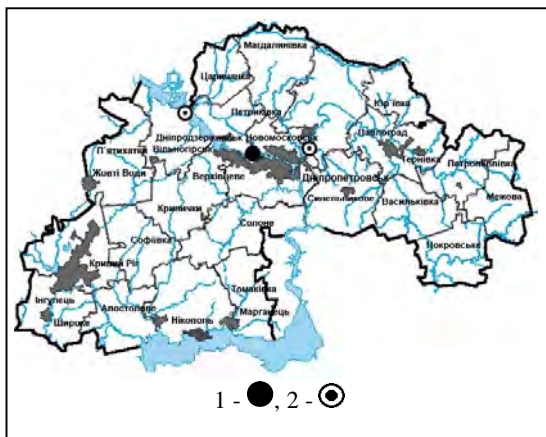
Забарвлення. У шлюбному вбранні самців голова, шия, воло, груди і боки рудувато-коричневі. Спина темно-бура, черево, підхвістя, дзеркальце білі. Райдужка ока світла, дзьоб сірувато-чорний, ноги темно-сірі. Самиця і молоді мають темніше забарвлення. Від інших видів відрізняється рудувато-каштановим забарвленням значної частини тіла, білим підхвістям, світлою райдужкою ока.

Поширення. Ареал виду охоплює Південну Європу, Передню і Середню Азію, Північну Африку. Зимують білоокі черні на Півдні Європи, в Азії, Західній і Східній Африці. В Україні раніше цей вид гніздився на всій території, зараз розмножується, в основному, на заході і півдні країни, під час міграції трапляється скрізь. Зимує на морському узбережжі. У Дніпропетровській області раніше гніздився на більшості територій, зараз дуже рідкісний і практично зник.

Місцеперебування – різноманітні водойми від водосховищ до ставків із значними заростями водних рослин, очерету і відкритими плесами.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* На території України білоока чернь – гніздовий, перелітний, зимуючий птах. На території Дніпропетровської області в останні роки достовірні свідчення про гніздування білоокої черні відсутні. Весною цей птах зрідка з'являється на прольоті в основному у березні, восени – починаючи з кінця вересня і може затримуватись до замерзання водойм. Птахи добре пірнають, з води піднімаються досить важко. Політ стрімкий і більш маневрений, ніж у іншої черні. Літають білоокі черні зазвичай низько. Здалеку добре помітне світле «око», за що птахи і дістали свою назву. При перельотах і на зимівлі ці птахи можуть утворювати великі зграї. Голос самця, подібний до свисту качура попелюха, вдається чути досить рідко. Голос самиці – хрипке каркання.

Розмноження. Зразу після прильоту птахи тримаються парами. Для гніздування вибирають місця із заростями очерету у заплавах річок, на водосховищах, лиманах, озерах, ставках. Там вони найчастіше і роблять гнізда на купинах, заломах, острів-

Карта 45. Місце останньої реєстрації (1) та минулого гніздування (2) черні білоокої

ця. Там вони найчастіше і роблять гнізда на купинах, заломах, острів-

цях, завжди близько від води. Повна кладка із 7–11 (іноді 12 і навіть 14) світлих зеленкувато-білих яєць розміром 44,8–47,9 × 35,3–37,0 мм буває вже у квітні. Насиджує кладку сама самиця протягом 27–28 днів. Пташенята стають дорослими приблизно через два місяці.

Живлення. Білоока чернь живиться переважно рослинною їжею: зеленими частинами, корінцями і насінням водних рослин, рідше тваринною (в основному дрібними водними безхребетними та їх личинками).

Линяння. Самці линяють двічі на рік, повністю літом і частково восени. У самиці з виводком обидві линьки зливаються в одну.

Вороги, паразити, хвороби такі ж, як і в більшості качок. З ектопаразитів відомі пухощі (*Anatocercus icterodes*), з ендopаразитів – нематоди (*Tetrameres pavonis*). Інші хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя як в Україні, так і в області звичайний, подекуди масовий вид. Чисельність білоокої черні постійно знижувалась і в 1950–1960 роках вона вже була звичайним, подекуди рідкісним птахом. З кінця 1980-х та на початку 1990-х років ця чернь практично зникла як гніздовий птах із території області, хоча поодинокі пари на гніздуванні, можливо, ще тут збереглися.

Причина зміни чисельності – деградація місць гніздування, посилення фактора занепокоєння, браконьєрство, особливо на місцях зимівлі.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику.

Соціальне значення. Мисливський птах. У зв'язку з рідкісним станом господарського значення не має.

Функціональне значення. Не визначене.

ЧЕРНЬ ЧУБАТА

Хохлатая чернеть

Aythya fuligula Linnaeus, 1758

Tufted Duck

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Черні *Aythya* Voie, 1822

Інші назви: укр. – чорнушка; рос. – хохлатая черница, чернь, чернушка, белобок, монотка, травник; лат. – *Nyroca fuligula*.

Таксономічна характеристика. Один із 12 видів роду. Один із чотирьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції та Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Чернь чубата трохи менша попелюха. Довжина тіла 400–

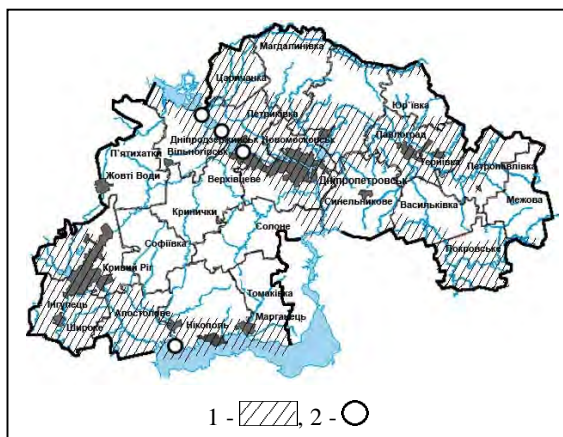
470, крила 185–210, плесна 30–37, дзьоба 36–43, хвоста 50–60 мм. Розмах крил 670–730 мм. Вага 5000–1000 г.

Забарвлення. Шлюбне вбрання у самців: голова, шия, верх тіла, воло, передня частина грудей і підхвістя чорні; на голові і шиї зеленуватий і фіолетовий металічний відблиск. Черевко, боки, дзеркальце білі. Дзьоб сірувато-блакитний, ноги темно-сірі. Райдужка ока жовта. У самиці замість чорного кольору – темно-бурий, черевко білувате, біля основи дзьоба невеликі білі плями, чуб короткий. Молоді схожі на самок, чуб у них відсутній. Від морської черні відрізняється чорною спиною і наявністю чуба, самиця – відсутністю широкого білого кільця біля основи дзьоба.

Поширення. Арéal цього виду охоплює значну територію від Атлантичного до Тихого океану, крім Крайньої Півночі і Півдня континенту. Зимують черні у Західній і Південній Європі, Південній Азії, Східній Африці. В Україні гніздяться у Поліссі. Під час міграції трапляються скрізь, зимують біля морського узбережжя. У Дніпропетровській області під час міграції цей вид можна зустріти в більшості районів, де є більш-менш великі водойми.

Місцеперебування – досить різноманітні: водосховища, озера, лимани, заплави річок з добре розвинуеною водною рослинністю.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний, зимуючий птах. У Дніпропетровській області чернь чубата трапляється під час міграції і, в незначній кількості, як літучий птах. Достовірних підтверджень про гніздування немає, хоча в окремі роки у шлюбному оперенні ці черні траплялись на солончакових водоймах Присамар'я у Павлоградському районі. Прилітають ці птахи у березні, відлітають у жовтні – листопаді. Можуть затримуватись до замерзання водойм. Птахи добре плавають і пірнають на глибину 3–4 і навіть до 12–14 м. Під водою можуть перебувати до 40 сек. З води підіймаються важко. Політ стрімкий, довгий, шумний. У польоті добре видно широку білу смугу вздовж заднього краю чорного крила. Під час прольотів і на зимівлі чубаті черні можуть утворювати великі зграї. Голос самця, який чути зрідка і тільки зблизка, нагадує звуки, подібні до «глю-глю» або «курлюк-рлюк», голос самиці – грубе і хрипле каркання: «керр-керр».

Карта 46. Основні райони траплянь (1) та місця зимівлі (2) черні чубатої під час міграції

Розмноження. Пари у цього виду черні створюються ще на зимівлі. Гніздяться птахи на прісних і на солонуватих водоймах із заростями очерету або осоковими берегами, часто на острівцях, сплавинах, купинах або на березі поблизу води. Повна кладка з 9–13 рудувато-оливкових яєць розміром 53,0–65,9 × 37,7–47,2 мм спостерігається у травні. Насиджує її одна самиця протягом 23–26 днів. Пташенята стають дорослими приблизно у два місяці.

Живлення переважно тваринною їжею (молюски, личинки комах, ракоподібні, дрібна риба), зрідка, за браком тваринної, і рослинною (зеленими частинами водних рослин, насінням).

Линяння двічі на рік, повністю літом і частково восени.

Вороги, паразити, хвороби. Природні вороги такі ж, як і для більшості качок, – наземні хижаки, сірі ворони, болотяні луні, деякі інші птахи, які в основному знищують кладку і молодь. Із паразитів виявлені пухоїди (*Anatocercus icterodes*, *Lipeurus sp.*).

Оцінка чисельності. На початку і в першій половині ХХ сторіччя чернь чубата вірогідно гніздилася на території області у пониззі заплави Дніпра. У цей період, а також у останні 20–30 років, траплялася на прольоті у невеликій кількості (2 бали). У 1950–1970 роки її чисельність була значно вищою (3 бали).

Причини зміни чисельності – господарське, рекреаційне освоєння водойм і прибережних зон, загальна деградація і зменшення водно-болотних угідь. Посилення фактора неспокою, браконьєрство.

Заходи охорони. Охороняється на прольотах у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та в заказниках державного значення («Приорільський», «Булахівський лиман», «Солоний лиман»).

Соціальне значення. Мисливський птах. Смакова цінність м'яса значно нижча, ніж у річкових качок.

Функціональне значення. Необхідний компонент водно-болотних екосистем у районах гніздування і зимівлі.

ЧЕРНЬ МОРСЬКА

Морская чернеть

Aythya marila Linnaeus, 1761

Scaup

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Черні *Aythya* Voie, 1822

Інші назви: укр. – чернь білолоба; рос. – чернь, плесовка; лат. – *Nyroca marila*.

Таксономічна характеристика. Один із 12 видів роду. Один із чотирьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Aythya marila marila* Linnaeus, 1761.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Чернь морська трохи менша за крижня. Довжина тіла 420–510, крила 192–325, плесна 28–41, дзьоба 38–47, хвоста 57–67 мм. Розмах крил 720–840 мм. Вага 700–1300 г.

Забарвлення. У самців у шлюбному вбранні голова, шия, груди, надхвістя і підхвістя чорні. Голова і воло з металічним відблиском; верх тіла сірий з дрібною поперечною смугастістю, боки, черево, спід крила, дзеркальце – білі. Дзьоб і ноги – темно-сірі, райдужка ока жовта. В забарвленні качки чорний колір замінюється темно-бурим. Навколо дзьоба велика біла пляма у вигляді кільця, молоді особини і самці влітку схожі на самок. Від чубатої черні відрізняється відсутністю чуба і сірою спиною, а самиці – білим кільцем біля основи дзьоба.

Поширення. Північ Європи й Азії, північний захід Північної Америки. В Україні під час міграції цей вид трапляється по всій території.

Зимують черні біля узбережжя Чорного й Азовського морів. У Дніпропетровській області під час прольотів спостерігаються у більшості районів.

Місцеперебування. В основному черні тримаються великих відкритих водойм. В області найчастіше це водосховища, великі озера, лимани.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України пролітний, зимуючий вид. На території області – пролітний. З'являється у березні, восени – у жовтні – листопаді. Може затримуватись до замерзання водоймищ, зрідка залишається на зимівлю. З води птах піднімається легко, політ швидкий, добре пірнає. Крім гніздового періоду, тримається зграями, може утворювати значні скупчення. Голос – голосне і глухе «карр».

Розмноження. Утворення пар відбувається ще на зимівлі. Гніздяться на сирих, зарослих осокою низинах біля озер, проток річок. Гнізда черні будують на сухому місці серед купин або трави, часто під захистом чагарнику. Повна кладка – 6–10 бруднувато-оливкових яєць розміром 54,5–68,1 × 40,7–48,0 мм, у червні. Насиджує одна самиця протягом 26–28 днів. Пташенята починають літати у віці 35–40 днів.

Живлення майже однаково як тваринною, так і рослинною їжею – молюсками,

Карта 47. Основні райони трапляння черні морської під час міграції

ракоподібними, комахами та їх личинками, листям, кореневищами і насінням водних рослин.

Линяння – двічі на рік. Повністю літом, часткове передшлюбне линяння проходить взимку.

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами є великі мартини, хижі птахи, від яких гине до 30 % кладок і пташенят. Із паразитів виявлені гельмінти (нематода – *Tetrameres pavonis*). Можливе захворювання на пташиний грип.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя Вальх відзначає морську чернь як звичайного для області, особливо восени, пролітного птаха. У 1950–1970 роки, особливо після утворення водосховищ, морська чернь у період міграцій стала більш численним видом. В останні 30 років помітна тенденція до її зменшення. Незважаючи на цю тенденцію, характерну практично для всіх качок, чернь морська і досі залишається досить звичайним видом.

Причини зміни чисельності – освоєння і деградація гніздових територій, посилення фактора неспокою, неконтрольоване полювання, особливо в місцях линяння і масового скупчення, під час міграцій та зимівлі.

Засоби охорони. Охороняється на прольотах у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та у заказниках державного значення «Булахівський лиман» і «Солоний лиман».

Соціальне значення. Важливий об'єкт спортивного полювання. М'ясо морської черні дуже високої якості. Може бути переносником хвороб.

Функціональне значення. Важливий компонент водно-болотних екосистем у місцях гніздування і зимівлі.

МОРЯНКА

Морянка

Clangula hyemalis Linnaeus, 1758

Long-tailed Duck

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)
Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Морянки *Clangula* Leach, 1819

Інші назви: аулійка, саук.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду у фауні світу, України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

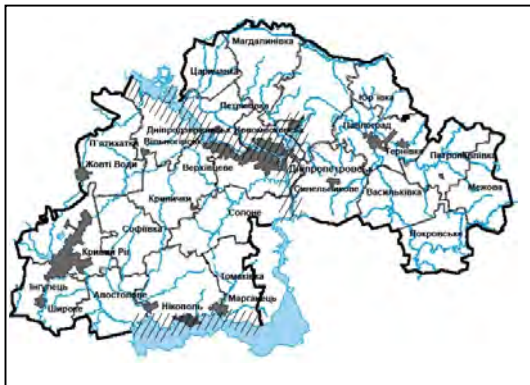
Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, до регіонального Червоного списку (категорія 1).

Морфологічні ознаки. Качка середнього розміру, довжина тіла 370–600, крила 210–240, плесна 32–38, дзьоба 24–29, хвоста самця 210–220, самиці 55–70 мм.

Розмах крил 730–790 мм. Вага 500–900 г. Крила та хвіст вузькі, загострені.

Забарвлення. У шлюбному вбранні в обох статей голова, шия і черево білі з темними буруватими плямами на щоках. Хвіст у самця довгий, шилоподібний, у самиці замість чорного кольору, характерного для самця, сірувато-бурий, хвіст короткий. Качур влітку відрізняється тим, що замість білого на голові і шії розвинений чорний колір. У качечки влітку голова і шия чорні. Очі у морянок світло-карі або голубувато-сірі. Від інших качур відрізняється шиловидним хвостом і забарвленням.

Поширення. Ареал охоплює зони тундри і лісотундри Європи, Азії, Північної Америки. Зимують морянки біля північно-західних областей Європи, Ісландії, Гренландії, узбережжя Північної Америки, на Балтійському і Баренцовому морях, біля берегів Камчатки, Курилських островів, Охотського і Японського морів. В Україні трапляються в системах великих рік, найчастіше на заході країни та у приморських районах. Невелика кількість зимує на узбережжі Чорного моря. У Дніпропетровській області реєструється як пролітний вид на р. Дніпро та водосховищах.

Карта 48. Основні райони траплянь морянки під час міграцій

Місцеперебування. Водотоки із зарослими лісом берегами. Під час міграцій і зимівлі – великі прісноводні водойми (озера, водосховища).

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні та Дніпропетровській області – пролітний птах. Навесні пролітає в березні, квітні, восени – у жовтні, листопаді. В області зрідка залишається на зимівлю (Дніпродзержинське водосховище). Політ у морянки швидкий і шумний. Часто пірнає, з води злітає важко. Морянки збираються величезними зграями на озерах і морських затоках. Зграя звичай летить купчасто, низько над водою. Голос звучить як хрипке «а-ауе».

Розмноження. Утворення пар відбувається під час зимівлі. На місця гніздування морянки прилітають зграями, часто ще до того, як розтане сніг і скресне крига. Тому близько місяця ці птахи тримаються на морі і не можуть приступити до розмноження. Гніздяться вони на озерах і річках серед болотних трав. Гнізда влаштовують на сухому місці поблизу води. Повна кладка – 6–8 бурувато-оливкових яєць розміром 48–60 × 35,5–40 мм. Період повного розвитку пташенят становить 5 тижнів.

Живлення переважно личинками комах, дрібними ракоподібними, моллюсками та рибою.

Линяння двічі на рік: повністю літом, частково восени і зимою.

Вороги, паразити, хвороби. Не відомі.

Оцінка чисельності. Протягом усього часу спостерігався як рідкісний птах. До 1950-х років реєструвався як рідкісний, а після – як дуже рідкісний пролітний птах.

Причини зміни чисельності. Погіршення умов мешкання у місцях гніздувань, надлишковий промисел та браконьєрство.

Заходи охорони. Не здійснювались.

Соціальне значення. Важливий мисливський птах на півночі. В інших місцях – об'єкт спортивного полювання.

Функціональне значення. Не визначене.

ГОГОЛЬ

Обыкновенный гоголь

Vucephala clangula Linnaeus, 1758

Goldeneye

Ряд Гусеподібні (пластинчастодзьобі) *Anseriformes*

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Гоголі *Vucephala* Baird, 1858

Інші назви: рос. – гоголь, пестрая утка.

Таксономічна характеристика. Один із трьох видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Качки середнього розміру з відносно великою головою. Довжина тіла 420–500, крила 187–230, плесна 34–41, дзьоба 28–41, хвоста 75–90 мм. Розмах крил 650–800 мм. Вага 450–1400 г. Дзьоб великий біля основи.

Забарвлення. Самець у шлюбному вбранні білий із чорною спиною і чорною з зеленим металевим відблиском головою. На крилі велике біле дзеркальце. Біля дзьоба під очима є біла кругла пляма. Дзьоб сірий, очі жовті. Самиця бурувато-сіра з коричневою головою і білим нашийником. Молодь і дорослі самці влітку схожі на самиць. Від інших качок відрізняються формою голови, строкатим забарвленням.

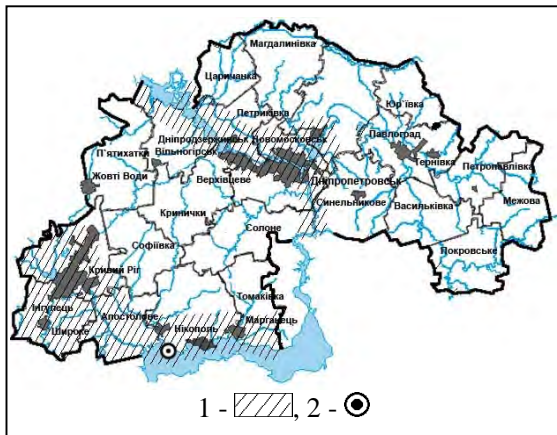
Поширення. Ареал гоголя охоплює тайгову і частково тундрову зону Євразії і Північної Америки. Зимує він біля морського узбережжя Західної, Південної Європи, Південної та Східної Азії, Північної Америки. В Україні у невеликій кількості гніздиться в Західному Поліссі та в пониззі Дніпра. В період міграції трапляється скрізь. Регулярно зимує вздовж морського узбережжя, на Дунаї, Дніпрі, у деяких інших районах.

У Дніпропетровській області раніше, можливо, гніздився у плавнях Дніпра (Ні-

копальський район), зараз лише як пролітний птах трапляється по всій території області. Частково гоголь зимує на Дніпродзержинському водосховищі.

Місцеперебування Річки, озера, водосховища, заплави, оточені лісом із дуплястими деревами. Під час міграцій і зимівлі – різні водойми, включаючи морські узбережжя. В області трапляється під час міграцій майже на всіх великих водоймах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні гоголь гніздовий, перелітний, зимуючий птах. В області – перелітний. Весною цей птах трапляється у березні, квітні, іноді з кінця лютого. Восени – у жовтні – листопаді і до замерзання водойм. З води підіймається легко, добре пірнає, довго перебуваючи під водою. Політ стрімкий і маневровий. В польоті чути дуже характерний високий, дзвінкий звук, за яким гоголя можна відрізнити навіть у темряві.

Карта 49. Основні райони траплянь (1) гоголя під час міграцій та його колишнього гніздування (2)

Розмноження. Статевозрілими

стають у дворічному віці. Пари утворюються ще на зимівлі. Гнізда влаштовують у дуплах дерев, охоче заселяють штучні гніздівлі у вигляді дуплянок, гніздових ящиків. Одне і те саме гніздо може використовуватись кілька років. Повна кладка з 7–12 голубувато-зелених яєць розміром 530–68,0 × 40,0–470 мм спостерігається уже у травні. Насиджує її одна самиця протягом 30 днів. Пташенята починають літати у липні.

Живлення винятково тваринною їжею. Гоголь добуває її з дна водойми, пірнаючи для цього на глибину до 4 м. В основному він живиться личинками комах, молюсками, ракоподібними, а також дрібною рибю.

Линяння. Як у інших качок, линяння двічі на рік: повне післяшлюбне і неповне перед шлюбом.

Вороги, паразити, хвороби. Ворогів у гоголя, порівняно з іншими качками, значно менше, тому що гніздиться у дуплах. На каченят полюють хижі птахи (лунь болотяний) та великі мартини.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя Вальх (1911) характеризує гоголя як звичайний, або навіть численний пролітний вид весною і восени. В подальшому чисельність гоголя поступово зменшувалась і в останні роки в більшості місць, де птах траплявся, став досить рідкісним видом (з бальною оцінкою 1).

Причини зміни чисельності – вирубування старих дерев із дуплами, затоплення заплав, антропогенне і господарське освоєння узбереж. Фактор неспокою.

Заходи охорони. Охороняється під час прольотів у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику.

Соціальне значення. В Україні раніше був мисливським птахом. У зв'язку з рідкісним станом полювання на нього заборонене.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

СИНЬГА

Синьга

Melanitta nigra Linnaeus, 1758

Common Scoter

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformer

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Турпани *Melanitta* Voie, 1822

Інші назви: укр. – синько чорний; рос. – синька, чернь-черновка.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду. Один із двох видів роду у фауни України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, до регіонального Червоного списку (категорія 0).

Морфологічні ознаки. Синьга трохи менша турпана. Довжина тіла 440–550, крила 214–242, плесна 42–54, дзьоба 40–50, хвоста 95–110 мм. Розмах крил 790–900 мм, вага 900–1600 г. В основі дзьоба є здуття, яке зверху має повздовжню борозну.

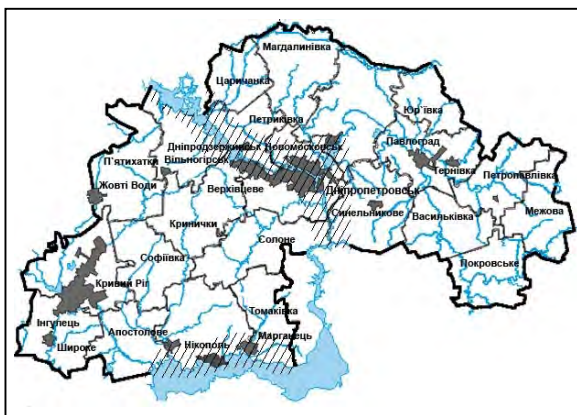
Забарвлення. Самці у шлюбному вбранні мають повністю чорний з металічним відблиском колір, особливо на голові, шії та верхній частині тіла. Дзьоб чорний з жовтою довгою плямою. Райдужка ока темно-коричнева. Ноги чорні. Самиця темно-бура зі світлими щокми і шиєю, махові пера біло-сіруватого кольору. Дзьоб бурувато-сірий без здуття. Молоді схожі на самиць. Від турпана відрізняється відсутністю білого дзеркальця і загальним забарвленням.

Поширення. Північна смуга Євразії, від Скандинавії до басейну Лени. Зимують ці птахи біля морського західного узбережжя Європи. В Україні можуть траплятися на прольоті скрізь, крім гір. У Дніпропетровській області дуже рідкісні. Реєструвалися Вальхом (1911) у районі Дніпра і Дніпровських заплавах.

Місцеперебування. Прибережна акваторія морів. У глибині суходолу в основному тримається великих, відкритих водойм. В області – на водосховищах, р. Дніпрі і лиманах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України і в Дніпропетровській області – рідкісний пролітний птах. Найчастіше трапляється у жовтні, листопаді і до замерзання водойм. З 1950-х років не реєструється. Чудово плаває і пірнає, перед пірнанням трохи підстрибує над водою. По землі пересувається незграбно, тримає тіло досить піднятим, тому що ноги віднесені далеко назад. З води злітає важко, літає низько, швидко і часто з маневром. Дорослі самці при польоті видають крилами характерний свист. Звуки у самця – мелодійний крик «стриук-люк». У самиці хрипле «ре-ре-ре-ре-ре».

Розмноження. До розмноження приступають у дворічному віці. Пари утворюються на зимівлях. Гнізда найчастіше влаштовують біля тундрових озер або річок із повільною течією і відкритими берегами під прикриттям трави або чагарничків. Повна кладка з 6–8 (іноді до 10) блідих зеленувато-бурих яєць розміром 59,0–72,0 × 2,0–47,5 мм спостерігається у червні. Насиджує одна самиця протягом майже місяця. Молоді починають літати приблизно через два місяці.

Карта 50. Основні райони траплянь синьги до середини XX сторіччя

Живлення. Живиться синьга переважно молюсками і личинками водних безхребетних, рідше рибою і кореневищами.

Линяння двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння у самців проходить у липні – вересні, а у самиць – після підйому молодих на крила і неповне передшлюбне у обох статей у березні – квітні.

Вороги, паразити, хвороби. Не відомі.

Оцінка чисельності. Постійно була рідкісним видом, а в 1950-х роках зникла. Можливі трапляння як випадково залітних птахів.

Причини зміни чисельності – антропогенна трансформація гніздових екосистем. Забруднення місць зимівлі і масове браконьєрство.

Заходи охорони. Не здійснювалися.

Соціальне значення. В місцях гніздування і зимівлі синьга – масовий об'єкт мисливського промислу.

Функціональне значення. Не досліджувались.

ТУРПАН

Турпан

Melanitta fusca Linnaeus, 1758

Velvet Scoter

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Турпани *Melanitta* Boie, 1822

Інші назви: укр. – чернь-головня;
рос. – головня, черная утка, черный турпан, чернуха.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, до регіонального Червоного списку (категорія 1).

Морфологічні ознаки. Турпан має розміри з домашню качку. Довжина тіла 510–580, крила 269–293, плесна 46–52, дзьоба 37–50, хвоста 80–88 мм, розмах крил 900–990 мм. Вага 800–1800 г. Здуття у самця продовжується до середини дзьоба, у самиці майже непомітне.

Забарвлення. Дорослий самець у шлюбному вбранні повністю чорний із зеленувато-фіолетовим відтінком, особливо на голові і волі. За оком біла смужка. Дзеркальце біле. Райдужка ока біла. Дзьоб оранжевий із чорним верхом, ноги червоні. Самиця темно-бура зі світлими плямами по боках голови (за очима і дзьобом) і бурувато-сірим дзьобом. Райдужка ока коричнева. Молодь схожа на самиць. Від синьги відрізняється білим дзеркальцем, білими плямами по боках голови, червоними лапами та формою здуття на дзьобі.

Поширення. Тундрова і лісотундрова зона Європи й Азії. Зимують турпани біля західного узбережжя Європи, на південно-східному узбережжі Каспійського моря, на узбережжі Чорного моря. В Україні трапляються на всій території, зимують у невеликій кількості на Чорному морі і р. Дніпро. У Дніпропетровській області в невеликій кількості турпани трапляються під час міграцій, на водосховищах р. Дніпро, лиманах.

Місцеперебування. Взагалі тримаються великих відкритих водойм. В області трапляються на водосховищах, лиманах, великих озерах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України турпан пролітний, частково зимуючий вид. На території області – пролітний,

найчастіше трапляється в жовтні – листопаді і до замерзання водойм, значно рідше у березні. В області трапляються іноді випадки зимівлі турпана у верхніх і нижніх б'єфах водосховищ. Птах дуже обережний, більшу частину часу проводить на воді, добре пірнає. З води піднімається важко і неохоче, летить швидко, але низько. При небезпеці турпан переважно тікає вплав. Видає глухі і грубі звуки «краа-краа-краа».

Розмноження. Турпани здатні до розмноження на другому році життя. Пари створюються на місцях зимівлі. Гніздяться вони окремими парами, на озерах із порослими осокою берегами і чистим плесом. Гнізда у траві на купинах, під кущами, в основному біля самої води. Можуть будувати їх і на значній відстані від води. Повна кладка – з 6–10 (іноді до 14) майже білого кольору, розміром 64,3–76,5 × 44,8–51,5 мм яєць.

Починаючи з червня її насиджує одна самиця протягом близько місяця. Молоді починають літати у вересні.

Живлення. Живляться турпани в основному тваринною їжею – молюсками, рідше іншими водними безхребетними і ще рідше водними рослинами.

Линяння двічі на рік – повне післяшлюбне проходить у серпні і неповне передшлюбне ранньою весною.

Вороги, паразити, хвороби. Не відомі.

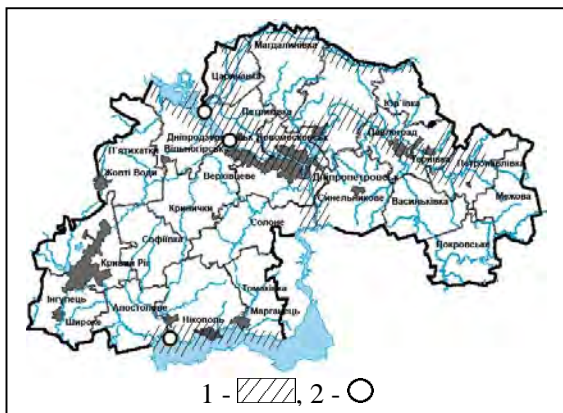
Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя Вальх відмічає турпана як рідкісного на весняному і звичайного на осінньому прольотах птаха. Дещо підвищилася чисельність турпана у 50–60-ті роки минулого сторіччя. Після створення водосховищ чисельність поступово почала знижуватись. В останні десятиріччя і зараз турпан є досить рідкісним пролітним видом Дніпропетровщини.

Причини зміни чисельності. Зважаючи на те, що чисельність турпана взагалі невисока, на нього вплив негативних факторів (деградація територій тощо) є більш відчутним, ніж для для інших видів.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. У зв'язку з низькою чисельністю невелике.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

Карта 51. Основні райони траплянь турпана під час міграцій (1) та зимівлі (2)

САВКА

Савка

Oxyura leucocephala Scopoli, 1869

White-headed Duck

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Савки *Oxyura* Bonaparte, 1828

Інші назви: укр. – білоголовка, рос. – белоголовая утка, синеносая утка.

Таксономічна характеристика. Один із трьох видів роду. Єдиний вид у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як такий, якому загрожує знищення, до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 1 Боннської конвенції, Додатка 1 СІТЕС (конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої флори і фауни, що перебувають під загрозою зникнення).

Морфологічні ознаки. Середнього розміру качка з короткими крилами і довгим клиноподібним хвостом. Довжина тіла 430–480, крила 145–170, плесна 34–37, дзьоба 44–50, хвоста 90–120 мм. Розмах крил 620–700 мм. Вага 400–900 г.

Забарвлення. У самця в шлюбному оперенні голова біла з чорним тім'ям, шия чорна. Решта оперення рудувато-буре з темними крапками і поперечними смужками. Дзьоб яскраво-блакитний, здутий при основі. Самиця з темно-бурою головою, білими смугами під очима і біля шиї, дзьоб у неї сірий. Від усіх качок відрізняється видовженим клиноподібним, різко, майже вертикально піднятим, хвостом із жорстких загострених пер, загальним силуетом на воді, кольором дзьоба.

Поширення. Гніздиться спорадично в зоні посушливих степів і пустель Південної Європи й Азії, Північної Африки. Зимує в Ірані, Іраку, Північній Індії, на Північному узбережжі Африки, на Каспійському морі. В Україні межі ареалу савки точно не встановлені. Найчастіше її реєстрували як залітного птаха в Криму, Запорізькій області, рідше у Дніпропетровській, Полтавській, Харківській, Закарпатській та Волинській областях. Раніше зрідка птахи гніздилися у Приазов'ї (Шарлемань, 1938). На Дніпропетровщині на початку ХХ сторіччя савка гніздилася у Нікопольських плавнях, була звичайною під час міграцій у Павлоградському районі (Вальх, 1911). Зараз поодинокі птахи зимують на Азовсько-Чорноморському узбережжі.

Місцеперебування – великі прісні та солонуваті водойми із заростями очерету і плесами, лимани, морські затоки.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Зараз в Україні савка – рідкісний залітний птах. Весною може траплятися у березні – квітні, восени – починаючи з вересня – жовтня. Цей птах дуже добре плаває і пірнає, поступаючись тільки бакланам і гагарам. Під водою може пропливати 30–40 м. Літає не-

охоче і рідко, ніколи не виходить на сушу. Спокійно плаваючий птах сидить на воді доволі високо, перелякавшись, занурюється так, що спина ховається під водою і над поверхнею видно тільки голову і піднятий догори хвіст. Птахи доволі мовчазні і тільки в шлюбний період видають писклявий гелготливий звук.

Розмноження. На місця гніздування савки прилітають уже парами. Гнізда будують плавучі, серед очерету, використовуючи для цього різноманітні сплавини, гнізда інших птахів.

Повна кладка з 4–7 бруднувато-білих яєць розміром $66,6\text{--}69,9 \times 47,9\text{--}51,0$ мм спостерігається в кінці травня. Насиджує самиця. Пташенята стають на крило в кінці серпня.

Линяння відбувається так, як і в інших качок.

Вороги, паразити, хвороби. Не відомі.

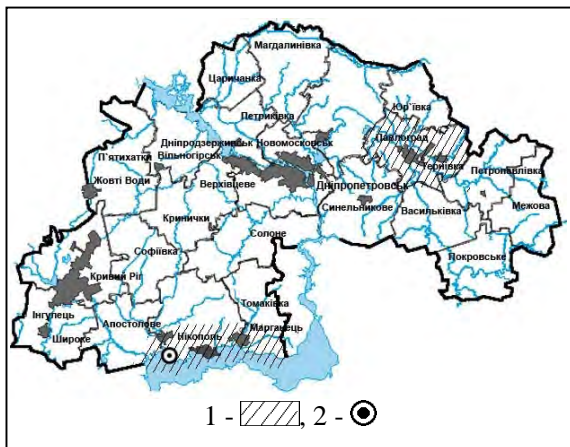
Оцінка чисельності. Чисельність савки ніколи не була високою. На початку ХХ сторіччя Вальх відмічає її як досить звичайний пролітний вид під Павлоградом весною, більш рідкісний восени і дуже рідкісний гніздовий. З початку 1950-х років савка у регіоні не реєструється.

Причини зменшення чисельності. Зменшення площ, придатних для гніздування. Посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Раніше савка була мисливським птахом. Господарського значення у теперішній час у зв'язку з низькою чисельністю не має.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

Карта 52. Основні райони зальотів (1) та колишнього гніздування (2) савки на початку ХХ сторіччя

КРЕХ МАЛИЙ

Луток

Mergus albellus Linnaeus, 1758

Smew

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Крехи *Mergus* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – луток, остроба.

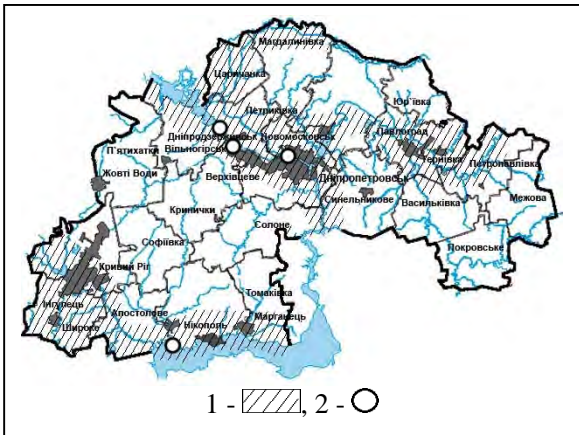
Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із трьох видів роду у фауни України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, до регіонального Червоного списку (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Крех трохи більший за велику чирянку. Довжина тіла 380–440, крила 178–205, плесна 30–34, дзьоба 25–30, хвоста 62–77 мм. Розмах крил 550–690 мм. Вага 500–935 г. Дзьоб довгий вузький, злегка конічний. Верхній і нижній краї дзьоба несуть ряд зубчиків.

Забарвлення. Загальне забарвлення самця у шлюбному вбранні біле. Біла голова з білим чубом, білі волю, груди і черево. Боки тіла білі із сірим хвилястим візерунком. Спина, крайні пера крил, смужки від ока до дзьоба, біля основи шиї та по боках чуба чорні, на крилі чорне дзеркальце з білою смужкою. Самиця сіра з коричневою головою, білими щокми і горлом і світлим черевом. Дзьоб у обох статей темно-сірий, ноги сірі. Молодь схожа на самиць. Від інших крехів відрізняються меншими розмірами, коротшим дзьобом та забарвленням.

Поширення. Поширені лутки у смузі лісотундри і північній частині лісової зони Євразії, на схід до Якутії. Кілька ізольованих колоній існують у помірній зоні Європи й Азії. Зимують біля морських берегів у Західній, Південній Європі, Північній Африці, Південній і Південно-Східній Азії. В Україні луток під час міграцій трапляється на всій території, регулярно зимує вздовж морського узбережжя, на Дніпрі, Дунаї, Сіверському Донці, деяких незамерзаючих водоймах у глибині суходолу. У Дніпропетровській області найчастіше трапляється на водосховищах, великих озерах, лиманах та затоках Дніпра. Найбільше їх (кілька десятків)

Карта 53. Основні райони прольоту (1) та зимівлі (2) креха мало́го

в області це водосховища, лимани, озера, русло та затоки Дніпра.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Як в Україні, так і в області луток трапляється тільки під час міграцій, особливо восени, і зимівлі. Прилітають найчастіше у березні, восени – починаючи з кінця вересня – жовтня. Деяка частина популяції креха мало́го залишається на зимівлю. Птахи добре плавають і

зимує біля греблі Дніпродзержинської ГЕС (Бредбір, 2007). В основному поодинокі птахи трапляються на Дніпрі, відстійниках, деяких інших незамерзаючих водоймах.

Місцеперебування. У гніздовий період – лісисті береги тайгових річок і озер серед заболочених річкових долин. Під час міграцій луток трапляється на різноманітних водоймах, віддаючи перевагу досить великим відкритим. В об-

пірнають. Літають швидко. Тримаяться невеликими (по 5–6 особин) зграйками або навіть поодиноці і тільки під час осінніх міграцій можуть утворювати зграї. Голос у лутків короткий і тріскучий, схожий на „екк” або „кпр”.

Розмноження. Весною птахи прилітають уже парами. Гніздяться у дуплах дерев по берегах лісових річок і озер. Охоче займають підвішені штучні гніздові ящики. Повна кладка із 5–10 (рідше 11) білих яєць розміром 47,7–58 × 34,0–40,5 мм спостерігається у травні. Насиджує одна самиця протягом близько місяця. Молоді починають літати у вересні.

Живлення тільки тваринною їжею: молюсками, ракоподібними, водними комахами, менше дрібною рибою.

Линяння. Як і інші качки, лутки линяють двічі на рік. Влітку майже повністю, восени і взимку частково.

Вороги, паразити, хвороби такі ж, як і в інших качок, але гинуть кладки цього виду значно менше завдяки способу гніздування. З ектопаразитів виявлені пухощі (*Trinoton querquelulae*, *Anotaecus roterodes*, *Ornithobius stenopyx*, *Holomenopon*). Ендопаразити не відомі.

Оцінка чисельності. Луток, незважаючи на досить значне поширення, не був численним видом. В області на початку ХХ сторіччя був доволі звичайним під час міграцій птахом, особливо восени. Його чисельність поступово зменшувалась і зараз він є досить рідкісним видом.

Причини зміни чисельності. Деградація місць гніздування, вирубування лісів і, в першу чергу, дуплистих дерев, збільшення фактора неспокою.

Заходи охорони. Охороняється на прольоті у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику.

Соціальне значення. Мисливський птах. Господарське значення невелике у зв'язку з низькою чисельністю.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

КРЕХ СЕРЕДНІЙ

Длинноносый крохаль

Mergus serrator Linnaeus, 1758

Red-breasted Merganser

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anseriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Крехи *Mergus* Linnaeus, 1758.

Інші назви: укр. – крех довгодзьобий, пилинос, крех довгоносий.

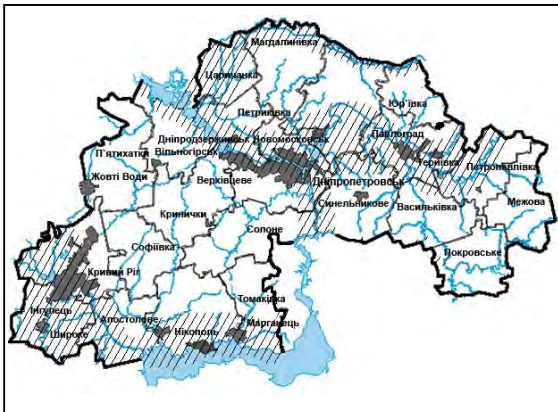
Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із трьох видів у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Досить велика качка з видовженим тілом, довгою тонкою шиєю, далеко відставленими назад ногами, стиснутим із боків, загнутим на кінці дзьобом, на верхній щелепі якого 18 або більше зубчиків. Довжина тіла 510–620, крила 210–260, плесна 45–55, дзьоба 48–63 мм. Розмах крил 70–860 мм. Вага 1400 г.

Забарвлення. У самця у шлюбному оперенні голова чорна із зеленим відблиском, на потилиці чуб із тонких пер. Спина і плечові пера чорні, шия, черево білі, боки сіруваті з дрібним поперечним малюнком. Воло іржасте з темними плямами. На крилі велике біле дзеркальце, поділене чорними смугами на три частини. Райдужка ока жовтувато-бура. Доросла самиця має сіро-буру голову і чуб, голова в неї з боків руда, нижня частина тіла біла. Дзеркальце біле, поділене на дві частини. Ноги і дзьоб у обох статей червоні. Молоді особини схожі на самиць, але чубчик у них значно коротший. Від великого креха самці відрізняються іржавим дзьобом і сірими боками, а самиці – відсутністю чіткого контрасту в забарвленні шиї і черева та темною смугою, яка окреслює зверху дзеркальце.

Поширення. Гніздовий ареал цього виду – зона тундри і лісотундри Євразії і Північної Америки. Відособлені гніздові колонії є у Каркінітській затоці Чорного моря і на озері Севан у Вірменії. Зимують крехи у Західній, Південній Європі, Південній і Південно-Східній Азії, Північній Америці. В Україні гніздяться на

Карта 54. Основні райони траплянь креха середнього під час міграції

островах Чорного й Азовського морів, під час міграції трапляються на всіх територіях, зимують на морському узбережжі, іноді у глибині суходолу. У Дніпропетровській області крех найчастіше трапляється як пролітний вид на великих водоймах (водосховища та їх затоки, Дніпро, лимани).

Місцеперебування. У гніздовий період – узбережжя й острови морів, озер, річок. Під час міграцій тримаються відкритих плес, річок та озер, на зимівлі – в основному морських узбереж. У Дніпропетровській області крехи траплялися на лиманах солончакової тераси Самари в Павлоградському районі, Дніпродзержинському, Запорізькому та Каховському водосховищах, а також на р. Дніпро.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* На території України гніздовий, перелітний, зимуючий птах. На території області крех середній

трапляється під час міграцій. Навесні з'являється найчастіше у березні, іноді в лютому (залежно від погоди), восени – у жовтні – листопаді до замерзання водойм. Крехи добре плавають, глибоко занурюючи тулуб у воду, пірнають, перебуваючи під водою до 20–25 сек. Пірнаючи, користуються не тільки лапами, а й крилами. З води піднімаються важко, з розбігу, політ швидкий з частими помахами крил. Великих зграй не утворюють. Голос креха середнього – грубе і протяжне каркання.

Розмноження. Статевозрілими стають на другому році життя. На місця гніздування прилітають уже парами. Гнізда будують, використовуючи щілини у скелях, напівпечери, підмиті корені дерев, різноманітні куші, або прямо у траві. В умовах України гніздяться на відкритих піщаних островах серед заростей трави. Повна кладка з 9–12 бурувато-білих яєць розміром 56,5–70,7 × 40,3–47,6 мм спостерігається у травні – на початку червня. Молоді піднімаються на крило у кінці серпня, вересні.

Живлення. Крех середній – типова хижа качка. Живиться переважно дрібною рибою, а також водними комахами й іншими водними безхребетними. Рибу може ловити і під водою.

Линяння. Дорослі самці линяють двічі на рік: майже повністю після сезону розмноження і частково восени і взимку. У самиць літне вбрання без перерви переходить у осінньо-зимове.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є хижі ссавці і птахи (великі мартини). Довгоносий крех є кінцевим господарем лігули (*Ligula intestinalis*) з майже 100 % зараженістю. Також крехи уражаються нематодами (*Streptocara cirrohamata*, *St. pectinifera*, *Contracaecum spiculigerum*) та трематодами (*Pseudospelotrema sp.*).

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя крех – досить звичайний під час міграцій птах, чисельність якого постійно знижувалась. Зараз він є рідкісним пролітним птахом Дніпропетровської області.

Причини зміни чисельності. Ті ж, що і для більшості водоплавних мисливських птахів.

Заходи охорони. Пролітні популяції охороняються у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та у заказнику державного значення «Солоний лиман».

Соціальне значення. Мисливські птахи, хоча м'ясо їх значно гірше за смаковими якостями, ніж у річкових качок. Раніше крехів добували для використання шкур як пташиного хутра. Крехи можуть бути розповсюджувачами гельмінтів серед риб. Незважаючи на те, що крехи живляться в основному рибою, шкоди рибному господарству вони не завдають.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

КРЕХ ВЕЛИКИЙ

Большой крохаль

Mergus merganser Linnaeus, 1758

Goosander

Ряд Гусеподібні (Пластинчастодзьобі)

Anceriformes

Родина Качкові *Anatidae*

Рід Крехи *Mergus* Linnaeus, 1758.

Інші назви: укр. – крохаль великий; рос. – баклан-утка, красnobрюхий зубарь.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Mergus merganser merganser*, Linnaeus 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, до регіонального Червоного списку (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Розміром з домашню качку, з характерною для крохалів будовою тіла. Довжина тіла 600–650, крила 250–290, плесна 45–54, дзьоба 40–63, хвоста 100–115 мм. Розмах крил 820–960 мм, вага 1000–1500 і навіть до 2000 г. На верхній щелепі 13–15 зубчиків.

Забарвлення. У самців у шлюбному вбранні голова чорна з металічним відблиском, на потилиці короткий чуб. Спина чорна, низ і боки рожевувато-білі, попереки, надхвістя і хвіст сірі. Дзеркальце біле, дзьоб і ноги червоні. На шії чіткий поділ забарвлення. У самиці голова і верхня частина шії каштаново-бурі. Верх тіла і боки сірі, низ тіла і дзеркальце біле. Самець влітку схожий на самку, але зберігає весняне забарвлення верху крил. Молоді особини схожі на самиць. Відрізняються самці великого креха від самців середнього рожевувато-білими боками, а також відсутністю темних смуг на білих перах верху крил. Самиці відрізняються чіткою межею кольорів у забарвленні шії.

Поширення. Великий крохаль поширений у північній смузі Європи й Азії. Зимують птахи біля морського узбережжя на Заході і Півдні Європи, в Південно-Східній Азії. В Україні гніздяться в Північному Закарпатті і Західному Поліссі, в період міграції трапляються скрізь. Регулярно зимують біля морського узбережжя, інколи залишаються на зиму на незамерзаючих водоймах у глибині суходолу. У Дніпропетровській області трапляються під час міграції, найчастіше на великих відкритих водоймах. Зимує крех на Дніпродзержинському, а, можливо, і на інших водосховищах, зграями в кілька сотень особин (Бредбір, 2007; Онуфріїв, Пономаренко, 2007), рідше на незамерзаючих ділянках Дніпра.

Місцеперебування. У гніздовий період – річки і незарослі чисті озера. В цілому водойми повинні бути чистими, багатими на рибу. Зимує на узбережжі морів і на незамерзаючих ділянках річок. Під час міграції, як правило, тримається великих

водойм (водосховища та їх затоки, лимани, плеса р. Дніпро). В області реєструвався практично у всіх дніпровських водосховищах та присамарських лиманах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний, зимуючий птах. У Дніпропетровській області – пролітний вид. Трапляється під час міграції, особливо восени і, в незначній кількості, іноді на зимівлі. Навесні крехи з'являються зі скресанням річок, починаючи з кінця лютого – початку березня, восени у жовтні – листопаді. При плаванні птах глибоко занурює тіло у воду. Добре плаває і пірнає. Злітає важко, з розбігу, летить також трохи важкувато. При міграціях крехи можуть збиратись у зграї, які в польоті вишиковуються у вигляді кута, як журавлі. Голос самця – глухе «ба-а-баб», у самиці тріскуче «кар-кар».

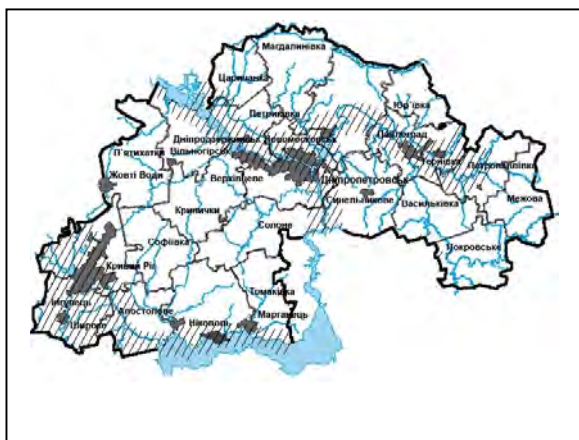
Розмноження. Статевозрілими стають на другому році життя. На місця гніздування прилітають парами. Гніздяться, як правило, поблизу водойм, віддаючи перевагу річкам із швидкою течією і багатим на рибу. Найчастіше гнізда влаштовують у дуплах старих дерев, іноді у старих будівлях, щілинах, у скелях, охоче займають штучні гніздівлі. Повна кладка складається з 8–9 (іноді 13) майже білих яєць розміром 55,4–74,5 × 37,0–50,0 мм. Насиджує її одна самиця протягом 32 днів. Молоді починають літати у віці 60–70 днів.

Живлення. Живляться великі крохалі майже тільки дрібною рибою і лише зрідка поїдають молюсків і водних комах.

Линяння відбувається, як і в інших качок, двічі на рік. Літом крехи линяють майже повністю, восени і взимку – частково. У самиць обидві линьки майже зливаються за строками.

Вороги, паразити, хвороби. Природні вороги такі ж, як і у попереднього виду. Як і довгоносі крохалі, крехи великі уражені лігулою і можуть її розповсюджувати. Зрідка спостерігаються ураження іншими гельмінтами – нематодами (*Streptocora pectinifera*) і трематодами (*Pseudospelotrema sp.*).

Оцінка чисельності. Незважаючи на великий ареал, значної чисельності цей вид ніде не має. На початку ХХ сторіччя в області був звичайним видом, особливо під час осінньої міграції. Протягом наступних десятиріч чисельність його постійно зменшувалась, за винятком 1950–1960 років, що пов'язано з відновленням ста-

Карта 55. Основні райони траплянь креха великого під час міграцій та зимівлі

рих і заповненням нових водосховищ. У теперішній час це досить нечисленний пролітний вид Дніпропетровської області з тенденцією невеликого збільшення на зимівлі.

Причини зміни чисельності – деградація місць гніздування, вирубування лісів по берегах водойм, посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Охороняється на прольотах у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та заказнику державного значення «Солоний лиман».

Соціальне значення. Мисливський птах. У зв'язку з досить низькою чисельністю господарського значення не має. М'ясо у деякі періоди – досить низької смакової якості. Крехи можуть розповсюджувати лігульоз та деякі інші захворювання. Незважаючи на те, що живляться в основному рибою, шкоди не завдають, завдяки малій чисельності і місцям перебування.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

СКОПА

Скопа

Pandion haliaetus Linnaeus, 1758

Osprey

Pandion haliaetus Linnaeus 1758

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Скопові *Pandionidae*

Рід Скопи *Pandion* Savigny, 1809

Інші назви: скоба.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду у фауні світу й України та Дніпропетровської області, представлений підвидом *Pandion haliaetus haliaetus* Linnaeus 1758.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС.

Морфологічні ознаки. Великий птах із відносно вузькими крилами. Дзьоб короткий, загнутий донизу. Біля основи дзьоба гладка восковиця. Знизу пальці вкриті дрібними гострими шипами, за допомогою яких скопи утримують рибу у кігтях. Плесна не оперені. Довжина тіла 455–690, крила 448–531, плесна 49–60, дзьоба від восковиці 34–36, хвоста 214–240 мм. Розмах крил 1450–1683 мм. Вага 1300–1900 г.

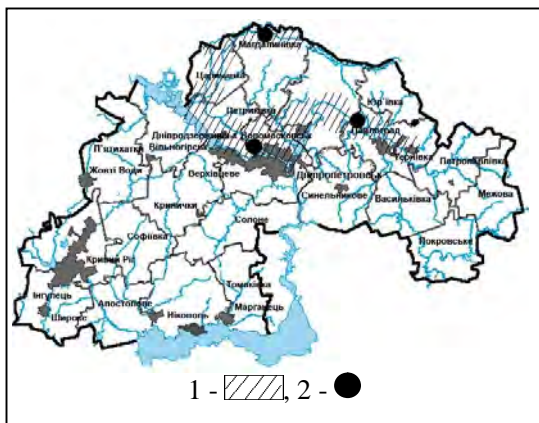
Забарвлення дуже характерне: верх бурий, низ тіла білий із бурою поперечною смугою на волі. Голова біла з невеликим чубом, через око проходить темна смуга. Спід крила білуватий, верхівкова частина крайніх першорядних махових темно-бура, на згині крила темна. Хвіст поперечносмугастий, де крайня смуга найширша. Дзьоб темно-сірий, ноги і восковиця блакитно-сірі, райдужка ока жовта. У молодих птахів на верхній частині тіла пера зі світлими облямівками. Від усіх інших хижаків добре відрізняється забарвленням та характерною поставою крил,

трохи схожою на поставу мартинів (помітний кут між плечовими і передплічними частинами крил).

Поширення. Скопа поширена майже на всіх континентах планети, крім Антарктики і високих арктичних широт. Зимує у країнах тропічного поясу. В Україні поширена звичайна скопа, звичайна для Європи та Азії. В Україні раніше була дуже поширена, зараз залишається на гніздування лише в деяких західних, центральних і північних областях. Під час міграцій трапляється майже скрізь. У Дніпропетровській області трапляється у більшості районів, де є великі водойми і лісові екосистеми поряд. Скопа гніздилась до останнього часу у Магдалинівському (Орільські заплавні діброви) районі, можливе гніздування у Павлоградському, Дніпропетровському районах.

Місцеперебування. Вкриті лісом узбережжя річок, водосховищ, озер, лиманів, рибгоспів та інших великих водойм, багатих на рибу.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України, в тому числі і Дніпропетровщини, в основному гніздовий перелітний птах. Весною прилітає у березні, квітні, відлітає починаючи з вересня, жовтня. Полюючи, скопа літає невисоко над водою з напівзігнутими крилами. Над поміченою здобиччю зависає на одному місці, часто махаючи крилами, і різко кидається за нею у воду. Відпочиває на деревах.

Карта 56. Основні місця прольоту (1) і можливого гніздування (2) скопи

Розмноження. Скопа – моногам. Статевозрілими птахи стають у три роки. Гнізда влаштовують високо на деревах, поблизу водойм, іноді до 5 км від них. Для гніздування, як правило, скопа вибирає високі із сухою верхівкою або сухостійні дерева. Гнізда використовуються протягом багатьох років. Повна кладка із 2–3 яскраво забарвлених яєць розміром 63,0–66,0 × 43,0–47,0 мм спостерігається вже в кінці квітня – на початку травня. Забарвлення яєць: по блідо-голубому фону розкидані червонувато-бурі або фіолетово-бурі плями різного розміру, іноді фон червонуватий або бурий різних відтінків. Насиджують обидва птахи протягом 35 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько двох місяців.

Живлення. Живляться майже тільки рибою вагою до 2–3 кг. Весною, коли вода каламутна, їм доводиться здобувати жаб, гризунів і навіть птахів (граків, качок, мартинів та ін.).

Линяння повне раз на рік. Починається з другої половини періоду розмноження. Доросле оперення молоді птахи одягають після другого річного линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів у скопи практично немає. Паразити не відомі.

Оцінка чисельності. На території області скопа ніколи за весь час спостережень не була звичайним гніздовим птахом і її чисельність у гніздовий період не перевищувала 3–4 гніздових пар. Найбільш регулярно цей вид відмічався у 1980-х і на початку 1990-х років. Найбільша чисельність скопи спостерігається під час осінніх міграцій. Сучасна щільність складає за бальною системою не більше 1 бала.

Причини зміни чисельності. Вирубування лісів поблизу водойм, посилення фактора неспокою, забруднення водойм, збіднення кормової бази, винищення людиною, в тому числі і для виготовлення опудал. В окремі роки в області відстрілювали до 3–4 птахів.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику і у заказнику державного значення «Солоний лиман».

Соціальне значення. Господарського значення скопи практично не мають у зв'язку з низькою чисельністю. Мають велике естетичне значення як окраса природи.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

ОСОЇД

Обыкновенный осоед

Pernis apivorus Linnaeus, 1758

Honey Buzzard

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Осоїди *Pernis* Cuvier, 1817.

Таксономічна характеристика. Один із трьох видів роду. Єдиний вид у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Pernis apivorus apivorus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СИТЕС та до регіонального Червоного списку (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Птахи розміром із канюка, з досить довгими крилами і хвостом. Довжина тіла 520–600, крила 370–435, плесна 49–54, дзьоба від восковиці 19–23, хвоста 248–280 мм. Розмах крил 1350–1500 мм. Вага 1000 г.

Забарвлення сильно варіює. Дорослі птахи зверху бурі, голова сіра, горло біле, низ тіла білуватий з бурими поперечними смугами, може бути також білий із поздовжніми краплеподібними плямками. Низ крила смугастий, махові пера з темною верхівкою, яка утворює темну смугу по краю пера, на хвості три широкі чорно-бурі смуги. Дзьоб чорний, ноги жовті, восковиця сіра, райдужка ока жовта. Від канюка і великого яструба відрізняється довгим хвостом, відносно вузькими

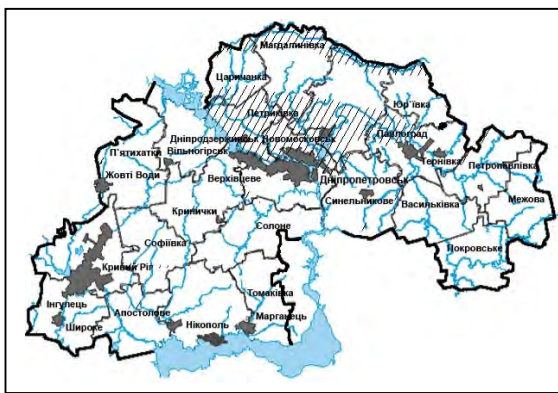
крилами, витягнутою у польоті шиєю і трьома широкими смугами на хвості.

Поширення по всій Європі, крім північних районів, у Західному Сибіру на схід до Алтаю. Зимують осоїди в Екваторіальній і Південній Африці. В Україні гніздяться у лісовій, лісостеповій, частково у степовій зоні та в гірському Криму і Карпатах. На початку ХХ сторіччя осоїд був звичайним гніздовим птахом на всій території колишньої Катеринославської губернії. Зараз зрідка трапляється у гніздовий період у Дніпропетровському, Павлоградському, Новомосковському районах. Під час міграції можливі трапляння в більшості районів області.

Місцеперебування. Характерні місця – ділянки старого листяного або мішаного лісу поблизу галявин, узлісь. Ці птахи уникають великих суцільних лісових масивів.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України

і у Дніпропетровській області гніздовий, перелітний птах. Навесні з'являється у квітні, відлітає на зимівлю у вересні – жовтні. Літає низько, легко пролітаючи між деревами. Політ легкий, але досить повільний, з рідкими помахами крил, ширяє рідко. Часто сидить або ходить по землі. Шукаючи здобич, осоїд розкопує лапами гнізда бджіл і ос. Птахи не дуже обережні і мовчазні. Зрідка біля гнізда можна почути їх крик – уривчасте, схоже на свист „кійя” або „кюю”.

Карта 57. Основні райони траплянь осоїда в гніздовий період

Розмноження. Моногами. Гнізда влаштовують на деревах поблизу галявин, просік тощо, на значній висоті. Цікаво, що гнізда майже без підстилки, але оздоблені зеленими гілками і листям. Іноді займають гнізда інших птахів (круків, шулік). Повна кладка з 1–2 (рідко 3) яскраво-червоно-бурих або білих з червоно-бурими плямами яєць розміром 47,0 – 52,4 × 40,7 – 43,2 мм спостерігається у другій половині травня. Насиджують її обидва птахи протягом 30–32 днів. Пташенята сидять у гнізді 40–45 днів.

Живлення переважно різними дикими перетинчастокрилими комахами (бджолами, джмелями, осаами), а також дрібними хребетними: гризунами, ящірками, жабами, дрібними птахами. У зв'язку із характером живлення у птахів на лобі і навколо очей замість щетинок сформувалися короткі жорсткі пір'їни, схожі на луску, плесна покриті сітчастими роговими щитками.

Линяння вивчене недостатньо. Дорослі птахи починають линяти десь із середини липня і закінчують у жовтні або навіть узимку. Доросле оперення молоді особи вдягають після другого річного линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів осоїди практично не мають. Хворіють на токсоплазмоз.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя звичайний як на гніздуванні, так і під час міграцій птах. В останні десятиріччя осоїд є рідкісним гніздовим видом (щільність – 1 бал).

Причини зміни чисельності – вирубування лісів, зменшення гніздових територій, посилення фактора неспокою, погіршення кормової бази, знищення людиною.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику.

Соціальне значення. Господарського значення практично не має, становить значну естетичну цінність.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

ШУЛІКА РУДИЙ

Красный коршун

Milvus milvus Linnaeus, 1758

Red Kite

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Шуліки *Milvus* Lacepede, 1799.

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду у світі та у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Milvus milvus milvus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як майже загрозливий з низьким ризиком вимирання (NT),

Європейського Червоного списку, Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС. У регіоні охоронний статус не визначений.

Морфологічні ознаки. Трохи більший за чорного шуліку. Довжина тіла 600–660, крила 475–535, плесна 51–57, дзьоба від восковиці 27–28, хвоста 230–380 мм. Розмах крил 1345–1650 мм. Вага майже 1000 г. Хвіст із глибокою вирізкою.

Забарвлення. У забарвленні дорослих птахів переважають іржасто-руді тони, особливо на spodі тіла і на хвості. Низ тіла із поздовжніми більш темними рисками. Голова білувата, дзьоб темно-бурий, восковиця, райдужка ока і ноги жовті. Молоді світло-руді з бурою строкатістю. Від чорного шуліки відрізняється білу-

ватою головою, рудим забарвленням, білуватими плямами на spodі крил і глибокою вирізкою на хвості.

Поширення. Ареал охоплює Західну і Південну Європу, Північно-Західну Африку, Малу Азію, Кавказ. В Україні цей шуліка поширений у лісовій і лісостеповій зонах Правобережжя, Карпатах. На Дніпропетровщині трапляється як випадково залітний вид, відоме лише одне траплення 24 квітня 1910 р., коли в околицях Верхньодніпровська був застрелений самець цього виду (Барабаш-Нікіфоров, 1928).

Місцеперебування – узлісся і галявини старих високостовбурних листяних і змішаних лісів, що межують з відкритими просторами або водоймами.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України рідкісний гніздовий, перелітний птах, на Дніпропетровщині – випадково залітний. Вистежуючи здобич, може довго ширяти у повітрі. Голос схожий на голос чорного шуліки.

Розмноження. Статевозрілими руді шуліки стають на третьому році життя. Гнізда будують на деревах, іноді займають чужі. Повна кладка з 1–3 (іноді з 4) білуватих із бурими плямами яєць розміром 51,5–61,5

Карта 58. Місце єдиної реєстрації рудого шуліки в 1910 р.

× 43,0–57,4 мм спостерігається у кінці квітня – травні. Насиджування триває близько місяця. Пташенята залишають гніздо у 1,5-місячному віці.

Живлення – дрібними ссавцями, птахами, плазунами, земноводними, безхребетними, падлом.

Линяння. Не вивчене.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя був ще звичайним гніздовим птахом у Закарпатті, на Волині, Житомирщині, Уманщині та околицях Києва. Зараз дуже рідкісний птах. Відомі поодинокі знахідки гнізд. У Дніпропетровській області після 1910 року не реєструвався.

Причини зміни чисельності. Вирубання старих лісів, зменшення кормової бази, посилення фактора неспокою, в минулому – винищення людиною.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Соціального та господарського значення не має.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ШУЛІКА ЧОРНИЙ

Черный коршун

Milvus migrans Boddaert; 1783

Black Kite

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Шуліки *Milvus* Lacepede, 1799.

Інші назви: лат. – *Milvus korschun*, *Milvus ater*.

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду у світі та у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидами *Milvus migrans migrans* Gmelin і *M. m. lineatus* Gray. Останній реєструвався як рідкісний залітний птах (Шарлемань, 1938).

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 СІТЕС, Додатка 2 Боннської конвенції та до регіонального Червоного списку (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Птахи середнього розміру з довгими, не дуже широкими крилами і довгим хвостом з вирізкою середнього розміру по задньому краю. Довжина тіла 550–600, крила 410–505, плесна 51–57, дзьоба від восковиці 23–28, хвоста 251–300 мм. Розмах крил 1350–1550 мм. Вага до 900 і навіть 1200 г.

Забарвлення. У дорослих птахів верх темно-бурий, низ світліший з рудуватими тонами і поздовжніми темними штрихами. Голова і верх шиї помітно світліші за спину. Хвіст бурий з нечіткою поперечною темною смугастістю, дзьоб темно-бурий, восковиця і ноги жовті, райдужка ока світло-коричнева. Молоді птахи темно-бурі з вохристими плямами по всьому тілу. Від червоного шуліки відрізняється меншими розмірами, темним забарвленням і неглибокою вирізкою на хвості.

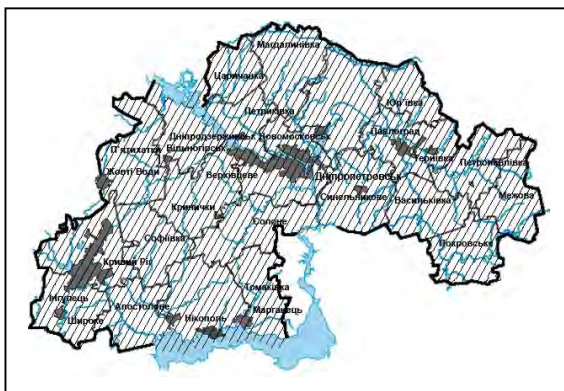
Поширення. Чорний шуліка поширений майже по всій Євразії (окрім тундри і тайги), в Африці, Австралії, Індонезії. Зимує в Африці, Південній Азії. В Україні і на Дніпропетровщині поширений європейський підвид, ареал якого доходить на схід до Заволжя і займає Північно-Західну Африку. Гніздиться майже на всій території, крім гірських і безлісних степових районів. Під час міграції трапляється скрізь. У деяких районах півдня країни іноді зимує. На Дніпропетровщині чорний шуліка розповсюджений по всій території.

Місцеперебування – різноманітні лісові насадження, переважно листяні і змішані, байраки і навіть лісосмуги. Найчастіше цей вид трапляється по долинах річок, біля озер, інших водойм, часто в культурних ландшафтах біля населених пунктів.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території області чорні шуліки є гніздовими перелітними птахами. На місця гніздування прилітають у середині – кінці березня, відлітають у вересні – жовтні. У польоті шуліку легко

визначити за характерним силуетом. Особливості польоту і пошуку здобичі зближують шулік із типовими падальниками – грифами. Шуліки добре і довго ширяють у повітрі. Полюють у відкритих місцях, повільно облітаючи велику площу на висоті 70 – 100 м. Кричать досить гучно. Звуки нагадують «кю-кю-ю-ю».

Розмноження. Моногами. Гнізда будують на деревах. Можуть утворювати невеликі гніздові колонії. Часто поселяються по краях колоній чапель. Характерними особливостями гнізд є те, що для підстилки використовують шматки паперу, ганчірки, мотузки й інші антропогенні предмети. Одне і те ж гніздо може використовуватися протягом кількох років. Повна кладка із 2–4 з бурими або фіолетовими плямами яєць розміром 49,5–60,0 × 39,5–47,0 мм спостерігається вже в кінці квітня – першій половині травня. Яйця відкладаються через 2–3 дні. Насиджують птахи з першого яйця, тому різниця у віці пташенят становить 2–3 дні. Насиджує кладку в основному самиця протягом місяця (самець тільки зрідка підміняє її). При нестачі корму часто гине молодше пташеня; можливі явища канібалізму. Пташенята залишаються в гнізді близько 6 тижнів.

Карта 59. Поширення чорного шуліки в області

Живлення. Поліфаг. Живиться в основному дрібними гризунами, плазунами, рибою, великими комахами. Охоче поїдає падло та різні покидьки. Може віднімати здобич у інших хижаків. Рибу в основному підбирає мертву.

Линяння. Повне річне. Дорослі починають линяти в кінці гніздового періоду і закінчують на зимівлі. Кінцеве доросле оперення у молодих особин з'являється після третього річного линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів чорний шуліка практично не має. Іноді гинуть пташенята, випадаючи з гнізда і стаючи здобиччю наземних ссавців. Із паразитів виявлені трематоди (*Strigella falconis*). Інші хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. Протягом майже всього періоду спостережень чорний шуліка був одним із наймасовіших видів серед хижих птахів Дніпропетровщини, поступово зменшуючи щільність. Ще в 1950 – 1970 роках був звичайним на більшості території, але в останні десятиріччя він повністю перейшов у категорію рідкісних із щільністю в 2 бали. В цілому його щільність за весь період спостережень змінилась по етапах (див. глава 4, табл. 4.15) із 5 до 2 балів.

Причини зміни чисельності. Вирубування лісових насаджень, особливо старих дерев, практичне зникнення заплав (плавнів), збільшення фактора неспокою, знищення людиною (особливо під час «кампанії» по боротьбі з хижими птахами).

Під час таких кампаній чорний шуліка потерпав у першу чергу, оскільки він один із небагатьох видів, який траплявся поблизу житла. Також були випадки отруєння шуліки об'єктами живлення з накопиченими отрутохімікатами.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та у заказниках державного значення («Приорільський», «Волошанська дача», «Комарівщина», «Дібрівський ліс», «Комісарівський», «Грушеватський»).

Соціальне значення. В цілому корисний птах як винищувач шкідливих гризунів, як своєрідний санітар, що поїдає падло, покидьки, слабих, хворих тварин. Значно оживляє природні ландшафти, особливо поблизу населених пунктів.

Функціональне значення. Важливий функціональний елемент з контролю за розвитком фітофагів.

ЛУНЬ ПОЛЬОВИЙ

Полевой лунь

Circus cyaneus Linnaeus, 1766

Hen Harrier

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Луні *Circus* Lacerpede, 1799.

Таксономічна характеристика. Один із 10 видів роду. Один із чотирьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Circus cyaneus cyaneus* Linnaeus, 1766.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС.

Морфологічні ознаки. Значно менший за шуліку. Довжина тіла 430–564, крила 330–396, плесна 63,5–79,0, дзьоба від восковиці 15–19, хвоста 210–280 мм. Розмах крил 990–1215 мм. Вага 300–600 г.

Забарвлення. У дорослих самців верх тіла, хвіст, горло і воло світло-сірі. Черево і підхвістя чисто білі. Кінці крил повністю чорно-бурі, дзьоб темно-сірий, райдужка очей і ноги жовті. У самиці верх темно-бурий, низ світло-вохристий із темними поздовжніми рисками, надхвістя біле, хвіст у темних поперечних смугах. Молоді схожі на самиць, але з рудішим відтінком. Самець від інших лунів відрізняється білим надхвістям і повністю чорною вершиною крила.

Поширення. Ареал охоплює помірну смугу Європи й Азії і Північної Америки. Зимують луні у південних районах Євразії, Північної Америки та в Африці. На території України гніздяться на Півночі та Заході країни, в теплі зими трапляються на зимівлі у степовій, рідше в лісостеповій зоні. На Дніпропетровщині на початку ХХ сторіччя цей лунь був рідкісним гніздовим видом на сході та за-

ході області і звичайним на всій території під час міграцій. В останні десятиріччя у гніздовий період лунь реєструвався у Дніпропетровському, Павлоградському, Новомосковському, можливе гніздування і в інших районах. Під час міграцій і взимку трапляється майже по всій області.

Місцеперебування. В основному відкриті простори: поля, луки, сухі болота, схили балок, вирубки, лісові галявини, сільськогосподарські угіддя.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Як в Україні, так і

на Дніпропетровщині гніздовий, перелітний, частково зимуючий птах. Навесні з'являється в кінці березня, на початку квітня, відлітає у жовтні – листопаді. Силует і поведінка – як у всіх лунів. Політ легкий, плавний, із повільними змахами крил. Верхівки махових пер злегка розставлені і загнуті догори. Активний політ чергується із ковзанням над самою землею. Голос – високотональне „кі-кі-кі-кі”, іноді „пі-і-ірі”.

Карта 60. Основні райони траплянь польового луня в гніздовий період за останні десятиріччя

Розмноження. Моногами. Статевозрілими луні стають до досягнення повного кінцевого вбрання. Гнізда цей вид влаштовує на землі. Повна кладка складається з 3–5 (іноді 6) чисто білих або з дрібними коричневими цятками яєць розміром 40,0–52,1 × 32,0–38,0 мм. Насиджує тільки самиця, як у більшості хижих птахів, починаючи з першого яйця, протягом близько місяця. Пташенята залишають гніздо у 40-денному віці.

Живлення дрібними ссавцями, птахами, рідше плазунами, земноводними та великими комахами.

Линяння повне річне. Вивчене недостатньо і відбувається в основному на зимівлі. Дорослі линяють з липня до жовтня. Повністю доросле оперення у молодих особин з'являється після другого – третього річного линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Серед природних ворогів на першому місці наземні хижаки. Значна кількість гнізд гине під час сінокосів. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. Сучасна чисельність цього виду в Україні дуже низька. На Дніпропетровщині на початку ХХ сторіччя польовий лунь був рідкісним гніздовим і звичайним на прольоті видом. Протягом сторіччя чисельність його, як і більшості хижих, поступово зменшувалась. У 1950–1960 роки він став дуже рідкісним гніздовим видом і його щільність зменшилась із 2 до 1 бала.

Причини зміни чисельності. Розорювання цілинних земель, деградація гніздових територій, сінокоси, поїдання отруєних гризунів, винищення людиною.

Заходи охорони. Охороняється у заказнику державного значення «Інгuleцький степ» та у ряді заказників місцевого значення («Балка Ликова», «Балка Орлова», «Балка Павлівська», «Тончинський», «Шандрівський»).

Соціальне значення. В цілому корисний птах, винищувач шкідників сільського господарства. В сучасний період господарське значення невелике у зв'язку з низькою чисельністю. Має велике естетичне значення як окраса степових ландшафтів.

Функціональне значення. При значній чисельності важливий біотичний елемент у регуляції чисельності гризунів.

ЛУНЬ СТЕПОВИЙ

Степной лунь

Circus macrourus S. G. Gmelin, 1771

Pallid Harrier

Ряд Соколоподібні *Falconiiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Луні *Circus* Lacepede, 1799.

Таксономічна характеристика. Один із 10 видів роду. Один із чотирьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як близький до загрозливого стану з низьким ризиком вимирання (NT), до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СИТЕС.

Морфологічні ознаки. Птахи середнього розміру, трохи менші за луня польового. Довжина тіла 435–525, крила 310–375, плесна 66–76, дзьоба від восковиці 15–18, хвоста 205–275 мм. Розмах крил 950–1170 мм. Вага 310–550 г.

Забарвлення. Самці зверху світло-сірі. Груди і черво практично білі, чорні частини махових утворюють на верхівці крила клиноподібну пляму, знизу на хвості нечіткі темні смуги, дзьоб темно-бурий, восковиця, райдужка ока і ноги жовті. Самиця зверху бура, на покривних перах крил вохриста облямівка, надхвістя світло-жовте, низ бурувато-вохристий з поздовжньою строкатістю. Молоді особини схожі на самиць. Від польового луня самці відрізняються світлішим забарвленням, відсутністю чисто білого надхвістя і меншим розміром чорного забарвлення на верхівці крил. Від луня лугового – відсутністю чорних смуг на крилах і рудих рисок на грудях і череві. Самку степового луня відрізнити від інших самиць лунів досить важко.

Поширення. Ареал охоплює зону степів, напівпустель, частково лісостепу Євра-

зії від пониззя Дунаю до Забайкалля та Північно-Західної Монголії. Зимуює цей вид у Південній Азії та Південній і Екваторіальній Африці. В Україні гніздиться по всій території, крім Карпат та Кримських гір. Взимку може траплятись на півдні степової зони. У Дніпропетровській області у гніздовий період трапляється у Верхньодніпровському, Павлоградському, Новомосковському, Апостолівському районах. Під час міграцій трапляється значно ширше.

Місцеперебування. Відкриті ландшафти, нерозорані ділянки, схили балок, галявини, луки, лісові вирубки. Під час міграцій – відкриті ділянки, сільгоспудія.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Як в Україні, так і на Дніпропетровщині степовий лунь є гніздовим, перелітним і частково зимуючим видом.

Весною з'являється у квітні, відлітає починаючи з вересня – жовтня. Мисливські звички і поведінка такі ж, як і в інших лунів. Мисливські ділянки у них невеликі. Як і інші луні, степові обстежують їх по певному маршруту, літаючи повільно низько над землею і швидко знижуючись на здобич, гальмуючи розпушеним хвостом, заносючи крила і викидаючи далеко вперед лапи.

Видають різноманітний писк та свист високого тону, звуки „кік-кік-кік” чи типове для лунів „піррь-піррь”.

Розмноження. Моногами, можливі випадки полігамії. Гнізда влаштовують на землі серед трави, на лісових галявинах, вирубках, нерозораних ділянках, сінокосах. Повна кладка 3–5 білих, інколи з бурими плямами яєць розміром 40,1–50,0 × 32,6–37,0 мм спостерігається у травні. Насиджує її самиця протягом близько 30 днів. Пташенята залишають гніздо приблизно у 40-денному віці.

Живлення. Живиться степовий лунь дрібними ссавцями (здебільшого гризунами, до 75 %) і птахами, рідше плазунами, земноводними та комахами.

Линяння. Повне – річне. Початок линяння після періоду розмноження, приблизно між сьомим і десятим місяцем. Повністю доросле оперення молоді особини одягають після другого – третього линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Серед ворогів на першому місці наземні хижаки, які можуть руйнувати гнізда. Значна кількість гнізд гине під час сінокосів. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя вважався звичайним видом. З 1920-х років чисельність значно скоротилась і продовжує постійно зменшуватись.

Карта 61. Основні райони траплянь степового луня в гніздовий період

тись. Протягом сторіччя кількість степового луня на Дніпропетровщині знизилась з 3 до 1 бала.

Причини зміни чисельності – розорювання цілинних ділянок, господарське освоєння територій, фізичне знищення людиною, отруєння хімікатами.

Заходи охорони. Охороняється у тих самих заповідних територіях, як і лунь польовий.

Соціальне значення. Досить корисний птах, основу живлення якого складають гризуни. Має велике естетичне значення як окраса відкритих ландшафтів.

Функціональне значення. Біотичний регулятор чисельності гризунів.

ЛУНЬ ЛУЧНИЙ

Луговой лунь

Circus pygargus Linnaeus, 1758

Montagu`s Harrier

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Луни *Circus*, Lacerpede, 1799

Інші назви: лунь луговий.

Таксономічна характеристика. Один із 10 видів роду. Один із чотирьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СИТЕС та до регіонального Червоного списку (категорія 2).

Морфологічні ознаки. Лунь трохи менший за польового. Довжина тіла 410–520, крила 320–395, плесна 55–65, дзьоба від восковиці 15–17, хвоста 206–250 мм. Розмах крил 970–1150 мм, вага 258–380 г.

Забарвлення. Дуже схожий на польового луня, але самець трохи темніший, сіро-сізій, на череві руді поздовжні плями (риски). Махові крила на кінцях повністю чорні, на крилі чорна поперечна смуга. На споді крила дві чорні смуги, на споді сірого хвоста темні поперечні смуги. Надхвістя сіре, райдужка ока, восковиця і ноги жовті. Самиці і молоді особини схожі на луня польового, але біле надхвістя у них трохи вужче і з плямами. Від польового і степового лунів самці відрізняються темними смугами на крилах, темною смужкою на темній поверхні крила і рудими плямами на череві. Самиць і молодих у природі відрізнити дуже важко.

Поширення. Ареал охоплює Європу, Західну Азію, Північну Африку. Зимують у Африці, Індії. В Україні гніздиться майже на всій території, крім гір та приморських регіонів півдня. Під час міграцій трапляються скрізь. На Дніпропетровщині – у більшості районів, де збереглися зволожені біотопи, не зовсім трансформовані в результаті господарської діяльності людини.

Соціальне значення. В цілому корисний птах, але господарське значення невелике у зв'язку з невеликою чисельністю.

Функціональне значення. Важливий функціональний елемент у регуляції чисельності гризунів.

ЛУНЬ ОЧЕРЕТЯНИЙ

Болотный или камышовый лунь

Circus aeruginosus Linnaeus, 1758

Marsh Harrier

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Луні *Circus* Lacerpede, 1799

Інші назви: укр. – лунь болотяний.

Таксономічна характеристика. Один із 10 видів роду. Один із чотирьох видів роду у фауні

України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Circus aeruginosus aeruginosus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СИТЕС. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Найбільший із лунів. Довжина тіла 480 – 500, крила 360 – 432, плесна 80–90, дзьоба від восковиці 21–26, хвоста 220–253 мм. Розмах крил 1100–1415 мм. Вага 405 – 740 г.

Забарвлення. Найтемніший із лунів. Дорослий самець зверху каштаново-бурий. Крила і хвіст сірі, кінці крил – темні. Верх голови, шия і горло світло-вохристі. Груді, черево, підхвістя – іржасто-руді з темними рисками, надхвістя – сіре, дзьоб темно-бурий. Райдужка ока, восковиця і ноги жовті.

Самиця темно-бура, тільки верх голови білувато-вохристий (жовтуватий) з темними плямами; плечові і частина верхніх покривних пер крила – з домішкою рудого кольору; на волі вохриста пляма. Молоді особини схожі на самиць. Від усіх лунів відрізняється розмірами, темним забарвленням, відсутністю білого надхвістя.

Поширення. Ареал охоплює майже всю Євразію, крім північних і тропічних областей. Зимує цей вид в Африці, Передній Азії. В Україні поширений по всій території, крім гірських районів, мігрує скрізь, іноді зимує на півдні. На Дніпропетровщині трапляється на гніздуванні по всій території, де є водно-болотні угіддя.

Місцеперебування. Болотисті, зарослі очеретом місцевості, заплави, болота, озера, лимани, ставки, іноді луки.

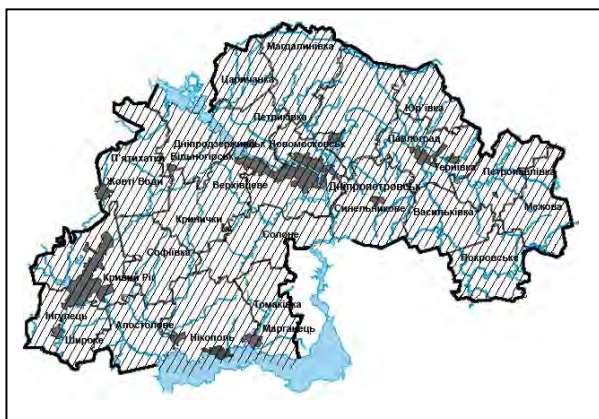
Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні лунь болотяний гніздовий, перелітний, зрідка зимуючий вид. На Дніпропетровщині – гніздовий, перелітний птах. З'являються луні очеретяні у березні, відлітають у

жовтні – листопаді. Політ, поведінка подібні до попередніх видів. У шлюбний період видають звуки, схожі на приглушений свист або писк, подібний до „пію-пію”, або дзвінке „ке-ке-ке”.

Розмноження. Моногами. Статевозрілими стають наступного після народження року. Гнізда, досить великі (до 100 см у діаметрі), влаштовують серед очерету, осікнягу, іноді прибережних чагарників на землі, заламах очерету, сплавинах. Повна кладка із 2–6 (найчастіше 4–5) білих із зеленкуватим відтінком яєць розміром 46,0–53,0 × 37,0–40,5 мм спостерігається у кінці квітня – травні. Насиджує її одна самиця протягом трохи більше місяця. Пташенята залишаються у гнізді протягом двох місяців.

Живлення. Полює очеретяний лунь найчастіше над водою або над прибережними заростями, рідше у степу. Живиться в основному птахами (яйця, пташенята, дорослі птахи водно-болотного комплексу), рідше деякими гризунами, жабами, ящірками, великими комахами.

Линяння повне річне, як і в інших лунів. Дорослі особи починають линяти у другій половині періоду розмноження і закінчують перед відльотом. Самці одягають повністю доросле вбрання тільки після третього річного линяння. Статевий диморфізм з'являється тільки після другого річного линяння, причому до цього самці носять вбрання самиці, хоча вже здатні до розмноження.

Карта 63. Поширення болотяного луня

Вороги, паразити, хвороби. Такі ж, як у інших лунів, але гнізда більше захищені від наземних хижаків. Із паразитів виявлені пухоїди (*Strigea falconis*).

Оцінка чисельності. Лунь очеретяний був завжди наймасовішим серед лунів. На початку ХХ сторіччя він був численним на гніздуванні і звичайним на прольотах. За весь період спостережень його кількість хоча і знижувалась, як і всіх хижих птахів, але не так катастрофічно, навіть незважаючи на те, що його постійно відстрілювали в мисливських угіддях. Щільність цього виду протягом сторіччя знизилась усього на один бал із 5 до 4.

Причини зміни чисельності. Зменшення площі водно-болотних угідь, їх деградація, відстріл мисливцями.

Заходи охорони. Не здійснювалися.

Соціальне значення. Враховуючи специфіку харчування, лунь очеретяний може завдавати деякої шкоди мисливським господарствам.

Функціональне значення. Є важливим функціональним елементом в оздоровленні популяцій водно-болотних видів птахів, знищує здебільшого хворих тварин.

ЯСТРУБ ВЕЛИКИЙ

Тетеревятник

Accipiter gentilis Linnaeus 1758

Goshawk

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Яструби *Accipiter* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – яструб-голуб'ятник, рос. – ястреб-тетеревятник, большой ястреб; лат. – *Astur palumbarius*.

Таксономічна характеристика. Один із 47 видів роду.

Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Accipiter gentilis gentilis* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СИТЕС. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Птах середнього розміру, значно більший за інших яструбів, з відносно короткими, закругленими крилами і довгим хвостом. Довжина тіла 480–645, крила 303–385, плесна 71–85, дзьоба від восковиці 21–26, хвоста 230–269 мм. Розмах крил 960–1212 мм. Вага 830–1500 г.

Забарвлення. Дорослі птахи зверху сірі або сизувато-сірі, голова трохи темніша, з білою бровою і світлою плямою на потилиці. Низ тіла світлий з вузькими темними поперечними смугами, дзьоб темно-сірий, восковиця і ноги жовті, райдужка ока жовтогаряча. Самиця значно буріша. Молоді птахи знизу білуватохристі з темними (бурими) поздовжніми плямами. Від інших яструбів відрізняється більшими розмірами. Від інших хижаків – поперечною смугастістю низу тіла, силуетом (короткими, закругленими крилами, довгим хвостом).

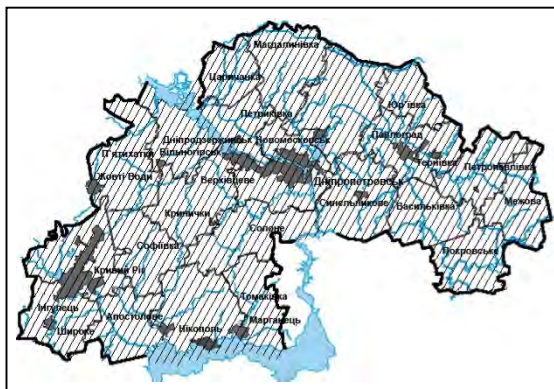
Поширення. Ареал охоплює Європу й Азію, крім зони тундри і тропічних країн, Північну Африку і Північну Америку. В Україні поширений у Поліссі, лісостепу, гірських районах, частково у степовій зоні. У Дніпропетровській області трапляється на всій території, де є відповідні умови для гніздування, але переважно в північній частині.

Місцеперебування. Лісові насадження різного типу, заплавні, острівні, байрачні ліси, лісосмуги, культурні ландшафти. Улюблені місця – ділянки старого листяного або мішаного лісу. Великих суцільних лісових масивів цей вид уникає.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України яструб великий – осілий, перелітний, кочовий птах. На Дніпропетровщині в основному осілий птах. Політ яструба швидкий і верткий, короткі крила дозволяють йому літати між дерев та кущів, різко гальмувати, а довгий хвіст – швидко

мінати напрямком. На здобич він може нападати не тільки зверху, а і знизу і збоку. На відкритих місцях з'являється рідко. Поява яструба викликає різку реакцію в інших птахів. Він часто видивляється здобич із засади або несподівано вилітає із-за дерев. Полюючи на відкритих місцях, літає низом, виганяючи здобич, або хапає її на землі. Птахи мовчазні, лише біля гнізда в шлюбний період можна почути голосні часто повторювані звуки "к'є -к'є-к'є" або "к'я-к'я-к'я".

Розмноження. Моногами. Статевозрілими стають наступного року. Пари, як правило, постійні. Гнізда будують високо на деревах, але можуть займати і чужі. У кожній парі декілька гнізд, які вони використовують почергово. На краях гнізда у лотку стелять зелені гілочки і листя. Повна кладка з 3–4 (рідше 2) зеленувато-білих однотонних або зі слабо

Карта 64. Поширення яструба великого

помітними зеленуватими або буруватими плямами розміром 51,5–63,0 × 40–49,5 мм яєць спостерігається уже в квітні. Насиджує її переважно самиця протягом 35–37 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько 45 днів.

Живлення переважно птахами (голубами, дроздами, сойками, куріпками, воронами, дятлами, совами і навіть качками). Крім того, яструби нерідко нападають на ссавців (зайців, білок, ховрахів, мишоподібних гризунів). У роки, коли птахи середнього розміру (основна здобич) мають низьку чисельність, активно живиться дрібними ссавцями та птахами.

Линяння один раз на рік, повне. Починається у кінці жовтня і закінчується у середині вересня. Повністю оперення у молоді з'являється після другого річного линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природні вороги практично відсутні. Дошкуляють комарі, комарі-мокреці (*Culicoides odibilis*). Хворіють на токсоплазмоз.

Оцінка чисельності. Великий яструб на території області був звичайним гніздовим птахом, але чисельність його постійно зменшувалась у зв'язку з переслідуванням людиною, яка відносила його до шкідливих птахів. Особливо це вплинуло на чисельність яструба у 1950–1970 роки в період активної боротьби з пернатими хижаками. Лише в останні десятиріччя чисельність цього виду збільшилась і відносно стабілізувалася з рівнем до 2 балів. Взимку чисельність може значно збільшуватись за рахунок мігрантів.

Причини зміни чисельності. Зменшення площ і віку лісів, збільшення фактора неспокою, зменшення кормової бази, переслідування людиною.

Заходи охорони. Охороняється в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику і у ряді заказників державного і місцевого значення з наявними лісовими екосистемами.

Соціальне значення. Досить велике. При значній кількості може завдавати певної шкоди у мисливських господарствах, тому інколи потребує регулювання чисельності.

Функціональне значення. Важливий біотичний елемент у регуляції чисельності птахів середнього розміру.

ЯСТРУБ МАЛИЙ

Перепелятник

Accipiter nisus Linnaeus, 1758

Sparrowhawk

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Яструби *Accipiter* Brisson, 1760

Інші назви: яструб-гороб'ятник, перепелятник.

Таксономічна характеристика. Один із 47 видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Accipiter nisus nisus*, L. (звичайний малий яструб).

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Значно менший від великого яструба. Довжина тіла 313–410, крила 186–258, плесна 52–65, дзьоба від восковиці 11–16, хвоста 155–178. Розмах крил 615–800 мм. Вага 124–280 г.

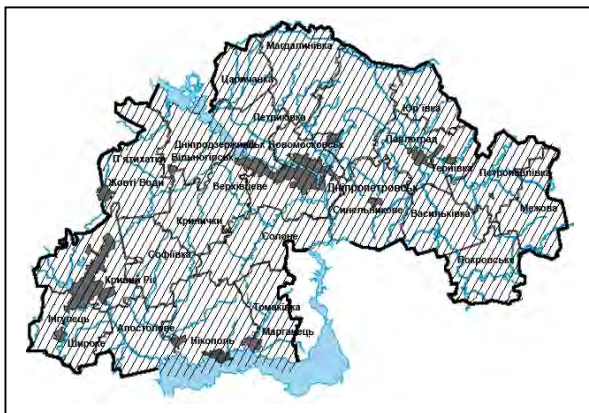
Забарвлення. Дорослі птахи дуже схожі на великого яструба у мініатюрі, але у самця поперечний малюнок на грудях рудий або іржаво-рудий, а у самки – темно-коричневий, боки тіла рудуваті, над оком нерідко буває білувата „брова”, на потилиці – нечітка біла пляма, на хвості 4–5 темних смуг. Дзьоб темно-сірий, восковиця і ноги жовті, райдужка ока жовтогаряча. Молоді особини схожі на самок. Від великого яструба відрізняється розміром, від короткононого жовтими очима та відсутністю поздовжньої смуги на горлі.

Поширення. Майже по всій території Євразії, крім зони тундри і тропічних країн, а також у Північній Африці. Зимуює в Африці і Південній Азії. Поширений в Україні звичайний малий яструб розповсюджений у Європі й Азії, на схід до Єнісею. На території країни, в тому числі і на Дніпропетровщині, трапляється практично скрізь, де є деревна рослинність.

Місцеперебування Молоді чагарники, узлісся, лісові галявини, полезахисні смуги, рідше значні лісові масиви. Взимку птахи трапляються в культурному ландшафті і навіть у великих містах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України малий яструб є гніздовим, перелітним, зимуючим видом, на Дніпропетровщині, в основному, трапляється восени. Літає або швидко махаючи крилами, або ковзаючи низько над землею, між кущами, серед дерев. У повітрі не ширяє. Сторожкий і мовчазний птах. У шлюбному польоті подає довге „кюю-кюю”, поблизу гнізда – голосне монотонне „киї-киї-киї”.

Розмноження. Статевозрілими малі яструби стають на другому році життя. Гніздові ділянки постійні і використовуються кілька років. У кожній парі можуть бути декілька гнізд. Гнізда будують самі яструби на деревах, найчастіше у середній частині крони, на висоті 6–10 м. На відміну від великого яструба, у гнізді зелених гілочок не буває. Повна кладка з 3–6 (рідше 7) матово-білих із буруватими плямами і крапками яєць розміром 37,0–43,0 × 30,1–33,5 мм спостерігається у середині або другій половині травня. Насиджує тільки самка протягом 32–35 днів. Пташенята сидять у гнізді 35–40 днів.

Карта 65. Поширення яструба малого

Живлення – дрібними птахами, розміром із зяблика, дрозда. Самки можуть нападати і на більших птахів (галок, голубів). Способи полювання і поведінка така ж, як і у великого яструба. Добова потреба в їжі – 2–4 птахи розміром із горобця. Загальна кількість необхідних для вигодовування одного пташеняти дрібних птахів до вильоту із гнізда становить до 100 особин. Значно рідше малі яструби живляться дрібними гризунами.

Линяння – один раз на рік. Повне починається у червні і закінчується через 2–3 місяці. Повністю доросле оперення у молоді з’являється після другого річного линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Ворогами можуть бути деякі більші за розміром хижаки.

Оцінка чисельності. Малий яструб, як і великий, в області був на початку ХХ сторіччя звичайним гніздовим птахом із щільністю в 3 бали, яка поступово зменшувалась. В останні десятиріччя, коли практично закінчився бездумний відстріл хижаків, чисельність його збільшилась і стабілізувалась на рівні 2 балів щільності. Взимку чисельність малого яструба значно збільшується за рахунок мігрантів із північних районів.

Причини зміни чисельності. Господарська діяльність людини і пряме знищення птахів.

Заходи охорони. Охороняється у ряді державних та місцевих заказників, де є біотопи з чергуванням деревної та трав'янистої рослинності.

Соціальне значення. У зв'язку з характером живлення можуть завдавати деякої шкоди, знищуючи дрібних птахів, але, зважаючи на незначну кількість яструбів, цього практично не відбувається.

Функціональне значення. Ефективний регулятор чисельності та стану популяцій масових видів дрібних птахів та мишоподібних гризунів.

ЯСТРУБ КОРОТКОНОГИЙ

Европейський тювик

Accipiter brevipes, Severtzov, 1850

Levant Sparrowhawk

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Яструби *Accipiter*, Brisson, 1760

Інші назви: рос. – ольшаник, ольшаний ястреб.

Таксономічна характеристика. Один із 47 видів роду. Один із трьох видів роду у фауні

України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Accipiter badius brevipes*, Sev.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром із голуба. Довжина тіла 330–380, крила 208–240, плесна 46–53, дзьоба від восковиці 12–15, хвоста 148–168 мм. Розмах крил 640–800 мм. Вага 190–280 г.

Забарвлення. Схожий на малого яструба. Дорослі самці зверху сизі, горло біле. Груді сірі, низ тіла білуватий з бурувато-рудими поперечними смугами, першорядні махові пера на верхівках крил чорно-бурі. Світлі брови відсутні, на хвості 6–7 темних поперечних смуг, дзьоб темно-сірий, восковиця і ноги жовті, райдужка ока червонувато-коричнева. Самка зверху буре. Молоді особини схожі на самку, але замість поперечного малюнка на грудях і череві – великі бурі плями. Від великого яструба коротконогий відрізняється розміром, від малого – довшими крилами, відсутністю світлої плями на потилиці і світлих брів, а також темною поздовжньою смужкою на горлі.

Поширення. Південно-Східна Європа, Західна, Середня і Південна Азія, Африка (крім Північної). В Україні поширений європейський підвид, розповсюджений у Південно-Східній Європі, на Кавказі і Північному Ірані. Зимують коротконогі яструби на Синайському півострові, на Аравійському півострові, в Іраці, Ірані. В Україні гніздяться у східній частині лісостепу і мігрують скрізь. На Дніпропет-

ровщині у гніздовий період цей птах був помічений у приорільських і присамарських лісах. Достовірних даних про гніздування немає з 60-х років ХХ сторіччя. Під час міграцій спостерігався у Дніпропетровському, Царичанському, Павлоградському, Новомосковському районах.

Місцеперебування. Лісові біотопи річкових долин, особливо з вільшаниками, острівні ліси. Під час міграції часто трапляється у лісосмугах, парках, садах і навіть у містах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні гніздовий,

перелітний птах, на Дніпропетровщині – можливо гніздовий, перелітний птах. Весною з'являється досить пізно, у кінці квітня – травня, відлітає починаючи з вересня, хоча може затримуватись і до жовтня – листопада. Під час міграції яструби летять поодинокі, зграйками, невеликими групами. Восени полюють парами. Коротконогий яструб менш обережний, ніж попередні види яструбів. Видає звуки – мелодійний, протяжний посвист «тюлю-ві – тюлю-ві».

Карта 66. Основні райони траплянь яструба коротконогого під час міграцій.

Розмноження. Статева зрілість настає на другому році життя. Гнізда цей вид влаштовує на деревах, іноді використовує чужі оселі (сорок). Повна кладка з 4–5 (іноді 3) голубувато-зелених із дрібними, витягнутими зеленуватими плямами яєць розміром 39,0–44,0 × 32,0–35,0 мм спостерігається у травні. Насиджує тільки самка протягом приблизно 35 днів. Гніздовий період розвитку пташенят триває близько 45 днів.

Живлення. Молоді птахи живляться в основному ящірками, великими комахами (кониками, жуками). Дорослі ловлять крім цього дрібних птахів (горобців, зябликів, бджолоїдок і навіть ластівок і дрібних ссавців.

Линяння відбувається один раз на рік.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами можуть бути більші за розміром хижаки. Паразити не відомі.

Оцінка чисельності. Чисельність коротконогого яструба завжди була низькою, на гніздуванні реєструвались окремі пари. З 1960-х років узагалі достовірних даних про гніздування в області цього виду немає, але трапляння птахів у гніздовий період дозволяють сподіватись, що на території області цей вид зберігся як гніздовий. Під час міграції птахи трапляються значно частіше. В цілому сучасна щільність оцінюється в 1 бал.

Причини зміни чисельності – господарська діяльність людини.

Заходи охорони. Під час міграцій охороняється в більшості заказників області з лісовими угіддями. Необхідні виявлення, збереження і охорона місць гніздування.

Соціальне значення. Дуже корисний і рідкісний птах, що потребує всілякої охорони.

Функціональне значення. Не досліджене.

ЗИМНЯК

Зимняк

Buteo lagopus Pontoppidan, 1763

Rough-legged Buzzard

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Канюки *Buteo* Lacerpede, 1799

Інші назви: рос. – мохноногий канюк, укр. – мишоїд, канюк волохатонорий.

Таксономічна характеристика. Один із 26 видів роду. Один із трьох видів роду у фауні

України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Buteo lagopus lagopus* Pontoppidan, 1763.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СИТЕС. У регіоні охоронного статусу не має.

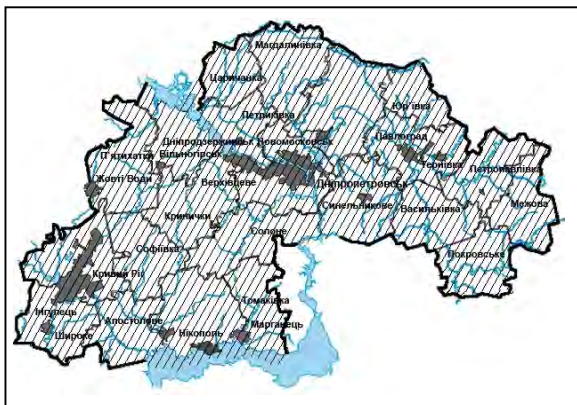
Морфологічні ознаки. Дещо більший звичайного канюка. Довжина тіла 500–600, крила 385–483, плесна 56–73, дзьоба від восковиці 20–24, хвоста 215–250 мм. Розмах крил 1200–1500 мм. Вага 800–1300 г. Плесно оперене майже до пальців.

Забарвлення. Зимняк дуже схожий на звичайного канюка, але в цілому світліший. Дорослий птах бурий з вохристими і білими плямами. Голова світліша, строката, груди кремово-білі, або з темними рисками. Низ тіла білувато-вохристий з темними плямами на волі, оперенні лап і майже чорними плямами на горлі і череві. На світлому споді крил, на згині темні плями, по задньому краю крила проходить темна смужка. Хвіст короткий, закруглений, майже білий, з темними смужками і дещо ширшою темною смугою на кінці. Дзьоб чорний, восковиця і пальці жовті, райдужка ока коричнева. На грудях більш розвинений поздовжній малюнок. Від звичайного канюка відрізняється розміром, світлішим оперенням, білим хвостом із темними смугами на кінці і темними плямами на споді крила.

Поширення. Зона тундри і лісотундри Європи, Азії, Північної Америки. Зимує у Середній Європі. Як в Україні, так і Дніпропетровській області трапляється на усій території як мігруючий та зимуючий вид.

Місцеперебування. В період гніздування – тундра і лісотундра, взимку – відкриті простори, сільгоспугіддя, де канюки полюють на мишоподібних гризунів. Зимняки полюють місця, де є присади, дерева, скирти соломи.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні – пролітний і зимуючий птах. У Дніпропетровській області – зимуючий. З'являється, в основному, з кінця жовтня і тримається до середини березня. Часто ходить по землі, довго ширяє у повітрі, може зависати на одному місці, швидко махаючи крилами. Голос подібний до голосу звичайного канюка – „кі-іу-у”, але вищий за тональністю.

Карта 67. Поширення зимняка взимку

Розмноження. Моногами. Гніздяться в основному по долинах річок, будують гнізда в урвищах, на схилах, узвишсях або прямо на рівному місці, рідше на деревах.

Повна кладка складається із 2–7 білих із вохристими крапками яєць розміром 48,0–59,0 × 40,5–46,5 мм. Насиджують обидва птахи протягом 28 днів. Молоді особини починають літати у серпні.

Живлення. Годуються зимняки в основному дрібними гризунами (за що і одержали назву «мишоїд»), рідше птахами й іншими дрібними хребетними.

Линяння вивчене недостатньо. Починається у дорослих птахів у кінці періоду розмноження і закінчується у жовтні – листопаді.

Вороги, паразити, хвороби. Можуть руйнувати гнізда зимняків мартини, наземні хижаки. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. У зимняків більше виражена залежність чисельності від мишоподібних гризунів, особливо в період розмноження, ніж у інших видів, хоча чисельність цього виду завжди була високою на всій території області. Протягом ХХ сторіччя вона поступово знижується, і якщо в кінці ХІХ сторіччя Вальх (1900) спостерігав під час міграції зграї відпочиваючих птахів по 80–100 особин, то зараз, звичайно, такого вже не побачити. Хоча зимняк і зараз досить звичайний зимуючий птах, щільність його скоротилася із 5 до 3 балів.

Причини зміни чисельності. Господарське освоєння місць гніздування, погіршення кормової бази (в тому числі за рахунок зникнення скирт соломи як місць концентрації гризунів), знищення людиною, особливо під час міграцій і зимівлі. В наших умовах мишоїд – один із найчастіших об'єктів полювання для виготовлення опудал (трофеїв).

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Дуже корисні птахи, як одні з кращих винищувачів шкідників сільського господарства – мишоподібних гризунів. Окраса природних відкритих ландшафтів узимку.

Функціональне значення. Природний регулятор чисельності гризунів, який обмежує їх вступ до весняного репродуктивного циклу.

КАНЮК СТЕПОВИЙ

Курганник

Buteo rufinus Cretzschmar, 1827

Long-legged Buzzard

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Канюки *Buteo* Lacepede, 1799

Інші назви: укр. – канюк східний; рос. – степной курганник, канюк-курганник.

Таксономічна характеристика. Один із 26 видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Buteo rufinus rufinus* Cretzschmar, 1827.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС.

Морфологічні ознаки. Птах середніх розмірів, трохи більший за звичайного канюка. Довжина тіла 500–650, крила 405–475, плесна 75–92, дзьоба на восковиці 24–28, хвоста 228–270 мм. Розмах крил 1200–1500 мм. Вага близько 1200 г. Плесна не оперені. Ніздрі розташовані посередині у нижній частині восковиці, паралельно розрізу рота.

Забарвлення досить мінливе. Дорослий птах рудувато-білий з рудими кінчиками пер. Голова світла. Низ тіла рудуватий з темними поздовжніми рисками, воло і груди світло-руді, надхвістя руде, на споді крил чорні плями, вздовж заднього краю крил проходить темна смуга. Хвіст однотонно-рудий, дзьоб чорний, восковиця і ноги чорні, райдужка ока коричнева. Трапляються світлі особини, а також темно-бурі з сіруватим хвостом і поперечними смугами. Від інших канюків у польоті легко відрізняється білою плямою при основі махових пер, загальним більш рудим забарвленням і майже одноколірним хвостом. Також зблизька відрізняється розташуванням ніздрів.

Поширення. Ареал виду – степові і пустельні зони Європи й Азії. Зимують ці канюки в південній частині ареалу, частково в Африці. В Україні раніше були поширені по всій території, у теперішній час гніздяться в степовій зоні, в долині середнього Дніпра та в гірському Криму. Під час міграції трапляються майже по всій території. На Дніпропетровщині гніздяться у Новомосковському, Павлоградському, Юр'ївському, Магдалинівському та деяких інших районах.

Місцеперебування – острівні та байрачні ліси серед відкритих частин степових місцевостей з пагорбами. В умовах області канюк найчастіше гніздиться в байрачних лісах, в інших випадках заселяє степові ландшафти, відкриті простори.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України канюк степовий є гніздовим, перелітним, зимуючим видом. На Дніпропетровщині – лише гніздовим, перелітним. З’являються птахи у березні, відлітають у жовтні. У польоті канюк легко ширяє. Обережний. Часто сідає на землю. Канюк звичайно підстерігає здобич біля нір, сидючи поблизу, або видивляючись її з повітря. Голос подає рідко.

Розмноження. Моногами. Гнізда роблять на кушах, горбах, курганах (за що і дістали назву «курганник»), на скиртах сіна, деревах. У Дніпропетровській області гнізда виявлені лише на деревах. Одне і те саме гніздо ці птахи можуть використовувати протягом кількох років. Повна кладка із 2–5 (частіше 3–4) білих із червонувато-бурими крапками і плямами яєць розміром $54,9\text{--}56,4 \times 43,1\text{--}45,0$ мм спостерігається уже в кінці березня – квітні. Пташенята вилуплюються у травні, залишають гніздо на початку липня.

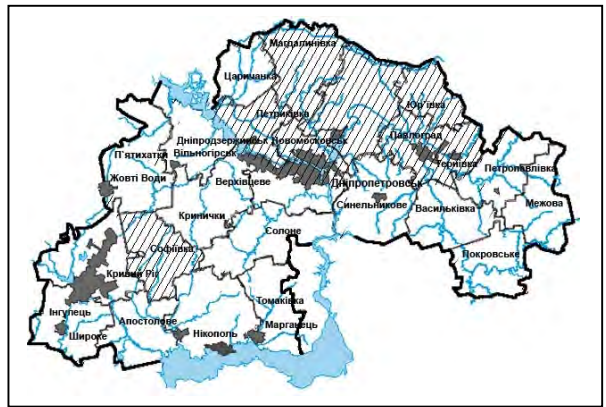
Живлення. Цей вид живиться, в основному, гризунами й іншими дрібними ссавцями

(зайченята, ховрахи, миші, нориці), рідше ящірками, жабами, молодими птахами, яйцями. Іноді канюк може нападати і на більших птахів: фазанів, болотяну сову, курей. В умовах Присамар’я головним видом корму є сліпак. Споживає також падло, мертву рибу, великих комах.

Линяння вивчене недостатньо. Дорослі починають линяти у травні і закінчують у кінці вересня.

Вороги, паразити, хвороби. Вороги майже відсутні. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. До XX сторіччя був звичайним на гніздуванні у степовій зоні. Але вже на початку сторіччя Вальх (1911) відмічав степового канюка як випадково залітного птаха. Достовірних даних про гніздування цього виду на Дніпропетровщині не було до 1994 року, коли вперше В. В. Сижком помічено декілька гніздових пар у Новомосковському районі у байрачній діброві балки «Бражине» (Губкін, Булахов, 1996). Кількість пар степового канюка в області за сучасною інформацією становить до 10 пар, а його щільність оцінюється у 2 бали.

Карта 68. Основні райони гніздування канюка степового

Причини зміни чисельності – розорювання цілинних земель, вирубування лісів, скорочення кормової бази, посилення фактора занепокоєння, знищення людиною.

Заходи охорони. Охороняється у заказнику державного значення «Комарівщина».

Соціальне значення. В господарському відношенні дуже корисний птах, винищувач гризунів. Має велике естетичне значення як окраса наших степових ландшафтів.

Функціональне значення. Важливий функціональний елемент регуляції чисельності гризунів і збереження продукції автотрофів.

КАНЮК ЗВИЧАЙНИЙ

Обыкновенный канюк

Buteo buteo Linnaeus, 1758

Buzzard

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*.

Родина Яструбові *Accipitridae*.

Рід Канюки *Buteo* Lacerpede, 1799

Інші назви: укр. – мишоїд; рос. – канюк, сарыч, рябец.

Таксономічна характеристика. Один із 26 видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України і

Дніпропетровської області, представлений підвидом *Buteo buteo vulpinus* Gloger.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СИТЕС. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Птах середнього розміру, приблизно з крука, з широкими і короткими крилами, коротким закругленим хвостом. Довжина тіла 460–570, крила 342–420, плесна 65–70, дзьоба від восковиці 23–25, хвоста 218–245 мм. Розмах крил 1018–1280 мм. Вага 600–1300 г. Плесна не оперені. Ніздрі розташовані в кінці восковиці під тупим кутом (майже перпендикулярно) до ротової щілини.

Забарвлення. Дорослі птахи мають зверху буре забарвлення різних відтінків, із світлими краями пер, а знизу вохристе або іржаве з темною поперечною смугастістю у старих птахів і поздовжньою у молодих. На світлому споді махових пер є темні смуги, уздовж заднього краю крил проходить широка темна смуга. Хвіст із темними поперечними смугами. Дзьоб чорний, восковиця і ноги жовті, райдужка ока коричнева. Молоді птахи схожі на дорослих, але низ тіла у них тільки з поздовжнім малюнком. Від осоїда відрізняється широкими крилами і смугастістю на хвості, від степового канюка – смугастим хвостом, відсутністю контрастних темних плям на споді крил і вертикальним розташуванням ніздрів.

Поширення. Ареал – помірна смуга Євразії на схід до Сахаліну і Японії. Зимують канюки звичайні в Африці, Індії, Індокитаї. В Україні розповсюджені майже по всій території, крім півдня степової зони; мігрують скрізь. На Дніпропетровщині поширені по всій області.

Місцеперебування – різноманітні лісові насадження, включаючи заплавні і байрачні ліси, лісосмуги, особливо коли деревні насадження чергуються з відкритими просторами. Улюблені місця цього виду – ділянки старого листяного і мішаного лісу.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні звичайний канюк є гніздовим, перелітним, частково зимуючим видом. У Дніпропетровській області взимку практично не трапляється. З'являється в кінці березня, відлітає у вересні – жовтні. Політ відносно повільний, часто ширяє кругами, інколи швидко махаючи крилами; зависає у повітрі на одному місці, помітивши здобич, швидко падає вниз. Часто сидить на високих місцях, деревах, стовпах. Голос – гнусаве протяжне «кїя» або «кіу».

Розмноження. Моногами.

Статевозрілими стають на другому році життя. Гнізда влаштовують на високих деревах, можуть займати і добудувати гнізда інших хижих

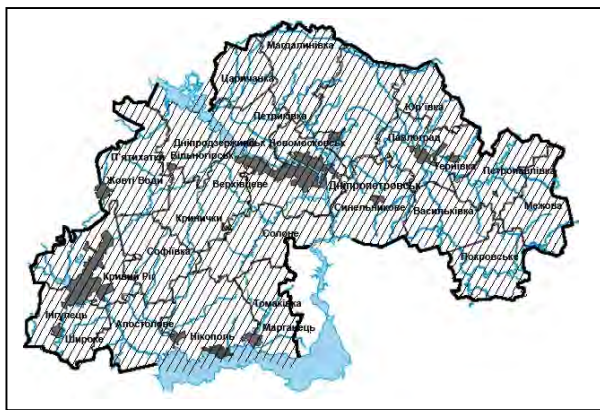
птахів. Повна кладка із 2–4 (іноді 5) білих з бурими плямами яєць розміром 50,0–61,0 × 40,5–48,0 мм спостерігається у другій половині квітня. Насиджує її переважно самка протягом 28–30 днів. Пташенята залишаються у гнізді приблизно 41–42 дні.

Живлення. Канюк – поліфаг. Живиться переважно мишоподібними гризунами, молодими птахами, ящірками, жабами, великими комахами. Був зафіксований випадок здобуття канюком молодих тхорів. Відносно слабкі лапи і нестрімкий політ не дозволяють йому ловити літаючих птахів. Іноді канюки їдять падло, можуть віднімати здобич у дрібних хижаків, хоча часом стають здобиччю для інших (великого яструба, пугача, великих соколів).

Линяння повне річне. Дорослі линяти починають у червні і закінчують до відльоту. Кінцеве доросле оперення у молодих особин з'являється після другого річного линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Відносними природними ворогами є деякі хижі птахи (великі яструби, пугачі, великі соколи), які можуть на канюків нападати. З ектопаразитів виявлені мухи-кровососи (*Ornithomyia avicularia*, *Or. chloropus*), пухоїди (*Degeeriella fusca*) і блохи (*Ceratophyllus garei*); з ендopазитів – трематоди (*Strigca falconis*).

Оцінка чисельності. Протягом усього періоду спостережень канюк звичайний був і ще залишається одним із найчисленніших наших хижих птахів, хоча і має постій-

Карта 69. Поширення канюка звичайного

ну тенденцію до зниження: його щільність за цей час змінилась із 5 до 3 балів.

Причини зміни чисельності такі ж, як і попереднього виду: вирубування лісів, господарське освоєння територій, фактор занепокоєння, винищування людиною, вплив отрутохімікатів. Канюк, порівняно з шуліками, перебуває у дещо виграшному стані відносно місць гніздування.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику і багатьох заказниках із наявними лісовими екосистемами.

Соціальне значення. Корисний птах, винищувач загрозливих шкідників сільськогосподарського і лісового господарства. Має велике естетичне значення як окраса степових просторів.

Функціональне значення. Найважливіший функціональний елемент у здійсненні стабілізуючого контролю над розвитком гризунів. Біотичний чинник міжекосистемних зв'язків (степ – ліс).

ЗМІЇД

Змеєяд

Circaetus gallicus Gmelin, 1788

Short-toed Eagle

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Зміїди *Circaetus* Vieillot, 1816

Інші назви: укр. – крачун; лат. – *Circaetus ferox*.

Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Circaetus gallicus gallicus* Gmelin, 1788.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС.

Морфологічні ознаки. Чималі птахи, розміром із підорлика, з відносно довгими крилами і великою головою. Довжина тіла 620–670, крила 520–579, плесна 90–98, дзьоба від восковиці 36–39, хвоста 280–305 мм. Розмах крил 1700–1850 мм. Вага близько 2000 г. Плесно з усіх боків укрите шестигранною лускою, оперене неповністю, хвіст напівзакруглений. Голова велика.

Забарвлення. Дорослі птахи зверху бурі. Низ тіла білий із трьома бурими плямами, поздовжніми на горлі і волі, поперечними на череві й боках. Махові пера темно-бурі з білими плямами на внутрішніх опахалах і майже чорними кінцями, на довгому хвості 3–4 нерізкі темні смуги. Дзьоб чорний, восковиця і ноги блакитно-сірі, райдужка ока жовта. У молодих низ тіла темніший. Від скопи, осоїда і канюків зміїди відрізняються розмірами, світлим забарвленням усього споду крила, від орла-карлика і степового канюка – смугами на хвості.

Поширення. Ареал – Середня і Південна Європа і Північно-Західна Африка. Зи-

мує зміїд у південній частині ареалу. В Україні гніздиться в лісовій та лісостеповій, частково у степовій зонах, гірському Криму і Карпатах. На Дніпропетровщині на початку ХХ сторіччя гніздився, в основному, на заході і сході області і був звичайним під час міграції на всій території. Достовірні спостереження про гніздування до 1970–1980-х

років практично відсутні. Вірогідно, що зміїд не зникав із фауни гніздових птахів області. В останні десятиріччя птах реєструється у гніздовий період у Новомосковському, Дніпропетровському, Юр'ївському районах. Основним місцем його перебування є Самарський ліс та деякі байрачні діброви. Можливе гніздування і в приорізьських лісах.

Місцеперебування – старі високостовбурні ліси поблизу галявин, вирубок, боліт, інших відкритих місць.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні і в Дніпропетровській області гніздовий, перелітний птах. З'являється на початку квітня, відлітає на зимівлю у кінці вересня – жовтні. Літає легко, може довго ширяти, часто зависаючи на одному місці. Крила довгі і, як правило, напівзігнуті. Здобич носить у дзьобі. Переважно мовчазний птах. Зрідка подає крик, подібний до «хій-о, хій-о».

Розмноження. Моногами зі стійким гніздовим консерватизмом. Гнізда будують в основному самі на деревах, часто біля боліт або узлісь. Кладка з одного, рідко двох білих із зеленуватим відтінком яєць розміром 74,3–79,1 × 54,3–59,5 мм спостерігається у квітні – на початку травня. Насиджують її обидва птахи протягом 35–37 днів. Пташенята залишають гніздо в кінці липня – серпні.

Живлення. Олігофаг. Основні об'єкти живлення – плазуни та земноводні, рідше птахи, гризуни. З їх наявністю напряму пов'язане поширення зміїда. Видивляється здобич, зупиняючись у польоті з витягнутими лапами, розгорнутими крилами і хвостом. Рідше полює на землі.

Линяння вивчене недостатньо. Повне річне линяння відбувається між квітнем і вереснем. Повністю доросле оперення з'являється у молодих особин після другого линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів мало. Хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя досить звичайний, наприкінці ХХ

Карта 70. Основні райони траплянь зміїда в гніздовий період

та на початку ХХІ – рідкісний птах. В області вірогідно гніздиться 4–5 пар цих птахів. Відповідно щільність за цей час змінилася з 3 до 1 бала.

Причини зміни чисельності – вирубування старих лісів та фактор занепокоєння, масовий відстріл у 1960–1970 роки, різке зменшення кількості плазунів, повільні темпи розмноження.

Заходи охорони. Охороняється у багатьох заказниках Самарського лісу, у заказниках державного значення «Приорільський» і «Волошанська дача».

Соціальне значення. В основному естетичне. Господарське значення у зв'язку із низькою чисельністю незначне.

Функціональне значення. За значної кількості може виконувати роль біотичного контролю за розвитком популяцій плазунів.

ОРЕЛ-КАРЛИК

Орёл-карлик

Hieraetus pennatus Gmelin, 1788

Booted Eagle

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*.

Родина Яструбові *Accipitridae*.

Рід Орли-карлики *Hieraetus* Каур, 1844

Інші назви: лат. – *Aguila pennata*.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений європейським підвидом *Hieraetus pennatus pennatus* Gmelin 1788.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СИТЕС.

Морфологічні ознаки. Розміром з канюка. Довжина тіла 450–500, крила 350–435, плесна 55–65, дзьоба від восковиці 21–25, хвоста 200–230 мм. Розмах крил 1100–1320 мм. Вага 750–950 г. Цівка оперена до пальців.

Забарвлення буває двох типів: темне і світле. У світлого типу (світла морфа) верх бурий, низ вохристо-білуватий з вузькими білими плямами, хвіст світлий без смуг. У темної форми забарвлення темно-коричневе зі світлішим хвостом. Цікаво, що на острові Фурсин (середня течія Дніпра біля Петриківського району) у гніздових пар спостерігалось різнотипне забарвлення – у самця – світле, у самки – темне (спостереження В. Л. Булахова і Ю. В. Костіна). Дзьоб темно-сірий, восковиця і пальці жовті. Райдужка ока світло-коричнева. Молоді особини також мають два типи забарвлення і більш бліді від дорослих особин. Від змієда, скопи і канюків відрізняється однокольоровим хвостом, від степового канюка – повністю темними маховими перами.

Линяння вивчене недостатньо. Повністю доросле оперення з'являється у молодих особин після другого річного линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів карлик практично не має. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя Вальх указує на орла-карлика як на рідкісного, а місцями звичайного гніздового птаха по всій території області. У 20-х роках минулого сторіччя чисельність цього виду помітно зменшилася по всій Україні. Починаючи з 1960-х років він став рідкісним гніздовим видом і хоча його чисельність у 1980–1990-х дещо підвищилась, він залишається у категорії рідкісних гніздових видів, щільність якого з початку сторіччя зменшилася з 3 до 2 балів.

Причини зміни чисельності – вирубування ділянок старого лісу, особливо знищення заплавлених лісів у період створення водосховищ, посилення фактора занепокоєння, збіднення кормової бази, відстріл, особливо під час боротьби з хижими птахами.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику, у заказниках державного значення «Приорільському», «Волошанська дача», «Комісарівський», «Дібрівський ліс», місцевих заказниках, Верхньодніпровських байраках.

Соціальне значення. Господарське значення невелике у зв'язку з низькою чисельністю. Велике естетичне значення, особливо у шлюбний період. Дуже красиві птахи є окрасою природи.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ОРЕЛ СТЕПОВИЙ

Степной орел

Aquila rapax Temminck, 1828

Steppe Eagle

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Орли *Aquila* Brisson, 1760.

Інші назви: лат. – *Aguila nipalensis*.

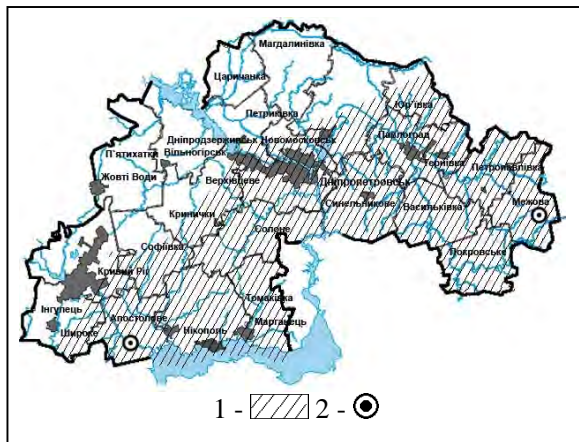
Таксономічна характеристика. Один із дев'яти видів роду. Один із п'яти видів роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений підвидом *Aquila rapax orientalis* Gab.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС.

Морфологічні ознаки. Досить великий птах, але менший за беркута. Довжина тіла 650–800, крила 510–600, плесна 70–90, дзьоба від восковиці – 38–40, хвоста 240–310 мм. Розмах крил 1700–2005 мм. Вага до 4000 г.

Забарвлення дорослого птаха темно-буре. На погиліці інколи буває світла пляма, а на надхвісті світла смуга, на сірувато-бурому хвості густі темні поперечні смуги, дзьоб чорний, восковиця і пальці жовті, райдужка ока коричнева. Молоді особини блідо-бурого кольору, з вохристими плямами на крилах. Від могильника і беркута відрізняється розміром, відсутністю на плечах світлих плям, світлішим забарвленням, відсутністю у більшості особин світлої шапочки.

Поширення. Мешкає у степовій і частково пустельній зоні Європи й Азії на схід до Північно-Західного Китаю, в Індії, Північній, Південній і Східній Африці. Зимують степові орли у південних районах. В Україні раніше зустрічалися практично по всій степовій зоні. У 1960–1980-х роках орел гніздився лише у біосферному заповіднику Асканія-Нова, тепер і там він зник. У Дніпропетровській області на початку ХХ сторіччя за Вальхом степовий орел постійно гніздився у південній і східній частині. Зараз трапляється дуже рідко, лише під час міграцій.

Карта 72. Райони можливих сучасних кочівель та поширення степового орла на початку ХХ сторіччя (1) і місця його колишнього гніздування (2)

Місцеперебування – ділянки цілинного степу.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Як в Україні, так і в Дніпропетровській області раніше гніздовий, а зараз рідкісний залітний вид. Найчастіше зустрічається взимку. Політ не такий стрімкий, як у беркута. Менш сторожкий, ніж інші орли. Часто сидить на стовпах, курганах, інших узвишсях. Голос схожий на дзяккання собаки або глухе каркання чи кректання. Характерна звичка полювати на землі.

Розмноження. Моногами. Статевозрілими ці орли стають на 3–4-му році життя. На місця гніздування з'являються в кінці березня – на початку квітня, що пов'язано з виходом гризунів. Гнізда влаштовують на землі, у скиртах соломи, рідше в старих будівлях, чагарниках і навіть на низьких окремих деревах. Гнізда займаються багато років підряд, тому досягають значних розмірів – до 1 м і більше у діаметрі. Як правило, у кожній парі є 2–3 гнізда. Повна кладка з 1–3 (в основному 2), білих із бурими плямами яєць розміром 62,5–74,0 × 50,8–57,1 мм спостерігається у квітні. Насиджує її переважно самка протягом близько 45 днів. Пташенята залишаються у гнізді до двох місяців. Осінній відліт у кінці вересня – жовтні. Відомі випадки загибелі у гнізді третього пташеняти.

Живлення. Їжу степового орла складають, в основному, ссавці середніх розмірів: зайці, ховрахи, хом'яки, мишоподібні гризуни, іноді пташенята, гадюки. Ці птахи можуть споживати падло.

Линяння. Послідовність і час линяння повністю не відомі. Очевидно, линяння проходить так, як і в інших орлів, протягом року. Повністю доросле оперення у птахів з'являється після четвертого линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів досить мало, оскільки птахи можуть захистити гніздо. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. Чисельність степового орла на більшості ареалу незначна і сильно залежить від господарської діяльності людини. За кілька десятиріч ці птахи практично майже зникли з фауни України. Якщо на початку ХХ сторіччя орел був на території області доволі звичайним гніздовим видом, то вже після 1950-х років став рідкісним залітним. Відомі лише дуже рідкі поодинокі трапляння птахів (1986, 1988, 1995, 2000).

Причини зміни чисельності – розорювання степів, зменшення кормової бази, посилення фактора занепокоєння, споживання отруєних гризунів, винищування людиною.

Заходи охорони. Не здійснювалися.

Соціальне значення. Дуже корисний птах-винищувач шкідливих гризунів, але господарське значення невелике у зв'язку з низькою чисельністю. Окраса природи.

Функціональне значення. За значної кількості є важливим елементом біотичного регулювання ховрахів.

ПІДОРЛИК ВЕЛИКИЙ

Большой подорлик

Aquila clanga Pallas, 1811

Spotted Eagle

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Орли *Aquila* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – скигляр великий, орел-скигляр;
рос. – орёл-крикун.

Таксономічна характеристика. Один із дев'яти видів роду. Один із п'яти видів роду фауни України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом *Aguila clanga clanga*, Pallas, 1811.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як вразливий (VU), до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 1 СІТЕС.

Морфологічні ознаки. Великі птахи, лише трохи менші за степового орла. Дов-

жина тіла 620–740, крила 490–560, плесна 90–110, дзьоба від восковиці 32–39, хвоста 230–300 мм. Розмах крила 1580–1820 мм. Вага 1600–2500 і до 3200 г.

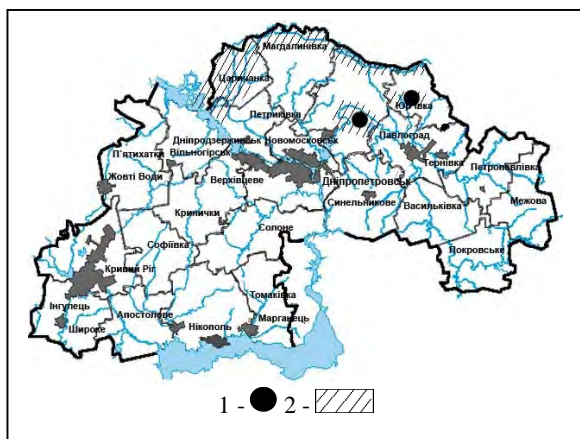
Забарвлення на голові й тілі однотипне темно-буре, на надхвісті нерідко світлі плями або світла смуга. Цівка вкрита пір'ям, дзьоб чорний, восковиця і ноги жовті, райдужка ока світло-коричнева. Трапляються птахи зі світло-бурым забарвленням. Молоді особини чорно-бурі, верх зі світлими краплеподібними плямами, на надхвісті дугоподібна біла смуга, зверху на крилі кілька рядів світлих плям, на кінці хвоста неширока білувата смуга. Від малого підорлика відрізняється темнішим забарвленням, від степового орла, могильника і беркута – однорідним дуже темним забарвленням і дещо меншими розмірами.

Поширення. Ареал цього виду охоплює Євразію від Південної Фінляндії та Угорщини до Примор'я, Північно-Східного Китаю. Зимує підорлик у Південній Азії. В Україні гніздиться в основному в лісостепу та сході Полісся. По річкових долинах підорлики розповсюджуються у північні ділянки степу. Під час міграцій трапляються скрізь. У Дніпропетровській області на початку ХХ сторіччя цей птах був досить звичайним гніздовим на більшості території, крім півдня. Зараз трапляється на гніздуванні тільки в Самарському лісі і, можливо, у приорізьких лісах.

Місцеперебування – старі, переважно вологі заплавні та аренні, іноді байрачні ліси. Найвідоміші місця поселення великого підорлика – природні, аренні лісові екосистеми.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України підорлик великий – гніздовий, перелітний, зрідка зимуючий птах. На Дніпропетровщині – гніздовий перелітний. З'являється у березні – квітні, відлітає у вересні – жовтні. По землі ходить добре, вишукує здобич на льоту або сидячи та підстерігаючи її, або навіть ходячи ловить зустрічних тварин. У повітрі довго ширяє, частіше на незначній висоті, але використовує й активний політ, при цьому змахи крил досить повільні. Голос подібний до дзвінкого «к'як-к'як-к'як».

Розмноження. Моногами. Статевозрілими стають на 3–4-му році. Гнізда будують на високих деревах (найчастіше на старих соснах) на значній висоті, іноді до 25–30 м. Влаштовують їх самостійно, або перебудовують чужі. Використовуються гнізда протягом багатьох років і досягають значних розмірів (до 1,1–1,3 м у діа-

Карта 73. Основні райони можливого сучасного (1) та колишнього (2) гніздування великого підорлика

метрі). Повна кладка з одного, в основному двох білих із фіолетовими і буруватими плямами яєць розміром 61,2–74,6 × 51,0–58,0 мм спостерігається у травні. Насиджує переважно самка протягом 42–44 днів. Пташенята залишаються у гнізді трохи більше двох місяців.

Живлення. В основному цей вид живиться дрібними ссавцями (зайцями, ховрахами, хом'яками, мишоподібними гризунами), рідше птахами, жабами, ящірками, великими комахами.

Линяння. Повне річне линяння починається з другої половини гніздового періоду і закінчується на зимівлі.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів підорлик майже не має. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя Вальх (1911) відмічає великого підорлика як досить звичайного для всієї території (крім півдня) області. Різка падіння чисельності відбулося після 1950-х років, після різкого зменшення чисельності ховрахів. Зараз цей вид віднесений в області до рідкісних гніздових, перелітних і його щільність оцінюється в 1 бал.

Причини зміни чисельності – вирубування ділянок старого лісу, деградація біотопів, збіднення кормової бази (особливо зменшення чисельності ховрахів унаслідок їх винищення людиною), посилення фактора занепокоєння, фізичне винищення людиною в період кампанії зі знищення пернатих хижаків (1950–1960 роки).

Заходи охорони. Необхідно організувати природний заповідник або національний парк «Самарський ліс» у межах Новомосковського і Павлоградського районів.

Соціальне значення. Досить корисний птах, винищувач шкідливих для людини гризунів, але його господарське значення невелике у зв'язку з незначною чисельністю. Окраса природи.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ПІДОРЛИК МАЛИЙ

Малый подорлик

Aquila pomarina C. L. Brehm, 1831

Lesser Spotted Eagle

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Орли *Aquila* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – орел-скигльак малий.

Таксономічна характеристика. Один із дев'яти видів роду. Один із п'яти видів роду фауни України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з

категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СИТЕС.

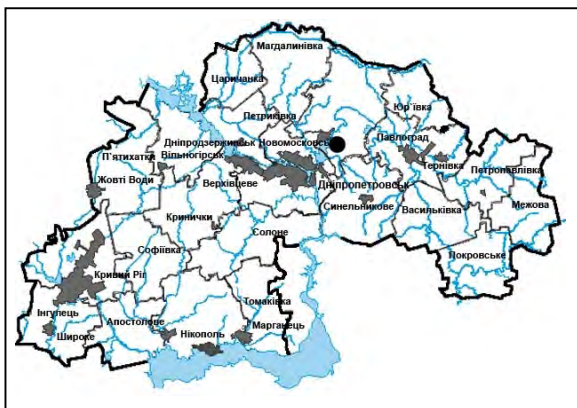
Морфологічні ознаки. Дуже схожий на великого підорлика, але трохи менший за нього і світліший. Довжина тіла 570–640, крила 444 – 520, плесна 80–100, дзьоба від восковиці 20–32 мм. Розмірах крил 1340–1600 мм. Вага 1200–1600 г. Ніздрі круглі.

Забарвлення. У дорослих особин оперення буре, верх голови і задня частина шиї трохи світліша, на підхвісті нерідко буває біла дугоподібна смуга, цівка вкрита пір'ям, дзьоб чорний, восковиця і пальці жовті, райдужка ока жовтувато-коричнева або жовта. Молоді особини темно-бурі з вохристою плямою на потилиці, на крилах зверху по одному ряду білих плям, на кінці хвоста вузька білувата смужка. Від великого підорлика відрізняється світлим забарвленням і відсутністю білого кольору на надхвісті.

Поширення. Ареал виду – Західна Європа, Мала Азія, півострів Індостан. Зимують у Африці. В Україні гніздиться на заході, в центрі та на півночі країни, мігрує скрізь. На території області реєструвався в останні роки один раз у Новомосковському районі (Сижко, Бредбір, 2005).

Місцеперебування – старі, переважно вологі ліси.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні малий підорлик є гніздовим, перелітним, на Дніпропетровщині рідкісним, випадково залітним птахом. Цей птах має більш легку і струнку будову, ніж великий підорлик. Політ у нього легкий, різноманітний і майстерний. Він довго ширяє, часто використовує активний політ. У польоті, як і у попередніх видів орлів, махові пера пальцеподібно розставлені. Підорлик добре ходить по землі. Голос можна передати звуками «к'юк, к'юк» або, у шлюбний період, – писклявим «кі-й-к-кі-й-к».

Карта 74. Місце трапляння малого підорлика

Розмноження. Моногами. На місця гніздування прилітають у кінці березня – на початку квітня. Житло влаштовують на деревах високо над землею або перебудовують гнізда інших видів і використовують їх протягом багатьох років. Гнізда розміром 550–900 мм, причому нові менші старих. Повна кладка з 1–3 вохристих із буруватими плямами яєць розміром 56,5–72,0 × 45,0–55,0 мм спостерігається у квітні – на початку травня. Насиджує її головним чином самка протягом 38–43 днів. Майже завжди старше пташеня вбиває молодших. Молодь залишає гніздо приблизно

но у двомісячному віці. Відлітають підорлики у вересні – на початку жовтня.

Живлення. Малі підорлики всеїдні, але не ловлять птахів на льоту та не хапають велику здобич. Способи полювання такі ж, як і у великих підорликів. Живляться переважно жабами, ящірками, гадюками, гризунами, середніх розмірів птахами, великими комахами.

Линяння починається з кінця серпня, закінчується взимку. Повністю доросле оперення з'являється після четвертого линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів цей птах практично не має. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. У першій половині ХХ сторіччя у багатьох місцях Правобережної України був звичайним, а у деяких областях навіть численним видом. На Дніпропетровщині відома інформація тільки Вальха (1911), коли вчений відмічав цього птаха як літучого у західній частині губернії, і Сижка та Бредбіра (2005), які спостерігали одного птаха 9 травня 2003 року у Новомосковському районі.

Причини зміни чисельності – вирубування старих лісів, збіднення кормової бази, поширення фактора занепокоєння, винищення людиною.

Заходи охорони. Не здійснювались.

Соціальне значення. В цілому корисний птах. Винищує шкідливих гризунів. Має велике естетичне значення. Господарського значення через малу кількість не має.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

МОГИЛЬНИК

Могильник

Aquila heliaca Savigny, 1809

Imperial Eagle

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Орли *Aquila* Brisson, 1760

Інші назви: рос. – орел-могильник, каракут (черная птица).

Таксономічна характеристика. Один із дев'яти видів роду. Один із п'яти видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Aquila heliaca heliaca* Savigny, 1809.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як вразливий (VU), до Європейського Червоного списку, до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС.

Морфологічні ознаки. Орел трохи менший за беркута, але більш ширококрилий і більш короткохвостий. Довжина тіла 750–840, крила 540–665, плесна 90–110, дзьоба від восковиці 43–48 мм. Розмах крил 1800–2200 мм. Вага 2500–4000 г.

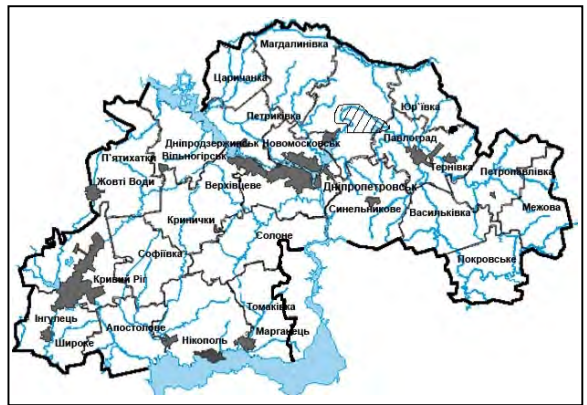
Забарвлення дорослого птаха темно-буре, іноді майже чорне. Голова світліша, рудувато-вохриста або сірувата. У багатьох птахів на плечах, а іноді й на спині світлі плями, хвіст сірувато-бурий з кількома вузькими невизначними темними поперечними смугами та широкою темно-бурою смугою на кінці. Дзьоб темно-сірий, восковиця і ноги жовті. Райдужка ока світло-коричнева. Молодий могильник бурий з вохристою поздовжньою плямистістю. Від степового орла і беркута відрізняється світлою шапочкою і світлими плямами на плечах і спині, відсутністю білого кольору на хвості.

Поширення. Ареал могильника охоплює схід Європи від Піренейів і Угорщини, південну смугу Європи і до Передньої Азії; Північно-Західну Індію, Південний Сибір і Монголію. Зимує могильник у Західній Європі, Південній Азії, Південно-Східній Африці. В Україні гніздиться в окремих районах лісостепу та степу та у Кримських горах. Зимує в Криму. Під час міграцій трапляється по всій території. У Дніпропетровській області зареєстрований на гніздуванні тільки у Новомосковському районі на території Самарського лісу.

Місцеперебування – старі високостовбурні, переважно соснові ліси поблизу відкритих просторів, гірські схили з рідколіссям.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний, зимуючий птах.

На Дніпропетровщині гніздовий і перелітний. Прилітає в середині – кінці березня, відлітає у жовтні – листопаді. У польоті виділяється світла голова, плями на плечах і спині, пальцеподібно розставлені махові пера на крилах і відносно короткий хвіст. Голос нагадує дзявкання собаки: «тьяф-тьяф-тьяф».

Карта 74. Район гніздування могильника

Розмноження. Моногами. Ста-

тевозрілими могильники стають на 3–4-му році життя. Гнізда влаштовують на верхівках дерев на узліссі. Одним і тим самим гніздом орли користуються, як правило, кілька років, унаслідок чого воно досягає значних розмірів – понад 1,5 м у діаметрі. Як і у беркута, у могильника буває 2–3 гнізда. Повна кладка з 1–3 зеленувато-білих яєць розміром 70,0–74,4 × 55,7–58,2 мм спостерігається у квітні – на початку травня. Насиджують її обидва птахи, але переважно самка протягом 43–45 днів. Пташенята залишають гніздо в кінці липня – серпні. Гинуть пташенята могильника значно рідше, ніж беркута, виживають двоє і навіть троє малят.

Живлення. Могильник менш енергійний хижак, ніж беркут, про що свідчать

більш слабкі дзьоб і лапи. Живиться в основному дрібними і середнього розміру ссавцями (ховрахи, зайці), рідше птахами та іншими тваринами. Охоче поїдає падло та покидьки.

Линяння досконало не вивчене. Повне, дуже повільне линяння проходить протягом року між травнем та листопадом – груднем. Доросле вбрання молоді птахи отримують тільки після четвертого линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів майже немає. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. Чисельність могильника в Україні взагалі незначна і оцінюється приблизно у 50 гніздових пар. На Дніпропетровщині птах реєструвався як рідкісний на гніздуванні (Вальх, 1911). За даними досліджень Ветрова (1998) у 1995 році у Самарському лісі було знайдено 3 заселені гнізда. Подальші дослідження дозволили йому зробити висновок про гніздування у Самарському лісі близько 5–6 гніздових пар. Приблизно така чисельність існує в області і зараз.

Причини зміни чисельності – вирубування ділянок старого лісу в місцях гніздування, скорочення кормової бази, посилення фактора занепокоєння, винищення людиною.

Заходи охорони. Необхідно організувати заповідну територію у Самарському лісі в межах Новомосковського і Павлоградського районів.

Соціальне значення у зв'язку з низькою чисельністю невелике. Приносить користь як винищувач шкідливих гризунів. Має велике естетичне значення.

Функціональне значення. Не визначене.

БЕРКУТ

Беркут

Aquila chrysaetos Linnaeus, 1758

Golden Eagle

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Орли *Aquila* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – орел скельний, орел сизий, халзан; лат. – *Aquila nobilis*.

Таксономічна характеристика. Один із дев'яти видів роду, один із п'яти видів роду у

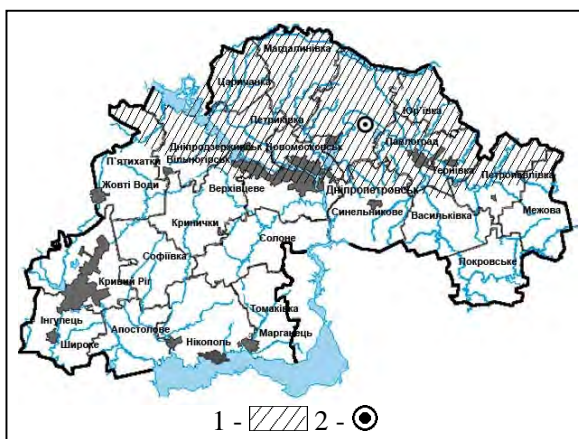
фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Aquila chrysaetos chrysaetos*, Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС.

Морфологічні ознаки. Дуже великий птах. Довжина тіла 760–928, крила 585–740, плесна 94–120, дзьоба від восковиці 36–8, хвоста 330–370 мм. Розмах крил 1900–2270 мм. Вага 2800–4500 до 5000 г і навіть більше.

Забарвлення. Загальний тон темно-бурий. На потилиці позаду шиї пір'я видовжене, загострене, золотисто-жовте. Хвіст сіруватий з вузькими темними поперечними смугами, на кінці – широка темна смуга. Цівка вкрита пір'ям, дзьоб синюватий, восковиця і пальці жовті, райдужка ока світла-коричнева. У молодих птахів хвіст білий з чорною смугою на кінці. Від орлів інших видів молоді особини відрізняються двоколірним хвостом. Від могильника і степового орла беркут відрізняється довгим хвостом, вужчими крилами і золотистим пір'ям на потилиці.

Поширення – лісова зона і гори Європи, Азії та Америки. На території України на гніздуванні цей вид залишився лише у Карпатах. Під час міграції і зимівлі трапляється скрізь. На території області трапляється в основному в районах, де збереглися більшість старі лісові масиви. Найчастіше це Самарський ліс з околицями у Павлоградському та Новомосковському районах. Можливі трапляння і в інших місцях.

Карта 74. Основні райони траплянь беркута під час міграції (1) та місце його колишнього гніздування (2)

Місцеперебування – гори, скелі, ущелини, великі природні лісові масиви, які межують із відкритими місцевостями. В умовах Дніпропетровщини – лише ліси.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* У межах ареалу осілий або кочівний вид. На території України осілий, перелітний, зимуючий птах. У Дніпропетровській області раніше за дослідженням О. Д. Колесникова (1960, 1965, 1979) гніздився у 1950–1970 роки у Самарському лісі (Новомосковський район). У теперішній час це лише мігруючий і частково зимуючий вид. Найчастіше трапляється з листопада по березень (Колесников, 1960, 1965, 1979; Стаховський, 1948). У сидячого птаха складені крила не прилягають до тіла, а трохи розставлені. Під час польоту, як і інші орли, беркут пальцеподібно розставляє першорядні махові пера. Пір'я вузьке, хвіст злегка закруглений і відносно довгий. Літає довго ширяючим польотом високо над землею. Звуки – характерне клеко-тіння «к'єк-к'єк-к'єк», схоже на гавкіт собаки.

Розмноження. Моногами. Статевої зрілості беркути досягають на 3–4-му році

життя. Гнізда влаштовують на високих деревах або скелях і використовують їх постійно, добудовуючи багато років. Такі гнізда можуть досягати значних розмірів – до 2 м у висоту і стільки ж у діаметрі. Як правило, у кожній парі кілька гнізд, які вони використовують по черзі. Повна кладка з 1–3 бруднувато-білих із бурими плямами яєць розміром 73,5–78,0 × 56,7–59,2 мм спостерігається вже в квітні. Насиджують обидва птахи протягом 45 днів. Пташенята з'являються в кінці травня, самостійними стають у кінці серпня. Розбиваються виводки в кінці вересня – на початку жовтня, коли молоді особини вже тримаються окремо. Дорослі птахи тримаються разом протягом усього року. Дуже часто молоді пташенята гинуть і виживає тільки одне.

Живлення. Беркут – найенергійніший серед орлів, полює на досить велику здобич. Основу його живлення складають тварини середнього розміру від лисиці до зайця і птахи розміром до глухаря, дрохви і журавлі. Беркути можуть нападати і на новонароджених оленят, козуль. Дорослому орлу в день необхідно близько 1 кг їжі.

Линяння повне, відбувається протягом року, продовжується приблизно з квітня до жовтня. Перше доросле вбрання у беркутів спостерігається після четвертого линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів у беркута практично немає. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. Чисельність беркута взагалі дуже низька і на початку XX сторіччя складала в Україні декілька десятків пар, а гніздовий ареал його займав 7–8 областей. У кінці XIX і до 70-х років XX сторіччя беркут гніздився у Дніпропетровській області (Стаховський 1948; Колесников 1960, 1965 1979, Червона книга України, 1994). У подальшому достовірні дані про гніздування практично відсутні. І лише в кінці 1950-х років було знайдене гніздо, в районі котрого спостерігали ширяючих беркутів. Зараз беркут трапляється рідко під час міграції і зимівлі.

Причини зміни чисельності – деградація місць перебування, особливо вирубування лісів, меліорація, посилення фактора занепокоєння, відстріл для виготовлення опудал. Так, тільки за період з 1982 по 1995 рік у районі Самарського лісу відомі випадки здобуття або поранення 7 птахів.

Заходи охорони. Необхідно організувати державний природний заповідник «Самарський ліс» у межах Новомосковського і Павлоградського районів.

Соціальне значення. Господарського значення практично не має, але є дуже цінним у естетичному плані як один із найефектніших представників хижих птахів.

Функціональне значення. Біотичний елемент в оздоровленні популяцій птахів і ссавців середнього розміру.

ОРЛАН-БІЛОХВІСТ

Орлан-белохвост

Haliaeetus albicilla Linnaeus, 1758

Pallas's Fish Eagle

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Орлани *Haliaeetus* Savigny, 1809

Інші назви: укр. – орел-сіруватень, сіруватень.

Таксономічна характеристика. Один із восьми видів роду. Один із двох видів роду у фауні України. Єдиний вид роду у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Європейського червоного списку, до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 1 Боннської конвенції, Додатка 1 СИТЕС.

Морфологічні ознаки. Дуже великі птахи, зовнішньо схожі на орлів. Довжина тіла 750–980, крила 575–690, плесна 90–100 мм (оперені наполовину), дзьоба від восковиці 45–58, хвоста 290–360 мм. Розмах крил 2000–2450 мм. Вага від 3000 до 6000 і навіть 6500 г. Цівка оперена не повністю. Дзьоб масивний.

Забарвлення. Загальне забарвлення дорослого птаха темно буре з дещо світлішою головою і шиєю. Хвіст білий злегка клиноподібної форми, дзьоб масивний жовтуватий, восковиця і ноги жовті, райдужка ока світло-жовта. Молоді орлани темно-бурі, низ із поздовжніми плямами, хвіст і дзьоб темні, ноги сірувато-жовті. Від інших орлів відрізняються коротким, злегка клиноподібним хвостом, масивним дзьобом і не повністю опереною цівкою.

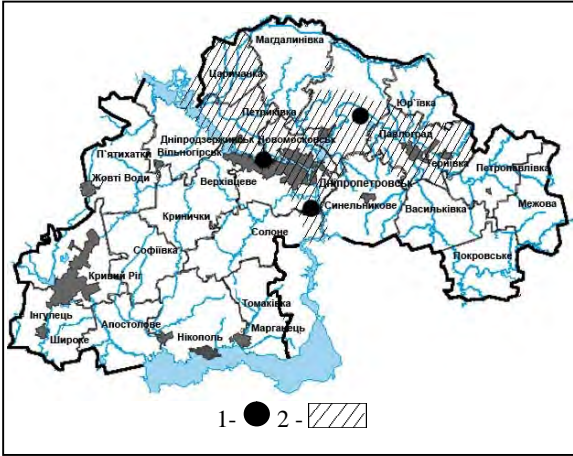
Поширення. Ареал цього виду охоплює більшу частину Євразії, окрім Крайньої Півночі і Крайнього Півдня. Зимують білохвости на півдні Євразії. В Україні до недавня гніздилися по всій території. Зараз орлан мешкає, в основному, в долині Дніпра, на сході і заході країни, а також у Північно-Західному Причорномор'ї. У період міграцій може траплятися скрізь. Зимує уздовж Дніпра, на півночі Кримського півострова, на Присивашші. На Дніпропетровщині гніздиться у Дніпропетровському, Солонянському, вірогідно Новомосковському (особисте спостереження П. Т. Чегорки), Павлоградському, Царичанському районах. Зимує біля незамерзаючих ділянок Дніпра, Дніпровського водосховища.

Місцеперебування – лісові масиви поблизу водойм, заплавні ліси.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Як в Україні, так і Дніпропетровській області гніздовий, кочовий, частково зимуючий птах. На гніздових ділянках з'являється дуже рано – у лютому – березні. Восени білохвости ведуть кочовий спосіб життя. Можуть довго ширяти високо у повітрі, виглядаючи

здобич. Зазвичай орлан ловить жертву частіше при низькому польоті, або підстерігаючи її із засідки на дереві. Політ більш важкий, помаху крил більш рідкі і глибокі. Голос у шлюбний період гучне «кра-кра-кра», або «кі-кі-кі».

Карта 75. Основні райони гніздування (1) та трап-лянь (2) орлана-білохвоста

живиться рибою, невеликими ссавцями (зайці, ховрахи, водяні полівки, ондатри), птахами, в основному водно-болотними (качками, лисками, чаплями, мартинами), може нападати на домашніх тварин, не відмовляється від падла.

Линяння повне річне, причому частина старого пір'я не випадає, тому зміна усього оперення відбувається практично за 2 роки. Четверте річне вбрання птаха є дорослим.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів практично немає. Частина пташенят може випадати із гнізда і ставати здобиччю хижаків. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя Вальх (1911) відмічає орлана-білохвоста як звичайного, а під час міграції і численного птаха для території всієї області. Чисельність усього виду скорочувалась дуже швидко і вже у 1950 – 1960-х роках залишилось 2–3 гніздових пари (Стаховський та ін., 1960). Гнізда були знайдені у байрачних лісах біля Петрово-Свистунового (Солонянський район), у Самарському лісі і на острові Фурсин (вище м. Дніпродзержинськ). Після організації заказника «Таромський уступ» цей вид з'явився на гніздуванні на території нинішнього Дніпровсько-Орільського природного заповідника (Губкін, 1985). В заповіднику він успішно гніздиться і зараз. В останні десятиріччя чисельність орлана стабілізувалася і сучасний її показник оцінюється мінімум у 3–4 гніздові пари. Основні райони гніздування: Дніпровсько-Орільській природний заповідник (Дніпропетровський р-н), Самарський ліс (Новомосковський і Павлоградський райони). Зареєстровано успішне гніздування у байраці Петрово-

Розмноження. Моногами, гнізда будують на старих деревах. У кожної пари, як правило, 2–3 гнізда, які використовуються по черзі протягом багатьох років. Повна кладка з 1–3 білих, іноді з малопомітними вохристими плямами яєць розміром 69,5–77,5 × 57,0–62,0 мм спостерігається вже в кінці лютого – у березні. Насиджує переважно самка трохи більше місяця. Пташенята залишають гніздо у 70–75 денному віці.

Живлення. Орлан – поліфаг,

Свистунове (Солонянський район). Крім того, поступово зростала і кількість зимуючих птахів, яка досягала у 2006 році 10–18 особин.

Причини зміни чисельності. Зміни чисельності орлана протягом сторіччя можна характеризувати за періодами як 2–1–2 бали. Негативні чинники у зменшенні його чисельності: вирубування заплавних лісів, старих дерев, освоєння прибережних зон, знищення людиною (особливо у 1950–1960 роки). Позитивні чинники – організація природно-охоронних зон та посилення охорони. Але необхідно відзначити, що і зараз, незважаючи на його охоронний статус, орланів часто відстрілюють для виготовлення опудал для офісів, помешкань і т. п.

Заходи охорони. Охороняється цей вид у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику. Необхідно організувати природний заповідник «Самарський ліс» у межах Новомосковського та Павлоградського районів, а також заказник державного значення у байрачній діброві між селами Петрово-Свистунове і Військове Солонянського району.

Соціальне значення. Господарського значення практично не має через низьку чисельність. Дуже красивий і величний птах, окраса природних ландшафтів.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

СТЕРВ'ЯТНИК

Стервятник

Neophron percnopterus Linnaeus, 1758

Egyptian Vulture

Ряд Соколоподібні *Falconiiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Стерв'ятники *Neophron*, Savigny, 1809.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду, представлений підвидом *Neophron percnopterus percnopterus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП, до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром трохи більший за крука. Довжина тіла 600–700, крила 475–530, плесна 75–85, дзьоба від восковиці 31–35, хвоста 250–280 мм. Розмах крил 1580–1630 мм. Вага 2000–2500 г. Передня частина голови гола, потилиця та шия оперені.

Забарвлення. Дорослі птахи білі, лише махові пера чорні. Гола шкіра біля дзьоба оранжева. На потилиці і шиї комірць із загострених пер. Хвіст відносно довгий, клиноподібний, дзьоб великий, чорнуватий, ноги червонуваті, восковиця, райдужка ока та дзьоб жовтогарячі. Молоді особини темно-бурі з вохристим відтінком. Від близьких видів відрізняється меншими розмірами, білим забарвленням, клиноподібним хвостом.

Поширення. Ареал цього виду охоплює гори Південної Європи, Африки та Південно-Західної Азії. Зимує стерв'ятник у Південній Азії та Північній Африці. В Україні рідкісний залітний вид (Закарпаття, Південно-Західний район та Крим). На Дніпропетровщині – випадково залітний птах. Спостерігався у Новомосковському районі (Пономаренко, 2001).

Місцеперебування – скелі серед відкритих або слабо залісених районів. В області спостерігався у балці Бражине, поблизу села Івано-Михайлівка Новомосковського району. Молодий птах перебував близько трьох тижнів у районі байрачних ставків, поблизу вівчарні.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Раніше цей вид гніздився в долині Дністра і в Криму. На Дністрі зник у 1930–1950-х роках, а в Криму

Карта 76. Місце трапляння стерв'ятника

востаннє спостерігався на гніздуванні в 1958-му. Поодинокі птахи та пари траплялися до 1965 року (Червона книга, 1994). Як в Україні (можливі випадки спорадичного гніздування), так і на Дніпропетровщині рідкісний і випадково залітний птах. При польоті голова втягнута, крила широко розгорнуті. Політ легкий і доволі швидкий. Ширяє

менше інших падальників і частіше користується при пошуках їжі активним польотом. Добре рухається по землі. Як правило, мовчазний. Звуки нагадують дзвіночок: «гі-гі-гі-гі-гі».

Розмноження. Гнізда влаштовує на важкодоступних урвищах скель, у нішах або невеликих печерах. Повна кладка з 3–2 блідо-жовтих із червоно-буруватими плямами яєць розміром 58,2–76,4 × 43,0–56,1 мм спостерігається у квітні. Пташенята вилуплюються в середині травня, залишають гніздо наприкінці червня.

Живлення. Некрофаг – живиться трупами тварин. Може красти яйця, нападати на живу дрібну здобич. Птах, який залетів в область, за словами чабанів, намагався вкрасти живе ягня.

Линяння повне річне. Повністю не вивчене.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів мало. Лише деякі птахи (ворони) можуть руйнувати кладки. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. Даних по Україні й області немає.

Причини зміни чисельності – порушення місць гніздування виду внаслідок господарської діяльності, збідніння кормової бази, розвиток туризму.

Заходи охорони. Не впроваджувались.

Соціальне значення. Загалом корисні птахи (виконують роль санітарів), але господарського значення практично не мають.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

СИП БЕЛОГОЛОВИЙ

Сип белоголовий

Gyps fulvus Hablizl, 1783

Griffon Vulture

Ряд Соколоподібні *Falconiiformes*

Родина Яструбові *Accipitridae*

Рід Сипи *Gyps* Savigny, 1809

Інші назви: гриф білоголовий.

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Gyps fulvus fulvus*, Hablizl, 1783.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Довжина тіла 950–1125, крила 690–735, плесна 100–110, дзьоба від восковиці 49–55, хвоста 310–343 мм. Розмах крил 2400–2800 мм. Вага близько 7000 г. Голова, шия оперені пухом. На шиї біла тулуба є своєрідний комір, найвищий на спині.

Забарвлення дорослих птахів блідо-буре. Голова вкрита жовтувато-білим пір'ям і пухом, шия – коротким білим пухом, махові пера і хвіст чорні. Комір із пухоподібних пер білий. Цівка зверху вкрита пір'ям, дзьоб жовтуватий, восковиця і ноги сірі, райдужка ока світло-коричнева. Молодий птах темніший за дорослого, з глинясто-рудим коміром. Від чорного грифа відрізняється світлим коміром і пухом на голові.

Поширення. Ареал цього виду охоплює гірські райони Південної Європи, Північної Африки та Азії. В Україні трапляється тільки в Криму. Під час міграції може залітати в інші райони. На Дніпропетровщині на початку ХХ сторіччя Вальх відмічав його як випадково залітний вид на сході та півдні області. Барабаш-Нікіфоров (1928) натрапив на цього хижака у Верхньодніпровському повіті у 1911 році, а у 1918-му бачив одного птаха у Новомосковському районі поблизу Самарського лісу.

Місцеперебування. Важкодоступні скелі в гірських, передгірних і степових районах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні сип осілий і кочовий, а на Дніпропетровщині – випадковий залітний птах. Із землі піднімається важкувато, з розгону. Основний політ – ширяння, при цьому шия втягнута в тулуб. При польоті характерні пальцеподібно розставлені передні махові

пера. По землі ходить легко і може навіть бігати. Голос – свист або шипіння, а також кректання і каркання.

Розмноження. Моногами. Статевозрілими сипи стають не раніше трьох років. Гніздо влаштовують на карнизах або у нішах скель. Єдине яйце білого кольору, іноді з буруватими плямами, розміром 81,5–101,2 × 64,5–75,0 мм відкладають у кінці лю-

Карта 77. Райони траплянь сипа білоголового на початку XX сторіччя

того. Насиджують яйце і самець, і самка протягом 50–52 днів. Пташеня перебуває у гнізді близько 3,5 місяця.

Живлення. В основному сип некрофаг, живиться падлом.

Линяння. Линяння повне річне. Вивчене недостатньо.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів сип практично не має. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. В Україні загальна чисельність

кримської популяції близько 70 особин. На Дніпропетровщині реєструвалися зрідка лише поодинокі птахи.

Причини зміни чисельності – погіршення кормової бази, рекреаційні фактори, повільні темпи розмноження.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Господарське значення як санітара невелике через низьку чисельність, але має велике естетичне як окраса гірських ландшафтів.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

КРЕЧЕТ

Кречет

Falco rusticolus Linnaeus, 1758

Gyrfalcon

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Соколові *Falconidae*

Рід Соколи *Falco* Linnaeus, 1758

Інші назви: лат. – *Falco gyrfalcon* L.

Таксономічна характеристика. Один із 34 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номіна- тивним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 1 СИТЕС. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Найбільший із соколів. Довжина тіла 550–600, крила 428–442, плесна 59–71, дзьоба від восковиці 22–28, хвоста 201–246 мм. Розмах крил 1250–1350 мм. Вага 1000–1500 г. Дзьоб більш крутий, ніж у яструбових, і верхня його частина має зубоподібний відросток. Такий дзьоб характерний для всіх видів роду. Цівка оперена на дві третини довжини.

Забарвлення варіює від чисто-білого або білого з невеликою кількістю плям до більш темного з бурувато-сірим верхом і білуватим із плямами низом. Вуса малопомітні. На сизуватому хвості темно-бурі смуги. Дзьоб блакитно-сірий, навколоочне кільце, восковиця і ноги жовті. Молоді птахи буріші. Від сапсана відрізняється менш контрастним забарвленням і відсутністю чорних вусів, від балабана – оперенням цівки, бурувато-сірими тонами у забарвленні.

Карта 78. Місце зальоту кречета

Поширення. Циркумпольярний птах. Його ареал охоплює арктичну і субарктичну зони Європи, Азії, Північної Америки, зрідка залітає на територію України.

Місцеперебування – скелясті морські узбережжя, альпійська зона гір, річкові долини з обривами, лісотундра, частково лісова зона. В Україні цей вид в основному трапляється на відкритих ландшафтах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України рідкісний залітний птах. У Дніпропетровській області – випадково залітний. Політ стрімкий, не ширяє у повітрі. Сидячий птах тримає тіло майже вертикально. Голос подібний до голосу сапсана: «к'як, к'як, к'як» або «кеек-кеек-кеек», але нижчий і грубіший.

Розмноження. Моногами. Мають постійні місця гніздування протягом багатьох років. Гнізда не будують, а займають житла ворон або канюків, як на скелях, так і на деревах. Повна кладка із 2–3 (рідше 4–5) вохристих із рудими плямами яєць розміром 51,34–58,69 × 40,16–46,65 мм спостерігається у квітні – на початку травня. Насиджують її обидва птахи, але в основному самка, протягом 28–29 днів. Пташенята перебувають у гнізді близько 2 місяців. Статевозрілими стають наступної весни.

Живлення. Живиться кречет в основному птахами, яких збиває у повітрі на льоту, рідше гризунами.

Линяння. Дорослі птахи линяють один раз на рік. Линяння починається у травні і продовжується протягом 5 місяців.

Вороги, паразити, хвороби. Гнізда можуть руйнувати ворони і великі мартини. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На Дніпропетровщині відомий тільки один випадок зальоту пари птахів 20 грудня 2004 року у селищі Вишневе П'ятихатського району. (Сижко, Бредбір, 2005).

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Раніше приручалися і використовувалися для полювання. Естетичне значення: окраса ландшафту.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

БАЛАБАН

Балобан

Falco cherrug Gray, 1834

Saker

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Соколові *Falconidae*

Рід Соколи *Falco* Linnaeus, 1758.

Таксономічна характеристика. Один із 34 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидами *Falco cherrug cherrug* Gray, 1834 і *Falco cherrug danubialis*.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як такий, якому загрожує знищення (EN), до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СИТЕС.

Морфологічні ознаки. Найбільший із соколів, який гніздиться на Україні. Має відносно широкі крила. Довжина тіла 480–591, крила 355–415, плесна 50–61, дзьоба від восковиці 23–29, хвоста 220–255 мм. Розмах крил 1100–1250 мм. Вага 800–1130 г.

Забарвлення. У самця верх тіла темно-бурий, низ і голова білуваті з поздовжніми рисками і краплеподібними плямами. Вуса малопомітні. Стернові пера хвоста бурі з білими плямами, поперечними смугами. Дзьоб сірий, кільце восковиці і ноги жовті. Молоді птахи схожі на дорослих, але з темнішим забарвленням верхньої частини тіла і плямистим низом та блакитно-сірими ногами. Від сапсана відрізняються ширшими крилами і довшим хвостом, відсутністю широких чорних вусів і менш контрастним забарвленням.

Поширення. Арéal виду – степові та лісові зони Східної Європи, Північної і

Центральної Азії. Зимують балабани на Кавказі, Балканах, у Північній і Північно-Східній Африці та Середній і Північній Азії. В Україні балабан розповсюджений у лісовій і степовій зонах. У період міграцій трапляється скрізь. У Дніпропетровській області в основному в долинних лісах р. Самара й Оріль та деяких великих байрачних дібровах, штучних лісах (Новомосковський, Магдалинівський, Покровський, П'ятихатський райони).

Місцеперебування. Цей птах віддає певну перевагу масивам старого високостовбурного лісу, які межують з відкритими степовими або польовими ділянками, де він полює. Найулюбленішими екосистемами є природні аренні бори.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України балабан гніздовий, перелітний, зимуючий птах. У Дніпропетровській області – гніздовий, перелітний. Прилітає у березні, відлітає у жовтні. Політ швидкий.

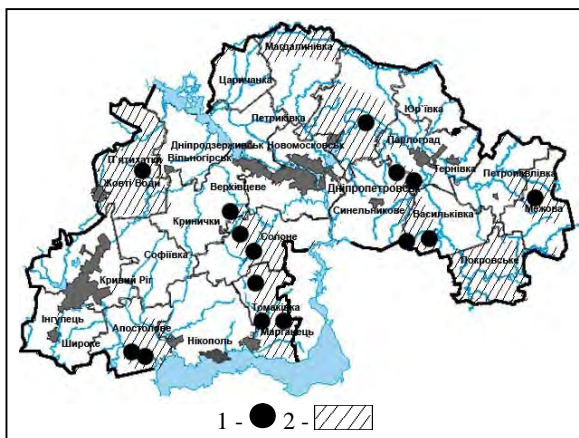
Планерування чергується з частими змахами крил. Голос – дзвінке різне «к'як-к'як-к'як» або «кеек-кеек-кеек».

Розмноження. Моногами. Статевозрілими балабани стають на другому році життя. Пари постійні. Гніздяться на деревах, стовпах ЛЕП, часто займають гнізда інших птахів (круків, чапель, причому викидають їхні яйця або пташенят). Гнізда використовують протягом багатьох років. У кожній парі може бути кілька гнізд. Повна кладка із 2–5 вохристих або буруватих плямистих яєць розміром 47,5–62,0 × 36,0–48,0 мм спостерігається у квітні. Насиджує її в основному самка протягом 28 днів. Пташенята сидять у гнізді близько 45 днів.

Живлення. Живиться цей сокіл в основному дрібними ссавцями (ховраками, хом'яками, мишоподібними гризунами, водяними пацюками), рідше птахами, (жайворонками, голубами, чайками, качками, кваками, граками, сойками тощо). Найбільша здобич із птахів – сіра чапля. Мисливських ловчих балабанів навчають брати гусей, дрохв, хохітв, зайців.

Линяння. Дорослі птахи линяють один раз на рік, починаючи з другої половини травня до кінця вересня. Кінцеве доросле вбрання птахи надягають у віці близько 17 місяців, після першого річного линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів балабан практично не має. Із

Карта 79. Основні райони встановленого (1) та можливого (2) гніздування з міграційними шляхами балабана (карту створено з урахуванням даних, наданих Ю. В. Милобогом)

ектопаразитів виявлені блохи (*Ceratophylus gallinae*), пухоїди (*Penenirmus auritus*) і мухи-кровососки (*Ornithomys avicularia*). З ендopазитів зрідка трапляються трематоди (*Strigea falconis*).

Оцінка чисельності. До 80-х років ХХ сторіччя був досить звичайним гніздовим птахом, але в останні десятиріччя чисельність його досить різко зменшилась і зараз він на території області трапляється на гніздуванні дуже рідко, а його щільність зменшилась з 3 до 1 бала.

Причини зміни чисельності – вирубування старих лісів або ділянок старого лісу (особливо після 1990 року), погіршення кормової бази, а також споживання отруєних гризунів, різке зменшення чисельності ховрахів (основи кормової бази), знищення людиною, неконтрольоване застосування отрухохімікатів, загибель на лініях електропередач.

Заходи охорони. Охороняється у заказниках державного значення «Дібрівський ліс», «Комісарівський», «Приорільський». Необхідно організувати природний заповідник «Самарський ліс» у межах Новомосковського і Павлоградського районів як основного місця гніздування балабана.

Соціальне значення. Господарського значення практично не має через низьку чисельність. Широко використовується як мисливський ловчий птах. Окраса природи.

Функціональне значення. Природний біотичний регулятор кількісного складу гризунів. Біотичний чинник у здійсненні міжкосистемних зв'язків.

САПСАН

Сапсан

Falco peregrinus Tunstall, 1771

Peregrine

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Соколови *Falconidae*

Рід Соколи *Falco* Linnaeus, 1758.

Інші назви: укр. – сокіл мандрівний; рос. – сокол-сапсан.

Таксономічна характеристика. Один із 34 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидами *Falco peregrinus peregrinus*, Tunstall, 1771 (синонім *F. p. brevirostris*, Mensbier) і *Falco peregrinus leucogenus*, Brehm.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 1 СІТЕС.

Морфологічні ознаки. Розміром з ворона, з гострими крилами і клиноподібним хвостом. Довжина тіла 390–500, крила 295–377, плесна 45–58, дзьоба від восковиці 20–30, хвоста 128–204 мм. Розмах крил 950–1100 мм. Вага 600–1100 г.

Забарвлення досить контрастне. Верх голови, спина, крила і хвіст темні, низ світ-

лий з тонкими поперечними плямами на боках і підхвісті. На хвості темні смуги. На грудях краплеподібні плями. Під очима чітко окреслені темні вуса. Дзьоб сірий. Навколоочне кільце, восковиця і ноги світло-жовті. Молоді особини менш контрастні. Низ тіла в широких поздовжніх плямах. Від кречета і балабана сапсан відрізняється чіткими чорними вусами, від великого підсоколика – розміром.

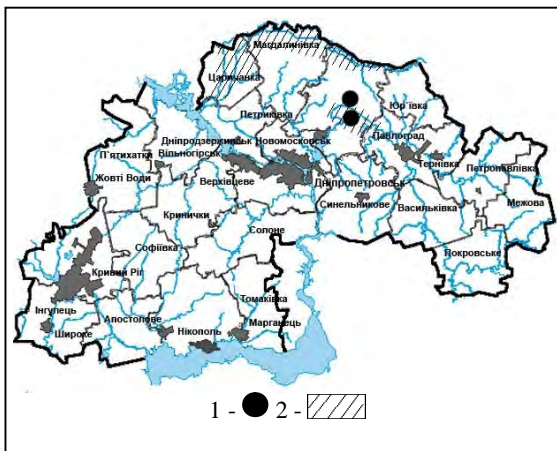
Поширення. Практично по всій земній кулі, крім Антарктики і рівнин Південної Америки. В Україні гніздиться в Карпатах, Криму, рідше у лісостеповій зоні. Під час міграції трапляється по всій території. На Дніпропетровщині найчастіше трапляється у присамарських, приорільських лісах, великих байрачних дібровах. Зрідка гніздиться у Присамар'ї (в аренних борах, околицях байрачних дібров).

Місцеперебування – старі ліси в заплавах і долинах річок, скелі. Може поселятися у великих містах на високих будівлях.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні: гніздовий, перелітний, зимуючий птах. На Дніпропетровщині гніздився (до 1970-х років) на території Самарського лісу (Вальх, 1900, Колесников, 1960, 1965, 1979). У наступні роки спеціальних пошуків не велося, але майже щорічні зустрічі його у гніздовий період дозволяють сподіватися на його гніздування. Прилітає у кінці березня, відлітає починаючи з вересня, жовтня. Політ сапсана дуже швидкий, часті змахи крил чергуються з ковзанням по прямій, під час якого крила випрямлені не повністю. Першорядні махові пера не відокремлені, на відміну від кречетів і балабанів. Поліє високо над землею. Голос: «кі-кі-кі» або «кеє-кеє-кеє», грубіший, ніж у балабана.

Розмноження. Моногами. Статевозрілими стають наступного року. Пари постійні. Гнізд, як правило, не будують, а займають житло круків та хижих птахів, розташоване на скелях, ЛЕП, будинках, на високих деревах. Одні і ті ж гнізда використовують багато років. Повна кладка із 2–4 іржаво-рудих плямистих яєць розміром 56,2–58,7 × 41,2–42,1 мм спостерігається у кінці квітня – на початку травня. Насиджує її переважно самка протягом 28 днів. Пташенята залишаються у гнізді майже 2 місяці.

Живлення. Живляться сапсани птахами середніх розмірів (чайками, воронами, крячками, шпаками, голубами), яких добувають в польоті, розвиваючи при цьому швидкість понад 360 км за годину.

Карта 80. Основні місця (1) і райони (2) можливого гніздування сапсана

Линяння. Линяють дорослі птахи один раз на рік, починаючи з червня.

Вороги, паразити і хвороби. Природних ворогів птах практично не має. Хворіє рідко, в основному на пташиний грип. Паразити не відомі.

Оцінка чисельності. Чисельність сапсана у регіоні низька, на території області усього кілька його гніздових ділянок. Протягом періоду спостережень його щільність зменшилася з 3–2 до 1 бала.

Причини зміни чисельності – порушення і освоєння місць гніздування, загибель птахів від ЛЕП, знищення людиною.

Заходи охорони. Необхідно організувати природний державний заповідник «Самарський ліс» у межах Новомосковського і Павлоградського районів з приєднанням байрачних дібров на плакорі.

Соціальне значення. Господарського значення через низьку чисельність сапсан не має. Є традиційним об'єктом використання у соколиному полюванні.

Функціональне значення. Не визначене.

ПІДСОКОЛИК ВЕЛИКИЙ

Чеглок

Falco subbuteo Linnaeus, 1758

Hobby

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Соколові *Falconidae*

Рід Соколи *Falco* Linnaeus, 1758.

Інші назви: укр. – підсоколик-білозор, чеглок; рос. – белогорлик, чеглик; лат. – *Hypotrioozchis subbuteo*, L.

Таксономічна характеристика. Один із 34 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Falco subbuteo subbuteo*, Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СИТЕС та до регіонального Червоного списку (категорія 1).

Морфологічні ознаки. Дрібний (з голуба), довгокрилий і відносно короткохвостий сокіл. Довжина тіла 320–368, крила 247–296, плесна 32–38, дзьоба від восковиці 12–15, хвоста 142–155 мм. Розмах крил 700–840 мм. Вага 165,2–247 г. Крила довгі і вузькі, складені виходять за кінець хвоста.

Забарвлення дорослих досить контрастне: верх темно-сірий, голова майже чорна, горло біле, над оком вузька біла брова. Низ тіла світлий із чіткими темними поздовжніми плямами, підхвістя і штанці – яскраво-руді. Вуса широкі і добре помітні. Дзьоб блакитно-сірий, навколоочне кільце, восковиця і ноги жовті. Хвіст зверху темно-сірий, на бічних стержньових перах невиразні білі поперечні смужки. Молоді птахи забарвлені менш контрастно, з вохристим відтінком. Від сапсана

на підсоколики відрізняються меншими розмірами і рудими штанцями, від інших дрібних соколів – контрастним забарвленням і широкими вусами.

Поширення. Ареал виду – помірна зона Європи, Азії, Північна Африка. Із заходу та схід – від Англії до Охотського моря, Камчатки і Приамур'я. Зимують підсоколик у тропічній зоні Африки й Азії. В Україні гніздиться на всій території, крім Криму і безлісного степу. Мігрує скрізь. На Дніпропетровщині поширений в основному по долинних лісах Дніпра, Самари, Вовчої, Орелі, деяких байраках і штучних лісових масивах.

Місцезабутання. Оселяються підсоколики в старих, переважно листяних або мішаних лісах, поруч із відкритими просторами, у байрачних дібровах, рідше в культурному ландшафті (промислових зонах великих міст).

Карта 81. Основні райони гніздування підсоколика великого

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України і Дніпропетровської області гніздовий, перелітний птах. Прилітає у квітні, іноді у кінці березня, відлітає починаючи з кінця вересня. Політ підсоколика дуже швидкий, з різкими змахами крил. Часом ковзає в повітрі. Не ширяє. Мігрує в основному поодинокі і парами. Голос – дзвінке «клі-клі-клі».

Розмноження. Статевозрілими птахи стають приблизно у 10-місячному віці. Гніздяться на деревах, своїх гнізд, як правило, не будують, займають житла граків, ворон, чапель або інших хижих птахів. Повна кладка із 2–4 (іноді 5) вохристих, із густими червоно-бурими плямами яєць розміром 39,4–44,5 × 31,1–34,0 мм спостерігається у кінці травня – на початку червня. Насиджують її обидва птахи, але переважно самка, протягом 28 днів. Пташенята починають літати через місяць.

Живлення. Підсоколик великий живиться переважно дрібними птахами (ластівками, шпаками, дроздами) і комахами. Здобич підсоколики ловлять у польоті, часто полюють у сутінках.

Линяння відбувається один раз на рік, з вересня до березня, іноді навіть до квітня. Кінцеве доросле оперення молоді птахи отримують за третього линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Вороги – як у усіх дрібних соколів. Хвороби і паразити не відомі.

Оцінка чисельності. З початку і до середини ХХ сторіччя великий підсоколик був звичайним гніздовим видом більшості лісових масивів області. Значно ско-

ротилася його чисельність у 1960–1970 роках, у період масової кампанії знищення хижих птахів. У 1980–1990 роках його чисельність трохи підвищилась і практично стабілізувалась. За весь період спостережень його щільність знизилася з 3 до 1–2 балів.

Причини зміни чисельності цього виду загальні для більшості хижих птахів: господарське освоєння і деградація гніздових територій, фактор занепокоєння, знищення людиною.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику і у заказниках державного значення «Приорільський», «Волошанська дача», «Дібрівський ліс».

Соціальне значення. Незважаючи на характер живлення, через низьку чисельність шкоди не завдає. Має велике естетичне значення.

Функціональне значення. Не визначено.

ПІДСОКОЛИК МАЛИЙ

Дербник

Falco columbarius Linnaeus, 1758

Merlin

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Соколові *Falconidae*

Рід Соколи *Falco* Linnaeus, 1758.

Інші назви: укр. – дербник; лат. – *Aesalon columbarius*, L.

Таксономічна характеристика. Один із 34 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидами *Falco columbarius aesalon*, Tunstall і *Falco columbarius regulus*, Pallas.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СИТЕС та до регіонального Червоного списку (категорія 2).

Морфологічні ознаки. Невеликі соколи з відносно короткими крилами і довгим хвостом. Довжина тіла 250–343, крила 192–224, плесна 36–42, дзьоба від восковиці 12–16, хвоста 118–150 мм. Розмах крил 562–691 мм. Вага 170–255 г.

Забарвлення. У дорослого самця верх тіла і голова сизі, на спині і покривних перах крила темні риски, низ білувато-вохристий з поздовжніми рисками і плямами. Над оком вузька білувата брова, вуса невиразні, на хвості невиразні поперечні смуги. Дзьоб блакитно-сірий. Навколоочне кільце, восковиця і ноги жовті. Самка зверху бура, знизу вохриста з поздовжніми плямами. Молоді особини схожі на самок, але з темнішим забарвленням. Від інших соколів підсоколик відрізняється меншими розмірами, суцільно сизим забарвленням спини у самців, самки – бурим кольором зверху, вузькими вохристими смугами на хвості.

Поширення. Ареал виду – Північна Європа, Північна Азія, Північна Америка.

Трапляється майже на всій території України як пролітний і зимуючий вид, в більшості районів області – як пролітний.

Місцеперебування – відкриті простори з окремими деревами, прибережні насадження, острівні ліси, лісосмуги. В наших умовах часто можна бачити на скиртах соломи. Тримається на відкритих місцях біля населених пунктів і в них самих.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* На всій території України, пролітний, зимуючий вид, в області – пролітний. З'являється в жовтні – листопаді, відлітає на місця гніздування в березні – на початку квітня. В польоті цей птах швидкий, маневрений, крила серпоподібно зігнуті. Літає, як правило, низько над землею (в повітрі не ширяє і не зависає на одному місці). На зимівлі – мовчазний птах. Зрідка подає голосне «кі-кі-кі-кі», подібно до крику звичайного борівитра.

Розмноження. Статевозрілими підсоколики стають на другий рік свого життя. В місцях гніздування влаштовують гнізда на землі, скелях, деревах, у житлах інших птахів. Іноді будують гнізда самі. Повна кладка з 3–6 вохристих із червоно-бурими густими плямами яєць розміром $37,0\text{--}42,3 \times 29,1\text{--}33,5$ мм спостерігається у травні – на початку червня. Насиджують її обидва птахи протягом майже місяця. Пташенята сидять у гнізді близько 4 тижнів.

Живлення. Живиться цей підсоколик в основному дрібними птахами, рідше дрібними ссавцями, великими комахами. Здобич ловить більше у повітрі. У гніздовий період може полювати парами.

Линяння. Птахи линяють один раз на рік, починаючи з середини червня і закінчуючи у вересні – жовтні. Линяння повне.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів мало. Від хижаків, великих мартинів, в основному, гинуть кладки, іноді й пташенята при наземному гніздуванні.

Оцінка чисельності. Ніде в ареалі його чисельність не буває значною. Скупчення можливі в окремих місцях на зимівлях. Протягом усього періоду спостережень підсоколик був і залишається рідкісним видом. За цей час його щільність зменшилась із 2 до 1 бала.

Причини зміни чисельності – освоєння і деградація гніздових територій, посилення фактора занепокоєння, погіршення кормової бази.

Карта 82. Поширення підсоколика малого під час міграції та зимівлі

Заходи охорони. Не впроваджувались.

Соціальне значення. Незважаючи на те, що підсоколики живляться в основному дрібними (корисними) птахами, значної шкоди не завдають через низьку чисельність.

Функціональне значення. Не визначене.

КІБЧИК

Кобчик

Falco vespertinus Linnaeus, 1766

Red-footed Falcon

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Соколові *Falconidae*

Рід Соколи *Falco* Linnaeus, 1758.

Інші назви: укр. – кібець; рос. – кобець; лат. – *Eythropus vespertinus*.

Таксономічна характеристика. Один із 34 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Falco vespertinus vespertinus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як вразливий (NT), Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС та до регіонального Червоного списку (категорія 2).

Морфологічні ознаки. Птах розміром із голуба. Довжина тіла 280–332, крила 224–255, плесна 29–32, дзьоба від восковиці 11–13, хвоста 120–135 мм. Розмах крил 650–770 мм. Вага 130–197 г.

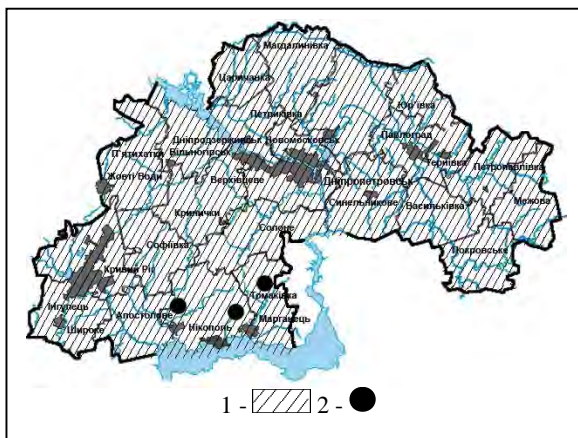
Забарвлення. Дорослий самець зверху майже темно-сірий із попелястим відтінком. Махові пера зверху сірі. Низ темно-сірий, нижня частина черева, штанці і підхвістя яскраво-руді, дзьоб блакитно-сірий. Навколоочне кільце, восковиця і ноги червоні. У самки верх сірий з темними плямами, низ вохристий, голова руда з добре помітними невеликими вусами. Щоки і горло білуваті, хвіст сірий з поперечними смугами. Молоді особини схожі на самок, але верх темно-бурий з рудуватою облямівкою, низ світло-бурий з поздовжніми бурими плямами, ноги жовті. Від інших близьких видів самці відрізняються практично суцільно темним забарвленням, а самка – рудим кольором голови і низу тіла.

Поширення. Ареал виду – Східна Європа і Сибір, крім Крайньої Півночі, і на схід до басейну Лени. Зимують кібчики в Африці і Південній Азії. В Україні гніздяться скрізь. На території області також трапляються скрізь, але значно частіше в південних районах.

Місцеперебування – невеликі лісові масиви, переліски, гайки, що чергуються з відкритими ділянками полів, лук, острівні ліски, полезахисні смуги, культурний ландшафт, сади, парки.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території області, як і всієї країни, гніздові перелітні птахи. Прилітають у квітні, відлітають починаючи з кінця серпня і закінчуючи практично у вересні. Під час міграцій (восени) на території області можна спостерігати зграї до 50, іноді до 100 птахів. Політ не такий стрімкий, як у підсоколика великого. Подібно до боривітра кібчик може зависати на одному місці. Часто сідає на стовпи і дроти. Голос – «кі-кі-кі», як у звичайного боривітра, тільки дещо протяжніший. Птахи досить крикливі, особливо у період розмноження.

Розмноження. Моногами. Статевозрілими стають наступного року. Гніздяться як окремими парами, так і колоніями, причому зі зменшенням чисельності птахів зменшується і кількість гнізд у колоніях. В основному займають гнізда інших птахів (граків, сорок, ворон, шулік), але іноді будують їх і самі. Часто поселяються у колоніях граків. Охоче обживають штучні гнізда. У 1940-ві роки біля с. Могилів

Карта 83. Поширення в гніздовий період (1) та голонвні колоніальні поселення (2) кібчика

Царичанського району кібчики масово займали під гнізда розвішані на деревах (осиках, яворах, грушах) старі відра у безпосередній близькості до будівель. В умовах області найулюбленішими місцями гніздування є ділянки угідь, зарослі лохом сріблястим, розташовані на луках або сухих балках. Повна кладка з 4–5 (іноді до 7) іржаво-рудих із темними крапками яєць розміром 34,5–42,0 × 29,0–32,0 мм спостерігається у травні – на початку червня. Насиджують її обидва птахи протягом 28 днів, але самка сидить більше, особливо наприкінці інкубації. Пташенята перебувають у гнізді більше місяця.

Живлення. Кібчик живиться в основному комахами, рідше дрібними гризунами, ящірками і дрібними птахами.

Линяння відбувається один раз на рік. Починається воно з середини липня і закінчується вже на зимівлі. Доросле вбрання молоді особини отримують після третього річного линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами кібчика іноді бувають сірі ворони, які руйнують кладки птахів. Із паразитів виявлені лише блохи (*Ceratomyxus gallinae*). Хвороби в регіоні не зафіксовані.

Оцінка чисельності. До 50-х років минулого сторіччя місцями численний вид. Траплялися колоніальні поселення до 100 пар. Після 1950-х, особливо у 1960-

1970 роки, чисельність кібчика дуже різко зменшилась, особливо в північних і центральних районах області, де він став рідкісним і дуже рідкісним видом. Збереглася чисельність цього виду у південних районах (Нікопольському, Апостолівському, Томаківському і деяких інших). В цих місцях ще можна натрапити на колоніальні поселення до 10 гніздових пар. У цілому за період спостережень щільність цього виду зменшилася із 5 до 1–2 балів.

Причини зміни чисельності – господарське освоєння території, вирубування насаджень, посилення фактора занепокоєння, інтенсивне знищення людиною в період боротьби з пернатими «шкідниками».

Заходи охорони. Охороняється у заказнику державного значення «Богданівський» у Нікопольському районі. Необхідно організувати орнітологічний заказник у заплаві р. Томаківка як основному збереженому місці гніздування кібчика (Томаківський район).

Соціальне значення. Дуже корисний і красивий птах, окраса природи.

Функціональне значення. Важливий функціональний елемент в екологічній стабілізації гетеротрофних організмів.

БОРИВІТЕР СТЕПОВИЙ

Пустельга степная

Falco naumanni Fleischer, 1818

Lesser Kestrel

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Соколові *Falconidae*

Рід Соколи *Falco* Linnaeus, 1758.

Інші назви: лат. – *Cerchneis naumanni*, Fleischer.

Таксономічна характеристика. Один із 34 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Falco naumanni naumanni* Fecischer, 1818.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як вразливий (VU), Європейського Червоного списку, до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 СІТЕС.

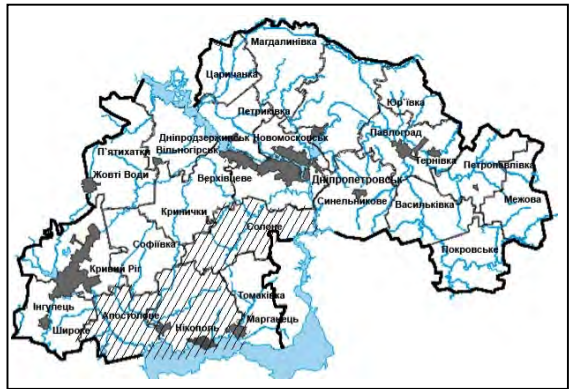
Морфологічні ознаки. Подібний до звичайного боривітра, але трохи менший і стрункіший птах. Довжина тіла 290–335, крила 228–255, плесна 31–35, дзьоба від восковиці 12–14, хвоста 138–156 мм. Розмах крил 580–720 мм. Вага 150–210 г.

Забарвлення. Забарвлення степового боривітра в цілому дуже схоже на забарвлення боривітра звичайного. У дорослого самця голова, хвіст і великі верхні покривні пера крил сірі або сизуваті. Решта верху тіла іржаво-руда, без темних плям. Цим степовий боривітер відрізняється від звичайного. Махові пера чорнобурі. На кінці хвоста широка темна поперечна смужка. Низ тіла вохристо-рудий з

темними плямами, дзьоб блакитно-синій, навколоочне кільце, восковиця і ноги жовті, кігті світло-вохристі або білі. Вуса відсутні. Самка і молоді особини схожі на таких у звичайного боривітра, але відрізняються від нього меншими розмірами, сірим кольором частини верхніх покривних пер, відсутністю вусів і темних плям на спині і зверху на крилах та кольором кігтів.

Поширення. Ареал виду – зони степів, напівпустель та пустель Південної Європи, Азії, Північної Африки. Зимують ці птахи в Африці, на Аравійському півострові, в Індії. В Україні подекуди гніздяться у степовій зоні. На Дніпропетровщині зрідка трапляються у південних і центральних районах. Під час міграції можливі трапляння в інших районах області.

Місцеперебування. Гніздяться на відкритих місцевостях, в урвищах ярів, виходах скель, серед окремих груп дерев, у населених пунктах.

Карта 84. Основні райони гніздування боривітра степового в останні десятиріччя

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* На території України гніздовий, перелітний птах.

У Дніпропетровській області гніздиться у Солонянському, Апостоливіському та Нікопольському районах. В решті районів перебуває як перелітний вид. Прилітає в кінці березня, відлітає у кінці серпня та в жовтні. Політ маневрений, зависає цей птах у повітрі рідко. Голос схожий на голос звичайного боривітра, але дещо вищого тембру, його можна передати звуками «кліі-кліі-кліі».

Розмноження. Статевозрілими боривітри стають на другому році життя. Гнізда влаштовують у норах в стінках урвищ, на скелях, у дуплах, на дахах будинків. Повна кладка з 3–7 (в основному 4 – 5) яєць розміром 31,6–37,58 × 26,0–31,0 мм спостерігається у кінці квітня – на початку травня. Насиджують її обидва птахи, але переважно самка, протягом 28 днів. Пташенята стають на крило у другій половині липня.

Живлення. Цей вид живиться, в основному, комахами, дрібними гризунами, ящірками, іноді молюсками, багатоніжками, дрібними птахами.

Линяння. У дорослих спостерігається повне річне линяння: з середини липня до середини вересня.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів птах майже не має. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя Вальх (1911) відмічав боривітра степового як рідкісний, спорадично гніздовий вид. Приблизно таким станом ха-

рактизується він і у весь час досліджень. Сучасну чисельність виду на території області можна оцінити в 1 бал.

Причини зміни чисельності – господарська діяльність людини (розорювання цілинних ділянок, фактор занепокоєння, широке впровадження в сільському господарстві отрутохімікатів тощо.

Соціальне значення. Дуже корисний птах, окраса природи.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

БОРИВІТЕР ЗВИЧАЙНИЙ

Обыкновенная пустельга

Falco tinnunculus Linnaeus, 1758

Kestrel

Ряд Соколоподібні *Falconiformes*

Родина Соколові *Falconidae*

Рід Соколи *Falco* Linnaeus, 1758.

Інші назви: *Cerchneis tinnuculus* L.

Таксономічна характеристика. Один із 34 видів роду. Один із восьми видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений *Falco tinnunculus tinnunculus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 СІТЕС, Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції та до регіонального Червоного списку (категорія 3).

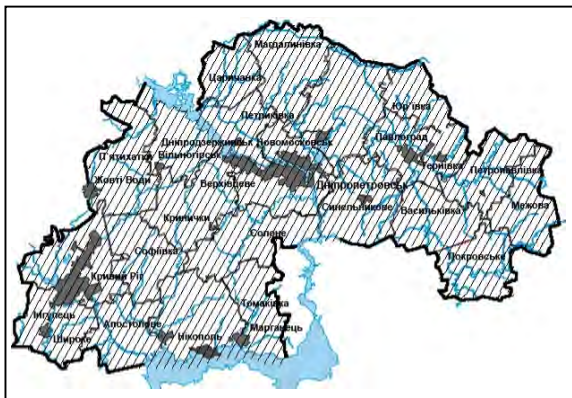
Морфологічні ознаки. Невеликий сокіл, менший за голуба, з відносно широкими крилами і довгим хвостом. Довжина тіла 310–390, крила 229–275, плесна 39–45, дзьоба від восковиці 13–16, хвоста 158–183 мм. Розмах крил 650–820 мм. Вага 159–240,5 г.

Забарвлення. У дорослого самця голова сіра або сиза, вуса майже не помітні. Верх іржаво-рудий із круглими темними плямами, низ вохристий з поздовжніми плямами (рисками). Хвіст сірий з темною поперечною смугою на кінці, надхвістя сіре. Дзьоб блакитно-сірий, навколоочне кільце, восковиця і ноги жовті. Кігті чорні. У самиці весь верх (голова, спина, крила, надхвістя і хвіст) іржавого кольору з поперечними смугами. Молоді птахи схожі на самку, але дещо більш бліді. Від степового боривітра звичайний відрізняється дещо більшими розмірами, вусами, темно-бурими плямами на спині і чорними кігтями.

Поширення. Ареал виду – Європа й Азія, крім Крайньої Півночі, Африка. В Україні поширений західний підвид, розповсюджений у Європі й Азії. Зимують боривітри в Африці і на півдні ареалу. На території області трапляються практично скрізь.

Місцеперебування – ліси, крім великих суцільних масивів, острівні ліси, гаї, узлісся, галявини, лісосмуги, культурний ландшафт, включаючи населені пункти і навіть великі міста.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України звичайний боривітер відноситься до гніздових, перелітних і зимуючих птахів. На Дніпропетровщині – гніздовий, перелітний. На початку ХХ сторіччя, коли його чисельність була значно вищою, був частково зимуючим. Поодиноці ці птахи можуть траплятися взимку. На наш погляд, це не дає приводу віднести його до зимуючих. Прилітають боривітри у березні, на початку квітня, відлітають у вересні – жовтні. Під час осінніх міграцій в області можна спостерігати їх скупчення по кілька десятків особин. Політ переважно активний, із частим змахом крил. Птах досить добре ширяє, часто при полюванні може зависати у повітрі, тріпочучи крилами (трястися). Видивляється здобич із різних присад, дерев, скірт соломи, копиць тощо. Голос дзвінкий: «клі-клі-клі», або «кі-кі-кі».

Карта 85. Поширення боривітра звичайного в гніздовий період

Птах досить добре ширяє, часто при полюванні може зависати у повітрі, тріпочучи крилами (трястися). Видивляється здобич із різних присад, дерев, скірт соломи, копиць тощо. Голос дзвінкий: «клі-клі-клі», або «кі-кі-кі».

Розмноження. Статевозрілими боривітри стають наступного року. Пари постійні, бо самці і самиці тримаються разом уже на прольоті. Ці птахи частіше займають чужі гнізда (сорок, граків, ворон), або влаштовують гнізда на крутосхилах, скелях, дуплах дерев, дахах будівель, водонапірних башт, технічних поверхах високих будівель.

Під час гніздування можуть утворювати невеликі колонії, особливо при поселенні в колоніях граків. Повна кладка з 3–8 (найчастіше 4–5) вохристих із густими іржаво-бурими плямами і краплинами яєць розміром 36,0–43,0 × 29,0–34,0 мм спостерігається у кінці квітня, травні. Насиджують її обидва птахи (більшу частину часу насиджує самиця) протягом 27–28 днів. Пташенята залишаються у гнізді близько місяця.

Живлення. На відміну від благородних соколів, боривітер бере здобич в основному із землі. Це переважно великі комахи, гризуни, ящірки. Рідше ловить дрібних птахів.

Линяння. Линяє боривітер, як і всі соколи, починаючи з другої половини періоду розмноження (з середини червня) і закінчуючи у вересні.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів птах практично не має. Серед ектопаразитів виявлені блохи, ендopазитів – трематоди.

Оцінка чисельності. Один із найчисленніших соколів, але і його чисельність протягом періоду спостереження значно зменшилась. Якщо на початку ХХ сторіччя і до 1950–1960 років він був практично масовим видом із щільністю в

5 балів, то зараз уже належить до рідкісних видів із щільністю у 2 бали.

Причини зміни чисельності – господарська діяльність людини, вирубування лісів, антропогенне освоєння територій, безконтрольне застосування отрутохімікатів, пряме знищення людиною.

Заходи охорони. Охороняється у заказниках державного значення «Комарівщина» Новомосковського району, «Богданівський» Нікопольського району, у верхньодніпровських заказниках.

Соціальне значення. Дуже корисний птах. Окраса степових ландшафтів.

Функціональне значення. Важливий функціональний елемент біотичного контролю за розвитком фітофагів і збереженням продуктивності автотрофів.

КУРІПКА СІРА

Серая куропатка

Perdix perdix Linnaeus, 1758

Partridge

Ряд Куроподібні *Galliformes*

Родина Фазанові *Phasianidae*

Рід Куріпки *Perdix* Brisson, 1760

Таксономічна характеристика. Один із трьох видів роду. Єдиний вид роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений підвидами *Perdix perdix perdix* L. і *Perdix perdix lucida* Alt.

Морфологічні ознаки. Розміром із голуба. Довжина тіла 290–310, крила 148–170, плесна 40,0–50,0, дзьоба 10,0–15,0, хвоста 75–90 мм. Розмах крил 450–480 мм. Вага 350–450 г.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Забарвлення. У дорослих самців верх сірувато-бурий із контрастними плямами і поперечними смужками. Лоб, щоки, брови, горло і крайні стернові пера руді. Низ тіла сірий із темним струменястим малюнком і великою підковоподібною каштановою плямою на череві у самців і такими ж поперечними смужками на боках тіла. Дзьоб світло-сірий, ноги бурі. У самиці верхня частина тіла більш бура, каштанова пляма на череві відсутня або малопомітна. У молодих птахів оперення світло-буре з білуватими штрихами. На голові немає рудого кольору. Від даурської куріпки відрізняється каштановою плямою на череві і відсутністю рудого кольору в забарвленні вола.

Поширення. Поширені куріпки в помірній зоні Європи: Західній Азії на схід до Обі і передгір'ї Алтаю. В Україні – практично по всій території, крім гірських районів. На Дніпропетровщині оселяються скрізь: на правобережжі поширений *P. p. perdix*, на лівобережжі – переважно *P. p. lucida* (Бутурлін, 1933, Шарлемань, 1898).

Місцеперебування. Оселяється куріпка на відкритих просторах, де є зарості трав'янистої рослинності і чагарників, на сільгоспуддях, луках, узліссях, галявинах, лісосмугах, у садах. Узимку часто тримається біля ширт.

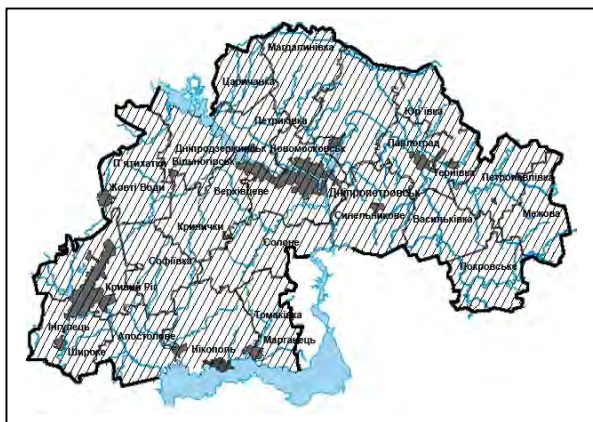
Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України й області сіра куріпка – осілий птах. На дерева не сідає. Добре маскується. Злітає з сильним шумом і хлопанням крил. Політ швидкий, як правило, по прямій і не далеко. Летить низько, то швидко махаючи крилами, то планеруючи. Восени і взимку куріпки об'єднуються у невеликі зграйки або тримаються виводками. Голос характерний скрипучий, який можна передати звуками «скірпи-скірпи». Злітаючи, видає різке часте «прі-прі-прі» або «рік-рік-рік».

Розмноження. Моногами. Статевозрілими стають на другому році життя. Самець насиджує кладку нарівні з самкою, водить і активно захищає пташенят. Пари у куріпок утворюються в березні. Повна кладка з 12–20 (іноді 22) однотонних зеленкувато- або бурувато-коричневих яєць розміром 32,0–38,0 × 24,5–28,6 мм спостерігається найчастіше у травні. Насиджується вона протягом 24–25 днів. Пташенята починають бігати і їсти в перші дні після вилуплювання, а на 9–11-й день уже перепурхують.

Живлення. Живляться куріпки насінням і зеленими частинами трав і культурних рослин. Літом охоче під'їдають також комах та інших безхребетних тварин, знищуючи чимало шкідників сільського господарства, у тому числі клопа-черепашку і колорадського жука, яких інші птахи майже не споживають. Взимку одним із основних кормів є озимина. Сірі куріпки живляться поруч із зайцями, які розгрибають сніг.

Линяння. У дорослих птахів повне річне линяння відбувається з кінця липня до середини вересня і може затримуватися до початку жовтня. У березні – квітні спостерігається неповне линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів у сірої куріпки досить багато. Це наземні і пернаті хижаки, які руйнують гнізда і ловлять пташенят, а також деякі інші птахи (сороки, ворони і навіть граки). Куріпки хворіють на малафагоз, що викликається пухоїдами, еймеріоз (збудник – кокцидія *Eimeria gcervulina*) і трихомоноз (збудник *Trichomonas gallinarum*), уражаються цестодами

Карта 86. Поширення куріпки сірої

(*Amoebotania sphenoides*) і нематодами (*Tetrameres fissipina*).

Оцінка чисельності. Сіра куріпка є одним із найтиповіших представників нашої степової зони і характеризувалася на початку ХХ сторіччя високою щільністю, яка поступово зменшувалась через дію антропогенних факторів. Свого мінімуму до 2 балів куріпка досягла у 1950–1970 роки. Лише у 1980-ті і особливо у 1990-ті її чисельність знову підвищилась і складає нині 3 бали.

Причини зміни чисельності. Незважаючи на досить великі репродуктивні можливості, на чисельність цього виду впливає дуже велика кількість як природних, так і антропогенних чинників. Це і розорювання територій, введення монокультур, зникнення меж між наділами землі, велика кількість ворогів, погіршення кормової бази, браконьєрство. Значна кількість куріпок гине взимку за несприятливих умов (глибокий сніг, морози).

Заходи охорони. У мисливських господарствах здійснюються контроль над природними ворогами куріпок і зимова підгодівля, особливо за несприятливих погодних умов.

Соціальне значення. Дуже корисний для сільського господарства і цінний мисливський птах.

Функціональне значення. Важливий функціональний елемент у формуванні продуктивності автотрофного компонента у степових і польових екосистемах.

ПЕРЕПЛІКА

Перепел

Coturnix coturnix Linnaeus, 1758

Quail

Ряд Куроподібні *Galliformes*

Родина Фазанові *Phasianidae*

Рід Перепілки *Coturnix* Bonaparte, 1791

Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Coturnix coturnix coturnix* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Найменший серед куроподібних. Розміром приблизно із шпака. Довжина тіла 160–215, крила 99–112, дзьоба 12–13, плесна 25–30, хвоста 36–42 мм. Розмах крил 320–389 мм. Вага 76–150 г. Хвіст повністю прикритий верхніми перами надхвістя.

Забарвлення дорослих птахів строкате. Верх тіла бурий з жовто-білими і чорнуватими поперечними смужками і світлими жовтуватими штрихами. Воло іржасте, груди і черево білувато-іржасті. На боках повздовжні бурі і руді смужки. Для самців характерна поздовжня смуга, яка переходить через тім'я, брови, щоки, і смуга, яка окреслює знизу горло, охристо-жовта. Підборіддя і горло майже чорне. Молоді птахи схожі на самиць, але світліші.

Поширення. У помірних, частково субтропічних смугах Європи, Азії і в Північній Африці. В Україні розповсюджені майже скрізь, крім гірських районів Карпат. Під час міграції перепілки зустрічаються скрізь.

Місцеперебування.

Улюбленими місцями перебування є трав'янисті луки, посіви злакових і багаторічних трав, схили балок, цілинні ділянки, великі галявини. В останні десятиріччя все частіше перепілка трапляється на узліссях, у чагарниках, лісострижках, молодниках. Оселяється у відкритих просторах, де є зарості трав'янистої рослинності і чагарників, на сільгоспугіддях, луках.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий перелітний, зрідка зимуючий птах. На Дніпропетровщині – гніздовий, перелітний. Окремі трапляння птахів узимку, на наш погляд, є наслідком пізніх кладок, або полювання, внаслідок якого залишаються підранки. Птахи прилітають на місце гніздування у квітні – на початку травня. Відлітають починаючи з вересня. На осінніх міграціях скупчуються перед значними перешкодами (морем) у великій кількості. У цілому за характером поведінки і звичками нагадують маленьку курку. Птах бігає легко і швидко. На крило підіймається неохоче, намагається заховатися (затаїтися). Злітає тільки у крайньому випадку. Зліт шумний, політ швидкий з частими помахами крил. Летить низько, недовго. Перед тим як сісти летить планеруючим польотом. На дерева і кущі не сідає. Голос – знамените «подь-полоть» або «під-підьом», і значно рідше птах видає хрипле «хва-хва», «ва-ва». Найбільш активні вночі й у сутінках.

Розмноження. Постійних пар перепілки не утворюють, гнізда влаштовують на землі. Повна кладка 9–18, навіть 20 жовтуватих із бурими плямами яєць розміром 25,0–32,2 × 20,6–25,0 мм, у травні – червні. Відомі випадки знаходження повністю сформованих яєць у здобутій самиці в кінці серпня. Очевидно, це можна пояснити повторною кладкою. Насиджує кладку птах протягом 15–17 днів, виводить пташенят одна самиця. Пташенята стають дорослими через півтора місяця, але можуть перелітати невелику відстань, коли ще зовсім малі (11 днів).

Живлення. Живляться перепілки переважно насінням і зеленими частинами рослин, а також комахами та іншими дрібними безхребетними тваринами.

Карта 88. Поширення перепілки

Линяння один раз на рік. У дорослих птахів воно починається у червні – липні і закінчується у серпні. У лютому – квітні відбувається линяння дрібного пера.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів у перепілки досить багато. Це не тільки наземні хижі ссавці (лисиці, єнотовидний собака), а й більшість хижих птахів.

Оцінка чисельності. Найпоширеніший представник не тільки фазанових, а і всього ряду, щільність якого на початку ХХ сторіччя оцінювалось у 5 балів, але поступово і постійно зменшувалась і зараз становить 3 бали.

Причини зміни чисельності. Деградація угідь унаслідок оранки, осушування, інших змін ландшафтів. Надмірне полювання, особливо в місцях концентрації, під час осінніх міграцій і на зимівлі, коли перепілки, незважаючи на законодавство, здобуваються сотнями і навіть тисячами. Іноді трапляється масова загибель при перельотах через море. Значна кількість птахів гине і від сильних засух. Вражаються ектопаразитами – пухощами (*Menopa gallinae*), пір'яними кліщами та багатьма ендопаразитами, особливо цестодами (*Raillietina echinobotria*, *R. tetragona*) і нематодами (*Syngnatus*). Хворіють на гістоманоз (збудник *Histomonas meleagridis*), трихомоноз (*Trixomonas galinae*). За рахунок цього птаха підтримуються природні осередки арбовірусів на території Українського Причорномор'я (Греков, Варишева, 1977)

Заходи охорони. Не провадилися.

Соціальне значення. Є цінним мисливським птахом. Приносить значну користь сільському господарству, знищуючи велику кількість шкідників.

Функціональне значення. Важливий елемент у автотрофному балансі степових і польових екосистем.

ФАЗАН

Фазан

Phasianus colchicus Linnaeus, 1758

Pheasant

Ряд Куроподібні *Galliformes*

Родина Фазанові *Phasianidae*

Рід Фазани *Phasianus* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – фазан звичайний, рос. – обыкновенный фазан.

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду. Єдиний вид роду фауни України і Дніпропетровської області, представлений гібридними формами. Фазани акліматизовані в Україні.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Фазан розміром із курку. Довжина тіла 530–890, крила 210–256, плесна 65–72, хвоста самців 425–536, самок 210–220 мм. Розмах крил 700–960 мм. Вага самців до 1500 г, самиць до 1200 г. Хвіст дуже довгий.

Забарвлення. У фазанів яскраво виражений статевий диморфізм. У зв'язку з тим, що у нас поширені гібридні форми, забарвлення птахів, особливо самців, дуже мі-

нливе. У самця голова синьо-зелена з металічним блиском. Навколо очей гола шкіра червоного кольору, на потилиці ріжки. У забарвленні інших частин тіла червоно-коричневі, іноді майже чорні, тони. На шиї – суцільний або перерваний білий комірець із чорними поперечними плямами (іноді відсутній). Хвіст довгий, клиноподібний, рудий з вузькими чорними смугами. Дзьоб буруватий, ноги бурокоричневі. Саміці і молоді птахи пісочно-бурі з темними плямами. Від інших видів відрізняється яскравим забарвленням і довгим хвостом.

Поширення. Ареал виду охоплює територію від Передньої та Центральної Азії до Китаю і Японії. У Європі акліматизований у багатьох державах й існує у вільному стані. В Україні поширений у південних, південно-східних районах. На Дніпропетровщині розповсюджений практично у всіх районах, але основна частина у південних районах області.

Місцеперебування. Чагарникові зарості, узлісся, лісосмуги, зарості очерету, культурний ландшафт і сільгоспугіддя. Інші місця, де фазани знаходять захист від численних ворогів.

Біологічні особливості.

Характер перебування.

Активність. Акліматизований вид, який веде осілий спосіб життя. У негніздовий період трапляються, в основному, поодинокі птахи. Тримуються потайки, але вранці і ввечері виходять для годівлі на відкриті місця. Небезпеки фазан уникає, як правило, пішки і злітає лише у крайньому випадку. Бігає дуже швидко, час-

то сідає на дерева, де може ночувати. Зліт дуже шумний. При зльоті спочатку піднімається «свічкою» вертикально вгору, а потім переходить на горизонтальний політ, довго плануючи перед посадкою. Як і інші куроподібні, добре маскується. Голос у самця тихий, сиплий. На весні видає характерний звук, подібний до незакінченого співу півня.

Розмноження. Статевозрілими птахи стають наступного року. Питання про моногамію досі до кінця не з'ясоване. Гнізда влаштовують на землі під захистом трави або кущів. Повна кладка з 10–15 (іноді 20) одноколірних буруватих або зеленувато-оливкових яєць розміром 39,0–47,8 × 34,5–37,0 мм, у травні. Насиджує одна самиця протягом 23–27 днів. Як і у попередніх видів, пташенята десь у 10–15-денному віці вже добре перепурхують. Пташенята, які досягли розміру перепілки, вже можуть ночувати з матір'ю на деревах. Вони стають дорослими у

Карта 89. Основні райони зустрічей фазана під час міграції та зимівлі

віці 2–3 місяців, одягаючи доросле вбрання. Виводки не розпадаються до пізньої осені.

Живлення ягодами, бруньками, пагонами, насінням рослин, у тому числі і культурних (злакові, кукурудза, соняшник тощо), а також дрібними безхребетними тваринами, переважно комахами (у тому числі колорадським жуком), іноді дрібними хребетними – ящірками, жабами.

Линяння відбувається за загальною для куроподібних схемою. Дорослі линяють раз на рік, починаючи з другої половини літа.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів дуже багато. Це наземні ссавці, хижі і деякі інші птахи. Безліч захворювань, включаючи гельмінтозні, вірусні та інші хвороби: гістомоноз, кнемідоконтоз і різні нематодози.

Оцінка чисельності. Фазанів на Дніпропетровщині почали акліматизувати з 1959 року. У Самарське мисливське господарство Новомосковського району тоді було завезено 100 фазанів (Колесников, 1961, 1962, 1963; Колесников, Черниш, 1961; Колесников, Перец, 1963). У подальшому велику роль в акліматизації птахів відіграв Калинівський фазанарій (Солонянський район). Зараз розведенням і випуском в угіддя займаються більшість районів. Завдяки цьому фазан самостійно почав розмножуватися у природі. Для підтримання природної чисельності і проведення полювання щорічно випускають в угіддя кілька тисяч птахів. У цілому фазан в області став звичайним птахом зі щільністю 3 бали.

Причини зміни чисельності. Численність фазанів у наших умовах напряму залежить від ставлення до нього людини, особливо від зимової підгодівлі.

Заходи охорони. Охороняються птахи у заказниках державного значення «Богданівський», «Нікопольський».

Соціальне значення. Дуже цінний мисливський птах, який приносить велику користь сільському господарству, знищуючи шкідливих комах і, в першу чергу, колорадських жуків і клопа-черепашку, яких практично не їдять інші птахи. Крім того, має велике естетичне значення як окраса природи.

Функціональне значення. У місцях природного ареалу й акліматизації виконує значну роль у формуванні автотрофного блоку у польових, узлісних і агроценозних екосистемах.

ЖУРАВЕЛЬ СІРИЙ

Серій журавль

Grus grus Linnaeus, 1758

Crane

Ряд Журавлеподібні *Gruiformes*

Родина Журавлеві *Gruidae*

Рід Журавлі *Grus* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – журавель звичайний.

Таксономічна характеристика. Один із десяти видів роду. Один із двох видів роду у фауні України. Єдиний вид роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Grus grus grus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Червоної Книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 СИТЕС, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Великі птахи з дуже характерною будовою. Довжина тіла 1140–1130, крила 530–660, плесна 225–260, дзьоба 100–120, хвоста 190–230 мм. Розмах крила 2000–2300 мм. Вага 4000–7000 г.

Забарвлення. У дорослих птахів у цілому забарвлення сіре, з чорними кінцями крила. Голова і шия чорні, від очей по боках голови білі смуги, що переходять на задню частину шиї; на потилиці на голій шкірі червона пляма. Третьюрядні махові пера видовжені й утворюють подобу хвоста. Дзьоб буруватий, ноги чорні, райдужка ока червонувата. У молодих голова і шия рудувато-бурі, причому вся голова оперена, червона пляма на потилиці відсутня. Від степового журавля відрізняється більшим розміром, червоною плямою на потилиці і голосом.

Поширення – у помірній смузі Європи, Азії, Північній Африці. Зимують у Північній, Східній та Південній Азії. Східний сірий журавель, розповсюджений в Україні, поширений у Європі і Північній Африці. В Україні гніздиться у невеликій кількості в лісовій, лісостеповій, частково степовій зоні. Під час міграції трапляється на

Карта 90. Поширення журавля сірого

Дніпропетровщині (гніздиться тільки в одному місці – Самарському лісі) у більшості районів – Дніпропетровському, Новомиргородському, Павлоградському, Магдалинівському, Царичанському, Нікопольському, Покровському та деяких інших.

Місцеперебування. Лісові болота, малодоступні озера, заболочені території, лимани, солончакові тераси річок, а під час міграції – сільгоспугіддя.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний, частково зимуючий вид. На Дніпропетровщині – гніздовий, перелітний птах. На місця гніздування прилітає у березні, а відлітати починає з вересня. Під час міграції може утворювати великі зграї, а найчастіше не більше 50 особин. Журавлі летять високо, як удень, так і вночі, хоча в цілому ведуть денний спосіб життя. Перелітна зграя має форму клина. Політ відносно повільний. Журавлі дуже сторожкі птахи. Зграя виставляє на відпочинку або при живленні одного – двох вартових із старих птахів, які попереджають зграю про небезпеку. Цього правила дотримуються навіть окремі пари при небезпеці і чер-

гують позмінно. Голос дзвінкий – трубне курликання.

Розмноження. Журавлі – моногами. Після прильоту деякий час тримаються у зграйках. У цей час спостерігаються характерні шлюбні ігри – танки. Гнізда влаштовують серед озера, болота, але на сухому місці (на купині, купах очерету). Повна кладка з 1–3 буруватих або зеленкуватого-оливкових, з буруватогорудими плямами і крапками, яєць розміром 97,8 × 61,0 мм. У кінці квітня – на початку травня насиджує в основному самиця протягом 29–30 днів. Після вилуплення, як тільки пташенята обсохнуть, батьки відводять їх у найбільш спокійні місця. Молодь починає літати у віці 65–70 днів. Статевозрілими пташенята стають на 2–4-му році життя.

Живлення переважно рослинною їжею (зелені частини рослин, насіння злаків, ягоди), поїдають журавлі також комах, молосків, черв'яків, дрібних хребетних тварин (жаби, ящірки, гризуни, яйця птахів тощо).

Линяння. У дорослих птахів одне линяння на рік (повне післяшлюбне), яке починається після вилуплення пташенят у кінці червня – липні й закінчується у жовтні. Під час линяння птахи на деякий час втрачають здатність до польоту і перебувають у найбільш безпечних місцях.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів небагато, тому що птахи здатні захиститись від більшості наземних хижаків. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя і до 1950-х років сірий журавель на Дніпропетровщині був досить звичайним видом у долинах річок Самара, Оріль. Тільки у Самарському лісі його чисельність оцінювалась в 400–500 особин. Зараз це єдине місце гніздування цього виду в області і численність постійно знижується. Якщо у 1970–1990 роки гніздилося близько 20 пар при загальній чисельності до 150–200 осіб, то зараз залишилося не більше 15 гніздових пар із загальною чисельністю не більше 100 осіб. Під час міграцій на території області можна зустріти значні скупчення цього виду – до 300–400 особин.

Причини зміни чисельності. Зменшення гніздових територій, посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Необхідно організувати заповідну територію у Самарському лісі в межах Новомосковського і Павлоградського районів, де розташоване єдине місце гніздування журавля сірого у регіоні.

Соціальне значення. Господарського значення цей птах практично не має у зв'язку з низькою численністю. Має велике естетичне та культурне значення.

Функціональне значення. Виконує значну роль у формуванні продуктивності автотрофного блоку у болотних і вільшаних лісових екосистемах. Є важливою ланкою в екосистемних зв'язках.

ЖУРАВЕЛЬ СТЕПОВИЙ

Красавка

Anthropoides virgo Linnaeus, 1758

Demoiselle Crane

Ряд Журавлеподібні *Gruiformes*

Родина Журавлеві *Gruidae*

Рід Степові журавлі *Anthropoides* Vieillot, 1816

Інші назви: укр. – журавель-красунь, рос. – журавль-красавка, малый журавль, лат. – *Grus wigro*.

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду. Єдиний вид у фауні України і Дніпропетровської області.

Статус. Вид занесений до Червоної Книги України з категорією «зникаючий», до Додатка 2 CITES, Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Помітно менший за сірого журавля. Довжина тіла 760–1000, крила 425–540, плесна 170–200, дзьоба 63–72, хвоста 105–185 мм. Розмах крил 1650–1850 мм, вага 2000–3000 г.

Забарвлення. Загальне оперення сивувато-сіре. Голова, шия та кінці крил чорні, на волі чорні пера видовжені. По боках голови від очей характерні видовжені розсукані білі пучки пер. Третьюрядні пера видовжені, загострені, дугоподібно загнуті, накривають хвіст. Дзьоб оливковий, ноги чорні, райдужка ока червона. Молоді птахи трохи темніші і більш бурі. Від інших журавлів красавка відрізняється пучками білих пер по боках голови і меншими розмірами.

Поширення. Ареал охоплює степові та напівпустельні райони Європи (де майже зник) та Азії, де поширення має мозаїчний характер, численний у Монголії, а також у Північній Африці. Зимує у Північній Африці та Азії. В Україні трапляється на півдні і південному сході степової зони, мігрує скрізь. На Дніпропетровщині гніздиться у Васильківському (Дебальцевські лимани), можливий у Покровському та Межівському районах.

Місцеперебування. Степові ділянки, схили балок, сільгоспугіддя (багаторічні трави, зернові, бобові тощо), як правило, неподалік від різних водотоків, водойм.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України і області гніздовий перелітний птах. На місця гніздування прилітає у березні, відлітає у серпні – вересні. У польоті, як і всі журавлі, витягує ноги і шию майже в одну лінію. При перельотах журавлі летять «клином» і дуже високо. За звучанням голос красавки схожий на голос інших журавлів – «курликання», але більш високий і мелодійний, ніж у сірого журавля.

Розмноження. Птахи – моногами. Пари постійні. Зразу після прильоту відбуваються характерні танки, на котрі може збиратися значна кількість птахів. Ці «концерти» проходять більш активно й емоційно, ніж у сірих журавлів. Гнізда влаштовують на землі, часто це просто ямка, майже нічим не вимощена. Повна кладка з 1–3, найчастіше 2 оливково-бурих із плямами яєць розміром 71,1–94,0 × 47,4–56,0 мм у квітні – травні. Насиджують обидва птахи, але в основному самиця, протягом 28–30 днів. Пташенята встають на крило через 46–49 днів.

Живлення переважно рослинною їжею, молодими проростками трав, насінням злаків, рідше комахами (переважно жуками і клопами.)

Линяння. Вивчене недостатньо. У цілому відбувається так, як у сірого журавля.

Вороги, паразити, хвороби. Наземні хижі ссавці (хоча птахи активно і успішно захищають своє гніздо), великі хижі птахи. Паразити і хвороби не відомі.

Карта 91. Поширення журавля степового

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя красавка гніздилася майже по всій степовій зоні, зараз у дуже обмеженій кількості зустрічається у Криму, Донецькій, Запорізькій, Херсонській, деяких інших областях. У Дніпропетровській області завжди був нечисленним видом. Регулярно гніздиться у кількості 1–3 пар у Васильківському районі, у

2003 році знайдено одне гніздо у Межівському районі. Можливе гніздування у Pokrovському районі. Весною у цих місцях постійно спостерігаються зграї до 10–20, а іноді і більше птахів. Загальна кількість гніздових пар у цьому районі, очевидно, більша, ніж 2–4. Необхідне проведення більш детальних досліджень.

Причини зміни чисельності. Скорочення місць, придатних для гніздування, спричинене розорюванням цілинних ділянок, господарським освоєнням територій, посиленням фактора неспокою.

Заходи охорони. Охороняється в заказнику «Дебальцевські лимани».

Соціальне значення. Господарського значення практично не має у зв'язку з низькою чисельністю. Гарні, ефектні птахи, окраса наших степів.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

ПАСТУШОК

Пастушок

Rallus aquaticus Linnaeus, 1758

Water Rail

Ряд Пастушкоподібні *Ralliformes*

Родина Пастушкові *Rallidae*

Рід Пастушки *Rallus*, Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – пастух, пастушок водяний.

Таксономічна характеристика. Один із 23 видів роду. Єдиний вид роду у фауни України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Rallus aquaticus aquaticus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесено до Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Менший за водяну курочку. Довжина тіла 220–290, крила 97–141, плесна 36–45, дзьоба 35–43, хвоста 52–62,5 мм. Розмах крил – 380–450 мм. Вага 90–150 г.

Забарвлення. Дорослі птахи зверху темно-бурі із чорними повздовжніми плямами. Брови, щоки, передня частина шиї, груди до середини тіла синювато-сірі, боки і задня частина черева з білими і чорними поперечними смугами; підхвістя біле. Дзьоб досить довгий і трохи загнутий вниз, червоний з бурим кінцем. Ноги жовтуваті, райдужка ока червона. У молодих птахів синювато-сірий колір замінений на вохристий із дрібною темною смугастістю, райдужка ока світло-коричнева, дзьоб бурий. Від деркача і погоничів відрізняється довгим, злегка зігнутим донизу дзьобом.

Поширення. Ареал пастушка охоплює Середню і Південну Європу й Азію, Північну Африку. Зимує у південних районах. В Україні гніздиться на всій території, крім гірських районів. На Дніпропетровщині також гніздиться скрізь, де є придатні водно-болотні угіддя.

Місцеперебування. Різноманітні водойми із заростями надводної рослинності, від невеликих проток, озер, боліт до лиманів, водосховищ тощо. Пастушки можуть поселятися поблизу населених пунктів.

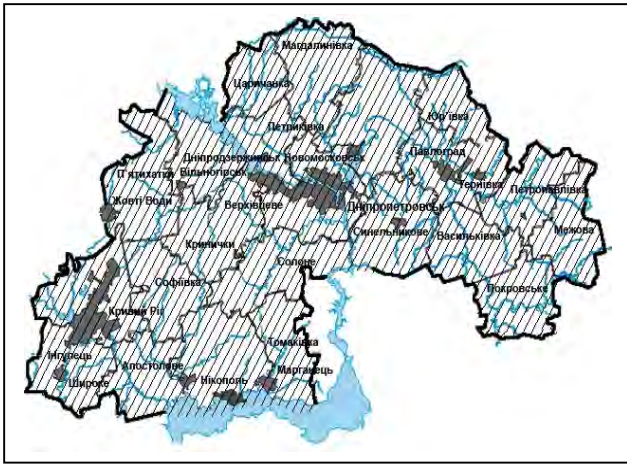
Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий перелітний, зимуючий птах, на Дніпропетровщині – гніздовий, перелітний. Весною з'являється у кінці березня – на початку квітня, відлітає починаючи із серпня і до кінця листопада. Птахи активні вночі і в сутінках. Мігрують вночі поодиноч, а весною парами. Пастушки швидко бігають, добре плавають, за необхідності можуть пірнати, але літають важко. Злітає птах у крайніх випадках, незграбно перелітає на кілька метрів, звисивши лапки, і знов ховається у заростях. Бігає зігнувшись, витягнувши вперед голову. Рухаючись, постійно посіпує підня-

тим догори хвостом. У шлюбний період птахи дуже крикливі. Їх голос – характерний різкий свист «уїть-уїть-уїть», який без перерв може продовжуватись кілька хвилин, або різке «тільк».

Розмноження. Статевозрілими стають на наступний рік. Гніздяться окремими парами. Гнізда із сухих стеблин і листків влаштовують на купинах або на заломках очерету серед заростей. Повна кладка із 7–10 (іноді більше) блідо-вохристих або сірувато-білих із червонувато-коричневими плямами яєць розміром 31,9–39,0 × 24,1–27,2 мм уже в травні. Насиджують самець і самка протягом 19–20 днів. Протягом літа у пастушків спостерігається два виводки. Пташенята стають дорослими через 7–8 тижнів.

Живлення комахами, павуками, молюсками та іншими безхребетними, рідше плодами і насінням болотних рослин.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне линяння починається зразу після періоду розмноження і закінчується перед відльотом. Часткове передшлюбне линяння у березні – травні.

Карта 92. Поширення пастушка

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є наземні ссавці (лисиці, єнотовидні собаки та інші) і деякі птахи (ворона сіра, сорока). Хворіють на еймеріоз (збудник – кокцидія *Eimeria necatrix*, *Eimeria maxima*) та на гельмінтози (збудники – трематоди: *Cyclocoelum mutabile* і *Notocotylus triseriulus*).

Оцінка чисельності. Чисельність пастушків на

території області завжди була і залишається, незважаючи на деяке зменшення, досить значною і оцінюється у 3 бали щільності. Це значною мірою пояснюється пластичністю виду до умов існування.

Причини зміни чисельності. Освоєння людиною водно-болотних угідь.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському заповіднику, у державних («Приорільський», «Булахівський лиман», «Солоний лиман») і місцевих заказниках («Заплави р. Самари», «Заплави р. Базавлук»).

Соціальне значення. Господарського значення практично не мають, хоча і є мисливськими птахами. Дуже «оживляють» водно-болотні угіддя як окраса природи.

Функціональне значення. Важливий функціональний елемент у продукційних процесах водно-болотних екосистем.

ПОГОНИЧ ЗВИЧАЙНИЙ

Погоньш

Porzana porzana Linnaeus, 1766

Spotted Crake

Ряд Пастушкоподібні *Ralliformes*

Родина Пастушкові *Rallidae*

Рід Погоничі *Porzana* Vieillot, 1816

Інші назви: укр. – погонич; рос. – обыкновенный погоньш; лат. – *Porzana marueta*.

Таксономічна характеристика. Один із 18 видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Схожий на деркача, але трохи менший. Довжина тіла 220–250, крила 108–120, плесна 32–37, дзьоба 19–22, хвоста 45–53 мм. Розмах крил 370–420 мм. Вага 80–130 г.

Забарвлення. Загальне забарвлення темне, зверху оливково-буре із світлими і темними плямами, знизу – блакитно-сіре з білими цятками, на боках тіла поперечні смужки. Підхвістя без поперечних смуг. Дзьоб червоний в основі і жовто-зелений на кінці. Ноги зеленкуваті, райдужка ока червонувата. Молоді більш руді, дзьоб бурий, райдужка ока коричнева. Від малого погонича і погонича-крихітки відрізняється підхвістям без смуг і розмірами. Від деркача відрізняється розміром, більш темним забарвленням і червоною основою дзьоба.

Поширення. У помірній і південній смугах Євразії на схід до Єнісею, у Малій і Східній Азії та Північній Африці. Зимує у Середній Азії, Закавказзі, Індії, Південно-Західній Європі, Африці. В Україні звичайні гніздові птахи всієї території, крім високогір'я. На Дніпропетровщині поширені скрізь, де є водно-болотні угіддя.

Місцеперебування. Зарослі водною рослинністю водойми практично всіх типів (річкові затоки, плавні, лимани, болота, озера, ставки тощо.)

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України в цілому й області у тому числі – гніздовий перелітний птах. Прилітає на місце гніздування у кінці березня – квітні. Відлітати починає з вересня і продовжує до листопада. Погоничі активні в основному вночі і в сутінках, рідко вдень. Під час міграцій летять вночі, як правило, поодинокими птахами, низько над землею (1–3 м). Птахи швидко бігають серед заростей, літають погано і повільно. На відміну від інших погоничів, уникають плавання, перелітаючи глибоку воду. Безпомилково відрізняються від інших шлюбним криком, який звучить як свист «фюїть». Свист повторюється багато разів і чути його у гарну погоду на 1–1,5 км.

Розмноження. Статевозрілими стають наступного року. Гніздяться окремими парами. Гнізда влаштовують на землі, купинах, серед заростей трави. Повна кладка з 8–15 глинясто-бурих або вохристо-бурих із темними плямами яєць розміром 29,1–

Карта 93. Поширення погонича звичайного

37,5 × 22,2–26,8 мм у травні. Насиджують обидва птахи протягом 18–21 дня. На крила молоді стають у віці 7–8 тижнів. У птахів, можливо, існують дві кладки.

Живлення в основному водними і прибережними безхребетними та їх личинками, рідше насінням і плодами болотних рослин.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік.

Повне післяшлюбне линяння восени між липнем і жовтнем і часткове передшлюбне – між груднем і квітнем. При повному линянні птахи на деякий час втрачають здатність до польоту.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів досить багато. Це як наземні ссавці, так і птахи. Значна кількість кладок гине під час сінокосів. Хворіють погоничі на еймеріоз (збудник – *Eimeria fulica*) і трематози (збудник – *Nocetylus triserialis*).

Оцінка чисельності. З досить великою пластичністю виду і нічним стилем життя його чисельність знижується значно повільніше, ніж у інших видів, і за цей період спостережень щільність погонича зменшилася всього на 1 бал: з 4 до 3.

Причини зміни чисельності. В основному це освоєння і трансформація водно-болотних угідь, посилення фактора неспокою, спалювання очерету та інші види господарської діяльності людини.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському заповіднику і заказниках, які мають водно-болотні угіддя («Приорільський», «Булахівський лиман», «Солоний лиман», «Балка Ворона», «Заплава р. Самари», «Заплава р. Базавлук» та ін.).

Соціальне значення. Малоцінні мисливські птахи.

Функціональне значення. Важливі елементи у регуляції чисельності гетеротрофних гідробіонтів у водно-болотних екосистемах.

ПОГОНИЧ МАЛИЙ

Малый погоныш

Porzana parva Scopoli, 1769

Little Crake

Ряд Пастушкоподібні *Ralliformes*

Родина Пастушкові *Rallidae*

Рід Погоничі *Porzana* Vieillot, 1816

Інші назви: укр. – курочка мала.

Таксономічна характеристика. Один із 18 видів роду. Один із трьох видів роду у фауни України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3) .

Морфологічні ознаки. Розміром із шпака, дещо менший за погонича звичайного. Довжина тіла 180–200, крила 94–110, плесна 28–31, дзьоба 16–19, хвоста 50–60 мм. Розмах крил 296–356 мм. Вага 400–600 г.

Забарвлення. Дорослі самці зверху бурі з чорними поздовжніми плямами на спині і плечах і з рисками на спині. Боки голови, горло і шия з боків і спереду, низ тіла синювато-сірі, підхвістя чорно-буре з білими смугами; дзьоб має на основі нижньої щелепи червону пляму, у цілому зеленкуватий.

Ноги зеленкуваті, райдужка ока червона. У самки синювато-сіре забарвлення замінене білуватим і вохристим кольором. Молоді подібні до самок. Від погонича-крихітки відрізняється червоною плямою на дзьобі і відсутністю різких смуг по боках тіла, від погонича звичайного – меншими розмірами і смугастим тілом.

Поширення. У помірній смузі і на півдні Європи в Західному Сибіру, Північній Африці, Малій Азії. Зимують птахи в Африці і Південно-Західній Азії. В Україні поширені скрізь, крім гірських районів. На Дніпропетровщині гніздяться скрізь, де є водно-болотні угіддя.

Місцеперебування. Зарослі надводною рослинністю різноманітні прісні водойми.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території України гніздовий перелітний птах. На місця гніздування прилітає у квітні, відлітає – у вересні – жовтні. У природі погонича малого можна побачити досить рідко, бо він весь час ховається у заростях. Зовнішнім виглядом і поведінкою птахи схожі на звичайних погоничів, але частіше за них плавають на чистоводді і пірнають. Літає погонич досить погано і неохоче. Самець навесні видає звуки, схожі на «вю-їт-кворр», а позивний – «кік-кік-кік-кік», який часто повторюється. Подібні звуки важко сплутати зі звуками інших птахів. Найбільш активні погоничі малі в сутін-

ках і вночі. Міграційні перельоти здійснюють уночі, поодиночі.

Розмноження. Статевозрілими стають наступного року. Гніздяться окремими парами. Гнізда влаштовують у заростях надводної рослинності, на купині або на заломах над водою. Повна кладка 6–9 жовтуватих або глинясто-сірих, з рудуватими плямами, яєць розміром 28,0–33,5 × 19,0–23,6 мм у травні – на початку червня. Насиджують самець і самка протягом 21–22 днів. Виводки розпадаються дуже рано. Як правило, у птахів за сезон розмноження спостерігається дві кладки.

Живлення водними та прибережними безхребетними – комахами, молюсками, черв'яками тощо, а також насінням і зеленими частинами водних рослин. Є свідчення, що у пошуках їжі малий погонич може досить часто пірнати.

Карта 94. Поширення погонича малого

линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння починається у кінці насиджування з липня і закінчується у вересні. Під час цього линяння птахи за короткий час втрачають махове пір'я і не здатні літати. Часткове передшлюбне линяння відбувається під час зимівлі.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів досить багато, починаючи з наземних ссавців (лисиці, єнотовидні собаки, пацюки та ін.) і закінчуючи птахами (сірі ворони та ін.). Із паразитів виявлені гельмінти – трематоди (*Cyclocoelum mutabile*).

Оцінка чисельності. Численність малого погонича за період спостережень змінилась незначно і його щільність зменшилась на 1 бал: з 3 до 2.

Причини зміни чисельності. Такі ж, як і попереднього виду. Це освоєння і трансформація водно-болотних угідь, посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Охороняється на заповідно-охоронних територіях із водно-болотними угіддями.

Соціальне значення. Малоцінний мисливський птах, який використовується як об'єкт аматорського полювання.

Функціональне значення. Функціональний елемент продукційного процесу у водно-болотних угіддях.

ПОГОНИЧ-КРИХІТКА

Погоньш-крошка

Porzana pusilla Pallas, 1776

Baillon`s Crake

Ряд Пастушкоподібні *Ralliformes*

Родина Пастушкові *Rallidae*

Рід Погоничі *Porzana* Vieillot, 1816

Інші назви: укр. – курочка-крихітка, погонич малюсінький; рос. – курочка-крошка.

Таксономічна характеристика. Один із 18 видів роду. Один із трьох видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Porzana pusilla intermedia* (Herm.)

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції, регіонального Червоного списку (категорія 4).

Морфологічні ознаки. Найменший представник пастушкових у фауні України. Довжина тіла 170–192, крила 84–98, плесна 25–30, дзьоба 14–17, хвоста 40–47 мм. Розмах крил 285–292 мм. Вага близько 40–50 г.

Забарвлення. Крихітка дуже схожа на малого погонича, але менша від нього. На череві, боках і підхвісті чіткі темно-сірі та білі смуги. Дзьоб зеленкуватий, ноги жовтуваті, райдужка ока червонувата. Молоді птахи знизу білуваті з поперечними смугами, воло вохристо-буре, райдужка зеленкувата. Від малого погонича відрізняється зеленуватою основою дзьоба, чіткими смугами по боках тіла, жовтуватими ногами.

Поширення. У помірній і південній смузі Європи й Азії, Африці, Австралії, Новій Зеландії, Тасманії. Зимують крихітки у Закавказзі, Малій і Південній Азії, Африці. В Україні це досить рідкісний, нечисленний птах. На Дніпропетровщині до 1950–1960-х років птах гніздився у присамарських та приорільських водоймах. В останні десятиріччя траплявся у Павлоградському, Новомосковському, Царичанському, Магдалинівському районах.

Місцеперебування. Прісноводні, рідше солонуваті, водойми різних типів і розмірів, зарості осікнягу, очерету, осоки, біля відкритих плес.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні рідкісні гніздові, перелітні птахи. На Дніпропетровщині до 1950–1970-х років гніздовий птах. В останні десятиріччя гніздування не реєструвалося. Весною трапляється у квітні, відлітає у вересні. Звички і поведінка такі ж, як і у малого погонича, але плаває менш охоче. Літає важко, повільно і низько. Пролетівши незначну відстань, птах поспішає заховатись у заростях. Крихітки активні вночі й у сутінках. При міграціях летять вночі поодиноці. Голос – негучний своєрідний свист.

Розмноження. Статевозрілими стають наступного року. Гніздяться окремими парами. Гнізда влаштовують на землі, купинах, у заростях, але, як правило, поблизу чистої води. Повна кладка з 6–9 глинястих або жовтувато-сірих із темно-рудими плямами яєць розміром 27,0–29,5 × 19,1–21,5 мм у травні. Насиджують

обидва птахи протягом 21 дня. Як і попередній вид, за літо розмножуються двічі. **Живлення** – дрібними водними безхребетними тваринами, рідше насінням і зеленими частинами водних рослин.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння, коли одночасно випадають махові пера і птахи втрачають здатність до польоту. Часткове передшлюбне линяння відбувається під час зимівлі.

Вороги, паразити, хвороби. Кількість природних ворогів досить велика – від наземних ссавців до багатьох птахів. Паразити і хвороби не відомі.

Карта 95. Поширення погонича-крихітки

Оцінка чисельності.

Чисельність погонича-крихітки ніколи не була на Дніпропетровщині значною, але і вона поступово знижується: із малої щільності у першій половині ХХ сторіччя стала рідкісною – з оцінкою всього в 1 бал.

Причини зміни чисельності.

Загальні для цієї групи птахів. Це – освоєння і деградація

водно-болотних угідь, посилення фактора неспокою. Негативним чинником є випас худоби у прибережній зоні, через що зменшується значна кількість гнізд.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському заповіднику і у заказниках державного значення «Приорільський», «Солоний лиман».

Соціальне значення. Господарського значення практично не мають, але як рідкісні, зникаючі птахи потребують всілякої охорони.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ДЕРКАЧ

Коростель

Crex crex Linnaeus, 1758

Corncrake

Ряд Пастушкоподібні *Ralliformes*

Родина Пастушкові *Rallidae*

Рід Деркачі *Crex* Bechstein, 1803

Інші назви: лат. – *Crex pratensis*.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду у фауні світу, України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як такий, якому загрожує знищення (NT), до Європейського Червоного списку, до Додатка 2 Бернської конвенції, регіонального Червоного списку (категорія 2).

Морфологічні ознаки. Розміром трохи більший за шпака. Довжина тіла 240–360, крила 128,0–145,0, дзьоба 17–23, плесна 36–42, хвоста 50–60 мм. Розмах крил 420–490. Вага 120–200 г.

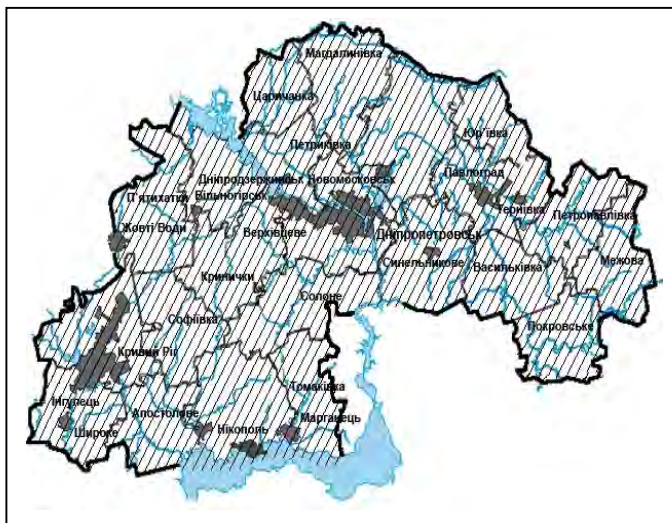
Забарвлення. У цілому забарвлення дорослих птахів бурувате або сірувато-руде з плямами, поздовжніми плямами на спині і неясними поперечними смугами по боках тіла. Горло білувате, крила іржасто-руді, дзьоб і ноги світло-бурі. Райдужка ока коричнева. Молоді схожі на дорослих, але строкатість і смуги на боках тіла контрастні, сірий колір у оперенні майже непомітний. Від погоничів деркачі відрізняються більшими розмірами та іржасто-рудими крилами, від пастушка-коротким дзьобом та іржасто-рудими крилами.

Поширення. Поширені у помірній і північній смузі Євразії на схід до Лени і Туви. Зимують в Африці і на Аравійському півострові. В Україні птах гніздиться на всій території, крім високогір'я. Період міграцій спостерігається скрізь. На Дніпропетровщині трапляється скрізь, де є відповідні природні умови.

Місцеперебування. Луки, сінокоси, долини річок. Віддають перевагу біотопам із чагарниками. Можуть поселятись у береговій зоні річок, лісових порубках, культурних полях (багаторічні трави, суданка, люцерна, деякі злакові тощо).

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території Укра-

їни гніздовий перелітний птах. На місяця гніздування прилітає у квітні. Відлітати починає з кінця серпня і до жовтня – вересня. Активні переважно вночі. Бігає деркач дуже швидко, часто змінюючи напрям. У природі деркача можна побачити рідко, птах дуже обережний і майже не потрапляє на очі. Літуні погані. Злітають птахи важко, летять повільно, мляво махаючи крилами, довгі

Карта 96. Поширення деркача

ноги при цьому звисають. Птахи завжди відлітають на коротку відстань, спішають опуститися у траву і рятуватися втечею. Звуки, які вони видають, нагадують скрип сухого дерева і звучать найчастіше як «крекс-крекс-крекс», або «чик-чик-чик». Як правило, деркачів можна чути вночі або у вранішніх і вечірніх сутінках,

рідше вдень. У відкритій місцевості крик деркача чути більше ніж за 1 км. При міграціях летять низько. Піднімаються на крило у вечірніх сутінках і летять вночі поодиноці або парами, незадовго до сходу сонця зупиняються на відпочинок.

Розмноження. Статевозрілими стають наступного року. Гніздяться завжди окремими парами. Гнізда влаштовують у ямці на землі серед заростей трави або у кущах. Повна кладка із 7–12 (найчастіше 9–10) плямистих глинясто-вохристих або зеленувато-білих яєць розміром 34,0–41,6 × 24,1–29,6 мм у травні. Насиджує, вірогідно, лише самиця протягом 16–18 днів. Молодь залишає гніздо у 3–6 днів, після чого йде за самицею.

Живлення деркачів – дрібними безхребетними тваринами, переважно комахами. У кінці літа і весни – насінням рослин.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне линяння починається після закінчення розмноження в серпні – вересні, при цьому деякий час птахи не здатні літати. Закінчується у кінці серпня – вересні.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів досить багато. Це і наземні хижі ссавці, пацюки, і деякі птахи. Значна кількість кладок гине під час сінокосів. Паразити і хвороби у регіоні не вивчалися.

Оцінка чисельності. На початку сторіччя і до 1950-х років деркачі були звичайними птахами на більшості території зі щільністю в 4 бали. Незважаючи на досить велику гніздову пластичність і репродуктивні можливості, численність постійно зменшувалась і зараз птах став досить рідкісним видом зі щільністю 2 бали.

Причини зміни чисельності. Зменшення придатних для гніздування територій унаслідок їх господарського освоєння. Посилення фактора неспокою, застосування широкозахватних сільськогосподарських машин, коли птахи з їх схильністю до затаювання гинуть під ножами або колесами.

Заходи охорони. Охороняється у ряді заказників, які мають долини річок («Приорільській» та інші).

Соціальне значення. Цінний об'єкт спортивного полювання.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

КУРОЧКА ВОДЯНА

Камышиница

Gallinula chloropus Linnaeus, 1758

Moorhen

Ряд Пастушкоподібні *Ralliformes*

Родина Пастушкові *Rallidae*

Рід Курочки *Gallinula* Brisson, 1760.

Таксономічна характеристика. Один із 12 видів роду. Єдиний вид роду у фауні

України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Gallinula chloropus chloropus*, Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром із голуба. Довжина тіла 320–350, крила 153–188, плесна 51–54, дзьоба разом із бляшкою 34–44, хвоста 78–84 мм. Розмах крил 500–560 мм. Вага 200–450 г.

Забарвлення. У дорослих птахів забарвлення темнее, майже чорне на голові, шиї і грудях; на спині і крилах чорно-бурувате. Підхвістя біле з чорним центром. По боках тулуба біла поздовжня смуга. На лобі червона шкіряна бляшка. Хвіст чорний, дзьоб червоний, на кінці жовтий. Ноги жовтувато-зелені, основа гомілки червона. Райдужка ока темно-червона. Молоді птахи світло-бурі, дзьоб сірувато-жовтий, шкіряна бляшка бура і невелика. Дорослі у післяшлюбному вбранні мають більш тьмяний червоний колір, шкіряна бляшка і дзьоб бурувато-червоні. Від лиски відрізняється меншими розмірами, білим підхвістям, піднятим догори при плаванні хвостом.

Поширення. Майже по всій земній кулі, крім Австралії, у північних і антарктичних високих широтах. Зимують курочки водяні у Південній Європі, Азії, Африці. В Україні гніздяться на всій території, крім гірських районів.

Місцелеребування. Зарослі очеретом, осікнягом, осокою й іншими рослинами береги озер, ставків, лиманів, річок, водосховищ.

Біологічні особливості.

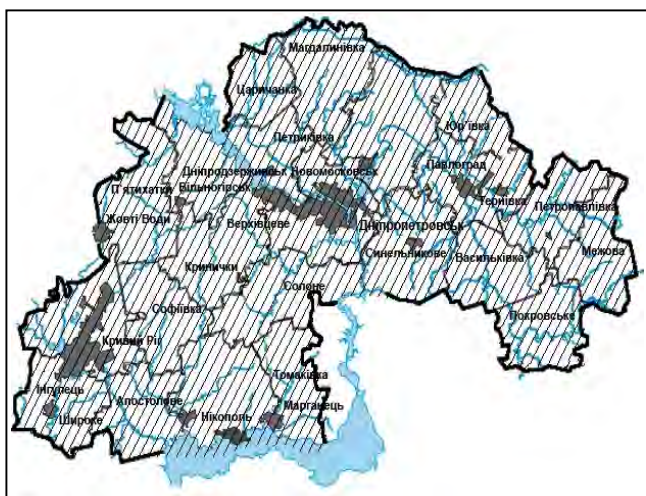
Характер перебування.

Активність. Водяна

курочка на території України – гніздовий, перелітний, зимуючий вид, на Дніпропетровщині – гніздовий, перелітний (іноді залишається на зимівлю) вид.

На місцях гніздування з'являється у квітні, відлітає у вересні – жовтні. Птахи добре плавають і пірнають, швидко бігають по водних рослинах. При небезпеці спішно плывуть або біжать по воді, допомагаючи крилами, і ховаються у заростях. На крило підіймаються лише в крайньому випадку, але літають непогано. Під час перебування на землі птах часто посмикує хвостом, що є характерною ознакою виду. Найбільш активний вранці, ввечері та вдень. Під час міграції курочки летять вночі поодиноці, а весною – парами. Голос водяної курочки дуже характерний. Його можна передати як гучне «крруук» або «кек-кек-кек».

Розмноження. Статевозрілими стають наступного року. Гніздяться окремими парами. Гнізда із сухих стеблин і листя влаштовують над самою водою на очереті або гілках чагарників, пеньках, купинах, але, як правило, серед води. Повна клад-

Карта 97. Поширення курочки водяної

ка з 6–10, іноді 12 вохристо-рудуватих з іржаво-рудими крапками яєць розміром 40,9–45,0 × 28,9–32,0 мм у травні. Насиджують обидва птахи протягом 20–22 днів. Пташенята підіймаються на крило у віці 7 тижнів. За літо водяні курочки дають два виводки.

Живлення в основному тваринними об'єктами (водяні і наземні комахи, їх личинки, інші безхребетні), рідше рослинними (насіння і зелені частини водних рослин) і т. п.

Линяння. Дорослі птахи линяють раз на рік. Повне післяшлюбне линяння починається у кінці сезону розмноження і продовжується до жовтня. У зв'язку з одночасним випадінням махових пер птахи на деякий час втрачають здатність до польоту.

Вороги, паразити, хвороби. Природні вороги такі ж як і у більшості пастушкових – наземні хижаки, деякі птахи, що руйнують кладки, поїдають пташенят і дорослих птахів. Зафіксовані захворювання на кокцидоз (еймеріоз) – збудник *Eimeria fusca* і на трематоз (збудник – *Cyclocoelum mutalieu*). У незначній кількості трапляються пухойди (*Trinoton querquedulae*).

Оцінка чисельності. На Дніпропетровщині курочка водяна протягом усього періоду спостереження була і залишається досить численним птахом, щільність якого за весь час знизилась всього на 1 бал: з 4 до 3.

Причини зміни чисельності. Загальні для птахів водно-болотного комплексу: освоєння і трансформація самих угідь і посилення в них фактора неспокою.

Заходи охорони. Охороняється на багатьох заповідно-охоронних територіях і у мисливських господарствах області.

Соціальне значення. Мисливський птах. Часто використовується як об'єкт спортивного полювання. Є прикрасою наших водойм.

Функціональне значення. Важливий функціональний елемент у формуванні первинної і вторинної продуктивності водно-болотних екосистем.

ЛИСКА

Лысуха

Fulica atra Linnaeus, 1758

Coot

Ряд Пастушкоподібні *Ralliformes*

Родина Пастушкові *Rallidae*

Рід Лиски *Fulica* Linnaeus, 1758.

Таксономічна характеристика. Один із дев'яти видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Fulica atra atra*, Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Завбільшки з качку. Довжина тіла 360–450, крила 190–235, плесна 53–65, дзьоба без бляшки 33–38, хвоста 54–63 мм. Розмах крил 670–800 мм.

Вага 600–1200 г. Пальці з широкими хвилястими листкоподібними оторочками.

Забарвлення матово-чорне зі слабким попелястим відтінком. Низ із сіруватим відтінком. Дзьоб і лобова бляшка білі (звідки і назва), ноги сірі, райдужка ока яскраво-червона. У молодих птахів горло і передня частина шиї білуваті, низ сірий, лобна бляшка невелика і темно-бура, дзьоб світло-бурий. Від інших пастушків відрізняється добре помітною білою бляшкою на лобі, характерним силуетом.

Поширення. У помірній і південній смугах Європи й Азії, Північній Африці, Австралії, Тасманії. Зимують на півдні Європи, в Африці та Південній Азії. В Україні гніздяться практично скрізь, крім Карпат. Зимують на півдні на морських узбережжях, рідше на інших водоймах. На Дніпропетровщині лиска поширена скрізь, де є відповідні водноболотні угіддя. У невеликій кількості зимує на водосховищах, відстійниках, інших незамерзаючих водоймах.

Місцеперебування.

Різноманітні водойми із заростями надводних рослин і наявністю плес. Найбільша кількість лисок буває в плавнях річок, на великих озерах, лиманах, у малих водосховищах і затоках великих водосховищ.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний, зимуючий вид. На Дніпропетровщині – гніздовий, перелітний, у незначній кількості часто залишається на зимівлю. На місця гніздування птахи прилітають у березні, відлітають у жовтні. Зимують на морських узбережжях, незамерзаючих водоймах (стічні води, відстійники тощо). Під час міграцій можуть утворювати значні скупчення. З водою пов'язана більшість усіх пастушкових. На сушу лиска виходить рідко. При небезпеці кидається у воду і ховається у заростях. Добре плаває і пірнає. При плаванні постійно похитує головою. Злітає важко, з розбігу. Політ досить швидкий, в основному прямолінійний. Найбільш активні птахи на світанку і вдень, за винятком часу міграцій, коли вони летять лише вночі. Звуки – різке «кева» і двоскладові поклики на зразок «кт-коук».

Розмноження. Статевозрілими лиски стають наступного року. Гніздяться окремими парами. Пари постійні. Гнізда влаштовують серед заростей, на заломках очерету, на купинах, поблизу чистої води. Здатні будувати домівки на воді, нарощуючи їх до певної висоти і на кущах на висоті десь 0,5–1 м. Завдяки цьому вони здатні освоювати території, на яких не можуть гніздитись качки, а врахову-

Карта 98. Основні райони зустрічей лиска

ючи те, що лиски поводяться біля гнізда досить агресивно, чисельність їх досить значна, на відміну від річкових качок, кількість яких постійно зменшується. Повна кладка із 7–15 сірувато-вохристих із темними крапками яєць розміром 47,9–59,7 × 33,5–40,6 мм у травні. Насиджують обидва птахи протягом 22–24 днів.

Живлення зеленими частинами і насінням різних водних рослин, комахами та іншими безхребетними.

Линяння. Дорослі птахи линяють один раз на рік. Повне линяння починається у червні – липні (птахи на деякий час втрачають здатність до польоту) і закінчується у вересні – жовтні.

Вороги, паразити, хвороби. Значна кількість гнізд гине від наземних хижаків і птахів, особливо сірих ворон, мартинів та їхніх пташенят, лунів, деяких інших пернатих. Хворіють на кокцидоз (збудник – *Eimeria fulica*), пташиний грип (H5N1) і на трематоз (*Notocotylus triserialis*).

Оцінка чисельності. Чисельність лисок менше, ніж у качок, залежить від господарської діяльності людини, у зв'язку з їх пластичністю до місць гніздування, здатністю заселяти більшість водно-болотних угідь незалежно від стану їх освоєння. Завдяки цьому кількість лисок не тільки не зменшилася за період спостережень, а навіть збільшилась, і сучасний її стан оцінюється щільністю у 5 балів.

Причини зміни чисельності. Створення водосховищ, рибних господарств, промислових відстійників, інших типів водойм.

Заходи охорони. Охороняється на заповідно-охоронних територіях із наявними водно-болотними угіддями і у багатьох мисливських господарствах.

Соціальне значення. Цінний мисливський птах. Один з найбільш масових і доступних об'єктів спортивного полювання.

Функціональне значення. Важливий об'єкт біотичного регулювання гідробіотів і продукційного процесу у водно-болотних біогеоценозах.

ДРОХВА

Дрофа

Otis tarda, Linnaeus, 1758

Great Bustard

Ряд Дрохвоподібні *Otidiformes*

Родина Дрохвові *Otididae*

Рід Дрохви *Otis* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – дрофа, дрохва звичайна, дудак.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду в Україні і Дніпропетровської області,

представлений підвидом *Otis tarda tarda*, Linnaeus, 1758.

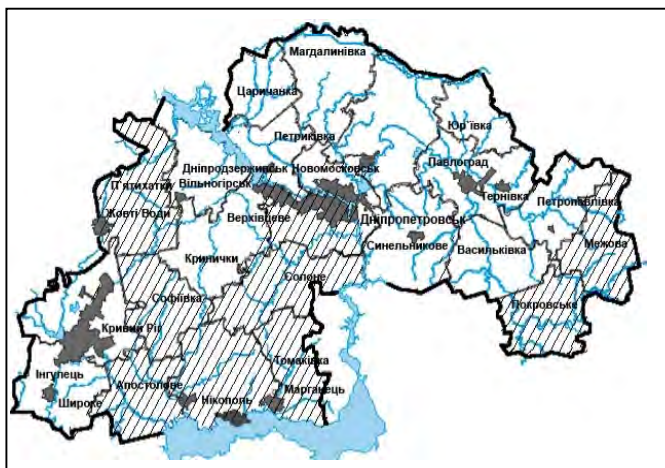
Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як вразливий (VU), Європейського Червоного списку, Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 1 СІТЕС, Додатка 1 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Дуже великий, розміром з індику, птах. Довжина тіла 750–

1050, крила самця 570–650, самки 450–550, плесна 117–156, дзьоба 45–53, хвоста 200–265 мм. Розмах крил 1900–2600 мм. Вага самців 6500–17000 (іноді до 21600), самок 3000–5500 г.

Забарвлення. У птахів добре виявлений статевий диморфізм. У дорослих птахів голова і шия сірі, спина руда з поперечними чорними смужками, черево білувате, крила білі з чорними кінцями. У самців у шлюбному вбранні є пучки видовжених пер – вуса. Хвіст рідкий з чорними смугами, дзьоб темно-сірий, ноги бурі, рай-дужка ока коричнева. У міжшлюбному оперенні вуса у самців відсутні. Самка схожа на самця у міжшлюбному вбранні, значно менша. Молоді подібні до самок. Від інших видів дрохва відрізняється великими розмірами.

Поширення. Ареал охоплював раніше степову зону Європи і Північну Африку. Тепер у межах колишнього суцільного ареалу птах гніздиться окремими острівцями. В Україні дрохва раніше була поширена скрізь, зараз у невеликій кількості гніздиться у степовій і лісостеповій зонах, а також на Поліссі. На Дніпропетровщині птах теж раніше був поширений скрізь, а зараз деяке уявлення про гніздування його тут можуть дати далеко не повні дані; за останні десятиріччя нами були зафіксовані зустрічі у гніздовий період: 1983 – Дніпропетровський, Царичанський, Солонянський, 1990 – 1991 рр. – Нікопольський, 1995 – Дніпропетровський,

Карта 99. Основні райони гніздування дрохви

1996 – П'ятихатський, Софіївський, 1997 – на межі Томаківського, Нікопольського, Солонянського, 1999 – Апостолівський, Софіївський, Межівський райони. Чотири дрохви було зафіксовано у грудні 2007 року у Межівському районі, п'ять – у Покровському. В тому ж таки районі в кінці лютого – на початку березня було знайдено п'ять розкиданих яєць дрохви, ділянка, на якій знайшли яйця, була випалена. Були випадки вбивства дітьми пташенят дрохви поблизу Дніпродзержинська. Крім того, постійно гніздилося до 2007 року 1–2 пари у Покровському районі.

Місцеперебування. Відкриті ділянки степу, цілина, перелogi, чорний пар, схили балок, посіви багаторічних трав, інших сільськогосподарських культур.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України дрохва вважається осілим, кочовим, перелітним птахом. На місцях гніздування з'являється у березні. На Дніпропетровщині це гніздовий, перелітний і частково зимуючий птах. Практично постійні зимівлі спостерігаються у Покровському,

рідше Васильківському району. Іноді птахи трапляються взимку і в інших районах. Із землі дрохва злітає важко, після розбігу, але, піднявшись летить швидко, змахуючи крилами і витягнувши шию. Мовчазний і дуже обережний птах. Тримається невеликими зграйками або поодинокими парами й особинами. Під час перельоту птахи летять низько на висоті 50–100 м. На зимівлі можуть створювати скупчення по декілька сотень особин.

Розмноження. Статевозрілими самки стають у 2–3-річному віці, самці трохи пізніше. Відзначаються гніздовим консерватизмом. Під час шлюбного періоду характерні дуже своєрідні групові (або поодинокі) «танці» самців, що нагадують шлюбні ігри індиків. Гніздо – просто ямка на землі, практично майже не вимощена. Повна кладка із 2, рідше з 3 глинястого або зеленуватого кольору з бурими і сірими плямами яєць розміром 76,9–86,6 × 55,0–61,0 мм уже в травні. Насиджує протягом 27–29 днів і водить пташенят тільки самка. Пташенята починають літати у 30–35-денному віці.

Живлення. Протягом теплого періоду року дрохви живляться майже тільки комахами (особливо жуками і сарановими). Крім того їдять ящірок, мишоподібних гризунів, пташенят. Восени та зимою живляться переважно насінням диких і культурних рослин, листям, квітками тощо.

Линяння. Повне линяння у дорослих птахів починається в липні і закінчується пізно восени або взимку. Відбувається воно повільно, тому птахи ніколи не втрачають здатності до польоту. Весною відбувається часткове передшлюбне линяння.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є деякі хижі ссавці, бродячі собаки, хижі птахи, ворони. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя дрохва була звичайним птахом більшості районів. Такий стан більш-менш зберігався до 1950-х років, коли ще можна було зустрічати табунці дрохв до 30–50 голів. Особливо помітне зниження чисельності після 1950–1960-х років, коли цей птах став дуже рідкісним видом, а його сучасна гніздова чисельність вимірюється в кращому випадку кількома парами. Під час міграції та зимівлі на території області перебуває близько 30–50, іноді трохи більше особин.

Причини зміни чисельності. Розорювання, господарське освоєння територій, посилення фактора непокою, загибель під час сільськогосподарських робіт. Знищення людиною, загибель від несприятливих умов. Особливо небезпечні для птахів ожеледиці, коли вони обмерзають і втрачають здатність до польоту, а також затяжний прохолодний і дощовий період.

Заходи охорони. Необхідно створити заказник у степових ділянках Покровського району, де найчастіше зустрічаються на гніздуванні дрохви.

Соціальне значення. Дуже цінний мисливський птах. Поряд із великими розмірами мають високоякісне м'ясо. У зв'язку з низькою чисельністю полювання на них заборонене. Крім того дрохви дуже корисні птахи, тому що знищують велику кількість шкідників сільського господарства (тільки у волі одного птаха знаходили близько тисячі жуків-кузьок) і, нарешті, дрохва – дуже гарний і величний птах – окраса наших степових просторів.

Функціональне значення. Є одним із найважливіших елементів, які беруть участь створенні захисного блоку з розвитку автотрофного компонента степових екосистем.

ХОХІТВА

Стрепет

Tetrax tetrax Linnaeus, 1758

Little Bustard

Ряд Дрохвоподібні *Otidiformes*

Родина Дрохвові *Otididae*

Рід Хохітви *Tetrax* T. Forster, 1817

Інші назви: укр. – стрепетка, стрепет; лат. – *Otis tetrax* L.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду в Україні і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Tetrax tetrax orientalis* (Hast.).

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як такий, що перебуває біля загрозового стану низького ризику вимирання (NT), до Європейського Червоного списку, Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 1 СІТЕС, Додатка 1 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Птахи середнього розміру, завбільшки з невелику курку. Довжина тіла 400–450, крила 240–280, дзьоба 25–40, плесна 55–70, хвоста 100–125 мм. Розмах крил 1050–1150 мм. Вага 600–900 г.

Забарвлення. У птахів добре виявлений диморфізм у розмірах і забарвленні. Самці у весняному періоді мають строкате забарвлення: верх тіла сірувато-вохристий, з темними поперечними смужками і плямами, низ білий, шия чорна з двома білими вузькими «нашийниками». Крило з великим білим дзеркалом і темним кінцем. Стернові пера білі з чорними смугами і плямами. Дзьоб і ноги бурувато-сірі, райдужка ока жовтогаряча. У самок боки голови, горло, шия і лоб сірувато-вохристі з бурими рисками. Самці в позашлюбний період і молоді схожі на самок. Від інших дрохв відрізняються меншими розмірами (найменша з дрохв), характерним забарвленням шиї (у самців).

Поширення. В степовій, подекуди у лісовій смузі Європи, Західній та Центральній Азії на схід до Східного Туркестану та Афганістану, в Південно-Західній Африці. В Україні раніше були розповсюджені по всій степовій і частково лісостеповій зоні. Зараз гніздяться на Керченському півострові та в деяких інших місцях. На Дніпропетровщині (Вальх, 1911) відмічав хохітву як періодично гніздовий вид. За останні десятиріччя відомі їх знаходження у таких районах: один птах здобутий мисливцями у 1967 році у Дніпропетровському районі; у 1979 р. (2 вересня) здобутий у Павлоградському районі один птах із чотирьох; у 1983 році було знайдено гніздо з п'яти яєць у Дніпропетровському районі (с. Обухівка); у 1994 році траплявся один самець у Дніпропетровському, весною 1996 року – ре-

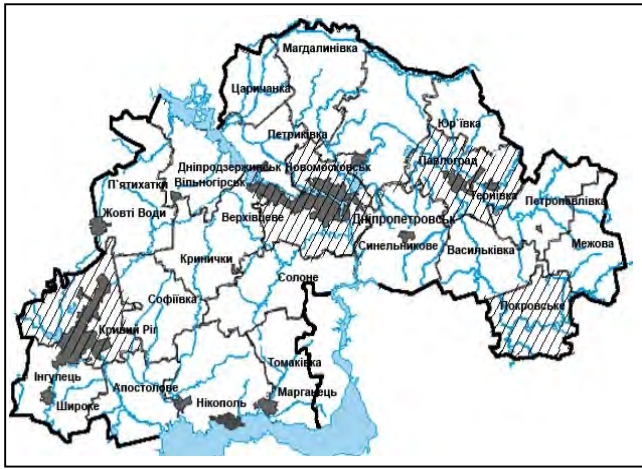
еструвалась пара у Криворізькому і, нарешті, один птах відмічався у травні 2001 року у Покровському районі.

Наведені дані не виключають можливості гніздування цього виду. На території області ще збереглися місця, придатні для гніздування хохітви.

Місцеперебування. Цілинні ділянки степу, схили балок, луки, солончакові степи, сухі луки.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України осілий, кочовий, перелітний, зимуючий птах. На Дніпропетровщині характер перебування до кінця не визначений. Можливо, гніздовий, перелітний. Прилітають на початку квітня, відлітають починаючи з вересня і продовжують у жовтні – листопаді.

В цілому хохітва веде денне життя, але під час перельотів активна і вдень, і вночі. Птахи швидко бігають, добре літають, обережні. При небезпеці переважно зачаюються. Злітають шумно, політ швидкий з частими помахами крил. У період розмноження тримаються окремими парами. Ранньої весни, восени і взимку – зграйками. Можуть створювати і значні зграї. Взагалі мовчазний птах, зрідка видає звуки «пуль-пуль-пуль». Під час парування самці іноді тихо «тріщать».

Карта 100. Поширення хохітви

Взагалі мовчазний птах, зрідка видає звуки «пуль-пуль-пуль». Під час парування самці іноді тихо «тріщать».

Розмноження. На місця гніздування прилітають у квітні. Залежно від співвідношення самців і самок можуть бути як моногамами, так і полігамами. В місцях, де птахів мало, самці танцюють поодинокі. Гніздяться в основному окремими парами. Гніздо – ямка, добре схована серед трави. Повна кладка з 3–4, іноді більше, зеленуватих або рудуватих плямистих яєць розміром 47,0–58,2 × 37,2–39,4 мм у травні. Насиджує лише самка, протягом 20–21 дня. У вихованні пташенят беруть участь обидва птахи.

Живлення комахами й іншими безхребетними, а також зеленими частинами і насінням рослин.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне линяння відбувається восени між липнем і жовтнем, часткове передшлюбне – між березнем і травнем.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є наземні хижі ссавці, ворони, хижі птахи. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. В кінці XIX сторіччя хохітва на Дніпропетровщині була звичайним птахом, але вже на початку XX сторіччя гніздилася спорадично і з

1950-х років стала дуже рідкісним видом з оцінкою щільності в 1 бал.

Причини зміни чисельності. Трансформація ландшафтів унаслідок господарської діяльності. Розорювання цілинних степів, посилення факторів неспокою, знищення людиною.

Заходи охорони. Не впроваджувалися, окрім визначення охоронного статусу.

Соціальне значення. Цінний мисливський птах, але господарського значення у зв'язку з низькою чисельністю не має. Естетичне значення – як окраса природи степів.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ЛЕЖЕНЬ

Авдотка

Burhinus oediconemus Linnaeus, 1758

Stone Curlew

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes (Limicolae)*

Родина Лежневі* *Burhinidae*

Рід Лежні *Burhinus* Illiger, 1811

Інші назви: укр. – скрипун, бугровий кулик.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Єдиний вид у фауни України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «неоцінений», Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Розміром із голуба, з великою головою, великими очима, коротким дзьобом і трипалими ногами. Довжина тіла 400–440, крила 230–247, плесна 70–85, дзьоба 37–43, хвоста 120–152 мм. Розмах крил 810–870 мм. Вага до 500 г.

Забарвлення. Дорослі птахи зверху пісочно-вохристі з темними позовжніми плямами, брови білі, низ тіла білувато-вохристий з темними рисками. На крилі біла смужка, а у польоті дві. Хвостові пера з темними поперечними смужками. Махові зверху чорно-бурі, спід крила білий. Дзьоб жовтий з темним кінцем, ноги оливково-жовті, райдужка ока жовта. Молоді схожі на дорослих. Від інших птахів добре відрізняються забарвленням і великими жовтими очима, а також характерними відбитками слідів на ґрунті.

Поширення. У помірній зоні Європи й Азії (на схід до Іртиша), Північній Африці. Зимують у Північній і Східній Африці, на Аравійському півострові. В Україні в основному трапляються у долині Дніпра, деяких інших річок, морському узбережжі. На Дніпропетровщині лежень реєструвався на піщаних островах (Дніпровське водосховище) і кучугурах в районі с. Обухівка та Ігреня (Дніпропетровський район) і Знаменівка (Новомосковський район).

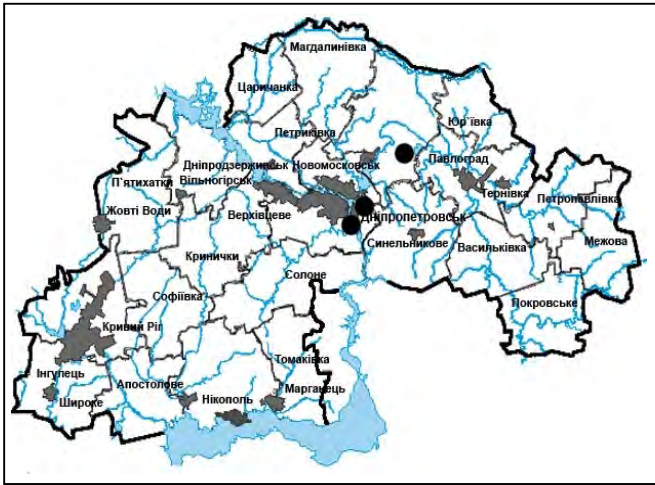
Місцеперебування. Піщані острови, коси, кучугури з розрідженими заростями

* Систематичне положення родини Лежневих достеменно не з'ясовано. За А. Уетмором (Wetmore, 1930, 1960), вона включена до ряду Сивкоподібних. На основі роботи К. А. Юдікіна (1965, 1970) родина Лежневих була включена до підряду Дрохв ряду Журавлеподібних. А. Б. А. Кузнецов (1974) навіть виділяв окремий ряд Лежнеподібних з однією родиною Лежневих.

чагарників, рідше солончакові степи.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний птах. На Дніпропетровщині був гніздовим перелітним, зараз практично зник із території області. На місця гніздування птахи з'являються у березні – квітні. У природі їх визначають за особливостями поведінки. При наближенні людини вони зачаюються, щільно притуляючись до землі (за що птах і дістав назву «лежень»), потім намагаються врятуватись бігом і лише в крайньому випадку злітають. Летять по прямій швидко, але низько. Ведуть нічний спосіб життя. Під час міграцій летять тільки вночі. Зграй, як правило, не створюють. Крик лежня голосний. Його чути далі ніж на 1 км. Зблизка він пронизливий, але здалеку не позбавлений мелодійності. Його можна передати як протяжне «тар-лі-і, тар-лі-і» або «крижжі-крижжі». Цей крик можна чути протягом усього сезону перебу-

Карта 101. Основні місця колишнього гніздування і сучасних рідкісних траплянь лежня

вання птахів, звичайно присмерком і вночі, а іноді і вдень.

Розмноження. Статевозрілими лежні стають наступного року. Гніздовий період починається у травні. Гнізда не будують, яйця відкладають просто у ямку під захистом рослин. Повна кладка із 2, рідше 3, глинясто-пісочного кольору з темними плямами яєць розміром 47,0–61,7 × 35,6–41,5 мм у травні.

Насиджують обидва птахи протягом 26–27 днів. Пташенята покидають гніздо відразу після вилуплення. Можливі дві кладки.

Живлення лежня вивчене недостатньо. З'ясовано, що живиться дрібними гризунами, ящірками, різними комахами, особливо жуками.

Линяння. Як і більшість куликів, лежні линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння починаються у липні і закінчується до відльоту. Неповне передшлюбне линяння відбувається у березні – травні.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є, крім наземних хижаків, птахи (сірі ворони, деякі сови). Паразити і хвороби у регіоні не відомі.

Оцінка чисельності. Ніколи на території області не був особливо численним видом, але ще у 1930–1940-х роках досить часто траплявся на деяких Дніпровських островах, Дніпровському водосховищі. Останні зустрічі припадають на кінець 1970-х – початок 1980-х років.

Причини зміни чисельності. Антропогенне освоєння території, зникнення і зростання островів, посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Хоча лежні і є мисливськими птахами, господарського значення практично не мають через низьку чисельність і обмежене поширення.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

СИВКА МОРСЬКА

Тулес

Pluvialis squatarola Linnaeus, 1758

Grey Plover

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes (Limicolae)*

Родина Сивкові *Charadriidae*

Рід Сивки *Pluvialis* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – тулес; лат. – *Squatarola squatarolla*.

Таксономічна характеристика. Один із трьох видів роду у фауні світу й України. Один із двох видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Pluvialis squatarola squatarola* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 2).

Морфологічні ознаки. Кулики середніх розмірів, трохи менші за голуба. Довжина тіла 283–310, крила 195–210, плесна 45–51, дзьоба 28–30, хвоста 73–83 мм. Розмах крил 620–790 мм. Вага 170–225 г.

Забарвлення. У дорослих птахів у шлюбному оперенні верх голови, задня частина і боки шиї білі. Верх тіла чорний з білими плямами. Вузечка, щоки, горло, шия спереду, груди, черево і махові пера чорні. Задня частина черева, підхвістя і спід крила білий. Махові пера чорно-бурі з широкою білою смугою біля основи. Дзьоб і ноги чорні. Восени птахи здаються зверху сірувато-бурими, а знизу білими. Від інших сивок відрізняються трохи більшими розмірами, відсутністю золотистих тонів у забарвленні спини світлим тім'ям, наявністю заднього пальця.

Поширення. Тундри Євразії й Америки. Зимують в Африці, на Мадагаскарі, у Південній Азії, Австралії, Південній Америці. В Україні морські сивки трапляються по всій території. На Дніпропетровщині найчастіше цього птаха можна зустріти на островах і піщаних косах р. Дніпро, солончакових водоймах третьої тераси річок Самара і Оріль, іноді на ставках.

Місцеперебування. Острови, піщані коси річок, солончакові водойми Приорілля і Присамар'я, узбережжя водосховищ.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території Укра-

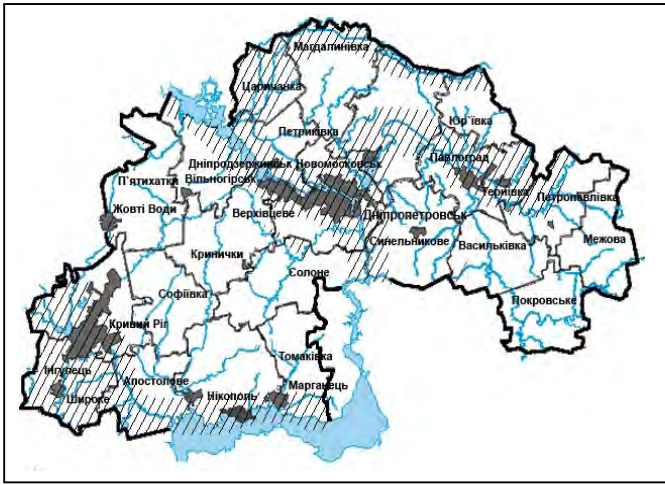

їни морські сивки пролітні, зрідка зимуючі птахи. На Дніпропетровщині зустрічаються тільки під час міграцій. Весною птахи з'являються у квітні – травні і восени у вересні – жовтні. Далеко від води, як правило, не трапляються, але у воду практично не заходять. Політ швидкий із частими змахами крил, під час міграцій летять невеликими зграями по 5–10 птахів тільки вдень. Можуть скупчуватися на місцях відпочинку і живлення до 100 і більше особин. Осінні міграції у морської сивки відбуваються практично тоді, коли в основній маси куликів вони закінчуються. Голос дуже характерний, протяжний, сумний, двоскладовий

свист, його можна передати як «кііюу».

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають наступного року. На місцях гніздування з'являються у першій половині червня. Гнізда влаштовують у заростях лишайників, моху або трави.

Повна кладка з 4 світлих із чорнувато-бурими плямами яєць розміром 55,2–45,7 × 38,0–34,0 мм

Карта 102. Райони найбільш вірогідних траплянь сивки під час міграцій

із середини червня до початку липня. Перебіг насиджування не досліджений. Льотна молодь трапляється починаючи з середини липня.

Живлення різними комахами, ракоподібними, молюсками, зрідка – ягодами.

Линяння. Дорослі птахи починають линяти у серпні, змінюють шлюбне оперення на зимове (повне линяння). Часткове передшлюбне линяння відбувається з лютого до травня.

Вороги, паразити, хвороби. Основними ворогами є наземні і пернаті хижаки, мартини, деякі інші птахи. Паразити і хвороби у регіоні не відомі.

Оцінка чисельності. Протягом усього періоду спостережень сивка була завжди досить рідкісним видом, сучасна щільність оцінюється в 1 бал.

Причини зміни чисельності. Загальні до цієї групи птахів.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Мисливський птах, але значення його через низьку чисельність в Україні невелике.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

СИВКА ЗВИЧАЙНА

Золотистая ржанка

Pluvialis apricaria Linnaeus, 1758

Golden Plover

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes* (*Limicolae*)

Родина Сивкові *Charadriidae*

Рід Сивки *Pluvialis* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – сивка золотиста; лат. – *Charadrius pluvialis*.

Таксономічна характеристика. Один із трьох видів роду у фауні світу й України. Один із двох видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Charadrius apricaria altifrons*, Vrehm.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції та Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Кулики середніх розмірів. Довжина тіла 260–290, крила 176–192, плесна 40–43, дзьоба 21–24, хвоста 75–78 мм. Розмах крил 550–700 мм. Вага 160–200 г.

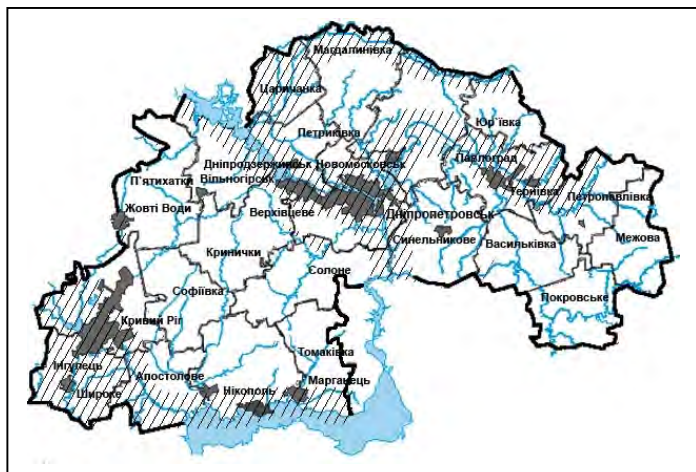
Забарвлення. У дорослих птахів верх тіла чорно-бурий із золотисто-жовтими плямами. Вузечка, голова з боків, горло, груди і черево чорні. Шия з боків, воло, лоб і брови білі. Боки тіла, низ хвоста і крила знизу білі. Хвіст із світлими поперечними смугами, дзьоб і ноги темно-сірі, заднього пальця немає. Самки тьмяніші, з білими плямами на череві. Взимку чорний колір змінюється на бурий. Від морської сивки відрізняється золотистим верхом.

Поширення. На Півночі Європи, у Західному Сибіру, на Британських островах, у Голландії, Гренландії. Зимують у Південній Європі і Південній Азії. На території України трапляється скрізь.

На Дніпропетровщині найчастіше – на солончакових терасах річок Самара і Оріль.

Місцеперебування. Солончакові тераси річок, острови, береги, водосховища й інші водойми, посіви озимих.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території України пролітний птах. Навесні з'являється у квітні, восени – починаючи з сер-

Карта 103. Райони найбільш вірогідних траплянь сивки звичайної під час міграцій

пня – вересня. Летять золотисті сивки зграйками по кілька десятків птахів або групами по 3–5 птахів, низько над землею і тільки вдень. Під час міграції часто зупиняються на посівах озимини (звідки і назва – ржанка). Звуки досить мелодійні, їх можна передати як «тлюї».

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають наступного року. На місця гніздування прилітають у травні. Гнізда влаштовують на підвищеннях у траві або серед моху. Повна кладка з 4 жовтувато-коричнюватих із темнішими плямами яєць розміром 48,2–55,1 × 33,3–38,3 мм у кінці травня – червні. Пташенята через кілька годин після вилуплення покидають гніздо, а через 10–14 днів вже можуть підлітати.

Живлення. На місцях гніздування живляться різними комахами, наземними і морськими молюсками, червами, ракоподібними. Під час міграцій, за деякими даними, найбільше поїдають личинок дротяників.

Линяння. Повне линяння у дорослих птахів починається у липні і закінчується у листопаді. Часткове передшлюбне починається у березні і закінчується у травні.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є не тільки наземні хижаки, а й деякі птахи (хижі птахи, великі мартини).

Оцінка чисельності. Протягом усього періоду спостережень звичайні сивки були і дотепер є досить звичайними птахами. Більш численні вони під час осінніх міграцій, коли їх часто можна зустрічати зграйками по кілька десятків, а іноді птахи утворюють скупчення до 100–150 особин. Сучасну щільність їх можна оцінити у 3 бали.

Причини зміни чисельності. Такі ж, як і для більшості птахів цієї групи. Це, в першу чергу, антропогенне освоєння гніздових територій, посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Крім того, що звичайна сивка є мисливським птахом, вона ще й дуже корисна для сільського господарства як винищувач небезпечних шкідників.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

ПІСОЧНИК ВЕЛИКИЙ

Галстучник

Charadrius hiaticula Linnaeus, 1758

Ringed Plover

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes (Limicolae)*

Родина Сивкові *Charadriidae*

Рід Пісочники *Charadrius* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – галстучник.

Таксономічна характеристика. Один із 23 видів роду. Один із п'яти видів роду у фауні України. Один із трьох видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Charadrius hiaticula hiaticula* L. (східний).

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки.

Трохи менший за шпака. Довжина тіла 180–200, крила 122–139, плесна 25–28, дзьоба 13,5–16,0, хвоста 65–68, розмах крил 382–410 мм. Вага 44–63 г. Пальців на нозі три.

Забарвлення. У дорослих птахів у шлюбному оперенні верх тіла бурувато-сірий, низ білий, горло біле. На волі поперечна чорна смуга («галстук», звідки і

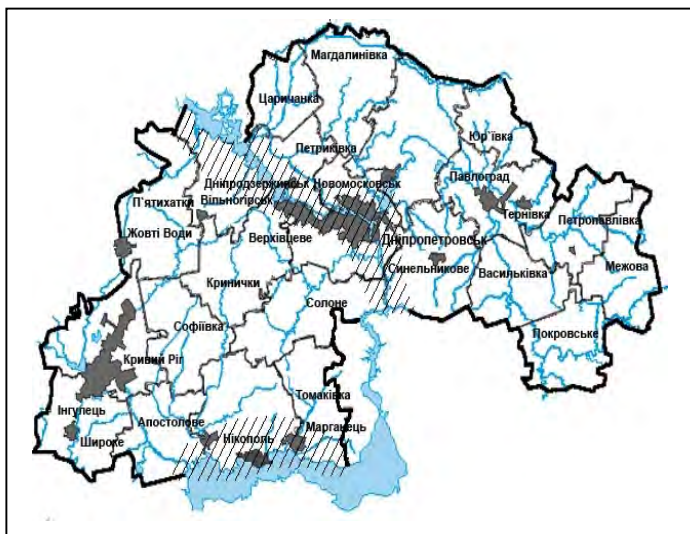
назва). Білий лоб відмежований знизу чорною смугою, передня частина тімені, вуздечка, плями навколо очей чорні. Основа дзьоба і ноги оранжево-жовті. У польоті на крилі помітна біла смуга. У зимовому вбранні чорний колір міняється на бурий. Дзьоб чорний. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні. Від малого пісочника великий відрізняється білими смугами на крилах і оранжево-жовтими ногами, двоколірним дзьобом.

Поширення. Зона тундр, місцями лісові і навіть степові зони Євразії і Північної Америки. Зимує в Африці і Малій Азії. В Україні буває тільки під час міграції практично на всій території.

Місцеперебування. Піщані коси, острови, узбережжя річок, лиманів, риборозплідні ставки тощо.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України великий пісочник є пролітним видом, хоча деякі автори вказують і на окремі випадки гніздування. Весною з'являються у квітні – травні, восени у серпні – вересні. Зустрічаються поодиночі і невеликими групами. Політ швидкий, понад самою водою. Звуки – протяжне «дюююїі». Під час міграції тримаються розсіяними зграйками, часто з різними побережниками й іншими куликами.

Розмноження. Птахи – моногами. На місця гніздування прилітають тільки на початку червня. Гніздо являє собою ямку у піску або серед камінців. Повна кладка з 4 жовтуватих із дрібними і рідкими цятками яєць розміром 32,2–38,3 × 24,0–27,0 мм з середини червня до початку липня, насиджують обидва птахи протягом 22–27 днів.

Карта 104. Основні райони траплянь пісочника великого під час міграцій

Пташенята починають літати череіз 21–22 дні. Як правило, у птахів буває дві кладки. Живлення комахами, ракоподібними та іншими безхребетними.

Линяння. Схема линяння типова для представників родини. Повне линяння у дорослих птахів відбувається з липня до листопада, а часткове передшлюбне – з березня до травня.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є наземні ссавці, хижі й деякі інші птахи.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя всюди був звичайним птахом, особливо під час осінніх міграцій. За період спостережень щільність його значно зменшується, особливо після 1950–1960-х років, і оцінюється зараз усього в 1–2 бали.

Причини зміни чисельності. Антропогенне освоєння місць гніздування, трансформація місць перебування під час міграції.

Заходи охорони. Охороняється у державному заказнику «Булахівський лиман» та інших заказниках із водно-болотними угіддями.

Соціальне значення. Через свої малі розміри галстучник не є об'єктом полювання. Живлячись на берегах водойм і поїдаючи деяких шкідливих комах, приносить користь. Завдяки відкритості й особливостям поведінки є прикрасою навколводних ландшафтів.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ПСОЧНИК МАЛИЙ

Малый зуек

Charadrius dubius Scopoli, 1786

Little Ringed Plover

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Сивкові *Charadriidae*

Рід Пісочники *Charadrius* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – малий зуйок, рос. – малый галстучник, песочник, сахарный зук.

Таксономічна характеристика. Один із 23 видів роду. Один із п'яти видів роду у фауні України. Один із трьох видів роду у фауні Дніпропетровської області представлений підвидом *Charadrius dubius dubius*, Linnaeus, 1758 (північний пісочник малий).

Статус. Занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Трохи менший за великого пісочника. Довжина тіла 160–190, крила 102–122, плесна 23–26, дзьоба 12,5–15, хвоста 59–62 мм. Розмах крил 355–383 мм. Вага 31,5–46,5 г.

Забарвлення. Дорослі птахи дуже схожі на галстучника, тільки великі махові пера у них одноколірні. На відміну від галстучника білої смуги на крилах не має. Дзьоб повністю чорний, кільце навколо очей і ноги жовті. Самка більш бура, ніж

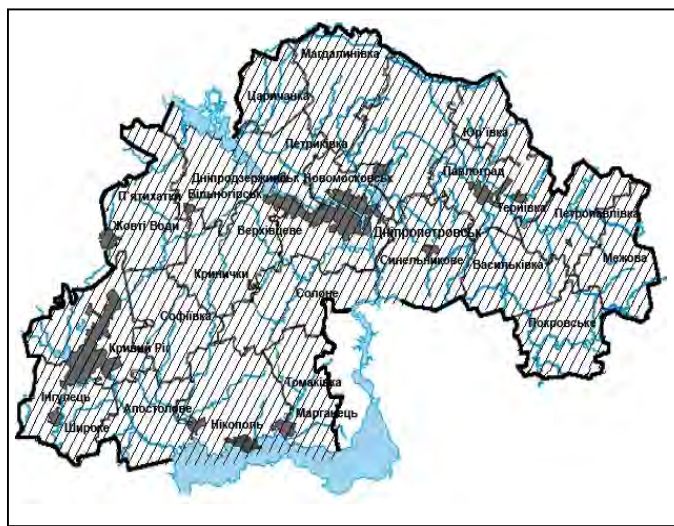
самець. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному оперенні, але верх у них світло-бурий, пера з вузькою світлою облямівкою, «намисто» перерване спереду. Від морського зуйка відрізняється суцільним «намистом» – «галстуком» і відсутністю чорної перемички між дзьобом і білим лобом.

Поширення. Майже по всьому Євразійському материку, крім північних тундрових районів, у Північній Африці, Індонезії. Зимують птахи у Африці і Південній Азії. На території України гніздиться скрізь крім високогір'я. На Дніпропетровщині трапляється скрізь, де є відповідні умови.

Місцеперебування. Піщані коси, піщані кучугури поблизу води, а також піщані, галькові, глинисті й інші узбережжя річок, озер, лимани.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території України гніздовий перелітний птах. На місця гніздування прилітає у квітні, відлітає у серпні – вересні. Поводяться пісочники малі у природі, як галстучники. Мігрують парами або невеликими зграйками. Політ швидкий понад самою водою. Швидко бігають, «відводять» від гнізда, час від часу присідають, ніби вклоняються. Голос – коротке сумне «кію». У шлюбний період характерна пісня-трель «кію-кію-кюль-кюкюль». Птахи ведуть денний спосіб життя.

Розмноження. Моногами. Статевозрілими стають наступного року. Після прильоту малі зуйки не зразу пристосовуються до розмноження, а починають гніздитися лише після спаду води. Під час токування самці літають зигзагами, з раптовими поворотами, хиллячись то в один, то в другий бік, повільно замахуючи крилами. Цей політ

Карта 105. Поширення пісочника малого у гніздовий період

зовсім не схожий на звичайний. Гніздо – просто ямка у піску або гальці. Повна кладка з 4 жовтувато-сірих із чорно-бурими крапками яєць, розміром 28,2–31,2 × 21,4–23,0 мм починаючи з травня. Насиджують обидва птахи протягом 24–26 днів. Пташенята починають літати приблизно через три тижні (до 25 днів).

Живлення. Малі зуйки годуються водяними, навколводними дрібними тваринами, переважно комахами, ракоподібними.

Линяння. Линяють дорослі птахи за загальною схемою. Повне післяшлюбне линяння починається у липні і продовжується до вересня, а часткове передшлюбне – з березня до травня.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами, крім наземних ссавців, є луні і особливо сірі ворони, від яких гине значна кількість кладок. Великої шкоди завдають випасання і прогони на водопої худоби.

Оцінка чисельності. Малі зуйки є одними із численних представників роду протягом усіх спостережень, їх кількість постійно зменшувалась і загальну сучасну щільність можна оцінити у 2 бали.

Причини зміни чисельності. Зменшення придатних для гніздування біотопів у зв'язку антропогенним освоєнням території (створення водосховищ, зниження піщаних островів, освоєння прибережних зон, випас худоби тощо).

Заходи охорони. Охороняється у державному заказнику «Булахівський лиман» та ряді інших заказників із водно-болотними угіддями.

Соціальне значення. Через невеликі розміри як мисливський птах не має значення. Деяку користь приносить, живлячись комахами. Крім того, має велике естетичне значення.

Функціональне значення. Не встановлене.

ПІСОЧНИК МОРСЬКИЙ

Морской зук

Charadrius alexandrinus Linnaeus, 1758

Kentish Plover

Ряд Сивкоподібні (Кулики)

Charadriiformes (Limicolae)

Родина Сивкові *Charadriidae*

Рід Пісочники *Charadrius* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – зуйок морський.

Таксономічна характеристика. Один із 23 видів роду. Один із п'яти видів роду у фауні України. Один із трьох видів роду фауні Дніпропетровської області представлений підвидом *Charadrius alexandrinus alexandrinus*, L. (звичайний).

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. За розмірами такий як і малий зуйок. Довжина тіла 161–182, крила 101–113, плесна 27–31, дзьоба 14–15, хвоста 47–99 мм. Розмах крил 332–370 мм. Вага 30–47,5 г.

Забарвлення. Дорослі птахи дуже схожі на малого зуйка, від якого легко відрізняються іржасто-рудюю потилицею і перерваною чорною смугою на волі, яка швидше нагадує чорні плями по боках вола. Як і у галстучника, на крилі біла смуга. Лоб від самого дзьоба білий. Дзьоб і ноги чорні. У післяшлюбному вбранні чорні і руді кольори замінені бурим. Молоді схожі на самку, але бурі пера верхньої частини тіла мають світлі жовтуваті облямівки. Від малого зуйка і галстучника легко відрізняється відсутністю суцільного чорного «нашийника» або «галстука» і чорними ногами.

Поширення. Переважно на морських узбережжях Європи й Азії (крім північних

пташеняттам завдають випасання і прогони худоби на водопої.

Оцінка чисельності. Перші свідчення про гніздування морського зуйка на території області стосуються 1956 року (В. В. Стаховський, В. Л. Булахов, 1968), де він був уже досить численним видом. На внутрішніх солончакових водоймах з'явився на початку 1970-х років (Губкін, 2000). Досить значне підвищення чисельності і розширення ареалу відбулося на внутрішніх водоймах у 1970–1980-ті роки, коли він став звичайним, а на деяких водоймах його кількість досягла чисельності малого зуйка. В останні роки чисельність зменшилась до 2 балів і стабілізувалась на цьому рівні. Чисельність виду у регіоні складає не менше 150–200 гніздових пар.

Причини зміни чисельності. На чисельність малого зуйка значно вплинуло утворення водосховищ, що збільшило можливості птаха для розселення.

Соціальне значення. Як об'єкт полювання морський зуйок не становить цінності через малі розміри. Деяку користь приносить живлячись комахами. Крім того, ці птахи дуже прикрашають одноманітний пейзаж піщаних мілин і солончаків.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

Заходи охорони. Збереження і охорона місць гніздування. Зменшення дії антропогенного фактора.

ХРУСТАН

Хрустан

Eudromias morinellus Linnaeus, 1758

Dotterel

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Сивкові *Charadriidae*

Рід Хрустани *Eudromias* C. L. Brehm, 1830

Інші назви: укр. – сивка-хрустан, рос. – глупая ржанка, глупая сивка.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду. У фауні Дніпропетровської області представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Розміром із дрозда, з коротким дзьобом і порівняно невеликими ногами. Довжина тіла 200–220, крила 137–159, плесна 33–36, дзьоба 15,0–16,5, хвоста 68–76 мм. Розмах крил 447–510 мм. Вага 90–120 г.

Забарвлення. Характерне забарвлення дає змогу легко відрізнити хрустана від усіх інших куликів. У самця у шлюбному вбранні голова чорна. Від очей ідуть білі смуги, які сходяться на потилиці. Верх тіла і воло світло-димчасто-бурого кольору. Між волом і грудьми чорний поясок. Груді і боки каштаново-руді, середина черева чорна. Низ крила і хвіст знизу білі з жовтуватим відтінком. Дзьоб чорний, ноги жовтувато-сірі. Самки схожі на самців у післяшлюбному вбранні: пера верхньої частини тіла з рудуватими облямівками, а каштаново-рудий колір замінений на димчастий. Молоді схожі на самок, але верх у них більш строкатий.

ЧАЙКА СТЕПОВА

Кречетка

Chettusia gregaria Pallas, 1771

Sociable Plover

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Сивкові *Charadriidae*

Рід Степові чайки *Chettusia* Bonaparte, 1841

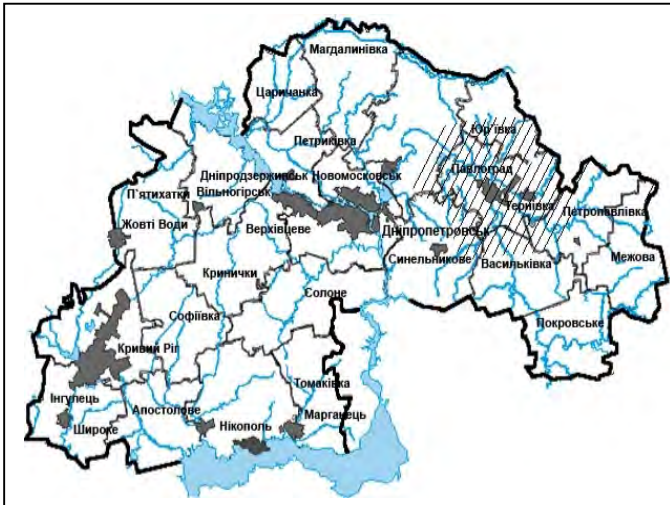
Інші назви: укр. – кречітка.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду. У фауні Дніпропетровської області представлений номінативним підвидом.

Статус. Занесений до Додатка 2 Боннської, Додатка 3 Бернської конвенцій. Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 0).

Морфологічні ознаки. Розміром із чайку, але стрункіша. Довжина тіла 270–320, крила 192–208, плесна 57–65, дзьоба 27–31, хвоста 82–92 мм. Розмах крил 650–700 мм. Вага 180–194,5 г.

Забарвлення. У шлюбному вбранні верх голови, кінці крил чорні. Лоб і смужка над оком білі. Груди і передня частина черева чорні, задня частина черева каштаново-руда. Хвіст білий з чорною смугою на кінці. Дзьоб і ноги чорні. Зимове вбрання більш тьмяне. У молодих птахів зверху пера бурі зі світлою облямівкою, низ білуватий. Від білохвостої чайки відрізняється чорною «шапочкою», смугою на хвості, білими бровами і чорними ногами.

Карта 108. Район знахідок степової чайки на початку XX сторіччя

Поширення. Сухі стеги і напівпустелі Східної Європи та Західного Сибіру. Зимують у Східній Африці та Північно-Західній Індії. В Україні раніше була гніздовим перелітним птахом. Зараз – рідкісний, залітний. Згідно з даними Вальха (1911) і Боровикова (1907), траплялись на території Катеринославської губернії у Бахмутському, Павлоградському повітах. Інших свідчень про

знаходження степової чайки на Дніпропетровщині у XX сторіччі ми не маємо.

Місцеперебування. Сухі степи, солончаки, як правило, недалеко від водойм.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України є рідкісним залітним птахом із денною формою активності. Цей дуже помітний птах активно захищає гніздо. Політ його швидкий і сильний. Голос можна передати як скрипуче «креч, креч, креч».

Перелітні зграї кречіток зустрічали на початку ХХ сторіччя з березня до травня, осінній відліт починався у серпні і, залежно від місця, продовжувався на півдні до жовтня – листопада.

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають наступного року. Гніздяться в сухих степах із невеликою рослинністю, особливо там, де є солонцюваті лисини. Повна кладка з 4, рідко з 5 глинясто-жовтих із чорнувато-бурими плямами яєць розміром 42,3–49,3 × 31,7–35,8 мм у кінці травня – на початку червня. Насиджує самка протягом 2,5–3 тижнів. Пташенята починають літати на початку липня. Батьки з виводком відпочивають у місцях із більш густою рослинністю.

Живлення комахами, в основному жуками, гусінню совки.

Линяння. Повне післяшлюбне линяння кречітки починається взимку і закінчується у квітні.

Вороги, паразити, хвороби. Такі ж, як і для більшості наземних і відкрито гніздових птахів. Це наземні ссавці, хижі птахи, ворони, сороки, мартини тощо.

Оцінка чисельності. На початку минулого сторіччя – досить рідкісний залітний птах, який практично зник до 1950-х років.

Причини зміни чисельності. Господарське освоєння земель.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони, крім збереження основних місць гніздування, не потребує.

Соціальне значення. Дуже корисний птах у місцях, де він є звичайним. В Україні не має господарського значення через низьку чисельність.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ЧАЙКА

Чибис

Vanellus vanellus, Linnaeus, 1758

Lapwing

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes (Limicolae)*

Родина Сивкові *Charadriidae*

Рід Чайки *Vanellus* Brisson, 1760

Інші назви: рос. – пигалица, пиголка.

Таксономічна характеристика. Один із 18 видів роду. Єдиний вид у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

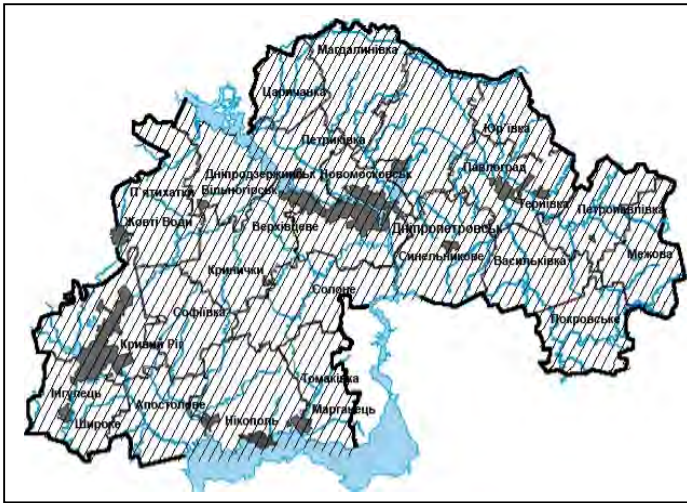
Морфологічні ознаки. Розміром із голуба, з порівняно коротким дзьобом і ногами. Довжина тіла 180–226, крила 214–237, плесна 43–54, дзьоба 22–28, хвоста 108–119 мм. Розмах крил 700–760 мм. Вага 180–260 г.

Забарвлення. У природі розрізняються дуже легко завдяки наявності на голові довгого чуба, коротким і широким крилам, контрастному забарвленню: верх чорний із зеленим відблиском та пурпуровими тонами. Верх голови, воло і крила чорні. Щоки, задня частина грудей, черево, боки тіла білі, підхвістя руде, хвіст білий з широкою чорною смугою на кінці, дзьоб чорний, ноги червонуваті. У молодих птахів чорна частина оперення без блиску, з бурим відтінком. Оперення верху тіла з жовтуватими облямівками, чуб – загального забарвлення, кінці закручених крил і смуга на хвості чорні.

Поширення. У Помірній, Південній смугах Європи й Азії, крім південних тропічних районів. Зимують чайки у Південній Європі й Азії, Північній Африці. В Україні поширені по всій території, крім гірських та безводних районів, під час міграції трапляються і далеко від водойм.

Місцеперебування. Долини річок, береги озер, лиманів, де є вологі ділянки з лучною трав'янистою рослинністю, вологі луки, трав'яністі болота, поля, орні землі, поблизу водойм.

Карта 109. Поширення чайки в період гніздування та міграцій

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний, зрідка зимуючий птах. На Дніпропетровщині – гніздовий, перелітний. З'являються чайки у березні, відлітають починаючи з вересня, жовтня, хоча можуть затримуватися до кінця листопада. Ведуть

денний спосіб життя. Під час осінніх міграцій, на відміну від весняних, тримаються великими зграями. На території області спостерігалися зграї до 500–600 і більше особин. Летять тільки вдень. Чайка активно захищає гніздо, відганяючи хижаків і навіть людину. Голос чайки дуже характерний, двоскладовий, сумний, його можна передати як «гії-ві, гії-ві».

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають наступного року. Розбиваються на пари частково під час перельоту. Селяться колоніями, іноді до 20–30 пар, але частіше по 2–10 пар. При появі небезпеки всі птахи об'єднуються для спільного захисту. Токовий політ складний, галасливий. Гнізда влаштовують на сухих або відкритих місцинах, або серед низької і рідкої рослинності. Повна кладка з 3–4 (рідше 3–5) глинясто-бурих із плямами яєць розміром 42,1–47,0 × 36,1–

33,5 мм починаючи з середини квітня. Через те, що кладки гинуть, птахи роблять повторні до червня – липня. Насиджують обидва птахи протягом 27–29 днів. Пташенята стають дорослими за 4 місяці.

Живлення. Живляться чайки переважно комахами, серед яких багато шкідників сільського господарства.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післягніздове линяння починається у серпні і закінчується у листопаді. Часткове передшлюбне відбувається у лютому – травні.

Вороги, паразити, хвороби. У чайки досить багато природних ворогів – наземні і пернаті хижаки, луні, мартини, деякі інші птахи. Значна частина кладки гине під час випасання худоби, а також руйнується людьми. Успішність розмноження в області складає 60–70 %.

Оцінка чисельності. Протягом усього періоду спостережень чайка мала високу щільність, яка тільки в останні десятиріччя дещо зменшилась.

Причини зміни чисельності. Освоєння і трансформація типових біотопів (осушення, розорювання, освоєння прибережних територій, нерегламентоване випасання тощо).

Заходи охорони. Збереження і охорона місць гніздування. Регламентация випасання. Послаблення дії фактора неспокою.

Соціальне значення. Крім того, що чайка є мисливським видом, вона приносить велику користь, знищуючи шкідників сільського господарства, а також має естетичне значення.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ЧАЙКА БІЛОХВОСТА

Белохвостая пигалица

Vanellochettusia leucura Lichtenstein, 1823

White-tailed Plover

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes* (*Limicolae*)

Родина Сивкові *Charadriidae*

Рід Білохвості чайки *Vanellochettusia* Brandt, 1852

Таксономічна характеристика. Єдиний вид у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Трохи менша за кречітку і більш довгонога. Довжина тіла 275–280, крила 167–177, дзьоба 26–33, плесна 60–79 мм.

Забарвлення. У дорослих птахів верх голови і тіла димчасто-буруватий, лоб, щоки і горло білі, груди попелясто-сірі, черево рожевувато-вохристе, хвіст білий. На крилах

широка біла смуга, кінці чорні. Дзьоб чорний, ноги жовті, навколо очей голе червоне кільце. У молодих птахів верх тіла плямистий, все забарвлення тьмяніше. Від степової чайки відрізняється білим хвостом, за яким у польоті виступають жовті ноги, і відсутністю білих брів.

Поширення. Сирія, Ірак, Північний Іран, у межах колишнього Радянського Союзу – Середня Азія. В Україні трапляється як рідкісний залітний птах степової зони. На Дніпропетровщині відмічалась єдина спроба гніздування у 2000 році на території Самарського рибгоспу (Новомосковський район) (Сижко, Бредбір, 2006).

Місцезнаходження. Береги прісних і солонуватих водойм із низькою рослинністю.

Карта 110. Місце спроби гніздування білохвостої чайки

Білохвості чайки гніздяться як поодинокими парами, так і колоніями. Гніздо – невелике заглиблення, обкладене залишками рослин. Повна кладка – з 4 вохристогоглинястих із темними плямами і крапками яєць розміром $37,4-42,3 \times 27,3-28,3$ мм у кінці квітня – травні. В наших умовах повна кладка з 4 яєць (Сижко, Бредбір, 2006). Живлення в основному комахами, особливо сарановими.

Линяння відбувається за загальною для всіх куликів схемою.

Вороги, паразити, хвороби. Природні вороги спільні для наземногніздових птахів.

Оцінка чисельності. У місцях гніздування чайка досить численна. На Дніпропетровщині – рідкісний залітний птах. За весь період спостережень відмічався всього двічі (у 2000–2001 рр.).

Заходи охорони. Не потребує.

Соціальне значення. Знищує шкідників сільського господарства, а також має естетичне значення.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України – рідкісний залітний птах, досить крикливий і помітний. Добре бігає, політ швидкий і маневровий. Голос можна передати як гучне «чотири, чотири, чотири».

Розмноження. Птахи – моногами. Біло-

КРЕМ'ЯШНИК

Камнешарка

Arenaria interpres Linnaeus, 1758

Turnstone

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes* (*Limicolae*)

Родина Сивкові *Charadriidae*

Рід Крем'яшники *Arenaria* Brisson, 1760.

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Arenaria interpres interpres* (звичайний).

Статус. Занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Додатка 2 Боннської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Розміром зі шпака, з короткими ногами і дзьобом. Самки трохи більші і значно важчі. Довжина тіла 210–250, крила 142–157, цівки 24–29, дзьоба 19–24, хвоста 63–69 мм. Розмах крил 425–505 мм. Вага 70–150 г.

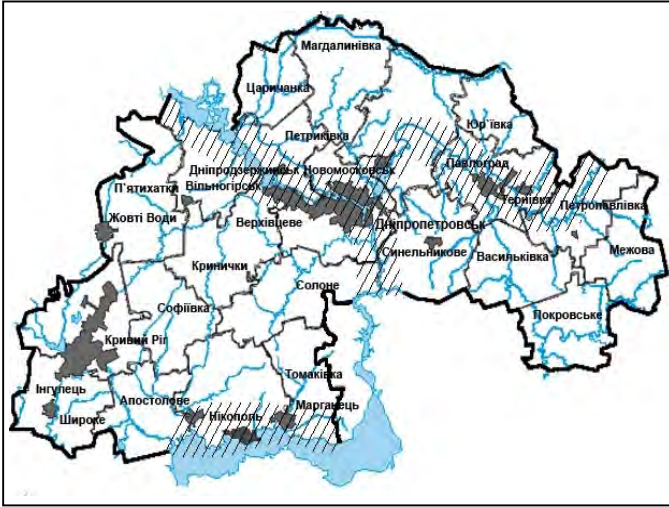
Забарвлення. У шлюбному оперенні верх тіла рудий з білим і чорним, черево біле, воло і боки грудей чорні, голова біла з темними пістринами на тім'ї та чорними смугами на боках. Дзьоб сірувато-чорний, ноги оранжеві. В польоті добре помітна біла смужка на крилі, білий хвіст із двома чорними поперечними смугами. У зимовому вбранні у птахів верхня частина тіла темно-бура зі світлими облямітками пер. Молоді схожі на дорослих у зимовому вбранні, але облямітки пер на верхній частині тіла вохристо-жовті. У природі вирізняються яскравим, строкатим чорно-білим забарвленням і відносно короткими ногами.

Поширення. У зоні тундр Євразії та Південної Америки. Зимують в Африці і Південній Азії. В Україні нечисленні пролітні птахи, в основному морського узбережжя і долини Дніпра. Можуть траплятися і в інших місцях. У Дніпропетровській області крем'яшник реєструвався на Дніпродзержинському водосховищі, узбережжі Дніпра та деяких водоймах солончакової тераси Присамар'я («Знаменівський лиман»).

Місцеперебування. Водосховища, долини Дніпра, лиман солончакових терас.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України крем'яшник – звичайний пролітний на морському узбережжі, літуючий рідкісний птах. На території області найчастіше зустрічається під час осінніх міграцій у серпні. Тримається на піщаних косах, грязьових мілинах. У пошуках їжі часто перевертає дзьобом камінчики та інші предмети. Тримається невеликими зграйками до 10 особин, а також поодинці. Крик птаха досить характерний, але чути його доводиться досить рідко, порівняно з іншими куликами крем'яшник мовча-

зний вид. Голос можна передати як «кії-кії-кі-кі-кі», схожий на трель, темп якої під кінець швидшає, або різке «кітік».

Карта 111. Основні райони зустрічей крем'яшника під час міграцій

31,3 мм у червні. Насиджують і самець і самка протягом 23–27 днів. Пташенята починають літати у липні – серпні.

Живлення. Моллюсками, ракоподібними, жуками та іншими безхребетними. Деякі крем'яшники випивають яйця крячків, мартинів, качок, куликів.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне відбувається після виведення пташенят і закінчується у листопаді. Часткове линяння проходить на зимівлі і закінчується під час весняного перельоту.

Вороги, паразити, хвороби. Спільні для куликів, що гніздяться у зоні тундр.

Оцінка чисельності. Протягом усього періоду спостережень крем'яшник відносився до різних пролітних видів Дніпропетровщини, чисельність якого в останні десятиріччя дещо зменшилась і характеризується щільністю в 1 бал проти 2 балів у першій половині ХХ століття.

Причини зміни чисельності. Реконструкція долини р. Дніпро. Зменшення придатних біотопів, посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Збереження придатних місць перебування, зменшення дії фактора неспокою.

Соціальне значення. Крем'яшники як рідкісні птахи не мають господарського значення.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

Розмноження. Птахи – моногами. На місця гніздування прилітають у кінці травня – червня. Селяться на піщаних і кам'янистих берегах моря або в сухій тундрі, де нема густої трав'янистої рослинності. До гніздування приступають птахи молодші двох років. Повна кладка із 4 (рідше 3) оливково-зеленуватих яєць розміром 36,0–44,5 × 26,0–

КУЛИК-ДОВГОНІГ

Ходулочник

Himantopus himantopus Linnaeus, 1758

Black-winged Stilt

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes (Limicolae)*

Родина Чоботарові *Recurvirostridae*

Рід Ходулочники *Himantopus* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – ходуличник.

Таксономічна характеристика. Один із 11 видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Кулик розміром із галку, з непропорційно довгими тонкими ногами і відносно довгим, майже прямим дзьобом. Довжина тіла 350–395, крила 204–248, плесна 99–145, дзьоба 59,0–70,0, хвоста 70–83 мм. Розмах крил 670–830 мм. Вага 140–180 г.

Забарвлення. Верх голови, спина і крила чорні, решта оперення біла. Дзьоб довгий, рівний, чорний, ноги довгі, червоні, у польоті значно виступають за хвостом. У самки чорний колір, зверху більш бурий. Взимку голова біла або з невеликою кількістю слабо помітних темних відмітин. Молоді схожі з дорослими у післяшлюбному оперенні, але мають темно-бурі пера зверху з вохристою облямівкою. Від шилодзьобки відрізняються рівним дзьобом, червоними довгими ногами.

Поширення. Ареал охоплює Південну Європу, Середню і Південну Азію, Африку, Індонезію, Австралію, південну частину Північної і Південну Америку. Птахи з північних районів відлітають на зимівлю у Північну Африку. В Україні в основному гніздяться в приморських (особливо Приазовських) та у деяких інших частинах країни. Під час міграції трапляються значно ширше. На Дніпропетровщині гніздяться у районах, де розташовані озера третьої тераси малих річок.

Місцеперебування. Береги мілководних солонуватих та прісноводних водойм із відкритими мілинами, з низькорослими куртинами осоки, осікнягу, береги лиманів, озер та інші водойми. Віддає перевагу водоймам, розташованим на солончаківих терасах річок.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний птах. Весною з'являється, залежно від погоди, з кінця березня. Відлітають кулики починаючи з серпня. Активні вдень. Надзвичайно оригінальна поза ходуличника, коли він клює щось з берега або мілкої води. Щоб дотягтись дзьобом до ґрунту, він перехиляється майже вертикально, хвостом догори, і трохи підгинає свої довгі ноги. Політ нешвидкий і рівний. Під час міграцій довгоноги летять невеликими зграями по 5–10 птахів або навіть парами. Го-

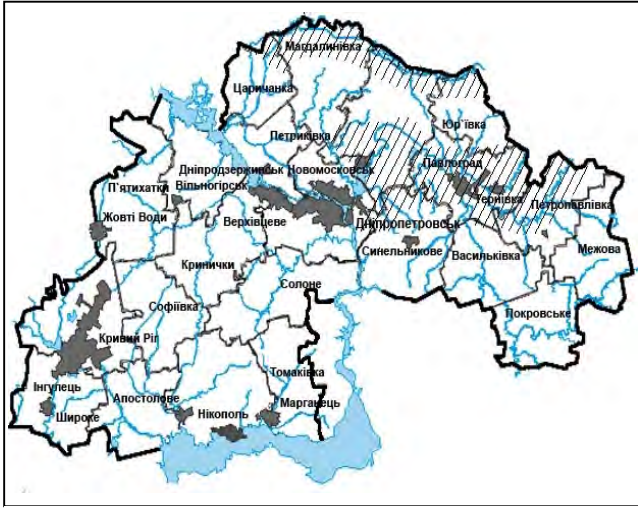

лос, коли птах літає занепокоєний біля гнізда, – коротке уривчасте «ке-ке-ке», що нагадує гавкання невеликої собачки.

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають наступного року. Гніздяться колоніями від 2–3 пар до 100 і більше. Гнізда влаштовують найчастіше біля або серед води, на островах, купинах або іноді прямо на піску, вимощуючи їх стеблами трав, а там, де гнізду загрожує затоплення, воно вимощується значно вище. Повна кладка з 3–4 зеленувато-коричневих із темними плямами яєць розміром 41,0–47,0 × 29,1–30,8 мм починаючи з кінця квітня. Там, де гніздування

відбувається щільною колонією через недостатню природну територію, спостерігаються кладки з 5–9, іноді з 10–12 яєць, що пояснюється здвоєними і більшими кладками.

Гнізда активно захищаються птахами. Ходуличники часто гніздяться разом з іншими куликами, шилохвостами, чайками, дерихвостами та іншими. Насиджують кладку і самець і самка протягом 16–

Карта 112. Основні райони гніздування кулика-довгонога

17 днів. Льотний молодняк зустрічається вже в кінці червня. Успіх розмноження не вищий 20–30 %. Решта гине під копитами худоби, яка пасеться.

Живлення. Ходуличники живляться переважно водними комахами та їхніми личинками, рідше ракоподібними і молюсками.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння починається в кінці червня і закінчується у грудні, а часткове передшлюбне – триває з січня до травня.

Вороги, паразити, хвороби. Властиві для більшості куликів. Це – наземні і пернаті хижаки – сороки, ворони, мартини, деякі інші птахи. Пір'яні кліщі (*Analgesoides sp.*) і пухоїди (*Austromenon haematopt*, *Cirroophthirtus recurvirostrae*).

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя в Україні був звичайним, а у деяких районах і численним птахом, але до 1950-х років кількість його різко знизилась: в цілому в Україні налічувалось 100–200 гніздових пар (Фауна України. Птахи). Починаючи з 1970-х років чисельність ходуличника почала зростати і у 1990-х значно перевищила 1 тис. гніздових пар. На Дніпропетровщині на початку ХХ сторіччя ходуличник був рідкісним залітним видом. Уперше зареєстрований у 1964 році на Булахівському лимані (Павлоградський район), коли загніздилася одна пара, а до 1975 року там уже існувала стійка колонія з кількох десятків пар.

У 1966–1967 роках спостерігалася колонія в солончакових озерах на третій терасі р. Оріль (околиці с. Чернеччина Магдалинівського району). Розширився і його ареал, охопивши деякі водойми Новомосковського району (Солоний лиман). Максимальної чисельності (понад 100 гніздових пар) Булахівська колонія досягла на початку 1980-х років. Сучасний ареал ходуличника охоплює в області більшість районів, але чисельність птахів незначна (від 1–3 до 10 пар). Кількість на основних колоніях з 1990-х років значно знизилась (до кількох десятків пар). Загальна чисельність цього виду в області, за нашими підрахунками, становить не менше 200 гніздових пар.

Причини зміни чисельності. Збільшенню чисельності і поширенню виду сприяли вжиті в 1970-ті роки природоохоронні заходи, у тому числі організація Булахівського орнітологічного заказника. Але починаючи з кінця 1990-х і особливо на початку XXI сторіччя у зв'язку з господарським освоєнням територій, розорюванням, випасанням худоби, деградацією гніздових ділянок, прямою дією людського фактора, чисельність виду почала зменшуватись, він став переміщатися у більш сприятливі умови.

Заходи охорони. Охороняється у заказниках державного значення «Приорільський» у Магдалинівському районі, «Солоний лиман» у Новомосковському і «Булахівський лиман» у Павлоградському.

Соціальне значення. Господарське значення через малу кількість незначне, але довгоніг має дуже велике естетичне значення як дуже красивий і оригінальний птах мілководь та прибережних ділянок.

Функціональне значення. Важливий елемент формування біопродуктивності прибережних екосистем солончакових водойм.

ЧОБОТАР

Шилоклювка

Recurvirostra avosetta Linnaeus, 1758

Avocet

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes (Limicolae)*

Родина Чоботарові *Recurvirostridae*

Рід Чоботарі *Recurvirostra*, Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – шилодзьобка.

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції та Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 2).

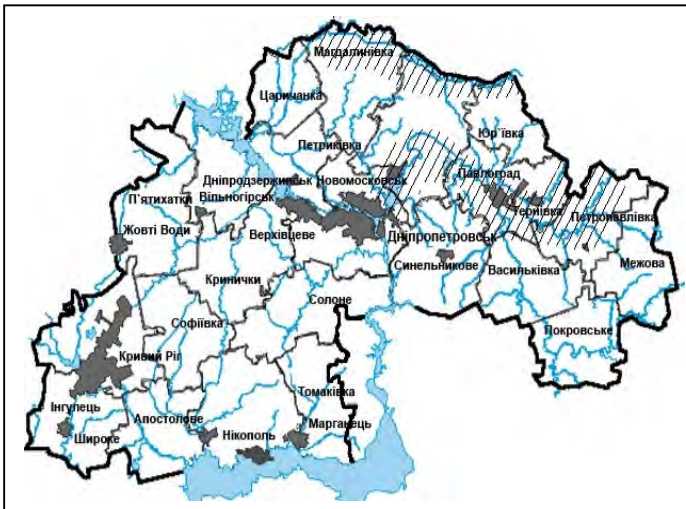
Морфологічні ознаки. Більший за ходуличника, з високими ногами, довгим, тонким, дугоподібно загнутим догори дзьобом (звідки і назва). Довжина тіла 420–460, крила 211–235, плесна 81–99, дзьоба (по хорді) 74–92, хвоста 86–90 мм. Розмах крил 770–810 мм. Вага 290–400 г.

Забарвлення дорослих птахів контрастне. Верх голови і шиї, смуги на крилах і кінці їх чорні. Решта оперення біла. Дзьоб чорний, ноги синюваті. Молоді схожі на дорослих, тільки замість чорного кольору у них темно-бурий. Від кулика-довгонога відрізняється загнутим догори дзьобом і синюватими ногами.

Поширення. У Південній Європі, Південній Азії, Африці. Зимують чоботарі на узбережжі Західної і Південної Європи, в Африці, Пакистані, Індії. На території України гніздяться на узбережжі Чорного і Азовського морів, значно менше у східному і західному регіонах. На Дніпропетровщині в основному розповсюджені у Магдалинівському, Павлоградському і Новомосковському районах.

Місцеперебування. Чоботар віддає перевагу солонуватим або солоним водоймам із мілководдям, солончакам поблизу води. В умовах області це узбережжя і острови лиманів та озер третьої солончакової тераси р. Самара і Оріль.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний, частково зимуючий, у Дніпропетровській області – гніздовий, перелітний. Весною з'являється на початку – в середині квітня. Відлітають чоботарі на початку вересня. Під час перельотів тримаються в основному морських узбереж і річок. Постійно заходять у воду, добре плавають. Літають швидко, часто роблять у повітрі різноманітні нахили або моментальні повороти. Стоячи на березі, іноді присідають «на коліна» і довго сидять не рухаючись. Під час міграцій летять невеликими зграйками. Голос – дзвінке і довге «клік-куїк» або «твіїть».

Карта 113. Основні райони гніздування чоботаря

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають наступного року. Гніздяться колоніями, від 2–3 до кількох десятків пар. Як правило, в цих колоніях гніздяться кулики-травники, морські і малі пісочники, крячки та інші птахи. Гнізда влаштовують серед негустої солончакової рослинності, яка

не утворює суцільного покриву, а іноді і на зовсім голих солончаках. На низьких

місцях гнізда мають більш товсту підстилку, а подекуди являють собою досить високу купу стебел на мілководді. Повна кладка з 3–4 жовтувато-глинястих із темними чорно-бурими плямами яєць розміром 45,0–50,0 × 32,5–34,5 мм починаючи з кінця квітня – початку травня. При ущільненому гніздуванні, як і у ходуличника, можливі кладки до 7 яєць. Птахи активно захищають гніздо. Насиджують і самець і самка протягом 22–24 днів. Пташенята стають дорослими у півторамісячному віці. Успішність розмноження трохи вища, ніж у ходуличника, і становить в області 50–60 %.

Живлення. Шилодзьобки вишукують корм в основному бродячи по воді, але нерідко полюють і вплав. В їх живленні значне місце займають солоноводні рачки, личинки комах, дорослі водяні комахи, молюски, насіння.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне починається у кінці липня і закінчується на зимівлі у січні. Зразу ж після цього починається часткове передшлюбне линяння, яке продовжується до червня.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів досить багато. Це наземні хижаки – бродячі коти і собаки, лисиці, хижі птахи, сороки, ворони, деякі мартини (сріблястий і жовтоногий). З ектопаразитів виявлені червонотілкові кліщі (*Trombiculus sp.*), пухойди (*Actornitopilus toxani*, *Cistellatrix decipiens*) і блохи (*Ceratophilus styx*), з ендopаразитів – трематоди (*Cyclocoelum mutalila*).

Оцінка чисельності. Шилодзьобки – звичайні птахи лише на морських узбережжях. На території області на початку ХХ сторіччя відмічали як рідкісний залітний вид (Вальх, 1911). Уперше на гніздуванні чоботар зареєстрований у 1966 році на Чернечинських озерах (третя тераса р. Орелі у Магдалинівському районі); потім у 1973 році на Булахівському лимані (Павлоградський район); з 1976-го – на Знаменівському і Солоному лиманах (Новомосковський район). Максимальна чисельність спостерігалась у 1980-х роках – до 50 гніздових пар. В останнє десятиріччя чисельність шилодзьобки в цих місцях значно знизилась і зараз її щільність оцінюється в 1 бал (Губкин, Савранский, 1977; Булахов и др., 2000).

Причини зміни чисельності. Господарське освоєння місць гніздування, неконтрольоване випасання худоби, руйнування гнізд, браконьєрство. В умовах Дніпропетровщини (солоні лимани, острови) до цих чинників треба додати інтенсивне витіснення із гніздових територій сріблястими і жовтоногими мартинами.

Заходи охорони. Охороняється у заказниках державного значення «Приорільський», «Знаменівський лиман», «Солоний лиман» і «Булахівський лиман», розташованих у Магдалинівському, Новомосковському і Павлоградському районах.

Соціальне значення. Як один із найбільших куликів є цінним мисливським птахом, але через низьку чисельність полювання на нього заборонене. В цілому корисний і дуже гарний птах – окраса водойм.

Функціональне значення. Важливий компонент прибережних і мілководних зон солончакових озер.

КУЛИК-СОРОКА

Кулик-сорока

Haematopus ostralegus Linnaeus, 1758

Oystercatcher

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Куликосорокові *Haematopidae*

Рід Кулики-сороки *Haematopus* Linnaeus, 1758

Інші назви: рос. – кривок, сорогай, морская сорока.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Haematopus ostralegus longipes* (But.) (синонім *H. o. borystenicus* Charl.).

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 3 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Досить великі кулики з довгим прямим дзьобом; невисокими червоними ногами. Довжина тіла 400–450, крила 240–267, плесна 50–55, дзьоба 68,5–90,9, хвоста 100–115 мм. Розмах крил 800–860 мм. Вага до 550 г.

Забарвлення. У дорослих птахів яскраве біло-чорне, схоже на забарвлення сорок (звідки і назва). Голова, шия, горло, верх спини і більшість верхніх покривних пер крила чорні, решта оперення біле. Вздовж заднього краю крила проходить широка біла смуга. Хвіст білий з чорною облямівкою на кінці. Дзьоб, райдужка ока і ноги червоні. У післяшлюбному оперенні на горлі біла смужка. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні. Від усіх інших куликів відрізняється характерним забарвленням.

Поширення. Кулик-сорока має дуже широке розповсюдження. Його ареал охоплює в основному морські узбережжя, береги річок та озер Європи, Азії, Північної та Південної Америки, Австралії, Тасманії. Зимуює в Північній Африці й Південній Азії, Західній Європі. На території України гніздиться на узбережжях Чорного й Азовського морів, лиманів, найчастіше трапляється у Дніпропетровському, Царичанському, Верхньодніпровському, Новомосковському та деяких інших районах, по долинах річок та озер (на островах дніпровських водосховищ, берегах річок Дніпро, Оріль, Самара, солончакових лиманів та інших водойм).

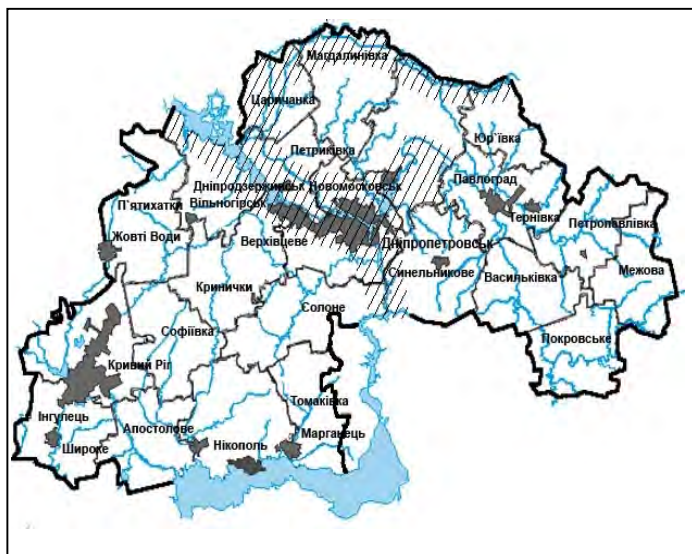
Місцеперебування. Річкові мілини з піщаними косами, острови, береги річок, озер, лиманів, не виключаючи і береги річок, які проходять через ліс, солончакових водойм, де є хоча б невеликі піщані або інші мілини.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України і в тому числі Дніпропетровщини – гніздовий перелітний птах із денною формою активності. Прилітає на початку квітня, відлітає у вересні – жовтні. Під час міграцій кулики-сороки летять невеликими зграями (до 10 особин), або парами і навіть поодиноці. За деякими спостереженнями, летіти можуть і вночі. Політ рівний, не дуже швидкий, але інколи птах може раптово різко змінювати напрям. У місцях гнізду-

вання кулики можуть сідати на дерева, особливо зламані або похилені. Досить сторожкі. Під час перельотів сідають на відпочинок на піщані острівці, майже вкриті водою, або на самих кінцях довгих кіс. У польоті часто подають голос, але сидючи завжди мовчать. У гніздовий період дуже крикливі. Звуки безперервні, гучні, «квіп», «квіп», «квіп», які переходять потім в уривчасте «кік-кік-кік».

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають на третьому році. Гніз-

до – ямка в піску або у траві, майже не ви-
мощена. Повна кладка з 3–4 строкатих, жовтуватих із бурими крапками яєць вже у травні. Насиджують і самець і самка протягом 23–34, у середньому близько 27 днів. Дорослі активно захищають гніздо. Пуховики можуть плавати і пірнати, пропливаючи під водою кілька (іноді до 20) метрів. Пташенята стають дорослими через 32–34 дні.

Карта 114. Основні райони гніздування кулика-сороки

Живлення – майже тільки дрібними безхребетними (моллюсками, комахами, черв'яками, іншими тваринами). За допомогою свого міцного дзьоба кулик-сорока розкриває стулки моллюсків і видирає з них м'які частини. Нерідко можна спостерігати як він виносить моллюска на берег, де і розправляє з ним. У місцях, де тримаються птахи, береги бувають вкриті розкритими раковинами моллюсків родів *Unia* і *Anadonta*.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння починається у липні і закінчується на зимівлі у грудні. Часткова передшлюбне відбувається із січня по травень.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є наземні ссавці, хижі й деякі інші птахи (сороки, ворони, мартини тощо). Із паразитів виявлені червоногілкові кліщі (*Tronibiculus sp.*).

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя кулик-сорока на Дніпрі був звичайним, подекуди численним видом. На менших річках і в інших місцях зустрічався досить рідко. В останні десятиріччя спостерігається постійна тенденція до зменшення. За весь період спостережень щільність цього виду зменшилася з 4 до 3 балів, хоча в окремих місцях (Дніпровсько-Орільський заповідник) він ще є досить звичайним видом. Загальна чисельність кулика-

сороки становить 40–50 гніздових пар.

Причини зміни чисельності. Реконструкція річкових долин, зменшення кількості піщаних кіс, рекреаційне освоєння берегів, браконьєрство.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському заповіднику, заказниках державного («Приорільський», «Булахівський лиман», «Солоний лиман») та місцевого значення («Балка Ворона»).

Соціальне значення. Цінний мисливський птах. Господарське значення незначне через малу кількість. Приносить деяку користь, живлячись шкідливими безхребетними. Має велике естетичне значення як окраса прибережних біотопів.

Функціональне значення. Важливий елемент у розвитку прибережної гідрофауни острівних і водно-болотних екосистем.

КОЛОВОДНИК ЛІСОВИЙ

Черныш

Tringa ochropus Linnaeus, 1758

Green Sandriper

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Коловодники *Tringa* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – чорниш, телегуз; рос. – черный кулик, чернокрыл.

Таксономічна характеристика. Один із 10 видів роду. Один із шести видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції та до регіонального Червоного списку (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Розміром трохи більший за шпака. Довжина тіла 236–260, крила 127–148, плесна 34–41, дзьоба 32,0–41,6, хвоста 60–66 мм. Розмах крил 420–475 мм. Вага 65–75 г.

Забарвлення. У дорослих птахів верх чорно-бурий, груди і шия сірі у плямах, черево і надхвістя білі, низ крила темний. На білому хвості 2–3 поперечні смуги; дзьоб сірий, ноги оливкові. У польоті впадають в очі темний (майже чорний) спід крил і білий низ тіла. Від усіх коловодників відрізняється контрастним чорно-білим оперенням і широкими чорними смугами на хвості.

Поширення. Помірна смуга Євразії до Далекого Сходу. Зимують коловодники у середземноморських країнах Європи, Закавказзі, Африці, Південній Азії. На території України – звичайний гніздовий птах, в основному Полісся і Лісостепу. Під час міграцій може траплятися скрізь. У Дніпропетровській області зустрічається на гніздуванні на середньому Дніпрі (острів Фурсин у Петриківському районі), у лісових озерах і р. Оріль, Самара, Вовча (Магдалинівський, Новомосковський, Пав-

лоградський райони). На прольоті спостерігається скрізь, де є водойми.

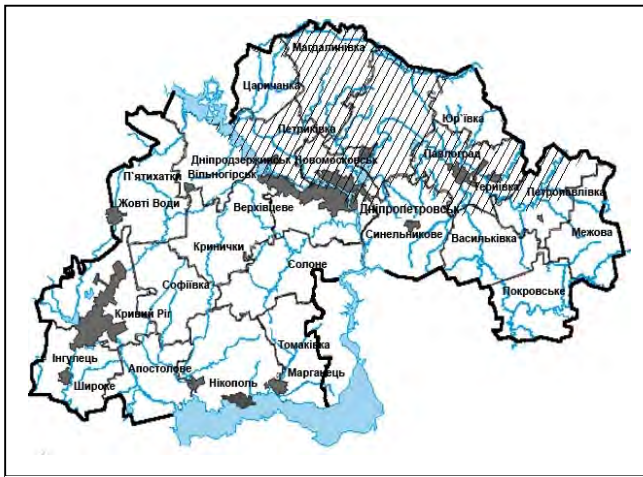
Місцеперебування. Улюблені місця – лісові озера, річки, струмки, болота з деревною рослинністю. Птахи, які не приступили до розмноження, не пов'язані з лісом.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний птах. На Дніпропетровщині – раніше гніздовий, перелітний, зараз мігруючий пролітний вид. Прилітає залежно від погоди у кінці березня – на початку квітня. Відлітає починаючи з серпня. Досить сторожкий, але біля гнізда хоробрый і крикливий. Часто сідає на гілки дерев. На ходу і стоячи чорниш часто змахує хвостом вгору і вниз. Сполоханий зривається з різким криком «кік-кік-кік».

Голос цього кулика – надзвичайно чистий і дзвінкий трискладовий свист, який

можна передати як «тю-іть-віть-віть». Під час перелітів птахи летять поодиноці або парами, невеликими групами.

Розмноження. Моногами. До розмноження приступають наступного року. Житла влаштовують найчастіше на деревах, використовуючи для цього гнізда дроздів, голубів та інших птахів, іноді в дуплах, рідше на землі, пеньках або купинах серед

Карта 115. Основні райони гніздування коловодника лісового

болота. Повна кладка з 4 зеленуватих із бурими плямками яєць розміром 37,4–40,3 × 27,5–28,7 мм уже в травні. Насиджує в основному самка протягом 16–18 днів. Пташенята залишаються у гнізді 2–3 дні, після чого перебираються на водойми. Після 1980-х років гніздування в області не підтверджене.

Живлення. Чорниші здобувають їжу, бродячи по воді або збираючи її біля самої води. Живляться водними та навколоводними комахами та іншими безхребетними.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння починається у липні і закінчується на зимівлі у грудні. Часткове передшлюбне відбувається взимку і триває після прильоту на місця гніздування.

Вороги, паразити, хвороби. Загальні для більшості куликів, але кладки у них гинуть дещо менше завдяки прихованим гніздовищам. Серед паразитів виявлені лише пухойди (*Guadreceps ochropi*) і пір'яні кліщі (*Analgoides sp.*).

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя птах гніздився по всій території в місцевостях із деревною рослинністю поблизу водойм, особливо на Дніпровських островах та у долинах річок Вовча, Самара та Оріль. Ще у 1950–1980 роки його щільність оцінювалась у 3 бали, але за останні десятиріччя знизилась до 1 бала.

Причини зміни чисельності. Освоєння і трансформація місць гніздування, виру-

бування прибережних лісів, рекреація, висихання лісових озер, гідробудівництво.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Господарське значення невелике, малоцінний мисливський птах. Приносить користь, винищуючи деяких шкідників. Має естетичне значення.

Функціональне значення. Гетеротрофний біотичний елемент у формуванні біологічного режиму і вторинної біологічної продуктивності в екосистемах лісових озер.

КОЛОВОДНИК БОЛОТЯНИЙ

Фифи

Tringa glareola Linnaeus, 1758

Wood Sandpiper

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Коловодники *Tringa* Linnaeus, 1758

Інші назви: рос. – фифя, фифишка.

Таксономічна характеристика. Один із 10 видів роду. Один із шести видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Трохи менший за чорниша. Довжина тіла 202–250, крила 119–129, плесна 37–42, дзьоба 25–32, хвоста 45–55 мм. Розмах крил 420–475 мм. Вага 52–77 г.

Забарвлення. Схожий на чорниша, верх помітно сірий з білуватими плямами, низ білий з повздовжніми бурими плямами на грудях. Над очима білі брови. Спід крила буруватий, на білому хвості багато вузьких поперечних темно-бурих смуг. Дзьоб бурий, ноги жовтувато-зелені. Від чорниша відрізняється світлим низом крила, більшою смугастістю хвоста, більш світлим і плямистим забарвленням верху тіла.

Поширення. Помірна смуга Європи й Азії. Зимують коловодники в Африці, Південній Азії, Індонезії. Під час міграцій трапляються скрізь. На гніздуванні птах зареєстрований у Західному Поліссі й Київській області. На території Дніпропетровщини під час міграцій спостерігається у більшості районів.

Місцеперебування. Піщані і мулисті береги різнотипних водойм від узбережжя водосховищ і островів річок, лиманів, озер до ставків та відстійників.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України коловодник болотяний – пролітний, місцями гніздовий перелітний птах. На Дніпропетровщині гніздився до 1960-х років. В основному зустрічається по остро-

вах і мілководних зонах Середнього Дніпра в межах Верхньодніпровського, Царичанського і Петриківського районів. В останній період достовірні спостереження щодо гніздувань відсутні. Прилітають птахи у квітні, відлітають у серпні – вересні. Можуть сідати на дерева і кущі. Летять невеликим зграйками до 20–30 особин, але нерідко трапляються і поодинокі птахи. Голос дуже своєрідний – це не голосна, але досить мелодійна трель зі звуків «фі-фі-фі» або «тюлі-тюлі – тюлілілі».

Розмноження. Птахи – моногами. Починають розмножуватись наступного року. Гнізда влаштовують на вологих трав'янистих місцях у долинах річок, інших водоймах. Відомі знахідки гнізд і на деревах або кущах, у гніздах інших птахів. Повна кладка з 4 зеленуватих із червоно-бурими плямами яєць розміром 37,0–37,8 × 26,3–26,9 мм буває у травні. Насиджують обидва птахи. Гніздовий цикл закінчується до серпня. Дорослі активно захищають гніздо.

Живлення. В основному комахами, їх личинками та іншими водними безхребетними.

Линяння. Як і у всіх куликів. Повне післяшлюбне – з кінця липня і закінчується на зимівлі. Неповне передшлюбне линяння починається із закінчення повного і продовжується до травня.

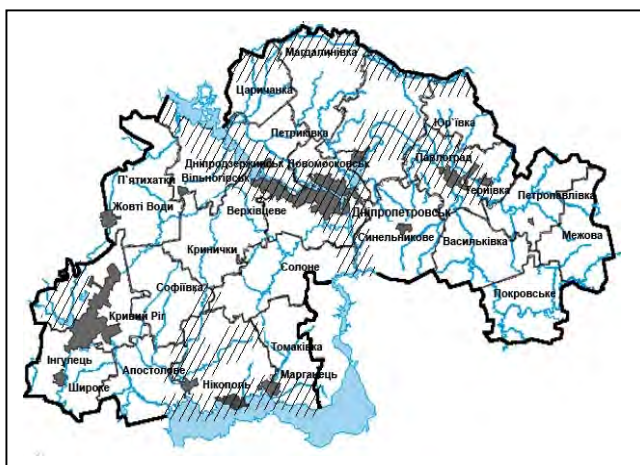
Вороги, паразити, хвороби. Вороги ті самі, що й у більшості куликів. Виявлені лише пухоїди (*Guadreiceps ravussubtusculus*) і трематоди (*Temarlania Zarudnii*).

Оцінка чисельності. На початку сторіччя і до 1960-х років коловодник болотяний на Дніпропетровщині був досить звичайним, а подекуди і численним видом, хоча чисельність його постійно зменшувалась. Сучасна щільність оцінюється у 2 бали проти 4 на початку сторіччя.

Причини зміни чисельності. Зменшення чисельності взагалі в ареалі. Господарське освоєння водойм і прибережних зон, гідробудівництво, рекреація, фактор неспокою.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Малоцінний мисливський птах. Деяку користь приносить завдяки характеру живлення (знищуючи шкідливих для риби водяних комах, кровосисних двокрилих і деяких шкідників сільського господарства).

Карта 116. Основні райони траплянь коловодника болотяного під час міграцій на території

Функціональне значення. Не досліджувалося.

КОЛОВОДНИК ВЕЛИКИЙ

Большой улит

Tringa nebularia Gunnerus, 1767

Greenshank

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes (Limicolae)*

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Коловодники *Tringa* Linnaeus, 1758

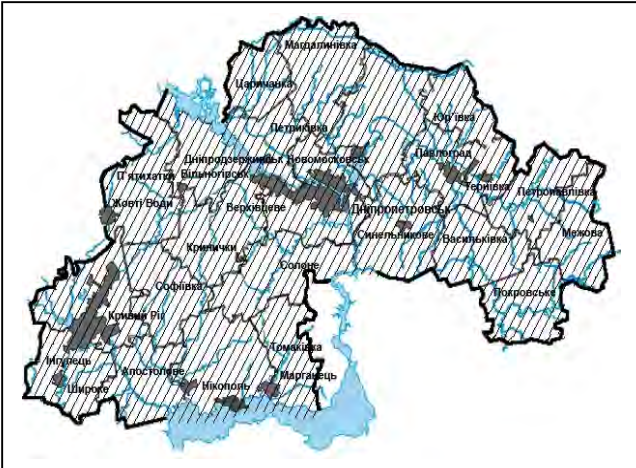
Інші назви: укр. – набережник великий, плакун, уліт великий; лат. – *Totanus glottis*.

Таксономічна характеристика. Один із 10 видів. Один із шести видів у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром майже з голуба. Довжина тіла 300–350, крила 165–200, плесна 53–67, дзьоба 47–48, хвоста 70–90 мм. Розмах крил 530–600 мм. Вага 125–220 г. Дзьоб міцний, злегка задертий догори. У польоті ноги видаються за кінець хвоста.

Забарвлення. Зверху – сіруватого кольору (на стрижневих перах плями бувають – сірі, облямівки білі), нижня частина спини, поперек і покривні пера хвоста білі з буруватими позначками.

Карта 117. Поширення коловодника великого під час міграції

Знизу оперення біле, подекуди з білувато-сірими плямками. Ноги темно-зеленуваті. Дзьоб бурий або зеленувато-бурий. Післяшлюбне вбрання менш плямисте, низ білий, боки вола сіруваті. Молодь схожа на післяшлюбних дорослих, але верх темнішого кольору. Від решти коловодників відрізняється дещо більшими розмірами і загнутим догори дзьобом.

Поширення. На гніздуванні поширений у лісовій зоні Європи і Північній частині Азії (крім Крайньої Півночі). Зимує у Середній і Південній Азії, Австралії і на півночі Африки. В Україні і на Дніпропетровщині спостерігається лише на прольоті.

Місцеперебування. Мешканець лісової зони, подекуди заходить у лісотундру, лісові озера, річки і мохові болота. На прольоті – мулісті узбережжя морів, річок і озер.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні пролітний і спорадично літаючий птах. У Дніпропетровській області – лише пролітний. На прольоті спостерігається у кінці травня – на початку квітня і з кінця серпня до середини вересня. Голос – дзвінкий, голосний, триразовий свист «тію-тію-тію».

Розмноження. Гніздо – невелика ямка, вистелена травинками і мохом. Розташовується недалеко або біля пенька, земляного горбика. Кладка з середини травня до кінця червня, з 4 палевих із різкими чорно-бурими плямами яєць. Кладку птахи захищають.

Живлення. Споживає водних комах і їх личинок, різних рачків і дрібних моллюсків, а також дрібну рибу і мальків. Корм добуває у воді, заходячи у неї майже по черево.

Линяння. Схоже з іншими коловодниками.

Вороги, паразити, хвороби. Типові вороги – ссавці (лисиці, пацюки) і хижі птахи. Виявлені гельмінти – трематоди (*Himasthala militaris*, *Levinseniella propingua*, *Mastitrema afanasiyevi*).

Оцінка чисельності. На прольоті завжди оцінювався як звичайний вид. З 1980-х років щільність зменшилася з 3 балів до 2.

Причини зміни чисельності. Трансформування екосистем у місцях гніздування. Надмірний відстріл на місцях зимівель і під час прольотів.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Промисловий птах. Об'єкт спортивного полювання. Може становити загрозу як поширювач гельмінтозних захворювань в місцях прольотів.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

КОЛОВОДНИК ЗВИЧАЙНИЙ

Травник

Tringa totanus Linnaeus, 1758

Redshank

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes (Limicolae)*

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Коловодники *Tringa* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – набережник звичайний, травник;
рос. – красноножка, поручейник; лат. – *Totanus caridris*.

Таксономічна характеристика. Один із 10 видів роду. Один із шести видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Tringa tetanus totanus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції та Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Птахи менші за коловодника великого. Довжина тіла 270–312, крил 141–168, хвоста 60–70, розмах крил 570–595 мм; вага 105–150 г.

Забарвлення. У дорослих птахів верх бурувато-сірий з чорними плямами, на крилі широка біла смуга, яку добре видно у повітрі (жоден із куликів такої не має), надхвістя біле. Хвіст смугастий. Основа дзьоба і ноги червоні. Взимку низ

ріють на токсоплазмоз (*Toxoplasmoza gontii*).

Оцінка чисельності. Коловодник звичайний протягом усього спостереження відноситься до найбільш численного виду куликів, хоча його кількість постійно знижувалась. Його щільність зменшилася з 4 до 3 балів.

Причини зміни чисельності. Загальні для куликів. В основному це освоєння і трансформація, осушення водно-болотних угідь, антропогенне і господарське освоєння узбережжя. Значна кількість кладок гине від нерегульованого випасання худоби.

Заходи охорони. Охороняється у заказниках державного («Приорільський», «Знаменівський лиман», «Солоний лиман» і «Булахівський лиман») і місцевого («Заплава р. Самари», «Заплава р. Базавлук», «Новоселівський») значення.

Соціальне значення. Малоцінний мисливський птах. Завдяки живленню цей вид треба зарахувати до корисних птахів. Як досить помітний і крикливий птах значно оживляє водно-болотні угіддя.

Функціональне значення. Важливий функціональний біотичний елемент у стабілізації гетеротрофних гідробіонтів у прибережних екосистемах прісноводних водойм.

КОЛОВОДНИК ЧОРНИЙ

Щеголь

Tringa erythropus Pallas, 1764

Spotted Redshank

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Коловодники *Tringa* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – щоголь; лат. – *Totanus fuscus*.

Таксономічна характеристика. Один із 10 видів роду. Один із шести видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Занесений до Додатка 3 Бернської та Додатка 2 Боннської конвенцій. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Трохи менший за коловодника великого. Довжина тіла 327–335, крила 160–173, дзьоба 49–60, плесна 53–62, хвоста 62–75 мм. Розмах крил 480–520 мм. Вага 110–180 г.

Забарвлення. Дорослі птахи у весняному вбранні майже цілком чорні з білими цятками на крилах і спині, спід крила і надхвістя біле. Дзьоб чорний, основа нижньої щелепи червона. Ноги темно-червоні до чорного. Взимку птахи зверху темно-сірі з білими плямками, низ майже весь білий. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні. Від усіх коловодників щоголь відрізняється темним забарвленням, взимку – червоною біля основи нижньої щелепою.

Поширення. Тундра і північна частина лісової зони Європи й Азії. Зимують на півдні Європи, Азії і в Африці. На території України під час перельоту зустріча-

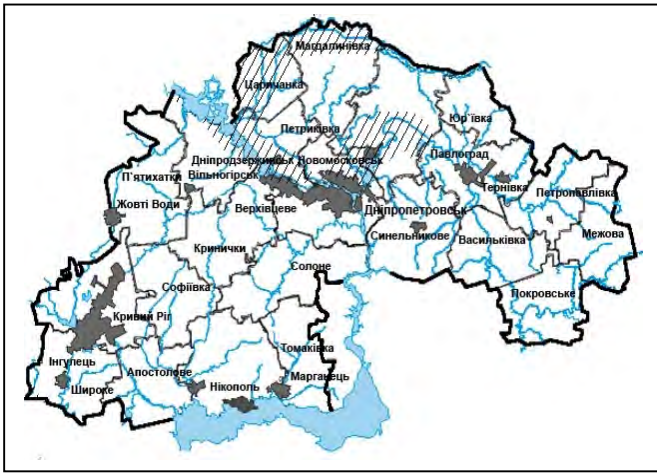

ється майже скрізь.

Місцезабутання. Різноманітні водойми від водосховищ, берегів річок, лиманів до тимчасових водойм. В основному це піщані, грязьові і мулисті мілководдя.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Щоголь є пролітним видом для всієї території України. Прилітають птахи у квітні. У зворотному напрямку – у серпні, вересні. Окремі птахи можуть траплятися в області і влітку. Під час перельоту тримаються поодиночі, парами або невеликими зграйками до 5 особин. Злітаючи, птахи видають характерний свист, час від часу подають голос і у польоті. Звуки ці досить специфічні, їх можна передати як дзвінкий, дуже короткий свист «тьюї» або «тьють».

Розмноження. Гніздиться щоголь у тундрі, на берегах озер і на лісових болотах у лісовій смузі. Птахи – моногами. Починають розмножуватись наступного року. По-

Карта 119. Поширення коловодника чорного в період гніздування

вна кладка з 4 зеленуватих із великими темно-бурими розмазаними плямами яєць розміром $42-51,5 \times 30-34$ мм в кінці травня – червні. Пуховичків спостерігали в середині червня. Дорослі птахи активно захищають гніздо, літають з криком «тек-тек», сідають на воду або кущі.

Живлення найчастіше на мілкій воді, де вони швидко бігають, ганяючись за дрібними рибка-

ми і водяними комахами. Нерідко збирають їжу на мулистих берегах біля солоної води. Досить часто споживають дрібних жаб.

Линяння відбувається за загальною для куликів схемою двічі на рік.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є наземні ссавці, хижі й деякі інші птахи. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя щоголь на території області був під час міграції досить звичайним видом, чисельність якого, як і більшості видів, поступово зменшувалась. Щільність цього виду за період спостережень зменшилась від 3 до 2 балів.

Причини зміни чисельності. Загальні для більшості видів і пов'язані з погіршенням умов гніздування і перебування птахів.

Заходи охорони. Не впроваджені.

Соціальне значення. Малоцінний мисливський птах. Господарського значення у зв'язку з невеликою чисельністю не має.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

КОЛОВОДНИК СТАВКОВИЙ

Поручейник

Tringa stagnatilis Bechstein, 1803

Marsh Sandpiper

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Коловодники *Tringa* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. поручайник, набережник ставковий.

Таксономічна характеристика. Один із 10 видів роду. Один із шести видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Розміром із чорниша, але більш стрункий і довгоногий. Довжина тіла 245, крила 128–142, плесна 45–48, дзьоба 37–43, хвоста 60–63 мм. Розмах крил 390–440 мм. Вага 50–85 г.

Забарвлення. Дорослі птахи у весняному оперенні зверху бурувато-сірі із сірими або жовтуватими краями пер. Низ крила, поперек і надхвістя білі. Низ тіла білий з бурими рисками і плямами. Хвіст смугастий білий з густими бурими поперечними смужками. Дзьоб чорний, ноги зеленкуваті, у зимовому оперенні сірувато-бурі зі світлими краями пер. Молоді птахи схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні, але оперення верху буре з вохристою облямівкою, на волі бурі плями. Від болотяного і лісового коловодників відрізняється значно довгими ногами і світлим сивуватим забарвленням, від інших коловодників – меншими розмірами і тонким дзьобом.

Поширення. Степова і лісостепова зони Європи й Азії на схід до Забайкалля. Зимують птахи в Африці, Південній Азії, Індонезії, Австралії. В Україні гніздиться переважно в межах лівобережного лісостепу, середньому Придніпров'ї, деяких інших районах. На Дніпропетровщині трапляється в основному у Дніпропетровському, Павлоградському, Новомосковському, Царичанському, Нікопольському, Магдалинівському районах.

Місцеперебування. Водосховища, затоки р. Дніпро, болотисті береги річок, водойми у долинах річок Самара й Оріль. Віддає перевагу трав'янистим болотам, вологим лукам, узбережжям озер, лиманів. Оселяється майже в тих місцях, що і коловодник звичайний.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території області і

лю над розвитком гідробіонта гетеротрофів.

НАБЕРЕЖНИК

Перевозчик

Actitis hypoleucos Linnaeus, 1758

Common Sandpiper

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Набережники *Actitis* Illiger, 1811

Інші назви: укр. – перевізник, коловодник малий; лат. – *Tringa hypoleucos*.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 3 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Розміри менші, ніж у коловодників. Дзьоб і ноги відносно короткі. Довжина тіла 196–221, крила 97–119, плесна 22–28, дзьоба 23–27, хвоста 50–60 мм. Розмах крил 305–558 мм.

Забарвлення. Верх тіла бурий з бронзовим відблиском, укритий поперечними хвилястими рисками. Задня частина спини і попереk – темні. Низ білий з крапочками спереду шиї і на волі. Ноги сірі з оливковим відтінком. Дзьоб бурий, на кінці чорний. У післяшлюбному вбранні – загальне забарвлення сіріше. У молоді вбрання схоже на післяшлюбне.

Карта 121. Поширення набережника в гніздовий період

Поширення – майже по всій Європі і Північній Азії. В Україні і Дніпропетровській області розповсюджений по всій території.

Місцеперебування. Гніздові біотопи – береги річок, озер, ставків. На прольоті – морські узбережжя.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні і Дніпропетровській області гніздовий, перелітний птах. Прилітає у кінці березня – квітні. Відлітає з серпня. Набережники активні вдень. Часто сідають на коряги, які стирчать над водою, підсмикуючи хвостом. У період токування голос звучить як

дзвінка трель «хі-діді-ді», позивні – «п'юі-п'юі». В досить несприятливий період тримаються поодинокі.

Розмноження. Моногами. Гніздяться по піщаних і порослих чагарниками берегах, або у деревостанах біля річок і озер. Гніздо – невелика ямка недалеко від води, встелена стеблами, під прикриттям високої трави, чагарників або дерев. У кладці з середини травня до кінця червня спостерігаються 4 рожево-палевих із червоно-бурими краплинами яйця. Захищають гніздо (відводять від нього), літаючи з криком над людиною чи твариною.

Живлення – на мілководді або у смузі заплав. Споживають різних дрібних, переважно водних безхребетних.

Линяння. Повне післяшлюбне линяння з серпня по грудень і часткове передшлюбне – з лютого до травня.

Вороги, паразити, хвороби. Руйнують кладки лисиці, єнотовидні собаки, пацюки, ворони, сороки і великі мартини. Полюють на пташенят великі мартини, на дорослих – лунь очеретяний та інші хижі птахи. Серед ектопаразитів виявлені пухоїди *Qudriceps ravussubfuscus* і *Q. ochropi* (до 40 % ураженості).

Оцінка чисельності. Нечисленний птах у регіоні. До кінця 1970-х років його щільність оцінювалася у 2 бали. З початку 1980-х на гніздуванні не спостерігається. Зустрічається лише на прольоті або як літучий птах. Сучасна щільність оцінюється в 1 бал.

Причини зміни чисельності. Антропогенне трансформування екосистем, особливо пов'язаних із гідробудівництвом та забрудненням. Рекреаційне освоєння більшості водойм.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Господарського значення як мисливського птаха майже не має. Може бути джерелом розповсюдження паразитарних захворювань (враження пухоїдами).

Функціональне значення. Не досліджувалося.

МОРОДУНКА

Мородунка

Xenus cinereus Gldenstdt, 1775

Terek Sandpiper

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes (Limicolae)*

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Мородунки *Xenus* Kaup, 1829

Інші назви: лат. – *Terenia cinerea*.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 3 Бернської конвенції та до регіонального Червоного списку (категорія 0).

днів. Гніздовий період – близько двох місяців. Птахи досить активно захищають гніздо: відводять від нього ворогів, прикидаючись пораненими.

Живлення – дрібними водяними і навколоводними безхребетними комахами, личинками, ракоподібними, молюсками, павуками.

Линяння – за загальною для більшості куликів схемою. Повне післяшлюбне линяння з серпня до січня і часткове передшлюбне – з лютого до травня.

Вороги, паразити, хвороби. Загальні для цієї групи птахів – лисиці, пацюки, хижі птахи, ворони, великі мартини. Із паразитів пухойди *Monacanthus sp.*, *Quadreiceps ravassulfuscus*.

Оцінка чисельності. Протягом усього періоду спостережень мородунка була рідкісним пролітним видом з оцінкою щільності в 1 бал. З кінця 1980-х років вважається видом, що зник.

Причини зміни чисельності. Зменшення загальної чисельності в ареалі, пов'язане з освоєнням і трансформацією місць гніздування, посиленням фактора неспокою.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Господарського значення через малу чисельність не має.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

ПЛАВУНЕЦЬ ПЛОСКОДЗЬОБИЙ

Плосконосый плавунчик

Phalaropus fulicarius Linnaeus, 1758

Grey Phalarope

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Плавунці *Phalaropus* Brisson, 1760

Інші назви: рос. – плавунчик, поплавок.

Таксономічна характеристика. Один із трьох видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Трохи менший за шпака. Довжина тіла 200–224, крила 123–128, цівки 22–23, дзьоба 22–25, хвоста 65–69 мм. Розмах крил 397–440 мм. Вага 42,0–59,5 г. Дзьоб плоский. Цівка помітно сплюснена з боків. Пальці по боках мають шкіряну облямівку у вигляді фестонів.

Забарвлення. Самка у шлюбному вбранні забарвлена більш яскраво. Верх голови до потилиці і вуздечка матово-чорна. Вузька брова і широка смужка під оком білі. Спина і покривні пера крил чорні з вохристою облямівкою. Увесь низ і шия каштаново-руді. Зверху на крилі вздовж основи другорядних махових проходить біла смужка, яку добре видно у польоті. Дзьоб коротший, ніж у круглодзьобого плавунця, і плоский в основі, жовтий з чорним кінцем. Ноги сірі. Самці

значно тьмяніші, верх голови у них бурий з темними поздовжніми смужками, на шиї і низу тулуба з домішкою білого кольору. У післяшлюбному вбранні самець і самка забарвлені однаково. У зимовому вбранні птахи димчасто-сірі з білим низом, чорною смужкою, яка проходить через око, і жовтими ногами. Молоді схожі на дорослих у зимовому вбранні. Від круглодзьобого плавунця відрізняється розміром, забарвленням, плоским дзьобом і більш світлими ногами.

Поширення. На арктичному узбережжі і островах. Зимують плавунці у Південно-Західній і Північній Європі, на Півдні Азії і в Південній Америці. В Україні плавунець зустрічається як залітний. Одного птаха було помічено у Дніпропетровській області (22 вересня 1931 р.) і двох у Прикарпатті, крім цього, плавунець відмічався у Чорноморському заповіднику і ще тричі у Дніпропетровській області (1974, 1981, 1985 рр.).

Місцеперебування. Арктична тундра, береги озер та інших водойм. На Дніпропетровщині реєструвався на солончакових водоймах (Булахівський і Знаменівський лимани) Присамар'я та на узбережжі р. Дніпро.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України і Дніпропетровської області рідкісний залітний птах, який відмічався лише під час осінніх міграцій. Поведінка схожа на таку у круглодзьобих плавунців. На воді дуже верткий, при плаванні постійно «киває» головою. Голос – ніжне «пійть» або «іть».

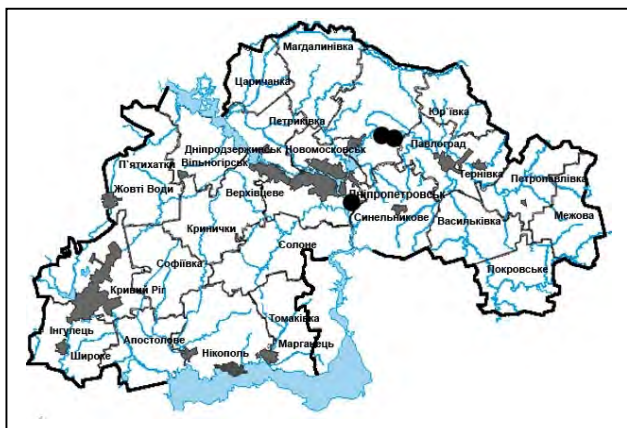
Розмноження. Птахи – моногами. Гніздяться окремими або декількома парами. Гнізда влаштовують поблизу водойм. Повна кладка з 3–4 блідо-жовтуватобурих, нерідко із зеленуватим відтінком, з шоколадно-бурими плямами яєць розміром 30,0–35,0 × 22,0–22,7 мм у червні, рідше липні. Насиджує один самець протягом 14–16 днів.

Живлення – комахами, личинками, ракоподібними, молюсками, іноді можуть вживати водорості.

Линяння – повне післяшлюбне починається в липні і часто закінчується до середини липня. Часткове передшлюбне линяння відбувається під час зимівлі і закінчується у травні.

Вороги, паразити, хвороби. Загальні для тундрових прибережних птахів. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На території України, в тому числі і Дніпропетровщині, відноситься до рідкісних залітних видів.

Карта 123. Місця реєстрацій плавунця плоскодзьобого протягом XX сторіччя

Причини зміни чисельності загальні для більшості видів. Це освоєння території, зниження кількості характерних для виду біотопів або їх погіршення.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Господарського значення в регіоні плавунці не мають через незначну кількість.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ПЛАВУНЕЦЬ КРУГЛОДЗЬОБИЙ

Круглоносий плавунчик

Phalaropus lobatus Linnaeus, 1758

Red-necked Phalarope

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Плавунці *Phalaropus* Brisson, 1760

Інші назви: рос. – поплавок, плавунчик.

Таксономічна характеристика. Один із трьох видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Трохи менший за шпака, з відносно довгим тонким, круглим шилоподібним дзьобом. Довжина тіла 180–202, крила 95–120, цівки 19–23, дзьоба 19–24, хвоста 42–50 мм. Розмах крил 315–370 мм. Вага 26–46 г. Цівки помітно у площині збоку. Пальці мають фестонні шкіряні облямівки.

Забарвлення. У шлюбному вбранні самка забарвлена більш яскраво. Зверху вона майже чорна з V-подібною іржасто-жовтою фігурою на спині. Облямівка плечових пер теж іржасто-жовта. Голова (охоплюючи око з вуздечкою) темно-сіра. Широке кільце через воло, перерване на задньому боці шиї, каштаново-рудого кольору. Боки грудей і смуги на боках черева темно-сірі. Горло і нижня частина тіла білі. Зверху на крилах уздовж основи другорядних махових пер проходить біла смужка, яку добре видно в польоті. Дзьоб чорний, ноги темно-сірі. Дорослий самець у весняному оперенні схожий на самку, але каштанове кільце на волі має домішку з сірих пер, а пера зверху – білі облямівки. У післяшлюбному оперенні самець і самка забарвлені однаково. Голова і шия у них білі з великою темно-сірою плямою на потилиці та темними смугами за очима. Спина темно-сіра з білими облямівками пер. Молоді зверху темно-бурі з вохристими смугами, тім'я, потилиця, задня частина шиї і смужки біля очей чорні, горло і щоки, а також низ тіла білі, воло по боках сіре. Від плоскодзьобого плавунця відрізняється меншими розмірами, шилоподібним, більш довгим дзьобом і темнішими ногами.

Поширення. Циркумпольярний вид. Поширений на Півночі Європи, Азії і Америки. Зимують круглодзьобі на берегах Середземного моря, Півдні Ірану, біля

берегів Аравійського півострова, Індії, в Новій Гвінеї, Південній Америці. На більшості територій України зустрічається під час міграцій. На Дніпропетровщині – найчастіше на водосховищах, мілководних лиманах солончакової тераси р. Самара і, можливо, р. Оріль та деяких інших річок.

Місцеперебування. Прибережні ділянки водосховищ, лиманів, інших водойм.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території України пролітний, іноді літучий, в тому числі і на Дніпропетровщині, птах. З'являється найчастіше у травні, відлітає починаючи з серпня. Під час міграцій та влітку трапляється невеликими зграйками. Часто плаває на мілководді, сидячи досить високо і піднімаючи хвоста. На березі його рухи нагадують рухи побережників. Дуже довірливий птах. Може підпустити людину на кілька метрів. Політ зграйки надзвичайно злагоджений. Голос – швидке і ніжне «пійть-пійть-пійть-пійть», причому під час зльоту видає своєрідне кректіння, подібно до бекаса, але значно слабкіше.

Розмноження. На місця гніздування птахи прилітають у кінці травня – на початку червня. Зразу ж після прильоту розбиваються на пари. Гнізда влаштовують на болотистій місцевості серед м'якого мохового покриву берегів близько до води.

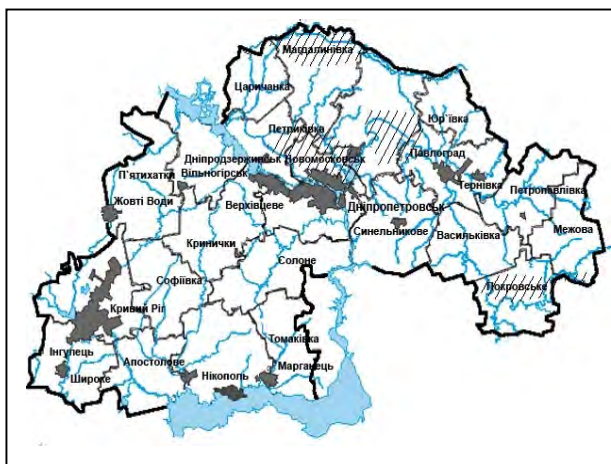
В повній кладці 4 оливково-вохристі із чорно-бурими плямами яйця розміром 28,0–34,5 × 19,9–21,5 мм. Насиджує, за даними більшості авторів, один самець протягом 20–21 днів.

Живлення. Звичайно плаваючи і збираючи корм із поверхні води та поїдаючи водяних жуків, клопів, наземних комах, деяких донних безхребетних, іноді нитчасті водорості.

Линяння відбувається за загальною для куликів схемою. Повне післяшлюбне починається у липні і закінчується у кінці серпня – жовтні. Часткове передшлюбне линяння відбувається на зимівлі.

Вороги, паразити, хвороби. Спільні для цієї групи птахів. На Дніпропетровщині на них полюють лунь очеретяний та великі мартини. Серед ектопаразитів виявлені пухойди (*Quadroiceps conformis*), пір'яні (*Analgesoides sp.*). Хворіють на демодекоз (збудник – червонотілковий кліщ із акароморфних *Trombiculus sp.*). Серед ендopаразитів виявлені нематоди – *Surfabinocerca prima*.

Оцінка чисельності. За весь період спостережень ніколи не був численним

Карта 124. Основні райони траплянь плавунця круглодзьобого під час міграцій

видом. Протягом сторіччя його щільність поступово зменшилася і наразі оцінюється у 2 бали.

Заходи охорони. Охороняється у літній період у заказнику місцевого значення «Дебальцевські лимани».

Причини зміни чисельності. Трансформація і освоєння характерних для плаунців біотопів.

Соціальне значення. Господарського значення у регіоні не має через низьку чисельність.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

БРИЖАЧ

Турухтан

Philomahus pugnax Linnaeus, 1758

Ruff

Ряд Сивкоподібні (Кулики)

Charadriiformes (Limicolae)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Брижачі *Philomachus*, Merrem, 1804

Інші назви: укр. – турухтан; рос. – петушок.

Таксономічна характеристика. Один із трьох видів роду. Єдиний вид у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 3 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Трохи менший за голуба, з помірно довгими ногами і відносно невеликим дзьобом. Довжина тіла 225–330, крила 145–193, цівки 38–47, дзьоба 33–41, хвоста 67–68,5 мм. Розмах крил 495–575 мм. Вага 95,4–232 г.

Забарвлення. Для цих птахів характерний не тільки статевий диморфізм у забарвленні, а й поліморфізм, тобто існування різних типів забарвлення, що особливо помітно у весняний період. Дорослі самці у шлюбному оперенні мають яскраве, строкате забарвлення голови, шиї, вола, в якому у різних комбінаціях змішуються білі, чорні, руді і рябі кольори, що утворюють своєрідний комір, чубчик і вушка із довгих загнутих пер, які прикривають воло і груди, і видовжених пер по боках потилиці та вушок. Це забарвлення дуже мінливе, різнокольорове і різне у всіх самців. Постійне забарвлення мають тільки ті пера, які залишаються весною від зимового вбрання, а саме – частина верхніх покривних пер крила, поперек, спід крила і хвоста, першорядні і другорядні махові і рульові пера. По центру білого надхвістя проходить темна смужка. Воло і груди строкаті, черево, спід крила і підхвістя білі, дзьоб і ноги – жовтогарячі, на «лиці» замість пер мають бородавки.

Самки навесні мають також мінливе забарвлення, але в них немає комірців, чубчиків та вушок і мінливість значно менша. Самець і самка у зимовому вбранні практично однакові і відрізняються розмірами (самець значно більший. Молоді

птахи зверху чорно-бурі з рожевими облямівками на перах, знизу рудувато-вохристі. Від побережників відрізняються довгими жовтогарячими ногами, від коловодників – поздовжньою темною смугою на білому надхвісті, відносно коротким дзьобом і рудим відтінком оперення.

Поширення. Тундрова, лісова, лісостепова і частково степова зони Євразії на схід до Чукотки. Зимують птахи в Африці і Південній Азії. В Україні гніздяться в Поліссі, північній частині лісостепу, подекуди заходячи і в степову зону. Практично на всій території спостерігаються під час міграції. На Дніпропетровщині під час міграції трапляються скрізь, де є відповідні біотопи, часто як літуючий вид. До створення Дніпродзержинського водосховища брижач гніздився на островах Середнього Дніпра у межах Верхньодніпровського і Царичанського районів.

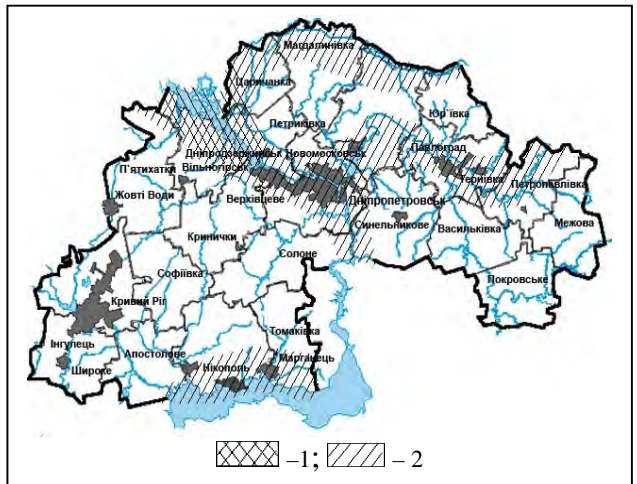
Місцеперебування. Вологі луки, болота, узбережжя Дніпра, острови і водосховища, солончакові тераси малих річок.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України турухтани гніздові, перелітні, іноді літуючі птахи. На Дніпропетровщині до 1960–1970-х роках гніздовий, пізніше тільки пролітний і літуючий вид. Весною брижачі з'являються досить рано – в кінці березня – квітні, причому самки прилітають на 10–12 днів пізніше за самців. У цей час відбуваються знамениті групові турнірні бої, в яких беруть участь до кількох сотень птахів. Під час перельоту самці і самки, як правило, тримаються окремими зграями. Справжніх змішаних зграй практично не буває. Під час міграцій і весняних турнірів можуть створювати скупчення по кілька сотень особин.

Осіній відліт турухтанів відбувається, починаючи з серпня, у вересні – жовтні. Птахи в цілому мовчазні. Зрідка в польоті тихо каркають «кек-кек». Подібний звук видає і самка, коли відходить від гнізда.

Розмноження. Турухтани

відносяться до полігамних птахів, які не створюють пар і де самці не беруть ніякої участі у насиджуванні і вихованні пташенят. Під час токування самці розпушують комірці, бігають туди й назад, при зустрічі пригинають голову до землі або підскакують один проти одного. Гніздо птахи влаштовують на луках серед трави і добре замасковують. Повна кладка з 4, рідше 3 оливкових або зеленуватих із бурими плямами яєць розміром 39,2–47,5 × 28,0–32,5 мм. Насиджує тільки

Карта 125. Район колишнього гніздування (1) брижача у 1960–1970 рр. до створення Дніпродзержинського водосховища та основні райони траплянь під час міграції (2).

самка протягом 21 дня. Пташенята стають дорослими через місяць.

Живлення – в основному комахами, їх личинками та іншими безхребетними. Значну частку раціону складають довгоносики, ковалики і саранові, які є шкідниками сільського господарства. Восени під час міграцій турухтани можуть пастися і на полях.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне линяння з кінця червня – липня до вересня – жовтня. Часткове передшлюбне – з березня по травень.

Вороги, паразити, хвороби. На брижачів полюють хижі ссавці і деякі птахи (луни, сороки, сірі ворони, великі мартини). Гнізда руйнують пєсці, лисиці і пацюки. Вражаються птахи ектопаразитами: пір'яними кліщами (*Analgesoides sp.*), червоногілковими кліщами (*Trombiculus sp.*), пухоїдами (*Lunaceps holophaeus*, *Cistellatrix decipiens*) і ендopаразитами – гельмінти трематоди (*Cyeloceelum mutabile*, *Notokantylus triserialis*).

Оцінка чисельності. Турухтани відносяться до одних із найчисленніших куликів регіону. Ще й зараз можна спостерігати, особливо навесні, скупчення птахів і турнірні бої, в яких беруть участь до 400 птахів. Найбільші скупчення, які спостерігались в області у 50–60-ті роки минулого сторіччя, налічували до 1000 особин. Зважаючи на загальну тенденцію зниження чисельності, щільність виду в області зменшилась з максимальних 4 балів у 1950-ті роки до сучасних 3 балів.

Причини зміни чисельності. Реконструкція річкових долин, господарське освоєння територій, посилення дії факторів неспокою, інтенсивне заростання островів чагарниками і деревами, випасання худоби.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Має досить велике значення як мисливський птах і ще більшу користь приносить як винищувач різноманітних фітофагів – безхребетних.

Функціональне значення. Важливий елемент у формуванні біопродуктивності автотрофного блоку і біотичного регулювання фітофагів – безхребетних у лучних і острівних екосистемах.

ПОБЕРЕЖНИК МАЛИЙ

Кулик-воробей

Calidris minuta Leisler, 1812

Little Stint

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes (Limicolae)*

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Побережники *Calidris Anonymus* Merrem, 1804

Інші назви: укр. – кулик-горобець, побережник-горобчик;
рос. – воробейчик.

Таксономічна характеристика. Один із 20 видів роду. Один із семи видів роду у фауні України, у Дніпропетровській області представлений номінативним підвидом.

Статус. Занесений до Додатка 2 Бернської та Додатка 2 Боннської конвенцій, Чер-

один самець або обидва птахи. Дбають про пташенят разом.

Живлення – в основному комахами, личинками та іншими безхребетними.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післягніздове линяння починається з початку серпня, закінчується на зимі у грудні. Часткове передшлюбне триває з березня по травень.

Вороги, паразити, хвороби. Однакові для куликів, що гніздяться у тундрі.

Оцінка чисельності. Ще на початку ХХ століття на території регіону був досить звичайним, а місцями і численним видом, особливо під час осінніх міграцій. Весь період спостережень його чисельність постійно змінювалась і сучасна щільність виду становить 1 проти 3 балів.

Причини зміни чисельності. Освоєння та реконструкція річкових долин. Посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Спільні для пролітних видів.

Соціальне значення. Через малі розміри цей побережник не має значення як об'єкт полювання. За живленням – це, мабуть, індиферентний вид.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ПОБЕРЕЖНИК БІЛОХВОСТИЙ

Белохвостый песочник

Calidris temminckii Leisler, 1812

Temminck's Stint

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Побережники *Calidris* Anonymous
Merrem, 1804

Таксономічна характеристика. Один із 20 видів роду. Один із семи видів роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Занесений до Додатка 2 Бернської та Боннської конвенцій. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Кулик з виглядом маленьких побережників. Довжина тіла – 144–165 мм, крила – 78–105, дзьоба 20–25, хвоста 41–43. Розмах крил 265–315 мм. Вага 22,8–33 г.

Забарвлення. Дорослі птахи у весняному вбранні зверху чорно-бурі з рудими плямами. Щоки, шия, воло і груди сіро-бурі, строкаті. Черево і підхвістя білі, надхвістя біле з поздовжньою чорною смугою. У польоті добре видно зверху на крилах білу смужку, дзьоб і чорні ноги. У самок забарвлення схоже на таке в самця. В зимовому вбранні птахи зверху сіро-бурі з темними плямами, низ тіла білий, воло зверху сіре. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні. Від інших побережників відрізняється забарвленням хвоста.

Поширення. Поширений на півночі усїєї Євразії. Зимує у Середземномор'ї, Північній Африці, на Близькому Сході, у Південно-Східній Азії. В Україні зустрічається під час міграцій на всій території. На Дніпропетровщині в основному на

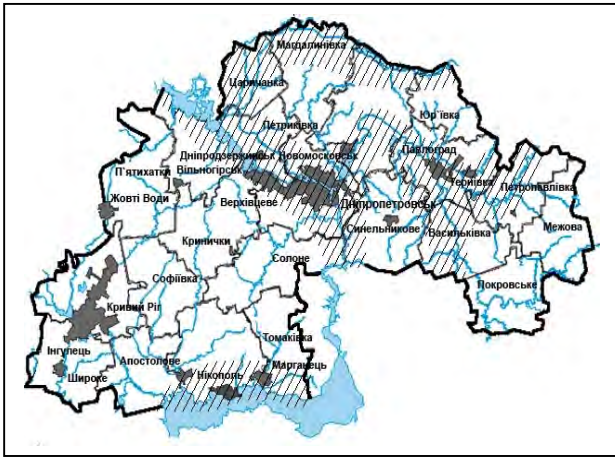
Інші назви: укр. – побережник червоногрудий, червоноволик, червонодзьобик; рос. – куличек.

Таксономічна характеристика. Вид не поділяється на підвиди

Статус. Занесений до Додатка 2 Бернської та Боннської конвенцій. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Кулик із досить довгим, зігнутим донизу дзьобом. Довжина тіла 204–232, крила 121–137, 29,0–30,5, дзьоба 33–42, хвоста 48–52. Розмах крил 378–423 мм. Вага близько 55 г.

Забарвлення. Дорослі птахи у весняному вбранні зверху чорно-бурі з рудими плямами. Щоки, шия, воло і груди каштаново-руді. Задня частина черева біла з темно-бурими плямами, підхвістя біле, надхвістя смугасте, біле з чорним. У польоті добре видно на крилах білу смужку. Дзьоб і ноги чорні. У самок забарвлення верху не таке яскраве, як у самця. В зимовому вбранні птахи зверху сіро-бурі з темними основами, низ тіла білий, спереду із сірими нальотом. Молоді схожі на дорослих у поісляшлюбному вбранні, але з більш світлими жовтуватими облямітками пер. Низ тіла білий з вохристим відтінком на волі і боках. Від ісландського побережника відрізняється меншими розмірами і довгим зігнутим дзьобом, від чорногрудого побережника – забарвленням і білим надхвістям. Від інших побережників – зігнутим дзьобом.

Карта 128. Основні райони траплянь побережника червоногрудого під час міграції

Поширення. В Африці, Південній Азії, Індонезії, Австралії. В Україні зустрічаються в більшості регіонів, на Дніпропетровщині в основному на Дніпрі, водосховищах, лиманах та інших водоймах солончакових терас р. Самара і Оріль, рибгоспівських водоймах.

Місцеперебування. Піщані коси, мулисті береги різнотипних водойм, мілини, острівці тощо.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* В Україні в цілому є пролітними птахами, хоча невеликі групи і мігрують в основному на морські узбережжя. У регіоні з'являються у квітні, травні, восени у вересні, жовтні. Під час міграції, як правило, зграйками, часто вкупі з чорногрудими побережниками та іншими куликами. Можуть створювати значні скупчення до кількох десятків птахів. Розшукуючи їжу, червонодзьобик не бігає, а повільно ходить. Голос – дзвінке «піт, піт» або «р-р-ю», весною, під час токування, – швидка дрижача трель.

Розмноження. На місця гніздування в тундру кулики прилітають у першій половині червня. Зразу ж розбиваються на пари. Самці літають над гніздовищами.

Гнізда влаштовують на південних схилах горбків на високих, але не гористих ділянках тундри, відкладаючи по 4 зеленувато-оливкові із бурими пістринами яйця розміром 33,3–39,6 × 25,0–26,2 мм у другій половині червня – на початку липня. Насиджують кладки, ймовірно, обидва птахи. Пташенята стають дорослими у кінці серпня, вересні.

Живлення. Годуються в основному комахами та личинками, здобуваючи корм із поверхні води або з верхніх шарів ґрунту та на мілководді.

Линяння відбувається за загальною для побережників схемою, але з деякими змінами у строках. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння проходить дуже швидко (один місяць) починаючи з липня і закінчуючи у серпні. Часткове передшлюбне починається на зимівлі і закінчується до початку травня.

Вороги, паразити, хвороби. Такі ж, як і у попередніх видів.

Оцінка чисельності. На території України червонодзьобики є звичайними, а подекуди (морські узбережжя та в деякі роки на Дніпрі) і численними проміжними птахами. Звичайно збираються невеликими зграйками до 10–20 особин, можуть утворювати і значні скупчення – до сотні і більше птахів. Чисельність пролітних птахів значно більша, ніж весною. Протягом періоду спостережень щільність цього виду зменшилася з 3 до 2 балів.

Причини зміни чисельності. Спільні для цієї групи птахів.

Заходи охорони. Спеціальних заходів, крім збереження і охорони місць перебування, не потребують.

Соціальне значення. Інколи червонодзьобиків на прольоті буває багато. Вони можуть бути об'єктом полювання. За живленням це індіферентні птахи.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ПОБЕРЕЖНИК ЧОРНОГРУДИЙ

Чернозобик

Calidris alpina Linnaeus, 1758

Dunlin

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Побережники *Calidris Anonymus* Merrem, 1804

Таксономічна характеристика. Один із 20

видів роду. Один із семи видів роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлено підвидом *Calidris alpina alpina* Linnaeus, 1758.

Статус. Занесений до Додатка 2 Бернської та Боннської конвенцій. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Трохи менший за червонодзьобика, з коротшим і менше загнутим дзьобом. Довжина тіла 160–220, крила 101–126, цівки 23–28, дзьоба 29–36, хвоста 49–54 мм. Розмах крил 355–405 мм. Вага 37,0–57,4 г. Самки у серед-

ває з початку серпня і закінчується вже в жовтні. Часткове післяшлюбне починається у березні і закінчується у квітні.

Вороги, паразити, хвороби. Однакові для більшості куликів, що гніздяться у тундрі.

Оцінка чисельності. Чорногруді побережники на території України більш численні, ніж червоногруді, причому осінні міграції більш численні, ніж весняні. На Дніпропетровщині звичайно спостерігають зграйки з 10–15 особин, але можуть бути скупчення з кількох десятків і навіть більше. За період спостережень щільність цього виду зменшилася з 4 балів на початку ХХ сторіччя до сучасних 2 балів.

Причини зміни чисельності. Зменшення площ і погіршення умов перебування в них.

Заходи охорони. Збереження і охорона місць перебування. Послаблення в них дії фактора неспокою.

Соціальне значення. В роки, коли чисельність переміжних чорнодзьобиків значна, вони можуть бути об'єктом полювання. За живленням вони є індиферентними птахами.

Функціональне значення. Не досліджене.

ПОБЕРЕЖНИК АРКТИЧНИЙ

Дутьш

Calidris melanotos Leisler, 1812

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Побережники *Calidris Anonymus* Merrem, 1804

Таксономічна характеристика. Один із 20 видів роду. Один із семи видів роду у фауні України, у Дніпропетровській області представлений номінативним підвидом.

Статус. Занесений до Додатка 2 Боннської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Побережник середнього розміру. Довжина тіла 219–243, крила 120–149 мм. Розмах крил 420–467 мм. Вага 64,5–81,0 г. Самці значно більші за самок.

Забарвлення. Дорослі птахи зверху доволі строкаті, із загальним бурувато-сірим відтінком. Груди рудуваті з білуватими краплинами і чіткою нижньою межею. Горло і черево білі, ноги зеленувато-бурі. У самок груди біліші, ніж у самців. Взимку у птахів на нижній частині тіла більше білого кольору.

Поширення. Арктичне узбережжя Східного Сибіру і Північна Америка. Про перебування на території України літературні дані відсутні за весь період спостережень. Тільки 28.09.03, за даними В. В. Сижка, П. Бредбіра (2006), один моло-

дий птах був зареєстрований поміж зграї брижачів (*Philomachus pugnax*) (понад 50 особин) і чорногрудих побережників (*Calidris alpina*) (понад 30 особин) на території Петриківського рибгоспу Дніпропетровської області.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Поведінкою і зовнішнім виглядом нагадує турухтана. Свою назву цей вид отримав завдяки тому, що у

Карта 130. Місце реєстрації дутиша

шлюбний період самці, сидячи на землі або мілководді, роздувають шию і видають своєрідні звуки «ду-ду-ду». Дутиш може підпускати людину дуже близько, несподівано зриваючись із криком і, подібно баранцю, летить зигзагом.

Розмноження. Сроки розмноження вивчені недостатньо. Повна кладка з 4 кремуватих або

зеленкуватих із червоно-коричневими плямами яєць розміром 34,0–38,5 × 24,5–27,0 мм спостерігається у червні – на початку липня. Насиджує її одна самка протягом 21–23 днів.

Живлення – в основному комахами та їх личинками, насінням деяких рослин і навіть водоростями.

Линяння. Повне линяння починається в серпні. Часткове весняне линяння відбувається з лютого по червень. Перше повне линяння у молодих птахів відбувається на другому році життя.

Вороги, паразити, хвороби. Загальні для куликів, що гніздяться у тундрі.

Оцінка чисельності. Даний вид уперше з'явився на території області. Було зафіксовано лише одну особину.

Причини зміни чисельності. Не відомі.

Заходи охорони. Загальні для пролітних видів.

Соціальне значення. Через малу чисельність та новизну для регіону соціального значення не має.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ПОБЕРЕЖНИК ІСЛАНДСЬКИЙ

Исландский песочник

Calidris canutus Linnaeus, 1758

Knot

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід *Poberezhniki* *Calidris* *Anonymous*
Merrem, 1804

Таксономічна характеристика. Один із 20 видів роду. Один із семи видів роду у фауні України та Дніпропетровської області, представленого підвидом *Calidris canutus canutus* Linnaeus, 1758.

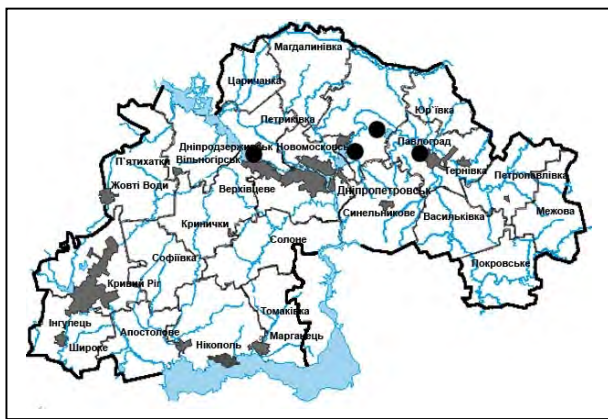
Статус. Занесений до Додатка 3 Бернської та Додатка 2 Боннської конвенцій. У регіоні охоронного статусу немає.

Морфологічні ознаки. Один із найбільших побережників. Довжина тіла 230–250, крила – 162–173, цівки – 30–32, дзьоба – 31–35, хвоста – 60–65 мм. Розмах крил – 470–540 мм. Вага до 180 г.

Забарвлення. У дорослих птахів у шлюбному оперенні верх бурий з білуватою і рудуватою строкатістю. На крилах добре видно у польоті білу смужку, дзьоб чорний, ноги темно-сірі. У післяшлюбному вбранні верх сірий з вузькими темними рисками, боки і частково низ тіла білі із сірими поздовжніми рисками. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні, але оперення у них із вохристим відтінком. Від решти побережників відрізняються більшими розмірами і сірою смугастістю білого надхвістя. Від червоногрудого побережника – ще й прямим дзьобом.

Поширення. Гніздиться на півночі Північної Америки та Азії, на Таймирі, Ново-

сибірських островах. Зимують ісландські побережники в Екваторіальній Африці, на островах Малайського архіпелагу, в Північній Австралії. На території України зустрічаються на морському узбережжі і переважно на Дніпрі. На Катеринославщині реєструвався 12 вересня 1895 р. в околицях Павлограда на болоті біля р. Самара, на території Новомосковського, Павлоградського районів та м. Дніпродзержинська (Сижко, Бредбір, 2006).

Карта 131. Місця реєстрацій побережника ісландського

Місцеперебування. Морські узбережжя, водосховища, береги і острови р. Дніпро, нові водойми Присамар'я.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України ісландський побережник зустрічається тільки під час міграції, в основному восени. Всі зустрічі з цим птахом відбулися під час осіннього перельоту у вересні. Голос у шлюбний період під час польоту – дзвінкий свист, який закінчується швидкими «кувіт-кувіт», при небезпеці – коротке і м'яке «вік-вік», своєрідне квакання. *Розмноження.* На місця гніздування ісландські побережники прилітають у червні, розбившись на пари. Для цього періоду характерне токування самців. Гнізда

вляштовують на зарослих травою схилах. Повна кладка з 4 оливково-зеленуватих із бурими плямами яєць розміром $40,0\text{--}44,5 \times 28,5\text{--}31,1$ мм у другій половині червня. Біля гнізда чергують обидва птахи, але насиджує, мабуть, один самець протягом близько 20 днів. Пташенята починають літати приблизно через місяць.

Живлення в основному комахами і личинками, дрібними молюсками, ракоподібними та, іноді, рослинною їжею.

Линяння відбувається за загальною для побережників схемою. Дорослі птахи линяють двічі на рік.

Вороги, паразити, хвороби. Однакові для куликів, що гніздяться у тундрі.

Оцінка чисельності. Чисельність виду низька. На території Дніпропетровщини відмічаються або поодинокі птахи, або невеликі групи з декількох особин, як правило, у змішаних зграях інших куликів. За період спостережень щільність виду знизилась із 2 до 1 бала.

Причини зміни чисельності. Зменшення кількості місць, придатних для перебування виду, і погіршення в них умов існування.

Заходи охорони. Збереження і охорона місць перебування.

Соціальне значення. Господарського значення ці рідкісні птахи не мають.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ПОБЕРЕЖНИК БІЛИЙ

Песчанка

Calidris alba Pallas, 1754

Sanderling

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes (Limicolae)*

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Побережники *Calidris Anonymus* Merrem, 1804

Інші назви: укр. – пішанка.

Таксономічна характеристика. Один із 20 видів роду. Один із семи видів роду у фауні України та Дніпропетровської області, представленого номінативним підвидом.

Статус. Занесений до Додатка 2 Бернської та Додатка 2 Боннської конвенцій. У регіоні охоронного статусу немає.

Морфологічні ознаки. Розміром зі шпака. Довжина тіла 190–210, крила – 114–135, цівки – 23–25, дзьоба – 23,5–28, хвоста – 50–54 мм. Розмах крил – 360–395 мм. Вага 44–51 г. Самки у середньому трохи більші за самців.

Забарвлення. У дорослих птахів у шлюбному оперенні голова і груди рудуваті з частими чорними пістринами, спина і плечові пера рудуваті з чорною строкатістю, низ білий. Верх крил сірий, на надхвісті і посередині хвоста темна смужка. Зверху на крилах досить широка світла смуга, яку добре видно у польоті. Дзьоб чорний, ноги чорні, без заднього пальця. У післяшлюбному вбранні верх тіла світло-сірий, низ білий. Молоді схожі на дорослих у шлюбному оперенні, верх тіла у них строкатий, але рудого відтінку немає. Від інших побережників відрі-

няються світлим забарвленням, відсутністю заднього пальця.

Поширення. Мешкають піщанки в тундрі Сибіру, на островах Північного Льодовитого океану, у Північній Америці. Зимують у Західній Європі, на Каспійському морі, у Південній Азії, Африці, Австралії, Північній і Південній Америці. В Україні переважна більшість зустрічається по Дніпру і на морських узбережжях. На Дніпропетровщині – на островах Дніпра, водоймах солонуватих терас Самари у Павлоградському і Новомосковському районах, Орелі, можливі у Магдалинівському, Новомосковському, Юр'ївському, деяких інших районах.

Місцеперебування. Піщані або мулисті береги різнотипних водойм.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України білий побережник є проміжним, зрідка зимуючим видом. На Дніпропетровщині спостерігається тільки під час осінніх міграцій. У серпні, вересні найчастіше трапляється у змішаних зграях побережників, іноді парами або окремими зграйками по 3–10 птахів. По землі пересувається бігаючи. Досить мовчазний птах, крім шлюбного періоду. Голос – коротке уривчасте «пітт». Може ще цвірінкати подібно до чорнодзьобика, але коротше і не так скрипуче.

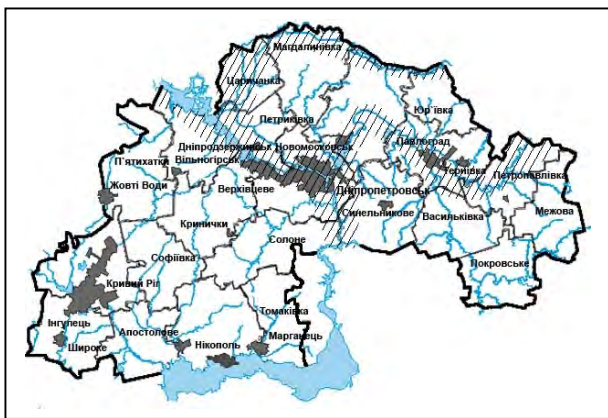
Розмноження. На місця гніздування піщанки прилітають у кінці травня – у червні. Самець перелітає з однієї гілки на іншу, підіймається, тріпочучи крилами, і видає при цьому характерний хрип. Гніздяться на сухих і кам'янистих ділянках. Плямисті яйця розміром $33,1\text{--}38,2 \times 24,2\text{--}27,7$ мм у липні. Насиджують, можливо, обидва птахи протягом 23–24 днів. Пташенята починають літати у кінці серпня.

Живлення піщанки – в основному комахами, личинками, дрібними ракоподібними молюсками та іншими безхребетними, іноді насінням і бруньками рослин.

Линяння відбувається за загальною схемою двічі на рік. Повне линяння у дорослих птахів – у липні – жовтні, часткове передшлюбне починається взимку і закінчується у кінці квітня, травні.

Вороги, паразити, хвороби. Спільні для цієї групи птахів.

Оцінка чисельності. Чисельність білих побережників під час осінніх перельотів ніколи не була значною і за період спостережень поступово зменшувалась. Сучасна щільність цього виду на Дніпропетровщині оцінюється в 1 бал проти 2 на початку ХХ сторіччя.

Карта 132. Основні райони траплянь побережника білого під час міграцій

Причини зміни чисельності. Взагалі нечисленний вид. Освоєння людиною і трансформація місць перебування.

Заходи охорони. Спільні для куликів. Збереження і охорона місць перебування.

Соціальне значення. Господарського значення не має через низьку чисельність.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ПОБЕРЕЖНИК БОЛОТЯНИЙ

Грязовик

Limicola falcinellus Pontoppidan, 1763

Broad-billed Sandpiper

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Болотяні побережники *Limicola* Koch, 1816

Інші назви: укр. – набережник болотяний;

грязовик, лат. – *Tringa platyrhyncha*.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Limicola falcinellus falcinellus* Pontoppidan, 1763.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції та Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Маленький кулик, розміром із горобця, з довгим, трохи зігнутим на кінці донизу дзьобом. Довжина тіла 160–180, крила 94–110, цівки 31–33,6, дзьоба 29–35,5, хвоста – 38–40 мм. Розмах крил 340–370 мм. Вага 30–40 г. Самки в середньому трохи більші.

Забарвлення. У дорослих птахів у шлюбному оперенні верх тіла чорнувато-бурий, строкатий, краї пер вохристі. Над оком біла смужка і дві на голові. Груди вохристо-бурі з плямами у вигляді смуг. У стоячого птаха на крилі помітні дві білі смужки. Надхвістя біле з поздовжньою чорно-бурою смугою, яка продовжується і на хвості. Дзьоб темно-бурий, сплющений з боків, ноги темно-бурі. У зимовому вбранні верх тіла димчасто-сірий. Молоді схожі на дорослих у шлюбному оперенні, але на волі і боках тулуба темні плями округлі. Від решти побережників відрізняються темним забарвленням зверху тіла, сплющеним з боків дзьобом і поведінкою.

Поширення. На півночі Європи і Західного Сибіру, зимують на північному узбережжі Африки, Середземного і Каспійського морів, у Південній Азії. На території України – в основному на морських узбережжях і долині Дніпра. На Дніпропетровщині зустрічається на узбережжях, островах, заплавах і водосховищах Дніпра, солончакових водоймах Присамар'я та Приорілля, рибогосподарських ставах.

Місцеперебування. Мулисті і багністі ділянки берегів різнотипних водойм.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України і регіону зустрічається тільки під час міграцій, особливо осінніх (у серпні – ве-

ресні). Тихий малопомітний птах. При живленні ходить дрібними кроками у різних напрямках, не відходячи далеко від одного місця. В основному не груповий птах і тільки на прольоті і зимівлі збирається у невеликі зграйки. При наближенні людини затаюється у траві, а потім злітає круто вгору з характерним негучним «піррр».

Розмноження. Гніздиться на сирих, трав'янистих болотах із купинами. Повна кладка з 4 буруватих, укритих дрібними червонувато-бурими плямками, яєць розміром 28,7–35,2 × 21,0–24,8 мм у другій половині червня. Тривалість насиджування невідома.

Живлення. Годуються болотяні побережники дрібними комахами, молюсками, зрідка насінням і зеленими частинами рослин.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння відбувається з серпня до січня, часткове передшлюбне – з лютого по травень.

Вороги, паразити, хвороби. Спільні для гніздових куликів. Паразити і хвороби не відомі.

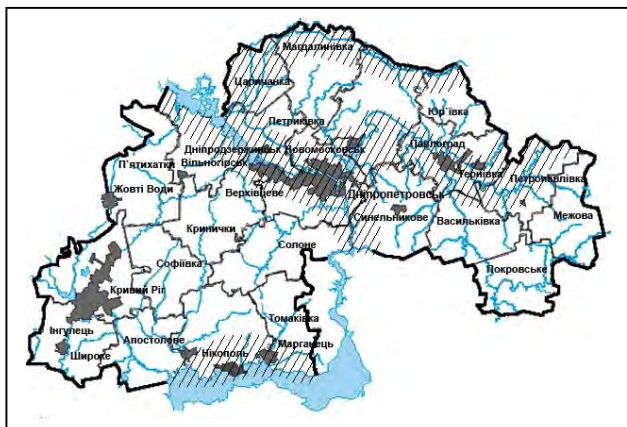
Оцінка чисельності. Болотяні побережники взагалі відносяться до нечисленних видів. У регіоні його чисельність на початку і до середини ХХ сторіччя була відносно значною, але постійне зменшення, характерне для більшості куликів, привело до того, що він став майже рідкісним видом зі щільністю у 2–3 бали.

Причини зміни чисельності. Загальна низька чисельність в ареалі. Зменшення і трансформація типових для них біотопів, фактор неспокою.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Практичного значення не має.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

Карта 133. Основні райони траплянь побережника болотяного під час міграцій.

БАРАНЕЦЬ МАЛИЙ

Гаршнеп

Lymnocyptes minimus Brunnich, 1764

Jack Snipe

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*

(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Малі баранці *Lymnocyptes* Каур, 1829

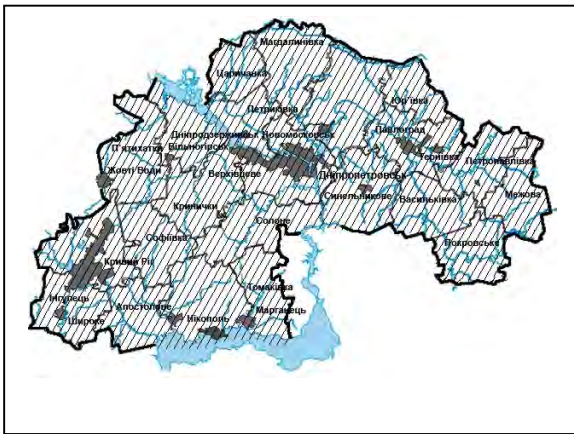
Інші назви: укр. – гаршнеп; лат. – *Scolopax gallinula*.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 3 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Невеликий кулик (менший за шпака) з прямим середньої довжини дзьобом, на невисоких ногах. Довжина тіла 110–190, крила 102–118, цівки 24–37, дзьоба 37–41, хвоста 50–55 мм. Розмах крил 350–390 мм. Вага 110–200 г.

Забарвлення. У дорослих птахів забарвлення строкате, пера майже чорні з зеленим і фіолетовим металічним відблиском та поздовжніми вохристими смугами. З боків голови бурі, темні, а посередині чорна смужки. Шия спереду і збоку, воло і груди з боків світло-бурі з темними поздовжніми плямами, низ тіла білий, дзьоб і ноги зеленувато-бурі. Дуже схожий на бекаса, але відрізняється від нього чорною смугою на голові і меншими розмірами, від болотяного побережника – прямим дзьобом.

Карта 134. Поширення баранця малого під час міграції

Поширення. У тундровій і, почасти, тайговій зоні Євразії. Зимують гаршнепи у Західній та Південній Європі, в Африці, Середній та Південній Азії. В Україні зустрічається під час міграції майже на всій території, іноді трапляється взимку на півдні країни. В регіоні також спостерігається майже скрізь, де є відповідні біотопи.

Місцеперебування. Гаршнеп тримається боліт, сирих луків, мулистих місць, кущиків трави, на скупченнях водяних рослин, особливо любить місця, де не увесь ґрунт вкритий рослинністю, а залишаються клаптики голого іржастого багна.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гаршнепи є пролітним, частково зимуючим видом. На Дніпропетровщині трапляються тільки на прольоті (особливо осінньому). Весною пролітають у березні, квітні. Восени – з вересня до листопада, грудня, залежно від погоди (заморзання водойм). Під час міграції гаршнепи летять тільки вночі. Досить потайний птах, активний у сутінках і вночі, тримається поодиночі. Злітає неохоче (майже з-під ніг), з голосом, подібним до хрипкого «чмокаючого» «чі-віп», і швидко сідає. Політ нерівний, дещо нагадує політ кажанів.

Розмноження. Вивчене недостатньо. На місця гніздування гаршнепи прилітають у травні і зразу починають токувати. Токують птахи високо у повітрі, швидко

мінюючи місця. Токування гаршнепів нагадує далекий стукіт кінських копит по утрамбованій дорозі: «топ-топ-топ». Для гніздування птахи вибирають відкриті багністі трясавиння, болота, зарослі хвощем. Повну кладку з 4 буруватих із вохристими плямами яєць розміром 35–41,5 × 25,5–30 мм у червні насиджує самка. Інші моменти гніздування не відомі.

Живлення – переважно водними безхребетними, комахами, личинками, молюсками, рідше наземними комахами і рослинами.

Линяння відбувається за загальною для куликів схемою: повне передшлюбне – з серпня до жовтня і часткове післяшлюбне – з січня до травня.

Вороги, паразити, хвороби. Спільні для більшості куликів, що гніздяться на півночі.

Оцінка чисельності. Взагалі не дуже численний птах, але у зв'язку з потаємним способом життя, уявлення про його чисельність може бути нечітким. Помітне зниження чисельності відбулося після 50-х років минулого сторіччя. В цілому за весь період спостережень щільність гаршнепів знизилася з 3 до 2 балів.

Причини зміни чисельності. Властиві для більшості куликів і пов'язані зі зменшенням кількості і освоєнням придатних місць перебування та погіршенням у них умов існування.

Заходи охорони. Не впроваджувались.

Соціальне значення. Незважаючи на малі розміри, гаршнепи є класичними об'єктами спортивного полювання, оскільки добре утримують стійку собак і вимагають майстерності стрільби.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

БАРАНЕЦЬ ЗВИЧАЙНИЙ

Бекас

Gallinago gallinago Linnaeus, 1758

Snipe

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Баранці *Gallinago* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – бекас, баранець; лат. – *Capello gallinago*.

Таксономічна характеристика. Один із 12 видів роду. Один із двох видів роду фауни України і Дніпропетровської області, представлений *Gallinago gallinago*, L.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції та Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром більший за шпака. Довжина тіла 248–310, крила 125–135, цівки 33,5–38, дзьоба (найдовшого з усіх представників роду) 62–76, хвоста 55–60 мм. Розмах крил 430–480 мм. Вага 85–156, іноді до 218 г. Самки

трохи більші за самців.

Забарвлення. У дорослих птахів верх строкатий, коричнево-бурий з вохристими плямами і смугами, верх голови чорно-бурий з вохристо-жовтою смугою посередині. Шия, воло, тіло з боків і низ хвоста вохристо-жовті з бурими плямками, горло і черево білі, хвіст іржасто-рудий з темно-бурими смугами, дзьоб чорний (в основі сірий), ноги темно-сірі. Від дупеля відрізняється, в основному, світлим, без плям, червом.

Поширення. У більшій частині Євразії, на схід до Єнісею, крім Крайньої Півночі, тропічних та субтропічних країнах. Зимують бекаси у Західній та Південній Європі, в Африці, Південній Азії, Індонезії. В Україні гніздиться у лісовій і лісостеповій, частково степовій зонах. Під час міграції зустрічається на більшості території.

Карта 135. Райони гніздування баранця звичайного

На Дніпропетровщині гніздування достовірно установлене у Павлоградському, Новомосковському, Магдалинівському районах. Під час міграції трапляється на більшості території, особливо на водоймах Присамар'я і Приорілля.

Місцеперебування. Болота і болотисті біотопи з купинами, вологі трав'янисті луки з водоймами, степові заболочені зниження, заплави по краях озер тощо. Під час міграції особливо багато птахів скупчується на болотистих місцях, вибитих худобою, на трясовинах, берегах озер з викошеною травою, різноманітних берегах ставків.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України бекаси є гніздовими, перелітними і зрідка зимуючими птахами. На Дніпропетровщині – гніздовими, перелітними. Прилітають одними з перших у березні, а відлітають у вересні, жовтні і навіть у листопаді. Летять першими поодиноці або невеликими зграями до 20–30 особин, в основному вночі, починаючи з сутінок. Ведуть потаємний спосіб життя (крім шлюбного періоду). При наближенні людини бекас затаюється, злітає несподівано зі своєрідним покрикуванням. Політ стрімкий і маневрений. Під час міграції птахи більш сторожкі. Шлюбний звук – ритмічне «чїп-бер-чїп-бер-чїп-бер», особливо характерні звуки, які він видає завдяки вібруванню стернових пер при пікіруванні і які дуже схожі на мекання баранів, звідки птах і одержав назву «баранець».

Розмноження. Усупереч більш раннім уявленням, бекаси виявилися моногамами. Самець навіть бере участь у піклуванні про пташенят. Зразу або через кілька днів після прильоту бекаси приступають до токування, при якому самець літає колами доволі високо у повітрі, і час від часу починає різко знижуватись, видаючи при

цьому характерні звуки вібруючим хвостом. Гнізда влаштовують найчастіше на купинах або в кущиках трави. Повна кладка з 4 оливково-буруватих із бурими плямами яєць розміром 35–42,7 × 26,3–31 мм у травні. Насиджує одна самка протягом 19–21 дня. У віці 19 днів пташенята уже можуть злітати. У бекасів можливі дві кладки за сезон.

Живлення різними дрібними навколоводними і водними безхребетними – комахами, черв'яками, павуками, ракоподібними, яких бекаси дістають із ґрунту довгими і дуже чутливими дзьобами. Споживають також насіння і молоді початки болотних рослин. Місця живлення можна розпізнати за багатьма дірочками у ґрунті.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне линяння відбувається у червні – липні, часткове передшлюбне – із січня і до прильоту на місця гніздування.

Вороги, паразити, хвороби. Ворогами є ссавці, луні, сірі ворони, мартини, деякі інші птахи. Завдяки потаємному способу гніздування яйця та пташенята гинуть значно менше, ніж у відкритих видів. Із ектопаразитів виявлені іксодові кліщі, пухоїди, з ендopаразитів – нематоди.

Оцінка чисельності. На території регіону бекаси ніколи не були масовими гніздовими видами, але чисельність під час міграції значно зростає, особливо під час осінніх міграцій у вересні і навіть жовтні, коли в типових умовах птахи збираються у значній кількості. Незважаючи на загальне зниження чисельності куликів, бекас і зараз є досить звичайним видом зі щільністю 3 бали .

Причини зміни чисельності. Спільні для більшості куликів.

Заходи охорони. Охороняється у заказниках державного значення «Приорізький», «Булахівський лиман», «Солоний лиман».

Соціальне значення. Бекас є одним із найбільших цінних об'єктів спортивного полювання. Він добре тримає стійку лягавих собак, а його стрімкий і зигзагоподібний політ вимагає від мисливця високої майстерності у стрільбі. Завдяки масовості птаха, не кажучи вже про смакові якості, добувають бекасів у більшій кількості, ніж інших куликів.

Функціональне значення. Є важливим елементом у біопродуційних процесах прибережних біотопів, водно-болотних екосистем.

БАРАНЕЦЬ ВЕЛИКИЙ

Дупель

Gallinago media Latham, 1787

Great Snipe

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes (Limicolae)*

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Баранці *Gallinago* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – дупель.

Таксономічна характеристика. Один із 12 видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, пред-

ставлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП, Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції та до регіонального Червоного списку (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Розміром із дрозда. Довжина тіла 248–310, крила 125–139, цівки 33–38, дзьоба 62–74, хвоста 54–56 мм. Розмах крил 430–440 мм. Вага 170–311, в середньому 200 г.

Забарвлення. Дорослі птахи дуже схожі на бекасів, але більші, з коротким та товщим дзьобом. Груди, боки тіла і черево не чисто білі, а з димчасто-бурими поперечними плямами і смугами. Три зовнішні пари стернових пер білі з чорними поперечними смугами. Дзьоб темно-бурий, біля основи світліший. Ноги зеленувато-сірі, молоді птахи темніші і не такі строкаті. На відміну від бекаса, баранець має білий по краях хвіст, злітає мовчки, прямолінійно, іноді можна почути глухий тихий, подібний до квакання, звук. Летить низько і швидко сідає.

Поширення. Лісова, почасти тундрова і лісостепова зони Європи й Азії на схід до Єнісею. Зимують птахи у Закавказзі, Малій Азії, Африці. На території України гніздяться в певній частині, межею на півдні є Харківська, Полтавська області. Під час міграції можуть траплятися на більшості території. На Дніпропетровщині спостерігається в основному по долинах річок (Царичанський, Магдалинівський, Павлоградський, Новомосковський, можливо, інші райони).

Місцеперебування. Болота, зволожені луки з купинами, рідкими чагарниками. Під час міграції можливі знахідки баранця і в бур'янах, закрайках заростів біля

Карта 136. Основні райони траплянь баранця великого під час міграції.

води і навіть у сільгосп-угіддях. На відкритих мулистих берегах цих птахів ніколи не буває.

Біологічні особливості.

Характер перебування.

Активність. На території України дупелі є гніздовими, перелітними птахами. На Дніпропетровщині – лише пролітними. Зустрічаються тільки під час осінніх міграцій, особ-

ливо у серпні. Летять тільки вночі, як поодиночки, так і зграйками. Активні вночі і в сутінках. Взагалі птахи мовчазні (крім шлюбного періоду, коли самці утворюють токовища) і ведуть прихований спосіб життя. Токовища відбуваються у сутінках, як у турухтанів, і збирають досить великі групи. Під час токування самці розпушують пера, хвіст, бігають, б'ються, постійно видаючи своєрідне цвірінкання. Людину підпускають дуже близько і злітають прямо з-під ніг.

Розмноження. На думку орнітологів, баранці великі є полігамними птахами. На місця гніздування прилітають в кінці березня, квітні. Гнізда роблять на купинах або в густій траві. Повна кладка з 4 сірувато-жовтуватих із темними плямами яєць розміром 41,2–48,8 × 29,5–33,3 мм у кінці травня, червні. Насиджує одна самка протягом 22–24 днів. Пташенята стають дорослими через 4–5 тижнів.

Живлення – переважно комахами, павуками, черв'яками, молюсками і, незначною мірою, насінням болотних рослин.

Линяння відбувається за загальною схемою. Повне післяшлюбне линяння – з червня, липня до вересня і часткове передшлюбне – із січня до травня.

Вороги, паразити, хвороби. Наземні ссавці, хижі птахи, сірі ворони, деякі мартини. Завдяки захищеності кладок загибель їх незначна. Паразити і хвороби у регіоні не відмічаються.

Оцінка чисельності. Чисельність цього виду, незважаючи на значний ареал, за останнє сторіччя і особливо після 1950-х років майже повсюди зменшилась. Якщо на початку ХХ сторіччя в регіоні був звичайним видом, зараз дупель трапляється дуже рідко і його щільність оцінюється всього в 1 бал.

Причини зміни чисельності. Значне скорочення площ, придатних для гніздування і перебування птахів, їх господарське освоєння, посилення дії фактора неспокою, безлімітний відстріл.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Дупелі є цінними мисливськими птахами, як за смаковими якостями, так і за характером полювання (із собаками). В цілому вони стоять на другому місці серед куликів як об'єктів полювання.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

СЛУКВА

Вальдшнеп

Scolopax rusticola Linnaeus, 1758

Woodcock

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Слукви *Scolopax* Linnaeus, 1758

Інші назви: вальдшнеп, сломка, валюшень, валюшенка.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Scolopax rusticola rusticola* L.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції та Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром із голуба, з короткими ногами и довгим прямим

ду сонця і на світанку. Під час токування самець літає над верхівками дерев, узліссями, просіками з опущеним майже вертикально дзьобом і крилами, відшукуючи самицю. Гнізда птахи влаштовують у глухих ділянках лісу з підліском або на зарослих порубках. Повна кладка з 4 оливково-буруватих із бурими плямами яєць розміром 42–49 × 33,5–35 мм у квітні. Насиджує самиця протягом 22–24 днів. Цікавим явищем, характерним для слукв, є те, що вони переносять пташенят, тримаючи їх лапами.

Живлення в основному червами, комахами та їх личинками, павуками, іншими безхребетними, яких слукви дістають з верхнього шару ґрунту або підстилки. Для годування можуть вилітати на угноєні поля, лісові калюжі. Місця, де були ці кулики, видно по дірочках у ґрунті. Весною в раціоні вальдшнепів є і рослинні об'єкти.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік: повністю з липня до грудня і частково з лютого по травень.

Вороги, паразити, хвороби. Ворогами є хижі ссавці, сови, бродячі коти і собаки. Вальдшнепи вражаються іксодовими кліщами і блохами.

Оцінка чисельності. Досить численний вид. Під час осінніх міграцій можна «підняти» за день до десяти і більше птахів. Кількість вальдшнепа за весь період спостережень хоча і зменшилась, але не так різко, як у деяких видів. Його щільність за цей час знизилась всього на 1 бал і оцінюється у 3 бали.

Причини зміни чисельності. Зменшення кількості гніздопридатних територій унаслідок антропогенної діяльності, погіршення умов існування. Безлімітний відстріл.

Заходи охорони. Охороняється під час міграцій у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику.

Соціальне значення. Вальдшнепи – об'єкти класичного полювання, як на «тязі», так і на осінніх «висипках», особливо з мисливськими собаками, що потребує спритності і влучності стрільби в дуже важких умовах. Раніше існувало навіть промислове полювання, коли здобутих птахів експортували за кордон. Разом із тим слуква є і корисним птахом, винищуючи у значній кількості дротяників, личинок довгоніжок і гедзевих, жуків довгоносиків і чорнотілок та інших.

Функціональне значення. Важливий елемент у формуванні продуктивних процесів у едафотопному блоку лісових екосистем.

КУЛЬОН ТОНКОДЗЬОБИЙ

Кроншнеп тонкоклювий

Numenius tenuirostris Vieillot, 1817

Slender-billed Curlew

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Кульони *Numenius* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – кульон малий, малий кроншнеп, кроншнеп тонкодзьобий.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

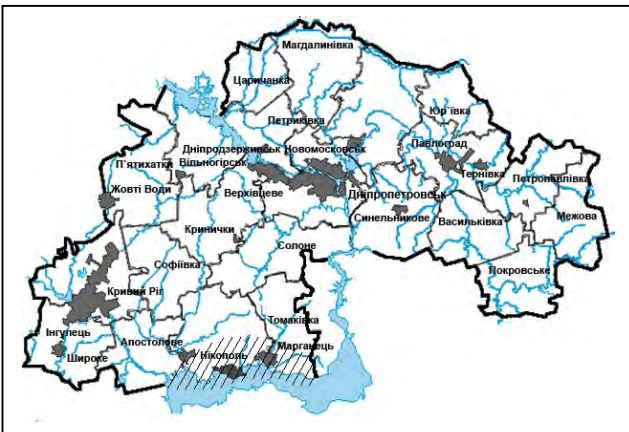
Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як такий, що перебуває у критичному стані і близький до високого ризику зникнення (Cz), до Європейського Червоного списку; Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 1 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Значно менший за інших кроншнепів. Довжина тіла – 360–410, крила – 238–266, цівки – 64–69, дзьоба – 69–88, хвоста – 96–102 мм. Розмах крил 720–820 мм, вага близько 120 г.

Забарвлення. Дуже схожі на великого кроншнепа. На нижній частині грудей великі серцеподібні плями. Задня частина спини, поперек, надхвістя і черево білі. Хвіст білий у темних смужках. Дзьоб довгий, але коротший, ніж у великого кроншнепа, темно-бурий, загнутий донизу. Ноги темно-сірі. Молоді схожі на дорослих, але верх у них більш рудий, воло і боки тіла з бурими рисками. Від великого кроншнепа тонкодзьобий відрізняється меншими розмірами і серцеподібними плямами на грудях і боках, від середнього – світлою з плямами, без чорного тім'я, головою і плямами на грудях.

Поширення. Гніздиться кульон у Західному Сибіру від Уралу до Обі. На території України трапляється під час міграцій у Приморських регіонах, рідше в глибині суходолу, зимують у Середземномор'ї. На Дніпропетровщині рідко відмічався на початку ХХ сторіччя (Вальх, 1911) під час міграцій. Достовірні дані про сучасне перебування не відомі.

Місцеперебування. Мешкають малі кроншнепи на великих торф'яних болотах, під час міграцій – на морському узбережжі, зволжених луках, толоках.

Карта 138. Основні райони траплянь кульона тонкодзьобого під час міграцій на початку ХХ сторіччя

Біологічні особливості.

Характер перебування. Активність. На території України кроншнеп малий є рідкісним пролітним видом, які зустрічаються лише під час міграцій, весною – у березні, восени – у вересні. У Дніпропетровській області – рідкісний залітний. Тримаються поодиноці або невеликими зграйками. У цілому мовчазні птахи, у разі небезпеки подають коротке «ку-іі». Голос – про-

тяжний, високого тону свист, добре відрізняється від голосу інших кроншнепів.

Розмноження. Гніздяться птахи на торф'яних болотах. Повна кладка з 4 зеленувато-оливкових із бурими плямами яєць розміром 64–65,9 × 45–49,1 мм. Особли-

вості гніздування не вивчені.

Живлення і линяння. Не досліджені.

Вороги, паразити, хвороби. Не відомі.

Оцінка чисельності. Малий кроншнеп завжди був дуже рідкісним птахом. Знахідки птахів цього виду, крім приморської смуги, обчислюються одиницями, причому в останні десятиріччя вони стають ще рідкіснішими. На території Дніпропетровщини, за даними Вальха (1911), був у регіоні рідкісним пролітним видом. Наразі – рідкісний залітний. Деякі автори відносять його навіть до вимираючого виду.

Причини зміни чисельності. Не з'ясовані. Можливо, порушення ландшафтів у місцях гніздування.

Заходи охорони. У регіоні не здійснювалися.

Соціальне значення. Не має.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

КУЛЬОН ВЕЛИКИЙ

Большой кроншнеп

Numenius arquata Linnaeus, 1758

Curlew

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Кульони *Numenius* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – кроншнеп великий.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Numenia arquata arquata* L, 1758.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 3 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Найбільші кулики у фауні України. Довжина тіла – 540–690, крила 288–325, цівки – 70–84, дзьоба – 112–165 (у молодих дзьоб нерідко коротший 100 мм), хвоста – 113–139 мм. Розмах крил – 1000–1090 мм. Вага до 1000 г. Дзьоб довгий і, як у всіх кроншнепів, загнутий донизу.

Забарвлення. У дорослих птахів верх тіла буро-сірий з білуватою строкатістю, над оком біла брова. На білуватих грудях, волі і боках тулуба темно-бурі риси, на боках – стрілоподібні. Надхвістя, поперек і черево білі. Хвіст білий з бурими поперечними смугами. Молоді птахи схожі на дорослих, але краї пер на верхній частині тіла більш жовтуваті. Від середнього кроншнепа відрізняється одноманітним забарвленням верху голови і розмірами, від малого – розміром і стрілоподібними рисками по боках тулуба.

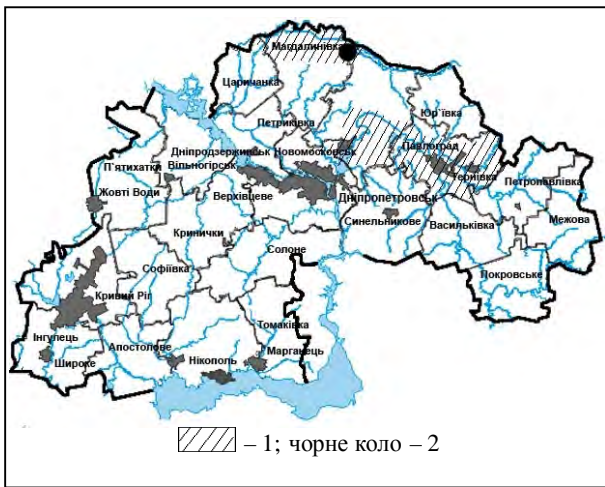
Поширення спорадичне по всій помірній і частково північній смузі Європи і Західної Азії. Зимують кроншнепи на півдні Європи, в Африці, Південній Азії. На території України спорадично гніздиться в Поліссі, подекуди в Західній Укра-

їні, на узбережжі Чорного і Азовського морів, хоча раніше гніздився на території не менш як десяти областей. Під час міграцій спостерігається у більшості регіонів. На Дніпропетровщині великий кроншнеп гніздився до середини ХХ сторіччя. Останнє достовірне повідомлення про гніздування великого кроншнепа у Магдалинівському районі, біля с. Чернеччина, належить В. М. Зубаровському, котрий спостерігав 31 травня 1936 року пару птахів, які відводили від гнізда. Під час міграцій птахи найчастіше зустрічаються на солончакових терасах р. Самара, Оріль в Павлоградському, Новомосковському, Магдалинівському районах.

Місцеперебування. Морські узбережжя, болота, зволожені луки, солонці або степові ділянки біля води.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України великі кроншнепи є гніздовими, перелітними, частково зимуючими птахами. На

Карта 139. Основні райони траплянь (1) та місце останнього гніздування (2) кульона великого

Дніпропетровщині – лише пролітними. Трапляються лише під час міграцій (в основному восени). Весною з'являються у березні, восени із серпня до жовтня (в основному у вересні), летять, як правило, вночі, зграйками іноді в кілька десятків. У птахів сильно розвинутий інстинкт зграйності. Поодинокі птахи відразу летять на свист кроншнепів. Таким чином можна підманути і цілу зграю. Політ спокійний, плавний, часто ковзаючий. За сприятливих умов може навіть ширяти, сідати на дерева. Винятково сторожкий птах: помітивши здалеку небезпеку, злітає і з протяжними криками літає навкруги, не наближаючись. Голос – надзвичайно мелодійний і красивий, трохи стогнучий, протяжний поодинокий або подвійний свист «кююю-й-і-ї, кююю-й-і-ї», з наголосом на «ї».

Розмноження. Птахи – моногами. На місця гніздування прилітають у березні, квітні. Гніздяться окремими парами або групами по 2–3 пари. Під час токування кроншнепи стають дуже крикливими. У цей час можна почути не тільки характерний свист, а й своєрідну трель. Гнізда влаштовують на купинах або підвищеннях (якщо на болотах) або прямо на суходолі (солончаках). Повна кладка з 3–4 оливково-зелених або оливково-бурих із темними плямами яєць розміром 77,5–56,2 × 44,3–45,1 мм у травні. Насиджують обидва птахи протягом 26–30 днів. Пташенята стають дорослими через 6 тижнів.

Живлення часто не біля води, а на луках, вигонах, солонцях і полях, тому в кормі

Дніпропетровщині – лише пролітними. Трапляються лише під час міграцій (в основному восени). Весною з'являються у березні, восени із серпня до жовтня (в основному у вересні), летять, як правило, вночі, зграйками іноді в кілька десятків. У птахів сильно розвинутий інстинкт зграйності. Поодинокі птахи відразу летять на свист кроншнепів. Таким чином можна підманути і цілу зграю. Політ спокійний, плавний, часто ковзаючий. За сприятливих умов може на-

переважають наземні комахи, зокрема саранові. Водні тварини (молюски, дрібні жаби, риба, комахи) відіграють значно меншу роль. На наземних комах кроншнепи полюють, ходячи великими кроками по луках і полях і спритно ловлячи їх. Восени у раціоні трапляються ягоди, насіння рослин.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння відбувається в серпні і продовжується до грудня, часткове передшлюбне – у лютому – березні.

Вороги, паразити, хвороби. Основними ворогами є хижі ссавці (лисиці), бродячі собаки і коти, птахи (ворони, граки, сороки, мартини, тощо). Зважаючи на відносну відкритість гнізд, загибель кладок у кроншнепів частіша, ніж у інших видів. Із паразитів виявлені гельмінти – нематоди.

Оцінка чисельності. У кінці XIX і на початку XX століття чисельність великих кроншнепів була значно більшою. Птах був на Дніпропетровщині не тільки звичайним, подекуди і численним пролітним видом, а й подекуди звичайним гніздовим видом (Вальх, 1900). Протягом періоду спостережень він не тільки перестав гніздитися, а став і досить рідкісним під час міграцій. Сучасна його щільність оцінюється у 2 бали.

Причини зміни чисельності. Осушення боліт, меліорація, господарське освоєння лук і заплавних земель, випасання худоби, фактор неспокою, полювання.

Заходи охорони. Охороняється під час прольотів у заказниках державного значення «Приорізьський», «Солоний лиман», «Булахівський лиман».

Соціальне значення. Великі кроншнепи є цінними об'єктами спортивного полювання. Крім того, вони приносять значну користь сільському господарству, винищуючи велику кількість шкідників, і є окрасою водно-болотних угідь.

Функціональне значення. Важливий елемент у створенні біотичного контролю над розвитком фітофагів – безхребетних у польових екосистемах і агроценозах.

КУЛЬОН СЕРЕДНІЙ

Кроншнеп середній

Numenius phaeopus Linnaeus, 1758

Whimbrel

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Кульони *Numenius*, Brisson, 1760

Інша назва: кроншнеп середній.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Numenia phaeopus phaeopus*, Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «зникаючий», до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 3 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Помітно менший за великого кроншнепа, з відносно ко-

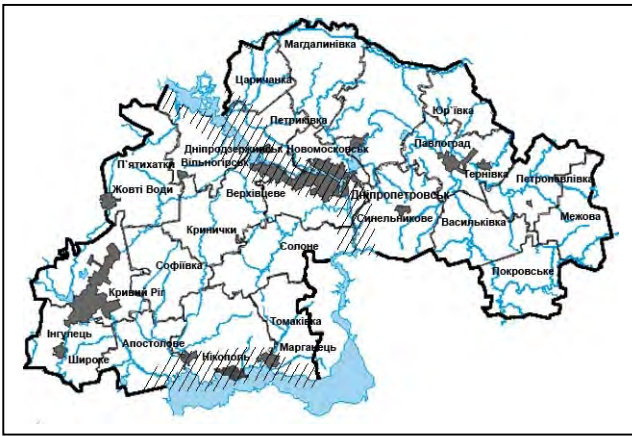
ротшим дзьобом. Довжина тіла 400–460, крила 223–254, цівки 55–62, дзьоба 65–86, хвоста 100–110 мм, розмах крил 710–810 мм. Вага 335–414 г.

Забарвлення. Дорослі птахи дуже схожі на великого кроншнепа, але голова в них зверху темно-бура зі світлою поздовжньою смугою посередині. Над оком біла брова. Хвіст білий з бурими поперечними смугами, дзьоб довгий темно-бурий, загнутий донизу, ноги сірі. Молоді схожі на дорослих, але більш строкаті зверху. Від усіх кроншнепів, окрім розмірів, відрізняються також голосом.

Поширення. Лісова, частково лісотундрова смуга Євразії. Зимують птахи в Африці, Південній Азії, Індонезії, Австралії, Тасманії. На території України під час міграцій найчастіше спостерігаються у Криму та на узбережжі Чорного і Азовського морів. Зрідка трапляються в глибині суходолу. На Дніпропетровщині здобувався на початку ХХ сторіччя в заплавах Дніпра.

Місцеперебування. Низинні узбережжя морських заток, лиманів, солоних і прісних озер, водосховищ, луки, зрідка поля.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території Укра-

Карта 140. Основні райони траплянь кульона середнього на початку ХХ сторіччя

їни середній кроншнеп є нечисленним пролітним видом морських узбереж, а в інших місцях, в т. ч. і Дніпропетровській області – лише рідкісним залітним. Весняний переліт у березні – травні, осінній – у вересні – листопаді. Тримаються птахи невеликими зграйками (від 3 до 18 особин). Кочові птахи можуть траплятися і влітку. Окремі особини зимують. Політ середнього кроншнепа більш швидкий і різкий, ніж у великого. Голос дуже відмінний від голосу великого кроншнепа: це – коротка, дзвінка і голосна трель або щебетання «тіті-тіті-тіті-тіті». Під час перельоту тримаються завжди води, що також відрізняє його поведінку від великого кроншнепа.

Розмноження. Досліджене слабо. Гніздиться по мохових болотах, берегах тундрових озер. У степовій зоні – по долинах річок і сирих луках. Повна кладка з 4 (рідше з 3–5) зеленуватих або бурувато-оливкових із бурими плямами яєць розміром 52–65,1 × 36–44,0 мм у травні, червні. Пташенята стають дорослими приблизно у 1,5-місячному віці.

Живлення. Різними комахами, личинками, іншими водяними і наземними безхребетними. Значну роль відіграють і рослинні корми (ягоди, моршкка, бруслиця, толокнянка). Під час перельотів двічі на день живляться на сухих луках, стерні,

їни середній кроншнеп є нечисленним пролітним видом морських узбереж, а в інших місцях, в т. ч. і Дніпропетровській області – лише рідкісним залітним. Весняний переліт у березні – травні, осінній – у вересні – листопаді. Тримаються птахи невеликими зграйками (від 3 до 18 особин). Кочові птахи можуть траплятися і влітку. Окремі особини зимують. Політ середнього

вигонах тощо.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння – з червня до січня, часткове – у лютому – травні.

Вороги, паразити, хвороби. Гнізда руйнують лисиці, пєсці. На птахів полюють сови; хижі птахи. Із паразитів знайдені нематоди *Skryabinocerca prima*.

Оцінка чисельності. Чисельність кульона середнього була помітною в Україні лише у ХІХ сторіччі. Він характеризувався як пролітний і зрідка гніздовий птах. У регіоні завжди був рідкісним (Вальх, 1911). З 1950-х років значиться як рідкісний залітний вид.

Причини зміни чисельності. Не з'ясовані.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Господарського значення кульони не мають через низьку чисельність.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ГРИЦИК ВЕЛИКИЙ

Веретенник большой

Limosa limosa Linnaeus, 1758

Black-tailed Godwit

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Грицики *Limosa* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – грицик, веретенник великий, лат. – *Limosa melanura*.

Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і в Дніпропетровській області, представлений підвидом *Limosa limosa limosa* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як такий що перебуває у критичному стані і близький до високого ризику зникнення (NT), Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 3 Бернської конвенції та до регіонального Червоного списку (категорія 4).

Морфологічні ознаки. Кулик трохи більший за голуба, на високих ногах і з довгим прямим дзьобом. Довжина тіла 395–498, крила 192–229, цівки 74–116, дзьоба 88–146, хвоста 79–88 мм. Розмах крил 689–798 мм. Вага 235–367 г. Самки в середньому більші і з більшим дзьобом.

Забарвлення. Дорослі птахи у шлюбному оперенні мають строкате буро-сіре забарвлення. Верх голови бурувато-рудий з темними плямами, над оком біла брова. Шия і воло іржаво-руді, низ тіла білий з поперечними бурими смужками, верх чорний. На крилах при польоті добре видно досить широку білу смужку. Хвіст двокольоровий, з білою основою і чорним кінцем. Дзьоб довгий рівний, жовтогарячого кольору, на кінці чорний. Ноги довгі, чорні, у польоті виступають

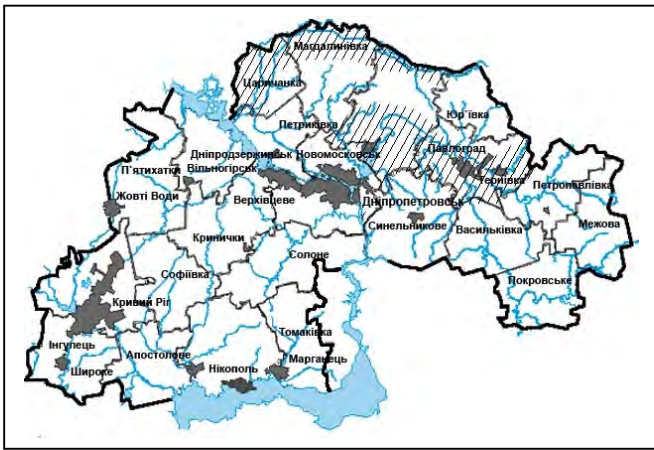

далеко за кінець хвоста. У зимовому вбранні руді пера стають світло-бурими. Молоді схожі на дорослих у шлюбному вбранні, але щоки і горло у них сіруваті. Від малого грицика відрізняється прямим дзьобом, чорно-білим надхвистям, а також білою смугою на крилах.

Поширення. Ареал охоплює лісову, лісостепову і частково степову зону Євразії на схід до Єнісею. Зимують грицики в Західній і Південній Європі, в Африці і Південній Азії. В Україні нечисленні, але звичайні гніздові і перелітні птахи в деяких районах Полісся, Лісостепу і частково Степу. На Дніпропетровщині достовірно гніздяться у Магдалинівському, Новомосковському, Юр'ївському, можливо у Царичанському і Павлоградському і деяких інших районах. Під час міграцій можуть траплятися в більшості районів, де є відповідні умови.

Місцеперебування. Болота, заболочені річкові долини, заплавні луки, трав'янисті острови тощо.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України, в тому числі і Дніпропетровської області, великий грицик є гніздовим, перелітним птахом.

Карта 141. Основні райони гніздування грицика великого

Весною птахи з'являються в кінці березня, на початку квітня, відлітають починаючи з кінця липня, найактивніше – у серпні і вересні. Летять найчастіше невеликими зграйками до 10 особин, іноді поодинокі птахи приєднуються до зграй менших за розмірами куликів і виконують у них роль ватажків. Коли летять, витягують уперед шию і голову, ноги – назад, тому загальний силует птаха нагадує веретено (за що і отримали свою назву). Поклик – швидке «ві-ві-ві», у стурбованого – «веретень-веретень», що також подібно до назви і, нарешті, шлюбний, дзвінкий «гритю-гритю-гритю» або «грицю-грицю-грицю», що також однозначне з назвою.

Розмноження. Птахи – моногами. Зразу після прильоту самці починають токувати, літаючи над гніздовищами, іноді на висоті 50–70 м, ритмічно хитаються з одного боку на інший, весь час видаючи свій трохі жалібний токовий крик. Гніздяться поодинокими парами або невеликими групами. Гнізда влаштовують на купах або серед трави, іноді на лисинах біля болота. Повна кладка з 4, рідше 3 оливково-зеленуватих із буруватими плямами яєць розміром 48,5–59,8 × 34–40,7 мм у травні, на початку червня. Насиджують обидва птахи протягом 24 днів. Активно відводять ворогів від гнізда. Пташенята починають літати через місяць.

Весною птахи з'являються в кінці березня, на початку квітня, відлітають починаючи з кінця липня, найактивніше – у серпні і вересні. Летять найчастіше невеликими зграйками до 10 особин, іноді поодинокі птахи приєднуються до зграй менших за розмірами куликів і виконують у них роль ватажків. Коли летять, витягують уперед шию і голову, ноги – назад, тому загальний силует птаха нагадує веретено (за що і отримали свою назву). Поклик – швидке «ві-ві-ві», у стурбованого – «веретень-веретень», що також подібно до назви і, нарешті, шлюбний, дзвінкий «гритю-гритю-гритю» або «грицю-грицю-грицю», що також однозначне з назвою.

Живлення – як водними, так і наземними безхребетними, рідше насінням і частинами водних рослин. Їжу здобувають як біля води, так і у степу.

Линяння. Як і всі кулики, великі грицики линяють двічі на рік. Повне передшлюбне линяння починається з кінця липня і закінчується у грудні, часткове післяшлюбне – з лютого до середини червня.

Вороги, паразити, хвороби. Основними ворогами є хижі ссавці, пернаті хижаки, сірі ворони, сороки, деякі мартини.

Оцінка чисельності. Кількість гніздових птахів на території України незначна. На Дніпропетровщині великі грицики завжди відносились до нечисленних птахів. За даними спостережень, їх щільність зменшилася з 3 до 2 балів і в останні десятиріччя тримається приблизно на одному рівні.

Причини зміни чисельності. Спільні для більшості водно-болотних птахів. Це загальне зменшення кількості придатних для гніздування біотопів, погіршення в них умов існування, посилення дії фактора неспокою й інших антропогенних чинників.

Заходи охорони. Охороняються у заказниках державного значення «Приорільський», «Солоний лиман», «Булахівський лиман».

Соціальне значення. Цінний мисливський птах. Крім того, великі грицики відіграють позитивну роль як винищувачі шкідливих комах (саранових), які в його живленні відіграють значну роль.

Функціональне значення. Важливий елемент у створенні біотичного контролю за розвитком гетеротрофного блоку першого трофічного рівня у лучних, польових і прибережних відкритих екосистемах.

ГРИЦИК МАЛИЙ

Веретенник малий

Limosa lapponica Linnaeus, 1758

Bar-tailed Godwit

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Баранцеві *Scolopacidae*

Рід Грицики *Limosa* Brisson, 1760

Інші назви: укр. – малий веретенник; лат. – *Limosa rufa*.

Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і в Дніпропетровській області, представлений підвидом *Limosa lapponica lapponica*, Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 3 Бернської конвенції.

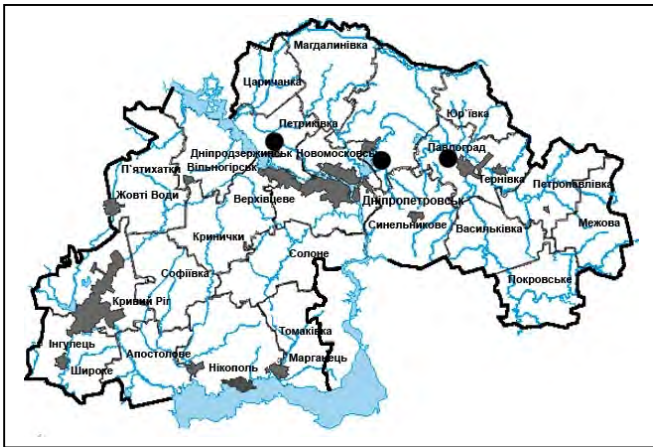
Морфологічні ознаки. Дещо менший за великого грицика, з відносно короткими ногами і трохи загнутим дзьобом. Довжина тіла 330–420, крила 199–227, цівки 50–59, дзьоба 71,5–100, хвоста 72–77 мм. Розмах крил 675–725 мм. Вага 194–310 г.

Забарвлення. Дорослі птахи загальним виглядом дуже схожі на великого грици-

ка, а відрізняються тим, що весь низ тіла інтенсивно рудий. На крилах немає білих смуг. Задня частина спини, надхвістя білі, а хвіст білий з темними поперечними смужками. Дзьоб довгий, чорний, злегка загнутий догори, ноги чорні. Самки у шлюбному вбранні забарвлені дещо скромніше. У післяшлюбному вбранні верх сірувато-бурий, покривні пера верху з білою облямівкою, воло сірувато-буре, решта низу біла з незначною кількістю темних плям на боках. Дзьоб рудувато-бурий. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні, але оперення спини і покривні пера крила з широкою охристою облямівкою.

Поширення – найбільше у тундрі і почасти в лісовій зоні Євразії й Аляски. Зимують в Африці, Південній Азії, Індонезії, Австралії, Новій Зеландії. На території України за весь час спостерігаються на узбережжі Чорного і Азовського морів, у Дніпропетровській, Харківській, Полтавській, Рівненській, Львівській і сусідніх областях та в околицях Києва і Черкас.

Місцеперебування. Морські узбережжя, болота і зволожені луки.

Карта 142. Місця реєстрацій грицика малого за весь період досліджень

нагадує мелодійний «перегук» галок «ек-ек-ек» або «ак-ак-ак, кеї-кеї-кеї», при хвилюванні – «кувя-кувя».

Розмноження. Відомо, що малі грицики, як і більшість північних куликів, прилітають на місця гніздування досить пізно – у червні. Повна кладка з 4 оливково-зеленуватих або оливкових із бурими плямами яєць розміром $49,1-59,5 \times 35-37,9$ мм у червні – липні. Пташенята вилуплюються у липні. В кінці липня – на початку серпня малі грицики збираються у зграйки перед відльотом.

Живлення – прісноводними і солоноводними комахами та їх личинками, черв'яками, моллюсками, пуголовками.

Линяння. Повне післяшлюбне линяння у дорослих птахів відбувається з липня до грудня, часткове передшлюбне – з вересня до січня – березня.

Вороги, паразити, хвороби. Спільні для куликів, що гніздяться на Півночі. Па-

Біологічні особливості.

Характер перебування.

Активність. Малий

грицик на території

України – пролітний

птах, зустрічається тіль-

ки під час осінніх мігра-

цій. Більшість траплянь

відбувалось у вересні.

У Дніпропетровській об-

ласті – пролітний. Під

час перельотів трима-

ються піщаних і мулис-

тих мілин. В основному

летять зграями, рідше –

поодиноці. Крик зграї

нагадує мелодійний «пере-

гук» галок «ек-ек-ек» або

«ак-ак-ак, кеї-кеї-кеї», при

хвилюванні – «кувя-кувя».

Розмноження. Відомо, що

малий грицик, як і більшість

північних куликів, приліта-

ють на місця гніздування до-

сить пізно – у червні. Повна

кладка з 4 оливково-зелену-

ватих або оливкових із бурими

плямами яєць розміром $49,1-59,5 \times$

$35-37,9$ мм у червні – липні.

разити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. Малі грицики взагалі в ареалі доволі рідкісні, і лише подекуди звичайні птахи. На території України відносяться до рідкісних птахів. За весь час спостережень здобуто не більше 15 птахів. На Катеринославщині один випадок спостерігався 14 жовтня 1893 року в околицях м. Павлоград (Вальх, 1900). На початку XXI сторіччя В. В. Сижко і П. Бредбір бачили малого грицика у Самарському (28. 09. 2003) і Петриківському рибгоспах (31. 05. 2004 і 29. 09. 2005).

Причини зміни чисельності. Скорочення гніздового ареалу, освоєння і трансформація з усіма негативними наслідками типових для існування виду біотопів.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Господарського значення, через низьку чисельність, не має.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ДЕРИХВІСТ ЛУЧНИЙ

Тиркушка луговая

Glareola pratincola Linnaeus, 1766

Collared Pratincole

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Дерихвостові *Glareolidae*

Рід Дерихвостів *Glareola*, Brisson, 1760

Інші назви: укр. – тиркушка, киргик.

Таксономічна характеристика: Один із семи видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і в Дніпропетровській області, представлений підвидом *Glareola pratincola pratincola*, Linnaeus, 1766.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Кулик розміром із крячка, з коротким дзьобом і короткими ногами. Довжина тіла 255–270, крила 182–200, цівки 31–35, дзьоба 12–16, хвоста 110–120 мм. Розмах крил 575–610 мм. Вага близько 90 г. Хвіст із глибоким розрізом, вилчастий.

Забарвлення. У дорослих птахів верх тіла димчасто-бурий, черево, підхвістя і надхвістя білі. В польоті добре помітне іржасто-руде забарвлення пер на spodі крила. Горло і передня частина щік кремові й окреслені чорною смугою. Дзьоб чорний, біля основи червоний. Стернові пера чорні, біля основи білі. Другорядні махові з білою верхівкою. У післяшлюбному вбранні пера спини і крила з вузькою невиразною світлою облямівкою. Дзьоб повністю чорний, чорна смуга довкола горла і щік майже не помітна. Молоді птахи забарвлені більш строкато, з чорно-білими плямами на спині і крилах. Від степового дерихвоста відрізняється рудим забарвленням споду крила.

Поширення. Ареал виду охоплює Південну Європу, Африку, Західну та Середню Азію. Зимують птахи в Африці і Південно-Західній Азії. В Україні в основ-

ному спорадично гніздяться вздовж узбережжя Чорного і Азовського морів, під час міграції можуть спостерігатись і в інших місцях. На Дніпропетровщині відома тільки одна невелика колонія (не більше 20 пар), яка існувала на солончакових луках Обухівських заплав Дніпропетровського району в кінці 1950-х років і яка вже до 1965 року повністю зникла.

Місцеперебування. Узбережжя морських заток, лиманів, солоних і простих водойм, водосховищ із розрідженою невисокою рослинністю, солонці, луки біля водойм тощо.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території Укра-

їни лучний дерихвіст – гніздовий, перелітний птах. На Дніпропетровщині теж гніздовий, перелітний. Нині може траплятися лише як залітний. Прилітають дерихвости у квітні, відлітають у вересні. Тримаються зграями. В гніздових колоніях дуже галасливі. Звуки – скрипуче «кірр'я-кірр'я». *Розмноження.* Моногами. Розподіл на пари починається ще на зимівлі.

Карта 143. Місцезнаходження колонії дерихвоста лучного в 50-х роках ХХ сторіччя.

Селяться часто разом з іншими куликами і крячками. Повна кладка з 3 (рідше 1–4, навіть 5) бруднувато-білих із густими плямами яєць розміром $27,9\text{--}36,5 \times 22,2\text{--}26,2$ мм. У травні насиджують і самець і самка протягом 21 дня. Молодь починає літати на 27–30-й день.

Живлення головним чином комахами. Їжу луговий дерихвіст добуває в основному на льоту.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння – з липня до грудня, часткове передшлюбне – з грудня до червня.

Вороги, паразити, хвороби. Основними ворогами є наземні і пернаті хижаки, сірі ворони, граки, сороки, деякі мартини. Великої шкоди завдає випасання худоби, яке часто збігається з місцями гніздування. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На території України до 1940–1970-х років був досить звичним видом. Ще у 1980-ті налічувалось до 1000 гніздових пар, а на 1993 рік загальна чисельність виду в Україні не перевищувала 120 пар (Червона книга, 1994) На Дніпропетровщині наприкінці 1950-х років існувала невелика колонія (не більше 20 пар), яка повністю зникла на початку 1960-х.

Причини зміни чисельності. Трансформація гніздових біотопів, рекреація, випасання худоби. Надчутливість до змін погоди, знищення людиною.

Соціальне значення. Як мисливський птах лучний дерихвіст не має практичного значення через малу чисельність і обмежене поширення. Приносить деяку користь сільському господарству, винищуючи жуків-довгоносиків та деяких інших шкідників.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

ДЕРИХВІСТ СТЕПОВИЙ

Тиркушка степная

Glareola nordmanni Nordmann, 1842

Black-winged Pratincole

Ряд Сивкоподібні (Кулики) *Charadriiformes*
(*Limicolae*)

Родина Дерихвостові *Glareolidae*

Рід Дерихвости *Glareola*, Brisson, 1760

Інші назви: укр. – тиркушка, киргик; рос. – дерихвост, черчик, степная чайка, черкушка; лат. – *Glareola melanoptera* Nordm.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і в Дніпропетровській області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги МСОП як близький до загрозливого стану з низьким ризиком вимирання (NT), Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Трохи більший за лугового дерихвоста. Довжина тіла 250–285, крила 182–204, цівки 32–34, дзьоба 13–16, хвоста 95–120 мм. Розмах крил 540–621 мм. Вага 87–105 г.

Забарвлення. Дуже схожий на лугового дерихвоста, але дещо темніший, спід крила чорний, а не іржасто-рудий, як у попереднього виду.

Поширення. Ареал виду охоплює степи Євразії. В Україні ці птахи тепер фрагментарно гніздяться головним чином на узбережжі морів і в деяких областях Лівобережжя Дніпра. Під час міграції трапляються в деяких інших регіонах.

На Дніпропетровщині дерихвіст степовий раніше був поширений у багатьох районах (Павлоградський, Новомосковський, Царичанський, Магдалинівський, Петропавлівський та ін.). Сучасне поширення звелось лише до Павлоградського району.

Місцеперебування. Луки, солончаки, вигони, пасовища з рідкою рослинністю, рідше оброблені сільгоспугіддя. Найбільша колонія на Дніпропетровщині спочатку розташовувалась на відкритих ділянках солончаків, терасі річки Вовчої, потім, у зв'язку з розорюванням, перемістились на сільгоспугіддя (орані ділянки, засіяні кукурудзою, і сухі луки), потім на чисті солонці з інтенсивним випасанням худоби навкруги лиману.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території регіону й України в цілому степові дерихвости є гніздовими, перелітними птахами.

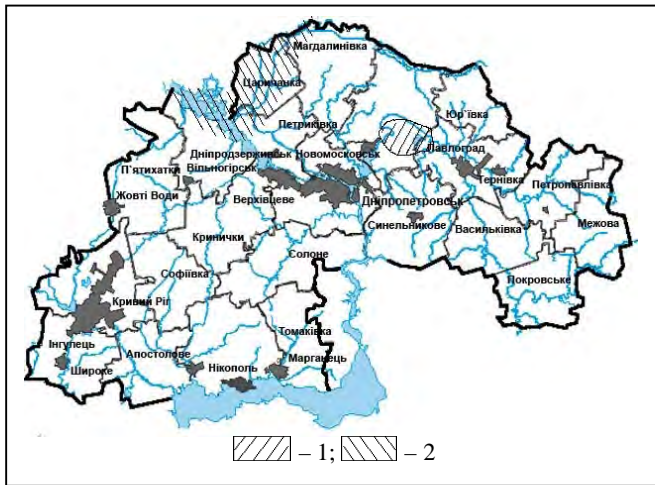
З'являються у середині – кінці квітня, відлітають починаючи із серпня. За біологією схожий на лучного дерихвоста, з яким часто може утворювати спільні колонії. Під час міграції птахи летять зграями. Голос – характерне «кірчі-кірчі».

Розмноження. Гніздяться степові дерихвости колоніями, часто з іншими видами куликів. Повна кладка з 3–4 оливково-зеленуватих або буруватих з плямами яєць розміром 29,3–33,0 × 23,3–25,0 мм у травні – червні. Активно захищають гніздо. При наближенні людини піднімаються назустріч, з криком літають навколо, відводять, удаючи з себе пораних. Насиджують 21–22 дні. Молоді починають літати через місяць.

Живлення. Майже винятково комахами не тільки на солонцях і луках, а й на оброблених полях, збираючи їх на землі або ловлячи у повітрі.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння починається у липні і закінчується зимою, неповне передшлюбне – з грудня до червня.

Вороги, паразити, хвороби. Такі ж, як і у лучного дерихвоста. Серед ектопаразитів виявлені пухойди (*Quadroceps*

Карта 144. Район сучасного (1) та колишнього (2) гніздування дерихвоста степового

couformis, *Cistellatrix decipiens*) і пір'яні кліщі (*Analgesoides sp.*). З ендопаразитів – трематода *Spicolotrena litoralis*. Явних хвороб не спостерігалось.

Оцінка чисельності. Наприкінці XIX сторіччя у степовій зоні був численним гніздовим птахом, кочові зграї якого налічували по кілька тисяч особин. У першій половині XX сторіччя залишився лише у Присамарській зоні. В інших місцях траплявся спорадично окремими парами або невеликими групами. Сучасний стан цього птаха викликає загрозу подальшого зменшення чисельності. За даними Вальха (1911), степовий дерихвіст був звичайним, а під час осінньої міграції і численним видом. За період з 1960-х дотепер були відомі три найбільші колонії на території області чисельністю від 20 до 50 гніздових пар. Одна зникла у 1970-ті роки, а найбільша, у селищі Булахівка Павлоградського району, зменшилась за цей період до кількох (1–4) гніздових пар, і її подальше існування викликає тривогу.

Причини зміни чисельності. Зменшення і трансформація природних для гніздування біотопів. Велика кількість загиблих кладок унаслідок сільгоспробіт (до 60 %), замулювання на солонцях після дощів (іноді до 80–90 %), а також унаслідок випасання худоби і знищення людиною.

Заходи охорони. Охороняються дерихвости степові у заказниках державного

значення «Солоний лиман», «Булахівський лиман».

Соціальне значення. Своє мисливське значення степові дерихвости втратили. Позитивну роль відіграють як винищувачі шкідливих комах.

Функціональне значення. Виконують роль біотичного чинника у регуляції численності комах-фітофагів у солончакових екосистемах.

ПОМОРНИК ВЕЛИКИЙ

Поморник большой

Stercorarius skua Brunnich, 1760

Great Skua

Ряд Мартиноподібні *Lariformes* *

Родина Поморникові *Stercorariidae*

Рід Поморники *Stercorarius*, Brisson, 1760.

Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду. Єдиний вид у фауні України та Дніпропетровської області, представлений підвидом *Stercorarius skua skua*, Brunnich, 1760.

Статус. Охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Найбільший із поморників. Довжина тіла до 660, крила 382–428, цівки 66–72, дзьоба 47–53, хвоста 140–155 мм, розмах крил 1450–1550 мм. Вага 1210–1630 г.

Забарвлення. Забарвлення дорослих птахів темно-буре. Лоб і тім'я темно-коричневі (шапочка). Верх тіла світлий. Пір'я верху голови з вузькими червонувато-коричневими рисками, а починаючи з передньої частини спини – з широкими червонувато-коричневими плямами на кінцях. На задній частині шії – видовжені і загострені пера. На крилах біле «дзеркальце». Дзьоб чорний, біля голови оливковий або синюватий. Ноги чорні, іноді зі свинцевим відтінком. У зимовому вбранні забарвлення більш одноманітне. Від інших поморників відрізняється розміром, закругленим хвостом, майже непомітними середніми стерновими перами та білим «дзеркальцем» на крилах.

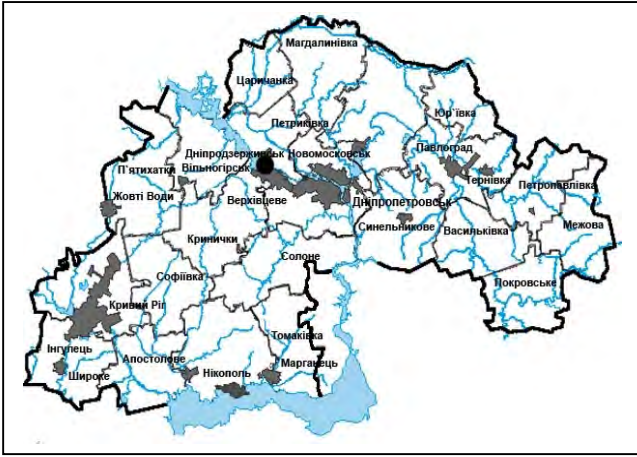
Поширення. Єдиний приклад біполярного поширення у птахів. Гніздиться як у Північній Атлантиці, так і у Південній півкулі (Південна Америка, побережжя Антарктики, острови Північного Льодовитого океану) тощо. Зимує у Північній Атлантиці, на західному узбережжі Європи, Африки, а також у Північній і Південній Америці. На території України відмічений лише декілька разів: восени на Дніпрі біля Києва (у 1908) (Шарлемань, 1938) та у Дніпропетровській області спостерігався один раз на Дніпродзержинському водосховищі біля греблі 25. 12. 2005 (Сижко, Бредбір, 2006).

Місцеперебування. Під час міграції – морські узбережжя, водосховища, русла

великих річок.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України випадково залітний птах, який реєструвався тільки під час міграції у жовтні і грудні. Добре літає, ходить, бігає і плаває, але не пірнає. Спокійний політ із глибокими змахами крил нагадує політ великих мартинів. Досить мовчазний птах. Біля гнізда видає протяжний крик, подібний до «хoo», під час шлюбних ігор «ахх-ахх-ахх», при нападі на інших птахів «гек-гек».

Карта 145. Місце реєстрації поморника великого

Розмноження. Статевозрілими стають у віці 5–9 років; моногами. Пари зберігаються все життя. На гніздовища прилітають у квітні. Гнізда влаштовують на підвищених місцях із добре розвинутою рослинністю. Повна кладка із 2 (рідше 1) буруватих, оливково- або сіро-зеленуватих із коричневими плямами яєць розміром 61–82 × 46–55 мм. Насиджують обидва птахи (але в основному

самка) протягом 26–32 днів. Пташенята починають літати у віці 40–50 днів.

Живлення. Як і більшість поморників, живляться в основному тваринною їжею, особливо рибою, яку вони відбирають у інших птахів, а також яйцями, пташенятами і птахами.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння відбувається до вересня – грудня і часткове передшлюбне у січні – березні.

Вороги, паразити, хвороби. Дорослі птахи практично не мають ворогів, крім наземних хижаків. Паразити і хвороби у регіоні не відомі.

Оцінка чисельності. На території України дуже рідкісний – випадково залітний птах. Відомі тільки два зальоти на початку ХХ сторіччя біля Києва і один у Дніпропетровській області у 2005 р. (можливо, помилкові).

Причини зміни чисельності. Не відомі. Випадкові зальоти можна пояснити лише зміною з невідомих причин міграційного шляху.

Заходи охорони. Не впроваджувались.

Соціальне значення. Господарського значення не має.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

ПОМОРНИК КОРОТКОХВОСТИЙ

Короткохвостий поморник

Stercorarius parasiticus Linnaeus, 1758

Arctic Skua

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Поморникові *Stercorariidae*

Рід Поморники *Stercorarius*, Brisson, 1760

Інші назви: укр. – поморник малий, лат. – *Stercorarius crepidatus*, *Cephus*.

Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду. Єдиний вид у фауні України та Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом. Існують птахи світлого і темного забарвлення. Більшість перелітних поморників в Україні належить до світлої форми.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 0).

Морфологічні ознаки. Птахи розміром із ворону. Середня пара стернових пер шилоподібна і помітно виступає за край хвоста. Довжина тіла 410–550, крила 290–345, цівки 42–46, дзьоба 35–37, хвоста 155–246 мм. Розмах крил 880–1190 мм. Вага 306–636 г.

Забарвлення. Дорослі птахи темної форми цілорічно темно-бурого забарвлення, у молодих птахів на кінцях пер рудуваті облямівки. У світлої форми на голові чорнобура «шапочка», сірувато-бурий верх, хвіст, крила. Черево біле. У молодих птахів низ тіла смугастий, середні рульові (стернові) майже не виступають за край хвоста, дзьоб темно-сірий, на кінці світліший, ноги темно-бурі. Від довгохвостого поморника відрізняється відносно короткими середніми стерновими перами.

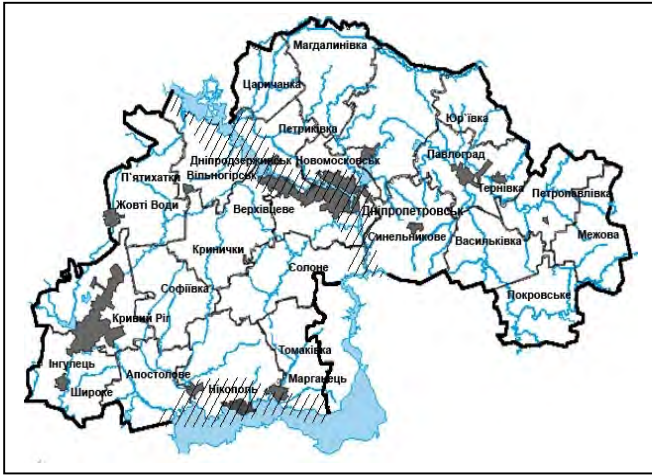
Поширення. Переважно арктична смуга обох півкуль. Зимують у Південній півкулі біля берегів Південної Америки, Західної Африки, Австралії, Нової Зеландії. На території України трапляється в основному на морських узбережжях, водосховищах р. Дніпро. На Дніпропетровщині в основному по руслу Дніпра і водосховищах.

Місцеперебування. Водосховища, русло і затоки Дніпра, великі лимани.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України короткохвостий поморник є рідкісним осіннім і дуже рідкісним весняним пролітним птахом. На Дніпропетровщині після 1950-х років став тільки залітним. Під час осіннього прольоту найчастіше трапляється у вересні, жовтні, і майже завжди поодиноці. Поведінка характерна для усіх поморників. Політ легкий і швидкий, з рівними змахами крил, часто у продовжньому ковзанні. Активний при захисті гні-

зда. В інших випадках досить обережний. Звуки передають по-різному: «кіяуа», «уелі» або «іа» з жалібним відтінком, але почути його можна досить рідко.

Розмноження. Птахи – моногами. Пари постійні. На місця гніздування поморники прилітають у квітні – травні вже парами. Гнізда влаштовують на приморських ділянках тундри або рівнинах лучного типу. Повна кладка із 2 (рідше – 1) буровато- або зеленувато-оливкових з темними плямами яєць розміром 55,0–60,7 × 40,0–50,0 мм у червні. Насиджують обидва птахи протягом 25–26 днів. Пташенята починають літати у віці 31–32 днів.

Карта 146. Основні райони реєстрації короткохвостого поморника до 80-х років XX сторіччя

Живлення. Поморники – всеїдні птахи, які живляться різними хребетними – рибою, гризунами, яйцями, пташенятами і навіть дрібними птахами, а також безхребетними, комахами, ракоподібними, молюсками; ягодами, листям і насінням рослин. Часто відбирають здобич у мартинів та інших птахів.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння починається серпні, вересні і закінчується на зимовищах до прильоту на гніздові ділянки.

Вороги, паразити, хвороби. Ворогів не дуже багато, бо птахи активно захищають гніздо. В основному це різні наземні хижаки. Паразити і хвороби у регіоні не відомі.

Оцінка чисельності. На території України короткохвості поморники завжди були рідкісними птахами. На Дніпропетровщині після 1950-х років змінили свій статус з рідкісних пролітних на різних залітних птахів, а з 1980-х – зникли. Кількість поморника мало оцінюється в 1 бал.

Причини зміни чисельності. Освоєння і трансформація гніздових територій, погіршення умов перебування під час міграції.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Господарського значення на місцях прольоту практично не мають через малу чисельність.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

МАРТИН КАСПІЙСЬКИЙ

Черноголовий хохотун

Larus ichthyæetus Pallas, 1773

Great Black-headed Gull

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Мартинові *Laridae*

Рід Мартини *Larus*, Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – чорноголовий реготун, мартин чорноголовий.

Таксономічна характеристика. Один з 45 видів роду. Один із 11 видів роду у фауні України. Один із восьми видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 3 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Найбільший і найкрасивіший із наших мартинів. Розміром майже з морського мартина. Довжина тіла – 715, крила – 460–520, дзьоба – 50–70, хвоста – 170–200 мм. Розмах крил – 1550–1755 мм. Вага близько 2000 г.

Забарвлення. У дорослих птахів спина і крила світло-сірі, решта оперення чорне. Навколоочне кільце червоне, окреслене зверху і знизу білим. Дзьоб червоножовтий, з чорною перемичкою, ноги жовті, райдужка ока темно-коричнева. У зимовому вбранні голова має світлі плями. Молоді птахи зверху сірі з білими облямівками пер, тім'я сірувате з темними плямками. На волі темні плямки. Від усіх великих мартинів відрізняється чорною головою.

Поширення. На островах Чорного моря, Сиваші, у Приазов'ї, на Памірі, у Монголії, Китаї. Зимує на Середземномор'ї, іноді на Чорному морі і в Південній Азії. На території України гніздиться головним чином у Причорномор'ї і Приазов'ї. На Дніпропетровщині під час міграцій трапляється на Дніпрі, деяких внутрішніх водоймах. Гніздився на лиманах солончакової тераси Павлоградського і Новомосковського районів.

Місцеперебування. Узбережжя морів, острови р. Дніпро, затоки, водосховища, солончакові лимани, деякі інші водойми.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України чорноголові мартини є гніздовими перелітними, зрідка зимуючими птахами. На Дніпропетровщині – в основному перелітні. У 1950–1960-ті роки були літучими, а з 1980-х стали гніздовими пролітними (Губкін, Губкін, Чегорка 1998). Весною з'являються досить рано – у березні, восени можна зустрічати до жовтня і листопада. Поведінка чорноголового мартина така ж, як і у всіх великих мартинів. Голос – грубий, каркаючий «гау» або «ау», а також, під час тривоги, подібний до «ха-га-га». Птахи дуже обережні і навіть агресивні. У гніздовий період

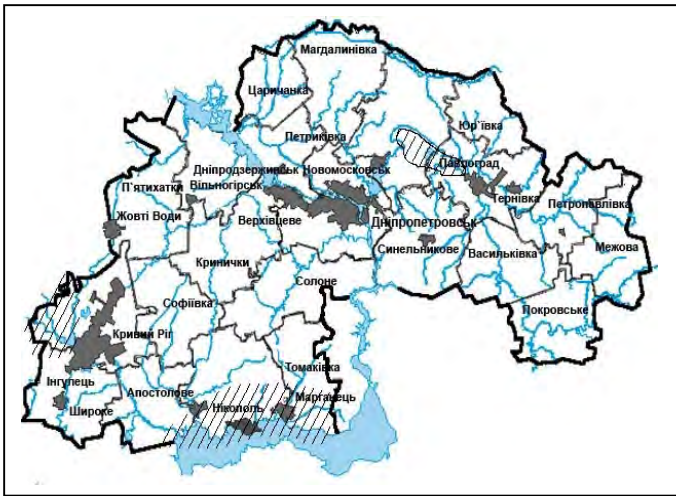
не підпускають близько до гнізда тварин і людей.

Розмноження. Статевозрілими стають на третьому – четвертому році життя. Гніздяться колоніями від кількох пар до кількох сотень і тисяч особин, майже завжди разом із сріблястими мартинами. На Дніпропетровщині – з жовтоногими мартинами. Повна кладка із 2–3 кремових або вохристо-білих яєць розміром 70,5–88,3 × 48,3–56,7 мм у квітні. Насиджують обидва птахи. Разом зі старими пташенята починають кочувати.

Живлення – переважно рибою, іноді дрібними гризунами, комахами, молюсками, можуть нападати на пташенят і дрібних птахів.

Линяння. Повне линяння дорослих птахів починається в червні і закінчується у грудні. Часткове передшлюбне – у січні – березні.

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами є наземні хижаки і деякі інші ссавці, а також деякі птахи, особливо сріблястий мартин. Вражаються пуходами (*Saemundssonina gonothorar*), кліщами пір'яними (*Analgesoides sp.*) і чорнотілковими (*Tronibioulus sp.*).

Карта 147. Район колишнього гніздування і траплянь під час кочівель мартина каспійського за останні десятиріччя

мартин. За роки спостережень кількість гніздових пар до кінця 1990-х років не перевищувала 10.

Причини зміни чисельності. Загальне зниження чисельності внаслідок антропогенної трансформації місць мешкання, зменшення гніздових територій, фактор занепокоєння.

Заходи охорони. Охороняється у заказниках державного значення «Солоний лиман» і «Булахівський лиман».

Соціальне значення. Господарського значення як рідкісний вид практично не має.

Функціональне значення. У регіоні не досліджувалось.

Оцінка чисельності.

Загальна чисельність виду в Україні незначна і на початку 90-х років минулого сторіччя складала 1000–1100 пар (Червона книга України, 1994). На Дніпропетровщині завжди оцінюється як дуже рідкісний вид (1 балом щільності). Перспективи збільшення чисельності цього виду незначні через прес жовтоногого

МАРТИН СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИЙ

Черноголова чайка

Larus melanocephalus Temminck, 1820

Mediterranean Gull

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Мартинові *Laridae*

Рід Мартини *Larus* Linnaeus, 1758.

Таксономічна характеристика. Один із 45 видів роду. Один із 11 видів роду у фауні України. Один із восьми видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром подібний до звичайного мартина. Довжина тіла 296–327, крила 50–55, дзьоба 31–38, хвоста 113–127 мм. Розмах крил 98–105 мм. Вага – до 350 г.

Забарвлення. Дуже схожий на звичайного мартина, але голова блискучо-чорна. Спина, перед і покривні пера крил сірі, решта оперення біле. Навколоочне кільце червоне, окреслене білим. Дзьоб помітно більший, ніж у звичайного, червоний з чорною перемичкою. Ноги червоні. У післяшлюбному вбранні голова біла із темними плямами на тім'ї і за очима. Дзьоб на кінці темнішає. Молоді сірувато-бурі зі світлою облямівкою пер, боки вола буруваті, на кінці білого хвоста чорно-бура смуга. Дзьоб і ноги темно-бурі. Від звичайного мартина відрізняється білими кінцями крил і кольором голови.

Поширення. Деякі райони Середземного, Чорного, Азовського морів і в Малій Азії. Зимують біля південного берега Криму, на Середземному морі. На території України гніздяться в Причорномор'ї та Приазов'ї, іноді зимують біля південного узбережжя Криму. На Дніпропетровщині зареєстровані зустрічі: 14. 06. 1994 один птах на міському звалищі м. Верхньодніпровськ та 09. 05. 2003 один птах у шлюбному вбранні у Самарському рибгоспі (Сижко, Бредбір, 2006).

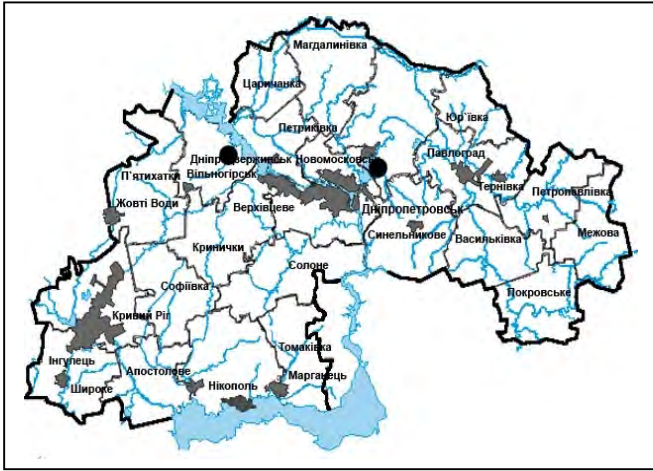
Місцеперебування. Морські узбережжя, острови, прилеглі райони. На годівлю можуть залітати до рибгоспівських ставків та звалищ.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України чорноголовий мартин є гніздовим, перелітним, зрідка зимуючим птахом. На Дніпропетровщині – як випадково залітний птах. З'являються у квітні, травні, восени у вересні – жовтні. Поведінка схожа з поведінкою інших мартинів. Голос більш грубий і різкий, ніж у звичайних мартинів, інтонацією нагадує кричків. Його можна приблизно передати як «кау-кау-кау» або «ке-ке».

Розмноження. До розмноження найчастіше приступають у трирічному віці, деякі у два роки. Моногами. Гніздяться тільки колоніями, часто з іншими видами. Утворюють колонії, чисельність яких іноді вимірюється тисячами особин. Гнізда влаштовують на островах або заболочених узбережжях. На місця гніздування прилітають у квітні. Повна кладка із 2–3 світлих ворсистих із дрібними чорними крапками і плямами яєць $47,8\text{--}61,9 \times 34,9\text{--}42,0$ мм в кінці травня – на початку червня. Насиджують обидва птахи протягом 23–24 днів. Пташенята починають літати у віці 35–40 днів.

Живлення. В період гніздування чорноголові мартини здобувають свою їжу в основному на полях, відлітаючи майже на 60 км від місць гніздування, де полюють

Карта 148. Місця траплянь середземноморського мартина

на комах, рідше ящірок, мишовидних гризунів, жаб, рибу. Весною при нестачі кормів іноді споживають рослинні об'єкти (насіння наземних рослин).

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння починається у червні і закінчується у вересні, часткове передшлюбне – лютому – квітні.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами із пернатих є сріблястий мартин, болотяний лунь, ворона сіра і деякі ссавці (лисиці). Паразити і хвороби у регіоні не відомі.

Оцінка чисельності. На території України чисельність цього виду досить значна і оцінюється в 150–200 тис. пар. На Дніпропетровщині цей вид зареєстровано тільки двічі за весь період спостережень: 14.06.1994 і 9.05.2003 по одному пташу.

Причини зміни чисельності. Зменшення гніздових територій, поширення рекреаційних зон.

Заходи охорони. Не впроваджувались.

Соціальне значення. Чорноголові мартини – надзвичайно корисні птахи, які знищують найнебезпечніших шкідливих комах: хрущів, жуків-кузьок, коваликів, чорнотілок, довгоносиків, лучних метеликів, сарану та інших, а також мишоподібних гризунів. Місцеве населення часто приваблює їх для боротьби зі шкідниками. В регіоні ці птахи господарського значення не мають через малу чисельність.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

МАРТИН МАЛИЙ

Малая чайка

Larus minutus Pallas, 1776

Little Gull

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Мартинові *Laridae*

Рід Мартини *Larus* Linnaeus, 1758.

Таксономічна характеристика. Один із 45 видів роду. Один із 11 видів роду у фауні України. Один із восьми видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Найменші представники мартинів у нашій фауні, приблизно з річкового крячка. Довжина тіла 287–310, крила 214–242, цівки 25–29, дзьоба 21–25, хвоста 85–95 мм. Розмах крил 685–730 мм. Вага 108–150 г.

Забарвлення. Дорослі птахи формою тіла і забарвленням схожі на звичайного мартина, але значно менші. У шлюбному вбранні голова чорна, спина і верх крил сірі, спід крила сірувато-чорний, кінці крил білі, решта вбрання біле. Дзьоб і ноги червоні. Райдужка ока темно-коричнева. Взимку голова біла з чорними плямами на тім'ї і за очима. Молоді зверху чорно-бурі зі світлою облямівкою пер. Верх голови чорно-бурий і такі ж плями за очима. На кінці хвоста проходять чорно-бурі смуги. Дзьоб чорно-бурий, спід крил білий. Від усіх мартинів відрізняється малим розміром крил і забарвленням голови. Від усіх крячків відрізняється коротким хвостом з рівним, а не виімчастим обрізом.

Поширення. Спорадично у помірній смузі Європи й Азії на схід до Байкалу. Зимують біля берегів Західної Європи, на Чорному, Каспійському морях. В Україні малий мартин періодично гніздиться на Волині, Київському, Канівському водосховищах, у Чорноморському заповіднику, заплавах Дніпра і Дністра. На території Дніпропетровщини зустрічається під час міграції на водосховищах, руслі і заплавах Дніпра, в деяких внутрішніх водоймах, у долинах річок Самара й Оріль.

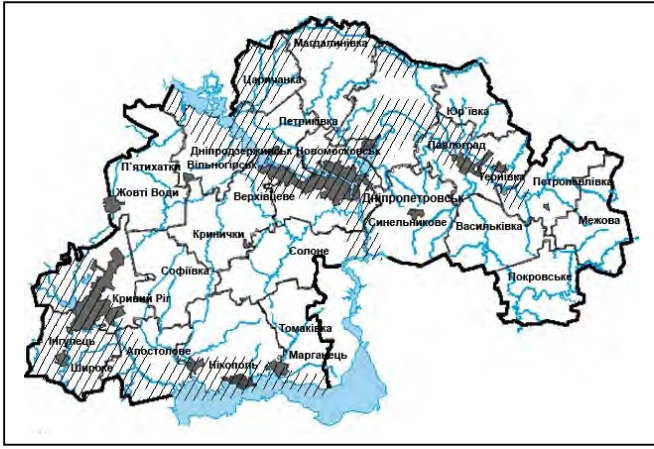
Місцеперебування. Водосховища, заплави Дніпра, лимани, озера, ставки, інші водойми.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України малий мартин є гніздовим, перелітним, зрідка зимуючим видом. На Дніпропетровщині – тільки пролітним, іноді літуючим видом. Весною з'являється у квітні – травні, восени – починаючи з липня, серпня. Гніздування цього виду відмічалось тільки на початку 1960-х років на Дніпродзержинському водосховищі (Булахов, 1968). Під час перельотів летять невеликими зграями. Поведінкою на-

гадує більше крячка, ніж мартинів. Політ у малих мартинів легший, ніж у інших мартинів, і відрізняється від польоту річкових крячків тим, що летить рівно і його тіло не хитається при змахах крил. Голос своєрідний і звучить як «кеї-кеїкеї-кеї-кеї», іноді як «ток-ток-ток» або «ке-ке-ке».

Розмноження. До розмноження приступають на другому – третьому роках життя. На місця гніздування прилітають у травні. Гніздяться невеликими колоніями, часто з іншими мартинами і крячками. Гнізда влаштовують на зарослих озерах, старицях, мілинах, болотистих ділянках. Повна кладка з 3 бурувато- або зеленувато-

Карта 149. Основні райони траплянь малого мартина під час міграції

оливкових із бурими плямами яєць розміром 37–45,8 × 28,1–38,0 мм в кінці травня – червні. Насиджують обидва птахи протягом 23 днів. Біля гнізд доволі агресивні. Пташенята починають літати у віці 21–24 днів.

Живлення. Під час міграції живляться в основному комахами й іншими безхребетними, а із хребетних – дрібною рибою. Свою здобич

мартини хапають з поверхні води або ловлять у повітрі на льоту: нерідко збирають комах, ходячи по землі.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Часткове передшлюбне линяння відбувається у березні – квітні, повне післяшлюбне – у серпні – листопаді.

Вороги, паразити, хвороби. Гнізда малих мартинів нерідко руйнують болотяні луні, сірі ворони, деякі мартини, а також наземні хижаки, бродячі тварини. На дорослих птахів нападають соколи, великі яструби. Паразити і хвороби у регіоні не відомі.

Оцінка чисельності. Загальна чисельність виду незначна. В регіоні спостерігаються, особливо під час масових міграцій, досить часто, в основному по руслу Дніпра і на водосховищах. Чисельність за період спостережень дещо змінилася: сучасна щільність оцінюється в 1 бал проти 2 до 1960–1970-х років.

Причини зміни чисельності. Освоєння і реконструкція гніздових територій, поширення рекреаційних зон.

Заходи охорони. Не впроваджувались.

Соціальне значення. За характером живлення в основному корисний птах, господарського значення практично не має через низьку чисельність.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

МАРТИН ЗВИЧАЙНИЙ

Озерная чайка

Larus ridibundus Linnaeus, 1766

Black-headed Gull

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Мартинові *Laridae*

Рід Мартини *Larus* Linnaeus, 1758.

Інші назви: укр. – мартин озерний; рос. – речная чайка, обыкновенная чайка.

Таксономічна характеристика. Один із 45 видів роду. Один із 11 видів роду у фауні України. Один із восьми видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Larus ridibundus ridibundus*, Linnaeus, 1766.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром із сіру ворону. Довжина тіла 335–430, крила 288–340, дзьоба 30–40, хвоста 105–130 мм. Розмах крил 899–1043 мм. Вага 257–343 г.

Забарвлення. У дорослих птахів у шлюбному оперенні вся голова і горло до середини шиї кофейно-бурого кольору, спина і крила світло-сірі з чорними кінцями. Решта оперення біле. Навколоочне кільце червоне, окреслене зверху і знизу білим. Дзьоб червоний. Ноги червоні, райдужка ока темно-коричнева. У зимовому вбранні голова біла з буруватою плямою біля ока. Молоді птахи зверху бурі зі світлою облямівкою пер, знизу білі. Верхівка першорядних махових чорна, на кінці білого хвоста темно-бура смуга. Дзьоб жовтуватий, ноги – бурі. Від середземноморського мартина відрізняється чорними кінцями крил (молоді практично не відрізняються). Від сивого мартина – червоними ногами, від тонкодзьобого – бурими плямами на тім'ї. Від усіх інших мартинів – чорною головою і розмірами.

Поширення. Помірна смуга Європи й Азії. Зимують на півдні Європи й Азії. На території України гніздяться майже скрізь, крім гірських районів, мігрують скрізь, зимують на морських узбережжях, Дніпрі, водосховищах, інших незамерзаючих водоймах. На Дніпропетровщині також оселяються скрізь, де є відповідні умови.

Місцеперебування. Затоки й острови Дніпра, водосховища, лимани, озера, болота, ставки, відстійники тощо.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України, в тому числі і Дніпропетровщини, гніздовий, перелітний і (на півдні) зимуючий птах. Прилітають птахи з березня. Відлітають починаючи з серпня і практично до замерзання водойм. Під час міграцій летять невеликими зграями по 20–30 птахів, іноді на зупинках об'єднуються у величезні зграї. Перельоти відбуваються тільки вдень. Поведінка характерна для усіх мартинів. Птахи добре літають, пла-

тримувалась на рівні 3–4 балів.

Причини зміни чисельності. Зменшення територій типових місць гніздування, зарегулювання стоку річок, забруднення, зростання рекреаційних чинників, не-санкціонований відстріл.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському заповіднику та у численних заказниках, де є водно-болотні екосистеми.

Соціальне значення. З одного боку, це корисні птахи, які винищують значну кількість шкідників сільського господарства, з іншого – вони можуть при значній чисельності завдавати шкоди рибному господарству і особливо у рибгоспах. Але користь, яку приносять птахи, в цілому перевищує їх шкоду. Можуть становити загрозу як поширювачі серед риб лігульозних захворювань.

Функціональне значення. Важливий елемент у створенні механізмів міжекосистемних зв'язків між водними і наземними екосистемами. Біотичний регулятор вищої ланки гетеротрофів.

МАРТИН ЧОРНОКРИЛИЙ

Клуша

Larus fuscus Linnaeus, 1758

Lesser Black-backed Gull

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Мартинові *Laridae*

Рід Мартини *Larus* Linnaeus 1758

Інші назви: укр. – клуша.

Таксономічна характеристика. Один із 45 видів роду. Один із 11 видів роду у фауні України. Один із восьми видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Larus fuscus fuscus* Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 4).

Морфологічні ознаки. Розміром із жовтоногого мартина. Довжина тіла 515–580, крила 398–438, цівки 60,0–65,0, дзьоба 46,0–56,0, хвоста 145–170 мм. Розмах крил 128–148 мм. Вага 600–1200 г.

Забарвлення. У дорослих птахів спина і крила зверху бурувато-чорні, решта оперення біле. На верхівках чорних першорядних махових пер білі плями, по краю внутрішніх першорядних і другорядних махових проходить вузька біла смуга. Навколоочне кільце червоне, дзьоб жовтий з червоною плямою на кінці нижньої щелепи. Райдужка ока і ноги жовті. У післяшлюбному вбранні на голові і волі білі плямки. Молоді птахи бурі з вохристими плямами. Від морського мартина відрізняється меншими розмірами і жовтими ногами, від жовтоногого і сріблястого – чорним верхом крил і спиною.

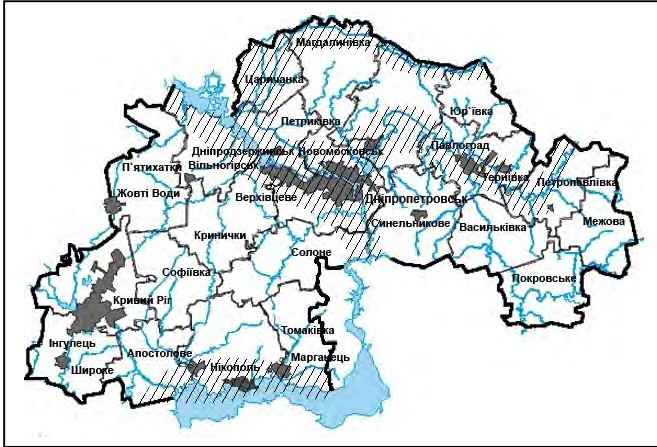
Поширення. На заході Північної Європи у Скандинавії, на Кольському півострові і в районі Балтійського моря. Зимують у східній частині Атлантичного океану, на Середземному, Чорному, Червоному морях, у Персидській затоці. На території України мігрують в основному по долині Дніпра, рідше на іншій території,

частково зимують біля Чорноморського узбережжя. На Дніпропетровщині найчастіше трапляються на руслі і затоках Дніпра, його водосховищах, рідше на солоначакових лиманах третьої солончакової тераси р. Самара і Оріль.

Місцеперебування. Великі водойми, прибережні місцевості. Основна маса під час міграції концентрується на Дніпрі (відкриті плеса, острови, береги без деревостану).

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території Укра-

Карта 151. Основні райони траплянь мартина чорнокрилого під час міграції

їни пролітний, частково зимуючий вид. У Дніпропетровській області був пролітним птахом, у теперішній час – залітний. З'являється у березні – на початку квітня, восени – з вересня до жовтня, листопада. Політ рівний з рідкими змахами крил, може ширяти у повітрі. Під час міграції птахи тримаються невеличкими зграйками до 5–10 особин. Загалом поведінка, як і в усіх великих мартинів. Голос схожий на голос жовтоногого мартина. Звуки різноманітні – «ах-ах» або «гаг-гаг», на прольоті тихе «кук», в шлюбний період – «кіау-кіау-кіау».

Розмноження. На місця гніздування (на півночі) прилітають у травні – на початку червня. Селяться колоніями. Повна кладка з 3 (рідше 2) зеленувато-вохристих або голубуватих із чорними плямами яєць розміром 57,5–75,5 × 43,5–49,7 мм у травні – червні. Насиджують обидва птахи протягом 24 днів. Пташенята починають літати у віці трохи більше місяця.

Живлення рибою, дрібними ссавцями, яйцями, пташенятами, дрібними пташками, безхребетними.

Линяння. Повне післяшлюбне линяння починається пізно (в жовтні) і закінчується на зимівлі. Неповне передшлюбне відбувається у лютому – квітні.

Вороги, паразити, хвороби. Як і у інших великих мартинів – наземні і повітряні хижаки, деякі інші птахи. Паразити і хвороби у регіоні не відомі.

Оцінка чисельності. Протягом усього періоду спостережень в регіоні клуша була і є рідкісним, а в останні десятиріччя – дуже рідкісним видом зі щільністю в 1 бал.

Причини зміни чисельності. Загальні для більшості мартинів – зменшення гніздових територій, посилення фактора неспокою, погіршення кормової бази.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Господарського значення в регіоні не має у зв'язку з

їни пролітний, частково зимуючий вид. У Дніпропетровській області був пролітним птахом, у теперішній час – залітний. З'являється у березні – на початку квітня, восени – з вересня до жовтня, листопада. Політ рівний з рідкими змахами крил, може ширяти у повітрі. Під час міграції птахи тримаються невеличкими зграйками до 5–10 особин.

малою чисельністю.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

МАРТИН ЖОВТОНОГИЙ *

Хохотунья

Larus cachinnans Pallas, 1811

Yellow-legged Gull

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Мартинові *Laridae*

Рід Мартини *Larus*, Linnaeus 1758

Інші назви: укр. – мартин чорноморський; рос. – чайка-хохотунья; лат. – *Larus fuscus pontica*.

Таксономічна характеристика. Один із 45 видів роду. Один з 11 видів роду у фауні України. Один із восьми видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Птах значно більший за ворону. Довжина тіла 540–660, крила 418–482, цівки 55–80, дзьоба 55–90, хвоста 160–190 мм. Розмах крил – 1360–1600 мм. Вага 680–1193 г.

Забарвлення. У дорослих птахів спина і крила зверху попелясто-сірі. Махові пера з чорними кінцями і білою плямою на верхівці. По краю внутрішніх першорядних махових і по краю другорядних махових пер проходить вузька біла смужка, решта оперення біле. Навколоочне кільце жовтогаряче, райдужка ока і ноги жовті, дзьоб жовтий з червоною плямою спереду на нижній щелепі. У зимовому оперенні голови – сірий наліт. Молоді птахи зверху сіро-бурі з вохристими плямами та з рудувато-рожевими ногами. Від полярного мартина відрізняється чорними кінцями крил, від сивого мартина – розміром, від сріблястого – жовтими ногами. Молодих птахів у природі відрізнити від молоді інших великих мартинів дуже важко.

Поширення. Узбережжя й острови Чорного, Азовського і Каспійського морів, ріки і озера на схід до Алтаю. Зимують на Чорному, Каспійському й Азовському морях, Дніпрі, в Африці і Південній Азії. На території України гніздяться майже скрізь, крім гір та Північного лівобережжя. Зимують на узбережжі морів, великих річок. На Дніпропетровщині гніздяться на водосховищах, Дніпрі, солоних лиманах Павлоградського, Новомосковського, Магдалинівського, Криворізького, Апостолівського та деяких інших районів. Частково зимують на Дніпрі та водосховищах, інших незамерзаючих водоймах.

Місцеперебування. Морські узбережжя, береги Дніпра, водосховища, острови, солоні лимани, інші досить великі водойми.

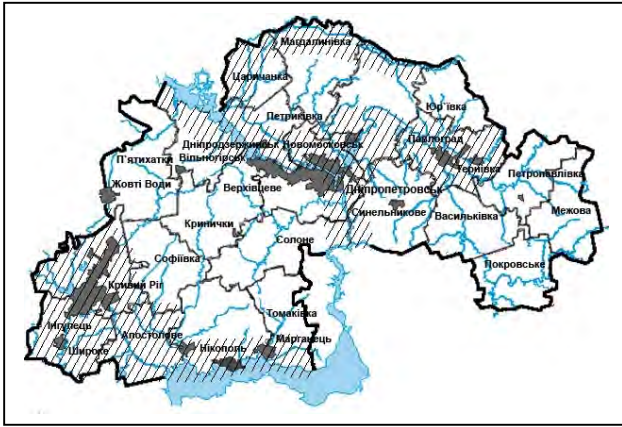
Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України жовтоногі мартини є осілим, кочовим, перелітним птахом. На Дніпропетровщині

* Раніше в Україні зустрічався як мартин сріблястий.

ні – гніздовим, перелітним, частково осілим. Літає мартин з повільними змахами крил, нерідко ширяє у повітрі. Тримається здебільшого зграями. Звуки досить різноманітні, такі як «кіа-кіа-кіа» або горлове «кьяу», в польоті часто «регоче».

Розмноження. Потенційно статевозрілими стають на третьому році життя. Моногами. Пари утворюються в основному на місці гніздування. Прилітають дуже рано, починаючи з лютого. Гніздяться колоніями від кількох пар до кількох сотень. Часто утворюють змішані колонії. Гнізда влаштовують частіше на островах, узбережжях заток, лиманів та інших водойм і активно захищають. При нестачі місця гнізда розташовують дуже близько, майже поруч. Після вигодовування пташенят мартини збираються у зграї і ведуть кочовий спосіб життя. Повна кладка із 2–3 бурувато-зеленуватих або вохристо-оливкових із темними плямами яєць, розміром 61,0–79,0 × 40,0–52,0 мм у квітні. Насиджують обидва птахи протягом 26–28 днів. Молоді починають літати у віці 40–50 днів.

Карта 152. Основні райони гніздування мартини жовтоногого

Живлення. Рибою (яку птах переважно відбирає у інших мартинів), плазунами (ящірки), нелітними птахами, яйцями, мишоподібними гризунами, ховрахами. Може добувати великих комах (жуків, саранових). Часто здобуває їжу на звалищах, особливо у зимовий період.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння відбувається з червня до груд-

ня, часткове передшлюбне починається ще взимку і закінчується до сезону розмноження.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є хижі ссавці і пернаті хижаки, бродячі собаки і коти. З паразитів виявлені пухоїди (*Saemundsonia gonothorax*, *Quadraceps punctatus*, *Q. Stelatus*) і гельмінти – цестоди (*Ligula intestinalis*).

Оцінка чисельності. На території України жовтоногий мартин досить звичайний птах. На Дніпропетровщині на початку ХХ сторіччя чисельність цього виду була досить незначна на гніздуванні, в основному у заплавах нижнього Дніпра. У подальшому чисельність цього виду зросла і в 1960-х роках він уже гніздився на Дніпропетровському водосховищі і в деяких інших місцях. Особливо різке наростання чисельності відбулося у 1970–1980 роки, коли на території області утворилися вже масові лимани (Новомосковський район), де в 1997 році гніздилось до 860 пар, і на Дніпродзержинському водосховищі, де в кінці 1990-х гніздилось до 200–250 пар. В інших місцях чисельність жовтоногого мартини значно нижча. В цілому сучасна щільність цього виду оцінюється у 3 бали.

Причини зміни чисельності. Збільшенню чисельності сприяє досить значна толерантність виду до антропогенних змін гніздових біотопів і утворення водойм великих розмірів унаслідок гідробудівництва.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони в регіоні не потребує. В місцях масового гніздування водно-болотяних птахів (особливо рідкісних і «червоно-книжних»), можливо, потребує регулювання чисельності.

Соціальне значення. Господарське значення виду неоднозначне. З одного боку, він приносить користь, знищуючи шкідників сільського господарства, з іншого – може завдавати значної шкоди іншим птахам, винищуючи їхні кладки і пташенят.

Функціональне значення. Біотичний регулятор чисельності гризунів у польових екосистемах і агроценозах.

МАРТИН ПОЛЯРНИЙ

Бургомистр

Larus hyperboreus Gunnerus, 1767

Glaucous Gull

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Мартинові *Laridae*

Рід Мартини *Larus* Linnaeus 1758

Інші назви: рос. – полярная чайка.

Таксономічна характеристика. Один із 45 видів роду.

Один із 11 видів роду у фауні України. Один із восьми видів у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Larus hyperboreus hyperboreus*, Gunnerus, 1767.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні особливості. Полярний мартин більший за всіх наших мартинів, крім чорноголового реготуна. Довжина тіла 640–860, цівки 65–75, дзьоба 55–70, хвоста 170–210 мм. Розмах крил 1510–1825 мм. Вага 1221–2180 г.

Забарвлення. Великі розміри і світле забарвлення (спина і крила світло-блакитнувато-сірі з білими кінцями без чорного або темно-бурого кольору). Решта оперення сніжно-біле. Дзьоб жовтий з червоною плямою на нижній щелепі. Ноги рожеві, райдужка ока коричнева. У післяшлюбному вбранні голова, шия і воло з бурими рисками і плямами. Молоді – світло-бурувато-сірі з білими кінцями крил і однотонним хвостом. Від решти великих мартинів відрізняються білими кінцями крил.

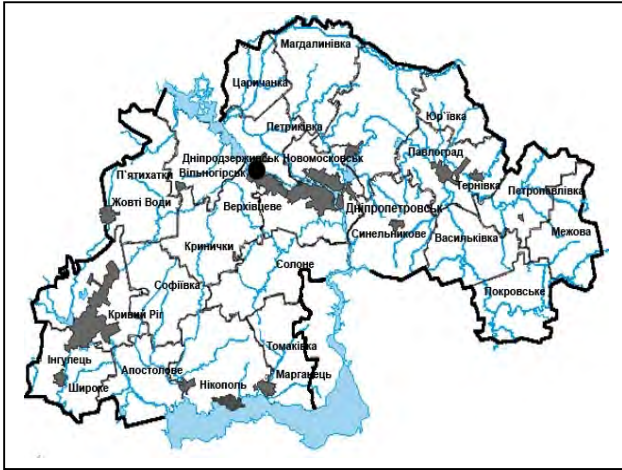
Поширення. Циркумпольярний вид. Узбережжя і острови морів Північного Льодовитого океану, Баренцове море. Зимують на різних морях, частково в межах гніздового ареалу, частково відкочовуючи на південь. На території України цей птах реєструвався всього кілька разів: на Дніпрі біля Києва, узбережжі Азовського моря. Взимку (9.01.2006) був зафіксований поблизу Дніпродзержинської ГЕС (Сижко, Бредбір, 2006).

Місцезнаходження. Різноманітні біотопи морів і великі водойми на суходолі.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України полярний мартин є рідкісним залітним видом. У Дніпропетровській області – випадково залітний. Тримаються птахи поодиночку, політ важкий і повільний. Енергійний хижак. Поведінка – як і у всіх великих мартинів. Доволі мовчазний птах, його крик схожий на крик сріблястого мартина, але більш гучний і грубий, подібний до «кьялау-кьялау».

Розмноження. Статевозрілими стають у третьому шлюбному вбранні. Гнізда роз-

Карта 153. Місце траплянь мартина полярного

ташовують на скелях, як правило, поблизу пташиних базарів. Гніздяться окремими парами, рідше невеликими колоніями разом зі сріблястим і морським мартинами. Повні кладки із 2–3 бурувато-оливкових із темними плямами яєць розміром 69–89 × 50,8–63,2 мм у другій половині травня. Насиджують обидва птахи протягом 27–28 днів. Пташенята вилупляються в липні, а в другій половині серпня вже піднімаються на крило.

Живлення. Всеїдний птах. Живиться рибою, падлом, різними покидьками, морськими безхребетними, яйцями птахів, пташенятами, іноді дорослими птахами, лемінгами тощо.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння з липня до листопада, часткове передшлюбне – з березня до травня.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів мало, пташенята гинуть в основному від несприятливих умов (кліматичних, браку кормів). Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. Загальна чисельність виду не дуже велика. В Україні в цілому і на Дніпропетровщині в тому числі полярні мартини трапляються дуже рідко як випадково залітний вид. Це можна пояснювати тим, що частина популяцій або окремі особини збиваються з напрямку міграційного шляху.

Причини зміни чисельності. Основні зміни чисельності в районі гніздування — це погіршення умов гніздування і конкуренція зі сріблястим мартиним, який проник туди в останні десятиріччя.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Господарського значення в регіоні не має.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

ташовують на скелях, як правило, поблизу пташиних базарів. Гніздяться окремими парами, рідше невеликими колоніями разом зі сріблястим і морським мартинами. Повні кладки із 2–3 бурувато-оливкових із темними плямами яєць розміром 69–89 × 50,8–63,2 мм у другій половині травня. Насиджують обидва птахи протягом 27–28 днів. Пташенята вилупляються в липні, а в другій половині серпня вже піднімаються на крило.

МАРТИН СИВИЙ

Сизая чайка

Larus canus Linnaeus, 1758

Common Gull

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Мартинові *Laridae*

Рід Мартини *Larus* Linnaeus 1758

Таксономічна характеристика. Один із 45 видів роду, один із 11 видів роду у фауні України. Один із восьми видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Larus canus canus*, Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Трохи більший від ворони. Довжина тіла 380–480, крила 325–367, цівки 432–54, дзьоба 300–380, хвоста 130–175 мм. Розмах крил 1040–1220 мм. Вага 315–552 г. Самки помітно менші за самців.

Забарвлення. У дорослих птахів у шлюбному оперенні спина, плечові та верхні покривні пера крила світлого сіро-сизого кольору. Решта оперення, крім махових пер, біле, верхівка крил чорна з білими плямами. Дзьоб і ноги зеленувато-жовті, райдужка ока темно-коричнева. У зимовому вбранні на тімені і потилиці темні плями, дзьоб із темною смугою біля кінцівки. Молоді птахи бурі зі світлим низом і темною смугою на кінці хвоста. Від жовтоногого і сріблястого мартинів дорослі птахи відрізняються меншими розмірами, зеленувато-жовтими ногами і відсутністю червоної плями на дзьобі, а молоді – меншими розмірами і сірими верхніми великими покривними перами.

Поширення. Північ Європи. Південна межа – у напрямку Південної Німеччини – Белгородська область. Зимують біля берегів Західної Європи, на Середземному, Чорному, Каспійському, Азовському морях, на Тихому океані, біля азіатських і американських берегів. На території України гніздиться на заході країни, подекуди на верхньому Дніпрі та Десні. Регулярно зимує на півдні, на Дніпрі, зрідка на інших незамерзаючих водоймах. Мігрує по всій території. На Дніпропетровщині сиві мартини трапляються на дніпровських водосховищах і їх затоках та інших великих водоймах.

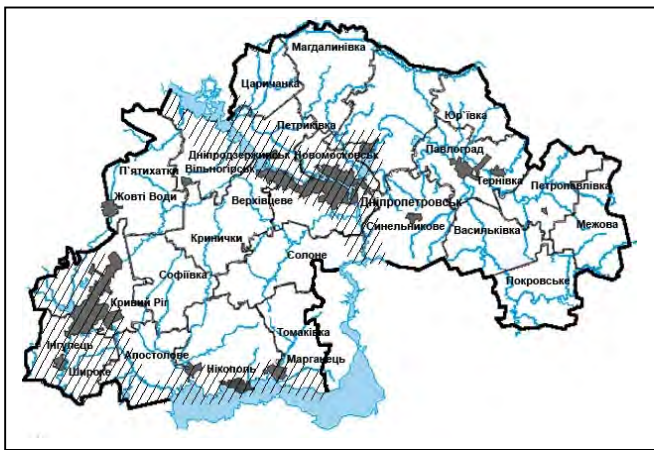
Місцеперебування. Узбережжя морів, різнотипні континентальні водойми, р. Дніпро, його затоки, водосховища, лимани, інші, в основному великі, водойми.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздовий, перелітний, літуючий, зимуючий птах. На території Дніпропетровщини (Вальх, 1911) зрідка гніздився. В основному спостерігається під час міграції, частково літував і зимував. У теперішній час характеризується як пролітний, частково зи-

муючий птах. Мігруючі птахи з'являються у березні. На осінньому прольоті – вже у серпні, основна маса у жовтні, листопаді. Під час міграції зустрічаються поодиночки або невеликими зграйками. Поведінка – як і у решти представників роду. Голос «кіаа-кіаа», більш високий і пронизливий, ніж у сріблястого мартина; видає й інші звуки, наприклад трель «кік-кік-кік».

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають у віці 2–4 років. На місця гніздування прилітають у кінці квітня, травні. Селяться на острівцях, берегах річок і озер, іноді на болотах, рибогосподарських водоймах. Повна кладка з 3 (рідше 2) зеленувато- або бурувато-оливкових із коричневими плямами яєць розміром 51,5–61,8 × 38–43 мм у травні, червні. Насиджують обидва птахи протягом

Карта 154. Основні райони траплянь мартина сивого

середини червня і закінчується у вересні, часткове передшлюбне – у березні, квітні.

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами є хижі ссавці, сірі ворони. Дорослих птахів іноді «беруть» великі соколи, орлани. Виявлені пухойди (*Koenighirmus ornatus*).

Оцінка чисельності. В Україні сивий мартин є звичайним перелітним видом, більш численним восени. На Дніпропетровщині на початку ХХ сторіччя зрідка гніздився на середньому Дніпрі і був звичайним перелітним і зрідка літуючим і зимуючим видом. У такому статусі залишився і дотепер (влітку не зустрічається) зі щільністю у 2 бали.

Причини зміни чисельності. Зменшення гніздових територій. Але на цьому представникові це та інші явища позначилися значно менше завдяки толерантності та пластичності виду до антропогенних чинників.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Птахи можуть завдавати деякої шкоди рибному господарству, але вона незначна через малу чисельність птахів.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

25–27 днів. Пташенята починають літати у віці 30–40 днів.

Живлення. Сиві мартини – всеїдні птахи, які живляться рибою, мишоподібними гризунами, пташенятами і яйцями, безхребетними (комахами), ягодами.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння починається з се-

КРЯЧОК ЧОРНИЙ

Черная крачка

Chlidonias niger Linnaeus, 1758

Black Tern

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Крячкові *Sternidae**

Рід Болотяні крячки *Chlidonias*, Rafinesque, 1822

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду. Один із трьох видів у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Chlidonias niger niger*, Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції та Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром приблизно зі шпака, але цей птах здається більшим через довгі крила, хвіст і дзьоб. Довжина тіла 243–278, крила 200–227, цівки 15–18, дзьоба 25–29, хвоста 80–90 мм. Розмах крил 610–653 мм. Вага 52,8–67,8 г.

Забарвлення. У дорослих птахів у шлюбному оперенні голова, шия, воло, груди і черево чорні, спина і крила світліші – темно-сірі. Хвіст і надхвістя сірі. Підхвістя біле, спід крила блідо-сірий, ноги червонувато-чорні. Взимку лоб і весь низ білі, по боках вола темні плями. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні, але спина і покривні пера крил із темно-бурою верхівкою. Від білокрилого крячка відрізняється темним хвостом, світлим низом і темним верхом крил, від білощочого крячка – повністю чорною головою.

Поширення. Західна Палеарктика, Середня і Південна Європа і Передня Азія. Зимують у Екваторіальній Африці. В Україні, в тому числі і на Дніпропетровщині, трапляються скрізь, крім безводних степових і гірських районів. Особливо крячки концентруються в долинах річок.

Місцеперебування. Різномісний, в основному мілководні водойми (затоки водосховищ і річок, болота, озера, лимани, стариці, відстійники, стави, інші водойми з густою рослинністю).

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території Дніпропетровщини і в Україні в цілому чорні крячки – гніздові перелітні птахи. З'являються дуже пізно – у квітні – на початку травня. Відлітають на зимівлю в кінці серпня, вересня. Політ швидкий, маневровий, пурхаючий, надзвичайно вертикальний при полюванні. Тримаються птахи в основному зграйками, в тому числі і під час міграцій. Голос дорослих птахів – «кірр» або «крііє», біля гнізд, коли відганяють ворога, подають уривчасті пронизливі крики «кі-кі-кі».

Розмноження. Птахи – моногами, починають розмножуватися у дворічному віці. Гніздяться найчастіше на прісних, неглибоких водоймах зі стоячою або слабо-

* Іноді (ряд вітчизняних і російських орнітологів) родину Крячкових у ранзі підродини (*Sternidae*) відносять до родини Мартинових (*Laridae*). Більшість західноєвропейських орнітологів надають крячкам самостійний ранг родини.

КРЯЧОК БІЛОКРИЛИЙ

Белокрылая крачка

Chlidonias leucopterus Temminck, 1815

White-winged Black Tern

Ряд Сивкоподібні *Charadriiformes*

Родина Крячкові *Sternidae*

Рід Болотяні крячки *Chlidonias*, Rafinesque, 1822

Інші назви: укр. – крячок світлокрилий, рос. – светлкрылая крачка

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України і у Дніпропетровській області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Трохи більший за чорного крячка. Довжина тіла 247–270, крила 196–222, цівки 18–22, дзьоба 23–27, хвоста 65–75 мм (виріз хвоста тільки 5–12 мм). Розмах крил 595–656 мм. Вага 60–71 г.

Забарвлення. У дорослих птахів у шлюбному оперенні голова, шия, тулуб і спід крил чорні, передні краї крил зверху світлі, майже білі, хвіст білий, дзьоб червонувато-чорний, ноги червоні. У післяшлюбному вбранні лоб, шия, воло, груди, черево і спід крил білі, тім'я, потилиця і плями за очима темно-бурі, спина сіра, дзьоб чорний. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні, але пера спини, надхвістя і крил темно-бурі зі світлою облямівкою.

Від чорного крячка відрізняється білими крилами і хвостом, червоними ногами, від білощогого крячка – повністю чорною головою. У молодих відсутні темні плями по боках грудей і чорні на тім'ї.

Поширення. Гніздиться у середній і південній смузі Європи, у Передній і Середній Азії, Південно-Західному Сибіру, Забайкаллі, Примор'ї, Монголії. Зимує в Африці і Південно-Східній Азії. На території України гніздиться скрізь, крім гірських районів. На Дніпропетровщині зустрічається в більшості районів, де є відповідні умови, але найбільше на водосховищах і у долинах річок Самара й Оріль.

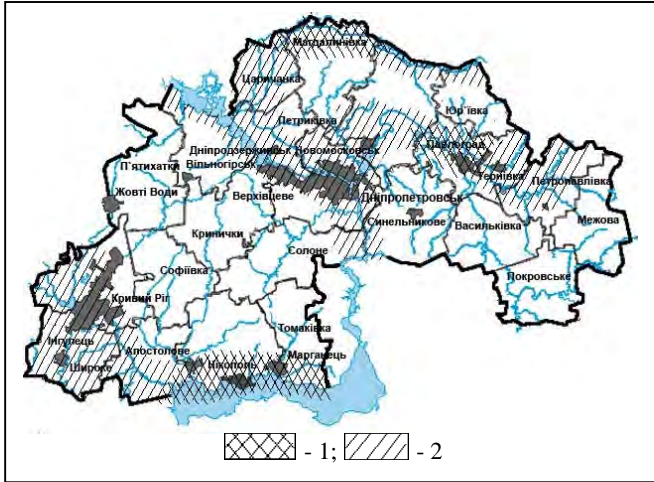
Місцеперебування. Різноманітні водойми (водосховища, озера, лимани, ставки з добре розвинутою водяною і прибережною рослинністю).

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України, в тому числі і Дніпропетровщини, є гніздовим, перелітним птахом. Весною прилітають трохи пізніше за чорних крячків, в основному у травні, відлітають у серпні, вересні. Під час перельоту летять поодинокі птахи, пари, або невеличкі зграйки. В цілому поведінка птахів властива для крячків, особливо чорних. Голос грубіший, ніж у чорного крячка, звучить як уривчасте «керр».

Розмноження. До розмноження приступають у віці не менше двох років. Моногами. Гніздяться як моновидовими, так і змішаними колоніями. Гнізда влашто-

вують часто плавучі, на заломках очерету, іншої рослинності, на вершинах затоплених купин. Гнізда такі ж, як і у чорних крячків, і з мокрим лотком, який майже не піднімається над рівнем води. Повна кладка з 3 (рідше 2) вохристих або буруватих із чорнуватими плямами яєць, розміром $32\text{--}35 \times 24\text{--}26$ мм, в кінці травня, червні. Таке пізнє гніздування властиве і для інших крячків і пов'язане із закінченням весняної повені і розвитком рослинності. Насиджують обидва птахи протягом 18–22 днів. Молоді починають літати у віці 18–25 днів.

Живлення – в основному комахами, яких здобувають з води, а також павуками,

Карта 156. Основні (1) та другорядні райони (2) гніздування крячка білокрилого

молюсками, дрібною рибою. Свою здобич світлокрилі крячки звичайно підхоплюють на льоту з поверхневого шару води, зі стебел водних рослин, трави або колосків злаків, часто шикуючись шеренгами по 10–20 птахів і рівномірно прочісуючи луки або хлібні поля.

Линяння. У дорослих птахів два линяння на рік. Часткове перед-

шлюбне линяння відбувається на зимовищах і закінчується до прильоту на місця гніздування. Повне післяшлюбне починається у червні, липні і продовжується з перервами до січня – березня.

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами є хижі і деякі інші птахи (ворони, деякі мартини). В літературі є дані, що яйця світлокрилих крячків можуть поїдати і черепахи.

Оцінка чисельності. На території України білокрилий крячок досить звичайний, хоча його чисельність значно менша за чорного. Вальх (1911) відмічав цей вид як досить звичайний у регіоні. За весь період спостережень чисельність змінилася незначно, а в деяких місцях навіть збільшилась. Сучасна щільність виду в регіоні оцінюється у 3 бали.

Причини зміни чисельності. Антропогенні зміни ландшафту: з одного боку, утворення системи водосховищ та інших водойм, з іншого – зменшення або знищення раніше існуючих. Значної шкоди завдає зміна рівня води, внаслідок чого гине багато кладок.

Заходи охорони. Охороняється у заказниках державного значення «Булахівський лиман», «Солоний лиман», на інших заповідних територіях.

Соціальне значення. Білокрилі крячки настільки рідко живляться рибою, що їх не можна віднести до шкідників рибного господарства, а знищенням великої кі-

лькості шкідників сільського господарства дають можливість зарахувати їх до корисних птахів.

Функціональне значення. Є ефективним регулятором популяцій фітофагів у сільгоспугіддях, регулює стан короткоциклових видів риб, підбираючи слабу, хвору, мертву рибу.

КРЯЧОК БІЛОЩОКИЙ

Белошекая крачка

Chlidonias hybrida Pallas, 1811

Whiskered Tern

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Крячкові *Sternidae*

Рід Болотяні крячки *Chlidonias*,

Rafinesque, 1822

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Chlidonias hybrida hybrida* Pallas, 1811.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції і до регіонального Червоного списку (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Найбільший представник роду *Chlidonias*. Довжина тіла 270–280, крила 220–247, цівки 22–25, дзьоба 27–34, хвоста 80–90 (довжина вирізки хвоста 15–25) мм. Розмах крил – 665–750 мм. Вага близько 80 г.

Забарвлення. У дорослих птахів забарвлення темно-чорне, світліше на крилах і хвості. На голові чорна шапочка, горло, щоки, підхвістя і спід крил білі. Дзьоб і ноги червоні. У післяшлюбному вбранні верх блідо-сірий, лоб білий, тім'я білувате з чорними рисками, потилиця чорно-бура, за очима чорно-бурі плями, дзьоб чорний. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні, але спина у темно-бурих смугах. Від чорного і білого крячка відрізняється білими щоками. У післяшлюбному оперенні відрізняється від чорного крячка відсутністю чорних плям по боках тіла.

Поширення. Європа, Північна Африка і Передня Азія. Зимують у Екваторіальній Африці. На території України гніздяться в більшості регіонів, крім гірських. Мігрують скрізь. На Дніпропетровщині гніздяться в Павлоградському, Новомосковському, Юр'ївському, Магдалинівському, Дніпропетровському, Царичанському, Петропавлівському, Нікопольському, Апостолівському районах.

Місцеперебування. Береги й острови, зарослі осікнягом, очеретом, плавучими рослинами, озер, ставків, заплави річок, водосховища, лимани, відстійники, водойми солончакових терас.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України білощокий крячок є гніздовим, перелітним видом. З'являється у кінці квітня, травні, відлітає у вересні, жовтні. Поведінка така ж, як у крячків. Голос своєрідний, відмінний від голосів крячків, звучить як скрипучі, короткі, двоскладові ви-

гуки «скрія», «шріє» або «шреєб», біля гнізд хрипкий крик «черк-черк-черк».

Розмноження. Птахи – моногами. Починають розмножуватись, мабуть, не раніше дворічного віку. Гніздяться колоніями від кількох до кількох десятків пар, часто разом з іншими крячками. Гнізда влаштовують на сплавинах, іноді на гніздах інших птахів, на берегових відмілинах. Повна кладка з 1–5, в основному 3 зеленуватих або блакитнуватих із чорними плямами яєць розміром 34,9–44 × 26,3–30 мм, найчастіше у червні. Насиджують обидва птахи протягом 18–20 днів. Пташенята починають літати через 23–25 днів.

Живлення. Білошочкі крячки – переважно комахоїдні птахи. Комах ловлять у повітрі,

Карта 157. Основні райони гніздування крячка білошочого

а також збирають із поверхні води або зі стебел рослин, спритно підхоплюючи їх на льоту. Крім комах, їдять рибу та дрібних водяних безхребетних (ракоподібні, павукоподібні, молюски та ін.).

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння починається у липні або серпні і

закінчується на зимівлі. Часткове післяшлюбне – у березні – квітні.

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами є болотяні луні, сірі ворони, сороки, деякі мартини. Значна частина кладки гине внаслідок зміни рівня води. З паразитів виявлені пухоїди (*Saemundsonia sternaе*, *Quadroiceps stellatus*).

Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя (Вальх, 1911) білошочий крячок був доволі рідкісним птахом. Лише у дніпровських заплавах (Нікопольський район) він був звичайним видом (Стаховський, 1955). З 1950-х років він уже гніздився на о. Фурсин на Дніпрі (В. В. Стаховський, В. Л. Булахов, Ю. Л. Костин, 1960) і Дніпродзержинському водосховищі (Булахов, 1968). У подальшому його ареал у регіоні поступово розширився і зараз щільність цього птаха оцінюється у 2, подекуди 3 бали.

Причини зміни чисельності тісно пов'язані зі зміною площі і характеру водойми і ступенем їх антропогенного освоєння.

Заходи охорони. Охороняється у заказнику державного значення «Приорільський».

Соціальне значення. Білошочкі крячки можуть бути потенційно корисними. Господарського значення на даний час через малу чисельність практично не мають.

Функціональне значення. Важливий елемент у здійсненні контролю шкідливих комах.

КРЯЧОК ЧОРНОДЗЬОБИЙ

Чайконося крачка

Gelochelidon nilotica Gmelin, 1789

Gull-billed Tern

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Крячкові *Sternidae*

Рід Чорнодзьобі крячки *Gelochelidon* C. L. Brehm, 1830

Інші назви: рос. – черноногая крачка.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду, представлений у Дніпропетровській області підвидом *Gelochelidon nilotica nilotica*, Gmelin, 1789 (звичайний чорнодзьобий крячок).

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції та Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Досить великий крячок, розміром зі звичайного мартина, з товстим і порівняно коротким дзьобом. Довжина тіла 350–420, крила 284–337, цівки 33–37, дзьоба 35–41, хвоста 120–140 (вирізка хвоста – близько 30–50 мм).

Забарвлення. У дорослих птахів верх тіла голубувато-сірий, низ білий із сірим нальотом, на голові чорна шапочка, дзьоб і ноги чорні. У зимовому вбранні голова біла з пістринами на потилиці і чорною смугою через око. У молодих потилиця вохриста, по боках голови жовта пляма, верх тіла з темною строкатістю. Розмірами чорнодзьобий схожий на рябодзьобого крячка, від якого відрізняється чорним коротким дзьобом, менше вирізаним хвостом і голосом.

Поширення. Звичайний чорнодзьобий крячок поширений у Західній і Південній Європі, Азії, Північній Африці. Зимують птахи в Африці і Південно-Західній Азії. В Україні поширені у Причорномор'ї та Приазов'ї. На Дніпропетровщині реєструвалися тільки чотири рази на Булахівському лимані Павлоградського району та у Самарсько-рибгоспі Новомосковського району (В. В. Сижко, П. Бредбір, 2006).

Місцеперебування. Морські узбережжя, острови. В регіоні – солоні лимани, риборибівські стави.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України чорнодзьобі крячки – гніздові, перелітні птахи. В області відмічені як залітні. Прилітають на морські узбережжя у середині квітня, відлітають на зимівлю у вересні. На Дніпропетровщині траплялися тільки у травні, червні. Поведінка – як і у всіх крячків. Голос – м'який і приємний: «ке-век ... ке-век», стривожений, видає різкий і тріскучий крик.

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають, мабуть, у дворічному віці. Гніздяться колоніями на острівцях із негустою трав'янистою рослинністю. Повна кладка із 2–3 вохристих, плямистих яєць розміром 45,1–53,1 × 32,9–36 мм у травні – на початку червня. Насиджують обидва птахи протягом 22–23 днів. Молоді починають літати у віці 28–35 днів.

Живлення. В гніздовий період живляться майже тільки на суходолі, вилітаючи

для цього в степ. Головний корм – комахи, ящірки, жаби, дрібна риба.

Линяння. Повне післяшлюбне линяння починається у липні і триває до грудня.

Карта 158. Місця траплянь крячка чорнодзьобого

Передшлюбне (можливо, повне) – між лютим і квітнем.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є луні, сірі ворони, сріблясті маргини, лисиці.

Оцінка чисельності. Загальна чисельність чорнодзьобого крячка на півночі Причорномор'я і в Приазов'ї в кінці 1980-х років становила 2,2–3 тисячі пар.

На Дніпропетровщині зареєстровані чотири випадки зальоту цих птахів: пара – 20.05.2000 р., одна особина – 6.06.2003 р. і по одній особині 2.05 та 28.05.2002 р. (В. В. Сижко, П. Бредбір 2006).

Причини зміни чисельності. Значна загибель кладок від природних ворогів унаслідок посилення фактора неспокою, а також затоплення під час штормів і дії інших несприятливих факторів.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони в регіоні не потребує.

Соціальне значення. Чорнодзьобі крячки приносять значну користь сільському господарству, винищуючи комах, але в цілому через низьку чисельність їх господарське значення невелике.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

КРЯЧОК КАСПІЙСЬКИЙ

Чеграва

Hydroprogne caspia Pallas, 1770

Caspian Tern

Ряд Мартіноподібні *Lariformes*

Родина Крячкові *Sternidae*

Рід Каспійські крячки *Hydroprogne*

Каур, 1829

Інші назви: укр. – крячок великий.

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду, представлений у Дніпропетровській області підвидом *Hydroprogne caspia tschegrava*, Pallas, 1970 (звичайна чеграва).

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий»,

Додатка 2 Боннської конвенції, Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Найкрупніший із крячків. Розміром більший за ворону. Довжина тіла 520–545, крила – 387–430, цівки 40–47, дзьоба 63–73, хвоста 135–150 мм (вірізка хвоста 30–45 мм). Розмах крил 1220–1340 мм. Вага 500–700 г.

Забарвлення. У дорослих птахів верх темно-сірий, низ білий, на голові чорна шапочка з металічним відблиском. Перя шапочки утворюють невеликий зачесаний назад чуб. Дзьоб масивний, яскраво-червоного кольору з чорнуватою смугою на кінці, ноги – чорні. За цими характерними деталями чеграву досить легко відрізнити у природі. Взимку у птахів верх голови білий з поздовжніми пістринами, по боках голови чорні плями. Молоді подібні до дорослих у післяшлюбному вбранні. Від усіх крячків відрізняється, крім забарвлення, значно більшими розмірами, масивним дзьобом, а від мартинів – вилчастим хвостом.

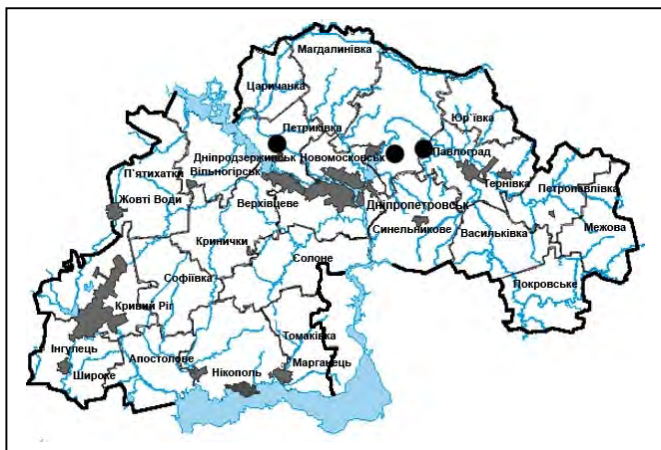
Поширення. Звичайні чеграви поширені у Європі, Азії, Північній Америці й Африці. Зимують на Середземномор'ї, в Африці, Південній Азії, Південній Америці. На території України гніздяться в Причорномор'ї та Приазов'ї. На Дніпропетровщині спостерігалися тільки під час міграцій у Павлоградському (1979–1981, за даними А. А. Губкіна), Новомосковському (1999, 2004 і двічі у 2005 р.) та Петриківському районі (за даними Сижка, Бредбіра, 2006).

Місцеперебування. Узбережжя солоних, рідше прісних природних водойм, острови, рідше внутрішні водойми. В регіоні чеграва відмічалась тільки в умовах рибгоспів, водосховищ і водойм третьої солончакової тераси р. Самара.

Біологічні особливості.

Характер перебування.

Активність. На території України чеграва є гніздовим, перелітним видом. На Дніпропетровщині – тільки залітний птах. З'являється у квітні, травні, відлітає у вересні. Політ такий, як і в інших крячків, дзьоб

Карта 159. Місця траплянь крячка каспійського

при польоті тримає майже вертикально вниз, може зависати у повітрі, виглядаючи здобич, зрідка сідає на воду. Голос дуже своєрідний і нагадує каркання «кре-ік, креєї, реє», трохи подібний до крику чаплі, іноді коротке «кук-кук».

Розмноження. Птахи – моногами. Розмножуватись починають у трирічному віці. Гніздяться в основному колоніями. Для цього чеграви вибирають острови, причому гнізда мостять на голих або майже голих косах. Повна кладка із 2–3 вохристих із чорнуватими плямами яєць розміром 55–72,3 × 40,5–46,5 мм починаючи з квітня. Насиджують обидва птахи протягом 22–24 днів. Пташенята починають літати у 30–32 дні.

Живлення – переважно рибою, рідше водяними безхребетними. На відміну від інших крячків, іноді споживають яйця і пташенят інших видів птахів.

Линяння. Як усі крячки, на відміну від мартинів, дорослі птахи линяють повністю двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння починається у кінці червня або на початку липня, закінчується в листопаді.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є сірі ворони, сріблясті мартини та деякі інші птахи при посиленні фактора неспокою.

Оцінка чисельності. Загальна чисельність виду в Україні незначна. На кінець 1990-х років у Причорномор'ї гніздилося 1100–1200 пар (Червона книга України). В регіоні реєструвалися трапляння в кількості 1–3 особини всього сім разів за весь період спотережень.

Причини зміни чисельності. Зміни рівня води під час штормів, коли кладка затоплюється, посилення фактора неспокою, знищення кладок людиною.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони в регіоні не потребує.

Соціальне значення. Господарського значення чеграви практично не мають, як нечисленні птахи помітної шкоди рибному господарству завдати не можуть, тим більше що живляться вони або малоцінною, або непромисловою рибою.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

КРЯЧОК РЯБОДЗЬОБИЙ

Пестроноса крячка

Thalasseus sandvicensis Latham, 1787

Sandwich Tern

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Крячкові *Sternidae*

Рід Рябодзьобі крячки *Thalasseus* Boie, 1822

Інші назви: рос. – пестроклювая крячка.

Таксономічна характеристика. Один із семи видів роду. Єдиний вид у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Thalasseus sandvicensis sandvicensis*, Latham, 1787 (звичайний рябодзьобий крячок).

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції та Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Досить великий крячок, трохи менший за чеграву, з довгим тонким дзьобом. Довжина тіла 360–410, крила 297–317, цівки 25–30, дзьоба 50–58, хвоста 140–170 (вирізка хвоста у дорослих досягає близько половини його довжини).

Забарвлення. Дорослі птахи у шлюбному оперенні зверху сірі, низ тіла і хвіст білі, «шапочка» на голові чорна, утворює на потилиці своєрідний чуб. Дзьоб чорний, на кінці жовтий, ноги чорні. У зимовому вбранні лоб і передня частина тім'я білі. У молодих шапочка вохриста. Забарвлення верху тіла і крил строкате, дзьоб часто повністю чорний. Від інших крячків відрізняється довгим чорним із жовтим кінцем дзьобом.

Поширення. Окремими розірваними ділянками поширені у Західній і Південній Європі, Північній Африці. Зимують у Середземномор'ї, головним чином у Африці, Передній Азії. В Україні рябодзьобі крячки гніздяться у Причорномор'ї та Приазов'ї. На Дніпропетровщині цей вид був відмічений тільки один раз 27. 05. 1999 р. у Самарському рибгоспі Новомосковського району (В. В. Сижко, П. Бредбір, 2006). Відомості Вальха (1911) стосуються Азовського моря.

Місцеперебування. Морські острови і узбережжя.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України рябодзьобий крячок є гніздовим, перелітним видом. На Дніпропетровщині – випадково залітний птах. З'являється на місцях гніздування у квітні, відлітає у вересні, на початку жовтня. Поведінка така ж, як і в інших крячків. Голос «кер-мек-керрек» або «кір-рік-кіррік», іноді у вигляді трелі «кі-кі-кі».

Розмноження. До розмноження птахи приступають у 2–4 роки, моногами. Гніздяться на островах колоніями, разом з іншими видами крячків. Повна кладка із 2 білуватих або кремуватих із чорними дрібними плямами яєць розміром 44–55,8 × 33,4–39 мм у травні, червні. Насиджують обидва птахи протягом 22–23 днів. Пташенята починають літати у віці близько 35 днів.

Живлення майже тільки рибою, рідше різними безхребетними.

Линяння. Повне передшлюбне линяння починається у лютому і затягується до червня. Повне післяшлюбне починається у серпні і закінчується вже на зимівлі.

Вороги, паразити, хвороби.

Природними ворогами є наземні і пернаті хижаки, ворони, мартини. Значної шкоди кладкам завдає їх затоплення під час штормів і, звичайно, фактор неспокою.

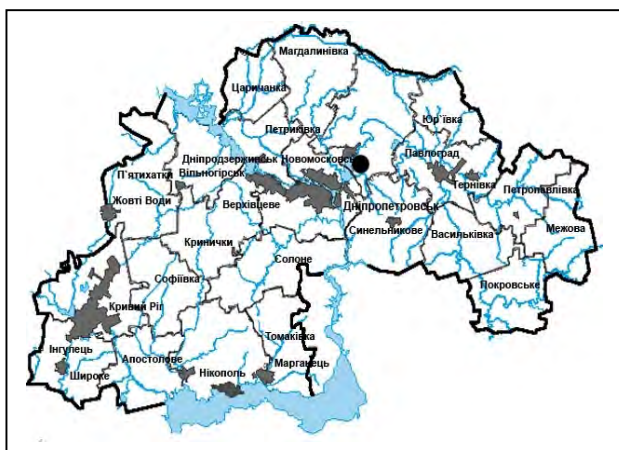
Оцінка чисельності. На кінець 80-х років минулого сторіччя чисельність Азово-Чорноморської популяції складала близько 40 тисяч гніздових пар. На Дніпропетровщині відомий тільки один випадок зальоту цього птаха.

Причини зміни чисельності. Посилення фактора неспокою, знищення кладок людиною.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони в регіоні не потребують.

Соціальне значення. Господарського значення практично не мають через малу чисельність і тим, що живляться малоцінними видами риби, значної шкоди завдати не можуть.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

Карта 160. Місце реєстрації крячка рябодзьобого

КРЯЧОК РІЧКОВИЙ

Речная крачка

Sterna hirundo Linnaeus, 1758

Common Tern

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Крячкові *Sternidae*

Рід Крячки *Sterna* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – крячок річковий, рибалка; рос. – обыкновенная крачка.

Таксономічна характеристика. Один із 30 видів роду. Один із трьох видів роду фауни України, один із двох видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Sterna hirundo hirundo* Linnaeus, 1758 (звичайний річковий крячок).

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Боннської конвенції та Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Птах середніх розмірів із довгими вузькими крилами. Довжина тіла 340–400, крила 247–285, цівки 19–21, дзьоба 35–39, хвоста 135–175 мм (вирізка хвоста 65–95 мм). Розмах крил 677–840 мм. Вага 111,5–128 г.

Забарвлення. У дорослих птахів у шлюбному оперенні на голові чітка чорна «шапочка», верх тіла і крил сірий, решта оперення біле. Хвіст вилчастий з видовженими крайніми стерновими перами, дзьоб червоний з чорним кінчиком, ноги червоні. У післяшлюбному вбранні лоб білий, верх світліший, дзьоб чорнуватий. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні, але пера спини, плечові і верхні покривні крил – із бурувато-вохристою облямівкою. Від полярного крячка відрізняється світлішим низом тіла і чорним кінцем дзьоба.

Поширення. Звичайні річкові крячки поширені в Європі, Західній Азії й Америці. В Україні гніздяться скрізь, крім гірських районів. На Дніпропетровщині спостерігаються в більшості районів, де є відповідні умови.

Місцеперебування. Береги й острови Дніпра, інших річок, водосховищ, плавні, лимани, озера, інші водойми, особливо де є піщані або глинисті острови, коси.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території України річковий крячок є гніздовим перелітним видом. Прилітають птахи у кінці квітня, на початку травня, відлітають у вересні. Під час міграцій летять як поодинокі або парами, так і зграйками до 10, рідше більше особин. Політ дуже характерний – легкий, з глибокими змахами крил, під час яких тіло крячка мовби підкидається в гору. Іноді у спеку може сідати на воду і плавати, полює, кидаючись згори у воду, іноді перед цим зависаючи у повітрі. Птах не дуже сторожкий, але активно захищає гніздові ділянки. Голос – протяжне «кріє» або «кріія» або коротке уривчасте «кік-кік-кік».

Розмноження. Птахи – моногами, до розмноження приступають, як правило, у 3–4-річному віці. Гніздяться колоніями від кількох пар до 20 і навіть більше, як окремо, так і з іншими крячками, особливо малими. Основними місцями гнізду-

вання є піщані коси, острови, узбережжя. Повна кладка з 3, рідше 2 вохристих із чорними плямами яєць розміром $35,7-45 \times 27,7-32,5$ мм у травні, червні. Строки розмноження напряму залежать від строків повені. Насиджують обидва птахи протягом 20–23 днів. Пташенята починають літати у віці 24–30 днів.

Живлення – переважно дрібною рибою, водяними комахами, їх личинками, ракоподібними, а також наземними комахами, які потрапили у воду. Рідко полюють комах безпосередньо з суші.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Повне післяшлюбне линяння починається у липні, серпні і закінчується на зимівлі. Неповне передшлюбне починається на зимівлі і закінчується у березні, квітні.

Вороги, паразити, хвороби. Основними ворогами річкового крячка є болотяні луні, сірі ворони, сороки, великі мартини, деякі ссавці (лисиці, ласки, єнотовидні собаки, кабани).

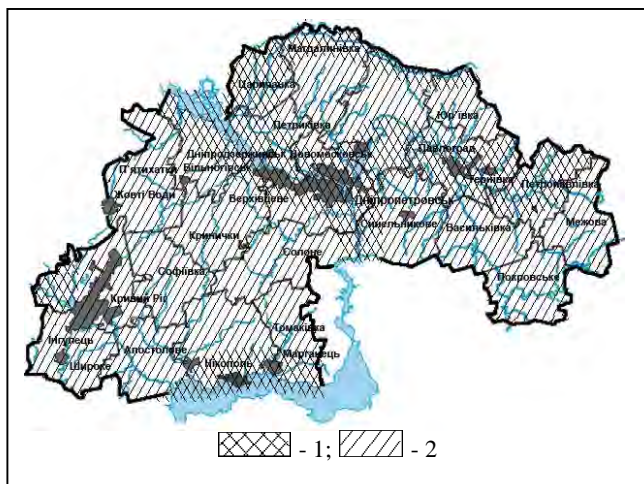
Оцінка чисельності. На території України річковий крячок звичайний, а подекуди і численний птах. На Дніпропетровщині за період спостережень численність цього виду значно зменшилась, особливо за останні десятиріччя. Ще у 1970–1980 роки нерідко колонії цього виду на Дніпровських островах налічували по 40–80 гніздових пар. Зараз зменшилась як кількість популяції цих птахів, так і кількість гніздових пар у них. Сучасна щільність цього виду оцінюється у 2–3 бали проти 4 на початку ХХ сторіччя.

Причини зміни чисельності. Зменшення площ, придатних для гніздування, внаслідок зникнення або заростання піщаних островів, освоєння прибережних зон, збільшення фактора неспокою. Великої шкоди гніздуванню завдає зміна рівня води.

Заходи охорони. Збереження й охорона місць гніздування, регулювання впливу антропогенних факторів.

Соціальне значення. Потенційно річковий крячок здатен завдавати деякої шкоди рибному господарству, але сучасна щільність цього виду в регіоні не дозволяє цього. Крім того, ці птахи приносять деяку користь, поїдаючи шкідливих комах, а також мають велике естетичне значення.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

Карта 161. Головні (1) та другорядні (непостійні) (2) райони гніздування крячка річкового

КРЯЧОК МАЛИЙ

Малая крачка

Sterna albifrons Pallas, 1764

Little Tern

Ряд Мартиноподібні *Lariformes*

Родина Крячкові *Sternidae*

Рід Крячки *Sterna* Linnaeus, 1758

Таксономічна характеристика. Один із 30 видів роду. Один із трьох видів роду фауни України, поширений підвид *Sterna albifrons albifrons*, Pallas, 1764 (звичайний малий крячок).

Статус. Занесений в Червону книгу України з категорією «рідкісний», до Додатка 2 Боннської конвенції та Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Найменший серед крячків. Довжина тіла 210–246, крила 165–187, цівки 15–18, дзьоба 27–32, хвоста 75–95 мм. Розмах крил 514–550 мм. Вага 43–47 г.

Забарвлення. Дорослі птахи дуже схожі на річкових крячків, але значно менші, крім того лоб і низ тіла зовсім білі. Верх світло-сірий, шапочка чорна, кінці крила темні. Ноги жовті, дзьоб жовтий з чорним кінцем. У післяшлюбному вбранні верх голови темно-бурий, плямистий, дзьоб чорний з жовтою основою. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні, шапочка сірувата, верх із пістринами.

Поширення. Підвид, який зустрічається в Україні, поширений у Європі, Західній Азії, Північній Африці, зимує в Екваторіальній Африці і Південній Азії. На території України гніздиться на всій території, крім гірських районів, під час міграцій трапляється скрізь. На Дніпропетровщині поширений скрізь, де є відповідні умови. В основному по руслах річок, великих водоймах.

Місцеперебування. Узбережжя й острови Дніпра, інших річок, водосховища, лимани, озера, інші водойми, де є піщані або глинисті узбережжя, коси, острови.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України, у тому числі і Дніпропетровщини, малий крячок є гніздовим перелітним птахом. З'являється у кінці квітня, на початку травня, відлітає у серпні – вересні. Під час перельотів весною птахи летять поодинокі або парами, восени частіше зграйками, нерідко об'єднуючись з іншими видами, особливо річковими крячками. Поведінка – як в усіх крячків. У повітрі швидше за інших крячків змахує крилами і частіше за них зависає, «стоїть», тріпочучи крилами. Голос – звичайно дзвінкий, різкий крик, подібний до «кік-кік» або «тер-тер-тер».

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають в одно-дворічному віці. Гніздяться колоніями, як монотипними, так і змішаними, в основному з річковим крячком. Гнізда влаштовують тільки на твердому субстраті. Повна

ПРИПУТЕНЬ

Вяхирь

Columba palumbus Linnaeus, 1758

Woodpigeon

Ряд Голубоподібні *Columbiformes*

Родина Голубові *Columbidae*

Рід Голуби *Columba*, Linnaeus, 1758

Інші назви: витютень.

Таксономічна характеристика. Один із 51 виду роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Columba palumbus palumbus*, Linnaeus, 1758.

Статус. Охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Значно більший за сизого голуба. Довжина тіла 400–450, крила 225–262, цівки 24–27, дзьоба 16–19, хвоста 155–166 мм. Розмах крил 750–800 мм. Вага 400–625 г. У всіх голубів короткі чотирипалі ноги. Дзьоб короткий, біля основи є опукла ділянка голої шкіри – восковиця, яка прикриває ніздрі. Оперення густе, пухке.

Забарвлення. У дорослих птахів верхня частина тіла сизувато-сіра. Шия спереду бурувато-рожева, на боках шиї білі плями. Тіло з боків і шия зверху із зеленим і пурпурово-металічним відблиском. На боках шиї і на крилах є великі яскраві білі плями. Воло і груди з рожевуватим відтінком. На кінці хвоста темна смуга. Дзьоб червоний з жовтим кінчиком, восковиця біла. Ноги червоні, райдужка ока жовта. Молоді птахи буруваті, без блиску і білих плям на шиї. Від інших голубів легко відрізняється розміром і білими плямами (смугами) на шиї і крилах, які добре видно як при польоті, так і у сидячих птахів.

Поширення. Ліси Європи, південно-західні райони Сибіру, гори Середньої Азії. Зимують на півдні. На території України гніздяться в більшості регіонів, частково зимують на півдні країни. На Дніпропетровщині припутні гніздяться в більшості районів, де збереглися лісові насадження. Зустрічаються під час міграції скрізь.

Місцеперебування. Припутні селяться у різноманітних лісових насадженнях, як змішаних, так і чисто хвойних або листяних. У наших умовах це долинні і байрачні ліси, ділянки куртинного типу, лісосмуги. Можуть гніздитися біля населених пунктів, у насадженнях покривного типу.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України і Дніпропетровської області припутень є гніздовим, перелітним, частково зимуючим птахом. На Дніпропетровщині також гніздовий, перелітний і частково зимуючий на півдні області (Нікопольський, можливо, деякі інші райони). З'являються дуже рано – в кінці березня, на початку квітня. Відлітають у жовтні, листопаді. Під час міграцій і зимівлі утворюють зграї. В регіоні взимку спостерігалися зграї до 100 і більше птахів. Припутні – досить сторожкі птахи, їх голос

можна почути тільки під час токування. Він досить гучний, іноді схожий на стогін, його можна передати як «гуу-гу-гу».

Розмноження. Птахи – моногами. Гніздяться окремими парами. Гнізда влаштовують на деревах на висоті від 1,5 м до верхівок дерев. Повна кладка із двох білих яєць розміром 37–44 × 26,5–34,5 мм з кінця квітня. Насиджують обидва птахи протягом 17–18 днів. Пташенят годують, як і всі голуби, спочатку «пташиним молочком», потім принесеним у волі зерном. Молоді перебувають у гнізді до 30–38 днів. Птахи, як правило, розмножуються двічі на рік.

Живлення – в основному рослинною їжею: насінням як культурних, так і диких рослин (злаки, просо, деякі ягоди, зелені листочки тощо).

Линяння. Як інші голуби, дорослі линяють повністю один раз на рік – із серпня до квітня.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є деякі птахи – сірі ворони, які руйнують гнізда, і пернаті хижаки – яструби, соколи, які нападають на дорослих птахів. Вражаються пухощами і гельмінтами, цестодами. Хворіють на кокцидіоз.

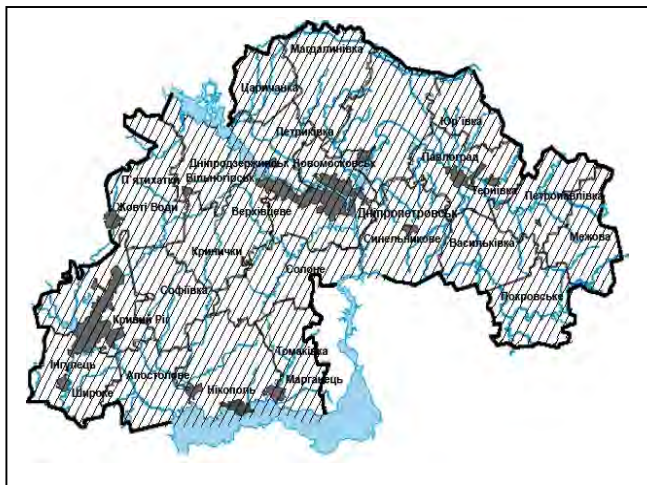
Оцінка чисельності. На початку ХХ сторіччя припутень у регіоні був звичайним видом і гніздився в усіх лісових масивах (Вальх, 1911). Потім потроху його чисельність почала знижуватись, очевидно, у зв'язку з вирубуванням лісів, у долинах у зв'язку з гідробудівництвом. З 1970–1980-х років знову почала зростати завдяки високій толерантності виду і пристосуванню до антропогенних змін. Сучасна щільність виду оцінюється у 3 бали.

Причини зміни чисельності. Основними причинами змін чисельності є антропогенні фактори. З одного боку – вирубування і окультурення лісів, з іншого – насадження нових масивів, лісосмуг, лісопарків тощо і звичайне пристосування птахів до цих змін.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському заповіднику та у ряді заказників державного значення «Яців яр», «Волошанська дача», «Приорільський», «Дібрівський ліс», «Комісарівський» та ін.

Соціальне значення. Припутні є цінними мисливськими птахами, а також мають велике естетичне значення. Живлячись переважно насінням культурних рослин, значної шкоди не завдають завдяки незначній чисельності.

Функціональне значення. Виконує певну роль у створенні міжекосистемних зв'язків (польові екосистеми, агроценози – лісові біогеоценози).

Карта 163. Поширення припутня

ГОЛУБ-СИНЯК

Клінтух

Columba oenas Linnaeus, 1758

Stock Dove

Ряд Голубоподібні *Columbiformes*

Родина Голубові *Columbidae*

Рід Голуби *Columba*, Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – клінтух; рос. – лесной голубь.

Таксономічна характеристика. Один із 51 виду

роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Columba oenas oenas*, Linnaeus, 1758

Статус. Занесений в Червону книгу України з категорією «вразливий», до Додатка 2 Бернської конвенції і до регіонального Червоного списку (категорія 1).

Морфологічні ознаки. Розміром із сизого голуба. Довжина тіла 320–340, крила 195–227, цівки 25–31, дзьоба 18–20, хвоста 105–130 мм. Розмах крил 630–690 мм. Вага до 300 г.

Забарвлення. Дуже схожий на сизого голуба. Забарвлення дорослих птахів сизо-сіре з металічним блиском на шії та рожевим нальотом на волі. Надхвістя, як і все оперення, сизе, а не біле. На крилах дві темні розмиті смуги. На кінці хвоста темна смуга, дзьоб червонуватий, на кінці жовтий, восковиця біла, ноги червоні, райдужка ока темно-коричнева. Молоді птахи буруваті. Від сизого голуба відрізняється темним попереком, червонуватим дзьобом.

Поширення. Ліси Європи, Західної і Південної Азії, Південної Африки. Зимують у Південній Європі. На території України птахи гніздяться на Поліссі, в лісостепу, гірських лісах Криму та Карпат, ареал частково охоплює степову зону. Зимують у Криму і Приазов'ї. В регіоні клінтухи до 1950–1970-х років були поширені у Самарському лісі, долинних лісах Орілі, байрачних лісах. Зараз ареал значно скоротився і в останнє десятиріччя гніздування цього виду перебуває під сумнівом.

Місцеперебування. Різноміснотні лісові масиви, як долинні, так і байрачні, де збереглися старі дуплисті дерева.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України клінтухи є гніздовими, перелітними, частково зимуючими птахами. На Дніпропетровщині – тільки гніздовими, перелітними. Зустрічаються тільки в лісових масивах. З'являються в березні, відлітають на зимівлю у вересні, жовтні. Злітаючи, голуб видає своєрідний сильний свист крилами. Цим звуком він добре відрізняється від інших наших голубів. Птахи обережні, особливо у період розмноження, коли вони ховаються у кронах дерев, а самці навіть припиняють свою «пісню», помітивши щось підозріле. Під час міграцій тримаються зграями. Голос го-

луба можна почути найчастіше в період гніздування, коли його воркування звучить як монотонне гудіння «гууу-гуу-гуу», яке далеко чути у лісі.

Розмноження. Птахи – моногами. Зразу після прильоту можна почути «гудіння» самців. Гнізда влаштовують у дуплах дерев, іноді у напівдуплах. Повна кладка із двох білих яєць розміром 36–37 × 26–28 мм у квітні. Насиджують обидва птахи протягом 16–19 днів. Пташенята вилуплюються, як і у сизих голубів, сліпими, вкритими волосоподібним пухом, з відкритими очима. Пташенят спочатку годують «пташином молочком», яке виділяється стінками вола, а потім різними насінням, яке батьки приносять у волі. За сезон розмноження у птахів буває дві кладки.

Живлення. Клінтухи – винятково рослиноїдні птахи, які живляться в основному зерном і насінням дерев, культурних і диких рослин.

Линяння. Линяють за загальною для усіх голубів схемою, починаючи у травні і закінчуючи у жовтні.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів завдяки способу гніздування у них менше. Кладки в основному гинуть від куниць. Дорослі – від хижих птахів. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. Загальна чисельність клінтуха в Україні незначна і тільки подекуди в старих дубових лісах він є звичайним птахом. На Дніпропетровщині ніколи не був численним видом, і тільки на початку ХХ сторіччя його щільність досягала 2 балів. З 1950-х років він став досить рідкісним видом, зі щільністю в 1 бал.

Причини зміни чисельності. Антропогенні зміни ландшафтів, вирубування лісів, особливо старих дуплистих дерев, посилення дії фактора неспокою.

Заходи охорони. Охороняється у Самарському лісі (Новомосковський район).

Соціальне значення. Цінні мисливські птахи, але через малу чисельність господарського значення в регіоні не мають.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

Карта 164. Основні райони останнього достовірного гніздування голуба-синяка

ГОЛУБ СИЗИЙ

Сизый голубь

Columba livia Gmelin, 1789

Rock Dove

Ряд Голубоподібні *Columbiformes*

Родина Голубові *Columbidae*

Рід Голуби *Columba*, Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – голуб дикий, рос. – сизарь.

Таксономічна характеристика. Один із 51 виду роду. Один із трьох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Columba livia livia* Gmelin, 1789.

Статус (дикого виду). Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Птахи середнього розміру. Довжина тіла 310–340, крила 203–350, цівки 27–32, дзьоба 17–32, хвоста 100–130 мм. Розмах крил 630–700 мм. Вага 240–300 г.

Забарвлення. Дорослі птахи сизого кольору із зеленим і мідно-червоним відблиском на шиї і волі. Поперек білого кольору. Поперек крил по великих покривних і другорядних махових перах ідуть дві чорні смуги. Хвіст темно-сизий з темною смугою на кінці. Дзьоб чорний, ноги червоні, райдужка ока червонувата. Молоді птахи сірі з буруватим відтінком, металічний відблиск практично відсутній. Сизого голуба важко відрізнити від клінтуха (голуба-синяка): обидва птахи однакові за розміром і забарвленням, крім того, що у сизого голуба поперек білий, а у клінтуха сірий і різкі смуги на крилах.

Поширення. Помірна і південна смуги Європи і Західної Азії. На території України гніздяться у гірському Криму та, за Шарлеманем (1938), на крутих берегах Азовського моря. На території Дніпропетровщини відмічався на гніздуванні лише Б. С. Вальхом (1911) у порожистій частині Дніпра між Звонецьким і Бузилавським порогами. Напівдикі голуби (питання про їх походження неясне: це – або дикі сизі голуби з домішкою крові свійських голубів, або здичавілі свійські голуби, що більш імовірно) поширені практично у всіх населених пунктах.

Місцеперебування. Гори, урвища, балки зі стрімкими схилами, печери, покинуті будівлі. Напівдикі голуби мешкають у населених, переважно міських місцевостях.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Як дикі, так і напівдикі форми – практично осілі птахи. Тримаються завжди зграями, ніколи не зустрічаються в лісових масивах, не сідають на дерева. Політ дуже швидкий і сильний з частими глибокими змахами крил, в той же час – дуже маневровий. Злітають із землі з шумом від хлопання крил. Голос, на відміну від усіх голубів, – воркування, як у домашніх голубів, часто видає у гніздах глухе і тягуче «у-у-у».

Розмноження. Дикі сизі голуби – моногами, починають розмножуватись наступного року. Гніздяться колоніями від 2 до 10 пар і більше. Гнізда влаштовують на

скелях, в урвищах. Повна кладка із двох чисто білих яєць розміром 36,4–43,3 × 27–31,5 мм. Насиджують обидва птахи протягом 17 днів. Пташенят вигодовують так званим «пташиним молочком». За сезон птахи розмножуються двічі і навіть тричі. Біологія розмноження напівдиких голубів подібна до диких, за винятком того, що вони гніздяться на дахах, нішах і карнизах різних будівель і кількість кладок у них менше залежить від погодних умов.

Живлення – в основному насінням, рідше зеленими частинами рослин, бульбами, ягодами. Напівдикі птахи майже всеїдні, споживаючи, крім усього, всілякі покидьки.

Линяння. У сизого голуба, як і у інших видів голубів, одне повне линяння. Зміна оперення починається у квітні, травні і закінчується у жовтні.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є хижі ссавці і птахи. Інтенсивно вражаються різними ектопаразитами:

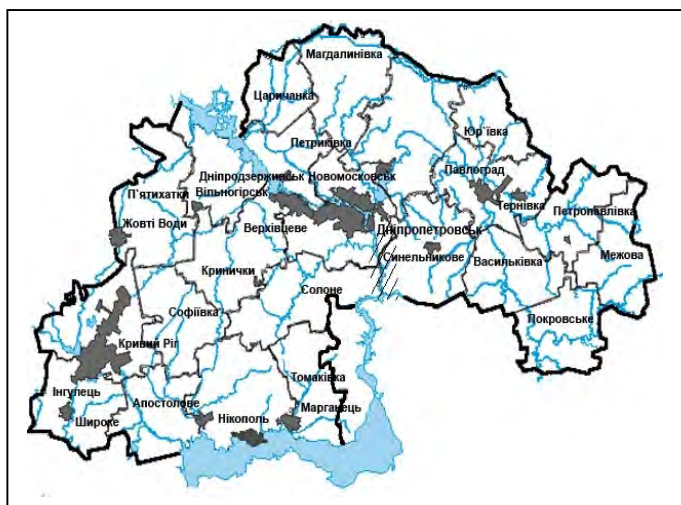
пухоїдами, аргасовими кліщами, саркодовими кліщами; гельмінтами: нематодами. Хворіють на різні протозойні хвороби: кокцидіоз, еймеріоз, трихомоноз і орнітози.

Оцінка чисельності. На території України чисельність цього виду дуже незначна. В регіоні, крім даних Вальха, відомостей про перебування цього виду немає. Напівдика форма має значну чисельність і особливо у великих містах є одним із найбільш численних видів. Необхідно відзначити, що в останні десятиріччя чисельність виду по населених пунктах значно зменшилась і сучасна їх щільність оцінюється у 3 бали.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Сизий голуб через низьку чисельність господарського значення практично не має. Напівдикі голуби населених пунктів можуть збиратися у великі зграї і шкодити зерновим культурам, особливо на зерносховищах і в інших місцях зберігання зерна, а також забруднювати будівлі, вулиці, розносити деякі інфекційні хвороби. Якщо ж регулювати їх кількість, вони можуть бути окрасою населених пунктів.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

Карта 165. Район гніздування дикого сизого голуба на початку ХХ сторіччя (за Вальхом, 1911)

ГОРЛИЦЯ САДОВА

Кольчатая горлица

Streptopelia decaocto Frivaldszky, 1838

Collared Dove

Ряд Голубоподібні *Columbiformes*

Родина Голубові *Columbidae*

Рід Горлиці *Streptopelia* Bonaparte, 1855

Інші назви: укр. – горлиця кільчата.

Таксономічна характеристика. Один із 17 видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України.

Один із двох видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Streptopelia decaocto decaocto*, Frivaldszki, 1838.

Статус. Вид занесений до Додатка 3 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Довжина тіла 310–330, крила 170–183, цівки 21–25, дзьоба 15–17, хвоста 130–142 мм. Розмах крил 470–550 мм. Вага до 200 г.

Забарвлення. У дорослих птахів верх і боки бурувато-сірі без різної строкатості. Воло з рожевим кольором. На верхній частині шиї чорне півкільце (звідки і назва). Хвіст клиноподібний, зверху сіруватий, крім двох центральних стернових пер з білою верхівкою. Зісподу стернові пера білі з чорною основою, дзьоб чорний, восковиця сіра, ноги червонуваті, райдужка ока темно-червона. Молоді птахи буріші за дорослих, а чорне півкільце вузьке і малопомітне. Від усіх горлиць відрізняється характерним півкільцем на шиї і широкою білою смугою на хвості, а від звичайної горлиці ще й більш однотонним забарвленням спини і відсутністю чорно-білої плями на боках шиї.

Поширення. У країнах Південної і Західної Європи, в Південній Азії. У 1940-х роках птахи з'явилися у західних областях України і продовжували поширюватися на схід і північний схід. У теперішній час розповсюджені в усіх природних зонах України. На Дніпропетровщині ці птахи з'явилися у 1960-х роках спочатку у Дніпропетровську і найбільших містах і зараз освоїли всі населені пункти області. За межами населених пунктів трапляються тільки під час живлення.

Місцеперебування. Птахи оселяються практично у всіх типах насаджень (сади, парки, бульвари) і на будівлях населених пунктів і околиць.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Птахи ведуть осілий спосіб життя і тісно пов'язані з культурним ландшафтом. Людини не бояться, поселяючись у дворах. Зимом збираються у зграї і тримаються біля елеваторів, млинів, хлібозаводів. Часто сідають на дахи будинків, лінії і стовпи електромереж, антени, паркани. Голос дуже характерний, дуже відрізняється від воркування звичайної горлиці і схожий на «гу-гуу-гук». За ним садову горлицю дуже чітко можна відрізнити від інших голубів.

Розмноження. Птахи – моногами. Гніздяться тільки в населених пунктах, навіть в

ізолюваних місцях, де є будови і живуть люди (лісництва, лісові кордони, мисливські господарства). Гнізда такі ж, як і у звичайної горлиці, і кладка просвічується знизу. Влаштовують їх на деревах на висоті 2–3 м і вище, залежно від насаджень. Будують також гнізда на балконах, на підвіконнях. Кладки із двох білих яєць розміром 30–32,1 × 22,7–24,3 мм можна зустріти починаючи з березня. Насиджують обидва птахи протягом 13–14 днів. Пташенята починають літати у віці близько трьох тижнів. Під час гніздування горлиці так само, як і взимку, тримаються в межах населених пунктів. Протягом року у птахів може бути до трьох кладок.

Живлення – в основному насінням як диких, так і культурних рослин, ягодами, молодими листочками, можуть поїдати комах і деяких інших безхребетних. Восени летять за кормом у сільгоспугіддя.

Линяння. Незважаючи на значну чисельність цих птахів, линяння досконально до нашого часу не вивчене. Очевидно, воно відбувається так, як і у звичайної горлиці.

Вороги, паразити, хвороби. Ворогів у цього виду

значно більше, ніж у інших голубів. У зв'язку з поширенням у населених пунктах найтиповішими ворогами є куниця кам'яні, коти, білки, деякі інші тварини. Серед ектопаразитів трапляються пухоїди, гамазові кліщі, блохи, кліщі артезиди. Ендопаразити представлені стрічковими червами. Хворіють на еймеріоз, пташиний спірохетоз.

Оцінка чисельності. Незважаючи на те, що садова горлиця з'явилася тільки у 60-ті роки минулого сторіччя, вона дуже швидко поширилась на всій території і вже у 1980-ті роки стала одним із численних представників синантропних птахів, щільність яких досягла 3–4 балів. В останні десятиріччя чисельність садової горлиці в регіоні дещо знизилась, але залишається на високому рівні.

Причини зміни чисельності. Основною причиною зниження чисельності є кліматичні умови (нестійка зимова температура, коли птахи часто обмерзають і падають з дерев, тому що не можуть літати, і стають здобиччю домашніх тварин). Зменшення місць, де вони можуть пережити зиму (прогодуватись), а також полювання, коли їх у масі почали відстрілювати восени під час вильоту в сільгоспугіддя і на околицях населених пунктів.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Господарського значення не мають, але мають велике естетичне, оживляючи своїм видом і голосом населені пункти.

Карта 166. Поширення садової горлиці

Функціональне значення. Не досліджувалось

ГОРЛИЦЯ ЗВИЧАЙНА

Обыкновенная горлица

Streptopelia turtur Linnaeus, 1758

Turtle Dove

Ряд Голубоподібні *Columbiformes*

Родина Голубові *Columbidae*

Рід Горлиці *Streptopelia* Bonaparte, 1855

Інші назви: укр. – горлиця.

Таксономічна характеристика. Один із 17 видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України. Один із двох видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений *Streptopelia turtur turtur*, Linaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Голуби значно менші за сизого, із струнким видовженим тілом і невеликою головою. Довжина тіла 260–310, крила 163–184, цівки 22–24, дзьоба 17,5–18,5, хвоста 115–120 мм. Розмах крил 505–593 мм. Вага 100–200 г.

Забарвлення. У дорослих птахів спина вохристо-бура зі строкатим малюнком. Надхвістя, верхні покривні пера хвоста і тіло з боків сірі. Шия спереду, воло й груди сизо-рожеві, черево та підхвістя білі. По боках шиї плями з чорних і білих смуг. Хвіст клиноподібний, по краях білий, дзьоб темно-сірий, восковиця білувато-сіра, ноги червоні, райдужка ока жовтогаряча. Молоді птахи більше бурі, плям на шії немає, райдужка ока коричнева. Від садової горлиці звичайна відрізняється строкатим малюнком на спині і формою плями на шії.

Поширення. Помірна смуга Європи, Західний Сибір, Середня і Мала Азія. Зимують в Африці, Південному Ірані. На території України гніздяться скрізь, крім високогір'я. На Дніпропетровщині гніздяться практично в усіх районах, де є деревні насадження, особливо у долинних та байрачних лісах. Під час міграцій трапляються скрізь.

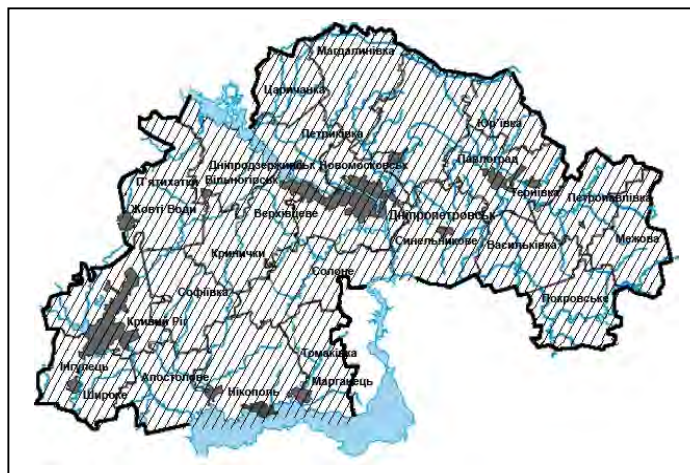
Місцеперебування. Різноміснотні лісові насадження, як долинні, так і байрачні: куртинні ліски, переліски і навіть чагарникові зарості, парки, сади тощо. В суцільних лісових масивах віддають перевагу узліссям, галявинам, вирубкам, молодим розрідженим насадженням.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території України звичайна горлиця є гніздовим перелітним птахом. Прилітає у квітні, відлітає у серпні, вересні. За винятком гніздового періоду, горлиці тримаються зграйками. Під час міграцій можуть збиратися у великій кількості, особливо у місцях живлення. Досить сторожкий птах. Але, незважаючи на це, там, де його не переслідують, швидко зникає до людей і селиться поблизу населених пунктів і навіть у них. Голос гор-

лиці – типове воркування, яке доволі точно передається як «тур-тур».

Розмноження. Птахи – моногами. Гніздяться окремими парами. Гнізда влаштовують на деревах і навіть на чагарниках, в основному на висоті від 2 до 6 м, хоча трапляються гнізда, розташовані як біля самої землі (в чагарниках), так і на висоті 10 і більше метрів. Гнізда звичайних горлиць дуже примітивні – невелика купка гілочок, незграбно складених, і така тонка, що яйця часто просвічуються знизу. Повна кладка із двох білих яєць розміром $28,5\text{--}33 \times 22\text{--}24,5$ мм у травні. Насиджують обидва птахи протягом 13–14 днів. Пташенята покидають гнізда через три тижні. Після вильоту з гнізда молоді тримаються зграйками. За сезон розмноження у птахів буває дві кладки.

Живлення – насінням як диких, так культурних рослин. Горлиці вилітають для цього в поле і на луки. Іноді у шлунках птахів трапляються наземні молюски і комахи, листочки рослин.

Карта 167. Поширення звичайної горлиці

Линяння. У горлиць одне повне линяння, яке відбувається на зимівлі.

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами під час гніздування є сороки, сірі ворони, деякі інші птахи, на дорослих нападають найчастіше яструби і соколи. Вражаються пуходами, блохами, кліщами і гельмінтами. Хворіють на пташиний спірохетоз.

Оцінка чисельності. Взагалі в Україні горлиця є не тільки звичайним, а подекуди і численним птахом, значно чисельнішим за голуба-синяка і припутня. На початку ХХ сторіччя горлиця в регіоні була досить масовим видом, чисельність якого поступово зменшувалась, і сучасна її щільність оцінюється у 3 бали проти 5 на початку сторіччя, хоча і зараз, особливо у період міграцій, вона утворює значні скупчення.

Причини зміни чисельності мають типово антропогенний характер. Це і освоєння територій, і погіршення в них умов гніздування, особливо посилення фактора непокою, а також мисливство.

Заходи охорони. Цілеспрямовано не впроваджувалися. Одночасно з іншими птахами охороняється у Дніпровсько-Орільському заповіднику і у багатьох заказниках, які мають лісові екосистеми різних типів.

Соціальне значення. Горлиці є цінними і масовими в регіоні під час міграцій мисливськими птахами, які здобуваються у значній кількості. Голуби можуть

завдавати значної шкоди сільськогосподарським культурам і, в першу чергу, со-
няшнику восени і деяким культурам весною, вибираючи посівний матеріал
(пшениця, кукурудза), хоча шкода в цей період у наших умовах дуже незначна.
Горлиці мають і велике естетичне значення, оживляючи своїм воркуванням і по-
ведінкою лісові насадження.

Функціональне значення. Важливий елемент у формуванні вторинної продук-
тивності вищих гетеротрофів і в утворенні механізмів міжкосистемних зв'язків
(агроценози – лісові біогеоценози).

ПАПУГА КРАМЕРА

Ожереловый попугай

Psittacula krameri Scopoli, 1769

Ring-necked Parakeet

Ряд Папугоподібні *Psittaciformes*

Родина Папугові *Psittacidae*

Рід Афро-азійські папуги *Psittacula* Cuvier, 1800

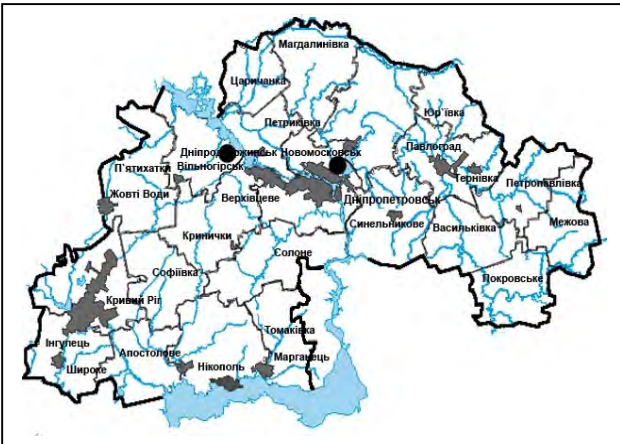
Таксономічна характеристика. Один із 12 видів роду.
Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської
області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 СІТЕС. У регіоні

охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Папуга середніх розмірів. Дзьоб округлий, сплющений з
боків, з гачком. Біля основи дзьоба – восковиця. Ноги короткі, міцні, з двома па-
льцями, спрямованими вперед, двома – назад. Хвіст довгий. Довжина тіла 380–
420 мм, розмах крил 420–480 мм. Вага 100–160 г.

Забарвлення. Дорослий самець має загальний світло-зелений колір. Спереду і
позаду ока чорна смужка. На шиї вузька смужка, «нашийник» рожевий ззаду,

Карта 168. Місця траплянь папуги Крамера

чорний спереду і по боках. Махові пера зверху буру-
вато-зелені, знизу бурі. Хвіст по центру синій, по
боках – жовтий і знизу –
жовтий. Навколоочне кіль-
це рожеве. Верхній дзьоб
рожевий, нижній – чорний.
Райдужка ока жовтувата.
Ноги сірі. Доросла самиця і
молоді схожі на самця, але
без нашійника.

Поширення. Азія – від
Пакистану на схід до Пів-

денної Кореї і В'єтнаму; Тропічна Африка. В Україні спостерігається на півдні. У

Дніпропетровській області траплявся двічі: одного птаха бачили поблизу залізничної станції Самарівка Дніпропетровського району (16. 09. 1995 р.); в другому випадку спостерігався протягом місяця (28.08.–30.09.2005 р.) у м. Верхньодніпровськ (Сижко, Бредбір, 2006). Їх поява у регіоні не з'ясована. Або це птахи, які залетіли з півдня України, де вони раніше оселилися, або ті, що вилетіли з кліток, де вони утримуються багатьма аматорами.

Місцеперебування. Мешканці тропіків Старого Світу. Заселяють ліси і чагарники поблизу відкритих просторів. Охоче поселяються в урбанізованих територіях, відвідують сільськогосподарські угіддя, сади.

Біологічні особливості. В Україні і Дніпропетровській області залітні або випадково залітні види. Всі випадки спостережень у регіоні припадають на кінець серпня і вересня. У природному ареалі – осілі. Добре і високо літають. Ведуть зграйний спосіб життя. Пересуваються з гучними криками. Моногами. Гніздяться у дуплах дерев. У кладці 4 білі яйця.

Вороги, паразити, хвороби. Не відомі.

Оцінка чисельності. У зв'язку з характером перебування чисельність папуги дуже низька і коливається від перемінних погодних умов.

Причини зміни чисельності. Не відомі.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. В Україні утримуються багатьма аматорами у домашніх умовах як декоративні види.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ЗОЗУЛЯ ЗВИЧАЙНА

Обыкновенная кукушка

Cuculus canorus Linnaeus, 1758

Cuckoo

Ряд Зозулеподібні *Cuculiformes*

Родина Зозулеві *Cuculidae*

Рід Зозулі *Cuculus*, Linnaeus, 1758.

Таксономічна характеристика. Один із 12 видів роду. Один із двох видів у фауні України, єдиний вид у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *Cuculus canorus canorus*, Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Трохи менша за голуба. Довжина тіла 310–395, крила 195–237,5, цівки 18–24, дзьоба 16–24, хвоста близько 180 мм. Розмах крил 540–690 мм. Вага 90–130 г. Дзьоб малий, злегка зігнутий донизу. Зовнішній палець може повертатися вперед і назад. Хвіст довгий ступінчастий. Оперення жорстке.

Забарвлення. У дорослого самця верх тіла, голова і шия сірі, низ білий з темними поперечними смугами (як у малого яструба). Хвіст довгий, закруглений,

темно-сірий зі світлими верхівками. Крила довгі, гострі, з поперечною смугатістю на нижньому боці. Дзьоб темно-сірий, біля основи жовтий, ноги жовті, райдужка ока жовтогаряча. Дорослі самиці бувають двох типів забарвлення. Один – сірий, з більш помітним рудуватим відтінком верху тіла і жовтуватим на горлі. Іноді при цьому помітні на волі поперечні темні смуги. У рудого типу верх тіла, за винятком поперека і надхвістя, іржасто-рудий з бурими поперечними смугами по всьому тілу. Молоді схожі на самок рудого типу, але мають білуваті плями на тім'ї та потилиці.

Поширення. Від Крайнього Заходу Європи і Північно-Західної Африки через усю Європу й Азію до Камчатки і Японії. Зимують птахи у Тропічній і Південній Африці, Аравійському п-ві, Індії і далі на схід до Нової Гвінеї. В Україні і Дніпропетровській області зозуля поширена по всій території.

Карта 169. Розповсюдження зозулі звичайної

річок, береги боліт, озер, водосховищ, тісно пов'язані з розподілом горобиних, у гнізда яких зозулі відкладають яйця.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території України і Дніпропетровської області звичайна зозуля є гніздовим перелітним видом. З'являються птахи у квітні і навіть у травні, відлітають у серпні, на початку вересня. Політ прямий, повільний, без поворотів. Коли зозуля сидить, часто тримає крила напівопущеними. Звуки – у самців характерне «ку-ку», «ку-ку», у самок голосна трель «клі-клі-клі» або глухий крик, схожий на приглушений регіт.

Розмноження. Звичайна зозуля – гніздовий паразит дрібних пташок. У гніздовий період літає низько над заростями, частково лякаючи птахів своїм виглядом (подібним до яструба) і виглядає гнізда, в які вона потім відкладає по одному яйцю. Яйця зозуль, порівняно з розмірами птаха, дуже маленькі і майже не відрізняються розміром від яєць хазяїна гнізда. Забарвлення також здебільшого схоже на забарвлення яєць хазяїна. Часто при відкладанні яєць зозуля викидає або виносить із гнізда одне або кілька яєць хазяїна. Розвиток пташеняти в яйці зозулі проходить шорше, ніж у горобиних птахів (11–12 днів), тому її пташеня з'являється на світ першим і буквально вже через кілька годин починає викидати яйця, пташенят, усі зайві (на його погляд) предмети з гнізда, залишаючись в ньому одним, що забезпечує

Місцеперебування.

Різноманітні біотопи, де є деревні або чагарникові насадження, очеретяні зарості в заплавах

йому достатність живлення. Зозуленя залишається в гнізді 20 днів, але і після цього «названі батьки», які значно менші пташеняти, годують його ще місяць-півтора. Найчастіше зозулі підкладають яйця у гнізда очеретянок, плисок, вільшанок, кропив'янок, горихвісток, щевриків. Протягом сезону розмноження зозулі відкладають не менше 12, іноді до 25 яєць розміром 20–26,4 × 15,2–18,8 мм.

Живлення – в основному комахами та їх личинками, в незначній кількості поїдають ягоди, пташині яйця. Дуже важливо, що зозулі у великій кількості поїдають волохату гусінь, якою живляться дуже мало птахів.

Линяння. Дорослі птахи линяють на зимівлі між жовтнем і березнем.

Вороги, паразити, хвороби. Ворогів у зозуль значно менше, ніж у птахів їх розміру, а загибель кладок залежить від загибелі гнізд або хазяїв гнізд, куди були відкладені яйця. Із паразитів виявлені кровосисні мухи (*Ornithomys avicularia*) і трематоди (*Maritrema afanassijevi*).

Оцінка чисельності. Чисельність виду за весь період спостережень змінилась незначно і сучасна його щільність у регіоні оцінюється в 3 бали проти 4 на початку ХХ сторіччя.

Причини зміни чисельності. Чисельність звичайної зозулі залежить в основному від чисельності видів, яким вона підкладає яйця.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Хоча зозулі завдають шкоди дрібним співочим птахам, вони вважаються дуже корисними, бо винищують велику кількість шкідників лісу, саду, особливо поїдаючи волохату гусінь. Крім того, ці птахи мають велике естетичне значення.

Функціональне значення. Важливий біотичний елемент у загальному механізмі формування первинної продуктивності в лісових біогеоценозах.

СОВА БІЛА

Белая сова

Nyctea scandiaca Linnaeus, 1758

Snowy Owl

Ряд Совоподібні *Strigiformes*

Родина Совові *Strigidae*

Рід Білі сови *Nyctea* Stephens, 1826

Інші назви: укр. – сова полярна; рос. – полярная сова.

Таксономічна характеристика.

Єдиний вид у фауні світу, України і

Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 СІТЕС та Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Великий птах, але дещо менший за пугача. Довжина тіла 550–650, крила 384–462, цівки 48,5–51,6, дзьоба 27–29, хвоста 220–245 мм. Роз-

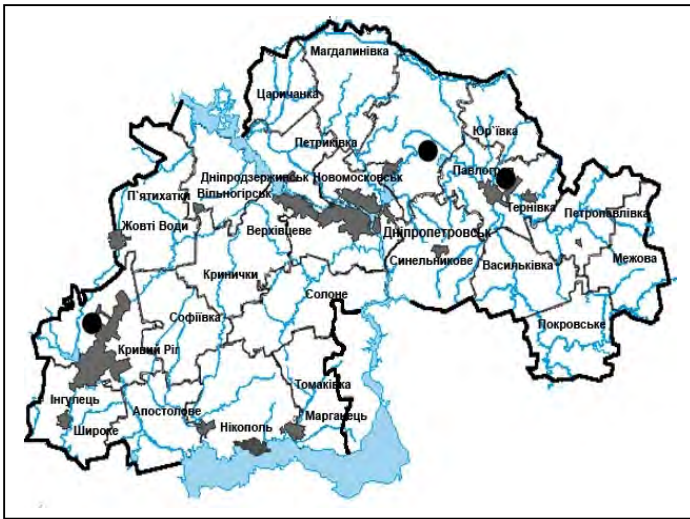

мах крил 1485–1540 мм. Вага 1350–2480 г.

Забарвлення. Основний тон забарвлення білий, на плечах і крилах рідкі темно-буруваті плями. Старі самці майже чисто білі. Доросла самиця ніколи не буває чисто білого кольору. У самиці на череві, боках, верхній частині тіла, на стернових і махових перах бурій поперечний візерунок. Дзьоб чорний, райдужка ока жовта. Молоді схожі на дорослих самок, але плями у них більші. Від усіх інших сов відрізняються розміром і сніжно-білим забарвленням.

Поширення. Колополярний птах. Поширений в зоні тундри Євразії і Північній Америці, на островах Північного Льодовитого океану. Зимують білі сови у помірній смузі і зоні поширення. На території України бувають рідко взимку і трапляються у лісовій і лісостеповій, і частково степовій зоні. На території Дніпропетровщини за весь період спостережень біла сова реєструвалася взимку 1895–1896 років (з жовтня до лютого) у степу Павлоградського повіту (Вальх, 1900), 29 грудня 1958 року у Самарському лісі Новомосковського району (спостереження А. А. Губкіна і Ю. В. Костіна); 27 лютого 2005 року у Криворізькому районі (Янчук, 2007).

Місцеперебування. Тундрові біотопи. На території України – найчастіше у від-

критих місцях. На Дніпропетровщині – на великому лісовому болоті, у байраку, степових біотопах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Скрізь на території України біла сова є рідкісним, залітним узимку птахом. Найчастіше зустрічаються в період з жовтня до лютого. На відміну від інших сов,

Карта 170. Місця траплянь сови білої протягом XX сторіччя

охоче полює і вдень, часто зависає у повітрі, тримається в основному на землі. Голос – різке «кек-кек-кек».

Розмноження. Птахи – моногами. Потенційно статевозрілими стають наступного року. Гнізда влаштовують у тундрі, частіше на підвищеннях. Кладка з 3–5 і навіть 8–9 білих яєць розміром 55,2–70,2 × 42–49,3 мм у травні. Насиджує одна самиця протягом 32–34 днів. Вигодовують пташенят обидва птахи. Інтенсивність розмноження тісно пов'язана з чисельністю лемінгів. В окремі роки, при нестачі кормових об'єктів, сови зовсім не розмножуються.

Живлення сови – в основному мишоподібними гризунами, рідше птахами і в першу чергу білими куріпками, лемінгами, зайцями й іншими тваринами. Може

вилітати на полювання рано вранці або пізно ввечері.

Линяння. У дорослих птахів одне повне линяння, яке відбувається з кінця червня і закінчується у жовтні, листопаді.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів мало, це пєсці, вовки, деякі інші хижі ссавці, великі мартини, які руйнують гнізда і полюють на пташенят. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. На території України біла сова – рідкісний залітний птах. На Дніпропетровщині за весь період спостережень відмічався кілька разів.

Причини зміни чисельності. Основними причинами зміни чисельності є «врожай і неврожай» об'єктів живлення і в першу чергу лемінгів.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Господарського значення в регіоні через малу чисельність не має.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ПУГАЧ

Филин

Bubo bubo Linnaeus, 1758

Eagle Owl

Ряд Совоподібні *Strigiformes*

Родина Совові *Strigidae*

Рід Пугачі *Bubo* Dumeril, 1806

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду у світі. Єдиний вид у фауні України і Дніпропетровської області, трапляються три підвиди: пугач звичайний, *Bubo bubo bubo*, Linnaeus, 1758, пугач російський, *Bubo bubo zuthenus* Zhitkow et But, і малоазійський, *Bubo bubo natives* Rotsch et Hort.

На території Дніпропетровщини, скоріш за все, трапляється пугач звичайний.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «рідкісний», Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Найбільша з наших сов. Довжина тіла 500–750, крила 430–512, цівки близько 90, дзьоба 28–38, хвоста 240–290 мм. Розмах крил 1600–1888 мм. Вага 1500–4200 г.

Забарвлення. У дорослих птахів загальний тон забарвлення рудувато-бурий, з чорними поздовжніми і поперечними смугами, підборіддя і горло білі. На голові добре помітні пір'яні вухка, ноги вкриті пір'ям до кігтів, дзьоб чорно-бурий, райдужка ока жовтогаряча. У молодих оперення світліше. Від інших сов пугачі відрізняються великими розмірами і характерними вухками.

Поширення. Ареал пугача звичайно охоплює Західну Європу до Піренеїв, Альпи, Карпати і захід Європейської частини колишнього СРСР. В Україні ця

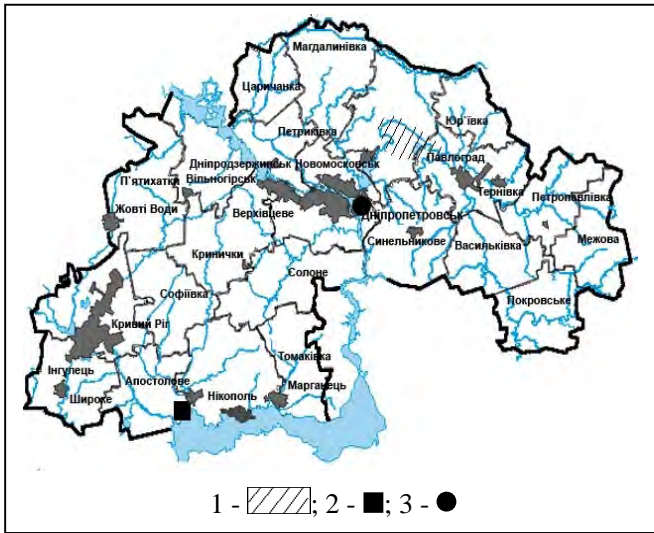

форма гніздиться в лісовій, лісостеповій і частково степовій зоні. На Дніпропетровщині пугач реєструвався на гніздуванні тільки в Самарському лісі Новомосковського району.

Місцеперебування. Глухі старі ліси, байраки. Інші підвиди можуть гніздитись у скелях, урвищах, ярах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* Скрізь на території України осілий птах. Активний переважно вночі. Політ (низько над землею) повільний, хвилеподібний. В польоті крила довгі і широкі, хвіст середньої довжини. На землі чи на дереві птах сидить прямо. Звуки – дуже характерне «ухання», схоже на глибоке не дуже голосне «у-ху» або «у-ху-ху», іноді «квеек». Тримуються птахи поодинокі або парами.

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають, очевидно, наступного року. Гнізда влаштовують на землі біля

Карта 171. Місця можливого сучасного (1) та колишнього достовірного гніздування (2) пугача, а також місце його трапляння в кінці ХХ сторіччя (3)

дерев або в дуплах. Можливе влаштування і в гніздах інших птахів. На Дніпропетровщині гнізда розміщувались прямо на підстилці в сосновому бору (2 випадки); (А. Д. Колесников – рукопис) і одне в дуплі великого сухого дуба (Вальх, 1908). Повна кладка із 2–3, іноді 4 білих яєць розміром 54–63 × 44,5–49,6 мм дуже рано, починаючи з кінця лютого і в березні.

Насиджує одна самка протягом 35 днів. Молоді стають дорослими через 2,5–3 місяці.

Живлення – дрібними і середнього розміру хребтними тваринами, від зайця до миші. Серед жертв цього хижака їжаки, ласки, горностаї, лисенята, куниці. З птахів – яструби, сичі, сови, голуби, чаплі, куроподібні тощо. Рідше – плазуни, земноводні і навіть риби.

Линяння. У дорослих птахів одне повне линяння – з липня по грудень.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів у пугача небагато, це в основному деякі наземні хижаки.

Оцінка чисельності. Чисельність пугачів в Україні в цілому незначна. На території Дніпропетровщини в кінці ХІХ – на початку ХХ сторіччя пугач постійно гніздився у Самарському лісі (Вальх, 1908), про гніздування в інших лісах відомо

мостей немає, можливо, тому, що в них не проводились дослідження. Основні відомості про гніздування виду в Самарському лісі стосуються 1954 і 1955 років, коли були знайдені гнізда пугача з пташенятами (рукопис А. Д. Колесникова). Відома ще одна зустріч одинокого птаха в січні 1995 року в околицях Дніпропетровська, але це, напевне, був залітний птах.

Причини зміни чисельності. Вирубання старих лісів, значне посилення дії фактора неспокою. В регіоні майже не залишилось у лісах місць, які б не відвідувалися людьми.

Заходи охорони. Виявлення і збереження місць гніздування, організація в них охоронних територій.

Соціальне значення. Незважаючи на те, що пугачі можуть завдавати деякої шкоди мисливському господарству, птахи, як дуже рідкісні, потребують усілякої охорони.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

СОВА ВУХАТА

Ушастая сова

Asio otus Linnaeus, 1758

Long-eared Owl

Ряд Совоподібні *Strigiformes*

Родина Совові *Strigidae*

Рід Вухаті сови *Asio*, Brisson, 1760

Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Asio otus otus*, Linnaeus, 1758.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 СИТЕС та Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром нагадує болотяну сову. Довжина тіла 350–391, крила 276–320, цівки 40, хвоста 140–155 мм. Розмах крил 800–1010 мм. Вага 233–330 г. Пальці оперені до кігтів. Лицевий диск більш-менш округлий.

Забарвлення. У дорослих птахів верх тіла бурий з мармуровим малюнком, низ – іржаво-жовтуватий з великими поздовжніми пістринами і тонкими поперечними рисками. Лицевий диск вохристий, окреслений вузькими білими і чорно-бурими смугами. Дзьоб темно-сірий, райдужка ока жовта або оранжева. На голові довгі пір'яні вухка (до 55 мм). Молоді світліші, вухка коротші, а лицевий диск чорно-бурий. Від болотяної сови відрізняється довгими вухками, рудим забарвленням лицевого диска, стрілоподібною формою плям на грудях, від сірої сови – розмірами і кольором очей.

Поширення. Європа, Північна Африка, Північна Азія, Північна Америка. На території України гніздяться і кочують практично в усіх регіонах, за винятком відкритих степів.

Місцеперебування. Лісові насадження, як природні, так і штучні, лісосути,

окремі гайки, сади, парки, включаючи і відкриті місця.

Біологічна особливість. *Характер перебування. Активність.* На території України гніздові, кочові птахи. У Дніпропетровській області – осілі. Активні вночі і ввечері. Вдень ховаються на деревах біля стовбура, мало обережні, підпускають людину на близьку відстань. Восени і взимку можуть збиратися в зграї по кілька десятків особин. Шлюбний політ характерний – зигзагоподібний. Звуки – глухе «ху-хуу» або жалібне «у-у-у». Навесні у польоті може плескати крилами.

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають наступного року. До гніздування приступають досить рано. Шлюбні крики самців можна почути вже в березні. Влаштовуються найчастіше у гніздах сорок, ворон, граків, рідше хижих птахів. Повна кладка з 4–6, а в «мишині» роки до 10 білих яєць розміром 39–45 × 32–34,5 мм у кінці березня, квітні. При загибелі кладки птахи можуть дати повторну. Як у більшості сов, кількість яєць у кладці тісно пов'язана з кормовою

Карта 172. Розповсюдження вухатої сови

базою. Насиджує одна самиця протягом 27–28 днів, починаючи з відкладення першого яйця, тому пташенята в гнізді різного віку. Пташенята стають дорослими через місяць. За сприятливих умов (у «мишині» роки) можлива друга кладка.

Живлення в основному мишоподібними гризунами, рідше птахами та

іншими хребетними. Добова потреба птахів – близько 30 г (тобто 3 миші). Пташенятам батьки приносять за ніч до 12 мишей.

Линяння. Дорослі птахи линяють один раз на рік. Линяння повне і відбувається з кінця липня і до грудня.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є в основному ворона сіра, сорока, яструби. Із паразитів виявлені пухоїди (*Colpocephalum sp.*) і кровосисні мухи (*Ornithomys avicularia*, *Or. chloropus*).

Оцінка чисельності. Загальна чисельність вухатої сови в регіоні дуже висока, причому це один з небагатьох видів, кількість якого протягом спостережень не зменшувалась, а можливо, навіть збільшилась. Сучасна щільність вухатих сов на Дніпропетровщині оцінюється в 4 бали. Під час кочівлі і зимівлі можна зустріти скупчення птахів до 30–50 і навіть більше особин на територіях парків, околицях обласного центру, інших населених пунктів.

Причини зміни чисельності. У зв'язку з тим, що вухата сова досить толерантно

ставиться до антропогенних змін, а також зі збільшенням кількості птахів, гнізда яких вона використовує (сорок, ворони сірої), і поліпшенням кормової бази, чисельність виду практично не зменшилась. Значної шкоди птахам завдає людина (відстріл, відлов, забирання пташенят тощо).

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському заповіднику і багатьох заказниках із наявними лісовими екосистемами.

Соціальне значення. Вухаті сови є одними із найкорисніших птахів, які винищують велику кількість мишоподібних гризунів, а також мають велике естетичне значення, і тому заслуговують всілякої охорони.

Функціональне значення. Один із найважливіших елементів у створенні екологічних механізмів з біологічного контролю розвитку гетеротрофів першого трофічного рівня і формуванні продуктивності автотрофного блоку лісових екосистем.

СОВА БОЛОТЯНА

Болотная сова

Asio flammeus Pontoppidan, 1763

Short-eared Owl

Ряд Совоподібні *Strigiformes*

Родина Совові *Strigidae*

Рід Вухаті сови *Asio*, Brisson, 1760

Інші назви: лат. – *Asio accipitrinus*.

Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду. Один із двох видів роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидами *Asio flammeus flammeus* Pontoppidan, 1763 і *A. f. leucopsis*, Brehm.

Статус. Вид занесений в Червону Книгу України з категорією «рідкісний», до Додатка 2 СИТЕС та Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром така ж, як і вухата сова. Довжина тіла 340–423, крила 281–335, цівки 45–48,3, дзьоба 26,2–28,8, хвоста 140–160 мм. Розмах крил 870–1090 мм. Вага 320–410,5 г. Вушка маленькі.

Забарвлення дорослих птахів схоже на забарвлення вухатих сов, але жовтіше. Спина вохристо-бура або рудувата з поздовжніми плямами. Низ світлий, без тонких поперечних штрихів, є тільки поздовжні. Вушка значно менші (до 18–20 мм). При польоті на згині крил помітні темні плями. Лицевий диск світлий з темними плямами навколо очей. Хвіст жовтувато-бурий з поперечними смугами, дзьоб темно-сірий, райдужка ока жовта. Молоді птахи світліші, але лицевий диск темніший. Від вухатої сови відрізняється короткими вушками і відсутністю поперечної штриховки на боках і нижній частині тіла, а у польоті темними плямами на згині крил.

Поширення. Європа, Азія, Африка (крім Крайньої Півночі) і південних субтропічних країн). На території України сови болотяні зустрічаються у всіх природ-

який у цілому не змінив за весь період спостережень своєї щільності (3 бали).

Причини зміни чисельності. Основними причинами зміни чисельності є наявність кормової бази, фізичне знищення, а також антропогенні зміни ландшафтів, випалювання очерету і вилучення гніздових територій.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Болотяна сова є одним із найкорисніших видів птахів, знищуючи велику кількість шкідливих гризунів.

Функціональне значення. Один із найважливіших елементів в утворенні екологічних механізмів біологічного контролю над розвитком мишоподібних гризунів і у формуванні продуктивності автотрофного блоку степових і болотних екосистем.

СОВКА

Сплюшка

Otus scops Linnaeus, 1758

Scops Owl

Ряд Совоподібні *Strigiformes*

Родина Совові *Strigidae*

Рід Совка *Otus* Pennant, 1769

Таксономічна характеристика. Один із 33 видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Otus scops scops*, Linnaeus, 1758 (звичайна совка або західна).

Статус. Вид занесений в Червону книгу України з категорією «рідкісний», до Додатка 2 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 1).

Морфологічні ознаки. Розміром із дрозда. Довжина тіла 190–210, крила 143–163, цівки – 30, дзьоба 18–19, хвоста 67–75 мм. Розмах крил 500–545 мм. Вага до 180 г.

Забарвлення. Птахи нагадують крутиголовку або дрімлянку. У дорослих птахів забарвлення верхньої частини бурувато-сіре з домішкою рудого кольору, з темними позовжніми і білими поперечними плямами. На голові добре помітні вушка, дзьоб темно-сірий, райдужка ока жовта. Відрізняють дві морфи – сіру і руду, залежно від загального фону забарвлення. Молоді птахи світліші за дорослих, вушка у них коротші. Цівка у сови оперена повністю.

Поширення. Південна і Середня Європа, Північна Африка, Середня Азія. Зимують в Екваторіальній Африці. В Україні поширені в Криму, Карпатах, степовій зоні і деяких районах південного лісостепу. На Дніпропетровщині гніздяться у Павлоградському, П'ятихатському, Покровському, деяких інших районах.

Місцеперебування. Узлісся, байрачні та штучні ліси, лісосмуги, сади, парки.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території України гніздові, перелітні птахи з нічною активністю. Прилітають у квітні, від-

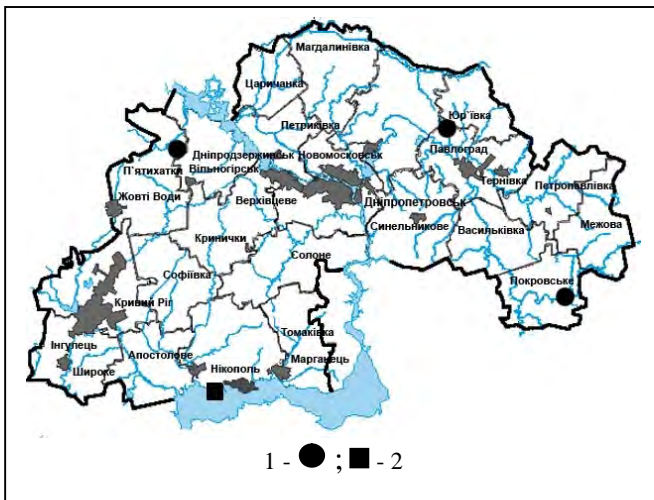
літають на зимівлю у вересні. Політ прямолінійний з плануванням. Удень ховається на деревах, притулившись до стовбура. Вдень бачить погано, полює вночі. Голос дуже характерний: як «сплю-ю, сплю-ю», «клю-ю, клю-ю», за що птахи і дістали свою назву.

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають наступного року. Гнізда влаштовують в основному в дуплах дерев, рідше в старих гніздах сорок і ворон, норах, розщелинах. Відомі випадки поселення у шпаківнях. Кладка із 2–5, рідше 6 білих яєць розміром 30–33 × 27–28 мм у травні. Насиджування, як і у всіх сов, починається з першого яйця, тому пташенята в гнізді різного віку і за несприятливих умов виживають тільки старші. Насиджує одна самка протягом 24–25 днів. Пташенята виростають через 3 тижні.

Живлення переважно комахами, рідше гризунами і дрібними птахами.

Линяння. Таке ж, як у інших сов. Повне линяння у дорослих відбувається на зимівлі і закінчується в січні, лютому.

Вороги, паразити, хвороби. Основним ворогом совок є деякі сови і хижі ссавці.

Карта 174. Місця сучасного (1) та колишнього (2) гніздування совки

Оцінка чисельності.

Чисельність совок в різних місцях досить різна. На Дніпропетровщині сплюшка на початку ХХ сторіччя була поширена в садах по всій губернії (Вальх, 1908), гніздилася навіть у садах, розташованих серед степу, і була досить звичайним видом. Протягом періоду спостережень її чисельність і ареал постійно змінювались і зараз совка

стала, за винятком деяких місць, досить рідкісним видом зі щільністю 1–2 бали.

Причини зміни чисельності. Основною причиною є те, що на фоні скорочення місць гніздування значно поширився негативний вплив фактора неспокою.

Заходи охорони. Виявлення й охорона існуючих у регіоні місць гніздування, зниження в них дії фактора неспокою, розвішування штучних гнізд, приваблювання в сади і парки.

Соціальне значення. За характером живлення птахи є корисними. Крім того, мають велике естетичне значення, оживляючи наші лісові і паркові насадження своїм голосом у часи, коли мовчать інші птахи.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

СИЧ ВОЛОХАТИЙ

Мохноногий сыч

Aegolius funereus Linnaeus, 1758

Tengmalm's Owl

Ряд Совоподібні *Strigiformes*

Родина Совові *Strigidae*

Рід Волохаті сичі *Aegolius* Kaup, 1829

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області. Поширений європейський або звичайний волохатий сич.

Статус. Вид занесений в Червону книгу України з категорією «рідкісний», до Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Розміром із хатнього сича. Довжина тіла 207–270, крила 154–181, цівки 26,4–28,9, дзьоба 13,8–14,1, хвоста 100–110 мм. Розмах крил 550–620 мм. Вага 90–200 г. Пальці густо оперені до кігтів.

Забарвлення. Виглядом схожий на хатнього сича. Верх тіла бурий з білими плямами, на голові округлі білі плями, низ тіла світлий з нечіткими буруватими пістринами. Ноги і райдужка ока жовті, вушка відсутні, лицевий диск повний, круглий. У молодих верх темно-бурий з білими плямами на крилах, лицевий диск темний, низ темно-бурий. Від совок відрізняється відсутністю вушок і опереними пальцями, від хатнього сича – округлими, а не видовженими плямами на голові, більшою головою і круглим лицевим диском, від сичика-горобця – більшими розмірами.

Поширення – у хвойних, рідше мішаних лісах Середньої і Північної Європи. В Україні гніздиться в Карпатах, можливо, в глухих соснових лісах Криму.

Взимку кочові особини можуть спостерігатися в інших регіонах. На території Дніпропетровщини відмічався тільки як випадково залітний птах на початку ХХ сторіччя (1911 року) під час кочівель восени і взимку.

Місця перебування: хвойні, мішані ліси.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України волохаті сичі є осілими, частково кочовими птахами. На Дніпропетровщині реєструвались тільки кочові птахи, в основному пізно восени і взимку. Активні

Карта 175. Місця зальотів сича волохатого

тільки вночі. Політ у птахів швидкий, дещо хвилеподібний. Тримаються потаємно, на очі потрапляють рідко. Голос у шлюбний період «у-пу-пу-пу», нагадує голос одуда, або трель «ва-ва-ваа». Крик тривоги і переляку – протяжне «теіііі».

Розмноження. Птахи – моногами. Статевозрілими стають наступного року. Гнізда влаштовують у дуплах дерев (використовують дупла дятлів чорного, зеленого, сивого). Охоче селяться у штучних гніздівлях. Повна кладка із 4–6 (рідше до 7–8) білих яєць розміром 29–36,5 × 23,6–28,5 мм у квітні, насиджує одна самка протягом 25–31 дня. Пташенята перебувають у гнізді близько 30 днів, після вильоту батьки годують їх ще 1,5–2 місяці.

Живлення – в основному мишоподібні гризуни, землерийки, дрібні птахи, зрідка жаби та комахи.

Линяння. У дорослих линяння одне, повне, відбувається між червнем і листопадом.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є куниці, великі сови, яструби. Хвороби не досліджені.

Оцінка чисельності. Загальна чисельність волохатого сича в Україні незначна.

Причини зміни чисельності. Вирубання старих лісів, дуплистих дерев під час санітарних рубок, антропогенне освоєння території.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони в регіоні не потребує.

Соціальне значення. Господарського значення практично не має, але як рідкісний птах потребує охорони.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

СИЧ ХАТНИЙ

Домовий сич

Athene noctua Scopoli, 1769

Little Owl

Ряд Совоподібні *Strigiformes*

Родина Совові *Strigidae*

Рід Сичі *Athene* Voie, 1822.

Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидами: сич хатній європейський *Athene noctua noctua*, сич

хатній східний *Athene noctua indiqena*.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Розміром із дрозда. Довжина тіла 21–230, крила 151–167, цівки 26,4–28,9, дзьоба 20, хвоста 75–78 мм. Розмах крил 500–560 мм. Вага 130–200 г.

Забарвлення. Дорослі птахи зверху бурі зі світлими поздовжніми плямами. Низ тіла білуватий з бурими поздовжніми плямами. На голові світлі прокольні пістрини. Лицевий диск білуватий неповний. Пальці вкриті волосоподібним корот-

ким пір'ям. Дзьоб жовтуватий, райдужка ока жовта. Молоді зверху темніші за дорослих, з менш розвиненою плямистістю. Від совок відрізняються відсутністю вушок і опереними пальцями, від волохатого сича – поздовжніми пістринами на голові і неповним лицевим диском, від сичика-горобця – більшими розмірами.

Поширення. Помірна і південна смуга Європи. В Україні гніздиться на всій території. На Дніпропетровщині птах також поширений практично скрізь.

Місцеперебування. Населені пункти, скелі, урвища.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території України, а відповідно, в області хатні сичі ведуть осілий спосіб життя. Активні вночі, але можуть полювати і вдень. Літати починають ще до заходу сонця. Як правило, сидять на землі або на будівлях, на дерева сідають рідко. Політ удень хвилеподібний, вночі прямий низько над землею. Коли налякані, часто «вклоняються». Голос у птахів дуже характерний: повторення «ку-віт-ку-віт» або «к'ю-к'ю». З голосом сича пов'язані народні повір'я як птаха-віщуна.

Розмноження. Птахи – моногами, утворюють постійні пари, які тримаються разом і взимку. Статевозрілими стають наступного року. Гніздяться у різноманітних сховищах: дахи і щілини будинків, нори, рідше в дуплах. Повна кладка із 5–7 білих яєць розміром 33–35 × 28–30 мм у кінці квітня, травні. Насиджує переважно самка протягом 28 днів. На відміну від інших сов, насидження починається, коли знесені всі яйця, тому пташенята в гнізді одного віку. Молоді починають літати у 4–5 тижнів.

Живлення – переважно комахами, мишоподібними гризунами, рідше дрібними птахами, плазунами, жабами.

Линяння. У дорослих птахів одне повне линяння, як і в інших сов. Починається у серпні, а закінчується у жовтні – листопаді.

Вороги, паразити, хвороби. Основними ворогами є куниці, коти, сови, яструби.

Оцінка чисельності. На території Дніпропетровщини ще на початку ХХ сторіччя хатній сич був досить звичайним

Карта 176. Поширення сича хатнього

видом, чисельність якого постійно знижувалась. Сучасна щільність виду становить 1 бал проти 3 на початку сторіччя, що робить птаха дуже рідкісним видом.

Причини зміни чисельності. Незважаючи на те, що хатній сич тісно пов'язаний з культурним ландшафтом, на зниження чисельності різко вплинула зміна хара-

ктеру і архітектури будівництва, зменшення кількості господарських будівель, значне посилення дії антропогенних факторів, і негативне ставлення людей до цього птаха, пов'язане з повір'ями.

Заходи охорони. Безпосередній захист птахів і їх гніздовищ. Проведення роз'яснювальної роботи серед населення. Застосування штучних гніздовищ.

Соціальне значення. Потенційне господарське значення як активного винищувача мишовидних гризунів і деяких шкідливих комах досить велике. Птах дуже корисний і потребує всілякої охорони.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

СИЧИК-ГОРОБЕЦЬ

Воробьиный сыч

Glaucidium passerinum Linnaeus, 1758

Pygmy Owl

Ряд Совоподібні *Strigiformes*

Родина Совові *Strigidae*

Рід Сичики-горобці *Glaucidium* Voie, 1826

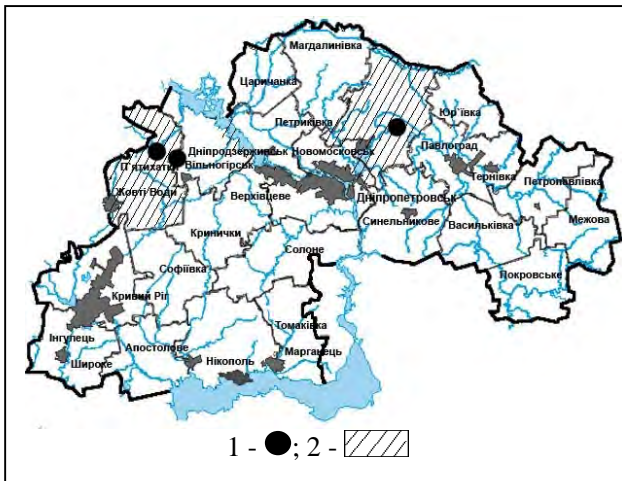
Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду у фауни України і Дніпропетровської області, зустрічається західний, або європейський підвид.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «вразливий», Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Маленька совка, розміром зі шпака. Довжина тіла 160–180, крила 92–107, цівки 16–18, дзьоба 15–16, хвоста 60–67 мм. Розмах крил 340–390 мм. Вага – 56–80 г. Ноги оперені до кігтів.

Забарвлення. У дорослих птахів верх тіла бурувато-сірий з білуватими плямами, на голові вони менші, на спині і грудях більші. Груді і низ тіла білі з поздовжніми бурими рисками, хвіст темно-бурий з п'ятьма білими поперечними смугами, дзьоб жовтуватий, райдужка ока жовта, лицевий диск розвинений слабо. Від совок відрізняється відсутністю вушок, від інших сичів – меншими розмірами.

Поширення. Західний під-

Карта 177. Місця реєстрацій (1) та можливих зальотів (2) сичика-горобця

вид поширений в зоні хвойних лісів Європи й Азії та в гірських районах Південної Європи. В Україні рідко гніздиться в західних районах Полісся та Карпат. Можливі зальоти в інші області. На території області за весь період спостережень відмічався у Самарському лісі, Грушеватському і Комісарівському штучних лісових масивах (Новомосковський, П'ятихатський район. Остання зустріч відбулася у березні 1961 року у Самарському лісі).

Місцеперебування. Старі хвойні та мішані ліси.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України сичик є осілим, частково залітним видом. На Дніпропетровщині тільки залітний. Активний і вдень і вночі. Дуже швидкий, рухливий, малообережний, політ хвилеподібний. Сидячи, часто подригує хвостом. Голос – характерний протяжний свист «тюй-тюй-тюй» або крик «ку-віт», схожий на крик хатнього сича.

Розмноження. Птахи – моногами, статевозрілими стають наступного року. Гнізда влаштовують у дуплах дерев, охоче займають штучні дуплянки. Кладка з 4–6 (іноді до 9) білих яєць, розміром 27–31 × 21,7–24 мм у квітні, насиджує одна самка протягом 28 днів. Пташенята вилітають із гнізда у кінці серпня.

Живлення – в основному мишовидними гризунами, рідше дрібними птахами і комахами.

Линяння. Детально не вивчене, закінчується до початку зими.

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами є куниця, великі сови, яструби.

Оцінка чисельності. Починаючи з 1950-х років відбулося всього 7 зустрічей.

Причини зміни чисельності. Вирубування старих насаджень із дуплистими деревами, посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони, крім збереження старих лісів, що важливо для усіх птахів, у регіоні не потребує.

Соціальне значення. Господарського значення в регіоні не має.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

СОВА СІРА

Серая неясыть

Strix aluco Linnaeus, 1758

Tawny Owl

Ряд Совоподібні *Strigiformes*

Родина Совові *Strigidae*

Рід Сірі сови *Strix* Linnaeus, 1758

Інші назви: рос. – лесная сова, серая сова

Таксономічна характеристика. Один із 11 видів роду. Один із трьох видів роду у фауні України. У фауні Дніпропетровської області представлений підвидом *Strix aluco* Linnaeus, 1758 (європейський або східноєвропейський).

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпро-

петровської області (категорія 3).

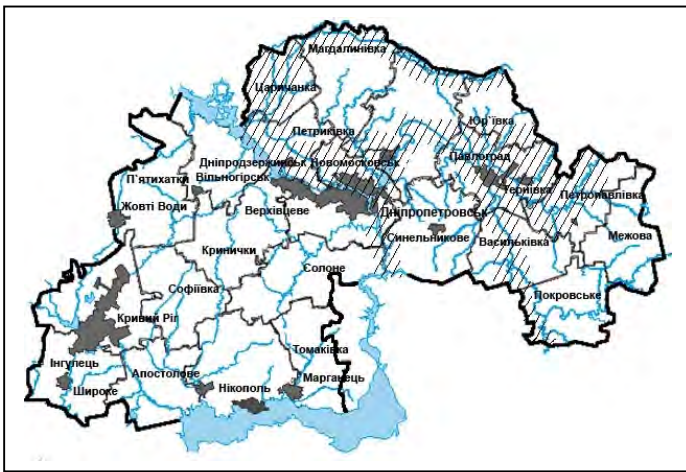
Морфологічні ознаки. Розміром трохи більша за ворону. Довжина тіла 410–460, крила 268–295, цівки 47–53, дзьоба 31–33, хвоста 47–53 мм. Розмах крил 910–1050 мм. Вага 450–685 г.

Забарвлення буває двох типів: з основним сірим або рудим тоном. У сірих загальний тон оперення бурувато-сірий, на голові і спині різні за розмірами темні риси і білі плями, лицевий диск сірий, біля дзьоба майже білий, нижня частина тіла білувата з поздовжніми бурими пістринами. У птахів рудого типу забарвлення сірі тони замінені на руді. Хвіст бурий з білуватими поперечними смужками, дзьоб жовтуватий, райдужка ока чорна. Пальці оперені до кігтів. Молоді птахи схожі на дорослих, зверху буруваті з нечіткими білими поперечними смужками. Від вухатої та болотної сови відрізняються відсутністю вушок, жовтим дзьобом і чорними очима.

Поширення. Європейський або східноєвропейський підвид поширений у Середній і Північній Європі, у Середземномор'ї. На території України трапляється у лісовій, лісостеповій і значній частині степової зони. На Дніпропетровщині поширений в більшості районів, де збереглися лісові насадження, найчастіше у долинах лісів, р. Дніпро, Оріль, Самара, Вовча та інших, а також у байрачних лісах.

Місцеперебування. Старі природні і штучні лісові насадження, де збереглися дуплисті дерева.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території країни є осілим птахом. Активний тільки вночі, хоча взимку зустрічається і вдень. Тримається в основному на деревах. Шлюбний крик самця звучить як «ху-ху-ху» і чути його досить далеко. Самка видає хрипле «уїт», а біля гнізда інколи – «век».

Карта 178. Основні райони мешкання сови сірої

Розмноження. Моногами. Шлюбні крики самця можна почути вже в лютому. Гнізда влаштовують у дуплах, рідше в гніздах інших птахів (хижих або воронових). Повна кладка з 3–6 білих яєць, розміром 45,5–50 × 36,5–41 мм у кінці березня, квітні. Насиджує тільки самка, починаючи з першого яйця, протягом 30 днів. Пташенята у гнізді різного віку, що дозволяє виживати за несприятливих умов тільки старшим, які забирають здобич у менших і навіть можуть поїдати їх. Молоді птахи стають дорослими через 35–40 днів.

Розмноження. Моногами. Шлюбні крики самця можна почути вже в лютому. Гнізда влаштовують у дуплах, рідше в гніздах інших птахів (хижих або воронових). Повна кладка з 3–6 білих яєць, розміром 45,5–50 × 36,5–41 мм у кінці березня, квітні. Насиджує тільки самка, починаючи з першого яйця, протягом 30

Живлення – мишоподібними гризунами та іншими дрібними ссавцями розміром із молодих зайців, птахами (голуби, куріпки, одуди, сойки, дрозди, вівсянки та інші горобині), кажанами, повзунами, жабами, великими комахами.

Линяння. У дорослих одне повне – з травня до вересня.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є куниці, деякі великі хижі птахи.

Оцінка чисельності. Ще на початку ХХ сторіччя сіра сова в регіоні була досить численним видом зі щільністю до 4 балів, у 1950–1960-х роках у Самарському лісі можна було зустріти 2 і навіть 3 гнізда на 1 км маршруту. Сучасна чисельність оцінена у 2 бали, і ареал цих птахів значно звузився.

Причини зміни чисельності. Вирубування старих лісів, дуплистих дерев при санітарних рубках, повсюдне освоєння лісових масивів.

Заходи охорони. Збереження старих ділянок лісу, в цілому, збереження дуплогніздових дерев під час санітарних рубок, застосування штучних гніздівель, зменшення дії фактора неспокою в місцях гніздування птахів.

Соціальне значення. Сіра сова є дуже корисним птахом, бо винищує велику кількість мишовидних гризунів. Крім того, вона має й естетичне значення, оживляючи ліси своїми нічними криками і виглядом.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

СИПУХА

Сипуха

Tyto alba Scopoli, 1769

Barn Owl

Ряд Совоподібні *Strigiformes*

Родина Сипухові *Tytonidae*

Рід Сипухи *Tyto* Billberg, 1828

Таксономічна характеристика. Один із 12 видів роду.

Єдиний вид у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Tyto alba alba* Scopoli, 1769.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією «зникаючий», Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Довжина тіла 332–393, крила 274–297, цівки 55–59, дзьоба 19–21, хвоста 125–137 мм. Розмах крил 903–925 мм. Вага 300–355 г.

Забарвлення дорослих птахів зверху попелясто-сіре з домішкою вохристого кольору, з темними і білими плямами. Низ тіла білий або вохристий з темними крапинами, дзьоб жовтуватий, райдужка ока чорна, лицевий диск із золотистою оторочкою. Від справжніх сов відрізняється формою лицевого диска, слабо загнутим дзьобом і довгими ногами.

Поширення. Середньоевропейський підвид сипухи поширений у Південній і Західній Європі від Південної Скандинавії до Прибалтики та в Україні, від західних регіонів (крім Карпат) на схід до Харківської області. На Дніпропетровщині

сипуха зареєстрована тільки один раз.

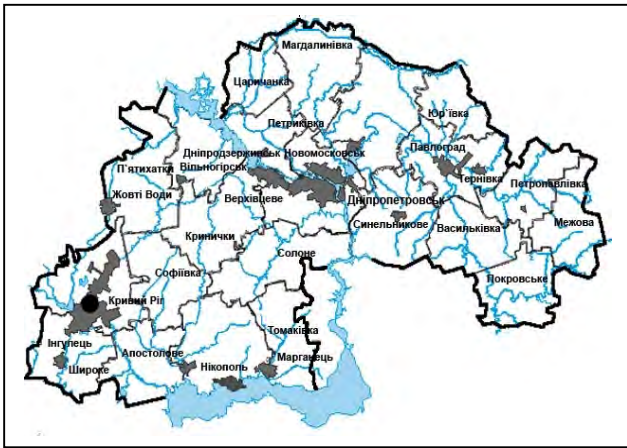
Місцеперебування. В основному біля або в поселеннях людини, включаючи і великі міста, особливо якщо є покинуті або рідко відвідувані будинки і споруди.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України сипуха – осілий птах. Активна тільки вночі, активність починається з вечірніми і закінчується з вранішніми сутінками. Голос – головним чином кректання і шипіння.

Розмноження. Птахи-моногами. Гнізда влаштовують у старих будівлях, руїнах, рідше в дуплах дерев. Повна кладка з 6–8 білих яєць розміром 36,5–41,5 × 30–35 мм у квітні – травні. Насиджує самка протягом 32–34 днів. Пташенята залишаються в гнізді близько місяця.

Живлення. Живляться сипухи в основному мишоподібними гризунами, рідше погано літаючими птахами.

Линяння. У дорослих птахів одне повне линяння на рік у липні – листопаді.

Карта 179. Місце трапляння сипухи

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами є куніці, деякі великі сови.

Оцінка чисельності. На території України сипуха досить рідкісний вид. Чисельність птаха на Дніпропетровщині оцінити важко, бо сипуха була зареєстрована всього один раз.

Причини зміни чисельності. Зміна архітектури, забудова населених пунктів, фактор неспокою.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони в регіоні не потребує.

Соціальне значення. Дуже корисний птах. У зв'язку з чисельністю господарського значення в регіоні не має.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ДРІМЛЮГА

Обыкновенный козодой

Caprimulgus europaeus Linnaeus, 1758

Nightjar

Ряд Дрімлюгоподібні *Caprimulgiformes*

Родина Дрімлюгові *Caprimulgidae*

Рід Дрімлюги *Caprimulgus* Linnaeus, 1758

Таксономічна характеристика. Один

із 43 видів роду. Єдиний вид у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидами: дрімлюга європейський або північний дрімлюга – *Caprimulgus europaeus europaeus* L. і південний звичайний дрімлюга – *Caprimulgus europaeus meridionalis* Hart. На Дніпропетровщині поширений імовірно європейський підвид.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Розміром трохи менші за голуба. Довжина тіла 260–280, крила 177–204, цівки 16–19, дзьоба (короткий і широкий) 8–10, хвоста 130–140 мм. Розмах крил 545–580 мм. Вага близько 80 г.

Забарвлення. Дорослі птахи зверху сірувато-бурого кольору з широкими бурими плямами. На крилах дрібні поперечні темні смужки. У самців на перших трьох махових перах є білі плями. Такі ж білі прикінцеві плями і на двох крайніх стернових пір'їнах. Дзьоб і ноги темно-сірі. Самка схожа на самця, але без білих плям на хвості і крилах. Молоді схожі на дорослих, але трохи світліші.

Поширення. Ареал виду охоплює Європу і Західний Сибір. Зимує в Екваторіальній і Південній Африці. В Україні гніздиться на всій території, крім високогір'я. На Дніпропетровщині поширений скрізь, де є відповідні умови.

Місцеперебування. Узлісся, галявини, долини байрачних лісів, штучні лісові масиви, лісосмуги, зелені зони населених пунктів, парки і навіть сади.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території

країни є гніздовим пролітним птахом. На місця гніздування птахи прилітають у травні – червні, відлітають у вересні. Активні в сутінках, уночі. Злякані птахи перелітають на невелику відстань. Політ швидкий, безшумний, маневровий. Може зависати у повітрі, як боривітер. Людей не боїться і під час полювання підлітає зовсім близько; залітає в насе-

Карта 180. Поширення дрімлюги

лені пункти, кружляє над худобою. У польоті іноді хлопає крилами, може планувати, тримаючи крила V-подібно. Шлюбний крик схожий на монотонне «трррррррр», яке продовжується кілька хвилин, закінчується різким криком і хлопанням крил. Свою назву дрімлюга одержав за те, що заради маскування заплющує очі, а російську назву «козодой» – від того, що супроводжує ввечері худобу з пасовищ, і завдяки широкому ротовому отвору, краї якого усяні щетинками, ні-

би може, за повір'ям, доїти її.

Розмноження. Птахи – моногами. На місця гніздування прилітають досить пізно – у травні і навіть червні. Гніздяться окремими парами. Гнізд не будують. Яйця відкладають просто на підстилку. Повна кладка з 2 сірих із темними плямами яєць розміром 28,3–35,6 × 20,7–23,9 мм спостерігається у травні – червні. Насиджують обидва птахи протягом 17–18 днів. Дорослих пташенят можна спостерігати на початку липня. За сезон розмноження у птахів буває 2 кладки.

Живлення. Полює на відкритих місцях (узлісся, галявини, вирубки). Живляться дрімлюги винятково нічними комахами, яких ловлять на льоту, рідше на землі. Часто полюють на сільських дорогах, якими пересувається худоба, і навіть на трасах, де нагрітий за день асфальт приваблює комах.

Линяння. Дорослі птахи линяють на зимівлях у грудні – лютому, часткове линяння після гніздового періоду – у серпні – вересні.

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами дрімлюг є наземні хижаки та деякі інші ссавці та сови.

Оцінка чисельності. Скрізь досить звичайний птах, чисельність якого через потаємний спосіб життя визначити не завжди можливо. На Дніпропетровщині це звичайний вид, чисельність якого дещо підвищилась у 1950–1970 роки, але в останні десятиріччя постійно знижується. Сучасна щільність дрімлюг у регіоні взагалі оцінюється у 3 бали, але кількість місць із щільністю 2 бали постійно збільшується.

Причини зміни чисельності. Деяке підвищення чисельності у 1950–1970 роки можна пояснити збільшенням площ лісових насаджень (лісосмуги, лісопарки, штучні лісові масиви тощо), а зниження в останні десятиріччя – господарським освоєнням і значним посиленням антропогенних факторів, коли в лісах практично не залишилось місць, де птахи можуть спокійно гніздитись.

Заходи охорони. Потребує зменшення шкідливої дії фактора неспокою у місцях гніздування.

Соціальне значення. Дуже корисні птахи, які винищують значну кількість шкідливих комах, заслуговують на постійну охорону. Мають велике естетичне і пізнавальне значення.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

СЕРПОКРИЛЕЦЬ ЧОРНИЙ

Черный стриж

Apus apus Linnaeus, 1758

Swift

Ряд Серпокрильцеподібні *Apodiformes*

Родина Серпокрильцеві *Apodidae*

Рід Серпокрильці *Apus* Scopoli, 1777

Інші назви: укр. – чорний стриж; рос. – крестик.

Таксономічна характеристика. Один із 18 видів роду. Один із двох видів роду у фауні України. Єдиний вид у Дніпропетровській області,

представлений підвидом *Arus arus arus* L. (європейський чорний серпокрилець).

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Серпокрильці середнього розміру. Довжина тіла 180–210, крила 100–185, цівки 10–12, дзьоба 5–7, вилчастого хвоста 65–85 мм (хвіст із вирізкою). Розмах крил 385–420 мм. Вага близько 40–50 г.

Забарвлення. У дорослих птахів верх тіла чорно-бурий. Горло бурувато-біле, груди і черево бурі. Характерні для цих птахів коротка шия, плеската голова, дуже широкий розріз рота, довгі і вузькі крила, короткі слабкі ноги, пристосовані, щоб чіплятись за виступи, але не ходити. Молоді птахи буріші за дорослих. Від інших стрижив відрізняються однотонним забарвленням.

Поширення. Поширені птахи в помірній і південній смугах Європи й Азії до Північного Китаю на Сході і у Північній Африці. Зимують в Екваторіальній та Південній Африці. В Україні серпокрилець поширений на всій території.

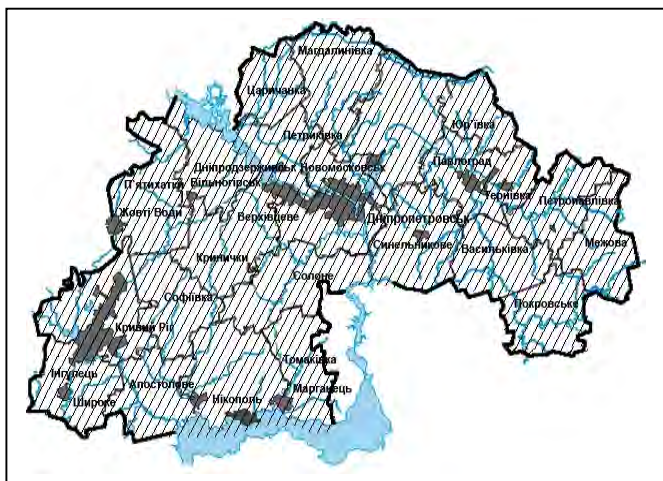
Місцеперебування. Старі ліси, круті береги, урвища, населені пункти.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території всієї України чорні стрижи є гніздовими перелітними птахами. Активні вдень і вечірніми сутінками. Навесні прилітають трохи пізніше ластівок – у середині – кінці квітня, а відлітають в серпні – вересні, раніше ластівок. Під час міграцій летять невеликими зграйками або поодиночці. Політ стрімкий, маневровий з частими помахами крил і планеруванням. Швидкість птахів може досягати 100 і більше кілометрів за годину. Практично весь час від ранкових і вечірніх сутінок проводять у повітрі. Тримаються завжди невеликими зграйками.

По землі рухатись практично не можуть у зв'язку з будовою ніг. Злітають дуже важко, а іноді і взагалі не можуть через довгі крила і короткі ноги. У польоті постійно видають різкі пронизливі звуки «стрі-ї, стрі-ї».

Розмноження. Птахи-моногами, утворюють постійні пари. Розмножуватись починають імовірно у трирічному віці. Гніздяться найчастіше колоніями.

Гнізда влаштовують у дуплах дерев, норах, в урвищах, скелях, під дахами будинків, іноді досить високих, у шпаківнях. Сучасні місця гніздування в регіоні в основному пов'язані з населеними пунктами. Повна кладка з 2–3 білих яєць розміром 22,8–27 × 16–17,24 мм спо-

Карта 181. Поширення серпокрильця чорного

стерігається у травні – червні. Насиджує одна самка протягом 18 днів. Самець весь час годує її. Пташенята стають дорослими через 22–24 дні.

Живлення. Живляться птахи комахами, переважно літаючими: комарами, мошками, мухами, перетинчатокрилими, жуками тощо. При нестачі об'єктів живлення та за несприятливих природних умов можуть впадати в оціпеніння, таким чином перебуваючи негодую.

Линяння. Повне линяння відбувається з листопада по лютий.

Вороги, паразити, хвороби. Природних ворогів у серпокрильців небагато завдяки недоступності гнізд і льотним можливостям. У культурному ландшафті гнізда можуть розоряти коти, а дорослих птахів рідко здобувають великий підсоколик і сапсан.

Оцінка чисельності. За весь період спостережень відбулося деяке поступове збільшення чисельності цього виду. Сучасна його щільність оцінюється в 4 бали проти 3 на початку минулого сторіччя.

Причини зміни чисельності. З одного боку – зменшення можливих місць гніздування через вирубування дуплистих дерев, з іншого – посилене будівництво міст та інших населених пунктів з багатоповерховими будівлями, куди в основному і переселилися птахи.

Заходи охорони. Збереження природних місць гніздування. Врахування гніздових потреб у населених пунктах в архітектурі будівель.

Соціальне значення. Птахи мають деяке господарське значення, винищуючи шкідливих комах, які переносять різні захворювання. Крім того, мають велике естетичне значення, прикрашаючи й оживляючи наші населені пункти. Заслужують повної охорони.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

СЕРПОКРИЛЕЦЬ БІЛОЧЕРЕВИЙ

Белобрюхий стриж

Apus melba Linnaeus, 1758

Alpine Swift

Ряд Серпокрыльцеподібні *Apodiformes*

Родина Серпокрыльцеві *Apodidae*

Рід Серпокрыльці *Apus* Scopoli, 1777

Таксономічна характеристика. Один із 18 видів роду. Один із двох видів роду у фауні України. Вид утворює сім підвидів. На території України поширений підвид серпокрилець білочеревий євразійський *Apus melba melba* L.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Трохи більший за чорного серпокрильця. Довжина тіла 200–220, крила 210–227, цівки 15–18, дзьоба 9–10, хвоста 70–95 мм. Розмах крил 540–600 мм. Вага 100–110 г.

Забарвлення. У дорослих птахів забарвлення верхньої частини тіла буре. Горло і

низ тіла білий, тільки на волі і підхвісті широкі бурі смуги. Низ крила бурий, дзьоб і ноги темно-бурі. Молоді птахи схожі на дорослих, але у них темні пера мають білу облямівку. Від інших серпокрильців відрізняється білим низом тіла і темною поперечною смугою на волі.

Поширення. Північно-Західна Африка, Південна Європа, Передня і Південна Азія. На території України поширений у Криму. На Дніпропетровщині траплявся тільки у Верхньодніпровському районі (10 особин у квітні 1996 року, повідомлення В.В. Сижка) і в м. Дніпропетровську (одна особина підібрана у напівмертвому стані на проспекті Гагаріна у листопаді 2006 року).

Місця перебування. Скелі, круті береги річок і морів. На території області траплявся в межах населених пунктів.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території Укра-

їни (в Криму) гніздовий, перелітний птах. На Дніпропетровщині випадково залітний. На місця гніздування прилітає у квітні, відлітає в кінці серпня – на початку вересня. Поведінка схожа на поведінку чорного стрижа. Звуки в польоті «скрї-скрї» більш мелодійні, ніж у чорного.

Розмноження. Гнізда та інші особливості розмноження майже такі, як і в чорного серпокрильця.

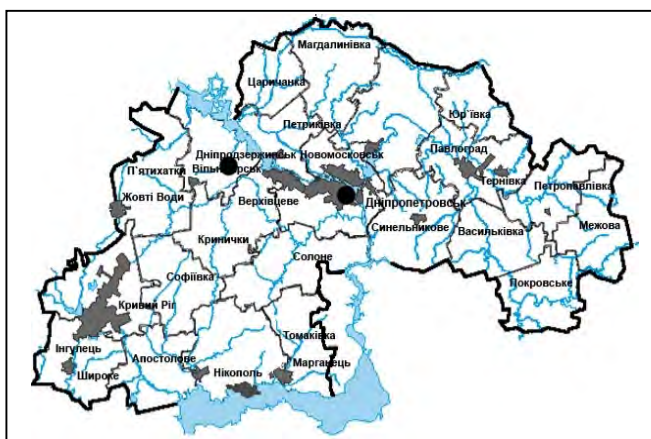
Живлення – літаючими комахами, переважно дрібними паразитичними двокрилими.

Оцінка чисельності. В регіоні серпокрилець білочеревий випадково залітний птах.

Заходи охорони. Заходи охорони в регіоні не впроваджувались.

Соціальне значення. Дуже корисні нечисленні птахи з дуже обмеженою зоною поширення. Потребують повної охорони в місцях гніздування.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

Карта 182. Місця трапляння серпокрильця білочеревого

СИВОРАКША

Сизоворонка

Coracias garrulus Linnaeus, 1758

Roller

Ряд Сивораکشеподібні *Coraciiformes*

Родина Сивораکشеві *Coraciidae*

Рід Сиворакші *Coracias* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – ракша

Таксономічна характеристика. Один із восьми видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Coracias garrulus garrulus* L. (звичайна сиворакша).

Статус. Вид занесений в Червону книгу України з категорією «зникаючий», до Додатка 2 Бернської та Додатка 2 Боннської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (категорія 3).

Морфологічні ознаки. Розміром із галку. Довжина тіла 300–343, крила 180–208, цівки 19–25, дзьоба 26–35, хвоста 110–114 мм. Розмах крил 620–666 мм. Вага 180–200 г.

Забарвлення. У дорослих птахів оперення блискуче та голубувате. Спина і плечі руді. Махові пера чорні, крила зверху темні, а знизу яскраво-зелені, що добре видно у польоті, дзьоб – темно-сірий, ноги бурі. Післяшлюбне оперення трохи блідіше; на голові бурий відтінок. Молоді схожі на дорослих у післяшлюбному вбранні – блакитне забарвлення у них блідіше і більш помітний бурий відтінок. Завдяки забарвленню з іншими птахами сплутати ракш неможливо.

Поширення. Поширені сиворакші у середній і південній смугах Європи, Західної Азії та у Північно-Західній Африці. Зимують в Екваторіальній і Південній Африці. На території України характерні для всіх зон. На Дніпропетровщині також поширені на всій території, де збереглися типові місця гніздування.

Місцеперебування. Узлісся лісових масивів, урвища – особливо берегові балки, береги річок, окремі насадження або дерева у заплавах річок, біля гребель, у низинах, де є старі дуплясті верби.

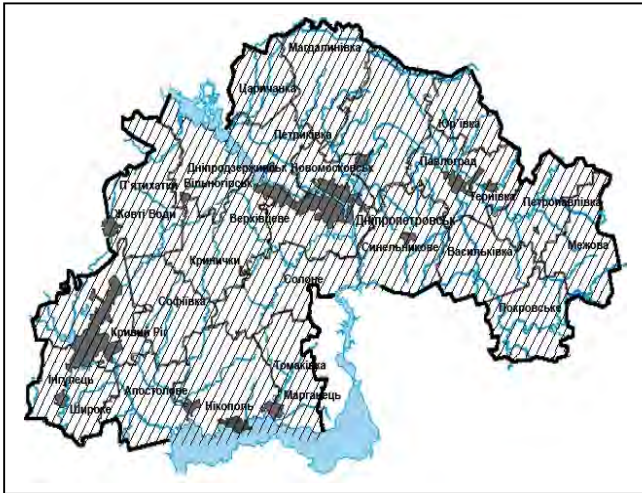
Біологічні особливості.

Характер перебування.

Активність. На всій території України гніздовий перелітний птах. З'являється досить пізно – у квітні – травні, відлітає у серпні – вересні. Активні птахи вдень. Політ швидкий, по землі пересуваються досить незграбно і трапляються, як правило, тільки під час збирання комах.

Полюбляють сидіти на дротах – телеграфних та електромереж, сухих гілках, звідки вони виглядають здобич. Під час міграцій можна натрапити на невеликі зграйки. Голос – різкий хрипкий крик «кре-кре» або «рек-рек», чи «рак-рак».

Розмноження. Моногами. Тримаються парами. Гнізда влаштовують у дуплах дерев або пеньків, норах, щілинах скель. Нори птахи риють самі до 60 см у

Карта 183. Поширення сиворакші

глибину. Повна кладка з 4–6 білих яєць розміром 32–40 × 25,5–31,5 мм у травні. Насиджують обидва птахи протягом 18–19 днів. Пташенята залишають гніздо через 26–28 днів.

Живлення – переважно великими комахами, рідше дрібними хребетними – ящірками, жабами, пташенятами дрібних птахів, мишоподібними гризунами.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік. Часткове післяшлюбне линяння відбувається з липня до листопада і повне – на зимівлі, з січня до квітня.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами в основному є хижі птахи.

Оцінка чисельності. Чисельність сиворакші за період спостережень скоротилась досить сильно. Якщо на початку ХХ сторіччя вона була звичайним, а подекуди і численним видом із щільністю у 4 бали, то зараз цей птах опинився у категорії досить рідкісних птахів із щільністю 2 бали. Найбільше ракш збереглося у Верхньодніпровському і деяких інших районах, в основному по балках і урвищах, прилеглих до водосховищ.

Причини зміни чисельності. В основному на зниження чисельності сиворакші вплинуло вирубування дуплистих дерев у лісах, а також знищення окремих гайків, дуплистих верб по низинах і греблях, околицях населених пунктів тощо і, звичайно, посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Збереження дуплистих дерев, як існуючих, так і потенційних місць гніздування. Зменшення дії фактора неспокою.

Соціальне значення. В цілому сиворакші є корисними птахами, бо винищують значну кількість шкідників сільського господарства, крім того, це дуже гарні птахи, які є окрасою природних ландшафтів. Потребують повної охорони.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

РИБАЛОЧКА

Обыкновенный зимородок

Alcedo atthis Linnaeus, 1758

Kingfisher

Ряд Сиворакшеподібні *Coraciiformes*

Родина Рибалочкові *Alcedinidae*

Рід Рибалочки *Alcedo* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – синьоводка, рибалочка голубий.

Таксономічна характеристика. Один із дев'яти видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Alcedo atthis atthis* L. (російський або середземноморський рибалочка).

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Трохи більший за горобця, з порівняно великою головою, довгим дзьобом, короткими крилами і хвостом. Довжина тіла 165–180, крила 69–75, цівки 8–10, дзьоба 32–41, хвоста 30,5–39 мм. Розмах крил 260–283 мм. Вага

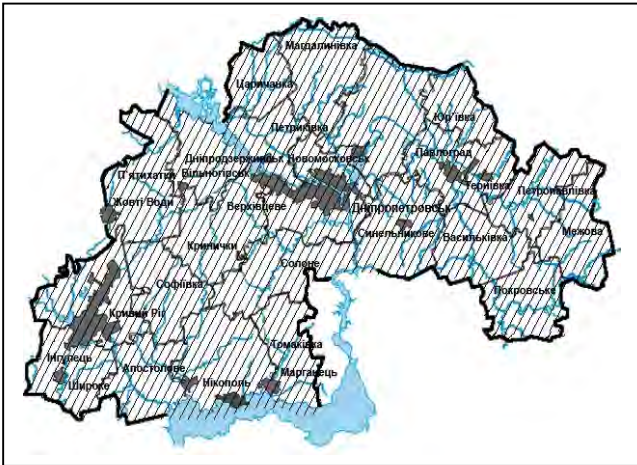
близько 27,5–38 г.

Забарвлення. У дорослих птахів верх тіла зеленувато-голубий. Голова і шия зверху темно-зелені з голубими поперечними смужками. Від ока назад проходить напівруда-напівбіла смуга. Низ тіла яскраво-рудий, дзьоб чорний, ноги червоні. Молоді схожі на дорослих, але тьмяніші. Завдяки формі тіла і яскравому забарвленню рибалочку ні з якими іншими птахами сплутати практично не можливо.

Поширення – у помірній і південній смузі Європи й Азії на схід до Індії, у Північній Африці. Зимують в Африці, на Аравійському пів-ві. На території України рибалочка гніздиться майже скрізь, крім високогір'я, регулярно зимує в окремих районах півдня і Прикарпаття, іноді в інших районах. На Дніпропетровщині зустрічається у більшості районів, де є відповідні умови.

Місцеперебування. Береги річок, озер, ставків та інших водойм.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України рибалочки – гніздові, перелітні, подекуди зимуючі птахи. На Дніпропетровщині – тільки гніздові, перелітні. Прилітають у квітні – на початку травня, відлітають у вересні. Активні вдень. Політ стрімкий прямолінійний, низько над водою. Синьоводка може зависати у повітрі, швидко махаючи крилами. Часто подовгу сидить нерухомо на гілках біля самої води, видивляючись здобич, за якою каменем падає вниз і пірає. У польоті часто видає тонкий різкий звук «ці-цік», який може повторюватись.

Карта 184. Поширення рибалочки

18,2 мм у травні. Насиджують обидва птахи протягом 21 дня. Пташенята перебувають у гнізді близько 25 днів. За сезон птахи можуть розмножуватися двічі.

Живлення – в основному дрібною рибою, рідше комахами та личинками.

Линяння. Дорослі птахи линяють двічі на рік: повне післяшлюбне линяння у серпні – вересні та часткове передшлюбне – у січні – березні.

Вороги, паразити, хвороби. Ворогів у рибалочок завдяки способу гніздування

Розмноження. Моногами. Починають розмножуватись наступного року. Гнізда влаштовують у довгих норах (до 1 м), які птахи риють самі в обривчастих берегах річок, інших водойм, іноді досить далеко – до 500 м і більше від води, у різних заглибленнях і навіть у стінках силосних ям. Повна кладка з 5–8 білих яєць розміром 21,0–23,6 × 17,6–

менше, ніж у інших птахів. Це деякі хижі ссавці та птахи.

Оцінка чисельності. На більшості ареалу досить звичайний птах. У регіоні щільність голубого рибалочки оцінюється у 3 бали і практично не зменшилась за весь період спостережень, а, можливо, навіть збільшилась.

Причини зміни чисельності. Посилення фактора неспокою. З іншого боку – збільшення кількості водойм, пластичність виду.

Заходи охорони. Збереження місць гніздування, як існуючих, так і потенційних, і зниження в них негативної дії фактора неспокою.

Соціальне значення. Незважаючи на те, що рибалочка може завдавати незначної шкоди рибному господарству, а також враховуючи, що це, в основному дрібна смітна риба – птахи в цілому корисні. Ці чудові птахи – окраса водного ландшафту. Потребують ретельної охорони.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

БДЖОЛОЇДКА

Золотистая шурка

Merops apiaster Linnaeus, 1758

Bee-eater

Ряд Сиворакшеподібні *Coraciiformes*

Родина Бджолоїдкові *Meropidae*

Рід Бджолоїдки *Merops* Linnaeus, 1758

Інші назви: рос. – пчелоедка, пчелоед.

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду у фауні України. Єдиний вид роду у фауні Дніпропетровської області.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської та Додатка 2 Боннської конвенції.

Морфологічні ознаки. Птахи розміром зі шпака, з відносно довгим тонким дзьобом. Довжина тіла 230–295, крила 138–157, цівки 11–15, дзьоба 32–38, хвоста 90–130 мм. Розмах крил 400–465 мм. Вага близько 60 г.

Забарвлення. У дорослих птахів верх тіла каштаново-рудий, за винятком голубувато-зеленого надхвістя. Лоб білий із голубим відтінком від дзьоба; через око до потилиці і навколо горла чорна смуга; горло жовте; крила бурувато-сині; хвіст зелений; черево і груди блакитні; центральні стернові пера видовжені; дзьоб чорний; ноги червоно-бурі. У самок забарвлення менш яскраве. Молоді схожі на самок, але у них помітний буруватий відтінок тіла, на волі немає чорної смуги, центральні стернові пера не видовжені. Від зеленої бджолоїдки відрізняються голубим забарвленням низу тіла і жовтим горлом.

Поширення. У Південній Європі, Північній Африці, Передній, Середній і Південній Азії. Зимують в Африці, Індії, на Аравійському пів-ві. В Україні гніздяться у степовій і на півдні лісостепової зони, в Криму. На Дніпропетровщині поширені скрізь.

Місцеперебування. Відкриті степові простори, перемерзовані балками, ярами, урвищами, річками з крутими берегами, порослі чагарником, окремими дерева-

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ОДУД

Удод

Upupa epops Linnaeus, 1758

Ноорое

Ряд Одудоподібні *Upupiformes*

Родина Одудові *Upupidae*

Рід *Upupa* Linnaeus, 1758

Інші назви: рос. – лесной пастушок

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду у фауні світу, України і Дніпропетровської області.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Трохи менший за голуба, з довгим тонким, трохи загнутим донизу дзьобом і великим чубом на голові. Довжина тіла 280–325, крила 135–154, цівки 21–24, дзьоба 32–37, хвоста 82–115 мм. Розмах крил 420–490 мм. Вага близько 80 г.

Забарвлення. У дорослих птахів голова, шия, передня частина спини і волю буровато-руді з рожевим відтінком. Крила, хвіст і смуга на чубі чорні, в основі хвоста і на крилах широкі білі смуги, дзьоб чорний, біля основи бурий, ноги чорні. У самок менш яскравий рожевий відтінок на грудях. Молоді схожі на самок, але чуб у них коротший. Подібних видів у нашій фауні немає, тому сплутати одуда ні з ким.

Поширення. Мешкають одуди у помірній і південній смузі Європи, Азії та в Північній Африці, зимують в Африці і Південній Азії. На території України гніздяться скрізь, крім високогір'я. На Дніпропетровщині трапляються по всій території.

Місцеперебування. Узлісся і галявини лісових насаджень, гайки, окремі дерева (особливо верби), сади, парки, населені пункти, де одуд гніздиться у купах будівельного матеріалу, покинутих будівлях, на дахах тощо.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території України одуди – гніздові перелітні птахи. Прилітають у кінці березня – квітні, відлітають на зимівлю у вересні. Мігрують поодинокі, парами або невеликими зграйками. Активні вдень. Політ повільний хвилеподібний зі швидкими і частими змахами крил. Птах може сидіти не тільки на землі, а й на стінах і дахах будівель, на деревах. По землі ходить швидкими кроками, то нахилиючи, то підіймаючи голову, чуб весь час перебуває у русі. Птахи досить обережні, під час небезпеки лягають на землю, піднявши майже вертикально догори дзьоба і розпустивши крила, і лежать якийсь час не рухаючись. Шлюбний крик – часте «упуп-упуп-упуп» – чути досить далеко.

Розмноження. Моногами, починають розмножуватись на другому році життя. Гніздяться окремими парами в дуплах дерев, між кореневищами, у стінах і на дахах будівель, щілинах скель, норах інших птахів, в урвищах тощо. Повна кладка з 3–9 (в основному 5–7) білих із сіруватим нальотом яєць розміром 24,5–29,3 ×

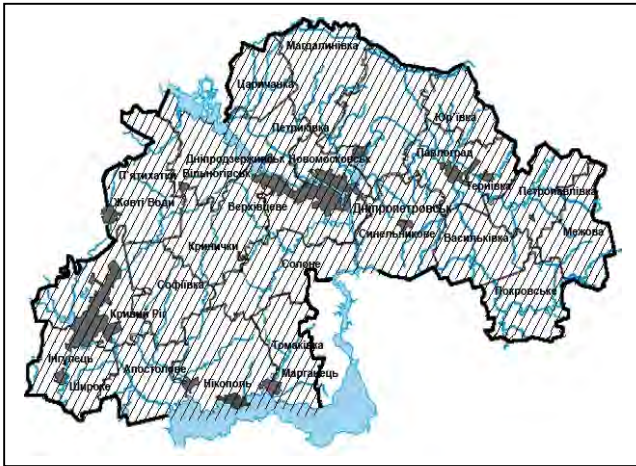

17–19,2 мм у травні – червні (повторна кладка). Насиджують обидва птахи протягом 17–18 днів. Пташенята залишаються у гнізді 22–24 дні.

Живлення – різними комахами та їх личинками, здобуваючи на поверхні або у верхньому шарі землі.

Линяння. Дорослі птахи линяють один раз на рік після виведення пташенят з липня до листопада, дрібне оперення замінюється під час зимівлі.

Вороги, паразити, хвороби. Основними ворогами є деякі хижі ссавці (кунці, тхори, а в населених пунктах і коти), а також пернаті хижаки.

Карта 186. Поширення одуда

Оцінка чисельності. Кількість одудів була завжди досить значною і завдяки пластичності виду, особливо у гніздуванні, за весь період спостережень у регіоні змінювалась мало. Його щільність на початку XX сторіччя оцінювалась у 4 бали проти 3 сучасних.

Причини зміни чисельності. Вирубування старих дуплистих дерев, гайків і незначних насаджень по околицях населених пунктів, зміна архітектури та поверховості забудівель, знищення значної частини господарських будівель.

Заходи охорони. Збереження існуючих і потенційних місць гніздування, обмеження дії фактора неспокою.

Соціальне значення. Дуже корисні декоративні птахи, які потребують повної охорони.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

КРУТИГОЛОВКА

Вертишейка

Junx torquilla Linnaeus, 1758

Wryneck

Ряд Дятлоподібні *Piciformes* (*Picariae*)

Родина Дятлові *Picidae*

Рід Крутиголовки *Junx* Linnaeus, 1758

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду. Єдиний вид роду у фауні України і Дніпропетровської області, представлений підвидом *Junx torquilla torquilla* Linnaeus, 1758 (звичайна крутиголовка).

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Трохи більша за горобця. Довжина тіла 183–197, крила 77–97, цівки 19–21, дзьоба 14–17, хвоста 61–71 мм. Розмах крил 289–307 мм. Вага близько 35–45 г.

Забарвлення. У дорослих птахів верх тіла бурувато-сірий з темною смугою, яка проходить через голову і йде вздовж спини з дрібною чорно-білою строкатістю, за очима темні смуги. Низ – вохристо-білий з бурою поперечною строкатістю. Крила і хвіст рудуваті з темними смугами. На хвості темні поперечні смуги. Дзьоб і ноги бурі. У молодих забарвлення більш темне. Схожих видів немає.

Поширення. Звичайна крутиголовка поширена у помірній смузі Європи й Азії, Західному Сибіру. Зимує в Африці, Індії. В Україні гніздиться скрізь, крім високогір'я, мігрує скрізь. На Дніпропетровщині поширена по всій території.

Місцеперебування. Різноманітні лісові масиви, хоча глухі ділянки ігнорує, може гніздитись і на окремих деревах, віддає перевагу галявинам, узліссям. Освоїла культурний ландшафт, парки, сади, інші насадження, навіть у великих містах.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На всій території України крутиголовка – гніздовий перелітний птах із денною формою активності. Прилітає у квітні, відлітає на зимівлю у серпні – вересні. У шлюбний період

видає себе характерним криком, який нагадує голос дрібних соколів, і чути його досить далеко. Налякана крутиголовка по-особливому крутить головою (звідки і назва), наїжачується і шипить подібно до гадюки (особливо коли сидить у дуплі). По стовбурах дерев рухається поривчасто, витягнувши голівку. Дзьоб тонкий

Карта 187. Поширення крутиголовки

загострений, не пристосований для довбання.

Розмноження. Птахи – моногами, починають розмножуватись наступного року. Гнізда влаштовують у природних дуплах (самі їх не видовбують) – у покинутих дуплах великих, середніх дятлів і повзиків, а також у штучних гніздівлях. Можуть займати і жилі дупла, де оселились синиці, виганяючи і викидаючи їхні яйця. Повна кладка з 5–9 білих яєць, розміром 22,9–23,6 × 15–16,5 мм у травні. Насиджує в основному самка протягом 11 днів. Пташенята вилітають із гнізда через 18–19 днів.

Живлення. Годуються крутиголовки комахами, личинками та яйцями. Дуже люблять мурашок та їх яйця, для цього вони розгрибають мурашники. В окремих зонах мурашки є основними об'єктами живлення.

Линяння – в кінці липня і серпні, причому великі пера замінюються дуже швидко.

Вороги, паразити, хвороби. Природними ворогами є хижі птахи і деякі ссавці, які ловлять крутиголовок під час живлення на землі.

Оцінка чисельності. На території України крутиголовки є звичайним видом. На Дніпропетровщині за весь період спостережень їх чисельність практично в цілому не змінювалась (в одних зонах знижувалась, в інших – підвищувалась) і її сучасна щільність оцінюється в 3 бали.

Причини зміни чисельності. В основному – господарська діяльність людини, пов'язана з веденням лісового господарства. Кількість крутиголовок підтримувалася на рівні за рахунок культурного ландшафту.

Заходи охорони. Збереження дуплистих дерев. Розвішування штучних гніздівель, зменшення дії фактора неспокою у зонах гніздування птахів.

Соціальне значення. Корисність птаха неоднозначна, адже подекуди він здатен завдавати шкоди, поїдаючи мурашок.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ЖОВНА ЗЕЛЕНА

Зелений дятел

Picus viridis Linnaeus, 1758

Green Woodpecker

Ряд Дятлоподібні *Piciformes* (*Picariae*)

Родина Дятлові *Picidae*

Рід Жовни *Picus* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – зелений дятел.

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду в Україні і Дніпропетровській області, представлений підвидом середньоевропейська жовна зелена – *Picus viridis virescens*, Brehm.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією "вразливий" та Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Птахи середнього розміру. Довжина тіла 310–330, крила 160–175, цівки 25–33, дзьоба 35–40, хвоста 93–110 мм. Розмах крил 400–420 мм. Вага близько 185–200 г.

Забарвлення. Дорослі птахи зверху зелені, надхвістя жовте, на голові червона шапочка. Від кутів рота відходять чорні смуги з червоними плямками – вуса; низ тіла зеленуватий із темними плямками і поперечною смугастістю на задній частині черева і надхвістя. Першорядні махові пера бурі з білими плямами, які добре

помітні у польоті. Хвіст темно-бурий з оливковим відтінком; дзьоб темно-бурий; ноги – темно-сірі; райдужка ока білувата. Самки схожі на самців, але вуса без червоного кольору, нижня частина тіла трохи біліша і на ній більше темних плямок. У молодих птахів верх тіла бурувато-зелений, шапочка і вуса із чорними плямками, низ зеленуватий з бурими плямами і поперечними смугами. Від сивої жовни відрізняється червоним кольором верху голови і шиї.

Поширення. На території України – у лісовій, лісостеповій і частково степовій зонах. На Дніпропетровщині раніше був поширений у долинних лісах р. Самара і Оріль, заплавах Дніпра (Нікопольські плавні), деяких інших місцях. У останні десятиріччя дуже рідко спостерігався у Самарському лісі.

Місцеперебування. Переважно обирають ділянки високостовбурного старого листяного лісу з густим підліском.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України зелена жовна є осілим, перелітним, кочовим видом. На Дніпропетровщині характер перебування взимку спеціально не досліджувався, але, враховуючи те, що взимку він ніким із дослідників не спостерігався, ми відносимо цей вид до гніздових і, можливо, перелітних або кочових. З'являються жовни у квітні. Часто птаха можна бачити на землі, де він живиться мурашками. Дуже характерний гучний крик, який можна почути у шлюбний період: «клей-клей-клей» або «квії-квії-квії».

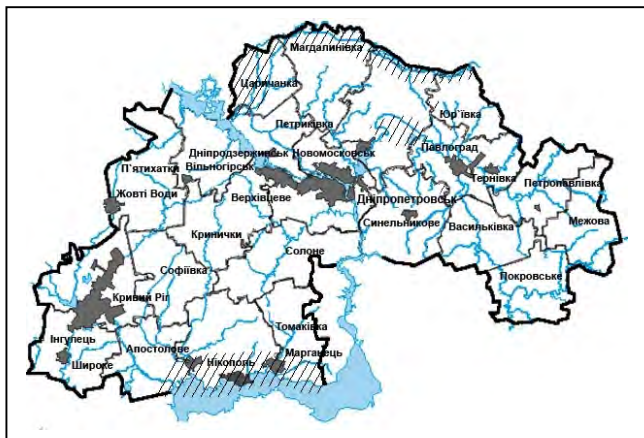
Розмноження. Птахи – моногами. Гнізда влаштовують у вербах, осокорах, дубах, інших породах дерев. Повна кладка з 3–7, рідко 8 білих яєць розміром 33–34 × 22,5–23 мм у квітні – травні. Насиджують кладку протягом 15–17 днів. Гніздовий період продовжується 19 днів.

Живлення – деревними комахами, їх личинками, але найчастіше мурашками.

Линяння. Вивчене недостатньо.

Вороги, паразити, хвороби. Основними ворогами є куниці, білки, хижі птахи.

Оцінка чисельності. Чисельність цього виду у регіоні дуже низька протягом усього періоду спостережень. Якщо птах на початку ХХ сторіччя був у категорії рідкісних видів зі щільністю у 2 бали, то вже з 1950-х його щільність зменшилась

Карта 188. Основні райони траплянь жовни зеленої протягом ХХ сторіччя

до 1 бала. Достовірних даних після 1980-х років немає.

Причини зміни чисельності. Вирубування старих лісових насаджень. Зміна характерних біотопів, посилення фактора неспокою.

Заходи охорони. Збереження і охорона характерних гніздових біотопів (біоценозів).

Соціальне значення. Господарського значення в регіоні через малу чисельність не має. Незважаючи на деяку шкоду, якої жовни завдають мурашникам, потребують охорони.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ЖОВНА СИВА

Седой дятел

Picus canus Gmelin, 1788

Grey-headed Woodpecker

Ряд Дятлоподібні *Piciformes* (*Picariae*)

Родина Дятлові *Picidae*

Рід Жовни *Picus* Linnaeus, 1758

Інші назви: укр. – дятел сивий; рос. – седоголовый дятел.

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду в Україні і Дніпропетровській області, представлений підвидом звичайна жовна сива *Picus canus canus* Gmelin, 1788.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Трохи менший за зелену жовну. Довжина тіла 250–260, крила 137–152, цівки 25–28, дзьоба 32–40, хвоста 90–110 мм. Розмах крил 380–400 мм. Вага близько 100–145 г.

Забарвлення. Дуже схожі на зелену жовну. Самці зверху зелені, поперек і надхвістя жовтувато-зелені. Червона шапочка охоплює тільки передню частину голови. Потилиця і шия сірі. Забарвлення низу брудно-біле, без жодних плям. По боках голови сірі плями. Вуса чорні, але не такі великі і яскраві. Дзьоб чорнобурий або темно-сірий з домішкою жовтого на нижній щелепі, райдужка ока жовтувата. Самки такі ж, як і самці, але на голові немає червоної плями. Молоді не такі яскраві, як дорослі птахи.

Поширення – у Європі і Західному Сибіру. На території України зустрічаються у лісовій і лісостеповій смугах, північній частині степової смуги і Придніпровському районі. На Дніпропетровщині птахи найчастіше трапляються у Самарському, Приорільських лісах, лісових і паркових зонах Дніпропетровська, Дніпродзержинська, можливо, інших населених пунктах.

Місцезребування. Листяні і мішані ліси, лісові і міські паркові зони.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* На території України сивий дятел є осілим, кочовим птахом. На Дніпропетровщині – гніздовий осілий. Поведінкою і забарвленням схожий на зеленого дятла. Голос – гучний крик, який можна почути у шлюбний період – «клей-клей-клей» (у інших працях – «к'я-к'я-к'я» або «кі-кі-кі-ке-ке»), який дещо нагадує крик зеленої жовни.

Розмноження. Птахи – моногами. Гнізда сивий дятел влаштовує в дуплах, які він видовбує найчастіше у м'яких породах дерев (осиках, вербах тощо). Повна кладка з 4–6, іноді 7 білих яєць розміром 28,5–29,5 × 21,2–21,3 мм у квітні – травні. У липні вже можна спостерігати літаючий молодняк.

Живлення – деревними комахами та їх личинками, а також мурашками, яких здобувають не тільки на деревах, а й на землі, роздовбуючи мурашники або ловлячи їх на стежинах.

Линяння. У дорослих птахів основні пера линяють з липня по вересень.

Вороги, паразити, хвороби. Основні природні вороги такі ж, як і у зеленого та інших дятлів: куниця, білки, деякі хижі птахи.

Оцінка чисельності.

Кількість виду взагалі незначна. На Дніпропетровщині сива жовна

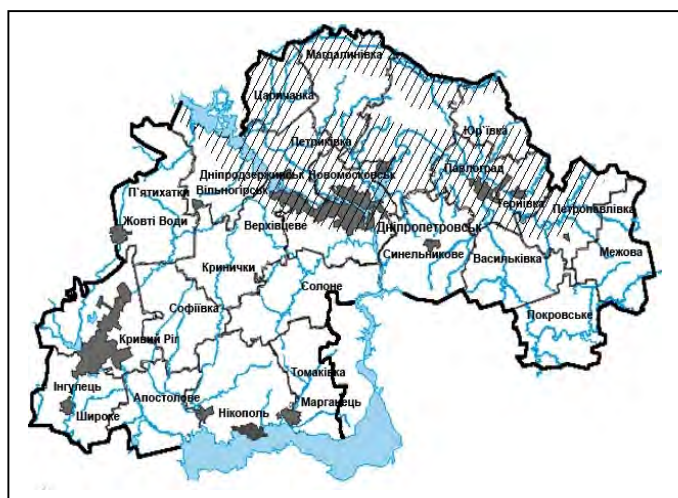
зустрічається значно частіше зеленої, але чисельність її завжди була низька і протягом сторіччя ще зменшилася. Сучасна щільність виду в регіоні оцінюється в один бал проти 2 на початку ХХ сторіччя.

Причини зміни чисельності. Вирубування старих лісів, посилення фактора неспокою. Дещо вирівнює ситуацію те, що сива жовна більш, ніж зелена, толерантно ставиться до культурного ландшафту.

Заходи охорони. Збереження як існуючих, так і потенційних місць гніздування, регуляція в них антропогенного навантаження.

Соціальне значення. Незважаючи на те, що птах може завдавати деякої шкоди мурашникам, потребує повної охорони.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

Карта 189. Основні райони траплянь жовни сивої

ЖОВНА ЧОРНА

Желна

Dryocopus martius Linnaeus, 1759

Black Woodpecker

Ряд Дятлоподібні *Piciformes* (*Picariae*)

Родина Дятлові *Picidae*

Рід Чорні жовни *Dryocopus* Voie, 1826

Інші назви: рос. – черный дятел.

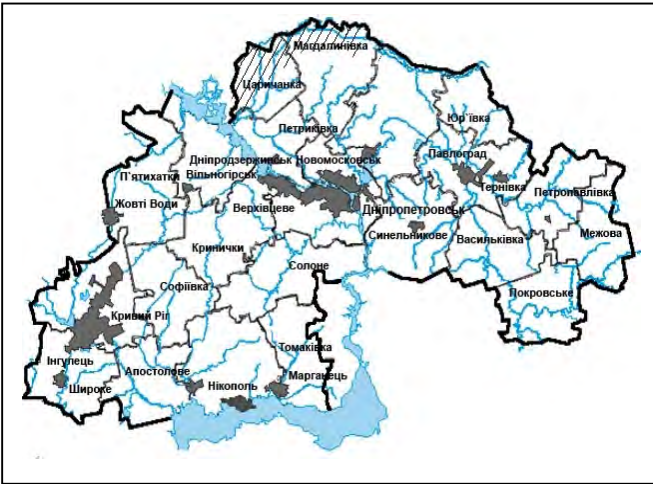
Таксономічна характеристика. Єдиний вид

роду в Україні і Дніпропетровській області, представлений підвидом звичайна жовна гірська *Dryocopus martius martius* Linnaeus, 1759.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Завбільшки з галку. Довжина тіла 450–470, крила 230–260, цівки 33–39, дзьоба 52–64, хвоста 160–190 мм. Розмах крил 715–800 мм. Вага близько 250–320 г.

Забарвлення дорослих птахів повністю чорне з блискучим відтінком зверху. На

Карта 190. Район зальотів жовни чорної

верхній частині голови (лобі, тім'ї і потилиці) червона шапочка. У самки вона менша, ніж у самця, і закриває тільки потиличну частину голови. Дзьоб жовтуватий, райдужка ока білувата. Молоді схожі на самок, але оперення у них не блискуче і з бурим відтінком. Шапочка блідо-червона з дрібними чорними рисками. Від ін-

ших дятлів відрізняються більшими розмірами і чорним забарвленням.

Поширення. Ареал підвиду охоплює Європу й Азію, від Північної Іспанії до Камчатки і Сахаліну. В Україні поширений у лісовій і лісостеповій зоні.

Місцеперебування. Старі хвойні та листяні ліси.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* На території України осілий, кочовий птах. Тримаються чорні жовни по одному або парами. Широко заокруглені крила. Голос – пронизливе «кри-кри-кри» або протяжне сумне

«уніі-уііі» чи «кіаай-кіаай», який не можна ні з чим сплутати. У шлюбний період, як інші дятли, подають дуже гучні трелі, швидко стукаючи по розколотому сучку, який при цьому вібрує.

Розмноження. Птахи – моногами. Гнізда влаштовують у дуплах дерев, які вони самі видовбують, причому досить високо (на висоті 8 і більше метрів). Вхідний отвір в дупла прямокутний. Повна кладка з 3–5 білих яєць розміром 30–31 × 27 мм. Насиджують обидва птахи протягом 12–14 днів. Пташенята залишаються у гнізді близько місяця.

Живлення тільки комахами, яких вони видовбують з кори і деревини.

Линяння. Дорослі птахи линяють один раз на рік, поступово змінюючи оперення, з липня до травня і навіть листопада.

Вороги, паразити, хвороби. Природні вороги – це деякі ссавці (в основному куниця) і хижі птахи.

Оцінка чисельності. На території України скрізь досить нечисленний птах.

Причини зміни чисельності. Вирубування старих лісів. Значне посилення господарської діяльності.

Заходи охорони. Збереження старих лісів та зменшення негативної дії фактора неспокою.

Соціальне значення. Дуже корисний птах, але через низьку чисельність його господарське значення не велике. Має велике декоративне й естетичне значення. Потребує ретельної охорони.

Функціональне значення. Не досліджувалося.

ДЯТЕЛ ЗВИЧАЙНИЙ

Пестрый дятел

Dendrocopos major Linnaeus, 1758

Great Spotted Woodpecker

Ряд Дятлоподібні *Piciformes (Picariae)*

Родина Дятлові *Picidae*

Рід Дятли *Dendrocopos* Koch, 1816

Інші назви: укр. – дятел строкатий великий; рос. – большой пестрый дятел, дятел

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду в Україні і Дніпропетровській області, представлений підвидами: звичайний великий строкатий дятел *Dendrocopos major major* та *Dendrocopos major candidus* Stres.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

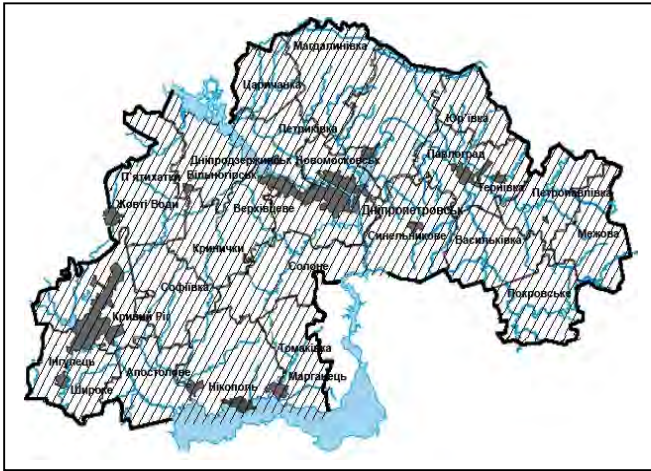

Морфологічні ознаки. Трохи більший шпака. Довжина тіла 220–230, крила 116–145, цівки 23–28, дзьоба 21–30, хвоста 85–100 мм. Розмах крил 340–390 мм. Вага близько 80 г.

Забарвлення. У дорослих птахів спина, верх голови і шиї, крила, хвіст, вуса (які тягнуться від кутів рота до потилиці) – чорні. Плями на крилах, хвості (широкі смуги) і плечах – білі, підхвістя червоне, дзьоб і ноги темно-сірі, райдужка ока коричнева. У самців на потилиці червона шапочка. Самка схожа на самця, але у неї відсутня червона шапочка. Молоді забарвлені тьмяніше, чорне оперення у них без блиску, з буруватим відтінком, низ тіла жовтуватий, з темними плямами. Червона пляма у них покриває весь верх голови. Від білокрилого дятла ці птахи відрізняються переважно чорним забарвленням крил. Від середнього і сирійського – тим, що біле забарвлення на щоках повністю відокремлене чорними смугами від білих боків шиї.

Поширення – у лісовій і лісостеповій зоні Європи й Азії. На території України поширений скрізь, де є деревна рослинність. На Дніпропетровщині – повсюди.

Місцезребування. Долинні і байрачні ліси, степові гайки, лісостриги, сади, парки та

Карта 191. Поширення дятла звичайного

інші типи деревної рослинності, а також культурний ландшафт, включаючи і великі міста.

Біологічні особливості
Характер перебування.

Активність. На території України птахи ведуть осілий спосіб життя. Активні вдень. Як правило, дятел тримається на стовбурах дерев або великих гілках. Політ дуже характерний – пірнаючий.

Тримається поодиноко або парами. Кричить в основному у польоті або сівши на дерево. Голос – коротке «кік-кік» або довге «кі-кі-кі-кі», коли птахи б'ються або чимось налякані.

Розмноження. Птахи – моногами. Шлюбний період, коли звучать барабанні трелі, які видають самці деренчанням по розколотих гілках, можна почути в березні або навіть раніше. Гнізда влаштовують у дуплах дерев (верб, осик, вільх). Щороку видобується нове дупло. Повна кладка з 4–6 білих яєць розміром 25–27 × 19–20 мм у квітні – травні. Більше насиджують самки протягом 14–15 днів. Пташенята вилітають із гнізда через три тижні.

Живлення як тваринною, так і рослинною їжею залежно від сезону. В основному це комахи та личинки, яких дятли здобувають на поверхні, під корою і у деревині. Цьому допомагає не тільки міцний дзьоб, а і довгий із зазубринами язик. Взимку птахи живляться шишками.

Линання. Зміна великих пер крил і хвоста відбувається у червні і закінчується у листопаді. Дрібні покривні пера міняються з березня по грудень.

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами є хижі птахи.

Оцінка чисельності. Строкатий дятел є досить численним видом і зустрічається значно частіше за інших дятлів. За весь період спостережень чисельність цього виду в цілому практично не змінилася (зменшуючись в одних місцях, вона збільшується у інших) і його щільність оцінюється у 4 бали.

Причини зміни чисельності. Вирубування старих лісів і насаджень. З іншого боку – освоєння, завдяки пластичності гніздування, нових, у тому числі і культурних біотопів.

Заходи охорони. Збереження лісових і паркових насаджень. Зменшення дії фактора неспокою.

Соціальне значення. Господарське значення звичайного дятла досить велике як одного із найкращих санітарів лісу. Крім того, його дупла стають місцем гніздування інших корисних птахів (шпаків, синиць і т. д.). Дятли мають також велике естетичне і пізнавальне значення.

Функціональне значення. Важлива роль у створенні репродуктивного середовища для птахів-дуплогнізників і в оздоровленні зелених насаджень урбанізованих систем.

ДЯТЕЛ СИРІЙСЬКИЙ

Сирийський дятел

Dendrocopos syriacus Hemprich et Ehrenberg, 1833

Syrian Woodpecker

Ряд Дятлоподібні *Piciformes* (*Picariae*)

Родина Дятлові *Picidae*

Рід Дятли *Dendrocopos* Koch, 1816

Інші назви: рос. – сирийський пестрий дятел.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду в Україні і Дніпропетровській області, представлений підвидом *Dendrocopos syriacus balcanicus*, Yegl.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

Морфологічні ознаки. Розміром зі звичайного дятла. Довжина тіла 220–230, крила 125–131, цівки 22–23, дзьоба 26,5–28,3, хвоста 78–85 мм. Розмах крил

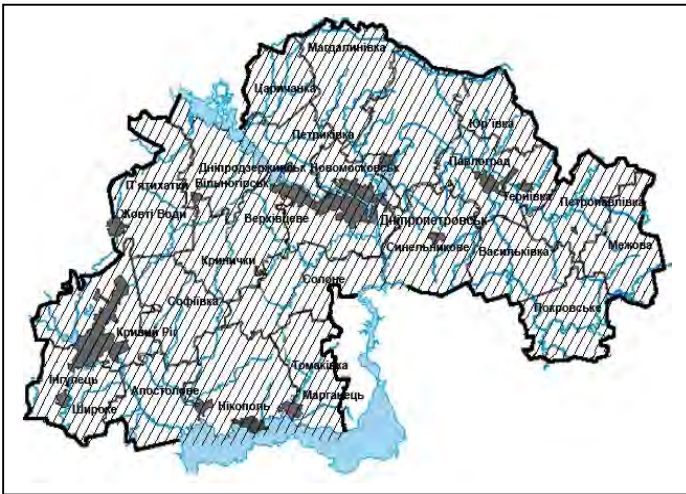
340–380 мм. Вага близько 80 г.

Забарвлення. Дуже схожий розмірами і забарвленням на великого строкатого дятла, але чорна смуга вуса від кута дзьоба не доходить до потилиці і біле забарвлення щік з'єднане з білим забарвленням шиї. Низ білий з бурими відмітинами, на боках тулуба дрібні темні смужки, підхвістя рожеве, дзьоб темно-сірий, ноги бурувато-сірі, райдужка ока коричнева. У самців на потилиці червона шапочка. Молоді схожі на дорослих. На голові досить широка червона шапочка, на волі червона поперечна смужка. Від великого строкатого дятла сирійські відрізняються чорним малюнком на голові.

Поширення. Південь Європи, Мала Азія, Сирія, Іран. В Україні з'явився порівняно недавно – у 40-ві роки минулого сторіччя (Воїнственський, Кістяківський, 1952) і дуже швидко поширився по всій території. На Дніпропетровщині з'явився у 1980–1990-ті роки і зараз освоїв майже всі населені пункти і невеликі лісові масиви (Сижко, Бредбір, 2006).

Місцеперебування. Переважно зелені насадження населених пунктів, включаючи і великі міста.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України сирійський дятел осілий, частково кочовий птах. Активний удень. На Дні-

Карта 192. Поширення дятла сирійського

пропетровщині веде осілий спосіб життя. Поведінка й екологія схожі на такі ж у великого строкатого дятла. Голос – більш різке «кек», більш дзвінкий, ніж у звичайного дятла.

Розмноження. Птахи – моногами. Шлюбні «трелі» можна почути у лютому, окремі навіть раніше. Гнізда влаштовують у дуп-

лах. Гніздова біологія така ж, як і у великого строкатого дятла.

Живлення – комахами та їх личинками, насінням, горіхами, ягодами.

Линяння. Не вивчене.

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами є бродячі коти (в населених пунктах), хижі птахи, куниці, ласки. Паразити і хвороби у

регіоні не відомі.

Оцінка чисельності. З моменту появи чисельність зростає досить швидко і зараз сирійський дятел звичайний птах населених пунктів. Сучасна його щільність оцінюється у 3 бали.

Причини зміни чисельності. Гніздова пластичність птаха й інтенсивне розширення його природного ареалу.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. Як і звичайні дятли, надзвичайно корисні птахи. Крім того, мають велике естетичне значення, оживляючи наші населені пункти.

Функціональне значення. Сирійський дятел перебуває на початковому етапі входження у зооценоз. На цьому етапі почав відігравати важливу роль у створенні репродуктивного середовища для птахів-дуплогніздників і в оздоровленні зелених насаджень урбанізованих систем.

ДЯТЕЛ СЕРЕДНІЙ

Дятел средний

Dendrocopos medius Linnaeus, 1758

Middle Spotted Woodpecker

Ряд Дятлоподібні *Piciformes* (*Picariae*)

Родина Дятлові *Picidae*

Рід Дятли *Dendrocopos* Koch, 1816

Інші назви: рос. – середний пестрый дятел, вертлявый дятел.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду в Україні і Дніпропетровській області, представлений підвидом *Dendrocopos medius medius*, Linnaeus, 1781.

Статус. Вид занесений до Додатка 2 Бернської конвенції та до регіонального Червоного списку (категорія 2).

Морфологічні ознаки. Розміром трохи менший за строкатого дятла. Довжина тіла 180–210, крила 120–129, цівки 21–23, дзьоба 20–23, хвоста 74–84 мм. Розмах крил 320–340 мм. Вага близько 70 г.

Забарвлення. Дятел середній досить легко відрізняється від дятла звичайного тим, що у самця і самки на голові велика червона шапочка, на череві і грудях добре помітний жовтий відтінок із чорними рисками. Чорних вусів із боків голови немає, але є чорні смуги на шиї з боків і чорні плями з боків грудей. Підхвістя рожеве. Дзьоб і ноги темно-сірі, райдужка ока коричнева. Молоді забарвлені темніше за дорослих. Від білоспинного дятла відрізняється мен-

шими розмірами і повністю чорною спиною.

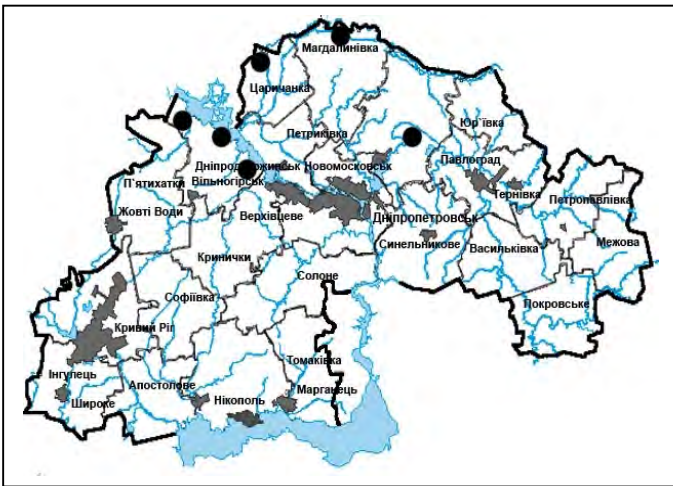
Поширення. Листяні ліси Середньої і Південної Європи (крім Піренейського півострова) та Азії. В Україні розповсюджений у лісовій та лісостеповій і на півночі степовій зони. На Дніпропетровщині – у долинних і байрачних лісах, культурному ландшафті.

Місцеперебування. Найчастіше – листяні ліси, байрачні діброви, ліси на островах Дніпра і дніпровських водосховищ, а також зелені зони населених пунктів, парки.

Біологічні особливості. *Характер перебування. Активність.* На території України осілий або кочовий птах. На Дніпропетровщині, очевидно, осілий птах, а також у осінній період з'являються кочові особини північних популяцій. Активні вдень. Особливості біології і поведінка схожі на інших строкатих дятлів. Дуже рухливий птах, барабанить рідко. Частіше за інших дятлів тримається на товстих гілках, а не на стовбурах дерев. Кору довбає порівняно рідко і слабо. Голос – дзвінке «кік-кік-кік-кік», яке часто повторюється. Тримаються птахи в основному поодиночі.

Розмноження. Птахи – моногами. Гнізда влаштовують у дуплах листяних, часто фруктових дерев. Повна кладка із 5–7 білих яєць розміром 25,5–26,1 × 19–19,3 мм буває в основному у травні, можлива і в кінці квітня.

Живлення – переважно комахами та їх личинками. Восени і взимку – насінням дерев, горіхами, ягодами.

Карта 193. Поширення середнього дятла

чайного дятла. Чисельність у регіоні постійно зменшується. Якщо, за даними Вальха (1911), на початку ХХ сторіччя дятел середній був досить звичайним видом зі щільністю у 3 бали, то сучасна його щільність оцінюється всього в 1 бал.

Причини зміни чисельності. Головною причиною є знищення заплавних дібров у

Линяння. Зміна великих пер відбувається з червня і закінчується у жовтні й листопаді.

Вороги, паразити, хвороби. Основними природними ворогами є хижі птахи і ласки. Паразити і хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. В цілому дуже рідкісний птах, трапляється значно рідше за звичайного дятла.

період гідробудівництва, а також вплив антропогенних факторів, починаючи від вирубування насаджень і закінчуючи посиленням фактора неспокою. Певний негативний вплив полягає у посиленні конкурентних стосунків зі звичайним дятлом.

Заходи охорони. Не впроваджувалися.

Соціальне значення. В цілому надзвичайно корисні птахи. Потребують усілякої охорони не тільки тому, що знищують шкідливих комах, а і як птахи, які прикрашають культурні ландшафти.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

ДЯТЕЛ БІЛОСПИННИЙ

Белоспинный дятел

Dendrocopos leucotos Bechstein, 1803

White-backed Woodpecker

Ряд Дятлоподібні *Piciformes (Picariae)*

Родина Дятлові *Picidae*

Рід Дятли *Dendrocopos* Koch, 1816

Інші назви: лат. – *Dryobates leucotos*.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду в Україні і Дніпропетровській області, представлений підвидом *Dendrocopos leucotos leucotos*, Bechstein, 1803.

Статус. Вид занесений до Червоної книги України з категорією "рідкісний", Додатка 2 Бернської конвенції. У регіоні охоронного статусу не має.

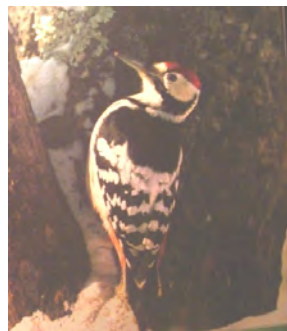
Морфологічні ознаки. Трохи більший за дятла звичайного. Довжина тіла 266–302, крила 139–154, цівки 25–27, дзьоба 32–39, хвоста 88–103, розмах крил 447–490 мм. Вага 105–112 г.

Забарвлення. Забарвлення дорослих птахів схоже на звичайного дятла, але середня частина спини і у них біла. Червона шапочка у самців не на потилиці, а зверну на голові. Низ тіла світлий з чорними поздовжніми рисками. Підхвістя рожеве, дзьоб і ноги темно-сірі, райдужка ока коричнева. Самки подібні до самців, але голова зверху у них чорна. Молоді птахи схожі на дорослих самців, але червона шапочка на голові поцяткована чорним, а низ тіла має рудуватий відтінок. Від звичайного і середнього дятлів відрізняються білою спинкою.

Поширення. Ліси Північно-Східної Європи й Азії від Байкалу до Сахаліну. В Україні поширені в основному в лісовій і лісостеповій зонах, крім високогір'я Карпат. Відмічався Вальхом (1911) на півночі Катеринославської губернії.

Місцеперебування. Мішані і листяні ліси. Населенні пункти й інші біотопи, крім лісових.

Біологічні особливості. *Характер перебування.* *Активність.* На території України білоспинні дятли гніздові, осілі, частково кочові птахи. Поведінка характерна для усіх дятлів. Частіше тримаються на стовбурах дерев, весною барабаняють по гілках. Частіше за інших дятлів знімають повністю кору зі стовбурів сухих дерев.

Голос схожий на голос звичайного дятла.

Розмноження. Птахи – моногами. Гнізда влаштовують у дуплах, які видовбують

Карта 194. Район зальотів білоспинного дятла (за Вальхом)

самі, часто в пеньках

низько над землею.

Повна кладка із 5–6

білих яєць, розміром

26,3–30,2 × 21–21,4

мм. Гніздяться раніше

за інших дятлів. Пта-

шенята вилітають із

дупла в кінці травня.

Живлення. Протягом

усього року в основ-

ному комахи-

кисилофаги та їх личи-

нки тощо. Взимку мо-

же живитися горіхами,

жолудями, ягодами.

Линяння. Заміна великого пір'я відбувається з червня до початку вересня.

Вороги, паразити, хвороби. Такі ж, як і у звичайного дятла. Із паразитів виявлені лише пухоїди (*Pepeenismus teuritis*).

Оцінка чисельності. В Україні нечисленні птахи, на Дніпропетровщині, крім даних Вальха, достовірні спостереження відсутні.

Причини зменшення чисельності. Не відомі.

Заходи охорони. Не впроваджувались.

Соціальне значення. Корисний птах як знищувач загрозливих шкідників. Заслужує охорони.

Функціональне значення. Не досліджувалось.

ДЯТЕЛ МАЛИЙ

Дятел малый

Dendrocopos minor Linnaeus, 1758

Lesser Spotted Woodpecker

Dendrocopos minor Linnaeus 1758

Ряд Дятлоподібні *Piciformes* (*Picariae*)

Родина Дятлові *Picidae*

Рід Дятли *Dendrocopos* Koch, 1816

Інші назви: укр. – дятел строкатий малий; рос. – малый пестрый дятел; лат. – *Dryobates minor*.

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів

роду в Україні і Дніпропетровській області, представлений підвидом *Dendrocopos minor minor*, Linnaeus 1758.

Живлення – майже винятково комахами, найбільше – шкідниками лісу. Часто обробляють тонкі гілки, які не відвідуються іншими дятлами. Літом малий дятел збирає головним чином відкрито живучих комах, взимку – прихованих під корою.

Линяння. Не вивчене. Імовірно таке, як у інших дятлів.

Вороги, паразити, хвороби. В основному хижі птахи і ласки. Вражаються кровосисними мухами (*Ornithomyia cheoropus*), пухоїдами (*Bruelis straminea*) і блохами (*Ceratophyllus gerey*, *C. galkinae*).

Оцінка чисельності. На території України – звичайні нечисленні птахи. На Дніпропетровщині кількість малого дятла досить постійна за весь період спостережень. Сучасна щільність виду, як і на початку ХХ сторіччя, оцінюється у 2 бали.

Причини зміни чисельності. Кількість цього дятла практично не зменшується. Стабільність обумовлюється толерантністю виду.

Заходи охорони. Спільні для всіх дуплогнізників.

Соціальне значення. Дуже корисний птах, що винищує велику кількість шкідливих комах, потребує всілякої охорони.

Функціональне значення. Важливий консормент другого концентра.

Глава 6. ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ НЕГОРОБЦЕПОДІБНИХ ПТАХІВ У БІОГЕОЦЕНОЗАХ

Утворення екологічної стійкості екосистем, рівень продуктивних процесів, біотичні зв'язки, кругообіг речовин та інші різноманітні біогеоценотичні процеси безпосередньо залежать від одного із важливих компонентів біосфери – зооценозу. Серед представників зооценозу найбільш мобільним і активним елементом є птахи, які здійснили кочівні і протяжні перельоти, освоюючи різні екосистеми при здійсненні своїх життєвих проявів, і виконують значну біогеоценотичну роботу. Значна частка цієї роботи, що впливає на функціонування екосистем, належить негоробцеподібним птахам. Особливу роль відіграють хижі птахи, виконуючи роль природних регуляторів розвитку фітофагів (гризунів) та дятлів, що забезпечують контроль над розвитком ксилофагів у живих екосистемах. Значну роль негоробцеподібні птахи відіграють у створенні вторинної біологічної продукції, сприяючи збереженню первинної продукції автотрофів і вторинної – інших гетеротрофів. Це, перш за все, веслоногоподібні, гусеподібні, куроподібні, кулики, чайки та інші.

У той же час у вивченні ролі птахів у природних екосистемах переважна увага приділяється трофічним зв'язкам (Перельгин, 1836; Гибель, 1870; Рузский, 1871; Соболев, 1898; Клименко, 1950; Voute, 1951; Шилова-Красова, 1912; Марисова, 1953; Dowdeu et al., 1958; Slanek, 1955; Поспелов, 1956; Благосклонов, 1917; Knight, 1958; Королькова, 1959, 1960, 1962; Осмоловская, 1959; Смогоржевский, 1959; Галушин, 1960, 1966; Bruns, 1961; Галушин, Иноземцев, 1970; Голодушко, 1962; Булахов, 1963; Булахов, Мясоедова, 1970; Булахов и др, 1977, 1988; Губкин, 1972; Зелинская, 1973; Данилов, 1974; Иноземцев, 1978, 1969; Чельцов-Бебутов, 1982; Глазов, 2004 та багато інших), питанню продуктивності птахів у мисливських угіддях (Злотин, 1967, 1975; Пузаченко, 1967 а; Карташов, 1969; Мустафаев, 1969; Булахов, 1972, 1978, 1980, 1988; Губкин, 1977; Ильин, 1982), ролі птахів в енергетичному балансі екосистем та енергетики життєдіяльності птахів (Второв, 1966, 1967, 1968; Люляева, 1969; Рижановский, 1969; Булахов, 1977, 1981; Апостолов, 1972; Постникова, 1981; Уитерс, 1982; Блек, 1989; Ильина, 1982; Гаврилов, 1996; Яблонова, 1991) та ролі птахів в розповсюдженні різних паразитарних та інфекційних хвороб (Смогоржевская, 1953, 1956 а, 1956 б; Наумов, 1961; Андреев, 1962; Гаджиев, 1962; Здун, 1962; Гусев, 1962; Быховский и др., 1965; Сребродольская, 1969; Андреев, Кривонос, 1977; Батыршина, 1977; Исакова, 1977; Греков, Варичева, 1991). Решта питань, які могли б точніше висвітлювати участь негороб-

цеподібних птахів, розкриті недостатньо. Відповідь на більшість із них одержано у працях Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара.

6.1. Класифікація функціональної активності негоробцеподібних птахів

Негоробцеподібні птахи посідають важливе місце у прояві функцій екосистем. Серед різноманітних функцій зооценозу (Булахов, 1973) слід виділити найбільш помітні форми участі птахів у функціонуванні екосистем:

- у створенні значної маси вторинної біологічної продукції і трансформуванні її при трофічних зв'язках;
- у створенні екологічних механізмів біологічного захисту різних екосистем;
- в утворенні біотичних зв'язків у біосфері міжекосистемних і трансконтинентальних рівнів;
- у середовищотвірних процесах, які забезпечують умови існування багатьом іншим гетеротрофам і підвищують продуктивність різних екосистем, особливо водно-болотних;
- в утворенні механізму стабільного кругообігу енергетичного балансу в екосистемах;
- у створенні осередків та механізмів розповсюдження інфекційних і паразитичних захворювань.

Узагальнюючи різноманітні прояви й участь негоробцеподібних птахів у функціонуванні екосистем, на основі наукових джерел і особистих досліджень авторів, можна скласти таку схему класифікації їх функціональної активності:

1. Продуктивна функція

Утворення вторинної біологічної продукції.

Сприяння збагаченню продуктивності водних екосистем.

Утворення природної кормової бази для гетеротрофів вищих трофічних рівнів.

2. Розподільно-кругообігова функція

Внутрішньо-системний розподіл органічної речовини.

Міжекосистемний розподіл органічної речовини.

Міжконтинентальний розподіл органічної речовини.

3. Енергетично-балансова функція

Трансформація біотичної енергії.

Участь у загальному енергетичному потоці.

4. Гомеостатична функція

Участь в утворенні біотичних механізмів гомеостазу в екосистемах.

Біологічний контроль над розвитком фітофагів.

Захист автотрофного компонента систем.

Створення біотичного буфера проти забруднення екосистем.

5. Середовищевірна функція

Деструктивна рийна функція у формування берегових і яружних екосистем.

Участь у ґрунтотвірних процесах і збагаченні ґрунтів поживними речовинами.

Утворення середовищ для забезпечення репродуктивних і захисних умов існування різних гетеротрофів.

6. Зв'язкотвірна функція

Консортивні.

Парцелярні.

Міжекосистемні.

Трансконтинентальні.

7. Зоохорійна функція

8. Епізоотивна функція.

6.2. Роль негоробцеподібних птахів у формуванні вторинної продукції в екосистемах

Первинна біологічна продукція є стартовою основою в організації та подальшому існуванні екосистем і біосфери в цілому. Значну роль вона виконує як у наземних, так і у водних екосистемах, забезпечуючи стартові умови для подальшого розвитку біологічного різноманіття і утворення вторинної продукції різних трофічних рівнів. Відображенням біологічної продукції є біомаса, яка разом із показником продуктивності екосистем і рівня біогеоценотичних процесів дає уявлення про базові параметри функціонування екосистем. Тому єдиною мірою всіх біогеоценотичних процесів є біомаса у вагомих чи енергетичних еквівалентах (Шварц, 1967; Данилов, 1974; Злотин, 1967, 1970; Добринский, 1971; Розин, Базидевич, 1965; Базидевич, 1979; Clark, 1946; Petruszewicz, Macfaduen, 1970)

6.2.1. Біомаса і продуктивність птахів у водно-болотних екосистемах

Середньорічна біомаса негоробцеподібних птахів на різних водно-болотних екосистемах на об'єднану систему становить 2015 ккал/га, з коливанням від 1029 до 5469 ккал/га (табл. 6.1). Високий показник біомаси спостерігається у великих затоках дніпровських водосховищ (5449 ккал/га), середній – в озерах третьої солончакової тераси малих річок, у так званих солончакових озерах, у малих водосховищах (типу криворізьких) та в основному ложі великих

водосховищ (відповідно: 2656, 2404 і 2011 ккал/га); мінімальний – у ставках, споруджених на середніх та малих річках (відповідно 1249 і 1029 ккал/га).

Сезонна біомаса негоробцеподібних птахів у водно-біотичних екосистемах коливається у значних межах (табл. 6.1, 6.2).

Таблиця 6.1

**Біомаса орнітофауни негоробцеподібних птахів у різних екосистемах
Дніпропетровської області (у ккал/га)**

Екосистеми		Сезони				Середньорічна біомаса
		зима	весна ²	літо	осінь	
Водно-болотні						
Дніпровське водосховище	Великі затоки	322 ¹	2685	7995	11251 ³	5,469
	Головне ложе	210	1911	2382	3811	2011
Карачунівське водосховище		20	1223	3569	4997	2404
Малі річки ⁴		0	970	1428	1870	1029
Солончакові озера		25	1378	4194	5243	2656
Ставки ⁵		0	782	2066	2273	1249
Лісові						
Заплавні діброви		118	219	650	195	297
Байрачні діброви		93	186	533	267	266
Вільшаники		12	152	348	63	135
Аренні бори		210	236	621	248	328
Плакорні штучні лісові масиви		32	139	293	88	124
Лісосмуги		22	111	229	83	108

1 – можливо, і за рахунок мігруючих птахів, які зупиняються на зимівлю;

2 – після прильоту мігрантів;

3 – враховуючи й осінніх мігрантів, які зупиняються під час прольоту;

4 – розрахована усереднена біомаса р. Оріль та Самара;

5 – ставки, побудовані на руслах малих річок.

Таблиця 6.2

**Сезонна біомаса негоробцеподібних птахів у різних екосистемах
Дніпропетровської області**

Екосистеми		Осінь– зима	Осінь– весна	Зима–весна	Весна– літо	Літо– осінь
		Водно-болотні				
Дніпровське водосховище	Великі затоки	-34,9	-4,2	+81,4	+3,0	+1,4
	Головне ложе	-18,1	-2,0	+9,1	+1,2	+1,6
Карачунівське водосховище		120,2	-4,1	+61,2	+2,9	+1,4
Малі річки		-	-1,9	-	+1,5	+1,3
Солончакові озера		209,1	-3,8	+55,1	+3,0	+1,3
Ставки		-	-2,9	-	+2,6	+1,1
Лісові						
Заплавні діброви		-1,7	+1,1	+1,9	+3,0	-3,3
Байрачні діброви		-2,9	-1,4	+2,0	+2,9	-2,0
Вільшаники		-5,3	+2,4	+12,7	+2,3	-5,5
Аренні бори		-1,2	-1,1	+1,1	+2,6	-2,5
Плакорні штучні лісові масиви		-2,8	+1,6	+4,8	+2,1	-3,3
Лісосмуги		-3,8	+1,3	+5,0	+2,1	-2,8

Найбільша біомаса їх спостерігається у кінці літнього періоду (з другої половини серпня) та першої половини осені (до листопада). Вона коливається від 1970–2273 ккал/га у малих річках і ставках до 4997–5243 ккал/га, у малих водосховищах та солончакових озерах і 11,3 тис. ккал/га, у великих затоках дніпровських водосховищ. Найбільша біомаса птахів у цей період зумовлюється прольотом північних мігрантів і зупинкою їх на відпочинок та підгодівлю. Найменша біомаса негоробцеподібних птахів відмічається у зимовий період. У ставках і малих річках біомаса їх майже не фіксується, дуже низька в малих водосховищах та озерах (у тих, що мають незамерзаючі ділянки) – всього 20–25 ккал/га. Більш-менш відчутна біомаса зафіксована у мілких затоках та на ділянках ложа великих водосховищ з незамерзаючими плесами (210–322 ккал/га). У весняний період після перельоту мігрантів, які майже не зупиняються або роблять лише короткочасні зупинки, біомаса негоробцеподібних птахів становить 0,8–2,7 тис. ккал/га з характерним розподілом її по типах водних систем, як зазначено вище для середньорічної біомаси (табл. 6.1). У літній період після появи молодняка біомаса птахів зростає до 1,4–8 тис. ккал/га. При цьому найбільша ефективність зростання їх біомаси відмічається в тих водоймах, де спостерігається масове розмноження.

Так, у великих затоках водосховищ, малих водосховищах, солончакових озерах біомаса птахів збільшується у 2,9–3 рази, у ставках – у 2,6 раза, а в основному ложі великих водосховищ та в малих річках – всього у 1,2–1,5 рази. Амплітуда коливання біомаси птахів у решті сезонів характеризується такими даними. Найбільший коефіцієнт цієї амплітуди з від’ємним знаком, зі зрозумілих обставин, відмічається в період осінь–зима (у випадках наявності птахів у зимовий період) у солончакових озерах (209,1 ккал/га), і у малих водосховищах (120,2 ккал/га). У водоймах, що мають значні ділянки незамерзаючих плес, амплітуда значно менша. У затоках великих водосховищ вона складає 34,5 ккал/га, а у головному ложі всього лише 18,1 ккал/га. Від’ємний знак амплітуди коливання біомаси негоробцеподібних птахів відмічається і в період з осені–весни, але зі значно нижчими показниками. У ложах і малих річках – відповідно 2,0 і 1,9, в затоках великих і малих водосховищ – відповідно 4,2 і 4,1, в солончакових озерах – 3,8, у ставках – 2,9. За період літо–осінь амплітуда коливання біомаси має позитивне значення і коливається в межах 1,1 (у ставках) до 1,4–1,6 у водосховищах і 1,3 ккал/га у солончакових озерах і малих річках.

Таким чином, ступінь коливання біомаси птахів у водно-болотних системах у різні пори року зумовлюється такими чинниками:

- сезонами року, які відповідають різним екологічним потребам птахів;
- репродукційними можливостями водних екосистем;
- наявністю і продуктивністю кормової бази;
- переміщенням птахів з одних водойм в інші в процесі нагулу;

- ступенем захисних умов водоймищ;
- відповідністю екологічних умов щодо зупинки пролітних птахів;
- наявністю незамерзаючих ділянок водойм.

У різних типах водойм різні системи угруповання відіграють неоднозначну роль у формуванні вторинної продукції. Так, у основних ложах із малими затоками водосховищ у створенні вторинної продукції перше місце належить мартиноподібним, на долю яких відносять до 58 % усієї біомаси. Субдомінантна роль належить гусеподібним – 16,8 % (сіра гуска, качки), третє місце посідають лелекоподібні (домінують чаплі сіра, велика біла та ін.) – 7,0%, пастушкоподібні – 5 % (домінує курочка водяна), кулики – 43 % (домінують чайка і пісочник малий, а восени сивки), гагароподібні і пірникозоподібні – по 3,9 %. Хижим птахам та сиворакшоподібним в утворенні біомаси належить мізерна частка (відповідно 0,9 і 0,03 %).

У великих затоках дніпровських водосховищ головна роль в утворенні біомаси зберігається за мартиноподібними, але знижується до 37,6 % (домінують мартин звичайний і крячок чорний), одночасно зростає роль гусеподібних – до 27,5 % (домінують крижень, чирянка велика і попелюх) та різних пастушкоподібних – до 23,9 % (домінують лиска і курочка водяна). Значення пірникоз зростає до 8,9 % (домінують пірникоза чорношия і пірникоза велика). Відносна біомаса хижих птахів (домінує лунь болотяний) лише до 1,3 %. Решта водноболотних птахів та їх значення у створенні біомаси вторинної продукції дещо знижується у лелекоподібних – до 6,2 %, у куликів – до 2,2 %, у сиворакшоподібних (домінує рибалочка) – до 0,01 %.

У солончакових озерах, розташованих в основному в долинах рр. Оріль і Самара, роль гусеподібних у створенні вторинної біомаси дещо переважає над мартиноподібними (відповідно 28,7 і 26,3 %). На третьому місці розташувалися пастушкоподібні (22,5 %). Значно зростає роль куликів (домінують коловодник звичайний, чайка, баранець малий) – до 9 %. Пірникозоподібні і лелекоподібні відіграють у формуванні біомаси незначну роль (відповідно 6,5 і 5,1 %). Роль хижих майже не змінилася (1,2 %), а рибалочки складає всього 0,00015 %.

У малих водосховищах (Криворізьке), як і в Дніпровських, домінантна роль у формуванні біомаси належить мартиноподібним (домінує мартин звичайний і мартин жовтоногий) – 51,4 %. На другому місці знаходяться пастушки (домінує лиска і курочка водна) – 25,6 %. На третьому місці – гусеподібні (9,8 %). Пірникозоподібні і лелекоподібні відіграють незначну і майже однакову роль (5,1 і 5,5 %). Біомаса куликів і хижих низька (1,9 і 0,7 %), рибалочки – мізерна (0,01%).

У риборозплідних ставках, створених у руслових системах, домінуючу роль у формуванні вторинної біомаси відіграють мартиноподібні (25,4 %), пастушки (22,0 %) і качки (21,2 %). Порівняно з іншими водними екосистемами тут значно зросла біомаса лелекоподібних (домінує чапля сіра) – до 16,7 % і

пірникозоподібні – до 10,6 %. Зниження біомаси хижих зберігається майже на однаковому рівні (1,0 %). Біомаса куликів складає всього 3,1 %.

У найменших продуцентних водних екосистемах – малих річках головну роль у формуванні біомаси відіграють мартиноподібні (домінує мартин звичайний) – 49,3 та гусеподібні – 17,1 %. Більш-менш значна роль припадає і на пастушкоподібних (домінує курочка водяна) – 10,7 %, кулики – 9,2 % та лелекоподібні – 7,1 %. Решта птахів у відтворенні біомаси відіграють незначну роль (пірникози – 3,8, хижі – 2,6, рибалочки – 0,3 %).

Продуктивність. Чиста продукція. Продуктивність водно-болотних птахів є одним із важливих питань організації мисливських господарств у водно-болотних угіддях, тому що вони тут складають основу мисливської фауни. Визначення продуктивності мисливських угідь переважно ґрунтується на визначенні загальної кількості птахів, що і входить у визначення їх запасів. Меншою мірою приділяється увага сформованій біомасі, і майже не враховується продуктивність, тобто не враховується чиста продукція угідь, що означає приріст продукції за певний (в основному – репродуктивний) період. Валова продукція – сума чистої продукції, яка йде на утворення вторинної біомаси і витрати енергії на обмінні процеси, – визначається, як правило, при визначенні ролі тварин в екосистемах.

Як було зазначено вище, водно-болотні птахи відіграють важливу роль у створенні вторинної біомаси. Середній приріст чистої продукції на об'єднану водно-болотну екосистему складає 1026,2 ккал/га з коливанням у різних типах водойм від 471 до 5310 ккал/га (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

Продуктивність і питома продукція негоробцеподібних птахів у різних екосистемах Дніпровської області (Р – продукція, В – біомаса)

Екосистема		Чиста продукція, ккал/га			Питома продукція Р/В (репродуктивна)
		за рахунок репродукції	додатково за рахунок міграцій	В/6020	
В о д н о б о л о т н і					
Дніпровське водосховище	Великі затоки	5310	3256	8566	1,98
	Головне ложе	471	1429	1900	0,25
Карагунівське водосховище		2346	1428	3774	1,92
Малі річки		458	442	900	0,47
Солончакові озера		2816	1049	3865	2,04
Ставки		1284	207	1491	1,64
Л і с о в і					
Заплавні діброви		431	-24	407	1,97
Байрачні діброви		347	81	428	1,87
Вільшаники		196	-89	107	1,29
Аренні бори		385	12	397	1,63
Плакорні штучні лісові масиви		154	-51	103	1,11
Лісосмуги		118	-28	90	1,06

Найбільш продуктивними водоймами є великі затоки дніпровських водосховищ, де чистої продукції найбільше (5310 ккал/га). Значна чиста продукція водно-болотних птахів у малих водосховищах і солончакових озерах (відповідно 2346 і 2816 ккал/га). У ставках чиста продукція птахів складає 1284 ккал/га, в той час як у головних ложах водосховищ і малих річках вона дуже низька (471 і 458 ккал/га).

Поряд із чистою продукцією птахів у водно-болотних екосистемах, яка утворюється за рахунок відтворення (за період репродуктивного циклу і росту маси молодих особин), характерне зростання біомаси за рахунок елімінації регіональної орнітофауни і особливо за рахунок масового прольоту і зупинки на відпочинок і нагул північних популяцій (табл. 6.3). Так, продукція в умовах великих заток дніпровських водосховищ в осінній період зростає на 3256 ккал/га, в основному ложі з малими затоками – на 1429 ккал/га, що навіть перевершує репродуктивну чисту продукцію більше ніж утричі. У малих водосховищах додатково за рахунок міграційної елімінації обсяг продукції зростає до 1428 ккал/га, в солончакових озерах – до 1049 ккал/га. В решті водойм, які не відіграють значної ролі проміжних стацій під час перельотів, міграційна продукція зростає лише на 207 ккал/га у ставках і на 442 ккал/га у малих річках.

Сумарна чиста продукція, яка має різне походження, має найбільше значення у великих затоках дніпровських водосховищ – 8566, потім у солончакових озерах – 3865, у малих водосховищах – 3775 ккал/га. У решті водойм вона не значна – у головному ложі – 1900, у ставках – 1491 і малих річках – 900 ккал/га.

Питома продуктивність, яка розраховується співвідношенням чистої продукції до біомаси (враховуючи лише репродуктивну питому продуктивність) найбільша у солончакових озерах і складає 2,04 (табл. 6.3). У великих затоках великих водосховищ і малих водосховищах вони дещо нижчі, але також характеризуються високими показниками (1,98 і 1,92).

6.2.2. Біомаса і продуктивність негоробцеподібних птахів у лісових екосистемах

Біомаса. Утворення вторинної продукції негоробцеподібних птахів у лісових і степових екосистемах значно поступається такому у водно-болотних екосистемах. Середньорічна біомаса негоробцеподібних птахів на об'єднану лісову екосистему складає всього 234,4 ккал/га з коливанням у різних типах систем від 108 до 328 ккал/га (табл. 6.1). Треба зазначити, що кількісна характерна біомаса не завжди відповідає чисельному складу птахів у зв'язку з їх різною масою. Найзначніша біомаса утворюється негоробцеподібними у старих природних арених борах (у Присамар'ї).

Сезонна динаміка біомаси негоробцеподібних птахів у лісових екосистемах значно поступається водно-болотним системам за рахунок менших масштабів змін чисельності птахів (як за рахунок осілих, так і мігрантів, які часто залишаються на зимівлю). Природно, що найбільша біомаса негоробцеподібних птахів спостерігається у літній період (табл. 6.3) після виведення пташенят та коливається у різних лісових екосистемах від 229 до 650 ккал/га, з максимальним її значенням у заплавних дібровах (650 ккал/га); аренних природних борах (621 ккал/га). Дещо цим показникам поступається біомаса птахів у байрачних дібровах (533 ккал/га), значно менша вона у вільшаниках (348 ккал/га) і плакорних штучних масивах (293 ккал/га), а найменша у лісосмугах (229 ккал/га). Порівнянно з весняним у літній період біомаса птахів у заплавних дібровах збільшується утричі (табл. 6.2), в байрачних дібровах у 2,9 раза, в аренних борах у 2,6, у вільшаниках у 2,3, в різних штучних насадженнях у 2,1 раза. В осінній період біомаса негоробцеподібних птахів у всіх лісових екосистемах зменшується від 2,0 до 5,5 раза. Найбільша амплітуда коливання у літньо-осінній період у вільшаниках (у 5,5 раза) за рахунок місцевої елімінації і відльоту перелітних птахів. На другому місці за інтенсивністю зменшення біомаси птахів перебувають заплавні діброви, штучні лісові масиви, насадження на плакорі (у 3,3 раза). У лісосмугах ця величина дещо менша – у 2,8 раза. Найменша амплітуда коливання біомаси птахів у літньо-осінній період становить у байрачних дібровах 2,0, а в аренних борах – 2,5 раза. Зменшення їх у вказаних лісових екосистемах можна пояснити тим, що саме у цих системах в найбільшій кількості зупиняються мігранти.

У зимовий період після відльоту перелітних місцевих птахів та перелітних мігрантів біомаса негоробцеподібних птахів найнижча. Найвищий зимовий показник спостерігається в аренних борах, куди приваблюються птахи значними запасами насіння сосни та ягідними чагарниками. Тут біомаса становить до 210 ккал/га, що менше лише у 1,2 раза, ніж у осінній період. Майже удвічі вона менша у заплавних (118 ккал/га) і байрачних дібровах (93 ккал/га). Незначна біомаса птахів спостерігається в різних штучних насадженнях на плакорі (22–32 ккал/га) і найменша у вільшаниках (12 ккал/га). У весняний період після перельоту гніздових птахів біомаса їх збільшується у різних екосистемах з 1,1 до 12,7 раза. Амплітуда зростання біомаси негоробцеподібних птахів найвища у вільшаниках (в основному за рахунок прильоту сірого журавля і хижих птахів), – 12,7 раза. Доволі висока вона у лісосмугах (5 разів) та плакорних штучних масивних насадженнях (4,3 раза). Найменша – в аренних борах (1,1 раза). У дібровах у весняний період біомаса птахів, порівняно з зимовим, зростає у 1,9–2 рази.

Роль різних систематичних груп в утворенні вторинної продукції залежить від складності біогеоценотичних лісових екосистем і відповідності місць гніздування і захисних умов екологічним вимогам різноманітних видів. Перш за

все вражає значна роль хижих птахів у відтворенні біомаси, що пояснюється неврахуванням більш значної маси горобцеподібних лісових екосистем. Найбільша відносна величина біомаси хижих птахів спостерігається у вільшаниках, де здебільшого гніздяться канюк звичайний, шуліка чорний і яструб великий, з домінуванням канюка. Їх біомаса тут складає 36,9 %. В інших лісових екосистемах їх біомаса значно поступається (3,3–5,4 %) з найбільшими показниками в арених борах, найменшими – в лісосмугах.

Утворення біомаси вторинної продукції рештою негоробцеподібних птахів пояснюється перш за все значною роллю голубів (домінант – горлиця звичайна), які в штучних масивних лісових насадженнях формують 84,9 % біомаси, у лісосмугах – 71,6 %, у байрачних дібровах – 57,6 %, арених борах – 41,3 % і заплавлених дібровах – 36,9 %. Лише у вільшаниках вони відіграють незначну роль (0,8 %). Другим ефективним утворювачем вторинної продукції у лісових екосистемах виступають різні дятлоподібні (домінанти – дятел великий і крутиголовка). На долю їх біомаси у заплавлених дібровах припадає 49,9 % в арених борах – 40,1, у вільшаниках – 29,6, у байрачних дібровах – 25,8 %.

Дуже низьке значення їх біомаси зафіксовано у лісосмугах (0,3 %) та штучних масивних лісонасадженнях (2,9 %). Серед решти птахів більш-менш значну роль відіграють журавлеподібні (журавель сірий) у вільшаниках, де його біомаса становить 13,4 % від усієї маси негоробцеподібних. Незначна роль у формуванні біомаси негоробцеподібних відзначається у арених борах (1,6 %), та в заплавлених дібровах (0,9 %).

Дрімлюгоподібні (дрімлюга) найвагомішу частку за біомасою мають лише в арених борах (11,0 %) та майже удвічі меншу – у штучних лісових насадженнях на плакорі (4,6 %). В решті лісових екосистем їх роль у створенні біомаси незначна (0,05–0,41 %) і повністю відсутня у вільшаниках. Одудові в загальній біомасі негоробцеподібних птахів найбільш вагомо представлені у байрачних і заплавлених дібровах (3,3–6,8 %). У решті систем – 0,4–1,3 %. Пастушкоподібні помітну роль у створенні біомаси відіграють лише у вільшаниках (домінант – водяна курочка та пастушок звичайний); в решті лісових екосистем не перевищують 0,2–0,5 %. Лелекоподібні також відіграють більш-менш значну роль у створенні біомаси, у вільшаниках їх біомаса не перевищує 10,7 і 0,3 %. В решті лісових екосистем не відіграють ніякої ролі в цьому відношенні.

Курині (перепілка, куріпка сіра) в основному посідають помітне місце серед біомаси негоробцеподібних птахів (лише в лісосмугах 24,5 %). У штучних лісових масивах їх біомаса не перевищує 2,1 %. В байрачних дібровах і арених борах вони відповідно становлять 0,2 і 0,5 %. Сиворакшоподібних (домінант – бджолоїдка, яка живиться в різних екосистемах) не зафіксовано лише у вільшаниках. У решті лісових екосистем їх частка у загальній біомасі не-

горобцеподібних птахів коливається від 0,1 до 0,7 % з максимальним значенням у заплавних дібровах (додатково і за рахунок рибалочки, який добуває здобич у заплавних дібровах).

Продуктивність. *Чиста продукція.* Наведена біомаса негоробцеподібних птахів свідчить про незначну роль їх у створенні вторинної продукції. Їх чиста продукція значно поступається водно-болотним птахам, що мешкають у водоймах. Середньорічна репродукційна чиста продукція на об'єднану лісову екосистему в умовах області складає 315 ккал/га з коливанням від 118 до 431 ккал/га (табл. 6.3). Максимально чиста репродукційна продукція негоробцеподібних птахів відмічається у заплавних дібровах (431 ккал/га), а також із незначним зниженням в аренних борах (385) і байрачних дібровах (347). Середній показник чистої продукції характерний для вільшаників (196) і штучних лісових насаджень на плакорі (154). Найменша чиста продукція спостерігається у лісосмугах (118). Чиста продукція за рахунок мігрантів і місцевої просторової елімінації дуже низька, а в деяких системах має від'ємне значення. Так, зростання загальної чистої продукції (відтворювальної та елімінаційної) спостерігається лише у байрачних дібровах (81) та в аренних борах (12 ккал/га). У решті лісових екосистем така продукція від'ємна (-24–89 ккал/га).

Питома продукція порівняно висока і становить 1,06–1,97 ккал/га. Максимальна вона у дібровах (1,87–1,97). В аренних борах вона складає 1,63, у вільшаниках – 1,29. Найнижча питома продукція в штучних лісових насадженнях – 1,06–1,11.

Таким чином, роль негоробцеподібних птахів у формуванні вторинної продукції найзначніша у водно-болотних екосистемах і дуже поступається у наземних екосистемах. Саме цим зумовлюється організація мисливських господарств у водно-болотних угіддях. В той же час значна продукція дятлоподібних та хижих птахів у лісових екосистемах свідчить про їх велику роль у формуванні первинної продукції за рахунок здійснення трофічного пресу на консументів різних трофічних рівнів.

6.3. Живлення та трофічна роль негоробцеподібних птахів у екосистемах

Живлення і трофічні зв'язки тварин є екологічною основою у формуванні механізмів контролю розвитку різних біотичних елементів в екосистемах, у забезпеченні природної рівноваги, у матеріально-енергетичному обміні і кругообігу речовин у системі і багатьох інших біогеоценотичних процесах. На основі характеру живлення визначається екологічна піраміда системи, яка є основним по-

казником стану біогеоценозів. За об'єктами живлення встановлюється ступінь корисності або шкідливості того чи іншого зооеlements як в екосистемі, так і в господарстві людини. Трофіка тварин, з одного боку, спрямована на вилучення первинної продукції з екосистем, з іншого – на її збереження. У зв'язку з цим усіх хребетних тварин поділяють на дві головні трофічні групи – фітофагів і зоофагів, і проміжну групу поліфагів, які живляться як рослинними, так і тваринними організмами. Птахи якраз найбільшою мірою відображають цей розподіл і включають усі вказані групи.

На особливості специфіки живлення птахів було звернено увагу ще з ХІХ сторіччя (Перельгин, 1836; Гибель, 1870; Рузский, 1871; Соболев, 1898). В цих працях було не лише вказано на характер живлення, а й дана оцінка багатьом видам птахів, з одного боку, а з іншого – були рекомендовані заходи підгодування птахів у період скрутних погодних умов. У ХХ сторіччі, особливо з другої його половини, дослідження були спрямовані як на встановлення головних об'єктів живлення, так і на визначення ступеня трофічної дії птахів в екосистемах (Браунер, 1910; Бородченко, 1949, 1953; Клименко, 1950; Касилов, 1951; Oute, 1951; Шилова-Красова, 1952; Марисова, 1953; Dobdent et al., 1953; Slawek, 1955; Поспелов, 1956; Благосклонов, 1957; Knight, 1958; Королькова, 1959, 1960, 1962; Осмоловская, 1959; Смогоржевский, 1959; Галушин, 1960, 1966; Bruns, 1961; Гичсек, 1961; Галушин, Иноземцев, 1970; Голодумко, 1970; Булахов, 1963, 1975, 1977, 1980; Булахов, Мясоедова, 1970; Булахов, Губкин, 1983; Булахов, Щербакoва, 1985; Булахов и др., 1977, 1982, 1983, 2006; Swan, 1965; Губкин, 1967, 1972, 1973; Meiyaring, 1967; Апостолов, 1968, 1969, 1974, 1975, 1976; Иноземцев, 1969, 1978; Мясоедова, 1969, 1973; Нечаев, Коротков, 1972; Зелинская, 1973; Иванов, Романеев, 1973; Данилов, 1974; Романеев, 1975 а, 1975 б; Владишевский, 1980; Кораблев, Романеев, 1986; Кораблев и др., 1986; Крапивный, Ткаченко, 1984; Vulachov et al., 1985; Гавриленко, 1987; Ткаченко, Ляшенко, 1991; Vulachov, 1998; Пономаренко, 2003; Глазов, 2004).

6.3.1. Живлення та трофічна роль негоробцеподібних птахів у водно-болотних екосистемах

Живлення. В умовах різних типів водойм Дніпропетровської області водно-болотний екологічний комплекс птахів споживає понад 280 видів різних об'єктів, представлених водними і наземними рослинами, різноманітними безхребетними (черви, молюски, ракоподібні, павукоподібні, комахи та ін.), риби, земноводні, плазуни, птахи, ссавці). Загальна характеристика живлення різних видів водно-болотних та близьководних птахів наведена в таблицях 6.4–6.7.

Таблиця 6.4

Характеристика живлення гагароподібних, пірникозоподібних та лелекоподібних у водно-болотних та прибережних екосистемах Дніпропетровської області (у 100 % до загальної ваги споживаної їжі)

Об'єкти живлення	га-гари	пірникози			лелекоподібні						
	Гагара чор-новола	Пірникоза велика	Пірникоза сіроцока	Пірникоза чорношия	Чапля сіра	Чапля руда	Чепура велика	Квак	Бугай	Бугайчик	Лелека білий
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Рослинні об'єкти	17,4	1,5	1,2	0,3	-	-	-	0,2	-	-	0,1
Тваринні об'єкти	82,6	98,5	98,8	99,7	100	100	100	99,8	100	100	99,9
Безхребетні	6,2	78,1	84,4	73,0	3,3	10,9	26,7	24,0	33,7	44,8	9,7
П'явки	-	1,1	1,7	1,2	-	-	-	-	2,9	6,9	-
Молюски	6,2	1,8	3,6	2,1	0,6	0,9	6,3	2,7	11,3	1,6	2,3
Ракоподібні	-	5,7	2,4	9,6	0,1	3,8	2,9	10,8	3,3	1,9	-
Павукоподібні	-	-	1,8	2,7	0,4	0,8	1,6	1,1	0,6	0,2	0,1
Багатоніжки	-	-	-	-	0,1	0,4	0,1	-	-	-	0,2
Комахи	-	69,5	74,9	57,4	2,1	5,0	15,80	9,4	15,6	34,2	7,1
Одноденки	-	0,4	0,3	-	-	-	-	-	-	0,2	-
Бабки (личинка)	-	-	0,4	1,4	0,3	0,7	0,2	1,2	3,5	5,9	-
Прямокрилі	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,6
Клопи	-	34,6	13,8	26,6	0,3	0,8	1,6	1,3	2,1	11,2	0,2
Жуки (імаго)	-	27,5	50,2	8,8	1,4	2,4	5,3	3,5	6,4	7,7	2,8
Жуки (личинки)	-	4,7	1,6	8,9	0,1	0,5	6,6	2,6	2,9	4,7	-
Волохокрилі	-	0,8	8,3	10,1	-	-	-	-	-	2,3	-
Лусоккрилі	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,3
Перетинчато-крилі	-	-	-	-	-	0,5	0,8	-	0,7	-	0,2
Двокрилі (личинки)	-	2,5	0,3	2,2	-	0,8	1,3	0,8	-	2,2	-
Хребетні	76,4	20,4	14,4	26,3	96,9	89,1	73,3	85,8	66,3	55,2	90,2
Рибні	76,4	18,7	10,8	26,3	36,2	24,3	19,5	12,3	16,2	28,4	-
Тюлька	0,1	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-
Щука	-	1,1	5,4	-	5,1	-	-	0,4	1,6	1,6	-
Коропові	64,0	9,4	5,4	18,1	18,3	16,1	5,6	7,4	8,1	13,6	-
В'юнові	-	-	-	1,1	7,9	0,3	1,7	-	-	3,7	-
Колношкові	-	-	-	0,4	-	0,2	0,1	0,4	-	0,8	-
Голкові	-	-	-	-	-	0,1	-	0,1	-	0,1	-
Окуневі	9,7	-	-	2,4	4,9	-	2,3	-	4,5	5,5	-
Бичкові	2,6	8,2	-	4,2	-	7,6	9,8	4,1	2,0	3,1	-
Земноводні	-	1,7	3,6	-	58,5	61,6	53,8	67,5	50,1	36,3	69,4

Закінчення табл. 6.4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Тритон звичайний	-	-	-	-	-	2,0	-	-	-	1,6	-
Кумка червоночерева	-	-	-	-	-	3,7	2,9	2,3	-	5,2	-
Часничниця звичайна	-	-	-	-	50,1	39,6	10,3	58,3	4,8	6,8	57,2
Ропухові	-	-	-	-	-	-	-	1,1	2,4	2,4	-
Жабові	-	1,7	3,6	-	8,4	16,3	40,6	5,7	42,9	20,3	12,2
Плазуни	-	-	-	-	0,8	3,2	-	-	-	0,1	13,9
Ящірки	-	-	-	-	0,5	3,1	-	-	-	0,1	10,1
Змії	-	-	-	-	0,3	0,1	-	-	-	-	3,8
Птахи	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,1
Ссавці	-	-	-	-	1,2	-	-	-	-	-	4,8
Землерийкові	-	-	-	-	0,3	-	-	-	-	-	12
Гризуни	-	-	-	-	0,9	-	-	-	-	-	3,6

Живлення гагари чорноволої. В живленні гагари чорноволої, всупереч загальним уявленням, трапляються як рослинні, так і тваринні об'єкти (табл. 6.4). В осінній період під час масових зупинок пролітних гагар у них рослинні об'єкти (рдесники, осоки, кушир, нитчасті водорості та ін.) мають частку до 17,4 %*, із безхребетних у їжі цього птаха траплялися молюски (в основному дрейсени) – 6,2 %, решта (76,4 %) – різноманітні риби (тюлька, плітка, плоскирка, молодь ляща, верховодка, вівсянка, краснопірка, ялець, окунь, різні бички). В зимовий період трапляються різні види риб із переважанням коропових, де головним об'єктом живлення виступає плітка.

Живлення пірникоз. У гніздовий період у живленні пірникоз (табл. 6.4) переважають тваринні організми (у різних видів від 98,5 до 99,7 %). Макрофіти (особливо рдесники та нитчасті водорості) складають в цей період всього 0,3–1,5 % з максимальним значенням у пірникози великої і мінімальним у пірникози чорношійої. Серед тваринних організмів переважають комахи (57,4–74,9 %). Серед комах найбільшу перевагу пірникози віддають різним водним жукам і мошкам та клопам (відповідно 17,7–51,8 і 13,8–34,6 %). Решта комах представлені личинками бабок, одноносок, волохокрильцями та личинками двокрилих. Серед інших безхребетних зустрічаються п'явки (1,1 %), молюски (1,8–3,6 %), ракоподібні (2,4–9,6 %) та павукоподібні (1,8–2,7 %). Хребетні тварини як об'єкти живлення (14,4–26,3 %), в основному, представлені рибою, серед якої переважають молодь шуки, верховодка, вівсянка, краснопірка, молодь коропа, колючка мала, бичок-пісочник, окуні). Серед пірникоз найбільшу перевагу рибним об'єктам живлення віддає пірникоза чорношия (26,3), найменшу – пірникоза сірошока

* – У подальшому за всіма видами птахів наводяться дані відносно усієї спожитої їжі.

(10,8 %). Серед інших хребетних у живленні пірникози великої і пірникози сірошої трапляються личинки і молодь жаби озерної (відповідно 1,7–3,6 %). В осінній період і ранній зимовий період (особини, що залишаються із числа гніздових і перелітних популяцій на зимівлю) в живленні пірникози великої переважають різні макрофіти: у вересні – 76,5, у жовтні – 59,1, листопаді – 57,7, грудні – 29,3 %. Решту їжі складають риби (Булахов, Мясоєдова, 1970).

Живлення лелекоподібних. У лелекоподібних раціон живлення складають тваринні об'єкти (табл. 6.4). Лише у квака макрофіти складають 0,2 % та у лелеки білого наземні рослини – 0,1 %. У решти птахів – винятково тварини, серед яких переважають хребетні (55,2–96,7 %). У живленні більшості лелекоподібних переважають земноводні: у квака – 67,5, чаплі рудої – 61,6, чаплі сірої – 58,5, чепури великої – 53,8 %.

Серед земноводних найчастіше трапляються часничниця звичайна (у більшості видів – від 10,3 до 58,3 %) та представники комплексу видів жаби озерної та ставкової (5,7–42,9 %). Бугай і бугайчик віддають перевагу останнім (42,9 і 20,3 %). Крім указаних земноводних, у живленні лелекоподібних трапляються тритон звичайний (чаплі рудої – 2,0, бугайчика – 1,6 %), кумка червоночерева (у чаплі рудої, чепури великої, квака, бугайчика відповідно 3,7; 2,9; 2,3; 5,2 %). На другому місці в живленні лелекоподібних (крім лелеки білого) перебувають різні риби (12,3–36,2 %). Як кормовий об'єкт риба трапляється у чаплі сірої, де основу складають різні коропові, в'юнові, окуневі, бички і молодь щуки. Незважаючи на малі розміри, друге місце за споживанням риби належить бугайчику (28,4 %). В нього переважає молодь риб, а також дорослі гірчаки, вівсянки, колючки, риби-голки, бички-цуцики). У чаплі рудої риба в живленні риба складає 24,3, у чепури великої – 19,5, у бугая – 16,2, у квака – 12,3 %. Серед інших хребетних у живленні лелеки білого зустрічаються плазуни – 13,9 (в основному ящірки), птахи (пташенята жайворонків) – 2,1 і ссавці – 4,8 з переважанням мишоподібних гризунів (3,6 %). Також у живленні чаплі сірої незначну частину складають плазуни (0,8) та ссавці (1,2 %). У чаплі рудої плазуни складають до 3,2 % (ящірки – 3,1 %).

Безхребетні тварини у живленні лелекоподібних мають деяке значення у бугайчика (44,8), у бугая (33,7), у чепури великої (26,7) та у квака (24,0 %). У чаплі сірої, чаплі рудої і лелеки білого – значно менше (відповідно 3,3; 10,9; 9,7 %). Кормовий асортимент об'єктів живлення з числа безхребетних у лелекоподібних у більшості схожий, відрізняючись лише обсягом споживання (табл. 6.4). У бугайчика і бугая спектр живлення лише більш різноманітний, за винятком лелеки білого, у решти лелекоподібних серед об'єктів безхребетних домінують різні гідробіонти. У лелеки білого – наземні види моллюсків, павукоподібні і комахи, де основу складають прямокрилі та імагінальні стадії жуків.

Живлення гусеподібних. Крім попелюха і ниркових качок (черні, гоголь та ін.) у живленні гусеподібних переважає рослинна їжа (табл. 6.5). Фітофагія найбільше розвинена у гуски сірої (96,4), потім у крижня (75,2) і чирянок (56,8 %). Репродуктивна частина фітомаси у живленні гуски сірої складає 46,1, у крижня – 43,9, у чирянки – 21,2 %. У гуски переважає насіння наземних рослин, у крижня – водних. Зелена маса у гуски складає 50,3, у чирянки – 35,6, у крижня – 31,3 %. При тому у гуски переважає наземна зелена маса (31,7 проти 18,6 % макрофітів). У качок навпаки – зелена маса макрофітів у живленні у 3–4 рази перевищує наземну (табл. 6.4). У чирянки великої і особливо у попелюха значну частину живлення становлять тваринні організми (відповідно 78,4 та 49,2 %). У гуски ці об'єкти живлення мають мізерне значення, у крижня – четверту частину раціону. Серед тваринних об'єктів значну частку у качок займають моллюски (17,8 – 36,9 %), потім водяні комахи (4,8 – 21,2 %), де переважну частину їжі складають личинки. Ракоподібні (бокоплави, мізиди та ін.) відіграють важливу роль у живленні лише у попелюха. Риба зустрічається лише у раціоні крижня (0,5) та у попелюха 0,8 %). Таким чином, гуску сіру можна віднести до фітофагів, крижня – до переважно фітофагів, решта качок – до поліфагів.

Таблиця 6.5

Характеристика живлення гусеподібних в екосистемах Дніпропетровської області (у % до ваги спожитої їжі)

Об'єкти живлення	Гуска сіра	Крижень	Чирянка	Попелюх
Рослинні об'єкти:	96,6	75,0	56,8	21,6
Насіння:	46,1	43,9	21,2	8,4
водно-болотних рослин	21,8	28,3	13,5	8,4
наземних рослин	24,3	15,6	7,7	-
Зелена маса	50,5	31,1	35,6	13,2
водно-болотних рослин	18,8	24,7	26,4	13,2
наземних рослин	31,7	6,4	9,2	-
Тваринні об'єкти:	3,4	25,0	43,2	78,4
черви	0,1	0,3	-	1,6
моллюски	0,4	17,8	24,3	36,9
ракоподібні	-	1,4	1,7	15,7
павукоподібні	-	-	-	2,2
багатоніжки	-	0,2	-	-
комахи	2,9	4,8	17,2	21,2
в т.ч. личинки	2,9	4,8	17,2	12,7
імаго	-	-	-	8,5
риби	-	0,5	-	0,8

Живлення куликів. Усіх куликів можна віднести до зоофагів (табл. 6.6). Лише у пісочника малого, чайки та плавунчика круглодзьобого зустрічаються рештки рослинності (насіння макрофітів) – від 0,1 до 2 %, у чоботаря – в тих же

межах зелена маса макрофітів. У коловодників, баранців та дерихвостів весь кормовий раціон складається з тваринних організмів. У більшості куликів у їжі переважають гідробіонти, у чайки та чоботаря в значній кількості зустрічаються наземні безхребетні (98,0 – 100 %), серед яких головну роль відіграють комахи (50,4–100 %).

Таблиця 6.6

**Характеристика живлення куликів в умовах водноболотних екосистем
Дніпропетровської області (у % до ваги споживаної їжі)**

Об'єкти живлення	Пісочник малий	Чайка	Чоботар	Коловодник звичайний	Коловодник ставковий	Плавунець круглодзьобий	Баранець звичайний	Дерихвіст степовий
Рослинні об'єкти	2,0	0,4	0,6	-	-	0,1	-	-
Насіння	2,0	0,3	-	-	-	0,1	-	-
Зелена маса	-	0,1	0,6	-	-	-	-	-
Тваринні об'єкти	98,0	99,6	99,4	100	100	99,9	100	100
Молюски	2,7	-	-	5,1	4,2	12,7	8,1	-
Ракоподібні	1,6	-	-	1,3	-	36,8	9,4	-
Комахи	93,7	99,6	99,4	93,6	95,8	50,4	82,5	100
Прямокрилі	2,1	11,2	22,4	-	-	0,9	0,6	6,3
Напівтвердокрилі	1,8	0,7	-	4,2	-	1,6	6,2	-
Твердокрилі	73,8	69,4	34,7	32,6	11,1	3,4	41,0	82,1
в т.ч. личинки	18,2	24,3	7,9	-	8,9	2,8	28,2	3,4
Імаго	55,6	45,1	26,8	32,6	2,2	0,6	12,8	78,7
Лускокрилі	-	11,4	9,9	3,3	-	-	0,6	7,9
в т.ч. личинки	-	7,6	-	0,6	-	-	0,6	6,6
Імаго	-	3,8	9,9	2,7	-	-	-	1,3
Перетинчастокрилі	0,8	2,7	1,3	0,4	-	-	0,4	1,1
Двокрилі	15,2	4,2	31,1	53,1	84,7	44,5	33,7	2,6
в т.ч. личинки	11,7	1,1	28,7	53,1	83,3	40,6	30,9	0,8
Імаго	3,5	3,1	2,4	-	1,4	3,9	2,8	1,8

Серед комах у живленні куликів переважають жуки (імаго і личинки) – у дерихвоста – 82,1, у пісочника малого – 73,8, у чайки – 69,4 %. Середнє значення вони мають у баранця звичайного (41,0), чоботаря (34,7), коловодника звичайного (32,6 %). У коловодника ставкового і плавунчика круглодзьобого – всього 11,1 та 3,4 %. Друге місце в більшості куликів посідають двокрилі (хірономіди, тенденетида та ін.), серед яких основна маса належить личинкам. Лускокрилі та прямокрилі в живленні куликів відіграють незначну роль. Лише у чайки, чоботаря і дерихвоста степового вони складають істотну частку живлення (7,9–11,9 %). Прямокрилі посідають помітне місце у куликів, які здебільшого живляться в берегових екосистемах (у чоботаря до 22, чайки – 11, дерихвоста – 6,3 %. У решти куликів – від 0 до 4,2 %. Крім комах, у деяких куликів важливе місце в трофіці займають ракоподібні (у плавунчика – 36,8, у баранця – 9,4 %).

Живлення мартиноподібних. Майже всі мартиноподібні за характером живлення належать до зоофагів. Лише у крячка чорного виявлені рослинні рештки, близько 0,2 % від усієї спожитої маси водно-болотних рослин (рдест). У решти мартинів і крячків це винятково тваринні організми (табл. 6.7). У мартина жовтоногого, мартина звичайного, крячка річкового і крячка малого домінуюче положення в живленні займають хребетні (відповідно 97,9; 83,5; 88,8 і 85,9 %), які цілком складаються із риби.

Серед риб переважають різні коропові – 66,6 – 96,8 %: плітка, плоскирка, верховодка, вівсянка, гірчак, молодь ляща, головня та ін. Серед інших риб більш-менш помітне місце займають окуневі (йорж, окунь) – 4,3 – 6,8 %, бичкові (бичок-пісочник, бичок-кругляк, бичок-цуцик) і тюлька (1,5 – 5,4 %). Лише у мартина звичайного окуневі складають всього 1,1 %, а бички і тюлька відсутні. Молодь щуки у крячків малого річкового і мартина звичайного відповідно складає 0,4; 0,7 та 1,2 %.

Безхребетні тварини в живленні цих мартинів і крячок займають всього від 2,1 до 16,5 % з мінімальним значенням у мартина жовтоногого і максимальним у мартина звичайного. У раціоні першого переважають личинки жуків (1,9 %). У мартина звичайного і крячків малого і річкового представництво безхребетних значно багатше і включає моллюсків, ракоподібних і багатьох комах, які домінують. Серед комах жуки складають до 11,3 % зі співвідношенням імаго до личинок 2:1, які від усіх комах становлять 85,6 %. Решта безхребетних у раціоні живлення складає від 0,1 до 1,9 % всього вагового складу їжі. У крячка річкового теж у складі безхребетних домінують комахи 80,4 і 75,9 %, але роль різних груп у живленні розподіляється більш рівномірно, з коливанням 0,1 до 2,4 та 0,2–3,2 %.

У крячка чорного в кормових об'єктах незначне переважання мають безхребетні (54,5) і домінуюче положення вони займають у крячка світлокрилого (92,1 %). У кожного із них серед безхребетних домінують комахи (відповідно 46,1 і 80,5 %), де значне місце посідають жуки – у крячка світлокрилого – 64,2, у крячка чорного – 21,4, щодо комах відповідно 79,8 та 46,4 %. Це різні водні жуки – плавунці, водолюби, вертячки, та наземні різні туруни, хрущі, хрущики, кузьки, листоїди та ін. Серед жуків крячок чорний віддає перевагу личинкам жуків (63,1 % від всього складу жуків), а крячок світлокрилий – імаго (92,2 %). З інших об'єктів комах у живленні цих крячків помітне місце посідають двокрилі (різні мухи і комарі) – 11,6 і 7,2 % зі значним переважанням личинкової стадії (відповідно 4,5:1 та 1,5:1), а також водяні клопи (плавт, гладиш, водомірки, клоп-ранатра) – 3,2–5,3 %, та личинки бабок (5,3 і 3,3 %).

Хребетні в живленні світлокрилого крячка займають всього 7,9 %, де основу складають земноводні (6,7) – головним чином молодь та пуголовки жаб ста-

вкової і озерної (5,6), та ропух (1,1 %). Рибам належить всього 1,2 % (верховодка, вівсянка, гірчак та молодь плітки). У крячка чорного хребетні складають 45,3 % з домінуванням риби (41,4 %). На земноводних припадає всього 3,9 %, представлених винятково молоддю та пуголовками жаб. Серед риб домінують коропові (24,3) і помітне місце займають тюлька (5,4), різні бички (4,2), окуневі (3,8), колюшкові (2,1) та молодь щуки (1,6 %).

Живлення пастушкоподібних. Крім лиски, пастушкоподібні птахи є абсолютними зоофагами (табл. 6.7). У деркача тваринні об'єкти складають 99,3, у погоничів, пастушка і курочки водяної – 100 %. У лиски рослинні об'єкти займають третину раціону (33,2 %), який включає нитчасті водорості і занурені форми (рдесники, куширі та ін.) та плаваючі макрофіти (ряска). Серед тварин домінують молюски (32,1) та комахи – гідробіонти (25,2 %) всієї споживаної біомаси. Більшість у цьому раціоні складають жуки (11,0) з переважанням личинкових стадій (7,3), потім личинки бабок (5,5), двокрилі (5,3), та клопи (3,4 %). У пастушкоподібних – абсолютних зоофагів більшість у живленні складають комахи (70,3–77,8 %), лише у курочки водяної дещо переважають молюски (50,1 %). У зазначених перших трьох видів, як і у багатьох інших водно-болотних птахів-зоофагів, основу живлення складають різні водні жуків (різні плавунцеві) – 28,7 % у погонича звичайного, 33,4 у пастушка звичайного і 39,7 у погонича малого. У всіх випадках личинкові стадії перебільшують імагінальні у 1,5–1,8 раза. На другому місці перебувають личинки бабок (16,4–19,1) і на третьому – двокрилі (7,9–13,2 %) з переважанням личинок більше ніж удвічі і втричі. У погонича звичайного значну частину спектра живлення складають одноденки (9,3 %).

Серед інших безхребетних вагоме місце в живленні багатьох пастушкоподібних займають ракоподібні (від 8,1 до 16,8 %). У курочки водяної та у лиски ці об'єкти складають лише 2,3 та 3,4 % від усього споживаного корму. П'явки у лиски і погонича звичайно складають по 3,1, у погонича малого – 2,9, у пастушка звичайного – всього 1,4 %. Павукоподібні в живленні різних пастушкових коливаються в межах 0,8–4,1 %, з максимальним значенням у деркача і погонича малого і мінімальним (0,8–1,4 %) – у решти.

У курочки водяної комахи в складі їжі складають 46,2 % з переважанням личинок бабок (13,1), личинок і дорослих стадій жуків (з переважанням перших) – 12,9, клопів – 9,2 та двокрилих 8,5 %. Крім них, трапляються одноденки (2,2) та волохокрильці (0,3 %).

У живленні лиски і пастушка звичайного в незначній кількості зустрічаються риби (відповідно 1,8 і 0,3 %), серед яких помічені вівсянка, гірчаки, мала колючка, а у лиски – і в'юнові (в'юн звичайний і голець звичайний).

Таблиця 6.7

**Характеристика живлення мартиноподібних і пастушкоподібних у різних екосистемах
Дніпропетровської області (у % до загальної ваги споживаної їжі)**

Об'єкти живлення	Мартиноподібні						Пастушкоподібні					
	Мартин жовтоногий	Мартин звичайний	Крячок світлокрилий	Крячок чорний	Крячок річковий	Крячок малий	Потонич звичайний	Потонич малий	Пастушок звичайний	Курочка водяна	Лиска	Держак
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Рослинні об'єкти	-	-	-	0,2	-	-	-	-	-	-	33,2	0,7
Тваринні об'єкти	100	100	100	99,8	100	100	100	100	100	100	66,8	99,3
Безхребетні	2,1	16,5	92,1	54,5	11,2	14,1	100	100	100	99,7	95,0	99,3
П'явки	-	0,2	0,9	-	-	-	3,1	2,9	1,4	-	3,1	-
Молюски	-	1,1	2,7	3,4	1,3	2,1	4,8	6,2	13,6	50,1	32,1	-
Ракоподібні	-	1,9	6,7	4,3	0,9	1,3	12,9	16,8	8,1	2,3	3,4	-
Павукоподібні	-	0,1	1,3	0,7	-	-	1,4	3,8	0,8	1,1	1,2	4,1
Комахи		13,2	80,5	46,1	9,0	10,7	77,8	70,3	76,1	46,2	25,2	95,2
Одноденки	-	-	-	0,1	-	-	9,3	0,2	-	2,2	-	-
Бабки (личинки)	-	-	3,3	5,3	1,7	1,1	16,4	18,4	19,1	13,1	5,5	-
Прямокрилі	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14,2
Клопи	-	0,6	5,3	3,2	0,9	3,2	7,8	2,5	9,0	9,2	3,4	10,8
Жуки (імаго)	0,2	7,7	59,2	7,9	2,4	3,1	11,4	15,2	12,1	5,2	3,7	57,2
Жуки (личинки)	0,9	3,6	5,0	13,5	1,2	1,0	17,3	24,5	21,3	7,7	7,3	-
Волохокрильці	-	-	-	0,1	0,2	-	-	-	-	0,3	-	3,2
Лускокрилі	-	-	0,4	0,9	0,6	0,2	1,9	0,8	1,1	-	-	5,4
Перетинчастокрилі	-	-	0,1	3,5	1,9	-	0,5	0,8	1,8	-	-	2,7
Двокрилі (імаго)	-	1,2	2,9	2,1	-	-	4,1	1,8	2,8	3,7	2,4	1,2
Двокрилі (личинки)	-	0,1	4,3	9,5	0,1	2,1	9,1	6,1	8,9	4,8	2,9	-
Хребетні	97,9	83,5	7,9	45,3	88,8	85,9	-	-	-	0,3	1,8	-
Риби	97,9	83,5	1,2	41,4	88,8	85,9	-	-	-	0,3	1,8	-
Тюлька	-	2,5	-	5,4	1,5	3,5	-	-	-	-	-	-
Щука	-	1,2	-	1,6	0,7	0,4	-	-	-	-	-	-
Коропові	96,8	66,6	1,2	24,3	78,5	72,5	-	-	-	0,2	1,4	-

Закінчення табл. 6.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
В'юнові	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,3	-
Колушкові	-	1,7	-	2,1	-	-	-	-	-	0,1	0,1	-
Окуневі	1,1	4,3	-	3,8	4,6	6,8	-	-	-	-	-	-
Бичкові	-	7,2	-	4,2	3,5	2,7	-	-	-	-	-	-
Земноводні	-	-	6,7	3,9	-	-	-	-	-	-	-	-
Тритон звичайний	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Кумка червоночере- ва	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Часничиця звичайна	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ропухові	-	-	1,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Жабові	-	-	5,6	3,9	-	-	-	-	-	-	-	-

Живлення рибалочки. Типовим іхтіофагом є рибалочка. Основу його живлення складають риби (91,7 %). Серед риб найбільшу вагу мають коропові (вівсянка, верховодка, гірчак, молодь карася, коропа – 68,2 % (табл. 6.11). Решту риб у живленні рибалочки представляють дрібні: бички (14,6), окунці – 14,6, молоді щучки – 2,1 та в'юнові – 1,1 %. Безхребетні в складі їстівних компонентів займають всього 8,3 %, представлених повністю комахами, які включають жуків (4,9 %) та клопів (3,4 %).

Трофічна роль. Враховуючи ваговий склад раціону живлення водно-болотних птахів, їх кількісний склад у різних водно-болотних екосистемах та час їх перебування у них, можна вирахувати загальний обсяг вилученої біомаси в екосистемі (табл. 6.8). Найбільшу кількість біомаси водно-болотні птахи вилучають у великих затоках дніпровських водосховищ – понад 200 кг/га, потім у солончакових водоймах – понад 146 кг/га, в малих водосховищах – понад 133 кг/га, в основному ложі дніпровських водосховищ – понад 100 кг/га. Значно менше вилучається біомаси у ставках (45,6 кг/га) і малих ріках – 34,6 %. Величина автотрофної частини екосистем, яка в подальшому не бере участі у створенні первинної біологічної продукції, складає у солончакових озерах 57,6 кг/га, у великих затоках дніпровських водосховищ 49,1 і малих водосховищ 41,3 кг/га, що становить відповідно 39,6; 24,5 і 35,1 %. В головному ложі дніпровських водосховищ це становить близько 21 %, малих річок – 36,1, у ставках – 31,8 %. Серед вилученої фітомаси значно переважає біомаса макрофітів. У різних водоймах це переважання становить від 1,5 до 3,3 раза (основний показник переважання – у 2,5 раза) з мінімальним значенням у затоках і максимальним – у ставках та малих водосховищах.

Таблиця 6.8

Вилучення біомаси негоробцеподібними птахами в різних екосистемах Дніпропетровської області (кг/га за час перебування в регіоні)

Біомаса	Водно-болотні екосистеми						Лісові екосистеми			
	Дніпровського водосховища		Карачунівського водосховища	солончакових озер	малих річок	ставків	Діброви		Аренні бори	Лісосмуги
	Великі затоки	ложе					заплавні	байрачні		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Вся біомаса	200,70	100,03	132,85	145,56	34,58	45,56	20,42	18,77	16,58	7,01
Фітомаса:	49,11	20,49	41,32	57,57	12,50	14,40	6,18	9,90	4,97	5,06
Наземна	19,18	5,73	10,00	16,54	3,60	3,37	6,18	9,90	4,97	5,06
Водно-болотна	29,93	14,76	31,32	41,03	8,90	11,03	-	-	-	-
Зоомаса:	151,59	79,54	91,54	87,99	22,08	31,16	14,24	8,87	11,61	1,95
Безхребетні	84,27	34,34	50,71	57,89	16,15	27,21	11,35	7,66	11,04	1,45
Різні черви	1,68	0,23	0,99	1,04	0,21	1,36	0,07	0,01	>0,01	0,07
Молюски	33,47	14,44	19,33	21,38	4,95	8,87	0,05	0,03	0,02	>0,01
Ракоподібні	7,19	1,81	4,20	4,05	0,78	1,52	0,06	>0,01	>0,01	-
Павукоподібні	1,17	0,39	0,65	0,65	0,12	0,23	0,05	>0,01	0,01	0,18
Багатоніжки	0,06	0,02	0,03	0,03	0,02	0,01	0,03	>0,01	0,02	0,01
Комахи	40,70	17,45	25,52	30,74	10,07	15,72	11,09	7,59	10,97	1,17
Хребетні	67,32	45,21	40,83	30,10	5,93	3,95	2,89	1,21	0,57	0,50
Риби	58,70	41,35	37,19	25,26	3,27	3,05	0,17	0,10	0,01	>0,01
Земноводні	7,78	3,71	2,54	4,41	1,53	0,70	0,78	0,05	0,02	>0,01
Плазуни	0,29	0,08	0,21	0,13	0,27	0,04	0,11	0,15	0,11	0,04
Птахи	0,20	0,02	0,42	0,09	0,29	0,07	0,23	0,11	0,04	0,06
Ссавці	0,42	0,05	0,47	0,21	0,57	0,09	1,55	0,80	0,39	0,38
в т. ч. гризуни	0,35	0,04	0,38	0,17	0,47	0,07	1,47	0,77	0,37	0,38

Вилучена частина біомаси макрофітів у водоймах є важливим показником функціонального значення водно-болотних птахів, яке полягає в регуляції процесу заростання, від чого потерпають багато водойм. Ця вилучена фітомаса за вегетаційний період не утворює фітозаростання на 1–4 порядки відносно безпосередньо вилученої.

Вилучена зоомаса значно перебільшує фітомасу. У великих затоках комплексом водно-болотних птахів вилучається близько 152 кг/га, у солончакових озерах – 88, в головному ложі великих водосховищ – понад 79, малих водосховищ – 69, в малих річках і ставках, побудованих на них, – по 31 кг/га. У затоках великих водосховищ, малих водосховищ і солончакових озерах серед вилученої зоомаси в основному переважають водні безхребетні (відповідно:

84,3; 50,7 і 57,9 кг/га). У головному ложі – 34,3 кг/га, у малих річках і ставках відповідно – 25,8 і 27,2 кг/га.

Серед вилученої зоомаси безхребетних на першому місці розташувалися комахи (48,3 до 62,3 % від усього складу зоомаси). У вилученій біомасі інших безхребетних вагому частину складають молюски –30,7–41,9 і ракоподібні –4,8–8,3 % від усієї зоомаси. Решта об'єктів живлення має незначну частку.

Найбільша частина вилученої зоомаси хребетних спостерігається у великих затоках дніпровських водосховищ (67,32 кг/га), головному ложі їх (56,8) і малих водосховищах (45,2 кг/га). У солончакових озерах ця величина має середнє значення (30,1 кг/га) і низьке значення у малих річках і ставках (5,9 і 4,0 кг/га). Серед вилученої біомаси хребетних риби складають у водосховищах і солончакових озерах від 25,3 до 58,8, у малих річках і ставках – 3,3–3,1 кг/га. На другому місці, але в значно меншій кількості, перебуває вилучена біомаса земноводних – у великих водосховищах від 3,7 до 7,8, в малих водосховищах – 2,5, в солончакових озерах – 4,4 і з дуже низьким показником у малих річках і ставках – 1,5 і 0,7 кг/га. Вилучена біомаса плазунів і птахів відповідно складає 0,04–0,22 і 0,02–0,29 кг/га. Біомаса вилучених ссавців дещо більша 0,09–0,57 кг/га, з неї гризунів 77,8–83,3 %.

Наведені дані про вилучення зоомаси свідчать про те, що водно-болотні птахи не завдають великої шкоди рибному господарству. Ця шкода може більш-менш зростати у риборозплідних ставках, у природних водоймах серйозної шкоди не спостерігається. По-перше, у вилученій їх біомасі спостерігаються види, які є так званими «смітними» або малоцінними рибами. По-друге, рибоїдні птахи збирають у більшості випадків або хвору рибу, або загиблу. В цьому випадку птахи виконують роль санітарів водойм. Вилучення значної біомаси безхребетних, серед яких домінують групи, небезпечні для молоді промислових риб (личинки бабок, личинки і дорослі особини жуків, клопи), сприяє збереженню рибної продуктивності природних водойм. За приблизними підрахунками, трофічна роль водно-болотних птахів сприяє збереженню в різних водоймах від 2 до 5 % молоді риб.

6.3.2. Живлення та трофічна роль негоробцеподібних птахів у лісових екосистемах

Живлення. Понад 60 видів негоробцеподібних птахів перебувають у різних типах лісових екосистем в різні пори року. Вони споживають до 190 об'єктів живлення тваринного походження та до 30 – рослинного. Більшість тваринних безхребетних об'єктів складають комахи, а хребетних – ссавці. Загальна характе-

ристика живлення найбільш поширених видів негоробцеподібних птахів наведе-
на в таблицях 6.9–6.11.

Таблиця 6.9

Характеристика живлення голубоподібних та куроподібних в умовах Дніпропетровської області (у % до ваги споживаної їжі)

Об'єкти живлення	Голубоподібні		Куроподібні			
	припутень	горлиця звичайна	куріпка сіра		перепілка	
			у весняно-осінній період	у зимовий період	у весняно-літній період	у осінній період
Рослинні об'єкти:	99,9	100	88,7	100	41,4	79,7
Насіння	99,8	99,8	48,8	19,8	18,2	52,9
Зелена маса	0,1	0,2	39,9	80,2	23,2	26,8
Тваринні об'єкти:	0,1	-	11,3	-	58,6	20,3
Молюски	0,1	-	2,2	-	5,1	1,8
Павуки	-	-	-	-	0,2	0,3
Комахи	-	-	9,1	-	53,3	18,2
в т. ч. личинки	-	-	6,3	-	20,6	3,7
Імаго	-	-	2,8	-	32,7	14,5

Живлення голубоподібних. У лісових екосистемах поширеними видами є припутень та горлиця звичайна. Вони належать до типових фітофагів, у яких рослинні об'єкти живлення становлять 99,9 % (припутень), або 100 % (горлиця звичайна) від усього вагового складу спожитої їжі (табл. 6.9). У припутня, крім рослинних об'єктів, зустрічаються зрідка наземні молюски (до 0,1 %). Переважну масу їжі складає насіння різних рослин (від дикоростучих до культурних, які птахи споживають здебільшого в агроценозах – 99,8 %). Зелена маса рослин має в живленні голубів мізерну частку і складає від 0,1 у припутня до 0,2 % у горлиці звичайної.

Живлення куроподібних. Невеликий асортимент об'єктів живлення спостерігається і у куроподібних. Він незначно розширюється за рахунок безхребетних. Характерною особливістю живлення куроподібних є помітна зміна кормових об'єктів у різні пори року (табл. 6.9). Куріпка сіра у лісових екосистемах трапляється лише в лісосуагах, на узлісних ділянках штучних масивних лісових насаджень та розріджених ділянках аренних борів. У весняний, літній та осінній періоди рослинні об'єкти складають 88,7 % від усієї маси споживаної їжі, де на частку різного насіння припадає 48,8 %, на зелену масу – 39,9 %. Крім рослинних об'єктів, у цей період куріпка також добуває і тваринні організми, які складають 11,3 % раціону та включають переважно комах (9,1 %, в т. ч. личинок – 6,3, імаго

2,8 %). У зимовий період куріпка живиться рослинною їжею, здебільшого здобуваючи її на озимих посівах, а в багатосніжні зими виходить на місця, з яких здувається сніг. Насіння різнотрав'я складає у цей період 19,8, зелена маса – 80,2 %. Тваринні об'єкти відсутні.

Перепілка у весняно-літній період переважно споживає тваринні організми, які складають 58,6 % від усієї ваги їжі, з яких 53,3 % належить комахам (20,6 – личинки, 32,7 % – комахи). Також до корму перепілки потрапляють наземні молюски (5,1) та незначна частина павуків (0,2 %). В осінній період перевага в живленні віддається рослинним об'єктам (79,7), де насіння різних трав складає 52,9, зелена маса (переважно озимина) – 26,3 %. Значення тваринних об'єктів підвищується до 20,3 %, де основу складають ті ж самі комахи (18,2 %, в т. ч. личинки – 3,7, імаго – 14,5 %). Значення в їжі перепілки молюсків скорочується майже втричі (18) та дещо збільшується споживання павуків (0,3 %).

Живлення хижих птахів. В умовах Дніпропетровської області хижі птахи представлені лише зоофагами (табл. 6.10). Домінуюче положення в складі кормових об'єктів займають хребетні тварини: у балабана – 100 % усього корму, у шуліки чорного – 98,7, яструба великого – 97,9, луня болотяного – 97,2 і дещо менше у боривітра звичайного – 73,1 %.

Серед хребетних тварин у живленні соколоподібних здебільшого переважають дрібні ссавці – 48,2 – 82,5 % з мінімальним значенням у боривітра звичайного (48,2) та у луня очеретяного (51,5), у яструба великого (56,1 %). У шуліки чорного і канюка звичайного – максимальне значення (відповідно 77,2 та 82,5 %). Ссавці в живленні хижаків в основному представлені гризунами, які відповідно до ссавців становлять від 78,0 до 99,4 % (табл. 6.10). Серед гризунів у їжі шуліки чорного і балабана домінують ховрахи (18,6 і 55,9), які повністю відсутні у боривітра. У решти хижаків вони складають всього 6,1–8,7 %. Миші (польова, лісова, жовтогорла, хатня) посідають значне місце у живленні канюка звичайного (46,5 % від усієї маси споживаного корму). У решти птахів – від 7,1 до 14,6 %. Значення норичь, крім канюка, більш помітне у лунів, яструба великого і боривітра звичайного (17,4 – 25,8 %), а також слідом за мишами у канюка (28,7 %). У луня очеретяного і шуліки чорного в живленні рідко трапляється тушканчик великий (1,2 і 0,2 %). Серед інших ссавців незначне місце в їжі хижаків належить землерийкам (0,3–2,1 %). Лише у боривітра вони помітні (10,6 %). Інколи в їжі шуліки чорного (0,1) та у яструба великого (3,1 %) трапляються рештки зайця сірого. У складі їжі яструба великого та балабана часто можна зустріти ласку (2,7 і 1,8 %).

Найбільше значення птахів у живленні соколоподібних відмічається у луня очеретяного (43,6 % від усієї маси споживаного корму), у яструба великого (41,0) та у боривітра (22,7 %). У решти хижаків – в межах 3,6–9,7 %. Різним качкам віддають перевагу лунь очеретяний (13,8) та балабан (9,1), горобцеподібним – яструб

великий, балабан (19,3 і 5,3 %). У луня очеретяного горобцеподібні в спектрі живлення становлять 7,9 %. З інших груп птахів помітне місце займають мартини і крячки – 4,1 % у луня очеретяного; пастушки (переважно у курочки водяної і лиски) – 5,6 %. Куріпка сіра і перепілка зустрічаються в живленні у яструба великого (6,1), у балабана (3,4) та голуби – 12,1 % у яструба великого та 2,6% у балабана. Решта пернатих у живленні птахів коливається в межах 0,2–1,8 %.

Плазуни значне місце займають в живленні у боривітра звичайного (21,3%) і представлені повністю ящірками, а також помітне місце – у луня очеретяного 8,7, канюка звичайного – 6,6, та у шуліки чорного – 4,2 %. Змії хижакими споживаються рідко (у канюка звичайного – 0,4 %, у яструба великого – всього 0,1 %). Земноводні в складі кормових об'єктів зареєстровані у луня болотяного (зелена жаба – 1,8 та кумка червоночерева – 0,3 %) та у шуліки чорного (жаби – 0,8, ропухи – 0,4 %). Риби також зареєстровані у шуліки чорного – 6,4 % (переважно коропові) та у луня очеретяного (1,3 %). Часто вдавалося спостерігати живлення рибою орлана-білохвоста на р. Дніпро в межах та околицях Дніпровсько-Орільського заповідника. Комахи посідають помітне місце у живленні боривітра звичайного (26,9) і у канюка звичайного (7,2 %), з них прямокрилі – 21,8 і 6,3 та жуки – 5,1 % у боривітра. У решті хижих птахів комахи відіграють незначну роль в їх живленні від 1,1 до 2,8 %. Крім комах, у живленні шуліки чорного помічені молюски (0,2 %).

Живлення сов. Сиви відносяться до абсолютних зоофагів. У багатьох сов, особливо великого та середнього розмірів, основу корму складають хребетні (табл. 6.10). Лише у совок переважають безхребетні, представлені головним чином комахами, головні об'єкти корму – різні жуки (в т. ч. хрущі), нічні метелики і в незначній кількості павуки. Безхребетні складають до 72,3 % споживаного корму.

Таблиця 6.10

Характеристика живлення соколоподібних та совоподібних в умовах Дніпропетровської області (у % до ваги споживаної їжі)

Об'єкти живлення	Соколоподібні						Совоподібні	
	Луня очеретяний	Шуліка чорний	Канюк звичайний	Яструб великий	Боривітер звичайний	Балабан	Сова сіра	Сова вухата
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Добова норма споживаного корму	108	140	120	200	45	110	60	40
Обсяги споживаного корму за період	19,4	25,2	21,6	70,7	8,1	19,8	21,6	14,4
Безхребетні:	2,8	1,3	7,2	2,1	26,9	-	-	0,6
молюски	-	0,2	-	-	-	-	-	-
комахи	2,8	1,1	7,2	2,1	26,9	-	-	0,6

Закінчення табл. 6.10

1	2	3	4	5	6	7	8	9
В т. ч. прямокрилі	2,7	0,7	6,3	2,1	21,8	-	-	-
твердокрилі	0,1	0,4	0,7	-	5,1	-	-	-
лускокрилі	-	-	0,2	-	-	-	-	-
Хребетні:	97,2	98,7	92,8	97,9	73,1	100	100	99,4
риби	1,3	6,4	-	-	-	-	-	-
В т. ч. коропові	1,3	5,1	-	-	-	-	-	-
окуневі	-	1,3	-	-	-	-	-	-
Земноводні:	2,1	1,2	-	-	-	-	-	-
В т. ч. кумка червоночерева	0,3	-	-	-	-	-	-	-
ропухи	-	0,4	-	-	-	-	-	-
жаби	1,8	0,8	-	-	-	-	-	-
Плазуни:	8,7	4,2	6,6	0,8	21,3	-	-	-
В т. ч. ящірки	8,7	4,2	6,2	0,7	21,3	-	-	-
змії	-	-	0,4	0,1	-	-	-	-
Птахи:	43,6	9,7	3,7	41,0	3,6	22,7	3,9	1,6
В т. ч. чаплеві	1,2	-	0,2	1,2	-	1,0	-	-
мартиноподібні	4,1	1,3	-	0,8	-	1,3	-	-
качки	13,8	1,8	0,6	1,1	-	9,1	-	-
пастушкові	5,6	-	-	0,4	-	-	-	-
куроподібні	1,0	0,7	1,2	6,1	-	3,4	-	-
голуби	-	1,1	0,3	12,1	-	2,6	3,1	-
горобцеподібні	7,7	4,8	1,4	19,3	3,6	5,3	0,8	1,6
В т. ч. воронові	0,2	0,7	0,5	8,1	-	2,2	0,8	-
Ссавці:	51,5	77,2	82,5	56,1	48,2	77,3	96,1	97,8
землерийкові	2,1	1,7	0,3	1,2	10,6	-	2,3	-
кроти	-	0,2	0,1	-	-	-	-	-
їжакові	-	0,1	-	-	-	-	-	-
кажани	-	-	-	-	-	-	1,0	0,6
хижі (ласка)	-	-	-	2,7	-	1,8	0,7	0,2
зайці	-	0,1	-	3,1	-	-	0,8	-
Гризуни:	41,5	75,2	82,1	49,1	37,6	75,5	91,3	97,0
В т. ч. ховрахи	6,1	58,6	6,9	8,7	-	55,9	-	1,4
миші	8,4	7,7	46,5	14,6	10,2	7,1	34,7	35,2
нориці	25,8*	8,7	28,7	25,7	17,4	12,5	56,6	59,3
тушкани	1,2	0,2	-	-	-	-	-	1,1

* У живленні луна очеретяного нориці представлені головним чином водяною куторою.

Серед хребетних помітне місце займають миші і полівки (25,5 %), значно менше – дрібні птахи (2,2 %). Серед інших сов безхребетні відіграють більш-менш помітну роль у спектрі живлення сича хатнього (до 28,6 %): жуки (туруни, гнойовики, метелики, різна гусінь, павуки). Решту кормових об'єктів складають хребетні (71,4 – 100 %). У вже названого сича хатнього дрібні птахи складають 6,2, плазуни 2,3 та ссавці 62,1 %, серед яких переважають гризуни (миші та нориці) – 58,4 %, значно рідше – землерийки – 3,9 %. Типовими споживачами гризунів можна назвати сову сіру і сову вухату, в яких гризуни серед ссавців займають 95,0 і 99,2 % (91,3 і 97,0 % відносно всього споживаного корму). Особливо велику роль у живленні цих видів відіграють нориці (56,6 і 59,3 %) та різні миші

(хатня, польова, лісова, жовтогорла) – 34,7 і 35,2 %. З інших гризунів у сови вухатої спостерігаються тушкани (1,1 %). Решта хребетних у живленні цих сов представлені землерийками, кажанами, ласкою і зайцями (від 0,2 до 2,3 %).

Інші хребетні в живленні вказаних сов мають невелике значення. Птахи у сови сірої складають лише 3,9 % (голуби, горобцеподібні), у сови вухатої – всього 1,6 % (лише дрібні горобцеподібні).

Живлення дрімлюги. Дрімлюга полює лише на комах, де основу його кормових об'єктів складають імагінальні стадії лускокрилих – 68,5 % від усієї споживаної їжі (табл. 6.11). На другому місці – різні жуки – 17,8 %, та на третьому – двокрили (переважно – різні комарі) – 10,6 %, з інших комах зареєстровані сітчастокрилі (2,2) та волохатокрилі (1,1 %). Корм дрімлюга здобуває здебільшого в повітрі. Але спостереження показали, що він може збирати жуків на гілках дерев і навіть на землі – просіках, стежках та дорогах. Серед жуків переважають різні пластинчастовусі, особливо хрущі, а серед лускокрилих – різні совки.

Таблиця 6.11

Характеристика живлення дрімлюгоподібних, сиворакшоподібних та дятлоподібних в умовах екосистем Дніпропетровської області (у % до ваги споживаної їжі)

Об'єкти живлення	Сиворакшоподібні			Одудоподібні	Дятлоподібні		
	дрімлюга	рибалочка	бджолоїдка	одуд	дятел звичайний	дятел малий	крутиголовка
1	2	3	4	5	6	7	8
Рослинні об'єкти	-	-	-	-	11,3	1,4	-
Насіння (сосни)	-	-	-	-	9,1	1,2	-
Бруньки	-	-	-	-	2,2	0,2	-
Тваринні об'єкти	100	100	100	100	88,7	98,6	100
Безхребетні:	100	8,3	100	100	88,7	98,6	100
Черви	-	-	-	1,7	-	-	-
Молюски	-	-	-	-	0,1	-	0,3
Павуки	-	-	-	-	-	0,5	-
Багатоніжки	-	-	-	0,2	0,3	-	-
Комахи	100	8,3	100	98,1	88,3	98,1	99,7
Бабки	-	-	3,7	-	0,1	-	-
Прямокрилі	-	-	1,4	10,8	-	-	-
Вуховертки	-	-	-	1,6	-	-	-
Рівнокрилі	-	-	-	-	2,4	1,2	-
Напівтвердокрилі	-	3,4	0,1	-	1,3	0,6	-
Твердокрилі	17,6	4,9	11,9	69,2	34,9	46,3	-
в т. ч. яйця	-	-	-	-	0,1	0,1	-
личинки	-	-	-	66,5	24,2	34,2	-
лялечки	-	-	-	-	0,9	0,6	-
імаго	17,6	4,9	11,9	2,7	10,1	11,3	-
Сітчастокрилі	2,2	-	-	-	-	-	-
Волохокрилі	1,1	-	-	-	-	-	-

Закінчення табл. 6.10

1	2	3	4	5	6	7	8
Лусокрилі	68,5	-	2,1	16,7	41,2	36,6	-
в т. ч. яйця	-	-	-	-	0,2	0,1	-
личинки	-	-	-	16,7	18,1	29,8	-
лялечки	-	-	-	-	17,7	2,6	-
імаго	68,5	-	2,1	-	5,2	4,1	-
Перетинчастокрилі	-	-	78,0	-	6,3	12,1	99,7
мурахи	-	-	-	-	6,3	12,1	99,7
в т. ч. яйця	-	-	-	-	0,1	0,5	39,6
личинки	-	-	-	-	2,9	3,1	10,8
лялечки	-	-	-	-	0,6	0,8	28,4
імаго	-	-	-	-	2,7	7,7	20,9
Бджолині та справжні оси	-	-	78,0	-	-	-	-
Двокрилі	10,6	-	-	0,8	2,1	1,3	-
в т. ч. личинки	-	-	-	-0,8	-	-	-
імаго	10,6	-	2,8	-	2,1	1,3	-
Хребетні:	-	91,7	-	-	-	-	-
Риби	-	91,7	-	-	-	-	-
Щука	-	2,2	-	-	-	-	-
Коропові	-	68,2	-	-	-	-	-
В'юнові	-	1,1	-	-	-	-	-
Окуневі	-	5,6	-	-	-	-	-
Бички	-	14,6	-	-	-	-	-

Живлення бджолоїдки звичайної. Бджолоїдка звичайна (табл. 6.11) полює на кормові об'єкти переважно на відкритих місцевостях – полях, степових ділянках, узліссях і лісових галявинах. Живиться лише комахами, віддаючи значну перевагу перетинчастокрилим – бджолам, осам та джмелям (78,0 %, в тому числі бджіл до 65 %). Серед інших комах у спектрі живлення зустрічаються різні жуки (11,9), бабки (3,7), двокрилі (2,8), лусокрилі (2,1), прямокрилі (1,9) та рівнокрилі (0,1 %). Беручи до уваги споживання бджолоїдкою значної кількості бджіл, населення і деякі дослідники зарахували її до злісних шкідників пасіки.

Живлення одуда. Одуд живиться лише безхребетними, добуваючи їх в основному на поверхні ґрунту або в підстилці. Основу його кормових об'єктів (табл. 6.11) складають різні комахи (98,1 % від усієї маси споживаного корму). Серед інших безхребетних у живленні одуда виявлені черв'яки (1,7) та багатоніжки (0,2 %). Комахи в їжі одуда в основному представлені жуками (68,2) зі значним переважанням їх личинок (60,5), личинками лусокрилих (16,7), прямокрилими, де, в основному, переважають капустянки (10,8 %). Незначне місце у живленні одуда мають щипавки та личинки мух.

Живлення дятлоподібних. На відміну від попередніх комахоїдних негоробцеподібних птахів, дятли (крім крутиголовки) споживають і рослинні об'єкти – переважно насіння хвойних порід дерев та бруньки листяних порід (табл. 6.11). У дятла звичайного рослинні об'єкти складають 11,3 % від усієї

маси споживаного корму, в т. ч. насіння хвойних (сосни) – 9,1, бруньки – 2,2 %. У дятла малого рослинні об'єкти мають набагато менше значення (1,4 %, в т. ч. насіння – 1,2, бруньки – 0,2 %).

Таким чином, зоофагія у дятлів виявляється в обсязі 88,7–98,6 % від загальної маси корму, у крутиголовки – 100 %. Тваринні об'єкти представлені лише безхребетними, з домінуючим переважанням комах (88,3–99,7 %). Крім комах, у живленні дятлоподібних були помічені наземні молюски (0,1 % – у дятла звичайного, 0,3 % – у крутиголовки), павуки – у дятла малого (0,5 %), та багатоніжки у дятла звичайного (0,3 %).

Корм крутиголовки значно відрізняється від решти дятлоподібних. Комахи як об'єкти живлення представлені винятково перетинчастокрилими – мурахами на різних стадіях їх розвитку (99,7 %). Яйця мурах складають 39 % від всього споживаного корму, лялечки – 28,4, імаго – 20,4, личинки – 10,8 %.

У живленні дятла звичайного переважають серед комах лускокрилі (41,2 %), в т. ч. личинки – 18,1, лялечки – 17,7, імаго – 5,2 %. Яйця лускокрилих складають лише 0,2 %. На другому місці знаходяться жуки (34,9 %). Перевага віддається їх личинкам (24,2 %). Імагінальні стадії жуків складають 10,1 %. Лялечки і яйця жуків не мають великого значення (0,5 та 0,1 %). Перетинчастокрилі (в основному – мурахи) складають 6,3 %, де личинки та імаго складають, відповідно 2,9 і 2,7 %. Яйця і лялечки як, і в ситуації з жуками, посідають у живленні дятлів незначне місце (0,6 і 0,1 %). Серед інших комах у живленні дятла звичайного трапляються рівнокрилі (2,4), двокрилі (2,1), клопи (1,3) та бабки (0,1 %). Серед лускокрилих та жуків у живленні дятла звичайного мають вагоме значення різні личинки ксилофагів (19,8 %).

Дятел малий в основному споживає комах (98,1 %), де переважну більшість складають павуки (46,3) та лускокрилі (36,6 %). Перевага віддається в першу чергу їх личинкам (відповідно 34,2 і 29,8 %). Дорослі жуки складають 11,3 %, а імаго лускокрилих – всього 4,1 %. Яйця цих комах мають мізерне значення (по 0,1 %), лялечки займають незначне місце (0,6 і 2,6 %). Дятел малий значну перевагу в живленні віддає ксилофагам (златки – 54,0 %, короїди, деревниця в'їдлива та ін..).

6.4. Роль трофіки негоробцеподібних птахів у лісових екосистемах

Трофічна роль негоробцеподібних птахів полягає перш за все у вилученні біомаси, що сприяє інтенсифікації кругообігу речовин у системі та у створенні захисного блоку проти впливу різних фітофагів.

Вилучення біомаси. Роль трофіки негоробцеподібних птахів у вилученні біомаси в лісових біогеоценозах порівняно з птахами у водно-болотних екосистемах приблизно на порядок нижча (див. табл. 6.8). Обсяг вилученої біомаси негоробцеподібними птахами в результаті трофічного впливу у різних лісових екосистемах коливається у межах 7,0–20,4 кг/га. Найвищі показники характерні для заплавних дібров (20,4) з поступовим незначним зниженням у байрачних дібровах (18,7) і аренних борах (16,6 кг/га). Лише в штучних насадженнях вилучення біомаси різко скорочується (до 7 кг/га). На фітомасу припадає відповідно 6,2; 9,9; 5,0 та 5,1 кг/га. Наведені дані свідчать про те, що найбільша ефективність вилучення первинної біологічної продукції птахами спостерігається у лісосмугах (72,2 %). Це зумовлено наявністю у штучних насаджень більших екологічних можливостей для населення птахів, які віддають перевагу відкритим просторам, де більшість видів птахів – або фітофаги, або поліфаги. Подібні умови мають і байрачні діброви, де вплив негоробцеподібних птахів на первинну продукцію порівняно із заплавними дібровами теж високий (52,7 %). У заплавних дібровах і аренних борах вилучення первинної продукції складає третину від усієї вилученої біомаси. Вся вилучена фітомаса є наземною і здебільшого представлена репродуктивними органами.

Абсолютна величина вилученої негоробцеподібними птахами зоомаси має найвищі показники у заплавних дібровах (14,2 кг/га) та дещо менша в аренних борах (11,6 кг/га), але відносно однакова 69,7–70,0 %. Таке вирівнювання свідчить про те, що, незважаючи на різні розмірні структури орнітонаселення цих двох груп біогеоценозів, птахи з однаковою ефективністю вилучають свою частку зоомаси. Відмінність між абсолютними величинами є наслідком більшої продуктивності заплавних дібров порівняно з аренними борами.

6.4.1. Трансформація біотичної енергії негоробцеподібними птахами у лісових екосистемах

Роль негоробцеподібних птахів у трансформації біотичної енергії в наземних екосистемах значно менша. В лісових екосистемах у кількісному відношенні пташине населення в основному представлене горобцеподібними птахами. На частку інших припадає в різних екосистемах від 16 до 35 %. Лише в аренних борах переважають негоробцеподібні. Це й зумовлює рівень трансформації біотичної енергії останніми.

Добова трансформована енергія негоробцеподібними птахами, залежно від сезону і погодних умов, коливається в значних межах. У заплавних дібровах сумарна добова трансформація біотичної енергії негоробцеподібними птахами

коливається від 68 ккал/га взимку і до 339 ккал/га у літній період. У весняний період, порівняно із зимовим, вона різко зростає (у 3,7 раза) і становить у середньому 251 ккал/га. Це зумовлено перш за все весняним прильотом на гніздування більшості мешкаючих видів птахів, а також короткочасними зупинками пролітних видів. Улітку добова витрата енергії зростає на третину (у 1,35 раза) у зв'язку з репродуктивним періодом і приростом чисельності птахів (339 ккал/га). В осінній період, починаючи з кінця серпня, у зв'язку з відльотом на місця зимівлі, а також за рахунок еміграції птахів у інші системи, добова трансформована птахами енергія знижується в 3,3 раза (102 ккал/га). Ця тенденція спостерігається, але у різних масштабах, і у решті лісових екосистем.

У байрачних дібровах у зимовий період трансформація біотичної енергії за добу зростає з 56 ккал/га до 206 ккал, у літній період до 279 ккал. Індекси збільшення трансформації майже однакові, вони характерні для заплавних дібров (3,7 і 1,33), але в осінній період зменшення рівня добової трансформації удвічі сповільнене (139 ккал/га). Це зумовлено тим, що, з одного боку, в осінній період багато видів птахів використовують острівні байрачні діброви як степові плацдарми для відльоту, а з іншого – більш інтенсивними зупинками пролітних видів і популяцій. Схожа ситуація створюється і в аренних борах. Тут і у зимовий період перебуває більше негоробцеподібних птахів завдяки більш доступному корму (насіння сосни) і наявності значних відкритих просторів. Тому в аренних борах у зимовий період найвищий показник трансформації енергії (98 ккал/га). У весняний період зростання рівня трансформації біотичної енергії більш сповільнене, ніж у попередніх екосистемах (у 1,3 раза замість 3,3), що зумовлено весняною міграцією багатьох птахів у місця гніздування. У літній період рівень добової трансформації порівняно з весняним зростає більше ніж у 2,5 раза і становить 321 ккал/га, що майже відповідає заплавному дібровам. Восени вона зменшується лише у 2,3 раза (139 ккал/га), що пояснюється причинами, характерними для байрачних дібров.

У решті лісових екосистем рівень добової трансформації біотичної енергії значно менший. У плакорних штучних насадженнях (масивних і лісосмугах) добова трансформована негоробцеподібними птахами біотична енергія складає взимку 21 – 25, у весняний період 53 – 64, у літній – 101 – 127, в осінній 61 – 68 ккал/га. У вільшаниках спостерігається найменший рівень трансформації птахами енергії (відповідно у середньому 10, 51, 82, 25 ккал/га).

Середньорічна добова трансформація біотичної енергії негоробцеподібними птахами найвища у заплавних дібровах (190 ккал/га) і порівняно висока у байрачних дібровах і аренних борах (170 і 171) і значно зменшується у штучних насадженнях (59 – 71). Найнижчий рівень цієї трансформації спостерігається у вільшаниках (42 ккал/га).

Відповідно до добової трансформованої біотичної енергії у кожній лісовій екосистемі формується загальний рівень її трансформації за увесь час перебування птахів у системі. Вся трансформована біотична енергія, що витрачається на активний обмін і засвоєння в процесі росту молоді птахів, у різних екосистемах коливається у межах 14,6 – 65,6 тис. ккал/га за рік. У заплавних дібровах відмічаються максимальні затрати енергії, у вільшаниках – мінімальні. В незначних масштабах загальні витрати біотичної енергії у байрачних дібровах складають 59,6 тис. ккал і в аренних борах – 60,6 тис. ккал. У плакорних штучних насадженнях – масивних і лісосмугових – відповідно 25,4 і 20,9 тис. ккал/га·рік. Масштаби сезонних витрат біотичної енергії в основному відповідають амплітуді коливань добової трансформації енергії.

Трансформація біотичної енергії негоробцеподібними птахами у байрачних дібровах і лісосмугах здійснюється в основному за рахунок автотрофної частини біогеоценозів (відповідно – 72,2 і 52,7 % всієї трансформованої біотичної енергії). У заплавних дібровах і аренних борах, навпаки, – за рахунок гетеротрофної частини (69,7 і 70 %). Витрати гетеротрофної біотичної енергії здійснюються в основному за рахунок безхребетних (74,4 – 95,1 % від усієї гетеротрофної біотичної трансформованої енергії), де домінують різні комахи (80,6 – 97,7 % від усієї трансформованої енергії за рахунок безхребетних). За рахунок інших зооелементів безхребетних помітне місце у трансформації енергії у лісосмугах посідають різні павуки (12,4 %) та дощові черв'яки (4,8 %). Решта безхребетних у загальному потоці біотичної енергії, який здійснюється негоробцеподібними птахами, становлять дуже незначну частину (від 0,001 до 0,17 %).

Хребетні тварини у трансформації біотичної енергії негоробцеподібними птахами займають від 4,9 до 25,60 % від усіх гетеротрофів. Мінімальне значення хребетних у трансформації біотичної енергії характерне для аренних борів, максимальне – для лісосмуг, де значною мірою концентруються гризуни. У заплавних дібровах ця частина становить 20,3 %, у байрачних – 18,6 %. Домінуюче положення серед хребетних у трансформації біотичної енергії займають ссавці (в основному гризуни), на яких припадає у лісосмугах – 80,8 %, в аренних борах і байрачних дібровах відповідно – 68,4 – 66,1 %, у заплавних дібровах – 53,6 %.

За рахунок земноводних трансформація біотичної енергії негоробцеподібними птахами найбільше здійснюється у заплавних дібровах (27,0 %). В байрачних дібровах і аренних борах – всього 4,1 і 3,5 %, за рахунок плазунів – в аренних борах – 19,3 %, у байрачних дібровах – 12,4 % та у лісосмугах – 8,0 %, у заплавних дібровах – всього 5,5 %. За рахунок птахів – у різних екосистемах від 7,0 до 12 %. Участь головних біотичних компонентів і елементів у трансформації біотичної енергії негоробцеподібними птахами та схема витрат на різні фізіологічні процеси наведено на рисунку 6.2.

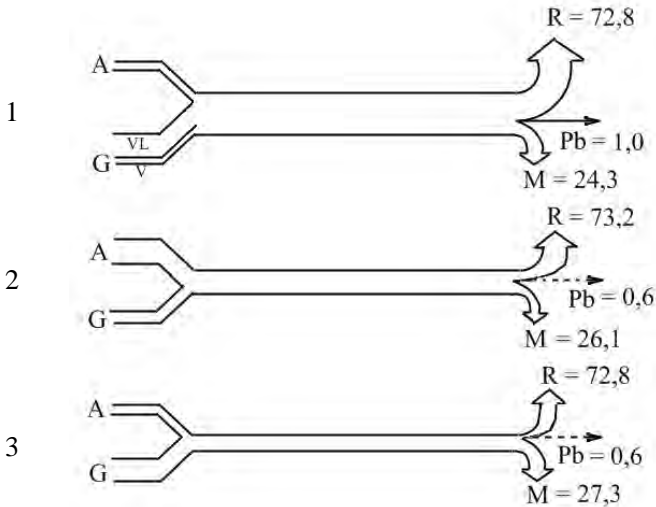

Рис. 6.2. Схематичне зображення енергетичного балансу негоробцеподібних птахів у лісових екосистемах:

1– у заплавних дібрових, 2– у лісосмугах, 3– у вільшаниках, А– автотрофи, Г– гетеротрофи, VL– безхребетні, V– хребетні, R– витрати енергії на обмін (дихання), М– трофо-метаболический обмін, Pb– витрати енергії на приріст вторинної продукції (1 мм дорівнює 5 тис. ккал/ га за рік).

Таким чином, роль негоробцеподібних птахів в енергетичному балансі має велике значення у водно-болотних екосистемах і значно менше у лісових.

6.5. Роль негоробцеподібних птахів у міжекосистемних зв'язках

Існування будь-якого біоценозу зумовлене не лише роботою складових структур внутрішніх компонентів і елементів, що перебувають у системі, а і впливом навколишніх біогеоценозів через обмін матеріально-енергетичними ресурсами за допомогою абіотичних і біотичних чинників. Серед біотичних чинників особлива роль належить зооценозу як найбільш мобільному елементу системи. В той же час основна увага у вивченні міжбіогеоценотичних зв'язків приділялась в основному абіотичним чинникам (Рявченко, Сибирова, 1959; Алексин, Бражников, 1969; Вотинцев, 1970). Певною мірою загальні дані про роль зооценозу були наведені у праці В. М. Диліса (1963). Саме зооценоз є найбільш мобільним компонентом системи, який значною мірою забезпечує біотичну частину в процесах міжбіогеоценотичних зв'язків.

Таке відоме явище як зоохорія є відображенням важливих міжекосистемних зв'язків, якому надана належна увага як одному із механізмів утворення міжекосистемних зв'язків (Наумов, 1955, Акимов, 1959, Йогансен, 1959, Формозов, 1970, Лисанчук, 2003). З початку останньої чверті ХХ сторіччя було

проведено ряд досліджень, які безпосередньо розкрили роль різних тварин в міжкосистемних зв'язках. Була встановлена специфічна роль земноводних, котрі тісно пов'язують водні і наземні екосистеми (Булахов, 1977, 2001), а також певною мірою висвітлена роль інших груп хребетних (Булахов, 1982, 1987, Булахов, Перельгін, 2003). Особливо багато праць було присвячено вивченню ролі птахів у цьому і дана належна оцінка ролі птахів у винесення і принесення матеріально-енергетичних ресурсів, пов'язаних із пташиними кочівлями і міграціями (Булахов, 1981; Вертуцький, Серьшев, 1981; Линдеман, 1981, Рахилин, 1981; Сіохин, 1980, 1981 та ін.).

Для дослідження ролі зооценозу у забезпеченні біотичних шляхів здійснення міжкосистемних зв'язків у 2008 році була скликана спеціальна екологічна конференція.

Форми участі тварин у здійсненні міжкосистемних зв'язків доволі різноманітні і численні: механічне перенесення насіння, спор, паразитів, здійснення трофіки в різних екосистемах і перенесення матеріально-енергетичних ресурсів в інші екосистеми, використання різних екосистем при здійсненні своїх життєвих потреб нагулу, репродукції, захисту, міграції тощо.

Відносно птахів це, головним чином, пов'язано зі зміною сезонного перебування в екосистемах, що реалізується кочівлями і значними міграціями. У період гніздування репродуктивні і нагульні ділянки здебільшого не збігаються. Птахи часто добувають корм в аренній системі, а годують пташенят зовсім в інших місцях. Багато видів гусеподібних (гуси, качки та інші) як кормові поля використовують наземні екосистеми, де у вигляді трофометаболічного опадку залишають частину матеріально-енергетичних ресурсів.

Негоробцеподібні птахи, пов'язані з водно-болотними екосистемами, здійснюють міжкосистемні зв'язки в основному за рахунок не місць гніздування, а нагулу. З одного боку, із наземних екосистем за рахунок використання їх як кормових угідь гуси, качки, мартини, чайки виносять велику масу матеріально-енергетичних ресурсів. Так, із наземних (агроценозів та лучних екосистем) та мігруючих екосистем у водні екосистеми щорічно вноситься від 53 до 182 ккал/га первинної та 7–37 тис. ккал вторинної продукції. Головна роль у цьому належить зоофагам (лунь очеретяний, шуліка чорний, орлан-білохвіст, мартини звичайний, жовтоногий та ін.).

Головні напрямки перенесення матеріально-енергетичних ресурсів та їх відносні масштаби при здійсненні міжкосистемних зв'язків схематично показані на рисунку 6.3.

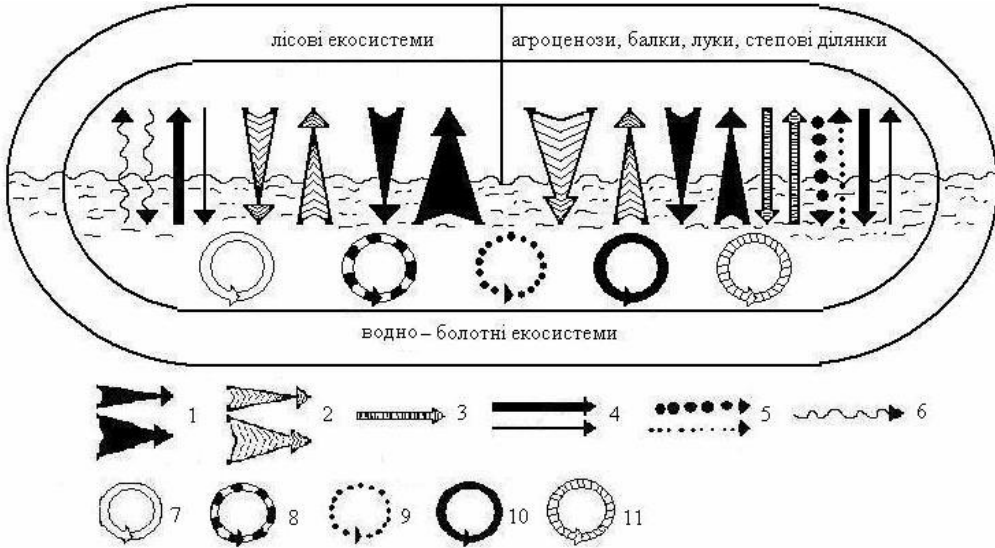

Рис. 6.3. Схематичне зображення участі негоробцеподібних птахів у міжкосистемних і міжпарцелярних зв'язках у водно-болотних екосистемах:

1 – хижі птахи, 2 – гусеподібні, 3 – кулики, 4 – чаплі, 5 – мартини, 6 – рибалочка, 7–11 – міжпарцелярні зв'язки: 7 – острови-пlesa, 8 – макрофітні зарості пlesa, 9 – затоки – пlesa, 10 – борові зони пlesa, 11 – мілководдя-глибоководні пlesa. Напрямок стрілок указує на спрямованість і обсяги перенесення матеріально-енергетичних ресурсів.

Птахи-норники (рибалочка, бджолоїдка, сиворакша, рідше боривітер) часто оселяються по берегах річок і водосховищ, здійснюючи як прямий, так і опосередкований вплив на формування ґрунтів у водних екосистемах (до 0,7–3 м³ за рік). Норіння птахів значно послаблює берегову зону й інтенсифікує абразійні процеси, які своїми масштабами переважають прямий вплив у 3–4 рази.

Одночасно відбувається вивітрювання первинного мінерального матеріалу, який частково використовується водними системами у продуктивних процесах. Таким чином, у цьому випадку птахи виступають також як чинник, що посилює абіотичну (фізичну) частину міжкосистемних зв'язків.

Крім указаних головних напрямків у міжкосистемних зв'язках, що здійснюються негоробцеподібними птахами між водними і наземними екосистемами, значна частина матеріально-енергетичних ресурсів обмінюється між парцелями в екосистемі, що особливо характерно для водно-болотних екосистем.

Тут постійно за допомогою птахів відбувається міжпарцелярний обмін між островами, мілководдями, заростями макрофітів і пlesами. Головна роль у менших масштабах належить птахам лісових екосистем (рис. 6.4).

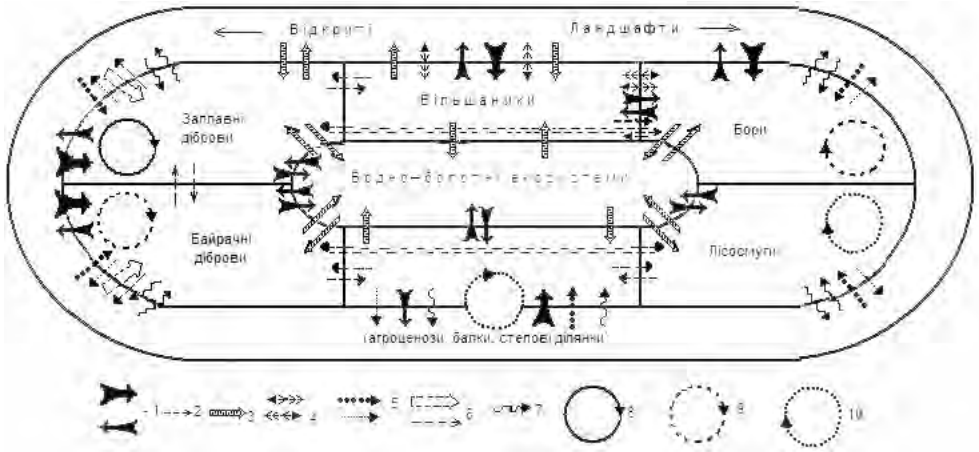

Рис. 6.4. Схематичне зображення участі негоробцеподібних птахів

у міжкосистемних і міжпарцелярних зв'язках у лісових екосистемах:

1 – хижі птахи, 2 – дятли, 3 – качки, 4 – журавлі, 5 – голуби, 6 – чаплеподібні, 7 – куроподібні, 8–9 – міжпарцелярні зв'язки: 8 – сильні, 9 – відчутні, 10 – слабкі. Напрямок стрілки вказано основне (товста риска) або другорядне (тонка риска) перенесення матеріально-енергетичного ресурсу із системи у систему.

Значну роль у здійсненні міжкосистемних зв'язків виконують перш за все соколоподібні, які переважно добувають корм у відкритих ландшафтах (агроценозах, балках, степових ділянках, луках). За час кочування птахів у регіоні з 1 га площі відкритих ландшафтів переноситься у різні лісові екосистеми від 2 до 20 тис. ккал. Здійснюючи масштабні міграції, птахи сприяють і міжматериковим обмінним процесам. У більшості випадків для місць гніздування ці зв'язки мають часто від'ємні значення. Вирощена продукція перелітних видів значною масою залишається на місцях зимівель. Повертаючись на місця гніздування, водно-болотні птахи залишають на місцях зимівель і на пролітних шляхах до половини, у наземних екосистемах – до чверті своєї продукції.

Таким чином, негоробцеподібні птахи є важливим біотичним елементом у створенні біотичного механізму міжкосистемних зв'язків.

6.6. Середовищетвірна роль негоробцеподібних птахів у створенні умов для розмноження та захисту тваринних організмів

Птахи-норники й активні утворювачі дупел із деяких негоробцеподібних птахів відіграють значну роль у створенні місць гніздування і поселенні багатьох екологічних груп тварин. Серед птахів-норників помітне місце посідають рибалочка, сиворакша, бджолоїдка звичайна. Нори в урвистих схилах ярів, балок та берегів водойм не тільки дають змогу гніздватися самим птахам, а й створюють

умови для поселення в них мікроартропод та мезофауни безхребетних, які знаходять тут сприятливі захисні умови. Одночасно нори виконують функцію місць концентрації різних ектопаразитів для нападу на птахів та розповсюдження. У створенихнорах знаходять сприятливі умови для гніздування шпаки, одуди, польовий та хатній горобці і боривітер звичайний.

Загальна заселеність нір, зайнятих вторинно гніздовими видами птахів, коливається в межах від 3,5 до 9,1 % врахованих гнізд. В урвистих схилах, які утворюються на місцях видобутку марганцевої руди, в норі сиворакші оселився навіть боривітер степовий. Унорах птахів виявлено найпростіших: 12 видів мастигофор (головні представники – *Amphimonas*, *Bodo*, *Cercobodo*, *Monas* та інші), 18 видів саркодин (*Amoeba* – 6 видів, *Harmannella* – 3 види, *Naeglerta* – 1 вид, *Vahkampfia* – 6 видів), 8 видів циліат (*Colpoda* – 5 видів, *Oxytricha*, *Stilonichia*, *Uroleptus*). Крім того, там же виявлено інші групи дрібних організмів, наприклад мікроартропод (різні орибатиди, гамазиди, колемболи (понад 19 видів) та різні групи мезофауни безхребетних (стоноги, павуки, ківсяки, геофіліди, стафілініди, літобіїди, личинки турунів, ковалики, совки і двокрилі та ін.). Серед них до 89 % фауни нір складають сапрофаги, 15 % – фітофаги і 3 % – зоофаги.

Таким чином, норні птахи своєю рійною діяльністю сприяють гніздуванню п'яти видів птахів, які відіграють важливу роль у регуляції чисельності різних фітофагів і до 40 видів різних безхребетних, які здійснюють значну роботу в ґрунтоутворенні.

На значну середовищевітвірну роль дуплогніздників звернув увагу А. Н. Формозов (1970), який нарахував серед тварин, що мешкають у дуплах птахів, 18 життєвих форм. Серед активних дуплогніздників в умовах регіону важливе місце посідають малий та великий дятли. Як правило, вони щорічно утворюють на одному гектарі від двох до трьох дупел, які використовують лише один раз. Для повторного гніздування дятли будують нові дупла. Після використання хазяями ці дупла заселяють для різного використання 17 видів хребетних та близько 5 екологічних груп безхребетних. Виготовлені дупла активно використовують для вторинного гніздування 19 видів птахів.

Дупла малого дятла займають: синиця велика – до 33,3 %, синиця блакитна, гаїчка болотяна, повзик, мухоловка білошия, мухоловка строката та інші (від 2,6 до 8,3 % зайнятих дупел). У дуплах дятла великого поселяються шпаки (42,5), синиця велика (7,5), сиворакша (4,5), синиця блакитна, повзики (3,7), мухоловки (0,8), горобець польовий (3,0), совка (0,2 %). Серед мешканців утворених дупел виявлені види ссавців: соня лісова, білка звичайна (у парках і скверах міст), вечірниця дозорна, нетопир лісовий, нічниця водяна. Загальна заселеність дупел дятлів птахами і ссавцями становить понад 78 %.

Крім хребетних, у дуплах дятлів виявлено багато видів безхребетних: тес-тацеї, орибатида, гамазиди, аргасові кліщі, пухойди, блохи, кровосисні, павуки, жуки та інші – всього до 48 видів, з яких близько 70 % – сапрофаги, 24 % – паразитичні форми і 6 % – зоофаги.

Серед інших негоробцеподібних, які створюють умови для гніздування ряду видів птахів, слід відзначити хижих птахів, у гніздах яких, навіть при їх занятості хазяїном більше ніж у 90 % видів, влаштовують гнізда горобець польовий, рідше кібчик, боривітер звичайний, сова вухата.

Таким чином, рийна, дуплобудівна та конструктивна діяльність птахів-норників, дятлів, хижих є важливим середовищевірним чинником для гніздування, поселення і захисту значної кількості тваринних організмів, що сприяє зростанню біорізноманіття в різних екосистемах і посилює роль зооценозу у створенні захисного блоку систем.

6.7. Негоробцеподібні птахи у консортивних зв'язках різних екосистем степового Придніпров'я

Консортивні зв'язки є стартовою основою в організації біогеоценозів на самому початку формування і подальшому їх функціонуванні (Раменський, 1950, Беклемишев, 1951)

Найтісніші консортивні зв'язки виявляються при трофічному типі середовищевірної діяльності тварин. При трофічному типі відстежується взаємозв'язок організмів, що входять в епібіонтні трофічні консортивні зв'язки й утворюють концентричну структуру консорцій на різних рівнях організації екосистем – від елементарного й індивідуального до парцелярного і біогеоценотичного. Як правило, утворюються три центри, пов'язані між собою консорвентами. Особливо це стосується птахів, які консортивними зв'язками охоплюють різні екосистеми і забезпечують у подальшому міжекосистемні зв'язки.

Це найбільш характерно для водно-болотних екосистем, де птахи виступають подвійними консорвентами з охопленням двох груп автотрофів-детермінантів.

В умовах області більш детально вивчені такі консортивні зв'язки у різних типах солончакових озер (Губкин Ал. А., 1989; Булахов, Губкин А. А.) та у наземних екосистемах (Булахов, 1976, 1981; Булахов, Пономаренко, 1996; Щербакова, 1983, 1985; Пономаренко, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003).

6.7.1. Консортивні зв'язки негоробцеподібних птахів у солончакових озерах

Водно-болотний орнітокомплекс солончакових озер за трофофункціональною структурою в основному представлений гетеротрофами першого трофічного рівня (53–81 % від усієї біомаси птахів). Вони складають перший концентр синузціальних консорцій. До другого концентра відноситься 11–34 % біомаси птахів, до третього – 4–9 %. Співвідношення різних груп гетеротрофів та частка у них гігрофагів і ксерофагів зумовлені рівнем первинної продукції водойм, їх трофністю, масштабом та характером навколишнього середовища (рис. 6.5).

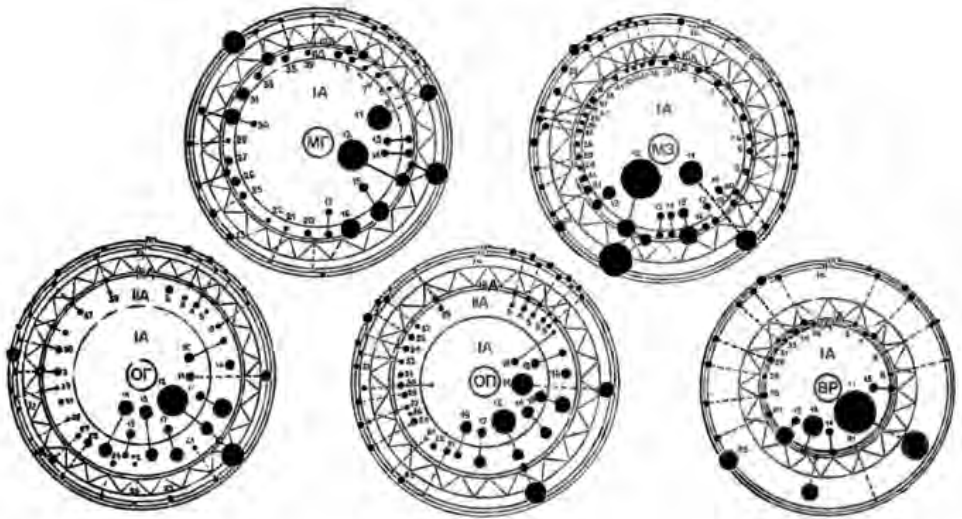

Рис. 6.5. Трофофункціональна структура консортивних зв'язків негоробцеподібних птахів у солончакових озерах степового Придніпров'я та їх зв'язок з наземними системами.

Трофофункціональна структура та топічні зв'язки є основою у формуванні концентрів різних груп автотрофів солончакових озер. Специфіка територіальних зв'язків та прояв функцій водно-болотних птахів, що освоюють та пов'язують різні екосистеми, вимагають іншого уявлення про консорції, на відміну від загальноприйнятої просторової консортивної структури.

Центр консорції представлений тут групою автотрофів-макрофітів (секційно-родові й територіальні консорції) з розташованими навкруги звичайними

трьома концентрами, які ми називаємо первинними консорціями. Навколо третього первинного концентра утворюється своєрідний вторинний детермінант, представлений групою наземних автотрофів, з розміщеними навкруги вторинними концентрами.

Загальна консортивна структура різних типів солончакових озер у принципі схожа, різниця між ними – в обсязі концентрів і кількості консорментів. У мезогалінних, олігогалінних і опріснених озерах максимально представлені перемінні, або екзогенні консорти; у мегалінних і тимчасових водоймах їх кількість мінімальна. Серед перемінних консорментів відзначається переважання трансбіотичних консортів над ендоконсортами і ступінь цього переважання тим більший, чим вищий рівень солонуватості водойм.

Водно-болотний орнітокомплекс у солончакових озерних місцеперебуваннях грає значну роль у трансформації біотичної енергії. Домінантами у трансформації енергії тут є качині (59–70 %), потім кулики і чайки (7–17 та 8–14 %), пастушкові (4–9 %) і замикають цей ряд хижі птахи – лунь очеретяний та шуліка чорний (до 1–2 %).

6.7.2. Консортивні зв'язки негоробцеподібних птахів у лісових екосистемах

Консортивні зв'язки негоробцеподібних птахів проявляються на елементарному, індивідуальному, видовому та популяційному рівні консорцій. Основними детермінантами консорцій у дібровах є дуб звичайний, ясень звичайний, липа серцелиста та клен польовий. Детермінанти аренних борів (сосна звичайна) відіграють другорядну роль.

Трофодифункціональна структура. Консорменти дуба звичайного характеризуються, залежно від його віку, значним ступенем мінливості. Кількість консорментів екзогенного характеру зростає з віком, ендогенних консорментів серед негоробцеподібних птахів немає.

Перший концентр, який би був представлений безпосередньо негоробцеподібними птахами, відсутній. До нього входять лише горобцеподібні. Другий концентр представлений дятлом великим, дятлом малим та одудом. Третій – совою сірою, шулікою чорним, яструбом великим і малим. Третій концентр, незважаючи на більшу кількість видів-консорментів, за обсягом значно поступається другому (рис. 6.6).

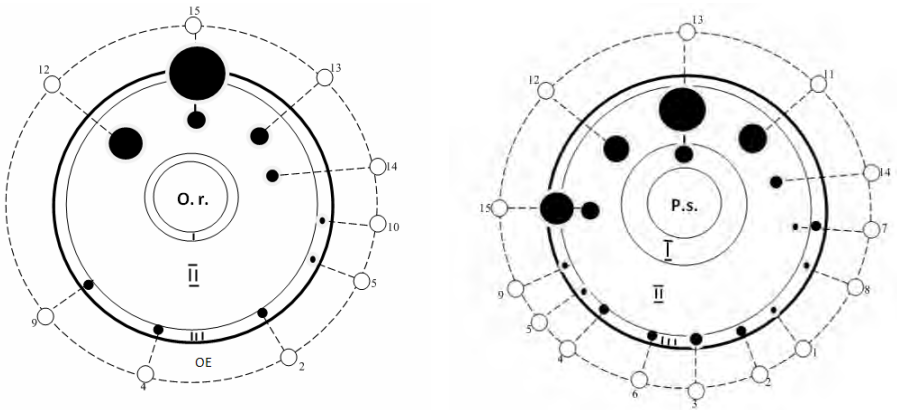

Рис. 6.6. Трофофункціональна структура консортивних зв'язків негоробцеподібних птахів у дібровних і арених біогеоценозах степового Придніпров'я:

Q. r. – детермінант – дуб звичайний, P. s. – детермінант – сосна звичайна;

I – перший концентр, II – другий концентр, III – концентр, OE – навколишні суміжні екосистеми, ———— – межа консорції, - - - - - межа навколишніх суміжних екосистем (без урахування відстані), ●—● консортивні зв'язки консорвента у консорції; ●—○ консортивні зв'язки за межами консорції, ● – консормент консорції, з урахуванням обсягів функціонального значення, ○ – той же консормент за межею консорції без урахування обсягів значення.

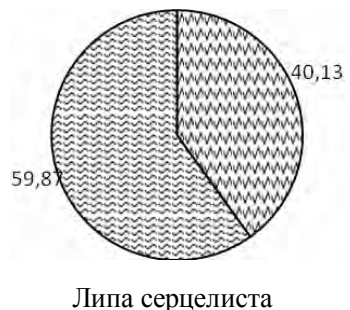
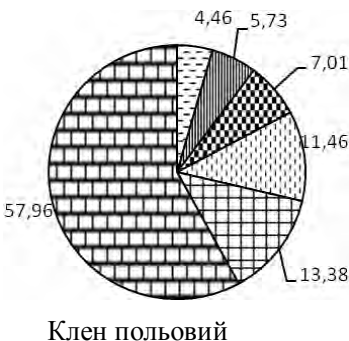
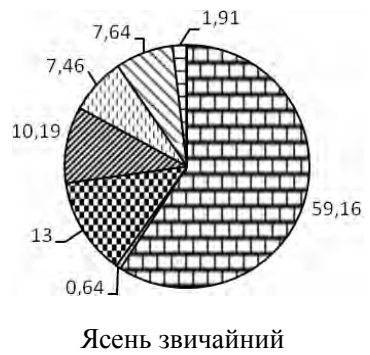
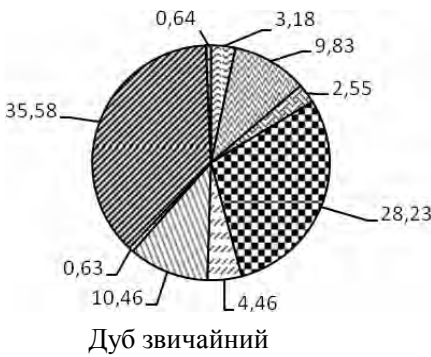
Консорменти: 1 – підорлик великий, 2 – шуліка чорний, 3 – канюк звичайний, 4 – яструб великий, 5 – яструб малий, 6 – балабан, 7 – боривітер звичайний, 8 – пугач, 9 – сова сіра, 10 – сова вухата, 11 – дрімлюга, 12 – одуд, 13 – дятел звичайний, 14 – дятел малий, 15 – крутиголовка.

Для детермінанта сосни функціональна структура консортивних зв'язків у негоробцеподібних птахів більш складна. Негоробцеподібні птахи як консорти представлені у всіх концентрах. У першому концентрі як екзоконсорт представлений дятел звичайний. В той же час він виступає і в ролі консорвента другого концентра. Значно багатші на консорментів другий і особливо третій концентр із такими рідкісними консорментами як пугач, підорлик великий, балабан. Крім них, роль консорментів третього концентра виконують шуліка чорний, канюк звичайний, яструб великий і малий, сова вухата і навіть крутиголовка, яка здійснює тиск на хижі види комах, які є активними консорментами другого концентра.

Відносно елементарних консорцій і участі в них консорментів треба відзначити перш за все одуда, який контролює консорментів-фітофагів першого концентра кореневої системи. Одуда з упевненістю можна віднести до консорментів мероконсорції кореневої системи. До стовбурних та гілкових мероконсорцій належать малий і великий дятли. Дятел великий виступає одночасно і як консормент елементарної репродуктивної частини у детермінанта сосни. Решта консорментів більше пов'язані з фотосинтезуючими елементами автотрофів,

точніше контролюють розвиток фітофагів і є часткою мероконсорцій фотосинтезуючих частин дерева.

Репродуктивна структура консортивних зв'язків. Значна кількість автотрофів є основним місцем гніздування (основою репродуктивного процесу) птахів. Багато видів птахів використовують певні породи дерев вибірково. Так, одуд віддає перевагу деревам із природними дуплами, в основному дубові (до 86,8 % випадків гніздування). Дятел строкатий влаштовує дупла в основному на осиці (у 50 % випадків), потім на дубі (33 %). Дятел малий також віддає перевагу осиці і дубу (28,6 %). Крутиголовка – дубу (66,7 %) (рис. 6.7). Голуби в основному для гніздування вибирають берест та клен польовий (відповідно 39,1 та 27,6 %). Дуб як місце для гніздування використовується голубами у 9,2, ясен – у 6,9, сосна – у 4,6 %.

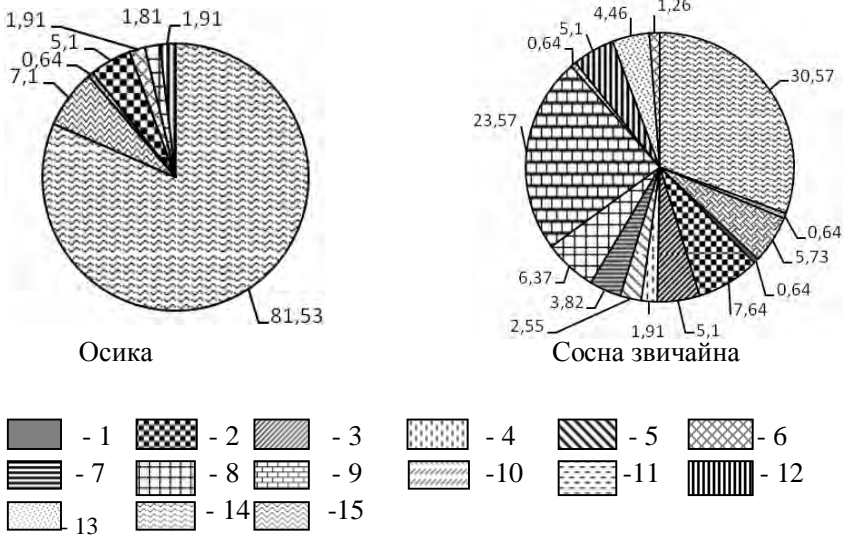

Рис. 6.7. Репродуктивна структура консортивних зв'язків негоробцеподібних птахів з автотрофами-ефікаторами лісових екосистем степового Придніпров'я: 1 – підорлик великий, 2 – шуліка чорний, 3 – канюк звичайний, 4 – яструб великий, 5 – яструб малий, 6 – балабан, 7 – борвігер звичайний, 8 – пугач, 9 – сова сіра, 10 – сова вухата, 11 – дрімлюга, 12 – одуд, 13 – дятел звичайний, 14 – дятел малий, 15 – крутиголовка.

Співвідношення негоробцеподібних птахів при здійсненні процесу розмноження у різних детермінантів мають різні показники. Так, у дуба звичайного головними консортерами-репродукторами є дятел звичайний (3,7 % від усього числа консортів-гніздарів), горлиця звичайна (9,9), одуд (10,8), дятел малий (4,5 %). Решта мають усього від 0,6 до 3,2 % (рис. 6.7). У клена польового основу гніздових консортів-птахів складає горлиця звичайна (67,8 %). Липу серцелисту багато птахів не використовують як місце для гніздування. Всього зафіксовано два види – дятел звичайний та крутиголовка (яка займає дупла дятла). Домінуючим гніздовим консортом у осики є дятел звичайний (81,5 %).

У сосни звичайної набір консортів-гніздарів із числа негоробцеподібних птахів найбільш багатий і різноманітний (15 консортів). Домінантами є дятел звичайний (30,6) та горлиця звичайна (23,6 %). Решта консортів має частку від 0,64 до 7,6 %, серед яких консортами, які вибирають для гніздування в основному сосну, є підорлик великий, балабан і пугач, який гнізда здебільшого влаштовує під сосною на землі. Визначення ролі різних автотрофів дуже важливе для проведення робіт із лісової рекультивациі порушених земель і екологічної реабілітації трансформованих екосистем. Правильний підбір порід, які сприяють збе-

реженню зоорізноманітності і розвитку важливих консорментів, є запорукою нормального формування створеної штучної системи.

Етолого-топічна структура у консортивних зв'язках негоробцеподібних птахів. Птахи належать до високорозвинених тварин із чіткою адаптивною поведінкою. Ця особливість викликала інтерес науковців, які із середини ХХ сторіччя почали досліджувати поведінку птахів. У результаті це спричинило появу нової науки – етології та присудження нобелівських премій двом відомим орнітологам: Ніко Тінбергену та Конраду Лоренцу. Таким чином, етологія як наука з'явилася внаслідок досліджень саме поведінки птахів, що свідчить про складний характер цієї поведінки як явища і велику роль цього явища у забезпеченні життєвого циклу птахів як класу хребетних тварин.

Етологічні явища в поведінці птахів перш за все реалізуються на місцях їх мешкання, що призводить до того, що значна частина поведінкових реакцій орієнтована на взаємодію з типовим для цього виду навколишнім середовищем. В етологічних дослідженнях уся поведінка ділиться на елементарні поведінкові акти, аналіз та облік яких дає змогу загалом описати поведінку птаха. Деякі дослідники у своїх системах аналізу поведінки виділяють до 200 елементарних актів, набагато менше різноманіття актів поведінки виділяють дослідники енергетики та екології птахів.

Основними актами, які мають різне енергетичне, екологічне та біологічне значення, на думку В. В. Дольника (1982), є такі:

- 1) добування їжі (трофічні зв'язки);
- 2) спостереження (поза готовності до дії), відпочинок, сон, подавання акустичних сигналів, чищення пір'я, акти прямої агресії (внутрішньовидові, а також міжвидові зіткнення), купання, парування, насиджування яєць (топічні зв'язки);
- 3) збирання гніздового матеріалу, побудова гнізда (фабричні зв'язки);
- 4) перенесення птахами насіння дуба, липи тощо (форичні зв'язки).

Як показують наші дослідження, єдиним універсальним параметром, яким можна виміряти усі ці різноманітні консортивні зв'язки, є бюджет часу, витраченого на всі поведінкові акти певного типу консортивних зв'язків.

Певного птаха можна пов'язувати з цілим рядом видових консорцій, ще більшою кількістю популяційних та величезним числом індивідуальних консорцій, але слід зважати на те, що певні консорції для цього птаха є пріоритетними. У цьому відношенні негоробцеподібні птахи являють собою велике різноманіття консортів, пов'язаних з абсолютно різними типами консорцій у різних екосистемах.

За результатами аналізу активності птахів у консорціях різних типів екосистем слід зазначити, що велика частина негоробцеподібних виявляють високу активність одночасно в консорціях декількох груп біогеоценозів.

Найбільш насиченими негоробцеподібними птахами-консортами в нашому регіоні є консорції водно-болотних угідь та лісових екосистем. Ця парадоксальна з точки зору розташування Дніпропетровської області в степовій зоні ситуація пояснюється кількома факторами:

- 1) значна частина негоробцеподібних пов'язана з водно-болотними та лісовими угіддями у своєму життєвому циклі;
- 2) водно-болотні та лісові екосистеми мають найвищі показники продуктивності первинної та вторинної біомаси, що приваблює значну частину птахів;
- 3) Дніпропетровська область, незважаючи на розташування у степовій зоні, має потужну гідромережу, вздовж якої формуються лісові екосистеми;
- 4) ці ж екосистеми мають найскладнішу просторову структуру і забезпечують своїх мешканців оптимальним температурним режимом та вологою (головними лімітуючими факторами у степовій зоні), що дає змогу багатьом видам птахів реалізовувати більшу частину їх життєвих потреб;
- 5) лучні, чагарникові, а найбільше степові екосистеми зазнали найпотужнішого впливу з боку людини, що призвело до руйнування усталеної системи консортивних зв'язків.

Якщо аналізувати основні групи біогеоценозів, то участь негоробцеподібних птахів у консорціях виглядає таким чином.

У консорціях **водно-болотних** БГЦ беруть активну участь майже 65 % усього видового складу негоробцеподібних Дніпропетровщини. Водночас консортів із помітним та низьким рівнем участі надто мало – близько 6 %. Практично не беруть участі в цих консорціях понад 29 % видового складу птахів. Такий розподіл активності свідчить про наявність різноманітної, але високоспеціалізованої групи консортів різних видів водної рослинності.

У консорціях **лісових** БГЦ беруть активну участь понад 19 % негоробцеподібних. Консортів із помітним та низьким рівнем участі, на відміну від водно-болотних екосистем, досить багато – понад 15 %. Основу цієї групи консортів складають птахи, які, наприклад, тільки гніздяться на деревах, а живляться і проводять значну частину свого часу в інших екосистемах (у водно-болотних – наприклад чаплі, у степових та лучних системах – багато денних хижих птахів), 65 % видового складу має дуже низьку частку у системі консортивних зв'язків лісових екосистем.

У консорціях **чагарникових** екосистем високий рівень активності виявляють лише 13 % видового складу, низький – 75 %.

У консорціях **лучних та степових** БГЦ лише 9 % видового складу беруть активну участь, але помітний рівень активності виявляють понад 20 % видів. Це свідчить про те, що для значної частини видів птахів консорції лучних та степових БГЦ є цінними допоміжними функціональними угрупованнями.

Якщо аналізувати окремі індивідуальні консорції, то в цьому випадку спостерігається досить специфічна картина. Негоробцеподібні є досить великими і відповідно меншими за чисельністю птахами порівняно з горобцеподібними. Тому в багатьох консорціях за загальними показниками вони поступаються своїм дрібним та активним родичам (рис. 6.8).

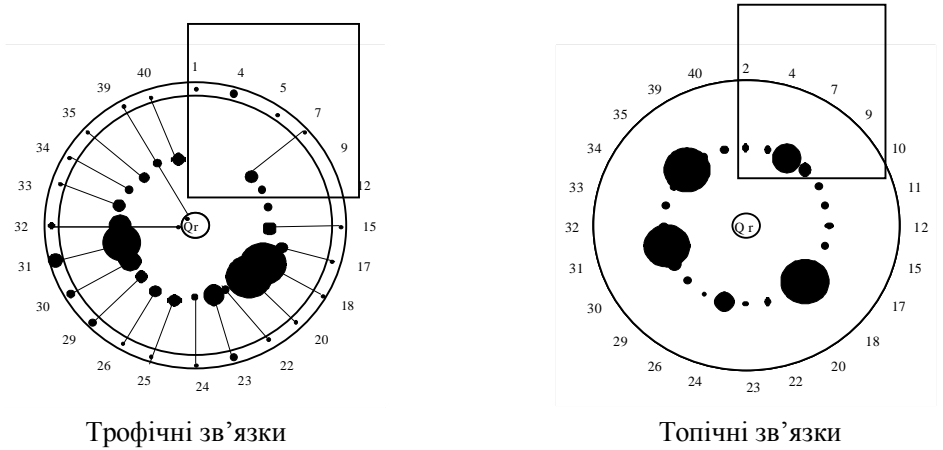

Рис. 6.8. Схеми консортивних топічних зв'язків птахів зі старими генеративними екземплярами дуба звичайного у липо-ясеневих дібровах Присамар'я за бюджетами часу на один екземпляр автотрофа у літній період (прямокутником виділено зв'язки негоробцеподібних):

1 – яструб великий, 2 – канюк звичайний, 3 – зозуля звичайна, 4 – сова сіра, 5 – круголовка, 6 – жовна сива, 7 – дятел звичайний, 8 – дятел середній, 9 – дятел малий, 10–40 – горобцеподібні.

У випадку індивідуальної консорції дуба звичайного (рис. 6.7) негоробцеподібним належить лише чверть пташиного складу консорції, але значна частина цієї активності виявляється у другому та третьому концентрах, які забезпечують розподіл речовини та енергії по різних трофічних ланцюгах.

У процесі еволюції негоробцеподібні почали займати в структурі консорцій специфічні місця регуляторів важкодоступних для інших тварин масових груп консортів (наприклад комах-ксилофагів або дрібних птахів-інсектофагів). Це підкреслює важливість негоробцеподібних для функціонування переважної більшості консорцій екосистем степового Придніпров'я.

Глава 7. РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ, ВІДТВОРЕННЯ Й ОХОРОНА НЕГОРОБЦЕПОДІБНИХ ПТАХІВ

Ті, хто найбільше цінує прибутки і технічний прогрес, несвідомо вважають, що вихід людини на сцену історії скасовує проблему рівноваги у природі. З тим же успіхом вони могли б уважати, що заодно скасовується і закон всесвітнього тяжіння. Рівновага у природі спирається на внутрішні зв'язки живого світу і його зв'язки з навколишнім середовищем. Це не значить, що людина не повинна спробувати схилити чашу терезів на свою користь, але за будь-якої спроби вона зобов'язана пам'ятати, що вона робить, і передбачати наслідки своїх кроків.

Рейчел Карсон «Німа весна»

У більшості випадків у формуванні ставлення до пернатих дотепер збереглася парадигма, яка не відповідає сучасним вимогам щодо оцінки загального значення птахів для людей. Ще й досі існує думка, що птахи шкідливі для різних видів господарства і становлять певну загрозу, поширюючи захворювання – це головним чином різні рибоїдні, птахи, які живляться зерном, ягодами, горіхами тощо та мігранти.

Орнітофаги, які знищують комахоїдних і різних мисливсько-промислових видів тварин, завдають шкоди рибному, сільському, лісовому і мисливському господарствам. Звідси, у більшості випадків, сформоване негативне ставлення до багатьох видів. Насправді це не завжди відповідає дійсності. По-перше, не існує так званих абсолютно «шкідливих» і «корисних» видів. Усі види птахів, на довгому еволюційному просторі часу, сформувалися як один із важливих функціональних елементів. Елемент, який здійснює біотичний контроль за розвитком різних гетеротрофів, зумовлює рівновагу у різноманітних біогеоценотичних процесах, створюючи гомеостаз у різних блоках екосистем. У природних екосистемах птахи-їхтіофаги, за загальним підрахунком, більш корисні, оскільки в основному створюють трофічний тиск на «смітні» і малоціннопromислові види риб, які є трофічними конкурентами і значно зменшують природну кормову базу для багатьох промислових риб, особливо для їх молоді.

Птахи-фітофаги у більшості випадків використовують для свого живлення ягоди і плоди, які вже переважно або вражені різними фітофагами-безхребетними, або хворобами, тому значно раніше визрівають і споживаються

птахами у першу чергу. Тут теж можна скоріше завбачити певну користь, ніж шкоду, тому що знижуються потенційні втрати у поточному і майбутньому часі.

Певної шкоди птахи можуть завдати в так званих культурбіоценозах – ставках, риборозплідниках, пасіках, садах, агроценозах. Але, враховуючи той факт, що більшість птахів стали рідкісними, ця шкода значно перебільшена в оцінках людей. Є лише деякі види, що можуть завдати збитків, але їх чисельність ще не викликає тривоги. Таких птахів залишилося дуже мало, і «шкодять» вони лише в незначний період. Решту часу вони «обслуговують» природні системи у біогеоценотичному відношенні. Тому для таких птахів треба сформувати інше ставлення, ніж пряме винищення. Це, перш за все, використання різних видів охоронних заходів щодо врожаю рослин або молоді риб у ставках; заходи, які б перешкоджали вільному доступу небажаних видів птахів у господарство (різні види загорож) або різні способи відлякування (шумові пристрої, магнітофонні записи тривожних криків певних видів птахів тощо). У великих господарствах – агроценозах уявлення про значну шкоду негоробцеподібних дуже перебільшені. Птахи в більшості випадків збирають уже втрачений, приміром під час збирання, осипаний при перестиганні тощо врожай. У той же час птахи, яких занесли до числа «ворогів», приносять, у тих же культурбіоценозах і природних екосистемах, значну користь. Вони знищують небажаних комах, що завдають дуже суттєвих збитків сільському і лісовому господарству.

Аналізуючи матеріали кадастрової характеристики, у спеціальних підрозділах («соціальне значення» і «функціональне значення»), порівнянно з чисельністю птахів і характером їх перебування в екосистемах, усіх птахів умовно можна поділити на такі групи: у соціальному відношенні до умовно загрозливих видів можна віднести лише 10 видів птахів, які рівномірно представлені аборигенними, пролітними або залітними видами, що складають по 2,6 % від усієї фауни негоробцеподібних птахів. До другої групи відносять так звані індіферентні види, у яких відсотки завданої шкоди і користі рівноцінні – 16,3 % (у тому числі 10,7 % аборигенних видів і 5,6 % мігруючих). До корисних птахів, які своїм впливом забезпечують необхідні біогеоценотичні процеси у природних екосистемах або сприяють зростанню врожаю в господарствах, відносяться 29,1 % видів. Найбільша група птахів мисливсько-промислового значення – 49,5 %, але, враховуючи їх чисельний стан, мисливством використовується лише 18,9 % видів. Решту можна віднести лише до потенційно промислових видів, які могли б ними стати при значному зростанні їх чисельності. В той же час птахи, віднесені до промислово-мисливських птахів, є також важливими функціональними елементами у різних біогеоценотичних процесах.

Крім оцінки, що дається різному значенню птахів у сільському і функціональному аспекті, слід урахувати їх охоронний статус, що сформувався в еколо-

гічно-кризових умовах Дніпропетровщини. До птахів з охоронним національним статусом, на сучасному етапі, відносяться види, що складають 51,5 % від усього регіонального різноманіття негоробцеподібних птахів, а з урахуванням вимог Боннської та Бернської конвенцій цей показник зростає до 98,5 %.

Враховуючи всі наведені обставини, весь комплекс негоробцеподібних птахів потребує впровадження дійових заходів охорони і відтворення промислових запасів мисливських видів.

7.1. Раціональне використання і відтворення запасів мисливських птахів

В умовах Дніпропетровської області найбільше використовується 37 видів мисливських птахів, без урахування тих видів, що входять до реєстру різних червоних книг (МСОП, Європи, України, регіонів) та тих видів, що добуваються мисливцями і бракон'єрами заради прикрашання житлових приміщень, кабінетів, тощо (гагари, чаплі, соколоподібні, дрозди, рідкісні кулики, мартини, сови, сиворакшіві, дятли), або через відсутність мисливської етики – заради забави чи мисливського (бракон'єрського) хуліганства (все, що «заважає», особливо різні мартини), у тому числі 23 види аборигенних і 14 мігруючих (перелітних, залітних тощо), що відповідно складають 62,2 і 37,8 %. Відносно різних систематичних угруповань, у загальному різноманітті мисливських птахів найбільшу частку складають гусеподібні – 14 видів (37,8), у тому числі гуси – 3 види (5,1), качки – 11 видів (29,7), різні кулики – 10 видів (27,0), голуби – 4 види (10,8) та пастушкові і курині – по 3 види (18,1 %). До реальних мисливських видів, що добуваються згідно з правилами полювання, належать: пірникоза велика і сірощока, гагара чорновола, гуска сіра, гуска білолоба велика, гуменник, крижень, нерозень, чирянка мала та велика, свищ, шилохвіст, широконоса, попелюх, чернь чубата, чернь морська, крех великий, перепілка, куріпка сіра, фазан, пастушок, курочка водяна, лиска, сивка звичайна, чайка, коловодник болотяний, коловодник звичайний, брижач, баранці – великий, малий і звичайний, слуква, грицик великий, припутень, горлиця звичайна, горлиця садова. Решта птахів, які за загальною характеристикою мають бути мисливсько-промисловими, були такими у минулому часі або, за значного поліпшення умов природних середовищ і збільшення їх чисельності, можуть бути потенційно мисливськими видами.

Загальна кількість офіційно добутих у 2007 році птахів (з урахуванням мисливських) становила близько 319,5 тис. А також з урахуванням добутих птахів незаконними шляхами (бракон'єрство) і тих, що не враховані, це число може зрости у 1,5 – 2 рази (за даними Дніпропетровської обласної ради мисливців та

рибалок УТМР). Наведені цифри свідчать про значний пресинг з боку мисливців на популяції птахів у регіонах.

Розподіл систематичних груп птахів, здобутих офіційно, виглядає таким чином (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Кількісна характеристика добутих мисливських птахів у Дніпропетровській області за 2007 р. (дані Дніпропетровської ради УТМР)

Систематичні групи птахів	Гусеподібні		Куроподібні			Пастушкові	Сивкоподібні	Голуби	Інші	Всього
	гуси	качки	фазан	сіра куріпка	перепілка	лиска	різні кулики			
Кількість, шт.	3099	10925 8	2088	6305	17228	73013	33307	45120	3000 0	31941 8

За ваговими показниками, за рахунок мисливства у Дніпропетровській області додатково для населення одержано близько 90 т чудового, смачного і екологічно чистого м'ясного продукту. За останні 10 років здобута мисливська продукція коливається у межах 25 – 97 т. Але чи не найбільше значення має той емоційний потенціал, який одержує частина населення (мисливці-аматори, члени УТМР) у процесі полювання. На полюванні мисливці оздоровлюють свій організм, перебуваючи у відносно чистих, незабруднених, мальовничих природних місцях, що збереглися, і хоча б на мить відриваються від екологічно-стресових урбанізованих промислових систем.

Загальний стан мисливських видів, як і решти негоробцеподібних птахів, є досить напруженим і для більшості видів незадовільним, що викликано значним погіршенням умов, скороченням території або навіть зникненням природних середовищ. Особливо це стосується степових екосистем, що майже зникли, і водно-болотних, які б відповідали репродуктивним вимогам птахів. В останні роки, у зв'язку зі змінами соціального устрою, пов'язаними з переходом від державно-суспільної власності до приватної, послабилося дотримання законів щодо контролю над виконанням природоохоронних заходів. Особливо це стосується експлуатації земельних угідь, що привело до масових порушень – захвату прибережних територій, у тому числі й охоронних, та руйнування степових схилів (цілинних ділянок) і прибережних екосистем. Погіршення матеріальних умов існування переважної більшості населення спричинило інтенсивний процес стихійного рекреаційного освоєння найкращих, мало трансформованих, природних екосистем, що обумовило значне зростання фактора неспокою. А спокій конче потрібен птахам у репродуктивний період. Якщо до усього додати повне освоєння навколо водойм лугових систем під випасання худоби і загальне забруднення, то природного середовища для нормального існування більшості видів мисливських

птахів майже не залишилось. Усе це потребує нагальної розробки заходів охорони як самих птахів, так і їх природних середовищ, а також раціонального використання їх в умовах, що склалися.

Водно-болотні екосистеми. Водно-болотні угіддя, в умовах регіону, є найбільш продуктивними у мисливських господарствах: вони дають до 88 % вагової продукції і понад 22 % кількості мисливських трофеїв, що відповідно складає (за даними 2007 року) понад 80 т м'ясних продуктів і 70744 мисливські трофеї. Але, зважаючи на існуючу тенденцію до погіршення відтворювальних умов у цих системах, необхідно провести такі заходи для раціоналізації промислу:

– На малих річках, їх затоках і озерах необхідно виділити прибережні та плесові зони з абсолютною забороною будь-яких видів господарського використання: рекреаційного освоєння, рибальства, випасання худоби, сінокосів, випалювання очерету й інших водно-болотних рослин. Це зони природного спокою для нормального існування птахів, які б задовольняли умови їх розмноження, живлення, линяння і захисту. Таких зон повинно бути не менше ніж 60 – 70 %, з чергуванням у просторі з вільними зонами для господарської діяльності і відпочинку.

– У затоках водосховищ створити біоаккумулятивні зони, які б відігравали важливу роль у відтворенні мисливських птахів, із забороною господарського і рекреаційного використання і впровадженням заходів поліпшення умов для їх розмноження, живлення і захисту. У весняно-літній період необхідно врегулювати коливання рівня води, яке обумовлює до 30 – 40 % загибелі кладок птахів водно-болотного комплексу, у тому числі куликів і гусеподібних.

– Навколо водойм за межами населених пунктів, до 1 км від урізу води, заборонити будівництво різного призначення (дачного, рекреаційного, житлового, господарського призначення).

– На островах водосховищ, поза межами міських поселень, не допускати ніякої господарської діяльності, влаштування зон відпочинку, утримання і випасання худоби, сінокосіння, збирання квітів, лікарських трав. Необхідно не допускати інтенсивного заростання прибережної зони. Спонтанно утворені деревостани потрібно залишати лише по центру острова, але не ближче 50 м від урізу води.

– На берегах водойм зі збідненою макрофітною рослинністю, за рахунок висадження канадського рису, створити більш оптимальні умови для формування природної кормової бази, захисту і репродуктивних можливостей.

– У зоні пересихаючих водойм (малих річок, степових озер) або на місці їх зникнення очистити їх від мулу, поглибити і наповнити водою в період повені, чи використовуючи воду зі спеціально влаштованих свердловин.

– У водоймах із суцільним заростанням макрофітів регулярно робити прокоси. Оголені береги, без наявної рослинності, засівати багаторічними, переважно злаковими травами й озиминою.

– Оптимізувати умови для більш успішного відтворення птахів можна за рахунок створення широкої мережі штучних гнізд для качок. Залежно від умов середовища, кількість установлених гнізд може коливатися від 10 до 30, а в деяких випадках і більше, на 1 га площі.

Особливу увагу слід звернути на застосування штучних гнізд для качок різного типу – від найпростіших укрить, куреників до більш складних, які дозволяють не лише освоювати мілководдя з розрідженими заростями макрофітів, й захищати кладку від різкого перепаду рівня води.

Основними умовами успішного зайняття птахами гнізд є їх конструкція, якість і час установки. Виставляти гнізда слід до прильоту птахів на гніздування. Обов'язкова умова для різних конструкцій гнізд – наявність двох отворів, що дозволяє птахам покидати гнізда при небезпеці.

Конструкція таких гнізд наведена на рисунку 7.1.

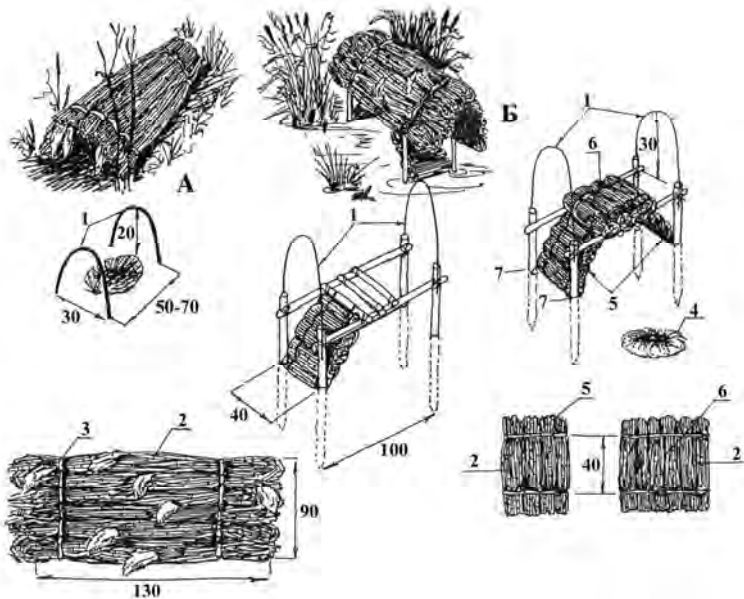

Рис. 7.1. Типи штучних гніздівель: А – для встановлення на суші; В – на воді.

Умовні позначення: 1 – дуга з дроту, діаметром 5 – 6 мм; 2 – тростяний плац товщиною 8 – 10 см; 3 – капроновий шпагат; 4 – підстилка із сухої трави; 5 – плац-сходинки; 6 – днище гнізда; 7 – рівень води.

Найбільш доцільним для використання в умовах регіону, особливо у водоймах, малоприсаєднаних для гніздування, є розроблені і випробувані на практиці гнізда нашої конструкції (Авторське свідоцтво, 1985). Експериментальне застосування таких штучних гнізд у малоприсаєднаних місцях – на островах Знаменівського лиману (Новомосковський район) дозволило за три роки утричі збільшити кількість гніздових качок. Правильно виготовлені й установлені

штучні гнізда заселяються на 80 – 90 % і значно підвищують збереження кладок від загибелі (90 – 100 %).

Крім указаних заходів, необхідно звернути увагу на:

– посилення боротьби із сірою вороною, яка в досить значній кількості руйнує гнізда болотних птахів;

– під час полювання не чіпати окремі водойми (якщо вони малі за розміром і представлені більш-менш значною кількістю у одному місці), або окремі зони (якщо площа водойми значна) на водоймі, де птахи мали б можливість спокійно відпочивати;

– регулювання навантаження на угіддя відповідно до їх ємкості;

– відстріл під час полювання не повинен перевищувати приріст поголів'я, який для більшості качок становить 300 – 350 %. Найбільш раціональним є мисливське використання цього приросту не більше ніж на 60 – 75 %;

– на найближчі 5 – 10 років установити інші норми відстрілу качок у період полювання. У перший період після відкриття сезону полювання і до 15 жовтня ця норма не повинна перевищувати двох птахів на одного мисливця. З 15 жовтня, після початку масового осіннього перельоту птахів північних популяцій, дозволити відстріл птахів.

Наземні екосистеми. У наземних екосистемах загальна кількість здобутих об'єктів полювання складає до 70738 трофейних, що становить 22,1 %, а вагова продукція – лише 11,8 %. Різноманітність мисливських видів теж значно менша і поступається удвічі. Загальна вагова продукція складає, в різні роки останнього десятиріччя, від 3 до 17 (за підсумками 2007 року – 10,7 т). Головними об'єктами у відкритих ландшафтах (залишки степів, агроценозів) є перепілки, куріпки сірі, фазани і голуби, що перебувають там під час нагулу. У лісових екосистемах переважно добуваються голуби, а у лісосмугах, розташованих безпосередньо у відкритих ландшафтах, – фазани і куріпки. У зв'язку з тим, що переважна більшість мисливських об'єктів перебуває в агроценозах, головні заходи повинні стосуватися використання сільгосптехніки на полях. У зв'язку з цим необхідно, з метою збереження молодняка куріпки і перепілок, які використовують агроценози як місцеперебування, – використовувати випробувані безпечні методи збирання врожаю не з краю поля і до центру, а навпаки – з центру до країв.

У період розмноження фазанів на лісових галявинах, узліссях, лісосмугах, балках заборонити сінокосіння, збирання квітів, ягід і грибів.

У всіх типах відкритих ландшафтів створити своєрідні ремізні ділянки для забезпечення необхідних сприятливих умов для розмноження, нагулу і захисту птахів. Таких ремізних ділянок разом з існуючими заказниками повинно бути не менше 10 % від загальної площі, яка використовується у народному господарстві.

Байрачні діброви і прилеглі території навколо них, на відстані до 50 м, оголосити зонами відповідних мисливських птахів і надати їм статус відповідно екологічної ємності заказників державного чи місцевого значення.

Установити норми вилучення мисливських об'єктів у наземних системах. У складі куриних, у кожному мисливському господарстві, у середньому виходячи із кількісних показників приросту поголів'я, яке складає 400 – 500 %, встановлюється об'єм вилучення їх до 60 – 70 % від приросту. Щодо голубів (приріст 200 – 250 %) вилучення повинно становити не більше 40 – 50 % від приросту (приріст коливається залежно від умов у межах 150 – 250 %).

7.2. Загальні заходи охорони і приваблення негоробцеподібних птахів

Головні причини збіднення різноманіття негоробцеподібних птахів детально викладені у другому розділі. Наголошуючи на них ще раз, загалом маємо, що майже у всіх випадках причинами збіднення були: зникнення або значне скорочення природного середовища, адже залишки природних середовищ не завжди відповідають площі, яка, з урахуванням екологічних вимог різних видів, повинна бути здатною забезпечити стійке існування популяцій; тотальне забруднення природних і антропогенних екосистем техногенними викидами різних забруднювачів та пестицидами; використання сільгосптехніки і засобів її застосування, що не відповідають вимогам збереження оптимальних умов перебування птахів, пристосованих до агроценозів; упорядковане і стихійне рекреаційне освоєння у величезних масштабах найсприятливіших для життя птахів природних середовищ; протизаконні захвати загальнозахисних, в тому числі і заповідно-охоронних, територій для відведення їх під забудови дач, замських котеджів, промислових підприємств різного призначення, для сільськогосподарського використання, що особливо стосується річкових долин та прибережної зони водосховищ; невідповідність існуючого законодавства і статуту заказників поставленій меті охорони природного середовища і біорізноманіття, при яких функція охорони відведена землекористувачу, який у першу чергу не зацікавлений у природоохоронному режимі; масове браконьєрство; зменшення інтересів та відповідального ставлення місцевого населення до природи і у тому числі до птахів, у зв'язку зі значним зубожінням населення; безвідповідальність керівників різних підприємств і районних та сільських адміністрацій щодо виконання законів про охорону природи і тваринного світу.

З метою ліквідації вказаних негативних чинників, які в той чи інший спосіб спричиняють погіршення умов існування негоробцеподібних птахів, а та-

кож їх охорони і приваблення, необхідні термінові заходи (крім уже викладених у підрозділі 7.1). Найефективніший і головний захід – охорона природних місць мешкання негоробцеподібних птахів, що, перш за все, зумовлюється створенням заповідно-охоронної мережі. Наразі природно-заповідний фонд складає всього 1,1 % від усієї площі регіону і в тому числі абсолютно охоронюваний – лише 0,27 %. В той час коли, за міжнародними нормами, для збереження природного середовища і біорізноманіття у напружених екологічних умовах, природно-заповідний фонд (ПЗФ), з абсолютно заповідними територіями, повинен складати 10–15 %, а у регіонах зі сприятливими екологічними умовами не менше 5 %.

Наведені дані свідчать, що у нашому регіоні вирішення цієї проблеми відстає від міжнародних норм відносно територій з високим статусом охорони, у 37 – 55 разів. Решта регіону ПЗФ (0,83 %) не відповідає вимогам, що повинні до них пред'являтися: охорона і контрольний нагляд відсутні, території закріплені за землекористувачем, який використовує їх не за призначенням, тощо. Лише у тих заказниках, де налагоджена охорона (Богданівський заказник в околицях м. Орджонікідзе Нікопольського району), біорізноманіття не лише зберігається, а й збагачується, у тому числі за рахунок рідкісних видів – об'єктів червоних книг України, Європи та МСОП.

Практикою доведено, що абсолютно заповідні території не лише зберігають біорізноманіття, а й здатні до відновлення втрачених видів. Прикладом того, яку роль відіграють заповідні території у відтворенні біорізноманіття, може служити Дніпровсько-Орільський заповідник. До його організації (1990 р.) територія перебувала під потужним впливом стихійної рекреації міських індустріальних центрів, як, наприклад, міст Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. Різноманіття орнітофауни збідніло у півтора раза, а кількісний склад – у 50 – 100 разів за якихось 10 – 20 років (залежно від належності до систематичних груп). Після організації заповідника вже через п'ять років почався процес відновлення різноманіття птахів. А у теперішній час воно відновилося на 60 — 70 % і є територією, яка охороняє до 70 % рідкісних видів птахів. З'явилися на гніздуванні рідкісні види, які майже зникли у регіоні: орлан-білохвост та інші.

Тому треба значно розширити у регіоні ПЗФ в основному за рахунок абсолютно заповідних територій. Такими об'єктами перш за все повинні бути природний заповідник «Присамар'я», з майбутньою зміною статусу на біосферний, куди б увійшли: Самарський ліс з усіма трьома терасами р. Самара (у т. ч. солончаковими лиманами), у межах Новомосковського і Павлоградського районів, та ландшафт правобережжя річки з балками, які значною мірою зберегли обриси цілинних степів і байрачних дібров. Тут добре збережені заплавні діброви, вільшаники і найпівденніший в Україні природний віковий сосновий бір. Різноманітні екосистеми створюють екологічні умови, які відповідають багатьом видам

птахів. Лише з числа негоробцеподібних птахів тут мешкає до 80 % від усього їх регіонального складу. Лише у Присамар'ї ще можна спостерігати косаря, коровайку, могильника, підорлика великого, канюка степового, сапсана, журавля сірого, дерихвоста степового, які мають національний і міжнародний охоронний статус. Тут мешкає до 70 % «червонокнижних» видів, поширених у Дніпропетровській області. У Кадастровій характеристиці багатьох рідкісних видів зазначене їх поширення на вказаній території.

Іншими такими заповідними територіями можуть стати національні парки: «Приорізький», який необхідно створити на місці існуючого однойменного заказника державного значення, зі значним розширенням його меж природної течії (с. Могилів Царичанського району), з охопленням старої відрізаної долини р. Оріль, що раніше прямувала до р. Дніпро (до спорудження Дніпродзержинського водосховища) і перетворенням на багаті на орнітофауну старикові озера; «Дніпровські пороги», що зберігають мальовничі виходи гранітних скель; багаті дніпровські байрачні діброви і степові ділянки, а також острівні системи і широке плесо Дніпровського водосховища.

З огляду на різноманіття негоробцеподібних птахів можна зробити висновок, що у найскрутнішому становищі перебувають типові цілинно-степові види. Невеликі ділянки, зарезервовані під степові заказники, не відповідають не тільки необхідному охоронному режиму, а й за площею, у зв'язку з необхідним простором для нормального формування просторової структури популяцій птахів, згідно з вимогами виду, не сприяють їх збереженню. Очевидно, що необхідно організувати значний за площею степовий природний заповідник, який би своїми просторами сприяв збереженню і відновленню історично багатой степової орнітофауни. На жаль, таких великих степових територій у регіоні не залишилося. Тому треба йти шляхом, який би передбачав відновлення степових систем на існуючих у теперішній час полях, перетворених на агроценози. Слід об'єднати ряд балок із цілиними схилами, байрачними дібровами та орними землями між ними. Якщо орні землі засіяти злаковими, то вже через незначний проміжок часу (до 5 років) степові екосистеми відновляться. Під такі відновлені степові заповідники можна було б відвести землі Синельниківського, Васильківського або Покровського районів на лівобережжі, та Апостолівськомго, Софіївського і, у першу чергу, Верхньодніпровського району – на правобережжі. Доцільно створити такі заповідники на лівобережжі і правобережжі, кожен із площею у межах, як мінімум 2–3, можливо, і до 10 тис. га.

До них слід додати не менше чотирьох десятків різних заказників – ландшафтних, загальнозоологічних і орнітологічних, які відповідали б за збереження різних екологічних комплексів негоробцеподібних птахів (водноболотного, лісового, яружно-балкового, степового і петрофільного). Перш за все

треба реалізувати план, затверджений облвиконкомом Дніпропетровської області та облдержадміністрації (природно-заповідний фонд, 1993, 2000).

Особливо велике значення у збереженні різноманіття негоробцеподібних птахів мали б території з наданням їм статусу об'єктів природно-заповідного фонду (заказників), як «Межиріччя» (Павлоградський р-н), «Іларіонівський байрачний степ» (Новомосковський і Дніпропетровський р-ни), «Мокра Сура» (Солонянський), «Петропавлівські лимани» (Петропавлівський), «Правобережні байрачні діброви» (Криничанський і Верхньодніпровський), «Мар'їн гай» (Петропавлівський), «Іванівський степ» (Межівський), «Базавлука-кам'яний-солоний» природно-територіальний річковий комплекс долини річок Базавлук, Кам'янка і Солона з їх привододільними територіями (у межах Нікопольського, Софіївського, Апостолівського районів), «Придніпровська балкова система» (Солонянський), «Томаківські заплави» (місце з колоніальною появою кібчиків; Томаківський р-н) і багато інших (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

Найважливіша перспективна мережа природно-заповідного фонду Дніпропетровської області для збереження, відтворення і відновлення негоробцеподібних птахів (загальнодержавного значення)

Назва заповідного об'єкта (етапи, база)	Орієнтовна площа (тис. га)	Місце розташування та особливості екосистем	Призначення
І. Біосферні заповідники (БЗ)			
«Присамарський» (на першому етапі, як на базі ряду державних заказників і значної кількості місцевих заказників і пам'яток природи).	37	Новомосковський і Павлоградський р-ни. Долина р. Самара від м. Новомосковськ до м. Павлоград з включенням усіх терас, солончакових озер, яружно-балкових екосистем і байрачних дібров. Найпівденніший природний сосновий бір.	Охорона і відтворення птахів степового, лучного, водно-болотного і лісового комплексу, які становлять близько 80 % усіх негоробцеподібних птахів, та 90 % рідкісних і зникаючих видів, що зустрічаються у регіоні. Збільшення кількості сапсана, балабана, орлана-білохвоста, підорлика великого, змієда, осоїда, журавля сірого – водно-болотних лиманного комплексу. Відновлення пугача.
ІІ. Природні заповідники (ІЗ)			
«Васильківський степ»	10	Васильківський р-н. Вододіл на правому березі р. Вовча між смт. Васильківка та м. Павлоград. Польові, яружно-балкові, лісосугові екосистеми з відведенням орної землі	Охорона і відтворення птахів степового комплексу (перепілки, куріпки сірої та ін.), відновлення дрохви, хохітви, журавля степового.

		для відновлення степового ландшафту.	
«Верхньодніпровський придолинно-байрачний степовий» (на першому етапі можливе створення національного природного парку «Домоткань Самотканський»).	30	Верхньодніпровський р-н. Польові, балкові екосистеми, байрачні діброви, лісосмуги, різні біотопи.	Охорона і відтворення птахів степового, яружно-балкового і лучного комплексів. Відновлення дрохви, хохітви.
«Середньо-Базавлуцький» (на першому етапі як РПП).	5	Криничанський р-н. Басейн середньої течії р. Базавлук. Водно-болотні, лучні, польові екосистеми з включенням орної землі для відновлення степового ландшафту.	Охорона і відтворення птахів степового, лучного і водно-болотного комплексів. Відновлення дрохви, хохітви.
III. Національні природні парки (НПП)			
«Приорільський» (на базі існуючих заказників і пам'яток природи. В перспективі – з виходом за межі регіону з включенням території Харківської і Полтавської областей).	55	Царичанський, Магдалинівський, Новомосковський і Юр'ївський р-ни. Від с. Черноглазівка біля нового русла р. Оріль (с. Могилів) з включенням старого відмежованого русла (від с. Могилів до дамби Дніпродержинського водосховища, які перетворилися на старикові озера. Долина р. Оріль із приорільськими лісами, озерами, луговими екосистемами.	Охорона і відтворення орнітокомплексів солончакових озер (кулики, мартини, соколоподібні, в т. ч. скопи), сов, дятлів та ін. Відновлення кібчика, підсоколика великого, дерихвоста степового і лучного.
«Кам'янсько-Базавлуцький» (на першому етапі як РПП).	7	Апостолівський, Нікопольський і Софіївський р-ни. Басейн р. Кам'янка і нижньої течії р. Базавлук. Руслові, озерні і лучні екосистеми, лісові насадження, петрофільні біологічні комплекси, водопади, каньйони.	Охорона і відтворення птахів петрофільного, реофільного і лімнофільного комплексів.
«Покровсько-Дніпровський» (на першому етапі як РПП).	12	Покровський р-н. Басейн р. Вовча на базі існуючого державного заказника «Дібрівський» із приєднанням лучних, балкових і польових екосистем.	Охорона і відтворення птахів лісового комплексу. Відновлення птахів степового комплексу, особливо дрохви і хохітви. Можливе відновлення чайки степової.
«Домоткань-Самотканський» (на першому етапі як регіональний природний парк з об'єднанням із Мишурирінзійським. РПП).	30	Верхньодніпровський р-н. Яружно-балкові, степові екосистеми, байрачні діброви, лучні й болотні асоціації в долині р. Домоткань і Само-ткань.	Охорона і відтворення птахів степового комплексу. Відновлення або збільшення лунів поголів'я степового і польового, дрохви, хохітви.

«Дніпровські пороги» (на першому етапі як РПП. На базі існуючого державного заказника «Яців яр» і пам'ятка природи «Гранітні скелі»).	18	Дніпропетровський, Солянийський і Синельниківський р-ни. Береги та затоки в межах колишньої порожистої частини р. Дніпро. Виходи гранітних скель, мальовничі затоки з різноманітними біотопами та байрачні придніпровські діброви.	Охорона і відтворення птахів петрофільного, яружно-балкового і байрачного комплексів. Охорона міграційних шляхів і міст відпочинку пролітних видів. Відновлення боривітра степового, орлана-білохвоста і сиворакші.
IV. Регіональні природні парки (РПП)			
«Волошанський» (на базі державного Волошанського заказника з приєднанням степових ділянок).	15	Юр'ївський р-н. Байрачна діброва з навколишніми степовими екосистемами.	Охорона і відтворення птахів лісового комплексу, особливо рідкісної колонії сірої чаплі, створеної далеко за межами водних систем, і рідкісних хижих птахів і сов. Відновлення птахів степового комплексу.
«Кільченський» (на базі державного Кільченського заказника зі значним розширенням території).	7	Дніпропетровський і Магдалинівський р-ни. Басейн р. Кільчень з різноманітними екосистемами: лісовими (байрачними і штучними), болотними, лучними.	Охорона і відтворення птахів різних екологічних комплексів. Відновлення кібчика, сов, збагачення фауни куликів і пастушкоподібних (особливо деркача).
«Петриківський»	20	Петриківський р-н. Тераси р. Дніпро з широкою аренною долиною з включенням різноманітних озер, піщаних просторів і лісових екосистем.	Охорона і відтворення птахів аренного комплексу. Збільшення кількісного складу деркача, пастушків. Відновлення дерихвостів і лежня.
«Синельниківський»	3,5	Синельниківський р-н. Басейн р. Нижня Терса. Болотні, лучні і річкові екосистеми з прилеглими орними землями, відведеними на відновлення степового ландшафту.	Охорона і відтворення птахів водно-болотного і лучного комплексів.
«Петропавлівський» (на першому етапі як державний заказник «Петропавлівські лимани»).	15	Петропавлівський р-н. Басейн р. Самара і пониззя р. Бик. Річкові, болотні, лучні екосистеми і островні ліси.	Охорона і відтворення птахів водно-болотного, лучного і польового комплексів (головне місце відтворення сірої гуски). Охорона міграційних шляхів.
«Мишуринарський» (в майбутньому можливе приєднання до Домогань-Самотканського НПП).	10	Верхньодніпровський р-н. Рідкісні гаї з грабом, яружно-балкові системи і байрачні діброви. Розливи Дніпродзержинського водосховища із затоками й островами.	Охорона і відтворення птахів водно-болотного, лісового і лучно-балкового комплексу.
«Томаківський»	5	Томаківський р-н. Долина р. Томаківка. Лучні і	Охорона і відтворення птахів водно-болотного ком-

		болотні екосистеми. Рідколісся.	плексу. Головне місце гніздування кібчика у регіоні. Колоніальне поселення.
«Інгулецький» (на базі державного заказника «Інгулецький степ» і ряду місцевих заказників і пам'яток природи)	4	Криворізький р-н. Басейн р. Інгулець. Болотні і лучні екосистеми. Скелясті берегові ділянки, степові ділянки.	Охорона і відтворення птахів водно-болотного, лучного і степового комплексів. Відновлення боривітра степового.
«Саксаганський» (на базі державних заказників (Грушеватський та ін.)).	6	Криворізький і П'ятихатський р-ни. Басейн р. Саксагань. Балкові, болотні, лісові і водосховищні екосистеми.	Охорона і відтворення птахів лісового, лучного, водно-болотного комплексу. Головне місце концентрації совки. Відновлення балабана.
«Сурський»	8	Криничанський і Солонянський р-ни. Басейн р. Мокра Сура. Яружно-балковий ландшафт, лучні і водно-болотні екосис.	Охорона і відтворення птахів водно-болотного, лучного і степового комплексів.
«Балка Кобильна»	5	Широківський р-н. Балкові, степові, лісові і водно-болотні екосистеми.	Охорона і відтворення птахів степового, лісового і водно-болотного комплексів.
V. Заказники загальнодержавного значення (ЗДЗ)			
«Мар'їн гай»	2,8	Петропавлівський район. Водно-болотні, лісові, аренні, балкові екосистеми.	Охорона і відтворення птахів лісового, водно-болотного, аренного, лучного і степового комплексів. Відновлення журавля степового і лежня.
«Дебальцевські лимани»	0,5	Васильківський р-н. Водно-болотні, лучні і степові екосистеми.	Охорона і відтворення птахів лучного, степового і водно-болотного комплексів. Головне місце у регіоні літування плавунчиків і єдине місце гніздування журавля степового.
«Преображенський»	0,313	Васильківський р-н. Долина р. Вовча, у межах с. Преображенське, Богданівка, Правда. Водно-болотні, лучні екосистеми й острівні ліски.	Охорона і відтворення птахів водно-болотного і лучного комплексів. Відновлення журавля степового.
«Бакаї»	0,69	Васильківський р-н. Околиці с. Васильківка у межиріччі р. Вовча, Верхня Терса і проток, що впадають у р.Вовчу. Степові, лучні і болотні екосистеми.	Охорона і відтворення птахів лучного, болотного і степового комплексів. Відновлення журавля степового і дрохв.
«Вишневецький»	0,62	Верхньодніпровський і Криничанський р-ни. На південний схід від м. Верхівцеве і на північ від с. Барвінок і Семенівка. Яружно-балковий степовий ландшафт.	Охорона і відтворення птахів яружно-балкового і степового комплексів.

Але наданням цим територіям статусу заказників не вирішується головна проблема – збереження біорізноманіття. З метою посилення їх охоронно-зберігаючої функції необхідно на державному рівні змінити положення і ряд законодавчих актів щодо технології їх утворення й охоронного режиму, затвердження відповідальності не за землекористувачами, а за відповідними обласними і регіональними управліннями екології й охорони природних ресурсів, забезпечити штатом охорони заказники, хоча б ті, які мають статус державних. Із документів, що регламентують створення заказників, слід вилучити положення про необхідність узгодження та надання охоронно-заповідного статусу як із землекористувачами, так і з місцевими (сільськими) радами й адміністраціями, які більше ніж у 90 % не дають згоди, посилаючись на економічні та сільськогосподарські проблеми. Таке узгодження залишити лише за обласними виконкомом і адміністраціями, які не мають егоїстичної приватної зацікавленості. Це положення буде більше відповідати державним інтересам не лише сьогоднішнього дня, а й майбутнього нашої природи.

Для збереження негоробцеподібних птахів мають бути застосовані також наступні заходи:

- зменшення рівня техногенного забруднення природних і антропогенних екосистем, за рахунок переведення промислових підприємств на технологію замкнутого циклу, використання води і безвідходної технології виробництва;
- на всіх відпрацьованих землях, за рахунок виробничих підприємств, які використовували земельний фонд, провести біологічну рекультивацию й екологічну реабілітацію техногенних ландшафтів;
- навколо міст відновити так звані зелені зони, а навколо сільських поселень виділити подібні зони до 2 – 5 км² із заборонаю господарської (крім природоохоронної) діяльності;
- у лісових екосистемах під час лісгосподарських робіт ні у якому разі не вилучати старі фаутні дерева (з наявними дуплами);
- у відкритих ландшафтах влаштовувати штучні водойми (на зразок ставків);
- посилити контроль за збереженням лісосмугових насаджень, які значною мірою без узгодження з охоронними організаціями масово знищуються.

З метою зростання різноманітності негоробцеподібних птахів у регіоні треба створити необхідні умови їх існування. А також для приваблення у природні й антропогенні екосистеми необхідно розширити обсяги робіт зі створення штучних лісових насаджень на біогеоценотичній основі, де додержуються наступних вимог:

- при створенні штучних лісових насаджень використовувати в основному щільнокронні породи дерев та породи з м'якою деревиною;
- уникати посадок із суцільних монокультур;

- передбачити у формуванні лісового насадження дерева з високим ступенем зімкненості крон (0,6 – 0,8);
- уводити у штучні лісові насадження чагарниковий підлісок із терну, жимолості, бузини, гльоду, шипшини й інших видів (не використовувати жовту акацію і скумпію);
- у насадженнях передбачати наявність лісових галявин і ділянок із розрідженим деревостаном;
- у місцях, бідних на водойми, або за їх відсутності створювати невеликі озера і свердловини для наповнення штучних напувалок;
- в урбанізованих екосистемах при утворенні скверів і парків не віддавати переваги декоративним породам дерев і чагарникам, які за своєю архітектонікою крон не відповідають вимогам для формування консортивних зв'язків – репродуктивних і топічних, і не сприяють привабленню птахів на гніздування;
- на водосховищах створювати штучні острови з пологими берегами і прибережною рослинністю розрідженого типу;
- у створених водосховищах, на малих річках і водоймах у техногенних екосистемах і відпрацьованих землях із гірничими виробками проводити роботи зі збагачення їх кормової бази, створення захисних умов та місць для розмноження за рахунок висадження водяного рису (тускарору, манника, гречки, канарейчника) та інтродукції кормових організмів (рідких бентосних ракоподібних і червоногих молюсків);
- біля водойм різного типу з метою збагачення кормової бази і зменшення тиску птахів на сільськогосподарські поля необхідно висаджувати ділянки з просом, вівсом, ріпаком без збирання урожаю і з покосом лише в осінній період;
- для хижих птахів (різних соколоподібних і сов) у відкритих ландшафтах установлювати присадки (рис. 7.2);

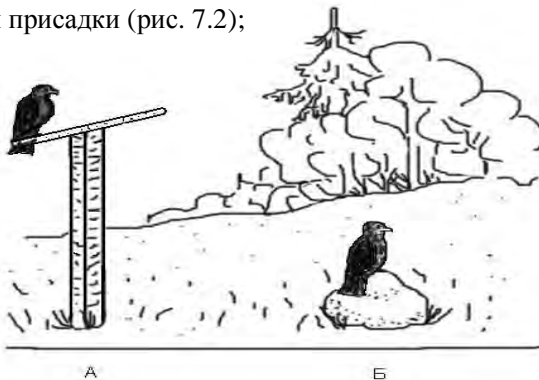

Рис. 7.2. Різні типи присадок для соколоподібних і сов:

А – стовпчасті присадки з перекладиною; Б – кам'яні (природні або штучні, виготовлені з бетону) присадки. Висота стовпчастих присадків 4 – 7 м, діаметр стовпа – 15 см, довжина перекладины – 60 – 70 см, діаметр перекладины – 3 – 7 см. Висота кам'яних присадків – до 70 – 80 см, діаметр (нерівномірний) – до 50 – 60 см.

- у лісових екосистемах, особливо у штучних лісових насадженнях розвішувати штучні гнізда (дуплянки) для сов, дятлів і сиворакш (рис 7.3, табл. 7.3);

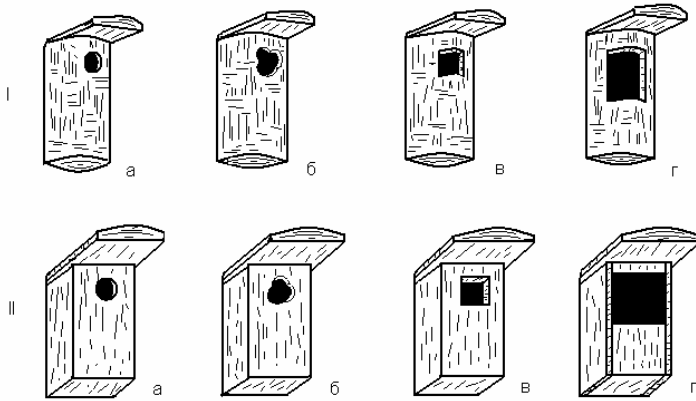

Рис. 7.3. Різні типи конструкцій штучних гнізд для негоробцеподібних птахів: I – штучні гнізда типу дуплянок; II – штучні гнізда типу шпаківниць; а – для різних дрібних дятлоподібних (малий дятел, кругоголовка); б – для одудів, сиворакш і дрібних сов (совка, сич хатній); в, г – для сови вухатої, дрібних соколів (кібчика, боривітрів, підсоколика великого).

Таблиця 7.3

Розмірні показники штучних гнізд для різних негоробцеподібних птахів

Розміри (у см)	Для видів птахів				
	дрібних дятлоподібних	одудів, сиворакш, дрібних сов	вухатої сови	сірої сови	дрібних соколів
Найбільша висота	30	35	40	45-50	40-45
Внутрішня відстань між стінками	10-12	15-20	20-25	25-28	25-30
Діаметр льотка	3-4	6-7	10-12	12-15	0-2
Відстань від даху до верхнього краю льотка	3-4	4-5	5-6	6-8	0-2
Глибина від льотка до днища	15-18	18-25	25-30	30-35	16-20×25-30
Товщина стінок	2,0-2,5	2,0-2,5	3,0-4,0	3,0-4,0	4-5

- в містах, особливо у районах новобудов, крім розвішування штучних гнізд, передбачити в архітектурній технології створення спеціальних ніш, виступів, карнизів і порожнин різного обсягу і різних як за конфігурацією, так і розміром, отворів із міцних будівельних матеріалів (рис 7.4);

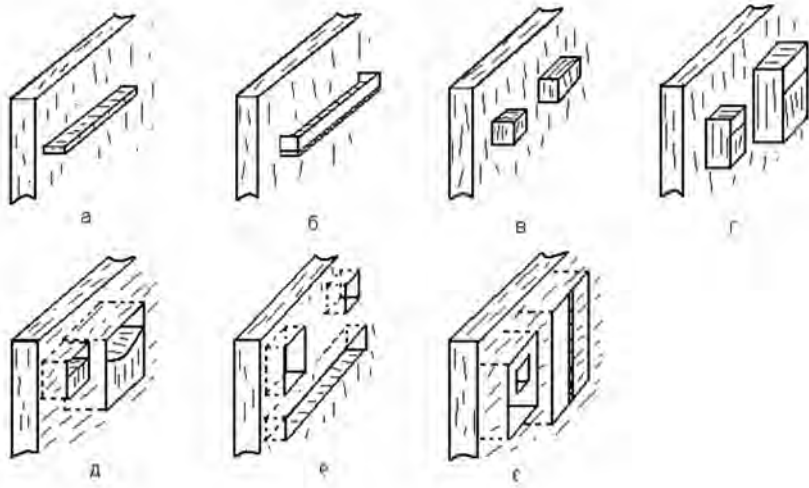

Рис. 7.4. Архітектурні (будівельно-технологічні) пристрої для приваблювання птахів у багатоповерхові будинки у містах:

а – карнизи різних розмірів без бордюрів (20 × 20; 20 × 40; 20 × 60 см); б – карнизи з бордюрами (висота бордюрів до 5 см, розміри карнизів див. «а»); в – виступи суцільні (15 × 15 × 15; 20 × 20 × 20; 20 × 20 × 40; 30 × 30 × 30; 30 × 30 × 50 см); г – виступи з внутрішньою порожниною, з напівзакритою зовнішньою перегородкою (20 × 15 × 20; 15 × 20 × 25; 20 × 30 × 30; 30 × 30 × 40); д – внутрішньостінні ніші з напівзакритою зовнішньою перегородкою (10 × 10 × 10; 15 × 15 × 15; 20 × 20 × 20; 30 × 30 × 30 см); е – внутрішньостінні відкриті ніші (поглиблення: 10 × 10 × 10; 15 × 15 × 15; 15 × 15 × 20 см); ж – внутрішньостінні ніші з різними льотками та зовнішніми перегородками, з квадратними і круглими льотками (1 – різного діаметра чи ширини: 3; 4; 5; 6 см та 7; 8; 10 см) та подовжно-щільними вертикальними льотками (2 – довжина щілини всієї висоти ніші, ширина: 5 – 10 см, залежно від розмірів ніші (їх розміри див. пункти г, д, е).

- у ярах із пологими схилами і у штучних водоймах створити ділянки з вертикальними схилами для гніздування сиворакш, бджолоїдок і степового боривітра;

- у природних водоймах із помітним високим схилом берегів, складених із щільних ґрунтів, створювати штучні нори для поселення рибалочки, бджолоїдок і сиворакш;

- у гранітних утвореннях із високими скелями – штучно створювати ніші із заглибленням для поселення степового боривітра, серпокрильців, голубасиняка й інших птахів;

- для соколоподібних, лелек і деяких інших птахів – створення різноманітних штучних основ і платформ, з розташуванням їх на високих деревах у лісових екосистемах, і на деревах та будівлях у населених пунктах, найбільш придатних для будівництва гнізд (рис 7.5);

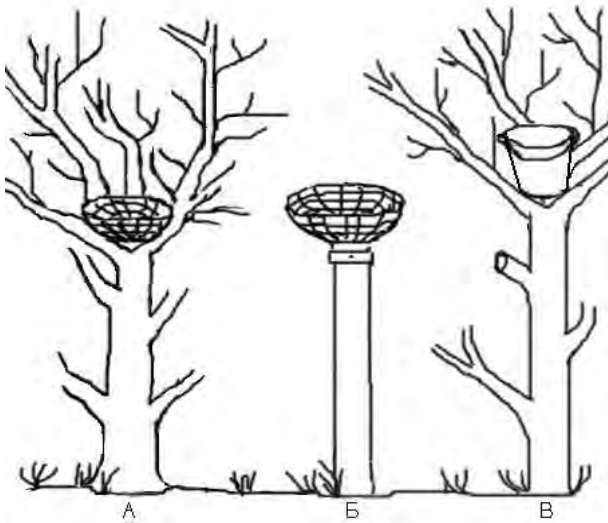

Рис. 7.5. Схема розміщення штучних платформ (побудованих з 7-мм дроту), для приваблення хижих птахів (А) і лелек (Б) на гніздування, та використання побутових ємкостей (відер), для гніздування дрібних соколів (В).

- враховуючи позитивний досвід у створенні штучних жител для гніздування боривітрів, кібчиків і підсокола великого, у сільських місцевостях і хуторах, на високих деревах (переважно – осиках), розвішувати старі відра й інші ємкості. Навіть у більш сприятливих екологічних умовах (1930 – 1950 роки) у 70 % розвішаних відер поселялися кібчики і звичайні боривітри (наприклад у с. Могилів Царичанського р-ну).

- у складних екологічних умовах (у зимовий період, особливо при глибокому сніговому покриві) створювати підготовчі ділянки для різних груп птахів, із розкладанням поживних об'єктів (насіння соняшників, зернових, горіхи тощо):

- у містах (скверах, парках, будівлях);
- біля незамерзаючих ділянок водойм – у місцях масових концентрацій водоплавних птахів;
- на полях із глибоким сніговим покривом;
- у лісових екосистемах із молодими посадками.

Важливими заходами підвищення продуктивності мисливських господарств і одночасно – ефективності охорони як мисливських, так і немисливських негоробцеподібних птахів, крім раніше зазначених, повинні бути такі:

- не відновлювати будь-яке мисливство на будь-який термін весняного полювання;

- полювання на пташину дичину розпочинати з останньої суботи серпня – першої суботи вересня;
- проводити полювання лише у ранні години доби;
- розділити мисливські угіддя (господарства) на сектори і в шаховому порядку (через сектор) вводити п'ятирічну заборону на полювання, із заміною через указаний термін межуючими секторами;
- скоротити кількість набоїв (патронів) на одного мисливця до 20 штук, що дасть змогу припинити безглузду стрілянину, зменшити кількість підранків та їх загибель, а також відстріл немисливських птахів;
- всі типи водойм, розташованих у радіусі 20 – 25 км від водосховищ, оголосити охоронними зонами із забороною полювання на три роки;
- верхні частини водосховищ відвести під довгострокові охоронні зони із забороною полювання (20 – 25 років);
- оголосити у всіх мисливських угіддях червень місяцем тиші із забороною господарських робіт різноманітного напрямку;
- у період розмноження негоробцеподібних птахів у місцях випасання худоби заборонити використання собак;
- підвищити активність громадських мисливських інспекторів та накладати більш суворі адміністративні стягнення за порушення мисливського законодавства;
- збільшити штрафні санкції за перевищення кількості здобутих об'єктів мисливства, за відстріл немисливських птахів, за порушення строків і часу полювання, браконьєрство тощо;
- у мисливських господарствах під час розмноження і підростання пташенят слід обмежити усі види сільськогосподарських і лісгосподарських робіт. У водоймах з активним рибним промислом виділити, у вказаний термін, зони тиші із забороною рибальства;
- для кожного мисливського господарства і конкретного мисливського угіддя визначити їх обсяги і щорічно визначати промислове (мисливське) вилучення мисливських птахів.

Здійснення вказаних заходів сприятиме збереженню різноманіття негоробцеподібних птахів, значному збільшенню їх чисельності і відновленню видів, які зникли. В той же час збільшення чисельності і зростання різноманітності сприятиме утворенню більш потужного функціонального потенціалу, за рахунок зростання ефективності функціональної дії і формування нових біотичних зв'язків, спрямованих на створення механізмів природної рівноваги й екологічної стійкості екосистем у складних екологічних умовах регіону.

Зростання чисельного складу промислово-мисливських видів птахів також сприятиме значному підвищенню продуктивності мисливських господарств.

ПІСЛЯМОВА

Шановні читачі!

Ви ознайомилися з черговою книгою із запланованої серії «Біорізноманіття Дніпропетровської області», присвяченою найчисленнішим представникам вищих тварин – птахам. У зв'язку з великою їх різноманітністю у цьому виданні представлені лише негоробцеподібні, які включають 21 ряд, 35 родин і 196 видів решти птахів, представлених рядом горобцеподібних, з 19 родинами і 40 видами, планується видати окремою книгою, якою і буде завершено огляд вищих тварин – хребетних.

У цій книзі вперше проаналізовані й узагальнені багаторічні дослідження орнітологів Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара й інших навчальних і наукових закладів, дослідження яких стосувалися регіону. Охарактеризовані всі представники негоробцеподібних птахів, які в будь-який час спостерігалися різними дослідниками, охоплюючи період з кінця ХІХ і до початку ХХІ сторіччя, включаючи і тих, що викликають сумніви, але зафіксовані різними спостерігачами. Ми розуміємо, що навіть цей наведений обсяг не охоплює повністю все різноманіття орнітофауни. Можливо, ще є види, які не були зареєстровані, але існували раніше або існують у теперішній час з різними проявами характеру перебування (гніздування, кочівлі, прольоти, літування, зальоти, зимівля) і залишилися не поміченими. Крім того, не по всіх районах області, у зв'язку з відсутністю інформації, вказана наявність того чи іншого виду (поширення), тому ми будемо щиро вдячні усім, хто надасть будь-яку інформацію як про нові види, так і про поширення птахів по різних районах і місцях, раніше не зафіксованих дослідниками.

Негоробцеподібні птахи являють собою групу тварин, які широко освоїли різноманітні екосистеми, мають значну екологічну різноманітність, відмінність і спорідненість, і своїми біологічними особливостями, тією чи іншою мірою, сформували стійке ставлення населення до їх груп і окремих представників, яке завжди тотожне з об'єктивною реальністю. Сподіваємося, що наведений матеріал про негоробцеподібних птахів, особливо у частині їх значення, не лише для окремих господарств, а й для нормально функціонуючих природних екосистемах та відродження до життя спотворених техногенних ландшафтів, сприятиме формуванню нового позитивного, більш відповідального ставлення до них, спрямованого на їх збереження, охорону, відтворення і збагачення. Якщо ці сподівання будуть здійснюватися, то автори вважатимуть поставлене завдання виконаним.

Автори із вдячністю приймуть зауваження, що послужать основою для подальшого розширення інформативності, і внесуть їх у повторне видання.

Книга може бути корисною для великої армії природолюбів і спеціалістів – зоологів, працівників природоохоронних установ, сільськогосподарського, рибогосподарського, мисливського і туристично-рекреаційного напрямку, а також для юних натуралістів, школярів, студентів і аматорів-орнітологів, що люблять і піклуються про природу та її чудових мешканців.

З повагою і побажаннями любові до нашої рідної природи та її чудових витворів, серед яких гідне місце займають птахи, –

Автори

SUMMARY

The first book of present monograph is devoted to the nonpasseriformes birds (Nonpasseriformes) of Dnipropetrovsk region. All the aspects of birds' activity in Dnipropetrovsk region have been analyzed in the monograph. The common biology and ecology data not only of regional birds' fauna, but of the whole class of birds (*Aves*) have been presented.

Introduction describes the people's common attitude toward the birds, the emotional perception of these animals and their value for the people as the esthetic and material objects.

Chapter 1 characterizes the birds' research history in Dnipropetrovsk region during the last 100 years. Not only the scientists' works but the works of the nature amateurs, birdswatchers and enthusiasts who made a great contribution into the Dnipropetrovsk region ornitofauna researches have been mentioned in this chapter. The peculiar attention is paid to the oldest research publications and the newest ones of different scientists who worked in Dnipropetrovsk region. The works of local school ornitologists (Dnipropetrovsk University), scientists from Krivoy Rog, amateurs from Dnipropetrovsk region different parts have been analyzed in this chapter.

Chapter 2 characterizes the birds' inhabitation conditions in Dnipropetrovsk region. Thorough analyses of Dnipropetrovsk region geographic situation has been presented in this chapter. Its landscapes and biotops peculiarities have been described.

Subchapter 2.1 gives the birds' inhabitation conditions in Dnipropetrovsk region common characteristics, which is founded on the landscape approach. On this approach basis the estimation of some landscape elements and the birds' inhabitation types in them has been worked out. The authors' great attention has been paid to the Dnipropetrovsk region water network. The wide reservoirs network of different types is the powerful factor of the birds' biological diversity under the steppe conditions formation.

Subchapter 2.2 gives the thorough analyses of the anthropogenic factors impact on the birds' biological diversity in steppe zone of Ukraine formation. The high level of industrial development in Dnipropetrovsk region is the cause of authors such attention to the question. The classification of Dnipropetrovsk region ecosystems deals with their transformation level is proposed in this chapter. More over the data of ecosystems area with different transformation level ratio in the regional territory are proposed to readers.

The full characteristic of the *Aves* is presented in **chapter 3**.

Birds' morphological flight adaptations and the modern mode of life as the separate class of chordal animals peculiarities are described in **subchapter 3.1**.

The birds' flight adaptations are thoroughly considered in **subchapter 3.1.1**.

In **subchapter 3.1.2** birds' morphological peculiarities are described. The brief characteristics of skin and its derivatives, muscles, skeleton, digestive, respiration, blood and nervous systems, the organs of sense, secretion and sexual systems, eggs structure are proposed.

The peculiarities of birds' motion activity are described in **subchapter 3.1.3**. In particular the birds' movements on the ground, in water environment, their flight and its varieties have been described.

In **subchapter 3.2** the ecological peculiarities of birds' inhabitation are given. The characteristics of different environmental factors influence on birds activities are mentioned too. Different ecological groups of birds description in this chapter occupies an important place. The forms of birds dynamic activity, the peculiarities of their mi-

grations, navigation and orientation, the feather cover changing are also described in this chapter. The characteristics of birds feeding that considerably demonstrate their biological diversity has to be mentioned separately. The information about birds; reproduction, sexual dimorphism, populations structure, nests, fertility nestlings' development peculiarities, age, abundance dynamic is also presented in the chapter.

The information about birds' origin and ecology is in the **subchapter 3.3**.

The information about modern birds' systematic with the account of different schools scientists' minds is presented in **subchapter 3.4**.

The thorough analyses of birds' biological diversity in Dnipropetrovsk region scale is in **chapter 4**. The data of their species compound, taxonomy, character of abiding in region are given (**subchapter 4.1**).

Different birds' complexes characteristics and their zoogeography data are in **subchapter 4.2**.

The birds of Dnipropetrovsk region taxonomical diversity description relatively the Ukrainian and the world faunas is proposed in **subchapter 4.3**.

The biological diversity of regional Nonpasseriformes modern state is described in **subchapter 4.4**. The information about different birds' groups dynamics and the efforts of birds preservation in international and national scales are also given.

The cadastral list of Dnipropetrovsk region birds is proposed in **chapter 5**. The data of their taxonomical characteristics, morphology properties, coloration, distribution, inhabitancess, peculiarities of biology, enemies, parasites, diseases, abundance dynamic, social and functional value, regional protection are given.

In **chapter 6** the birds' functional place in different ecosystems is described. The functional activity classification and the birds role in formation of ecosystems secondary production are in **subchapter 6.2**, feeding and taxonomic groups of birds topical role in different ecosystems – in **subchapter 6.3**, the role of Nonpasseriformes in relations between the ecosystems – in **subchapter 6.4**. The Nonpasseriformes ecological engineering activity characteristics and its effect on other animals reproduction conditions are also given (**subchapter 6.5**). The consortia relations characteristics of Nonpasseriformes in Dnipropetrovsk region ecosystems are in **subchapter 6.6**.

Chapter 7 includes propositions on rational usage, regeneration and protection of Nonpasseriformes populations.

Subchapter 7.1 describes means of hunting birds species rational usage and regeneration. Different constructions of birds' artificial nests including A. A. Gubkin's, one of this book authors, invention are in this chapter.

Subchapter 7.2 describes the common actions on Nonpasseriformes protection and attraction, taking into account the effective reserve network creation in Dnipropetrovsk region.

Epilogue is devoted to this book estimation and its authors' wishes to the readers.

ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аверін В. Г.* Про здобуття савки на Дніпропетровщині // Укр. мисливець та рибалка. – 1928. – № 11–12. – С. 43.
2. *Авторское* свидетельство 1192754. СССР. Искусственные гнездовья для диких уток. Губкин А. А., Губкин Ал. А. // Открытия. Изобретения. – М., 1985 № 43. – С. 7.
3. *Акимов М. П.* Биоморфический метод изучения структуры и динамики биоценозов // Тез. докл. 2-й эколог. конф. по пробл. «Массовые размножения животных и их прогнозы». – К. : КГУ, 1950. – Ч. 1. – С. 3–4.
4. *Акимов М. П.* Основные закономерности распределения животного населения // Растительный и животный мир юго-востока Украины. Животный мир: в 2 ч. – Днепропетровск : ДГУ, 1948. – Ч. 2. – Вып. 4. – С. 5–10.
5. *Акимов М. П.* Экология животных – К. : КГУ, 1959. – С. 176.
6. *Акімов М.* Головні пам'ятки природи середньої Наддніпрянщини // Охороняймо пам'ятки природи. – Дніпропетровськ : Крайова Інспектура охорони пам'яток природи. 1930. – С. 21–41.
7. *Акімов М. П.* Аналіз орнітонаселення штучних степових лісонасаджень // Зб. праць біол. фак. ДДУ. Наук. зап. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1938. – Т. 9. – С. 35–48.
8. *Акімов М.* Про охорону природи // Охороняймо пам'ятки природи. – Дніпропетровськ : Крайова Інспектура охорони пам'яток природи. 1930. – С. 5–20.
9. *Алексин О. А., Бражникова Л. Н.* Сток растворенных веществ с территории СССР. – М. : Наука, 1964.
10. *Андреев В. П., Кривонос Г. А.* Эпизоотия вируса гриппа среди чаек в дельте Волги. // 7-я Всес. орнитол. конф. Тез. докл. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 13–64.
11. *Андреев Н. Ф.* О роли птиц в природных очагах трансмиссивных заболеваний в Карелии // Мат. 3-й Всес. орнитол. конф. – Львов : ЛГУ, 1962. – С. 11–13.
12. *Антонец Н. В.* Птицы в консорциях дуба в условиях Присамарья // Мат. 7-й Всесоюз. орнитол. конф. : Тез. докл. – К. : Наук. думка, 1977. – Ч.1. – С. 89–190.
13. *Апостолов Л. Г., Булахов В. Л.* Биогеоэкологические основы повышения продуктивности различных экосистем степного Приднепровья // Научно-технический прогресс и охрана окружающей среды : Мат. респ. конф. – К. : Наук. думка. 1975. – С. 69–71.
14. *Апостолов Л. Г., Булахов В. Л., Губкин А. А.* Зависимость питания некоторых птиц от типологических особенностей лесных биогеоценозов в условиях юго-востока Украины // Орнитология в СССР. Мат. 5-й орнитолог. конф. : В 2 кн. – Ашхабад : Б. и., 1969. – Кн. 2. – С. 25–28.
15. *Апостолов Л. Г., Булахов В. Л., Губкин А. А.* Характеристика питания птенцов некоторых воробьиных птиц в условиях лесов среднего течения р. Орели // Вопр. степ. лесовед. : Тр. комплекс. экспед. ДГУ. – Днепропетровск : ДГУ, 1968. – Вып. 1. – С. 156–163.
16. *Апостолов Л. Г., Булахов В. Л., Губкин А. А., Романеев Н. С.* // Использование химических и биологических средств в борьбе с вредителями леса: Тез. докл. – М., 1976 – С. 29.
17. *Апостолов Л. Г., Булахов В. Л., Губкин А. А., Романеев Н. С.* Энергетическая оценка трофики птиц в лесных биогеоценозах степного Приднепровья // Мат. 7-й Всесоюз. орнитолог. конф. : В 3 ч. – К. : Наук. думка. 1977.–Ч. I. – С. 190–191.
18. *Апостолов Л. Г., Булахов В. Л., Губкин А. А., Романеев П. С.* Значение птиц в биологической защите лесных биогеоценозов степного Приднепровья // Использование химических и биологических средств в борьбе с вредителями лесов : Тез. докл. – М. : Б. и., 1976. – С. 8–9.
19. *Апостолов Л. Г., Булахов В. Л., Романеев Н. С.* Характеристика сезонной трофической роли массовых видов дуплогнездников в условиях лесных биогеоценозов Присамарья // Вопр. степ. лесовед. и охраны природы. Тр. комплекс. экспед. ДГУ. – Днепропетровск : ДГУ, 1975. – Вып. 5. – С. 167–180.
20. *Апостолов Л. Г., Булахов В. Л., Романеев, Н. С.* Характеристика зимнего питания птиц в условиях лесных биогеоценозов степной зоны юго-востока УССР // Мат. 6-й Всесоюз. орнитолог. конф. : В 2 ч. – М.: МГУ, 1974.–Ч. I – С. 254–255.
21. *Ардамацкая Т. Б.* Влияние массовых колоний птиц на растительность и животное население острова Орлова // Мат. Всес. совещ. по структуре и функциональной роли животного населения суши. – М. : МГУ, 1967.

22. *Арнольд Л. В., Лавренко Е. М.* Краткая программная записка по изучению консортивных связей животных и низших растений в растительных сообществах // Программно-методические записки по биокомплексному и геоботаническому изучению степей и полупустынь Центрального Казахстана. – М.: АН СССР, 1960. – С. 5–8.
23. *Ахметзянова Н. М.* Мат. к фауне пухоедов Татарской АССР. // 7-я Всес. орнитол. конф. Тез. докл. – К.: Наук. думка, 1977. Часть 2. – С. 65–67.
24. *Аюпов А. С.* Сезонное потребление первичной и вторичной продукции аспектирующими видами водопроточающих птиц. // Мат. 10-й Всес. орнитол. конф. – Минск: Наука і тэхніка, 1991. 4.1. – С. 28–29.
25. *Бабенко Л. О.* Олексій Дмитрович Лубкін (1880–1961) // Вісник Київ. ун-ту. Сер. біологія. – К.: КГУ, 1961. – № 5. – Вип. 2.
26. *Базилевич Н. И.* Продуктивность, биогеохимия современной биосферы и функциональные модели экосистем // Почвоведение. – 1979. – № 2. – С. 5–21.
27. *Балахов В. Л., Губкин А. А., Мясоедова О. М., Тарасенко С. Н.* и др. Фауна позвоночных Днепропетровщины // Методич. указ. – Д.: ДГУ, 1984. – С. 1–68.
28. *Барабаш-Никифоров И. И.* До орнітофауни колишньої Катеринославської губернії // Зап. Дніпропетр. ін-ту народної освіти. Д., 1928. – Т. 2. – С. 217–226.
29. *Барабаш-Никифоров И. И.* Новые данные о гнездовании некоторых птиц в районе бывшей Екатеринославской губернии // Укр. мисливець та рибалка. – 1928. – № 7–8. – С. 39–40.
30. *Барсов В. О., Бригадиренко В. В., Булахов В. Л., Губкін А. А., Тарасенко С. М.* Червоний список тварин Дніпропетровської області // Свята справа. Інформ. публіцист. бюл. – Д., 2002. Вип. 2–3 (6). – С. 34–42.
31. *Башта А.-Т. В.* Роль орнітохорії в процесі лісоутворення // Пріоритети орніт. досл.: Мат. і тези доп. 8-ї наук. конф., присвяченої пам'яті Густава Бельке. – Львів – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 95–97.
32. *Беклемишев В. Н.* О классификации биогеоценологических (симфизиологических) связей // Бюлл. МОНП, отд. биол. – 1951. – Т. 56, вып. – С. 3–30.
33. *Благосклонов К. Н.* Гнездовые деревья дятлов в различных типах леса // Орнитология. – М.: МГУ, 1968. Вып. 9. – С. 95–103.
34. *Благосклонов К. Н.* Охрана и привлечение птиц, полезных в сельском хозяйстве. – М.: Учпедгиз, 1955.
35. *Благосклонов К. Н.* Охрана и привлечение птиц. – М.: Наука, 1972.
36. *Бокотей А. А., Дзюбенко Н. В., Соколов Н. Ю., Кучинська І. В.* Значення риборозвідних ставків для видового різноманіття водно-болотних орнітокомплексів басейну верхнього Дністра // Пріоритети орнітологічних досліджень. Мат. і тези док. 8-ї наук. конф. орнітологів заходу України, присвяченої пам'яті Густава Бельке. – Львів – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 101–104.
37. *Болотников А. М., Каменский Ю. Н., Королев В. К., Шураков А. Н.* Адаптационное значение прерывистой инкубации в период яйцекладки у птиц // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. Кн. 2. – С. 81–84.
38. *Боровиков Г. А.* Материалы для орнитологии Екатеринославской губернии // Сб. студ. биол. кружка при Новорос. ун-те. – Одесса. 1907. – № 2. – С. 1–144.
39. *Боченко В. Е.* Изменения в составе фауны птиц городских парков (на примере Криворожского железнорудного бассейна) // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. Кн. 2. – С. 78–80.
40. *Боченко В. Е.* Особенности формирования орнітофауны древесно-кустарниковых насаждений степной зоны (на примере Криворожского бассейна и близлежащих районов) // Мат. 3-й Всесоюз. орнитол. конф. – Львов: ЛГУ, 1962. – Ч. 1. – С. 49–50.
41. *Браунер А. А.* Сельскохозяйственная зоология. – Х., 1923. – С. 287.
42. *Бредбиер П.* Результаты наблюдений околородных птиц у плотины Днепродзержинской ГЭС // Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 125–133.
43. *Бредбиер П.* Білохвоста пігалиця під Дніпропетровськом // Свята справа. – 2001. № 4. – С. 40–41.
44. *Булахов В. Л., Комтанец А. Г.* Влияние экскреторного опада птиц на скорость круговорота веществ и накопление НРК в почвах байрачных дубрав степного Приднепровья //

- Актуальная проблема изучения и охраны птиц Восточной Европы и Северной Азии : Мат. 11-й Межд. орнитол. конф. – Казань, 2001. – С. 120–121.
45. Булахов В. Л., Компаниец А. Г. Роль трофометаболитов птиц в формировании комплекса НРК в почвах байрачных дубрав Присамарья // Пит. степ. лісознав. та ліс. рекультив. земель. – Д. : ДНУ, 2002. – С. 104–107.
46. Булахов В. Л., Пахомов О. Є., Рева О. А. Функціональна роль тварин як біогеоценотична основа збереження довкілля в індустріальному регіоні // Екологічні проблеми довкілля та шляхи їх вирішення: Зб. наук. пр. Полтава, 2002. – С. 43–44.
47. Булахов В. Л. Биогеоценотические аспекты улучшения орнитологической обстановки в районе аэропортов юго-востока Украины // 2-я Всесоюз. конф. по миграциям птиц: Тез. докл. : В 3 ч. – Алма-Ата : Изд-во АН КазССР, 1978. – Ч. 2. – С. 227–228.
48. Булахов В. Л. Биомасса и продуктивность позвоночных животных лесных биогеоценозов степной зоны Украины // Биогеоценология. Антропогенные изменения растительного покрова и их прогнозирование. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 102.
49. Булахов В. Л. Біогеоценотична роль наземних хребетних тварин у заселенні степової зони УРСР // Біогеоценологічні дослідження на Україні. – Львів, 1975. – С. 58–60.
50. Булахов В. Л. Влияние природоохранного режима государственных заказников на восстановление фауны позвоночных в условиях усиленного антропогенного пресса // Тез. докл. 5-й Обл. итог. науч. конф. «Животный мир Белорусского Полесья, охрана и рациональное использование» : В 2 ч. – Гомель : Гомел. гос. ун-т, 1988. – Ч. 2. – С. 68–69.
51. Булахов В. Л. Влияние типа лесного биогеоценоза на формирование морфологической структуры популяций позвоночных животных // Пит. степ. лісознав. та лісов. рекульт. – Д. : ДДУ, 2000. – Вып. 4. – С. 167–174.
52. Булахов В. Л. Водоплавающие птицы Ленинского и Днепродзержинского водохранилищ // География ресурсов водоплавающих птиц СССР : Тез. докл. – М. : Б. и., 1965. – Ч. 1. – С. 107–109.
53. Булахов В. Л. Вплив екологічної структури деревостану степових лісів на збереження видового різноманіття і кількісного складу птахів в умовах техногенного забруднення довкілля. // Пріоритети орнітологічних досліджень: Мат. і тези доп. 8-ї наук. конф. орнітологів заходу України, присвяченої пам'яті Густава Бельке. – Львів – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 106.
54. Булахов В. Л. Глобальные проблемы заповедного дела и необходимость изменений законодательства в деятельности заповедников и существования заповедных территорий // Сучасні проблеми науки та освіти. Мат. міждисципл. наук.-практ. конф. – Харьков, 2005. – С. 41.
55. Булахов В. Л. Зооценоз як біогеоценотичний чинник екологічної реабілітації відпрацьованих земель на марганцево-гірничих розробках // Пробл. лісов. рекульт. порушених земель України: Тез. доп. Міжн. конф. Д. : ДНУ, 2006. – С. 162–164.
56. Булахов В. Л. Зооэкологические основы оптимизации лесных биогеоценозов и конструирования лесных насаждений в степной зоне Украины // Биогеоценологические исследования степных лесов, их охрана и рациональное использование : Тр. комплекс. экспедиц. ДГУ. – Днепропетровск : ДГУ, 1982. – Вып. 13. – С. 123–132.
57. Булахов В. Л. Изменение видового разнообразия, количественного состава высших гетеротрофов из 30-километровой зоны АЭС за тридцатилетний период // Вісник Дніпропетр. ун-ту: Біологія. Екологія. – Д. : ДНУ, 2002. Вып. 10, т. 1 – С. 3–9.
58. Булахов В. Л. Изменение зоогеографического облика фауны позвоночных в условиях степной зоны Украины под воздействием антропогенных факторов // 8-я Всесоюз. зоогеограф. конф. : Тез. докл. – М. : Изд-во АН СССР, 1985. – С. 16–18.
59. Булахов В. Л. Использование обработанных техногенных полигонов для восстановления дрыфы в марганцеворудном бассейне центрального Приднепровья. // Международная общественность за сохранение дрыфы: Мат. Межд. науч.-практ. конф. – Харьков – Мартовая, 2002. – С. 51–55.
60. Булахов В. Л. К вопросу о классификации средообразующей деятельности позвоночных животных // Вопр. степ. лесовед. : Тр. комплекс. экспедиц. ДГУ. – Днепропетровск : ДГУ, 1973. – Вып. 4. – С. 111–116.
61. Булахов В. Л. К методике изучения пластических экстерьерных признаков у наземных позвоночных // Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны Украины. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 19–21.

62. Булахов В. Л. К характеристике структуры информационного блока «Функциональная роль» в государственном кадастре животного мира // Всесоюз. совещ. по пробл. кадастра и учета живот. мира : Тез. докл. – В 2 ч. – Уфа : Башкир. кн. изд-во, 1989. – Ч. 1. – С. 9.
63. Булахов В. Л. К экологии черного коршуна в Приднепровье // Орнитология. – М. : МГУ, 1963. – Вып. 6. – С. 111–115.
64. Булахов В. Л. Консортивные связи в средообразующей деятельности позвоночных животных в степных лесах УССР // Значение консортивных связей в организации биогеоценозов: Мат. Всесоюз. совещ. – Пермь : Б. и., 1976. – С. 274–277.
65. Булахов В. Л. Место позвоночных животных в лесных биогеоценозах // Мониторинговые исследования экосистем степной зоны, их охрана и рациональное использование. – Днепропетровск : ДГУ, 1988. – С. 145–151.
66. Булахов В. Л. Начальные этапы в формировании орнитофауны Днепродзержинского водохранилища // Новости орнитологии. – Алма-Ата : Наука, 1965. – С. 48–50.
67. Булахов В. Л. Некоторые черты формирования фауны позвоночных в лесах степной зоны // Мат. межвуз. симпоз. «Изучение природы степей». – Одесса : Б. и., 1968. – С. 154–156.
68. Булахов В. Л. Необходимость изменения положения о государственных заказниках – назревшая мера в повышении их реальной эффективности // Актуальні питання збереження та відновлення степових екосистем: Мат. міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю заповідання Асканійського степу. – Асканія-Нова, 1998. – С. 322–325.
69. Булахов В. Л. О преодолении консерватизма в существующих правилах по организации заповедных территорий в условиях приватизации земельного фонда и тотальной трансформации экосистем в промышленных регионах // Состояние природных комплексов Крымского природного заповедника и других заповедных территорий Украины, их изучение и охрана. Мат. научн.-практ. конф., посвящ. 80-летию Крымского природного заповедника. – Алушта, 2003. – С. 7–9.
70. Булахов В. Л. О путях оптимизации лесных биогеоценозов степной зоны юго-востока УССР // Конф. по биогеоценологии и методикам учета численности вредителей сельскохозяйств и леса. – Л. : Наука, 1971. – С. 10–12.
71. Булахов В. Л. О роли позвоночных животных в формировании биомассы и биологической продуктивности в лесных биогеоценозах степной зоны юго-востока Украины // Вопр. степ. лесовед. : Тр. комплекс. экспедиц. ДГУ. – Днепропетровск : ДГУ, 1972. – Вып. 3. – С. 132–141.
72. Булахов В. Л. О хищных птицах Днепрпетровской области // Информационное письмо райсоветам и коллективам УООР, № 1 (3). – Днепропетровск : Б. и., 1958. – С. 27–30.
73. Булахов В. Л. Об орнитофауне среднего Днепра в районе строительства будущего Днепродзержинского водохранилища // Мат. 3-й Всесоюз. орнитол. конф. – Львов : Б. и., 1962. – Кн. 1. – С. 46–48.
74. Булахов В. Л. Общие закономерности формирования и биогеоценологического распределения птиц в степных лесах Украины // Актуальные проблемы изучения и охраны птиц Восточной Европы и Северной Азии. Мат. Межд. конф. (XI орнитол. конф.) – Казань, 2001 – С. 118–120.
75. Булахов В. Л. Основные понятия функциональной зоологии // Современные проблемы зоологии и экологии. – Одесса, 2005. – С. 33–34.
76. Булахов В. Л. Охотничье-промысловые птицы Днепродзержинского водохранилища // 1-я науч. конф. по развитию охот. хозяйства УССР. – К. : Б. и., 1968. – Ч. 1. – С. 21–24.
77. Булахов В. Л. Позвоночные животные лесных биогеоценозов юго-востока Украины // Лесоведение, 1977. – № 4. – С. 65–74.
78. Булахов В. Л. Роль амфибий в энергетическом материальном межбиогеоценологическом обмене в лесных озерах степной зоны УССР // Круговорот веществ и энергии в водоемах – Листвиничное-на-Байкале: Ин-т лимнологии АН СССР. Мат. Всес. науч. конф. 1977. – С. 286–290.
79. Булахов В. Л. Роль заповедных территорий в сохранении биоразнообразия в условиях усиленного антропогенного пресса в промышленных регионах // Беловежская Пуща на рубеже третьего тысячелетия : Мат. науч.-практ. конф. – Минск, 1999. – С. 260–262.

80. Булахов В. Л. Роль млекопитающих в межэкосистемных и межпарцеллярных связях в лесных биогеоценозах степной зоны Украины // Тез. докл. 3-го Всес. съезда Терриолог. общ-ва. – М., 1982. – Т. 1. – С. 165–166.
81. Булахов В. Л. Роль позвоночных животных в межбиогеоценологических связях в лесных биогеоценозах степной зоны Украины // Охрана и рациональное использование защитных лесов степной зоны. Днепропетровск : ДГУ, 1978. – С. 87–92.
82. Булахов В. Л. Роль позвоночных животных в трансформации и потоке энергии в лесных биогеоценозах степной зоны УССР // Биогеоценологическая особенность лесов Присамарья и их охрана : Сб. науч. тр. комплекс. экспедиц. ДГУ. – Днепропетровск : ДГУ, 1981. – Вып. 12. – С. 139–153.
83. Булахов В. Л. Роль птиц в межбиогеоценозных и межпарцеллярных связях в экстразональных лесных экосистемах // Экология и охрана птиц : Тез. докл. 8-й Всесоюз. орнитолог. конф. – Кишинев : Штиинца, 1981. – С. 34.
84. Булахов В. Л. Сезонная динамика состава численности и размножения птиц в лесах юго-востока Украины // Сезонное развитие природы: Тез. докл. Москов. филиала Географ. о-ва СССР. – М. : МГУ, 1976. – С. 42–43.
85. Булахов В. Л. Стан і перспективи відновлення хребетних тварин в природних та антропогенних екосистемах центрального степового промислового Придніпров'я // Вісник Дніпропетр. ун-ту : Біологія. Екологія. – Д. : ДГУ, 2000. Вип. 7. – С. 7–13.
86. Булахов В. Л. Структурно-функциональная зоология как составная часть современной классической экологии // Пробл. науки, освіти та управління : Зб. наук. пр. – Харків, 2004. – С. 53–55.
87. Булахов В. Л. Толерантность типа как индикатор уровня загрязнения воздушного бассейна в лесных экосистемах степной зоны Украины // First International Conf.: Sustainable development. Environment pollution and ecological safety. – D., Ukraine, 1995.–V. 2.
88. Булахов В. Л. Трофическая структура биомассы и продуктивность позвоночных животных как показатель биогеоценологической структуры степных лесов Приднепровья // Вопр. биол. диагност. лесных биогеоценозов Присамарья : Сб. науч. тр. Комплекс. экспедиц. ДГУ. – Днепропетровск : ДГУ, 1980. – С. 11–125.
89. Булахов В. Л. Фауна куликов Днепродзержинского водохранилища и придаточных рек по левобережью // Фауна и экология куликов: Мат. совещания. – М. : МГУ, 1973. – Вып. 2. – С. 14–17.
90. Булахов В. Л. Фауна позвоночных животных как структурный компонент лесных биогеоценозов степной зоны Украины. Автореф. дис... докт. биол. наук. – Д. : ДГУ, 1980. – С. 1–50.
91. Булахов В. Л. Формирование видового разнообразия и функциональной структуры высших гетеротрофов в различных типах леса // Типологія лісів степової зони, їх біорізноманіття і охорона: тез. доп. Міжнар. конф. – Д. : ДНУ, 2005. – С. 138–141.
92. Булахов В. Л. Формирование орнитофауны Днепродзержинского водохранилища // Орнитология. – М. : МГУ, 1968. – Вып. 9. – С. 178–187.
93. Булахов В. Л. Формирование функциональной структуры населения птиц в различных типах степных лесов Украины // Мат. 10-й Всесоюз. орнитол. конф. – Минск: Наука и техника. 1991. – Ч. 1., кн. 2. – С. 87–88.
94. Булахов В. Л. Функциональная роль высших гетеротрофов в становлении и эволюции лесных экосистем // Екологія і ноосферологія, 1999. – Т. 6. № 1–2. – С. 145–150.
95. Булахов В. Л. Функциональное значение земноводных в различных экосистемах степного Приднепровья // Структура та функціональна роль тваринного населення в природних та трансформованих екосистемах. Тез. допов. 1-ї Міжнар. наук. конф. – Д. : ДНУ, 2001. – С. 117–119.
96. Булахов В. Л. Характеристика средообразующей деятельности позвоночных животных в лесах степной зоны юго-востока Украины // Вопр. степ. лесовед. : Тр. Комплекс. экспедиц. ДГУ. – Днепропетровск : ДГУ, 1973. – Вып. 4. – С. 117–125.
97. Булахов В. Л. Экологические основы сохранения биоразнообразия в промышленно-индустриальных регионах северного Приднепровья. // Геоэкологические и биоэкологические проблемы северного Причерноморья. Мат. межд. научн.-практ. конф. – Тирасполь, 2001. – С. 47–48.
98. Булахов В. Л. Энергетический баланс позвоночных животных в лесных биогеоценозах степной зоны юго-востока Украины // Структурно-функциональные особенности естес-

- твенных и искусственных биогеоценозов : Всесоюз. конф. : Тез. докл. – Днепропетровск : ДГУ, 1978. – С. 44.
99. Булахов В. Л. Энергетический баланс птиц в лесных экосистемах степного Приднепровья // Мат. 7-й Всесоюз. орнитолог. конф.: В 2 ч. – К. : Наук. думка, 1977. – Ч. 1. – С. 208–209.
 100. Булахов В. Л., Губкин А. А., Губкин Ал. А., Бобылёв Ю. П. и др. Функциональная роль высших гетеротрофов в выработке экологической устойчивости лесных биогеоценозов в условиях антропогенного пресса в степной зоне Украины // Вестн. Днепропетр. ун-та. Биология. Экология. – Д. : ДГУ, 1997. – Вып. 3. – С. 113–119.
 101. Булахов В. Л., Губкин А. А., Константинова Н. Ф., Мясоедова О. М. и др. Особенности функциональной роли позвоночных в лесных биогеоценозах степной зоны Украины // Биогеоценологические исследования на Украине. – Львов : ЛГУ, 1984. – С. 50–51.
 102. Булахов В. Л., Бобильов Ю. П., Гассо В. Я., Пахомов О. Є. та ін. Закономірності формування комплексів хребетних тварин у процесі лісової рекультивациі шахтних відвалів у Західному Донбасі // Пробл. лісов. рекультив. порушених земель України : Тез. доп. міжн. конф. – Д. : ДНУ, 2006. – С. 170–172.
 103. Булахов В. Л., Романсєв В. Н., Шпак М. В., Колісник М. О. та ін. Природне формування фізико-хімічних особливостей і біологічного режиму на техногенних ландшафтах гірничорудних розробок та шляхи їх прискорення // Екологія і природокористування: Зб. пр. Ін-ту проблем природокористування та екології НАН України. – Д., 2001. – Вип. 3. – С. 106–113.
 104. Булахов В. Л., Губкин А. А. Гнездование и характер пребывания серого журавля на Днепропетровщине // Журавли в СССР: Мат. Всесоюз. совещ. – Л. : Наука, 1984. – С. 42–43.
 105. Булахов В. Л., Губкин А. А. Зимовка водоплаваючих птиц на Днепропетровщине // Экосистемы дикой природы: Сб. мат. 17-го совещ. Азово-Черноморской группы. – Одесса, 1997. – Вып. 6.
 106. Булахов В. Л., Губкин А. А. О необходимости органического сочетания в организации рекреационных и заповедных зон в условиях прибрежных биогеоценозов крупных промышленных центров степной зоны Приднепровья // Пробл. охр. природы и рекреат. географ.: Мат. респ. конф. – Харьков : ХГУ, 1979. – С. 45–47.
 107. Булахов В. Л., Губкин А. А. Природоохранные территории и биологические стационары как основные эталонные пункты зооэкологического мониторинга // Биолог. исслед. природоохр. территорий и биолог. стационаров: Тез. докл. юбил. конф., посвящ. 85-летию биолог. стационара Харьк. гос. ун-та. – Харьков, 1999. – С. 36–37.
 108. Булахов В. Л., Губкин А. А. Роль заповедных территорий в восстановлении позвоночных в условиях жёсткого прессинга антропогенных факторов в индустриальных регионах // Беловежская Пуца на рубеже третьего тысячелетия: Мат. науч.-практ. конф. – Минск : Наука и техника, 1999. – С. 262–263.
 109. Булахов В. Л., Губкин А. А. Серый гусь на Днепропетровщине и пути его рационального использования // Новые исследования по гусям Палеарктики. – Запорожье, 1996.
 110. Булахов В. Л., Губкин А. А. Современное состояние орнитофауны Днепропетровщины // Пр. Укр. орнитолог. товариства. – К. : УОТ, 1996. – Т. 1. – С. 3–18.
 111. Булахов В. Л., Губкин А. А. Экология балобана в Приднепровье // Охрана хищных птиц. – М. : Наука, 1983. – С. 97–98.
 112. Булахов В. Л., Губкин А. А., Авраменко Г. В., Бабынина Т. Т. Влияние уровней загрязнения воздуха на видовое разнообразие, численность и функциональную структуру орнитофауны в условиях насаждений промышленного города // Устойчивое развитие: загрязнение окружающей среды и экологическая безопасность: Тез. докл. 1-й Междунар. конф. – Д. : ДНУ, 1995.
 113. Булахов В. Л., Губкин А. А., Гавриленко В. С., Бурцев М. А. Колониальные поселения серой цапли на Днепропетровщине // Размещение и состояние гнездовой околородных птиц на территории СССР – М. : Наука, 1981. – С. 63–65.
 114. Булахов В. Л., Губкин А. А., Губкин Ал. А. Взаимосвязь уровней загрязнения воздуха с видовым разнообразием и количественным составом птиц в искусственных лесных насаждениях степного Приднепровья // Вестн. Днепропетр. гос. ун-та. – Вып. 1, 1993. – С. 129–130.
 115. Булахов В. Л., Губкин А. А., Губкин Ал. А. О путях увеличения численности речных уток в условиях антропогенного ландшафта промышленно развитых районов степного При-

- днепровья // Современное состояние ресурсов водоплавающих птиц. М. : Наука, 1984. – С. 299–301.
116. Булахов В. Л., Губкин А. А., Губкин Ал. А., Мясоедова О. М. Влияние рекреации на орнитокомплексы Запорожского водохранилища // Влияние антропогенной трансформации ландшафта на население наземных позвоночных животных: Тез. докл. Всесоюз. совещ. – М. : Изд-во АН СССР, 1987. – С. 122–124.
117. Булахов В. Л., Губкин А. А., Губкин Ал. А., Мясоедова О. М. Водохранилища и соленые лиманы Приднепровья как места массовых скоплений и миграций куликов. Орнитология. – Вып. 24. М., 1990. – С.142–141.
118. Булахов В. Л., Губкин А. А., Доценко Л. В. Начальные этапы формирования фауны позвоночных животных на участках лесной рекультивации шахтных отвалов в Западном Донбассе // Биогеоэкологические аспекты лесной рекультивации и нарушенных земель Западного Донбасса: Сб. науч. тр. Комплекс. экспедиц. ДГУ. Днепропетровск : ДГУ, 1980. – Вып. 11. – С. 119–131.
119. Булахов В. Л., Губкин А. А., Константинова Н. Ф., Пахомов А. Е. Особенности биогеоэкологической роли позвоночных животных в экстраординарных лесных экосистемах степной зоны // Мат. 7-й Зоогеограф. конф.: Тез. докл. – М. : Наука, 1979. – С. 232–234.
120. Булахов В. Л., Губкин А. А., Константинова Н. Ф., Черныш В. П. Некоторые закономерности распределения фауны позвоночных животных в лесных биогеоценозах степной зоны УССР // Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны Украины. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 19–21.
121. Булахов В. Л., Губкин А. А., Мясоедова О. М., Тарасенко С. Н. Современное состояние фауны позвоночных животных Днепропетровщины и необходимые меры по её охране // Исчезающие и редкие растения, животные и ландшафты Днепропетровщины. – Днепропетровск : ДГУ, 1983. – Вып. 14. – С. 87–97.
122. Булахов В. Л., Губкин А. А., Мясоедова О. М. Методические указания по количественному учету позвоночных животных на производственной практике. – Днепропетровск : ДГУ, 1986. – С. 1–5.
123. Булахов В. Л., Губкин А. А., Мясоедова О. М. Факторы, определяющие видовое разнообразие и численность птиц в условиях промышленного города // Мат. 12-й Прибалт. орнитолог. конф. – Вильнюс : Б. и., 1988. – С. 63–64.
124. Булахов В. Л., Губкин А. А., Мясоедова О. М., Губкин Ал. А. и др. Изучение трофики и трофических связей позвоночных животных // Учеб. пособ. – Днепропетровск : ДГУ, 1988. – С. 1–68.
125. Булахов В. Л., Губкин А. А., Мясоедова О. М., Тарасенко С. Н. Об охране плавневых лесов степного Приднепровья // 7-я Всесоюз. зоогеограф. конф.: Тез. докл. – М. : Наука, 1979. – С. 188.
126. Булахов В. Л., Губкин А. А., Мясоедова О. М., Тарасенко С. Н. и др. Редкие и исчезающие позвоночные // Методич. указ. к изучению темы. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – С. 1–87.
127. Булахов В. Л., Губкин А. А., Пахомов А. Е., Леонова Л. А. Зооэкологические основы лесной рекультивации шахтных отвалов // Биологические и горнотехнические проблемы нарушенных земель и повышение их продуктивности: Мат. Межрегион. науч.-практ. конф. «Экологические проблемы аграрного производства». – ДГАУ, 1992.–С. 77.
128. Булахов В. Л., Губкин А. А., Романеев Н. С. Птицы степных лесов Приднепровья, их значение в жизни леса и мероприятия по их привлечению // Вопр. степ. лесовед. и охр. природы. – Днепропетровск: ДГУ, 1977. – Вып. 8. – С. 131–138.
129. Булахов В. Л., Губкин А. А., Романеев Н. С. Трофическая роль птиц в лесах степной зоны Украины // Тез. докл. и стендовых сообщений 18-го Междунар. орнитолог. конгресса. – М. : Наука, 1982.– С. 137–138.
130. Булахов В. Л., Губкин А. А., Тарасенко С. М. Найважливіші території для охорони птахів степового Придніпров'я (Дніпропетр. обл.) // Мат. конф. «Території, важливі для збереження птахів України – ІВА програма». – К., 1996. – С. 93–96.
131. Булахов В. Л., Губкин А. А., Тарасенко С. Н., Мясоедова О. М. Редкие и исчезающие виды позвоночных центрального степного Приднепровья, меры по их охране и восстановлению численности // Тез. докл. 3-й обл. итог. конф. «Животный мир Белорусского Полесья, охрана и рациональное использование». – Гомель : Гомел. гос. ун-т, 1983. – С. 106–107.

132. Булахов В. Л., Губкин А. А., Тарасенко С. Н., Шпак В. Н. Современное состояние, меры по оптимизации и расширению заповедного фонда промышленного центрального степного Приднепровья // Проблема состояния биоразнообразия природы в степных и лесостепных регионах. Мат. рос.-укр. конф., посвящ. 60-летию Центрально-Черноземного заповедника – М. : КМК Scientific press, 1995. – С. 10–11.
133. Булахов В. Л., Губкин А. А., Губкин Ал. А. Современное состояние фауны куликов Днепропетровщины // Питання степ. лісознав. та лісов. рекультив. земель. – Д. : ДНУ, 2000. – С. 100–108.
134. Булахов В. Л., Губкин Ал. А., Губкин А. А. Влияние уровней воды в соленых озерах вдоль долины р. Самары (Украина) на колебание численности ходулочников *Himantopus himantopus*, шилоклювок *Recurvirostra avosetta* // Migration and international conservation on North, Asian, African and European flyways. International waer study group. 1998. – С. 270.
135. Булахов В. Л., Губкин А. А., Константинова Н. Ф., Черныш В. П. Становление комплекса фауны позвоночных животных в процессе сylvатизации степной зоны Украины // Тез. 5-й Зоогеограф. конф. – Казань : Б. и., 1970. – Ч. 1. – С. 25–26.
136. Булахов В. Л., Губкін А., Кацуба С., Обухова К. та ін. Карачунівське водосховище (Karachuniv's'ke Reservoir) // ІВА території України : території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. – К. : Соф АРТ, 1999. – С. 84–85.
137. Булахов В. Л., Губкін А., Кацуба С., Обухова К. та ін. Мишури́н Ріг (Mishuryn Rig) // ІВА території України: території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. – К. : Соф АРТ, 1999. – С. 86–87.
138. Булахов В. Л., Губкін А., Обухова К., Чегорка П. Велика Осокорівка (Velyka Osokorivka) // ІВА території України : території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. – К. : Соф АРТ, 1999. – С. 72–73.
139. Булахов В. Л., Губкін А., Обухова К., Чегорка П. Дніпродзержинське водосховище (Dniprodzerzhyn's'ke Reservoir) // ІВА території України : території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. – К. : Соф АРТ, 1999. – С. 214–215.
140. Булахов В. Л., Губкін А., Обухова К., Чегорка П. Цибульківські озера (Tsybul'kinski Lakes) // ІВА території України : території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. – К. : Соф АРТ, 1999. – С. 78–79.
141. Булахов В. Л., Губкін А., Тарасенко С., Обухова К. Самарський ліс (Samars'kyj forest) // ІВА території України: території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. – К. : Соф АРТ, 1999. – С. 92–93.
142. Булахов В. Л., Губкін А., Тарасенко С., Чегорка П. та ін. Долина р. Оріль (Oril river valley) // ІВА території України: території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. – К. : Соф АРТ, 1999. – С. 88–89.
143. Булахов В. Л., Губкін О. А. Вплив урбанізованої трансформації на формування об'єму та консортивної структури орнітофауни в районі вугільних розробок в Західному Донбасі // Урбанізація як фактор змін біогеоценотичного покриву. Мат. конф. – Львів, 1994. – С. 71–72.
144. Булахов В. Л., Губкін О. А. Просторова структура консорцій в системі «водно-болотний орнітокомплекс – солончакові внутрішньоконтинентальні водойми» // Пробл. вивч. та охор. птахів: Мат. 6-ї наради орнітологів Західної України. – Львів – Чернівці, 1995. – С. 18–20.
145. Булахов В. Л., Компаніец А. Г., Пахомов А. Е. Экскреторная деятельность колониальных поселений цапель как экологический фактор трансформационных процессов в заповедных байрачных дубравах // Вопр. степ. лесовед. и науч. основы лесной рекультив. земель. – Д. : ДГУ, 1996. – С. 126–131.'
146. Булахов В. Л., Компаніец А. Г., Пахомов О. Є. Вплив екскреторної діяльності птахів на накопичення азоту, фосфору і калію в ґрунтах заплавних дібров степової України // Пробл. вивч. та охор. птахів: Мат. 6-ї наради орнітологів Західної України. – Львів – Чернівці, 1995. – С. 20–21.
147. Булахов В. Л., Мясогедова О. М. Биogeоценотические основы охраны природы основных наземных экосистем степной зоны юго-востока Украины // Охрана природных условий и мелиорация среднего Приднепровья: Изв. Географ. о-ва СССР. – Л. : Б. и., 1975. – С. 3–11.

148. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Влияние гидромелиорации на орнитофауну в условиях центрального степного Приднепровья // Тез. докл. 7-й Всесоюз. орнитолог. конф.: В 2 ч. – К. : Наук. думка, 1977. – Ч. 2. – С. 109–110.
149. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Влияние лесных насаждений и водохранилищ на миграции птиц в степной зоне УССР // Мат. Всесоюз. конф. по миграции птиц: В 2 ч. – М. : МГУ, 1975. – Ч. I. – С. 64–67.
150. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Влияние роющей деятельности норных птиц на свойства почвы в Приднепровье // Пробл. почвен. зоологии. Минск : Наука и техника, 1978. – С. 38–39.
151. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Закономерности распределения позвоночных животных в лесных биогеоценозах днепровских водохранилищ степной зоны УССР // Изв. Днепропетр. отдела Географ. о-ва Украины. – Днепропетровск : Б. и., 1973. – Вып. 3. – С. 39–53.
152. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Изменение количественного состава куликов в процессе формирования Запорожского водохранилища // Новое в изучении и распространении куликов. – М. : Наука, 1980. – С. 53–55.
153. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Измерение численности водоплавающих птиц на Запорожском и Днепродзержинском водохранилищах с 1966 по 1977 г. // Ресурсы водоплавающих птиц СССР, их воспроизводство и использование: Мат. 4-го Всесоюз. совещ. – М. : Наука, 1977. – С. 33–35.
154. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. К вопросу о комплексном использовании биологических ресурсов равнинных водохранилищ // Мат. Рабочей координац. комиссии по пробл. Нижнего Днепра и Днепро-Бугского лимана. – Херсон : Б. и., 1973. – Вып. 2. – С. 34–35.
155. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. К вопросу об охране полезных и редких птиц каскада Днепровских водохранилищ // Природные и трудовые ресурсы левобережной Украины и их использование: Тез. докл. 3-й межведомств. конф. – Харьков : Б. и., 1967. – Вып. 4. – С. 147.
156. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. К характеристике колониальных поселений чаек и куликов на Днепродзержинском и Запорожском водохранилищах // Колониальные гнездовья околородных птиц. – М. : Наука, 1975. – С. 60–61.
157. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. К экологии питания пролётных популяций поганок и гагар // Мат. 5-й науч. конф. зоологов. – Горький : ГТУ, 1970. – С. 335–337.
158. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Колониальные поселения цапель Днепродзержинского и Запорожского водохранилищ // Колониальные гнездования околородных птиц. – М. : Наука, 1975. – С. 27–28.
159. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Материалы по охране полезных и редких птиц каскада Днепровских водохранилищ // Природные и трудовые ресурсы левобережной Украины и их использование: В 13 т. – Харьков : Недра, 1972. – Т. 13. – С. 152–155.
160. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Население птиц в природных регионах степной зоны Приднепровья // Природное и сельскохозяйственное районирование СССР: Мат. 7-й Всесоюз. конф. по природ. и экон.-географ. районированию СССР для с. х. – М. : МГУ, 1981. – С. 117–118.
161. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. О зимовках водоплавающих птиц на Ленинском водохранилище // Орнитология в СССР: Мат. 5-й Всесоюз. орнитолог. конф.: В 2 кн. – Ашхабад : Б. и., 1969. – Кн. 2. – С. 96–99.
162. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Опыт морфометрического изучения территориальных связей некоторых птиц // Мат. 7-й Прибалт. орнитолог. конф.: В 3 ч. – Рига : Зинатне, 1970. – Ч. 1. – С. 37–40.
163. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Основные закономерности формирования орнитофауны равнинных водохранилищ // 50-летие Новороссийской биостанции (мат. науч. конф.). – Новороссийск : Б. и., 1971. – С. 80–83.
164. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Основные пути направленного формирования фауны охотничьих птиц на водохранилищах // Развитие охотничьего хозяйства Украинской ССР: Мат. 2-й науч.-произв. конф. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 273–274.
165. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Сдвиги в фенологии размножения птиц в условиях водохранилищ // Сезонное развитие природы: Тез. докл. Москов. филиала Географ. о-ва СССР. – М. : МГУ, 1976. – С. 58–60.

166. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Сезонные миграции птиц в районе Днепровских водохранилищ степной зоны Украины // 2-я Всесоюз. конф. по миграции птиц: В 3 ч. Алма-Ата : Изд-во АН КазССР, 1978. – Ч. 1. С. 87–88.
167. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Состояние запасов водоплавающих птиц Ленинского и Днепродзержинского водохранилищ // Ресурсы водоплавающей дичи в СССР, их воспроизводство и использование: Тез. докл. 2-го Всесоюз. совещ.: В 2 кн. – М. : МОИП, 1968. – Кн. 1. – С. 79–82.
168. Булахов В. Л., Мясоедова О. М. Формирование населения гусеобразных птиц на Днепровских водохранилищах // Ресурсы водоплавающих птиц СССР, их воспроизводство и использование. – М. : МГУ, 1972. – Вып. 1. – С. 76–78.
169. Булахов В. Л., Мясоедова О. М., Барабаш И. П. Материалы по численности серого гуся в степной зоне Приднестровья // Ресурсы водоплавающих птиц СССР, их воспроизводство и использование. – М. : МГУ, 1972. – Вып. 1. – С. 78–80.
170. Булахов В. Л., Мясоедова О. М., Губкин А. А., Губкин Ал. А. Водохранилища и солёные лиманы Приднестровья как места массовых скоплений и миграций куликов // Орнитология. – М. : МГУ, 1990. – Вып. 4. – С. 141–142.
171. Булахов В. Л., Мясоедова О. М., Илья Ильич Барабаш-Никифоров // Орнитологи Украины: библиограф. справ. – Харьков, 1999. – Вып. 1. – С. 133–134.
172. Булахов В. Л., Мясоедова О. М., Травлев А. П. Влияние антропогенных факторов на формирование ландшафтов и комплексов фауны наземных позвоночных в условиях степной зоны Приднестровья // Актуальные вопр. зоогеограф. : Мат. 6-й Всесоюз. конф. – Кишинёв : Штиинца, 1975. – С. 31–32.
173. Булахов В. Л., Пахомов А. Е. Изучение роющей деятельности животных как показатель их кадастровой характеристики для прикладных целей экологии // Всесоюз. совещ. по проблемам и учёту животного мира: Тез. докл.: В 2 ч. – Уфа : Башкир. кн. изд-во, 1989. – Ч. 1. – С. 10.
174. Булахов В. Л., Пахомов О. Є. Функціональна роль гетеротрофної частини екосистем та її класифікація // Біорізноманіття та роль зооценосу в природних і антропогенних екосистемах : Мат. 3-ї Міжн. наук. конф. – Д. : ДНУ, 2005. – С. 113–115.
175. Булахов В. Л., Пахомов А. Е., Компаниец А. Г. Средообразующая деятельность позвоночных животных-фитофагов в системе гомеостаза почвообразовательного процесса в условиях загрязнения почв лесных насаждений выхлопными выбросами автотранспорта // Пробл. индустр. регионов: менеджмент и экология: Мат. 3-й Междунар. конф. по устойчивому развитию. – Запорожье, 1998. – С. 114–116.
176. Булахов В. Л., Пахомов А. Е., Рева А. А. Заповедно-охраняемые территории в промышленных регионах как первоепенная мера сохранения биоразнообразия и функциональных групп биоты // Мат. науч.-практ. конф. «Проблемы развития природно-заповедного фонда Днепропетровской области и пути привлечения молодёжи к их решению». – Д. : Гамалія, 2005. – С. 4–7.
177. Булахов В. Л., Пахомов О. Є., Рева О. А. Зоогенні механізми утворення захисного блоку екосистем в умовах посиленого тиску антропогенних чинників в індустріальних регіонах // Тез. доп. 1-го Весукр. з'їзду екологів. – Вінниця : Універсум, 2006. – С. 152.
178. Булахов В. Л., Пахомов О. Є., Рева О. А. Необхідність інноваційної політики в державному регулюванні та організації заповідно-охоронних територій в умовах ринкових відносин та сучасного екологічного стану // Вісник Східноукр. держ. ун-ту: науков. журн. – 2000. № 4 (26), ч. 1.
179. Булахов В. Л., Пахомов А. Е., Рева А. А. О необходимости смены устоявшейся парадигмы в формировании природного заповедного пространства в условиях смены собственности интенсивного пресса антропогенеза в решении глобальных проблем биоэтики // Глобальна біоетика : Сучасні виміри, проблеми, рішення. Мат. 3-ї Міжн. симпозіуму з біоетики. – К. : Сфера, 2004. – С.40–41.
180. Булахов В. Л., Пахомов А. Е., Рева А. А. Устойчивому развитию промышленных регионов – двукратное обеспечение заповедно-охраняемых территорий // 1-й Міжн. конгресс «Національна перлина Запоріжжя»: Впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистем о. Хортиця. – Запоріжжя, 2004. – С. 184–186.
181. Булахов В. Л., Пахомов А. Е., Рева А. А., Губанова Н. Л. Организация заповедных территорий для сохранения важнейших функциональных групп позвоночных в условиях усиленного техногенного пресса // Состояние природных комплексов Крымского природ-

- ного заповідника и других заповедных территорий Украины, их изучение и охрана. Мат. научн.-практ. конф., посвящ. 80-летию Крымского природного заповедника. – Алушта, 2003. – С. 9–11.
182. Булахов В. Л., Перельгина Л. Н. Функциональное значение пресмыкающихся в лесных экосистемах центрального степного Приднепровья // Биоразнообразии и роль зооценоза в естественных и антропогенных экосистемах. – Мат. 2-й Межд. научн. конф. – Д. : ДНУ, 2003. – С. 188–189.
183. Булахов В. Л., Пономаренко О. Л. Роль фауністичних угруповань в утворенні консортивних та біогеоценотичних зв'язків в екосистемах // Мат. Міжнар. конф. «Проблеми фундаментальної екології». – Кривий Ріг, 1996. – С. 45.
184. Булахов В. Л., Романев Н. С. К характеристике размещения гнёзд дуплогнёзdnиков в условиях Присамарья // Вопр. степ. лесовед. биогеоценолог. и охр. природы. – Днепропетровск : ДГУ, 1979.– Вып. 9. – С. 61–67.
185. Булахов В. Л., Романенко В. Н., Тарасов В. В. Організація заповідно-охоронних територій у вторинних екосистемах – шлях до відновлення в умовах індустріальних регіонів // Екологія і природокористування: Зб. наук. праць Інституту проблем природокористування та екології НАН України. – Д., 2000.– Вып. 2.– С. 161–171.
186. Булахов В. Л., Романенко В. Н., Постоловский В. В., Лебединец Н. Л. Пути сохранения биоразнообразия высших гетеротрофов во вторичных экосистемах на обработанных землях марганцевых разработок Орджоникидзевского ГОКа // Биоразнообразии и роль зооценоза в естественных и антропогенных экосистемах: Мат. 2-й Междунар. конф. – Д. : ДНУ, 2003. – С. 190–191.
187. Булахов В. Л., Тарасенко С. Н., Бобылев Ю. П. Организация особо охраняемых природных территорий в районах усиленного техногенного воздействия и рекреационного освоения // Комплексное изучение и охрана природных ресурсов бассейна Черного и Азовского морей. – Ростов-на-Дону : РГУ, 1985. – С. 83–87.
188. Булахов В. Л., Тарасов В. В., Романенко В. Н. Значение охранных территорий, организованных во вторичных экосистемах на обработанных землях марганцевых разработок, в восстановлении биоразнообразия // Структура та функціональна роль тваринного населення в природних та трансформованих екосистемах: Тез. доп. 1-ї Міжнар. наук. конф. – Д. : ДНУ, 2001. – С. 120–122.
189. Булахов В. Л., Чезорка П. Т. Історія розвитку орнітологічних досліджень в степовому Придніпров'ї // Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 26–74.
190. Булахов В. Л., Шишкова Л. Ю. Характеристика экспозиций гнездовий птиц в лесах степной зоны юго-востока УССР // Мат. 6-й Всесоюз. орнитолог. конф. – М. : МГУ, 1974. – Ч. 2. С. 35–36.
191. Булахов В. Л., Шульман М. В. Зоогенный опад как функциональный элемент в биогеоценологических процессах лесных экосистем степной зоны Приднепровья // Мат. 3-ї Міжнар. конф. «Біорізноманіття та роль зооценозу в природних та антропогенних екосистемах». – Д. : ДНУ, 2005. – С. 115–116.
192. Булахов В. Л., Щербакова С. И. Значение птиц в потреблении первичной продукции в лесных биогеоценозах степной зоны Украины // Вопр. степ. лесовед. и лесной рекультив. земель: Тр. Комплекс. экспедиц. ДГУ. –Днепропетровск : ДГУ, 1985. – Вып. 15. – С. 47–50.
193. Булахов В. Л., Бобылев Ю. П., Гассо В. Я., Пахомов О.Є.та ін Закономірності формування комплексів хребетних тварин у процесі лісової рекультивациі шахтних відвалів у Західному Донбасі. // Пробл. лісов. рекульт. порушених земель України: Тез. доп. Міжн. конф. – Д. : ДНУ, 2006. – С. 170–172.
194. Булахов В. Л., Бобылев Ю. П., Губкин А. А., Мисюра А. Н. и др. Антропогенное воздействие на фаунистические комплексы центрального степного Приднепровья. // Современные пробл. географ. экосистем: Тез. докл. Всесоюз. совещ. – М. : Наука, 1984. – С. 292–294.
195. Булахов В. Л., Бобылев Ю. П., Гассо В. Я., Губкин Л. А. и др. Структурно-функциональная организация наземных позвоночных долин малых рек степного Приднепровья в условиях усиленного антропогенного пресса. // Вестн. Днепропетр. ун-та. Биология. Экология. – Д. : ДГУ, 1996. – Вып. 2. – С. 14–24.

196. Бурилова А. М. О видовом составе и численности нападения мокриц на открыто гнездящихся птиц // 7-я Всес. орнитол. конф. Тез. докл. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 68–69.
197. Быков Б. А. Введение в фитоценологию. – Алма-Ата: Наука, 1970.
198. Быховская-Павловская И. Е., Дубинина М. М. Значение рыбоядных птиц в распространении гельминтов среди рыб // Новости орнитологии. Мат 4-й Всес. орнитол. конф. – Алма-Ата : Наука Каз. ССР., 1965. – С. 52–54.
199. Вальх Б. С. Материалы для орнитологии Екатеринославской губернии. Наблюдения 1892–1897 г. // Тр. о-ва испыт. природы при Харьковском ун-те. – 1900. – Т. 34. – С. 1–90.
200. Вальх Б. С. Материалы для орнитологии Екатеринославской губернии. Перечень птиц, найденных в губернии с 1882 по 1910 г. // Орнитологич. вестн. – 1911. – № 3–4. – С. 240–271.
201. Вержуцкий Б. Н., Серышев А. А. Вынос птицами органического вещества из бореальных экосистем // Экология и охрана птиц. Тез. докл. 8-й Всес. орнитол. конф. – Кишинев : Штиинца, 1981. – С. 39.
202. Вернер В. В. Особливості біотопічного розподілу луня очеретяного (*Circus aeruginosus*) – Дніпропетровськ : ДНУ, 2006. Вип. 15, т. 3/1 – С. 34–48.
203. Вернер В. В. Фауна денних хижих птахів Дніпропетровської області // Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 146–154.
204. Ветров В. В. Новые данные о редких хищных птицах Самарского леса Днепропетровской области // 3-я конф. по хищным птицам Вост. Европы и Сев. Азии. Мат. конф. – Ставрополь, 1998. – С. 22–23.
205. Ветров В. В., Милобог Ю. В. Распространение могильника в степной зоне Украины // Новітні дослідження соколоподібних та сов. Мат. 3-ї Міжн. наук. конф. «Хижі птахи України». – Кривий Ріг, 2008. – С. 51–54.
206. Владышевский Д. В. Экология лесных птиц и зверей (кормодобывание и его биоценологическое значение) – Новосибирск : Наука, 1980. – С. 264.
207. Влек К. Время, энергия и насыживание у птиц // 18-й Межд. орнитол. конгресс: тез. докл. и стэнд. сообщ. – М. : Наука, 1982. – С. 19.
208. Воинственский М. А. Птицы степной полосы Европейской части СССР. – К. : АН УССР, 1960. – С. 1–290.
209. Воинственський М. А. Птахи. – К. : Рад. школа, 1984. – С. 304.
210. Воинственський М. А., Кістяківський О. Б. Визначник птахів УРСР. – К. : Рад. школа, 1962. – С. 372.
211. Войтович А. В. О питании каменки-плясуньи в Присамарье // Вісті біосфер. заповід. «Асканія-Нова»: Пробл. екомоніторингу та збереження біорізноманіття. – Асканія-Нова, 1998. – С. 117–118.
212. Воронов Н. П. К изучению роющей деятельности птиц // Проблемы почвенной зоологии. Мат. 2-го Всес. совещ. – М. : Наука, 1966. – С. 31–33.
213. Вотищев К. К. Химическая денудация в бассейне Байкала и роль ее продуктов осадконакопления в озере // Донные отложения Байкала. – М., 1970.
214. Второв П. П. Биоэнергетика и биогеография некоторых ландшафтов Терской Алатау. – Фрунзе : Илым, 1968.
215. Второв П. П. Роль почвенных многоклеточных животных лесо-лугостепных почв Алатау в потоке энергии // Пробл. почв. зоологии. – М. : Наука, 1966. – С. 36–37.
216. Второв П. П. Трансформация энергии на гетеротрофных уровнях на примере высотных поясов Тянь-Шаня // Структура и функционально-биогеоценологическая роль животного населения суши. – М., 1967. – С. 54–56.
217. Гавриленко В. С. Функциональная роль насекомоядных птиц в дубравных биогеоценозах заповедника «Кодры» при взаимодействии с консорцией дуба. – Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. – М., 1987. – С. 20.
218. Гавриленко В. С., Губкин А. А. К биологии размещения серой цапли в условиях степного Приднепровья // Экология гнездования птиц и методы её изучения: Тез. докл. Всесоюз. конф. молодых учёных. – Самарканд: Б. и., 1979. – С. 210–212.
219. Гавриленко В. С., Думенко В. П. Зоогенна сукцесія острівних біоценозів озер Солоний лиман та Айгульського під впливом мартина сріблястого (*Larus argenlatus Pontop.*) // Структура та функціональна роль тваринного населення в природних та трансформованих екосистемах: Тез. доп. 1-ї Міжнар. наук. конф. Д. : ДНУ, 2001. – С. 126–127.

220. *Гаврилов В. М.* Потенциальная энергия у воробьиных и неворобьиных птиц: связь с размерами, сезонный цикл, соотношения с другими уровнями схода энергии, экологические и энергетические следствия // *Мат 10-й Всес. орнитол. конф.* – Минск : Наука и техника, 1991. Ч. 1. – С. 56–57.
221. *Гаджиев А. Т.* К фауне гамазовых клещей птиц Азербайджана // *Мат. 3-й Всес. орнитол. конф.* – Львов: ЛГУ, 1962. – С. 89.
222. *Галата В. Ф., Березовский А. В., Прус Н. П., Сорока Н. М.* Паразитология та інвазійні хвороби тварин. – К. : Вища освіта, 2003. – С. 464.
223. *Галушин В. М.* Критерии оценки роли пернатых хищников в природе и хозяйстве человека // *Мат. 3-й Всес. орнитол. конф.* – Львов: ЛГУ, 1962. – Кн. 1. – С. 91–94.
224. *Галушин В. М.* Применение клейких колпаков для изучения питания хищных птиц // *Орнитология.* – М. : МГУ, 1965. Вып. 7.
225. *Галушин В. М., Иноземцев А. А.* Опыт оценки хищничества некоторых птиц из отрядов Falconiformes и Passeriformes // *Учен. зап. Москов. гос. пед. ин-та. И., 1970.* – № 272. – С. 82–90.
226. *Гембицкий А. С.* Влияние микроклимата птичьих гнезд на состав их обитателей // *Орнитология в СССР. Мат 5-й Всес. орнитол. конф.* – Ашхабад, 1969. Кн. 2. – С. 168–171.
227. *Герасимова Т. Д.* Роль чаек Мурманского побережья в биоценозе островов // *Мат. 3-й Всес. орнитол. конф.* – Львов, 1962. – С. 96–98.
228. *Герасимчук О. О.* До питання вивчення фауни диких хижих птахів шламосковищ і ставків-накопичувачів Кривбасу // *Новітні дослідження соколоподібних та сов. Мат. 3-ї Міжн. наук. конф. «Хижі птахи України».* – Кривий Ріг, 2008. – С. 91–94.
229. *Гибель.* Птицы, полезные для земледелия, лесоводства и садоводства. – Спб., 1870.
230. *Гирчич Г.* Красноносый нырок в Екатеринославской губернии // *Бюлл. Харьк. о-ва любителей природы* – 1917. – С. 71.
231. *Гладков Н. А., Михеев А. В., Дроздов Н. Н., Курочкин Е. Н.* и др. Журавлеобразные // *Жизнь животных. Птицы.* – М. : Просвещение, 1986. Т. 6. – С. 186–211.
232. *Глазов М. В.* Роль животных в экосистемах еловых лесов. – М., 2004. – С. 240.
233. *Головкин А. Н.* Изменение содержания биогенных веществ в прибрежных водах Баренцового моря под птичьими базарами // *Средообразующая деятельность животных: Мат. совещ.* – М. : МГУ, 1970.
234. *Голодушко Б. З.* Хищные птицы как регулятор численности земноводных и пресмыкающихся // *Мат. 3-й Всес. орнитол. конф.* – Львов: ЛГУ, 1962. – С. 108–109.
235. *Горбань І. М.* Папуга Крамера. *Psittacula krameri* (Scopoli, 1769) // *Птах. інформ. бюлл. УТОП* – 1999, № 2. – С. 2–3.
236. *Горбань І. М., Горбань Л. І., Прушинський Н. С., Химін М. В. та ін.* Рідкісні негоробині птахи долини верхньої течії Західного Бугу // *Пріоритети орнітол. досліджень. Мат. і тези наук. конф. орнітологів заходу України, присвяченої пам'яті Густава Бельке.* – Львів – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 31–38.
237. *Гордиенко Н. С., Золотарева В. И.* Питание поганок Наурзумских озер // *7-я Всес. орнитол. конф. Тез. докл.* – К. : Наук. думка, 1981. Ч. 1. – С. 230–231.
238. *Горлов П. И.* Самарский лес: проблемы охраны самого южного места гнездования серого журавля в Украине // *Мат. конф. «Території, важливі для збереження птахів в Україні – ІВА програма».* – К., 1996. – С. 113–123.
239. *Горшков П. К., Смирнова М. Н., Назарова И. В.* К гельминтофауне голубей Волжско-Камского края // *7-я Всес. орнитол. конф.* – К. : Наук. думка, 1977. – С. 72–73.
240. *Греков В. С., Варишева Т. Н.* Роль перепела в поддержании очагов арбовирусов на территории Украинского Причерноморья // *7-я Всес. орнитол. конф.* – К. : Наук. думка, 1977. – С. 73–74.
241. *Губкин А. А.* Биотехнические мероприятия как средство повышения продуктивности охотничьих угодий // *Вопр. степ. лесовед. и охр. природы.* – Днепропетровск : ДГУ, 1977. – Вып. 8. – С. 144–151.
242. *Губкин А. А.* Влияние типологических особенностей насаждений на численность и распределение птиц // *Структурно-функциональные особенности естественных и искусственных биогеоценозов.* – Днепропетровск : ДГУ, 1978. – С. 68.
243. *Губкин А. А.* Влияние экспозиции и близости более освещенных мест на численность и распределение птичьих гнезд // *Вопр. степ. лесовед.* – Днепропетровск : ДГУ, 1973. – Вып. 4. – С. 126–130.

244. Губкин А. А. Гнездящаяся орнитофауна лесных насаждений Днепропетровщины, её распределение и относительная численность // Вопр. степ. лесовед., биогеоценологии и охр. природы. – Днепропетровск : ДГУ, 1979. – Вып. 9. – С. 68–74.
245. Губкин А. А. Дрозд-рябинник на Днепропетровщине // Вестн. зоологии. – 1991. – № 1.
246. Губкин А. А. Изменение ареалов куликов в пределах центрального степного Приднепровья // 8-я Всесоюз. зоогеограф. конф. в Ленинграде. М. : МГУ, 1985. – С. 37–39.
247. Губкин А. А. Изменение орнитофауны г. Днепропетровска за последние 15 лет // Материалы 4-й орнитолог. конф. – М. : Наука, 1974. – С. 319–320.
248. Губкин А. А. К анализу орнитологических комплексов байрачных пойменных лесов Приднепровья // Степ. лесовед. Днепропетровск : ДГУ, 1972. – Вып. 2. – С. 85–89.
249. Губкин А. А. К биологии степной тиркушки и ходулочника на Днепропетровщине // Фауна и экология куликов. – М. : МГУ, 1973. – Вып. 1. – С. 37–38.
250. Губкин А. А. К вопросу количественной оценки трофической деятельности птиц в условиях лесных биогеоценозов Присамарья // Вопр. степ. лесовед. – Днепропетровск : ДГУ, 1972. – Вып. 3. – С. 146–151.
251. Губкин А. А. К вопросу направленного формирования фауны птиц в искусственных насаждениях юго-востока Украины // Мат. 9-й Прибалт. орнитолог. конф. – Вильнюс : Б. и., 1976. – С. 80–82.
252. Губкин А. А. К вопросу о рациональном использовании охотничьих животных Днепропетровщины // Биол. аспекты охр. и рацион. использ. окруж. среды. – Днепропетровск : ДГУ, 1978. – С. 90–96.
253. Губкин А. А. К вопросу формирования орнитофауны лесных насаждений юго-востока Украины // Вопр. степ. лесовед. и охр. природы. – Днепропетровск : ДГУ, 1975. – Вып. 5. – С. 229–234.
254. Губкин А. А. К характеристике летней орнитофауны Самарского леса // Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны Украины. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 38–41.
255. Губкин А. А. Количественная и качественная характеристика гнездящейся орнитофауны лесных насаждений юго-востока Украины // Вопр. степ. лесовед. и охр. природы. – Днепропетровск : ДГУ, 1977. Вып. 8. – С. 127–144.
256. Губкин А. А. Некоторые данные о значении воробьев в уничтожении вредителей лесного хозяйства // Тез. докл. 3-й Межвед. науч. конф. «Природные и трудовые ресурсы левобережной Украины и их использование» – Харьков : ХГУ, 1967. – Вып. 4. – С. 148.
257. Губкин А. А. Некоторые данные о типах Никольского лесничества // Мат. межвуз. симпоз. «Изучение природы степной зоны». – Одесса : Б. и., 1968. – С. 156–158.
258. Губкин А. А. Некоторые закономерности пространственного распределения птиц в лесных БГЦ Присамарья // Структурно-функциональные особенности естественных и искусственных биогеоценозов. – Днепропетровск : ДГУ, 1978. – С. 69.
259. Губкин А. А. Некоторые итоги орнитологических исследований в лесных биогеоценозах юго-востока степной зоны Украины // Биогеоценоз. исслед. степных лесов и их рац. использ. – Днепропетровск : ДГУ, 1982. – С. 132–139.
260. Губкин А. А. Некоторые рекомендации по рациональному ведению охотничьего хозяйства Днепропетровщины // Вопр. степ. лесовед. и науч. основы лесной рекультив. земель. – Днепропетровск : ДГУ, 1985. – С. 137–142.
261. Губкин А. А. О массовом поселении *Lanis cachinnans* и гнездовании *Lanis ichtyaetus* на озере Солёный лиман в Днепропетровской области // Вест. зоологии. – 1998. – Т. 32. № 4.
262. Губкин А. А. О необходимости более рационального использования некоторых представителей охотничьих животных // Тез. докл. Республ. науч.-техн. конф. «Актуальные проблемы охраны окружающей среды». – Запорожье : Изд-во Запорож. гос. ун-та, 1983. – С. 118–120.
263. Губкин А. А. О необходимости охраны солончаковых водоёмов как мест обитания птиц водно-болотного комплекса // Исчезающие и редкие растения, животные и ландшафты Днепропетровщины. – Д. : ДГУ, 1983. – С. 124–132.
264. Губкин А. А. О необходимости повышения эффективности ведения охотничьего хозяйства Днепропетровщины // Мат. Всесоюз. совещ. териолог. о-ва. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 34–35.

265. Губкин А. А. О необходимости применения единой методики геоботанического описания при проведении орнитологических исследований в лесных биогеоценозах // Мат. 6-й Всесоюз. орнитол. конф. – М. : Наука. 1974. – Ч. 1. – С. 271–272.
266. Губкин А. А. О птицах г. Днепропетровска. – Днепропетровск : ДГУ, 1960. – С. 1–16.
267. Губкин А. А. О птицах Гербовецкого леса // Гербовецкий лес. – Кишинёв : Штинца, 1970. – Вып. 2. – С. 235–240.
268. Губкин А. А. О птицах лесов среднего течения р. Орели и их распределении по типам лесов // Вопр. степ. лесовед. – Днепропетровск : ДГУ, 1968. – Вып. 1. – С. 167–171.
269. Губкин А. А. Об орнитофауне Кировского лесничества Днепропетровской области // Биол. наука в ун-тах и педин-тах Украины за 50 лет. – Харьков : Б. и., 1968. – С. 75–76.
270. Губкин А. А. Об эффективности использования байрачных угодий // Вопр. степ. лесовед. и науч. основы лесной рекультив. земель. – Днепропетровск : ДГУ, 1986. – С. 140–143.
271. Губкин А. А. Орнитофауна Днепропетровска и Кривого Рога // Мат. 10-й Всесоюз. орнитол. конф. Минск : Наука і тэхніка, 1991. – С. 171–172.
272. Губкин А. А. Орнитофауна как структурный компонент лесных биогеоценозов степной зоны юго-востока Украины: Автореф. дис. канд. биол. наук. – Днепропетровск : ДГУ. 1971. – С. 1–23.
273. Губкин А. А. Особенности количественного и качественного распределения орнитофауны в зависимости от биогеоценотических типологических особенностей насаждений // Вопр. степ. лесовед. – Днепропетровск : ДГУ, 1973. – Вып. 4. – С. 130–139.
274. Губкин А. А. Размещение глухариних токов на территории Беловежской Пуши // Бело-вежская Пуща. – Минск : Б. и., 1968. – Вып. 2. – С. 168–170.
275. Губкин А. А. Разработка методических основ регионального кадастра позвоночных на примере центрального степного Приднепровья // Вопр. степ. лесовед. и науч. основы лесной рекультив. земель. – Днепропетровск : ДГУ, 1986. – С. 21–23.
276. Губкин А. А., Гавриленко В. С., Бурцев М. И., Нестеров Е. А. и др. Некоторые особенности орнитофауны солончаковых водоемов Присамарья // Вопр. биол. диагност. лесных биогеоценозов Присамарья. Днепропетровск : ДГУ, 1980. – С. 132–136.
277. Губкин А. А., Барабаш И. П. Изменение фауны охотничьих животных Днепропетровской области за последние 10 лет в результате деятельности человека // Тез. докл. Всесоюз. зоогеограф. конф. «Актуальные вопросы зоогеографии». – Кишинёв : Штинца, 1975. – С. 60.
278. Губкин А. А., Барабаш И. П. Серый гусь на Днепропетровщине // Фауна и биология гусеобразных птиц. – М. : Наука, 1977. – С. 54–55.
279. Губкин А. А., Булахов В. Л. Особенности гнездообразования и размещения гнёзд в зависимости от биогеоценотических и типологических особенностей насаждений // Вопр. степ. лесовед.: Тр. Комплекс. экспедиц. ДГУ. – Днепропетровск : ДГУ, 1972. – Вып. 3. – С. 151–158.
280. Губкин А. А., Булахов В. Л. Особливості розповсюдження кільчатої горлиці в Придніпров'ї // Мат. Ювілейної конф. молод. науковців Буковини з проблем природничих наук. – Чернівці : Б.и., 1970. – С. 225–226.
281. Губкин А. А., Булахов В. Л., Бурцев М. А., Гавриленко В. С. Колониальные поселения серой цапли на Днепропетровщине // Размещение и состояние гнездовой околородных птиц на территории СССР. – М. : Наука. 1981. – С. 63–65.
282. Губкин А. А., Булахов В. Л., Губкин Ал. А. О путях увеличения численности речных уток в условиях антропогенного ландшафта промышленно развитых районов Степного Приднепровья // Современное состояние ресурсов водоплавающих птиц. Тез. докл. Всесоюз. семинара. М. 1984. – С. 299–301.
283. Губкин А. А., Булахов В. Л., Губкин Ал. А. Серый журавль на Днепропетровщине // Сообщ. Прибалт. комиссии по изучению миграций птиц. – Тарту, 1989. – № 21. – С. 51–53.
284. Губкин А. А., Булахов В. Л., Губкин О. А. Загальна характеристика сучасного стану птахів Дніпропетровщини, що занесені до Червоної книги України // Мат. конф. «Території, важливі для збереження птахів в Україні» – К., 1996. – С. 58–61.
285. Губкин А. А., Булахов В. Л., Губкин О. А. Про зміни в орнитофауні Дніпропетровщини за останні 50 років // Проблеми вивчення та охорони птахів: Мат. 6-ї наради орнітологів Зах. України. – Львів – Чернівці, 1995. – С. 38–39.

286. *Губкин А. А., Булахов В. Л., Тарасенко С.* Булахівський лиман. *Bulakhivs'kyj lyman* // ІВА території України: території, важливі для збереж. видового різноманіття та кількісн. багатства птахів. – К. : Соф АРТ, 1999. – С. 76–77.
287. *Губкін А. А., Булахов В. Л., Тарасенко С., Обухова К.* Великомихайлівський ліс. *Velykomykhalivskuj Forest* // ІВА території України: території, важливі для збереж. видового різноманіття та кількісн. багатства птахів. – К. : Соф АРТ, 1999. – С. 74–75.
288. *Губкін А. А., Булахов В. Л., Тарасенко С., Чезорка П.* Озеро Солоний лиман. *Solonyj Lyman Lake* // ІВА території України: території, важливі для збереж. видового різноманіття та кількісн. багатства птахів. – К. : Соф АРТ, 1999. – С. 94–95.
289. *Губкін А. А., Булахов В. Л., Тарасенко С., Чезорка П.* та ін. Дебальцевські озера. *Debal'tsivs'ki Lake* // ІВА території України: території, важливі для збереж. видового різноманіття та кількісн. багатства птахів. – К. : Соф АРТ, 1999. – С. 80–81.
290. *Губкін А. А., Булахов В. Л., Тарасенко С., Чезорка П.* та ін. Петропавлівський лиман. *Petropavlivs'kyj lyman* // ІВА території України: території, важливі для збереж. видового різноманіття та кількісн. багатства птахів. – К. : Соф АРТ, 1999. – С. 90–91.
291. *Губкин А. А., Гавриленко В. С.* Некоторые аспекты биогеоценотической роли колониально гнездящихся птиц в условиях Присамарья // Биогеоценотич. антропоген. изменения растит. покрова и их прогнозирование. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 110–111.
292. *Губкин А. А., Гавриленко В. С., Савранский А. С., Чезорка П. Т.* Солончаковые водоёмы центрального степного Приднепровья как места концентрации пролётных птиц // Мат. Всесоюз. конф. по миграциям птиц. Алма-Ата : Б. и., 1978. – С. 24–26.
293. *Губкин А. А., Гавриленко В. С., Чезорка П. Т.* Об откладке в одно гнездо кладок несколькими самками ходулочника // Новое в изучении биологии и распространении куликов: Мат. 2-го Совещ. по фауне и экологии куликов. – М. : Наука, 1980. – С. 56–57.
294. *Губкин А. А., Гавриленко В. С., Чезорка П. Т.* Орнитофауна солончаковых водоёмов левобережья Днепра и её охрана // Тез. докл. респ. конф. «Охр. природы и рационал. использов. природных ресурсов на Украине». – Симферополь : Б. и., 1977. – С. 158–159.
295. *Губкин А. А., Губкин Ал. А.* Возможный резерв увеличения воспроизводства речных уток // Экология и охрана птиц: Тез. докл. 8-й Всесоюз. орнитол. конф. – Кишинёв : Штиинца, 1981. – С. 45–47.
296. *Губкин А. А., Губкин Ал. А.* Лебедь-шипун па Днепропетровщине // Мат. 2-го Всесоюз. совещ. по лебедям. – Одесса. 1988. – С. 40.
297. *Губкин А. А., Губкин Ал. А.* О необходимости разработки и внедрения чёткой системы мероприятий по увеличению численности охотничьих птиц на Днепропетровщине // Соврем. пробл. биолог. и биотехнолог. –Днепропетровск : ДГУ, 1986. – С. 19–25.
298. *Губкин А. А., Губкин Ал. А.* О рациональном использовании запасов речных уток в условиях интенсивного антропогенного воздействия // Круговорот веществ и энергии в водоёмах. – Иркутск : Б. и., 1985. – Вып. 1. – С. 46–47.
299. *Губкин А. А., Губкин Ал. А.* с. 1192754. Искусственные гнездовья для диких уток // Открытия. Изобретения. 1985. – № 43. – С. 7.
300. *Губкин А. А., Губкин Ал. А., Булахов В. Л.* Серый гусь на Днепропетровщине и пути рационального использования его запасов // Новые исследования по гусям Палеарктики. Запорожье, 1995. – С. 63–65.
301. *Губкин А. А., Губкин Ал. А., Юджин В. А.* О необходимости более интенсивного использования малых островов как воспроизводственного потенциала охотугодий в условиях антропогенного ландшафта степного Приднепровья // Хозяйст. деят. и охот. фауна. Киров : Б. и., 1980. – С. 151–152.
302. *Губкин А. А., Климчук А. П., Козик В. Л.* Птицы как индикатор загрязнения окружающей среды тяжёлыми металлами // Устойчивое развитие. Загрязнение окруж. среды и эколог. безопасность: Тез. докл. 1-й Международ. конф. – Д. : ДНУ, 1995.
303. *Губкин А. А., Климчук И. А.* Птицы как индикаторы загрязнения природной среды тяжёлыми металлами в степной зоне Украины // Экология и молодёжь : Мат. Междунар. конф. – Гомель, 1995. –Т. 1. – Ч. 2.
304. *Губкин А. А., Мясоедова О. М., Губкин Ал. А.* Зимняя орнитофауна равнинных водохранилищ и её охрана // Тез. докл. 5-й Обл. итог. науч. конф. «Животный мир Белорус. Полесья, охр. и рац. использов.». – Гомель : Гомел. гос. ун-т, 1988. – С. 99–101.

305. Губкін А. А., Пономаренко О. Л., Компанієць А. Г. Характеристика фауни птахів заказника «Волошанська дача». Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 99–108.
306. Губкін А. А., Романев Н. С. Об активном привлечении скворцов в очаги массового размножения вредителей // Мат. 11-й науч. студ. конф. – Новосибирск : Б. и., 1973. – С. 46–47.
307. Губкин А. А., Романев Н. С. Орнитофауна прибрежных лесов и некоторые аспекты увеличения её численности // 2-я Межвед. науч.-техн. конф. по пробл. комплекс. использов. водных ресурсов и охр. природы нижнего Днепра и Днепроовско-Бугского лимана. – Херсон : Б. и., 1974. – С. 34–36.
308. Губкин А. А., Савранский А. С. К биологии редких видов куликов на Днепропетровщине // Тез. докл. 7-й Всесоюз. орнитолог. конф.: В 2 ч. – К. : Наук. думка, 1977. – Ч. 1. – С. 52–53.
309. Губкин А. А., Савранский А. С. Некоторые данные о пролёте куликов на Днепропетровщине // Мат. Всесоюз. конф. по миграциям птиц. – М. : Наука, 1975. – Ч. I. – С. 118–119.
310. Губкин А. А., Сыжко В. В., Хорунжий В. Н. О гнездовании красавки на Днепропетровщине // Беркут, 1994. – Т. 3. – Вып. 2. – С. 95.
311. Губкин А. А. Некоторые данные о половом соотношении в популяции глухарей в Беловежской Пуще // Тез. докл. респ. науч.-практ. конф. по проблемам охотничьего хозяйства Белорусской ССР. – Минск : Б. и., 1969. – С. 56–57.
312. Губкин Ал. А. Адаптивные особенности популяций речных уток в условиях антропогенного пресса // Механизмы адаптации растений и животных к экстремальным факторам среды. Тез. докл. науч.-практ. школы-семинара. Ростов-на-Дону, 1987. – С. 154–155.
313. Губкин Ал. А. Влияние освоения территории на численность и размещение куликов в степной зоне промышленного Приднепровья // Животный мир Белорус. Полесья, охр. и рац. использов.: Тез. докл 4-й Обл. итог. науч. конф. – Гомель : Гомел. гос. ун-т, 1985. – Ч. 2. – С. 51–52.
314. Губкин Ал. А. Влияние рекреации на численность и распределение птиц в пойменных лесных биогеоценозах реки Днепр. // Тез. докл. 12-й Прибалт. орнитолог. конф. – Вильнюс, 1988. – С. 61–62.
315. Губкин Ал. А. Гнездовья для уток. Охота и охотничье хозяйство № 7. М., 1986. – С. 12–14.
316. Губкин Ал. А. Значение экосистем солончаковых водоёмов в формировании орнитофауны лиманного комплекса // Животный мир Белорус. Полесья. Охр. и рац. использов.: Тез. докл. Обл. итог. конф. – Гомель : Гомел. гос. ун-т, 1989. – Ч. 2. – С. 99–101.
317. Губкин Ал. А. Изменение ареалов куликов в пределах центрального степного Приднепровья // Мат. Всесоюз. зоогеограф. конф. М., 1984. – С. 37–39.
318. Губкин Ал. А. К характеристике орнитофауны заказника «Таромский уступ» // Вопр. степ. лесовед. и науч. основы лесной рекультив. земель. – Д. : ДГУ, 1985. – С. 148–155.
319. Губкин Ал. А. Новая находка песчанки на Днепропетровщине // Орнитология. – М. : МГУ, 1988. – Вып. 23. – С. 207.
320. Губкин Ал. А. О необходимости охраны солончаковых водоёмов как мест обитания птиц водно-болотного комплекса в условиях Присамарья // Исчезающие и редкие растения, животные и ландшафты Днепропетровщины. Днепропетровск, 1983. – С. 124–132.
321. Губкин Ал. А. Состояние популяций некоторых редких видов куликов на Днепропетровщине и перспективы сохранения их целостности и охраны // Вопр. степ. лесовед. и лесной рекультив. земель. – Днепропетровск : РИО ДГУ, 1986.
322. Губкин Ал. А. Толерантность птиц к антропогенным водоёмам // Вест. Днепропетр. гос. ун-та, 1993. – Вып. 1. – С. 129–130.
323. Губкин Ал. А. Утки в антропогенном ландшафте // Мат. 10-й Всесоюз. орнитолог. конф. Витебск, 1999. – С. 34–35.
324. Губкин Ал. А. Характеристика сезонной динамики популяционной структуры птиц солончаковых водоёмов Присамарья // Мат. 9-й Всесоюз. орнитолог. конф. Л., 1986. – С. 152–154.
325. Губкин Ал. А. Ходулочник на Днепропетровщине и его охрана // Орнитология. – М. : МГУ, 1988. – Вып. 23. – С. 207.

326. Губкин Ал. А. Экологическая роль солончаковых местообитаний в формировании внутр-континентальных лиманных орнитокомплексов: Автореф. дис. канд. биол. наук. – Д. : ДНУ, 1994. – С. 1–16.
327. Губкін А. А., Булахов В. Л., Губкін О. А. Загальна характеристика сучасного стану видів птахів Дніпропетровщини, що занесені до Червоної книги України // Мат. конф. «Території, важливі для збереження птахів в Україні – ІВА програма». – Київ, 1996. – С. 58–62.
328. Губкін А. А., Булахов В. Л., Губкін О. А. Про зміни в орнітофауні Дніпропетровщини за останні 50 років // Пробл. вивчення та охорони птахів». Мат. 6-ї наради орнітологів Західної України. Львів–Чернівці, 1995. – С. 38–39.
329. Губкін О. А. Функціональна структура орнітофауни солончакових озер степового Придніпров'я // «Біологічні дослідження на Україні». Львів, 1984. – С. 146–148.
330. Гудина А. Н. Каменка-плясунья в степном Приднепровье // Пробл. сохран. разнообразия природы степ. и лесостеп. регионов. Мат. Рос.-укр. науч. конф., посвящ. 60-летию Центрально-Чернозёмного заповедника. – М. : КМК, 1995. – С. 199.
331. Гудина А. Н. Новая птица поймы р. Орель // Орнитология. – М. : МГУ, 1987. Вып. 22. – С. 180–181.
332. Гудина А. Н. Новые птицы Днепропетровской области // Орнитология. – 1991а. – Вып. 25.–С. 155.
333. Гудина А. Н. О необходимости организации охраняемых территорий для сохранения периферийных группировок журавля на Левобережной Украине // Сохранение природных комплексов Беловежской Пути и других заповед. территорий, их изучение и охрана. Мат. науч.-практ. конф., посвящ. 50-лет. регулярных иссл. в Беловеж. Пуще. – Минск, 1990. – С. 166–168.
334. Гудина А. Н. Пойма Орели – резерват водоплавающих птиц // Современ. состоян. ресурсов водопл. птиц : тез. Всес. семинара – М., 1984. – С. 55–56.
335. Гудина А. Н. Птицы русской равнины на границе лесной и степной зон (в 3 т.) – Воронеж: ВГУ, 2003. Т. 1. – С. 216.
336. Гудина А. Н. Расселяющиеся птицы степной зоны Левобережной Украины // Мат. 10-й Всесоюз. орнитол. конф. – Минск : Наука і техніка, 1991. – Ч. 2., кн. 1. – С. 173–174.
337. Гудина А. Н. Редкие птицы бассейна р. Орели // Изучение птиц СССР, их охрана и рациональное использование. Тез. докл. Всесоюз. орнитолог. о-ва и 9-й Всесоюз. орнитол. конф. – Л. : 1986. – Ч. 1. – С. 179.
338. Гудина А. Н. Сохранить уникальные орнитокомплексы озёр бассейна р. Орели // Пробл. сохран. разнообразия природы степ. и лесостеп. регионов. Мат. рос-укр. науч. конф., посвящ. 60-летию Центр.-Чернозём. заповедника. – М. : КМК, 1995. — С. 195–198.
339. Гудина А. Н. Ходулочник на северном пределе ареала в условиях левобережья Украины // Орнитология. – М. : МГУ, 1988. – Вып. 23. – С. 208.
340. Гулай В. І. До оцінки сучасного стану популяції сиворакші *Coccyzus garrulus* у лісостепових та степових регіонах правобережної України // Пріоритети орнітологічних досліджень. Мат. і тези доп. 8-ї наук. конф. орнітологів Заходу України, присвяченої пам'яті Густава Бельке. – Львів – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 123–124.
341. Гусев В. М. Опыт изучения природных очагов некоторых заболеваний в Предкавказье // Мат. 3-й Всес. орнитол. конф. – Львов: ЛГУ, 1962. Кн. 1. – С. 116–118.
342. Данилов Н. Н. Исследование биоценотической роли птиц // Мат. 6-й Всес. орнитол. конф. – М. : МГУ, 1974. Ч. 1. – С. 273–275.
343. Данилов Н. Н. Территориальные связи и регуляция энергетических отношений птиц в биогеоценозах // Мат. 7-й орнитол. Прибалт. конф. – Рига: Зинатне, 1970. Ч. 1. – С. 46–46.
344. Демидов Н. В. Гельминтозы животных: Справочник. – М. : Агропроиздат, 1987. – С. 351.
345. Добринский Л. Н. Оптимальная плотность и оптимальная структура популяций животных // Ресурсы биосферы. – Ленинград : Наука, 1975. Вып. 1. – С. 199–217.
346. Дольник В. В. Методы изучения бюджетов времени и энергии у птиц. // Тр. Зоологич. ин-та. – 1982. – Том 113. – С. 3–37.
347. Дольник В. В., Ильина Т. А. Бюджеты времени и энергии у зяблика *Fringilla coelebs* в течение продуктивного периода и проблемы универсальных коэффициентов для пере-

- счета бюджетов времени в бюджет энергии // 18-й Межд. орнитол. конгресс: тез. докл. и стенд. сообщ. – М. : Наука, 1982. – С. 21.
348. *Дорошенко Э. М., Ежелик В. М., Шакула В. Ф.* К экологии орлана-белохвоста (*Haliaeetus albicilla*) на островах Днепродзержинского водохранилища // Тез. конф. молод. учен. «Экология гнездования птиц и методы ее изучения». – Самарканд, 1979. – С. 71–72.
349. *Дубицкая С. Л., Карпенко А. В.* Об изменении видового состава орнитофауны островов Днепродзержинского водохранилища // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. Кн. 2.
350. *Дылис В. Н.* Межбиогеоценотические связи, их механизмы и изучение // Проблемы биоценологии. – М. : Наука, 1973. – С. 71–79.
351. *Забашта А. В.* Особенности трансформации энергии сообществ птиц искусственного лесного массива на юго-западе Ростовской области // Біорізноманіття та роль зооценозу в природних та антропогенних екосистемах. Мат. 3-ї Міжн. наук. конф. – Д. : ДНУ, 2005. – С. 417–418.
352. *Зарудный Н. А.* Птицы долины р. Орчик и окололежащей степи // Мат. к познанию фауны и флоры Рос. империи. Отд. зоол. – 1892. – Вып. 1. – С. 135–155.
353. *Здун В. М.* Пути инвазии птиц личинками трематод // Мат. 3-й Всес. орнитол. конф. – Львов: ЛГУ, 1962. – Кн. 1. – С. 150–151.
354. *Зелинская Л. М.* Роль птиц-дуплогнездников в истреблении насекомых-вредителей плавневых лесонасаждений нижнего Днепра // Мат. координацион. совещ. по пробл. нижнего Днепра. – Херсон, 1973. – Вып. 2.
355. *Злотин Р. И.* О соотношении показателей численности, биомассы и метаболизма для животного населения альпийских влажных лугов внутреннего Тянь-Шаня // Мат. совещ. «Структура и функционально-биогеоценолич. роль животного населения суши». – М., 1967. – С. 94–97
356. *Зубаровський В. М.* Хижі птахи. (Фауна України. Птахи) – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 5., вып. 2. – С. 332.
357. *Иванов А. В., Романев Н. С.* Дубовая листовертка и снижение ее численности энтомофагами в лесах Присамарья // Вопр. степ. лесовед. – Д. : ДГУ, 1973. – Вып. 4. – С. 166–169.
358. *Ильичев В. Д., Карташев Н. Н., Шилов И. А.* Общая орнитология: – М. : Высшая школа, 1982. – С. 464.
359. *Иноземцев А. А.* Значение насекомоядных птиц в разных биоценологических ситуациях // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад : Ильин, 1969. – Кн. 1.
360. *Иноземцев А. А.* Роль насекомоядных птиц в лесных биогеоценозах. Л. : Наука, 1978. – С. 263.
361. *Йоганзен Б. Г.* Основы экологии. – Томск : ТГУ, 1959. – С. 390.
362. *Иваненко І. Д.* Біологія і сільськогосподарське значення чайки-реготухи // 36. наук. пр. Азово-Сивашського заповідника. – 1936. – Вып. 1. – С. 103–107.
363. *Карпенко А. В.* Цапли центральной части Днепродзержинского водохранилища // Колониальные гнездовья околводных птиц и их охрана. – М., 1975. – С. 34–35.
364. *Карташев Н. Н.* Система и эволюция класса птиц // Общая орнитология. – М. : Высшая школа, 1982. – С. 47–63.
365. *Карташев Н. Н.* Систематика птиц. – М. : Высшая школа, 1974. – С. 342.
366. *Карташев Н. Н.* К количественной характеристике околводных птиц Европейской части СССР // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. – Кн. 2. – С. 269–272.
367. *Кесслер К. Ф.* Естественная история Киевского учебного округа. – Киев, 1851. – Вып. 2-3.
368. *Кесслер К. Ф.* Естественная история Киевского учебного округа. – Киев, 1852. – Вып. 4.
369. *Кесслер К. Ф.* Русская орнитология // Руководство для определения птиц, которые водятся или встречаются в Европейской России. – Киев, 1847. – С. 1–412.
370. *Кивзанов Д. А.* Фауна первых клещей крачек в низовьях Тигульского лимана // Мат. 10-й Всес. орнитол. конф. – Минск : Навука і тэхніка, 1991. – Кн. 1., Ч. 2. – С. 272.
371. *Кинг Д.* Энергетические затраты на наземную локомоцию // 18-й Межд. орнитол. конгресс: тез. докл. и стенд. сообщ. – М. : Наука, 1982. – С. 19.
372. *Кисленко Г. С., Конева Н. В.* Зараженность птиц иксодовыми клещами в лесных биогеоценозах // Новости орнитологии. Мат. 4-й Всес. орнитол. конф. – Алма-Ата : Наука Каз. ССР, 1965. – С. 160–163.

373. *Кістяківський О. Б.* Фауна птахів Каховського водоймища // Зб. пр. зоол. музею. – К. : АН УРСР, 1957. – № 28. – С. 20–48.
374. *Кістяківський О. Б.* Фауна України: Птахи (Голуби, Рябки, Пастушки, Журавлі, Дрохви, Кулики, Мартини) – К. : АН УРСР, 1957. – С. 432.
375. *Клестов Н. Л.* О влиянии гидростроительства на орнитофауну Среднего Днепра // Вест. зоологии. – 1983. – № 3. – С. 25–28.
376. *Клестов Н. Л., Лепешков А. В.* Новые птицы-иммигранты водохранилищ Нижнего Днепра // Орнитология. – 1987. – Вып. 22. – С. 182.
377. *Клестов Н. Л., Лепешков А. В.* Особенности формирования и современное состояние населения птиц Днепродзержинского водохранилища // Орнитология. – М. : МГУ, 1985. Вып. 20. – С. 113–119.
378. *Коваль Н. Ф., Коваль Л. Н.* К экологии серой цапли в условиях лесостепи Украины // Мат. 10-й орнитол. конф. – Минск : Наука і техника, 1991. – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 284–285.
379. *Колесников А. Д.* Ещё раз об акклиматизации фазанов // Бюл. военного охотника и рыболова. – К. : Б. и., 1961. – № 4 (22). – С. 11–14.
380. *Колесников А. Д.* К биологии и распределению хищных птиц в степной зоне юго-востока Украины // Новости орнитологии: Мат. 4-й Всесоюз. орнитолог. конф. – Алма-Ата : Наука, 1965. – С. 182–184.
381. *Колесников А. Д.* К вопросу о влиянии типологических особенностей лесного биоценоза на распределение орнитофауны в условиях лесов Днепропетровщины // Докл. высш. шк. – 1961. – Т. 52. – С. 142.
382. *Колесников А. Д.* К вопросу об акклиматизации фазана в лесах долины р. Самары Днепроградской // Мат. 4-й Всес. эколог. конф. – К. : КГУ, 1962. – Вып. 6. – С. 9–11.
383. *Колесников А. Д.* К вопросу об орнитофауне лесов Присамарья Днепропетровской области // Мат. к науч.-итог. конф. Днепропетр. гос. ун-та. – Д., 1961. – С. 56–58.
384. *Колесников А. Д.* К вопросу формирования орнитофауны в зависимости от местоположения и типа леса в условиях Приднепровья // Мат. межвуз. симпоз. «Изучение природы степей». – Одесса : Б. и., 1968. – С. 160.
385. *Колесников А. Д.* К характеристике гнездового периода козодоя в условиях Приднепровья // Вопр. степ. лесовед. – Д. : ДГУ, 1972. – Вып. 2. – С. 89–91.
386. *Колесников А. Д.* О водоплавающих птицах долины р. Самары Днепроградской // Ресурсы водоплавающей дичи в СССР, их воспроизводство и использование. – М., 1968. – С. 82–83.
387. *Колесников А. Д.* О птицах лесов Днепропетровщины // Мат. 3-й орнитол. конф. – Львов : ЛГУ, 1962. – Кн. 2. – С. 38–40.
388. *Колесников А. Д.* О птицах лесов Днепропетровщины // Орнитология. – М. : МГУ, 1965. – Вып. 7. – С. 67–70.
389. *Колесников А. Д.* О хищных птицах лесов Днепропетровщины // Науч. зап. Сб. работ биол. фак. ДГУ. – Харьков : ХГУ, 1960. – Т. 62. – С. 29–34.
390. *Колесников А. Д.* Об охотничьей фауне Присамарья // 1-я науч. конф. по развит. охот. хоз. Укр. ССР: Тез. докл. – К. : Б. и., 1968. – Ч. 1. – С. 101–102.
391. *Колесников А. Д.* Режим и температура насиживания у жулана, вертишейки и ласточки деревенской // Вопр. степ. лесовед.: Тр. Комплекс. экспедиц. ДГУ. – Днепропетровск : ДГУ, 1972. – Вып. 3. – С. 159–163.
392. *Колесников А. Д.* Фазаны в Днепропетровской области // Охота, охотн. хозяйство, 1962. – № 6. – С. 42–45.
393. *Колесников А. Д.* Хищные птицы и совы лесов юго-востока Украины // Орнитология. – М. : МГУ, 1979. – Вып. 14. – С. 77–82.
394. *Колесников А. Д., Дерезь В. П.* К вопросу акклиматизации фазана в лесах Присамарья на Днепропетровщине // Акклиматизация животных в СССР: Мат. Всес. конф. – Алма-Ата : Изд-во КазССР, 1963. – С. 105–107.
395. *Колесников А. Д., Черныш В. П.* Акклиматизация фазана в Самарском охотхозяйстве // Бюл. воен. охотника и рыболова. – К. : Б. и., 1961. – № 1 (22). – С. 24–25.
396. *Компаниец А. Г., Турлю Т. Н., Булахов В. Л.* Влияние экскреторной деятельности птиц и млекопитающих на формирование комплекса НРК в почвах байрачных дубрав Присамарья // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та. Серия: Биология. – Симферополь, 2001. Т. 14 (53), № 2. – С. 99–102.

397. *Компанієць А. Г.* Роль екскрецій птахів у формуванні комплексу НРК в соснових лісах Присамар'я // Пробл. вивч. та охор. птахів. Мат. наради орнітологів Зах. України. Львів–Чернівці, 1995. – С. 79–80.
398. *Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі* (Берн, 1979) – К. : Мін. безпеки України, 1998. – С. 76.
399. *Кораблєв А. М., Романеев Н. С.* К изучению трофической деятельности лазоревки в лесных биогеоценозах Присамарья // Изучение птиц СССР, их охрана и рациональное использование: Тез. докл. Всесоюз. орнитол. о-ва и 9-й Всесоюз. орнитол. конф. –Л. : Наука, 1986. – С. 199.
400. *Кораблєв А. М., Романеев Н. С., Чернышенко А. В.* Трофическая деятельность скворца обыкновенного в лесных биогеоценозах Присамарья // Вопр. степн. лесовед. и лесной рекультив. земель. — Днепропетровск : ДГУ, 1986. – С. 143–148.
401. *Королькова Г. Е.* Влияние деятельности птиц на прирост дуба в европейской лесостепи // Структура и функциональная роль животного населения суши. – М., 1967.
402. *Королькова Г. Е.* Влияние птиц на численность вредных насекомых. – М. : АН СССР, 1963. – С. 126.
403. *Королькова Г. Е.* Значение птиц в истреблении массовых вредных насекомых // Сообщения Ин-та леса. АН СССР. М. : АН СССР, 1954. Вып. 2.
404. *Королькова Г. Е.* Основные черты деятельности дятлов в дубравах Талермановского массива и Старосельских степей //Тр. Ин-та леса АН СССР. – М. : АН СССР, 1960. Т. 48.
405. *Костин Ю. В.* Птицы Крыма. – М. : Наука, 1983. – С. 1–240.
406. *Костюченко А. С.* В Днепровских плавнях // Охотнич. вест. – 1905. – № 9.
407. *Котельников Г. А.* Гельминтологические исследования окружающей среды. – М. : Рос-агропромиздат, 1991. – С. 144.
408. *Коцюрuba В. В.* О находке беркута в Криничанском районе Днепропетровской области // Беркут. – 2002. Т. 11. – С. 172.
409. *Коцюрuba В. В., Стригунов В. Н.* О находке сипухи (*Tyto alba gattata*) в г. Кривой Рог // Бранта: Сб. науч. тр. Азово-Черноморской орнитол. станции. – 2003. – Вып. 5. – С. 201–202.
410. *Коцюрuba В. В., Стригунов В. Н., Милобот Ю. В., Лукашук М. В.* Зимующие птицы Криворожья по данным январского учета 1999 года. – Кривой Рог : КДПУ, 1989.
411. *Коцюрuba В. В., Тарутын Т. С.* Новые данные о гнездовании пеганки в Днепропетровской области // Бранта: Сб. науч. тр. Азово-Черноморской орнитол. станции. – Мелитополь – Симферополь, 2003. Вып. 6. – С. 202–203.
412. *Кошелев А. И. Онуфриев Р. А., Покуса Р. В., Чезорка П. Т.* Пространственная структура смешанной популяции цапель в пойменном лесу Днепровско-Орельского заповедника. // Науч. тр. Зоологич. музея Одесского гос. ун-та им. И. И. Мечникова. 1998. – Т. 3. Исследования многообразия животного мира. Музейный фонд им. А. А. Браунера.
413. *Кошелев В. А.* Средообразующая и биоценотическая роль цапель на водоемах Северного Приазовья // Структура и функцион. роль животного населения в природ. и трансформиров. экосистемах. Мат. межд. конф. – Д. : ДНУ, 2001. – С. 159–161.
414. *Кошелев В. А., Кошелев А. И., Покуса Р. В.* Консортивные связи в колониях цапель и бакланов Северного Приазовья // Актуал. пробл. изуч. и охр. птиц Вост. Европы и Север. Азии: 11-й Мат. Межд. орнитол. конф. – Казань : Матбугат йорты, 2001. – С. 331–332.
415. *Кошелев В. О.* Чапли (Ardeidae) як структурний елемент біогеоценозів Північного Приазов'я: Автореф. дис. ... канд. біол. наук. – Д., 2004. – С. 20.
416. *Кравченко С. Г.* Дані про живлення канюка степового (*Buteo rufinus Cretzschm*) в умовах Присамар'я // Новітні дослідження соколоподібних та сов. Мат. 3-ї Міжн. наук. конф. «Хижі птахи України». – Кривий Ріг, 2008.
417. *Крaтивний А. П., Ткаченко А. А.* Изменение орнитоценозов на островах Днепродзержинского водохранилища // Вест. Харьк. ун-та. Харьков : ХГУ, 1988. – № 313. – С. 80–82.
418. *Крaтивний А. П., Ткаченко А. А.* Питание серой, большой и малой белых и желтой цапель и кваквы на островах Днепродзержинского водохранилища // Вестник Харьк. ун-та. – Харьков : ХГУ, 1984. – № 262. – С. 101–103.
419. *Кривицкий И.* Властелины неба. – Харьков : ХНУ, 2007. – С. 110.
420. *Кузьмичев В. П.* Природно-экологическое районирование для целей бонитировки почв // Природ. и трудов. ресурсы левобер. Украины и их использ. – М. : Недра, 1972. Т. 13. – С. 11–15.

421. Кулаков В. Л., Губкин А. А. Сезонная динамика численности ходулочника в условиях солончаковых водоёмов Приднепровья и факторы, её определяющие // Сезонная ритмика редких и исчезающих видов растений и животных: Тез. докл. Всесоюз. конф. – М. : Изд-во Москов. фил. Географ. о-ва СССР, 1980. – С. 147–148.
422. Курочкин Е. Н. Основные вопросы изучения ископаемых птиц // Вопр. орнитологии. – М., 1971.
423. Кучин А. П. Питание хищных птиц на Алтае // Орнитология в СССР: Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. – Кн. 2. – С. 330–333.
424. Леонов В. А., Цимбалюк А. К. Об использовании гельминтологических данных при изучении питания птиц // Новости орнитологии. Мат. 4-й Всес. орнитол. конф. – Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1965. – С. 215–217.
425. Линдеман Г. В. О средообразующей роли птиц в искусственных лесных насаждениях полупустынной зоны // Экология и охрана птиц. Тез. докл. 8-й Всес. орнитол. конф. – Кишинев : Штиинца, 1981. – С. 137–138.
426. Лисачук Т. І. Роль птахів у розселенні насінневих рослин високогір'я Карпат // Пріоритети орнітологічних досліджень. Мат. і тези доп. 8-ї наук. конф. орнітологів Заходу України, присвяченої пам'яті Густава Бельке. – Львів – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 143–144.
427. Лисецкий А. С. Влияние вырубки плавневых лесов Нижнего Днепра на состав орнитофауны древесных насаждений Каменского пода // Тр. НИИ биологии и биол. фак-та ХГУ. – Харьков : ХГУ, 1959. – Т. 28.
428. Лисецкий А. С. Изменение орнитофауны нижнеднепровских плавней и Каменского пода в связи с подготовкой дна Каховского водохранилища // Мат. 3-й экологич. конф.: Тез. докл. – К., 1954. – Ч. 4.
429. Листопадский М. А. Формирование гильдий лесных птиц байрачных дубрав Присамарья // Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє. – Д., 2007. – С. 114–117.
430. Листопадський М. А. Біоморфічна структура орнітофауни байрачних дібров Присамар'я у міграційний період 2004–2005 р. // Екологічні дослідження у промислових регіонах України. – Д. : ДНУ, 2005. – С. 114.
431. Листопадський М. А. Біоморфічний склад гніздової орнітофауни деяких байрачних дібров Присамар'я // Біорізноміобразие и роль зооценозов в естественных и антропогенных экосистемах: 2-я Межд. науч. конф. – Д. : ДНУ, 2003. – С. 221–222.
432. Листопадський М. А. Гніздування степового канюка на лівобережній Дніпропетровщині // Беркут – 2004. Т. 13. – С. 204.
433. Литвин В. П., Доник Н. С., Поживил А. И. Болезни птиц. – К. : УСХА, 1992. – С. 288.
434. Литвинова Е. А. О роли диких птиц в распространении кокцидиозной инвазии // 7-я Всес. орнитол. конф. Тез. докл. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 79–80.
435. Лукашук М. В. Особенности фауны птиц поселка Бажаново (Криворожский р-н) // Мат. 2-ї конф. молод. орнітологів України – Чернівці, 1996. – С. 105–108.
436. Лысенко В. И. Гусеобразные (Фауна Украины. Птицы) – К. : Наук. думка, 1991. Т. 5. Вып. 3. – С. 208.
437. Лэк Д. Численность животных и ее регуляция в природе. – М., 1957.
438. Люлеева Д. С. Энергетические затраты на полет у ласточек // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. – Кн. 2. – С. 386–388.
439. Мазинг В. В. Консорции как элементы функциональной структуры биогеоценозов // Естеств. кормовые угодья СССР. Тр. МОИП. – М., 1966. Вып. 27.
440. Мазинг В. В. Проблема изучения консорций // Значение консортивных связей в организации биогеоценозов. – Пермь: ПГУ, 1976. – С. 18–27.
441. Марисова І. В., Талпош В. С. Птахи України: Польовий визначник – К. : Вища школа, 1984. – С. 184.
442. Мельничук В. А. Изменения биотопов и плотности их заселения при образовании Киевского водохранилища // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, – 1969. Кн. 2 – С. 411–415.
443. Мензбир М. А. Орнитологическая география Европейской России // Учёные зап. Моск. ун-та. Отдел естеств.-историч. – М., 1892. – Вып. 7.–С. 53–244.
444. Мензбир М. А. Птицы России. – М., 1895. –Т. 1, 2. – Изд. 2-е.

445. Методические указания к изучению темы «Редкие и исчезающие позвоночные Приднепровья» (Булахов В. Л., Губкин А. А., Мясоедова О. М., Тарасенко С. Н. и др.) – Д. : ДГУ, 1983. – С. 87.
446. *Методические* указания по использованию природных энтомофагов (Пилипенко А. Ф., Портянок Н. П., Барсов В. А., Губкин А. А. и др.). – Д. : ДГУ, 1981. – С. 40.
447. *Микитюк О. Ю.*; ІВА программа. Території України: території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. К. : СофтАРТ, 1999 – С. 72–95.
448. *Милобог О. В., Ветров В. В., Стригунов В. И.* Современное состояние хищных птиц бассейна р. Ингулец // Бранта: Сб. научн. тр. Азово-Черноморской орнитолог. станции.– 2002. Вып. 5. – С. 14–15.
449. *Миронов В. И.* Заселение птицами промышленных ландшафтов Криворожского железнодорожного бассейна // Мат. 10-й Всес. орнитол. конф. – Минск : Навука і Тэхніка, 1991.– Кн. 2. Ч. 2. – С. 77–78.
450. *Миронов В. И.* Особенности гнездования птиц в антропогенных ландшафтах степной зоны Украины // Мат. Всес. науч.-методич. совещ. зоологов подвидов. – Махачкала: ДГПИ, 1990. Ч. 2. – С. 176–177.
451. *Миронов В. И.* Особенности фауны и населения птиц промышленных городов степной зоны Украины // Региональные эколого-фаунистические исследования, как научная основа фаунистич. мониторинга, охр. и рац. использов. животных: Тез. докл. совещ. зоологов пед. ин-тов. – Курск, 1990. – С. 100–102.
452. *Миронов В. И.* Фауна населения птиц г. Павлограда // Птицы бассейна Северского Донца: Мат. конф. «Изучение и охрана птиц Северского Донца». – Донецк : ДонГУ, 1993. – С. 57–59.
453. *Миронов В. И.* Фауна населения птиц сельскохозяйственных ландшафтов степной зоны Украины // Мат. 10-й Всес. орнитол. конф. – Минск : Навука і Тэхніка, 1991. Кн. 2. Ч. 2. – С. 78–79.
454. *Михин Б. Н.* Краткая заметка о пролёте птиц в Екатеринославской губернии // Птицеведение и птицеводство. – 1913. – Вып. 4. – С. 300–304.
455. *Мишаева Н. П.* О роли птиц в природных очагах клещевого энцефалита Белоруссии // Новости орнитологии. Мат. 4-й Всес. орнитол. конф. – Алма-Ата : Наука Каз. СССР, 1965. – С. 244–246.
456. *Моредов М., Головкова В. И.* К фауне трематод птиц долины реки Мургаб // 7-я Всес. орнит. конф. тез. докл. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 81–82.
457. *Мунтянц А. И.* Учет численности гнездящихся массовых видов охотничьих водоплавающих птиц в низовьях Прута // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. Кн. 2. – С. 430–433.
458. *Мустафаев Г. Т., Агаева И. А.* Биомасса птиц Кызын-Агагского заповедника // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. Кн. 2. – С. 435–437.
459. *Мясоедова О. М.* Адаптация птиц к условиям южных водохранилищ Украины // Тез. докл. 18-го Межд. орнитол. конгресса. – М. : Наука, 1982.–С.197.
460. *Мясоедова О. М.* Влияние водохранилищ на изменение орнитокомплексов // Тез. 5-й Межвуз. зоогеограф. конф. «Влияние антропогенных факторов на формирование зоогеографических комплексов»: В 3 ч. – Казань : Б. и., 1970. – Ч. 2. – С. 116–117.
461. *Мясоедова О. М.* Влияние гидростроительства на орнитофауну в степи Украины (на примере Ленинского и Каховского водохранилищ) // Мат. Межвуз. симпоз. «Изуч. природы степей». – Одесса : Б. и., 1968. – С. 165–167.
462. *Мясоедова О. М.* Влияние зарегулирования стока р. Днепр на внутривидовые особенности популяции у краквы // Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны УССР: Мат. Республ. координац. совещ. «Биолог. основы освоения, преобразов. и охр. животного мира». – К. : Наук. думка, 1969. –С. 79–81.
463. *Мясоедова О. М.* Водоплавающие птицы Обуховского охотничьего хозяйства // Ресурсы водоплавающей птицы в СССР, их воспроизводство и использование: Тез. докл. – М., 1968. – Ч. 1. – С. 83–84.
464. *Мясоедова О. М.* Водохранилища как антропогенный фактор изменения ареалов птиц // 8-я Всесоюз. зоогеограф. конф. в Ленинграде. – М. : МГУ, 1984.
465. *Мясоедова О. М.* Дендрофильный комплекс птиц побережья Ленинского водохранилища // 7-я Всесоюз. орнитол. конф. – К. : Наук. думка, 1977. – Ч. 2. –С. 160–161.

466. *Мясоедова О. М.* Ещё о питании береговой ласточки // Орнитология. – М. : МГУ, 1965. – Вып. 7. – С. 481.
467. *Мясоедова О. М.* Зоогеографический анализ орнитофауны Днепровских водохранилищ // 7-я Всесоюз. зоогеограф. конф. – М., 1979. – С. 214.
468. *Мясоедова О. М.* Изменение количественного состава куликов в процессе формирования Запорожского водохранилища // Новое в изучении, биологии и распространении куликов. – М., 1980.
469. *Мясоедова О. М.* К экологии куликов Ленинского водохранилища // Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны УССР: Мат. Республ. координац. совещ. «Биологические основы освоения, преобразования и охраны животного мира». – К. : Наук. думка, 1969. – С. 77–79.
470. *Мясоедова О. М.* Кулики Ленинского водохранилища на Днестре и их охрана // Тез. докл. и сообщ. конф. «Охр. природы и рац. использов. природных ресурсов юга Украины». – Симферополь : Б. и., 1977. – С. 169–170.
471. *Мясоедова О. М.* Об изменениях в фауне охотничьих птиц Ленинского водохранилища на р. Днепр за 35 лет // 1-я Науч. конф. по развитию охот. хоз-ва УССР: Тез. докл. – К., 1968. – Ч. 2.
472. *Мясоедова О. М.* Охрана птиц равнинных водохранилищ // Экология и охр. птиц : Мат. Всес. орнитол. конф. – Кишинев : Штиинца, 1981. – С. 35–37.
473. *Мясоедова О. М.* Питание кряквы на Ленинском водохранилище // Орнитология в СССР: В 2 кн. – Ашхабад : Ылым, 1969. – Кн. 2. – С. 442–444.
474. *Мясоедова О. М.* Пространственно-экологическая структура орнитофауны равнинных водохранилищ // Структурно-функциональные особенности естественных и искусственных биогеоценозов: тез. докл. Всесоюз. совещ. – Днепропетровск, 1978.
475. *Мясоедова О. М.* Пути направленного преобразования и рационального использования орнитофауны в условиях зарегулированного стока Днепра // Изв. Днепропетр. географ. о-ва. – Днепропетровск : ДГУ, 1973. – Вып. 2. – С. 38–41.
476. *Мясоедова О. М.* Формирование орнитофауны Ленинского водохранилища: Автореф. дис. канд. биол. наук. – Днепропетровск : ДГУ, 1971. – С. 1–25.
477. *Мясоедова О. М.* Экология лысухи Ленинского водохранилища // Развитие охот. хоз. Укр. ССР; Мат. 2-й науч.-произв. конф. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 308–310.
478. *Мясоедова О. М., Барабаш И. П.* Серая куропатка в условиях степной зоны Днепропетровщины // Мат. 6-й Всес. орнитол. конф.: В 3 ч. М. : МГУ, 1974. – Ч. 2. – С. 282–283.
479. *Мясоедова О. М., Булахов В. Л.* Изменение численности водоплавающих птиц на Запорожском и Днепродзержинском водохранилищах с 1975 по 1983 год // Современ. сост. ресурсов водоплав. птиц: Тез. Всес. семинара. – М. : МГУ, 1984. – С. 52–53.
480. *Мясоедова О. М., Булахов В. Л.* О системе технических мероприятий для водоплавающих птиц в охотничьих угодьях на равнинных водохранилищах // Охрана и воспроизводство, рациональное использование почвенно-растительных и охотничьих ресурсов УССР: тез. докл. Респ. научн.-техн. конф. – К. : Укр. НИИИТ, 1977. Вып. 2. – С. 40.
481. *Мясоедова О. М., Булахов В. Л.* Особенности природопользования на водохранилищах днепровского каскада при комплексном их использовании // Изв. Днепропетр. отд. Географ. об-ва Украины. – Д. : ДГУ, 1973. Вып. 3. – С. 34–39.
482. *Мясоедова О. М., Булахов В. Л.* Проникновение лесных видов наземных позвоночных в различные биогеоценозы степной зоны Приднепровья // Охрана природных условий и мелиорация среднего Приднепровья: Изв. Географ. об-ва СССР. – Л., 1975. – С. 45–50.
483. *Мясоедова О. М., Булахов В. Л.* Пространственная экологическая структура орнитофауны равнинных водохранилищ // Структурно-функциональные особенности естественных и искусственных биогеоценозов: Тез. докл. Всес. совещ. – Днепропетровск : ДГУ, 1978. – С. 195.
484. *Мясоедова О. М., Булахов В. Л.* Численность хищных птиц в процессе становления водохранилищ равнинного типа // Мат. 6-й Всес. орнитол. конф.: В 3 ч. – М. : МГУ, 1974. – Ч. 2. – С. 347.
485. *Мясоедова О. М., Буянов И. И.* Распределение птиц в зелёных насаждениях населённых антропогенных ландшафтов // Биогеоценология, антропогенные изменения растительного покрова и их прогнозирование // Тез. докл. 2-го Республ. совещ. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 119.

486. *Мясоедова О. М., Губкин А. А., Губкин Ал. А.* Зимняя орнитофауна равнинных водохранилищ и её охрана // Животный мир Белорусского Полесья, охрана и распределение, использование: Тез. 5-й итог. науч. конф. – Гомель: Гомел. гос. ун-т, 1988. – С. 99–101.
487. *Назарова И. В.* К изучению эктопаразитов птиц Волжско-Камского края // 7-я Всес. орнитол. конф., тез. докл. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 82–84.
488. *Наумов Н. П.* Экология животных. – М.: Сов. наука, 1955.
489. *Наумов Р. Л.* Изучение роли птиц в прокормлении клещей в очаге клещевого энцефалита в Красноярском крае // Мед. паразитология и паразитарные болезни. – 1961. – № 4.
490. *Нечаев В. А., Коротков Ю. М.* Трофические связи птиц с амфибиями и рептилиями Приморья и Приамурья // Вест. зоологии. – 1972. – № 6.
491. *Новицкий Я. П.* Малороссийская и запорожская старина, 1907.
492. *Онуфриев Р. А., Мисюра А. Н.* Серая ворона как биоиндикатор загрязнения орнитофауны Днепровско-Орельского заповедника // Биол. исслед. на природоохр. территориях и биол. стационарах: Юбил. конф., посвящ. 85-летию биолог. станции Харьк. гос. ун-та. Харьков, 1999.
493. *Онуфриев Р. А., Пономаренко А. Л.* О гнездовой орнитофауне Днепровско-Орельского природного заповедника // 20-е Юбил. совещ. Азово-Черноморской орнитолог. группы. – Одесса, 2000.
494. *Онуфриев Р. А., Пономаренко О. Л.* Сучасний стан орнитофауни Дніпровсько-Орільського природного заповідника // Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 108–113.
495. *Онуфриев Р. А., Чегорка П. Т.* О гнездовании крачек в Днепровско-Орельском природном заповеднике // Мат. конф. молод. орнитологов Украины. – Киев, 1997.
496. *Онуфриев Р. А., Чегорка П. Т.* Состояние фауны куликов Днепровско-Орельского природного заповедника и факторы, его определяющие // Мат. 5-й Межд. конф. по куликам. – М., 1999.
497. *Онуфрійв Р. А.* Орнітофауна Дніпровсько-Орільського природного заповідника // Проблеми охорони видів фауни і флори, занесених до Червоної книги України. Мат. конф. – Миколаїв, 1992.
498. *Онуфрійв Р. А., Чегорка П. Т.* Матеріали по рідкісних видах птахів Дніпровсько-Орільського природного заповідника // Території, важливі для збереження птахів в Україні – ІВА програма. – К., 1996. – С. 81.
499. *Орлов П. П.* До формування орнітофауни Каховського водоймища // Екологія та історія хребетних фауни України. – К., 1966.
500. *Орлов П. П.* Изменения в орнитофауне Нижнего Днепра в районе строительства Каховского гидроузла // Тр. НИИ биологии и биол. фак-та Харьков. ун-та. – Харьков: ХГУ, 1959. – Т. 28.
501. *Осмоловская В. И.* Роль птиц в уничтожении насекомых-вредителей лесных посадок Сталинградской области // Зоол. журн. – 1958. – Т. 29. – Вып. 3.
502. *Перекрестов С. П.* Птицы Павлоградского уезда Екатеринославской губернии // Птицеведение и птицеводство. – 1914. – Вып. 4.
503. *Петров В. С.* К орнитофауне поймы Нижнего Днепра // Учёные зап. Харьк. ун-та: Тр. НИИ биологии и биол. фак-та. – Харьков: ХГУ, 1954. – Т. 20.
504. *Поливанов В. М.* Дуплогнёзники как экологическая группа птиц // Орнитология в СССР: Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. – Кн. 2. – С. 491–494.
505. *Положенцев П. А., Кноре Е. П.* О лесохозяйственном значении большого пестрого дятла для Бузулукского бора // Мат. совещ. по изучению природы среднего Поволжья. – Куйбышев, 1935. – Вып. 1.
506. *Померанцев Д. В.* Сельскохозяйственное значение кобчика (*Erythopus vespertinus*) (По наблюдениям в Велико-Анадольском степном лесничестве Екатеринославской губ.) // Изв. Донского ин-та сельск. хоз-ва и мелиорации. – 1927. – Т. 7. – С. 81–99.
507. *Пономаренко А. Л.* Влияние степени загрязнения воздуха выбросами химических и металлургических производств на объем и функциональную значимость консортивных связей птиц с дубом // Тез. докл. Межд. науч.-практ. конф. «Устойчивое развитие: загрязнение окружающей среды и экологическая безопасность». – Днепропетровск: ДГУ, 1995. – Т. 2 – С. 46–47.
508. *Пономаренко А. Л.* Изменение характера консортивных связей птиц в дубравах степного Приднепровья под воздействием техногенных факторов // Мат. 4-ї Міжнар. конф.

- «Франція та Україна. Наук.-практ. досвід у контексті діалогу національних культур». – Т. 2, ч. 2. – Дніпропетровськ : ДДУ. – 1997. – С. 51.
509. Пономаренко А. Л. Изменение характера консортивных связей птиц в дубравах Приднепровья под воздействием техногенного пресса. Заповідна справа в Україні. – 1997. – Т. 3., вип. 2. – С. 95–97.
510. Пономаренко А. Л. К вопросу о методах изучения функциональных связей птиц в консорциях // Мат. 1-ї Міжнар. конф. «Наука і освіта 1998». – Т. 23. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – С. 999.
511. Пономаренко А. Л. К вопросу о трансформации консортивных связей птиц с дубом под воздействием техногенных факторов // Мат. 2-ї Всеукр. конф. «Пробл. фундамент. екології». – Кривий Ріг : КДПШ.–1997.–С. 16–24.
512. Пономаренко А. Л. К характеристике формирования консортивных связей птиц с дубом как эдификатором дубрав степных лесов Приднепровья // Мат. 2-ї конф. молод. орнітологів України. – Чернівці. – 1996. – С. 142.
513. Пономаренко А. Л. О зависимости распределения орнитокопсов в липово-ясеневых дубравах от пространственной структуры древостоя // Тез. 1-й Междунар. науч. конф. «Структура и функциональная роль животного населения в природных и трансформированных экосистемах». – Днепропетровск : ДНУ, 2001. –С. 194–195.
514. Пономаренко А. Л. О залёте стервятника (*Neophron percnopterus*) на территорию Днепропетровской области // Вестн. зоологии. – 2001. – Т. 35, № 5. – С. 96.
515. Пономаренко А. Л. О консортивных связях птиц с липой мелколистной и клёном полевым в дубравах заказника «Комаровщина» // Мат. науч.-практ. конф., посвящ. 60-летию со дня образования госзаповедника «Беловежская Пуща» – «Беловежская Пуща» на рубеже третьего тысячелетия». – Минск : БГУ. – 1999. – С. 334–336.
516. Пономаренко А. Л. О консортивных связях птиц с липой мелколистной и кленом полевым в липово-ясеневых дубравах степного Приднепровья // Пит. степ. лісознав. та лісової рекулт. земель. – 2000. –Вип. 4. – С. 124–130.
517. Пономаренко А. Л. О пространственном распределении птиц в липово-ясеневых дубравах Приднепровья в весенний период // Мат. Междунар. конф. «Актуальные проблемы изучения и охраны птиц Восточной Европы и Северной Азии». – Казань : КГУ, 2001. – С. 499–500.
518. Пономаренко А. Л. О роли вертикальной структуры дубравных биогеоценозов в пространственном распределении птиц // Мат. 3-ї конф. молод. орнітологів України. – Канів : КДПЗ. – 1998. – С. 120.
519. Пономаренко А. Л. Об особенностях консортивных связей птиц в дубравных биогеоценозах // Мат. 1-й Междунар. науч.-практ. конф. «Экология и молодёжь (Исслед. экосистем в условиях радиоактивного и техногенного загрязнения окруж. среды)». – Т. 1., Ч. 1. – Гомель : Гомел. гос. ун-т. – 1998.–С 45–46.
520. Пономаренко А. Л. Об особенностях консортивных связей птиц в дубравах заказника «Комаровщина» // Мат. конф. «Роль охоронюваних природних територій у збереженні різноманіття». – Канів : КДПЗ. – 1998. – С. 283–284.
521. Пономаренко А. Л. Об особенностях консортивных связей птиц с ясенем обыкновенным (*Fraginus excelsior*) в липово-ясеневых дубравах Приднепровья // Мат. 1-ї Міжнар. конф. «Наука і освіта 1998». – Т. 23. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – С. 997.
522. Пономаренко А. Л. Особенности межсезонной динамики пространственного распределения орнитокопсов на основных древесных породах дубрав степного Приднепровья // Мат. 2-ї Міжнар. конф. «Наука і освіта». – Т. 3. – Дніпропетровськ : Наука і освіта. – 1999. – С. 23–24.
523. Пономаренко А. Л. Особенности пространственного распределения населения птиц липово-ясеневых дубрав в зимний период // Мат. 7-ї Народи орнітологів Західної України, присвяченої пам'яті Володимира Дзедушицького. – Івано-Франківськ : ЗУОТ, 1999. – С. 72.
524. Пономаренко А. Л. Особенности пространственного распределения орнитонаселения липово-ясеневых дубрав степного Приднепровья в зимний период // Придніпр. наук. вісн. Біологія, сільське господарство та ветеринарія. – 1998. – № 113. – С. 97–103.
525. Пономаренко А. Л. Пространственное распределение птиц в консорции дуба (*Quercus robur*) в липово-ясеневых дубравах степного Приднепровья в гнездовой период // Вестн. зоологии. – Экология. Морфология. Методика. – 2000. – № 14, ч. 2. – С. 107–113.

526. Пономаренко А. Л. Сравнительная характеристика консортивных связей птиц в степных дубравах с различной степенью техногенного воздействия // Мат. Всеукр. конф. «Охорона довкілля: екологічні освітянські, медичні аспекти». – Кривий Ріг : КрДПУ. – 1997. – С. 42–44.
527. Пономаренко А. Л., Онуфриев Р. А. Биоразнообразие и консортивные связи животных в условиях заповедности как основа изучения функциональной структуры экосистем // Тези Міжнар. конф. «Питання біоіндикації та екології». – Запоріжжя : ЗДУ, 1998. – С. 150.
528. Пономаренко О. Л. Біоморфична характеристика угруповань птахів консортів в індивідуальних консорціях клена польового (*Acer campestre* L.) // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Біологія. Екологія. – Вип. 12, т. 1. – 2004. – С. 153–157.
529. Пономаренко О. Л. Динаміка розвитку функціональної структури угруповань птахів у індивідуальних консорціях дуба звичайного (*Quercus robur* L.) // Пит. степ. лісознав. та лісов. рекультивативі земель. – 2004. – Вип. 8(33). – С. 150–161.
530. Пономаренко О. Л. Динаміка функціонального складу угруповань птахів у індивідуальних консорціях липи серцелистої (*Tilia cordata*) // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Біологія. Екологія. – Вип. 13, т. 1. – 2005. – С. 226–231.
531. Пономаренко О. Л. Консортивні зв'язки птахів як показник трансформації лісових біогеоценозів // Зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. «Екологічні проблеми довкілля та шляхи їх вирішення». – Полтава : ПДПУ, 2002. – С. 116–117.
532. Пономаренко О. Л. Особливості консортивних зв'язків птахів з ясенем у липово-ясеневих дубравах заказника «Комарівщина» // Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття. Мат. конф., присвяч. 80-річчю Канів. природ. заповідника, м. Канів, 9–11 вересня. – 2003. – С. 319–320.
533. Пономаренко О. Л. Особливості просторового розподілу трофічної діяльності птахів у консорціях деревних порід дібров Присамар'я у весняний період // Пріоритети орнітологічних досліджень. Мат. і тези доп. 8-ї Наук. конф. орнітологів Заходу України, присвяч. пам'яті Густава Бельке. Кам'янець-Подільський, 10–13 квітня. – 2003. – С. 158–159.
534. Пономаренко О. Л. Особливості сезонної динаміки просторового розподілу птахів у консорціях дібров степового Придніпров'я // Наук. вісн. Укр. держ. лісотехн. ун-ту. – 1999. Вип. 9.11. – С. 94–98.
535. Пономаренко О. Л. Особливості функціонального складу консортивних угруповань птахів ясеня звичайного (*Fraxinus excelsior*) // 2-я Міжнарод. науч. конф. «Биоразнообразие и роль зооценоза в естественных и антропогенных экосистемах». – Днепропетровск : ДНУ, 2003. 28–31 октября. – С. 241–242.
536. Пономаренко О. Л. Порівняльний аналіз живлення яструба великого (*Accipiter gentilis* L.) та канюка звичайного (*Buteo buted* L.) в умовах Присамар'я (Дніпропетровська обл.) // Новітні дослідження соколоподібних та сов. Мат. міжн. наук. конф. «Хижі птахи України». – Кривий Ріг, 2008. – С. 319–325.
537. Пономаренко О. Л. Про просторовий розподіл видів птахів, що населяють липово-ясеневі діброви степового Придніпров'я // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Біологія. Екологія. – 2000. – Вип. 7. – С. 260–264.
538. Пономаренко О. Л. Розвиток консортивних зв'язків птахів у індивідуальних консорціях дуба звичайного (*Quercus robur* L.) протягом його онтогенезу // Пит. степ. лісознав. та лісов. рекультивативі земель. – 2006. – Вип. 10(35). – С. 134–143.
539. Пономаренко О. Л. Характеристика консортивних зв'язків птахів з ясенем звичайним // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Біологія. Екологія. Вип. 13, т. 2. – 2005. – С. 148–154.
540. Пономаренко О. Л. Характеристика консортивних зв'язків птахів із ясенем звичайним (*Fraxinus excelsior*) // Біорізноманіття та роль зооценозу в природних та антропогенних екосистемах. Мат. 3-ї Міжнар. конф. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 440–441.
541. Пономаренко О. Л. Характеристика розвитку консортивних зв'язків птахів у індивідуальних консорціях липи серцелистої (*Tilia cordata*) // Пит. степ. лісознав. та лісов. рекультивативі земель. – 2005. — Вип. 9(34). – С. 159–166.
542. Пономаренко О. Л., Златовецька А. С. Характеристика функціонального складу угруповань птахів у індивідуальних консорціях дуба звичайного (*Quercus robur*) // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Біологія. Екологія. – Вип. 14, т. 2. – 2006. – С. 139–145.

543. *Пономаренко О. Л., Пилипенко О. Ф.* Характеристика функціонального складу консортивних угруповань птахів ясена звичайного у липово-ясеневих дібровах Присамар'я // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Біологія. Екологія. – Вип. 12, т. 1. – 2003. – С. 202–208.
544. *Попов Б. М.* Матеріали до орнітофауни порожистої частини р. Дніпро // Зб. пр. зоол. музею Ін-ту зоології та біології. – К. : АН УРСР. 1937. – № 20. – С. 41–64.
545. *Портенко Л. А.* Днепр и Приднепровье (из записок охотника-экскурсанта в районе среднего течения р. Днепр). – М., 1928.
546. *Поспелов С. М.* Птицы, поедающие тлей и кокцид // Природа. – 1955. – № 5.
547. *Постников С. Н.* Экологическая энергетика птиц // Экология и охрана птиц. Тез. докл. 8-й Всес. орнитол. конф. – Кишинев : Штиинца, 1981. – С. 184.
548. *Природно-заповідний фонд Дніпропетровщини.* Реєстр природно-заповідного фонда області. – Д. : 1993. – С. 72.
549. *Пузаченко Ю. Г.* Географическая изменчивость обилия и структуры птиц лесных биоценозов // Орнитология. – М. : МГУ, 1967. Вип. 8. – С. 109–122.
550. *Пузаченко Ю. Г.* Расчет потока энергии в биоценозах северной тайги // Структура и функционально-биогеоценотическая роль животного населения суши. – М. : 1967. – С. 59–61.
551. *Пьявченко Н. И., Сибирева З. А.* О роли атмосферной пыли в питании болот // Докл. АН СССР. – 1959. – Т. 124. – № 2.
552. *Работнов Т. А.* Значение консортивных связей в определении взаимных отношений в фитоценозах // Бюлл. МОИП, отд. биол. – 1970. – Т. – 75. Вип. 2.
553. *Раменский Л. Г.* О некоторых принципиальных положениях современной геоботаники // Бот. журн. – 1952. – Т. 37. – № 2. – С. 181–182.
554. *Рафес П. М.* Роль и значение растительоядных насекомых в лесу. – М. : Наука, 1968. – С. 235.
555. *Рахмин В. К.* О средообразующей роли птиц // Средообразующая деятельность животных. – М. : МГУ, 1970. – С. 15–18.
556. *Рахмин В. К.* Значение птиц в экосистемах в период миграций // Экология и охрана птиц. Тез. докл. 8-й Всес. орнитол. конф. – Кишинев : Штиинца, 1981. – С. 191.
557. *Редкие и исчезающие растения и животные Украины* // В. И. Чопик, Н. Н. Щербак, В. П. Жежерин, А. П. Корнеев и др. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 184.
558. *Родин Л. Б., Базилевич Н. И.* Динамика органического вещества и биологический круговорот в основных типах растительности земного шара. – М. – Л. : Наука, 1965. – С. 143.
559. *Романев Н. С.* Дуплогнездные птицы в лесных биоценозах Центрального Приднепровья. – Автореф. дисс. канд. биол. наук. – Д., 1975. – С. 16.
560. *Романев Н. С.* К характеристике поведения птиц при зимней добыче корма // Вопр. степн. лесовед. : Тр. Комплекс. экспедиц ДГУ. – Днепропетровск : ДГУ, 1973. – Вип. 4. – С. 52–53.
561. *Романев Н. С.* К экологии обыкновенного скворца в гнездовой период в лесах степной зоны юго-востока УССР // Вопр. степ. лесовед. и охр. природы. – Днепропетровск : ДГУ, 1975. – Вип. 5. – С. 234–237.
562. *Романев Н. С.* Оценка деятельности большого пестрого дятла в лесных биоценозах степного Приднепровья // 7-я Всес. орнитол. конф. Тез. докл. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 309–310.
563. *Рыжановский В. Н.* Опыт энергетической оценки значимости некоторых воробьиных птиц в биоценозе южнотундровой тундры // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. Кн. 2. – С. 549–551.
564. *Сальник А. Л.* К распространению ходулочника в западной части Днепропетровской области // Авіфауна України – 1998. – № 1. – С. 106.
565. *Самарина Б. Ф.* Значение уток в истреблении семян некоторых водных растений // Экология и охрана птиц. Тез. докл. 8-й Всес. орнитол. конф. – Кишинев : Штиинца, 1981. – С. 201–202.
566. *Сергиенко М. И.* Гельминтофауна водоплавающих и болотных птиц бассейна верхнего Днестра // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. Кн. 2. – С. 579–582.
567. *Сижко В. В.* Випадок альбінізму у вільшанки. – Беркут. Т. 14. – 2005. Вип. 2. – С. 213.

568. *Сижко В. В.* Головні зміни в орнітофауні Дніпропетровської області протягом останніх 115 років // Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 74–98.
569. *Сижко В. В.* Зимова орнітофауна Дніпропетровщини // Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 133–137.
570. *Сижко В. В.* Птахи Римського лісу // Наш Римський ліс. Зб. наук.-публіц. мат. – Верхньодніпровськ–Дніпропетровськ, 2004. – С. 39–43.
571. *Сижко В. В., Бредб'єр П.* Нові види птахів Дніпропетровщини. – Беркут. Т. 14. – 2005. Вип. 2. – С. 173 – 179.
572. *Сюохин В. Д.* О роли чайковых птиц в водных биоценозах лимана реки Молочной // Некогор. вопр. экологии и морфологии животных. – К. : 1975. – С. 46–48.
573. *Сюохин В. Д.* Участие чайковых птиц в биотическом круговороте наземных и водных экосистем Присивашья // Экология и охрана птиц. Тез. докл. 8-й Всес. орнитол. конф. – Кишинев : Штиинца, 1981. – С. 206.
574. *Сюохин В. Д.* Экология чайковых птиц северо-западного побережья Азовского моря и Сиваша. – Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Днепропетровск, 1980. – С. 24.
575. *Сюохин В. Д., Скрипко Г. С.* О некоторых связях колоний речных крачек (*Sterna hiundo* L.) с растительными ассоциациями островов // Вестник зоологии. – 1978. № 1. – С. 77–79.
576. *Сюохин В. Д., Черничко И. Н., Ардамацкая Т. Б.* и др. Колониальные гидрофильные птицы юга Украины: Ржанкообразные. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 176.
577. *Скрябин Н. Г.* Роль водно-болотных птиц в прибрежных биоценозах Восточной Сибири и Северной Монголии // Экология и охрана птиц. Тез. докл. 8-й Всес. орнитол. конф. – Кишинев : Штиинца, 1981. – С. 208.
578. *Смогоржевская Л. А.* Гельминтофауна рыбающих птиц долины Днепра // Тр. 2-й науч. конф. паразитологов УССР. – К., 1956.
579. *Смогоржевская Л. А.* Роль диких гусеобразных Черноморского побережья в распространении возбудителей нематозов домашних водоплавающих птиц // Новости орнитологии. Мат. 4-й Всес. орнитол. конф. – Алма-Ата: Каз. ССР, 1965. – С. 353–354.
580. *Смогоржевская Л. А.* Сосальщики рыбающих птиц долины Днепра // Паразитол. Сб. тр. Зоол. ин-та АН СССР. – Л., 1956. Т. 26.
581. *Смогоржевський Л. О.* Риבודні птахи України. – К. : КГУ, 1959. – С. 1–122.
582. *Смогоржевський Л. О.* Фауна України (Гагари. Норці. Трубноносі. Веслоногі. Голінасті. Фламінго). – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 5., вип. 1. – С. 187.
583. *Сонин В. Д., Литин С. Н., Гончаров А. Н.* К фауне блох птичьих гнезд // Новости орнитологии. Мат. 4-й Всес. орнитол. конф. – Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1965. – С. 356–358.
584. *Сребродольская Н. И., Павлюк Р. С.* О питании некоторых видов птиц отряда пастушков // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. Кн. 2. – С. 615–618.
585. *Сребродольская Н. И.* Материалы по экологии и паразитологии утиных западной части Украинского Полесья // Новости орнитологии. Мат. 4-й Всес. орнитол. конф. – Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1965. – С. 359–361.
586. *Сребродольская Н. И.* Экология и паразитология чирка-трескунка в западной части Украинского Полесья // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. Кн. 2. – С. 612–615.
587. *Стаховский В. В.* К вопросу о кормовой базе для пролётных птиц на побережье Азовского моря // Штурм. 1938. – № 2. – С. 27.
588. *Стаховский В. В.* К вопросу о формировании авифауны водохранилищ // Мат. 3-й орнитол. конф.: В 2 кн. – Львов : ЛГУ, 1962. – Кн. 2. – С. 193–195.
589. *Стаховский В. В.* Материалы по фауне наземных позвоночных Самарского леса (данные авифауны) // Науч. зап. Сб. тр. биол. фак. – Днепропетровск : Обл. тип., 1948. – Т. 32. – С. 189–212.
590. *Стаховский В. В.* Некоторые данные о количественном составе авифауны Днепровской плавни и питании отдельных видов // Науч. зап. ДГУ: раб. биол. фак. – К. : КГУ, 1955. – Т. 54. – С. 113–118.
591. *Стаховский В. В.* Некоторые данные о птицах Днепровской плавни в связи со строительством Каховской ГЭС // 3-я экологич. конф. – К. : КГУ, 1954. – Ч. 3. – С. 157–160.

592. *Стаховский В. В.* Некоторые предварительные данные о фауне наземных позвоночных Днепровской плавни (районы Грушевской, Кутянской и Покровской плавни) // Сб. раб. биол. фак. Науч. зап. – Днепропетровск : ДГУ, 1955. – Т. 51. – С. 83–89.
593. *Стаховский В. В.* Новая разновидность овсянки обыкновенной (Эмбэрица цитринелля) из Самарского леса (Днепропетровская область) // Науч. зап. ДГУ. Сб. автореф. – Днепропетровск : ДГУ, 1948. – Т. 30. – С. 75–76.
594. *Стаховский В. В.* Новый способ изготовления искусственных глаз для птиц // Природа. 1937. – № 8. – С. 48–49.
595. *Стаховский В. В.* О птицах искусственных лесонасаждений юго-востока УССР // Искусственные леса степной зоны Украины. – Харьков, 1960. – С. 369–382.
596. *Стаховский В. В.* О сельскохозяйственном значении чибиса (*Vanellus vanellus*) // Зоол. журн. 1954. – № 1. – С. 24–26.
597. *Стаховский В. В.* Опыт заселения птицами бутылочных тыков // Всесоюз. орнитол. конф. Тр. проблем. и темат. совещ. ЗИН. – Л. : ЛГУ, 1957. – Вып. 9. – С. 362–363.
598. *Стаховский В. В.* Орнитофауна Екатеринославщины // Мат. совещ. зоологов. – Харьков, 1924.
599. *Стаховский В. В.* Охотник и охотничье хозяйство // Информационное письмо Райсоветам и коллективам УООР № 1 (3). – Днепропетровск : Зоря, 1958. – С. 20–23.
600. *Стаховский В. В.* Перспективы охотничьего хозяйства Днепропетровщины // Обл. об-во охотников. – К. : Изд-во Укр. о-ва охот. и рыболовов, 1965. – С. 10–14.
601. *Стаховский В. В.* Птицы Комиссаровского леса // Науч. зап. Сб. работ биол. фак. ДГУ. – Харьков : ХГУ, 1960. – Т. 62. – С. 23–27.
602. *Стаховский В. В.* Создавайте ремизы // Охота и охотничье хозяйство. 1964. – № 11. – С. 42.
603. *Стаховский В. В.* Фауна наземных позвоночных и перспективы ее обогащения. – Д., 1929. – С. 30.
604. *Стаховский В. В., Булахов В. Л., Костин Ю. В.* Некоторые данные об орнитофауне острова Фурсин // 2-я Всесоюз. орнитолог. конф. – М. : МГУ, 1959. – 4.2. – С. 77–78.
605. *Стаховский В. В., Булахов В. Л., Костин Ю. В.* Некоторые данные об орнитофауне острова Фурсина // Науч. зап. ДГУ. – Харьков : ХГУ, 1960. – Т. 62. – С. 45–56.
606. *Стаховский В. В., Мясоедова О. М.* К вопросу о привлечении птиц дуплогнездников в искусственных лесах // Мат. к науч.-итог. конф. ДГУ.–Днепропетровск : ДГУ, 1961. – С. 54–55.
607. *Стаховский В. В., Мясоедова О. М.* К вопросу о формировании авифауны Днепровского водохранилища // 2-я Всесоюз. орнитол. конф.: Тез. докл.: В 3 ч. – М. : МГУ, 1959. – Ч. 2. – С. 65–66.
608. *Стаховский В. В., Мясоедова О. М.* Некоторые данные о наземных позвоночных Днепровской плавни в связи со строительством Каховской ГЭС // Вопр. экологии: Мат. 3-й эколог. конф. – К. : КГУ, 1957. – Т. 2. – С. 182–190.
609. *Стаховский В. В., Мясоедова О. М.* О водоплавающих птицах Самарского водохранилища // География ресурсов водоплавающих птиц в СССР. Состояние запасов, пути их воспроизводства и использования. – М. : Б. и., 1965. – Т. 1. – С. 109–110.
610. *Стаховский В. В., Мясоедова О. М.* Об изменениях в фауне охотничьих птиц Ленинского водохранилища на р. Днепр за 35 лет // 1-я Науч. конф. по развитию охот. хоз-ва УССР: Тез. докл.: В 3 ч. – К. : Б. и., 1968. – Ч. 2. – С. 221–224.
611. *Стаховский В. В., Мясоедова О. М.* Об орнитофауне Самарского водохранилища // Науч. зап. Сб. работ биол. фак. ДГУ. – Харьков : ХПУ, 1960. – Т. 62. – С. 35–45.
612. *Стаховский В. В., Мясоедова О. М.* Формирование орнитофауны Днепровского водохранилища // Орнитология. – М. : МГУ, 1962. – Вып. 4. – С. 260–268.
613. *Стаховский В. В., Мясоедова О. М.* Формирование фауны охотничьих птиц Самарского водохранилища на р. Днепр // Новости орнитологии: Мат. 4-й Всесоюз. орнитол. конф. – Алма-Ата : Б. и., 1965. – С. 561–362.
614. *Стаховский В. В., Мясоедова О. М.* Формирование фауны охотничьих птиц озера Лена // Биол. науки в ун-тах Украины. – Харьков : ХГУ, 1968. – С. 171–172.
615. *Стаховский В. В., Писарева М. Е.* Некоторые данные о наземных позвоночных долины р. Орели (приток Днепра) // Науч. зап. Сб. автореф. – Днепропетровск : Ремеслен. училище № 12, 1948. – Т. 30. – С. 71–73.

616. *Стаховский В. В., Цегор С. Н.* О фауне гамазовых клещей снегозащитных лесополос степной зоны Украины // *Новости орнитологии. Мат. 4-й Всес. орнитол. конф.* – Алма-Ата: Каз. ССР, 1965. – С. 363–364.
617. *Стаховський В. В.* До питання про промислову фауну Бузулукських плавнів і їх господарське використання // *Наук. зап. Зб. пр. біол. фак. ДДУ.* – Дніпропетровськ : ДДУ, 1938. – Т. 1, вип. 1. – С. 77–88.
618. *Стаховський В. В.* Матеріали до питання про авіфауну Кавказько-Чорноморського узбережжя // *Наук. зап. Зб. пр. ДДУ.* – Дніпропетровськ : ДДУ, 1938.–Т. 1, вип. 1.– С. 65–75.
619. *Стаховський В. В.* Шуліка чорний // *Краснзнавство.* – 1930.
620. *Степанян Л. С.* Конспект орнитологической фауны СССР. – М. : Наука, 1990. – С. 728.
621. *Стригунов В. И.* О биологии обыкновенного осоеда в лесостепи Украины // *Мат. 10-й Всесоюз. орнитол. конф.* – Минск : Наука і тэхніка, 1991. – Ч. 2, кн. 2. – С. 232–233.
622. *Сыжко В. В.* К вопросу о статусе большого подорлика (*Aquila clanga* Pall) и могильника (*Aquila heliaca* Pall) в Днепропетровской области // *Новітні дослідження соколоподібних та сов. Мат. 3-ї Міжн. наук. конф. «Хижі птахи України».* – Кривий Ріг, 2008. – С. 319–325.
623. *Сыжко В. В.* Материалы по гнездованию курганника в Днепропетровской области. – Беркут Т. 14. Вип. 2, 2005 – С. 272–273.
624. *Тарасенко С. Н., Бобылёв Ю. П., Булахов В. Л., Мисюра А. Н.* Разработка методических основ регионального кадастра позвоночных на примере центрального степного Приднепровья // *Всесоюз. совещ. по пробл. кадастра и учёта животного мира.* – М. : АН СССР, 1986. – Ч. 1. – С. 48–50.
625. *Тарашук К. А.* Птицы полезитных насаждений. – К. : АН УССР, 1953. – С. 1–124.
626. *Тихонова Л. Я., Москвитин С. С.* К изучению токсоплазмоза у птиц // *Новости орнитологии. Мат. 4-й Всес. орнитол. конф.* – Алма-Ата: Наука Каз. ССР. – С. 381–382.
627. *Ткаченко А. А.* Некоторые особенности гнездового периода жёлтой цапли на Днепродзержинском водохранилище // *Мат. 10-й Всесоюз. орнитол. конф.* Минск : Наука і тэхніка, 1991. – Ч. 2, кн. 2. – С. 249–250.
628. *Ткаченко А. А., Ляшенко Ю. В.* Питание жёлтой цапли на Днепродзержинском водохранилище // *Мат. 10-й Всесоюз. орнитол. конф.* – Минск : Наука і тэхніка. 1991. – Ч. 2, кн. 2. – С. 250–251.
629. *Травлев А. П., Булахов В. Л.* К вопросу о биогеоценотическом формировании фауны позвоночных в искусственных лесах степной зоны Украины // *Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны Украины.* –К. : Наук. думка, 1969. – С. 115–118.
630. *Уитерс У.* Одновременное определение дневного бюджета энергии с использованием методов составления временного бюджета и дважды меченой воды // 18-й межд. орнит. конгр. Тезисы докл. и стенд. сообщ. – М. : Наука, 1982. – С. 18.
631. *Федоренко И. А.* Зараженность эктопаразитами куликов, чаек и утиных в степной зоне УССР // *Новости орнитологии. Мат. 4-й Всес. орнитол. конф.* – Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1965. – С. 391–392.
632. *Федоренко И. А.* О пухоедах некоторых куриных птиц УССР // *Первая науч. конф. по развитию охотничьего хозяйства Украинской ССР: тез. докл.* – К., 1968. Ч. 2. – С. 246–248.
633. *Фесенко Г. В., Бокотей А. А.* Аногований список українських наукових назв птахів фауни України. – Київ – Львів, 2000. – С. 44.
634. *Фесенко Г. В., Бокотей А. А.* Птахи фауни України (польовий визначник). – К. : УТОП, 2002. – С. 416.
635. *Флинт В. Е., Бёме Р. Л., Костин Ю. В., Кузнецов А. А.* Птицы СССР (справочник–определитель). – М. : Мысль, 1968. – С. 1 – 637.
636. *Флинт В. Е., Зубакин В. А., Сорокин А. Г.* и др. Юлий Витальевич Костин // *Орнитология..* – М. : МГУ, – 1985. – Вып. 20.
637. *Формозов А. Н.* Дятлы, особенности их деятельности и роль в формировании среды лесных биогеоценозов // *Средообразующая деятельность животных.* – М.: МГУ, 1970.
638. *Формозов А. Н.* Роль некоторых птиц и млекопитающих потребителей семян и плодов древесных пород в формировании среды лесных биогеоценозов // *Средообразующая деятельность животных.* – М. : МГУ, 1970.
639. *Хакмамезов А. И., Гасанова З. Р.* К экологии золотистой шурки в Азербайджане // *Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф.* – Ашхабад, 1969. Кн. 2. – С. 680–682.

640. *Ходько Л. П., Белозорева Т. В.* Об участии птиц в поддержании природного очага клещевого энцефалита в районе строительства Зейской ГЭС // Орнитология в СССР. Мат. 5-й Всес. орнитол. конф. – Ашхабад, 1969. Кн. 2. – С. 685–687.
641. *Чегорка П. Т., Юджин В. А., Губкин А. А.* Динамика численности некоторых редких видов куликов Днепропетровщины и причины ее обуславливающие // Тез. докл. Всесоюз. конф. молод. учён. «Экология гнездования птиц и методы её изучения». – Самарканд : Б. и., 1979. – С. 244–245.
642. *Чегорка П. Т.* Анотований список орнітофауни верхів'я долини Мокрої Сури // «Мокра Сура»: матеріали досліджень екологічного стану верхів'я річки Мокра Сура. – Верхівцеве, 2005. – С. 26–35.
643. *Чегорка П. Т.* Наземні хребетні долини річки Домоткань // «Домоткань: минуле, сучасне, майбутнє»: мат. дослідж. природ. та культур. спадщини в басейнах річок Домоткань і Самоткань. – Дніпропетровськ, 2003. С. 56–62.
644. *Чегорка П. Т.* Роль долини Орелі в збереженні фауни наземних хребетних // Мат. наук.-практ. семінару «Проблеми створення Орільського нац. прир. парку». – Дніпродзержинськ, 2001. – С.17–18.
645. *Чегорка П. Т., Бондарев Д. Д., Онуфрієв Р. А.* Современное состояние фауны позвоночных Днепровско-Орельского природного заповедника // Мат. биол. науч. конф. в Крымском природном заповеднике. Алушта, 1998.
646. *Чегорка П. Т., Онуфрієв Р. А., Буртний І. А., Манюк В. В.* К распространению балобана и орла-карлика в Днепропетровской области // Мат. 3-й Междунар. конф. по хищным птицам Восточной Европы и Северной Азии. – Ставрополь, 1998.–Ч. 1.–С. 124–125.
647. *Чегорка П. Т., Онуфрієв Р. А., Манюк В. В.* Характеристика местообитаний и современное состояние хищных птиц Днепровско-Орельского природного заповедника // Мат. 3-й Междунар. конф. по хищным птицам Восточной Европы и Северной Азии. – Ставрополь, 1998. – Ч. 1.
648. *Чегорка П. Т., Онуфрієв Р. А., Майборода О. В.* Шляхи збереження та відновлення раритетних видів хребетних Дніпровсько-Орільського заповідника // Мат. конф. «Розточчя», 1994.
649. *Чегорка П., Губкін А., Булахов В.* Дніпровсько-Орільський заповідник. Dniprovs'ko-Oriľ'skyi Nature Reserve // ІВА території України: території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. – К. : СофАРТ, 1999. – С. 82–83.
650. *Чельцов-Бebutov А. М.* Экология птиц. – М. : МГУ, 1982. – С. 128.
651. *Червона книга України: тваринний світ.* – К. : Укр. енциклопедія, 1994. – С. 464.
652. *Черничко И. И., Кирикова Т. А.* Экология и практическое значение золотистой шурки в южных областях Украины // Мат. 10-й Всес. орнит. конф. – Минск : Навука і Тэхніка, 1991. Ч. 1. – С. 161–163.
653. *Чуйков Ю. С., Кривонос Г. А.* Роль колониальных рыбоядных птиц в биогидрохимической системе культурной зоны дельты Волги // 7-я Всес. орнитол. конф.. Тез. докл. – К. : Наук. думка, 1977. Ч. 1.
654. *Шарлемань М. В.* Птахи УРСР (матеріали до фауни). – К. : АН УРСР, 1938. – С. 1–266.
655. *Шахматинская З. М., Саилов Д. И.* Некоторые результаты изучения паразитических червей домашних диких птиц Азербайджана // Мат. 4-й Всес. орнитол. конф. – Алмата: Наука Каз. ССР., 1965. – С. 414–416.
656. *Шварц С. С.* Общие закономерности, определяющие роль животных в биогеоценозах // Журн. общ. биол. АН СССР. – 1967. – Т. 28. № 5. – С. 510–522.
657. *Шепель А. И.* Воздействие ушастой совы на половозрелую структуру обыкновенной полевки // Мат. 10-й Всес. орнитол. конф. – Минск : Навука і Тэхніка, 1991. Ч. 1. – С. 164–165.
658. *Шербак Н. Н.* Зоогеографическое деление Украинской ССР // Вестник зоологии. – 1988. – Т. 3. – С. 22–31.
659. *Шершевский Э. И.* Птицы плавней Днепра // Укр. охотник и рыболов, 1926.– № 6.
660. *Шилов И. А.* Регуляция теплообмена у птиц (эколого-физиологический очерк). – М. : МГУ, 1968.
661. *Шишкин В. С.* Оценка роли птиц в биоценозе // 7-я Всес. орнитол. конф.. Тез. докл. – К. : Наукова думка, 1977. Ч. 1. – С. 341–342.
662. *Штак М. В., Манюк В. В.* Заповідна природа Дніпропетровщини. – Д., 2000. – С. 64.

663. *Щербакова С. И.* Изменение консортивной структуры орнитофауны степной зоны Приднепровья под влиянием гидромелиорации // Тез. докл. 4-й Обл. итог. науч. конф. «Животный мир Белорус. Полесья, охр. и рацион. использов.». – Гомель : Б. и., 1985. – С. 176–177.
664. *Щербакова С. И.* Консортивные связи птиц с дубом в лесных биогеоценозах Присамарья // Биогеоценозотич. исслед. на Украине: Тез. докл. 3-го респ. совещ. – Львов, 1984. – С. 114–115.
665. *Щербакова С. И.* Формы консортивных связей птиц в экстраординальных лесных биогеоценозах // Тез. докл. 3-й Обл. итог. науч. конф. «Животный мир Белорус. Полесья, охр. и рационал. использов.». Гомель : Б. и., 1983. – С. 130–131.
666. *Щербинина О. Х., Эминов А.* К фауне пухоедов рыбоядных птиц // Новости орнитологии. Мат. 4-й Всес. орнитол. конф. – Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1965. – С. 434–438.
667. *Эминов А.* Материалы по изучению гельминтофауны рыбоядных птиц // Новости орнитологии. Мат. 4-й Всес. орнитол. конф. – Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1965. – С. 436–437.
668. *Юдин К. А.* Филлогения и классификация ржанкообразных // Фауна СССР. Птицы. – М. Наука, 1965. – Т. 2, вып. 1, ч. 1.
669. *Яблонкевич М. Л.* Методические аспекты определения энергетических показателей птиц // Мат. 10-й Всес. орнитол. конф. – Минск : Наука і тэхніка, 1991. Ч. 1. – С. 167–168.
670. *Яворницький Д. И.* История запорожских казаков и Новороссийского края, 1889.
671. *Яворницький Д. И.* Очерки по истории запорожских казаков, 1892–1897.
672. *Якунин М. П.* Роль птиц в распространении возбудителя спирохетоза // Новости орнитологии. Мат. 4-й Всес. орнитол. конф. – Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1965. – С. 439–440.
673. *Янчук І.* Орнітофауна байраку оз. Солоного // Птахи степового Придніпров'я. Минувле, сучасне, майбутнє. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 117–125.
674. *Янчук І. С.* Соколоподібні птахи (Falconiformes) східних околиць Кривого Рогу // Новітні дослідження соколоподібних та сов. Мат. 3-ї Міжн. наук. конф. «Хижі птахи України». – Кривий Ріг, 2008. – С. 395–401.
675. *Bradbeer P.* About some rare species of waders in Dnepropetrovsk region, 2000–2003 // Translations of the Azov-Black Sea Ornithological Station – 2003. Vol. 6. – P. 205–207.
676. *Bradbeer P.* Birdwatching Around Dnepropetrovsk, Autumn 1995. To Autumn 1999. Птицы Азово-Черноморского региона на рубеже тысячелетий // Мат. биол. Междунар. науч. конф., посвящ. 20-летию Азово-Черноморской орнитолог. рабочей группы. Одесса : АстроПринт, 2000. – С. 21–22.
677. *Bradbeer P.* Wader migration in Dnipropetrovsk Oblast, 1996 to 2002 // Пріоритети орнітологічних досліджень. Мат. і тези доп. 8-ї наук. конф. орнітологів заходу України, присвяч. пам'яті Густава Бельке (24.07.1810 – 03.03.1873), Львів – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 104–105.
678. *Bruns H.* Die wirtschaftliche Bedeutung der Vögel im Walde Stand der Forschung über die Beziehungen zwischen Vögeln und insecten // Naturwiss. Rundsch., 1961. 14. № 3.
679. *Bulakhov V. L.* Vertebrates role in metals transformation intensification in steppe forest soil of Ukraine // Extended abstr. Fourth Intern. Conf. on the biochemistry of trace elements – Berkeley: University of California, 1997. – P. 371–372.
680. *Bulakhov V. L.* Biodiversity, abundance and trophic structure of birds populations as indicator of the state of forest ecosystems // Bird numbers 1998 where Monitoring and Ecologicae Research meet: Abstr. 14th Inter. Conf. of the European Bird Census Council (EBCC). – Cottbus, Germany, 1998. – P. 91.
681. *Bulakhov V. L.* Monitoring of Environmental pollution by heavy metals and its bioaccumulation in birds // Bird Numbers 1998 – Abstr. 14 Inter. Conf. of the European bird census Council. –Cottbus, Germany, 1998.
682. *Bulakhov V. L.* Structure–function ornithofauna organization in Steppe forest of Ukraine // The Ring: Abstr. of the 2nd Meeting of European ornithologists Union and 3rd International Shrike Symposium. – Gdansk, 1999. Vol. 21, № 1. – P. 144.
683. *Bulakhov V. L., Gubanov N., Kompaniets A.* Influence of vertebrates Irophometabolites on soil proteolitiactivity in flood land woods of steppe zone // Enzymes in the environment: activity ecology and applications. The 2 Intern. Conf. – Praha, Czech Republic, 2003. – P. 70.
684. *Bulakhov V. L., Gubkin A. A.* Ornithofauna of industrial regions in steppe Ukraine and perspectives of its Conservation // The Ring: Ringing. Migration. Monitoring: Abstr. of the 2nd

- Meeting of European ornithologists Union and 3rd International Shrike Simposium. – Gdansk, 1999. Vol. 21, № 2. – P. 178.
685. *Bulakhov V. L., Gubkin A. A., Gubkin Al. A.* The Common Crane in the Dnepropetrovsk region // Crane Research and protection in Europe. – Luff 1 lange. – Martin Luter Universitat, 1995. – P. 225–226.
686. *Bulakhov V. L., Gubkin A. A., Gubkin Al. A.* The influence of Water levels of saline lakers along the Samara river valley Ukraine on fluctuations in numbers of Black-Winged stills and avocets // Migration and international conservation of Waders: Conference of the wader Study Group, 1992. – P. 270.
687. *Bulakhov V. L., Gubkin A. A., Gubkin Al. A.* The influence of Water levels of saline lakers along the Samara river valley, (Ukraine), on fluctuations in numbers of Black-Winged stills Himantopus himantopus and Avocets recurvirostra avosetta // Migration and international conservation of Waders: Research and Cousevation on North Asian African and European fluways – United Kingdom South Africa international Wader studiens, 1998. – P. 270.
688. *Bulakhov V. L., Gubkin A. A., Gubkin Al. A.* The influence of Water on fluctuation in numbers of Black winged Stills and Avosets/Migration and international conservation of Waders: Conf. of the Wader study Group. –Odessa, 1992.
689. *Bulakhov V. L., Gubkin A. A., Romaneev N. S.* Trophic effect of birds in steppe forests of the Ukraine // Acta XVIII Congressus Intern. Ornithology. – M.: Nauka, 1985.–P. 1083–1085.
690. *Bulakhov V. L., Gubkin A. A., Romaneev N. S.* Trophic effect of birds in steppe forests of the Ukraine // Acta XVIII Congressus internationalis ornithologici. – M.: Nauka, 1985. Vol. 2. – P. 1088.
691. *Bulakhov V. L., Leonova L. A., Miasojedova O. M.* Fluctuations in the numbers of breeding waders during different stager of reservoir formation // Migration and international conservation of Waders: Research and Couservation on North Asian African and European fluways – United Kingdom South Africa international Wader studiens, 1998. – P. 269.
692. *Bulakhov V.L.* Vertebrates role in the productive processes of artificial steppe forest // ISEB 2001. Meeting Phytoremediation. – Leipzig–Habe : GMBN, 2001. – P. 68.
693. *Clarce G. L.* Dinamic of production in marina area // Ecol. monogr. – 1946. Vol. 16.
694. *Danilov N. N.* Trophic relations and biocenotic role of birds in Tundra // Acta XVIII Congressus internationalis ornitologici. – M.: Nauka, 1985. Vol. 2. – P. 1091–1092.
695. *Dorofeev A. M., Ivanovsky V. V.* The role of predatory in the ecosystems of Byelorussian Lake region // Acta XVIII Congressus internationalis ornitologici. – M.: Nauka, 1985. Vol. 2. – P. 679–682.
696. *Fürbringer M.* Untersuchengen zur Morphologie und Systematik der Vögel. – Amsterdam – Jena, 1888. Theil 1–2.
697. *Gadov H.* Klassen und ordnungen des Thierreichs. – Leipzig, 1893. Bd. V, Abt. IV, Vögel II. – P. 303.
698. *Glen D. Mc. K.* Impact of insectivorous birds on the population processes of their prey, with special reference to the moth. // Acta XVIII Congressus internationalis ornitologici. – M.: Nauka, 1985. Vol. 2. – P. 1006–1007.
699. *Guldenstadt.* Reise durch Russland, 1791.
700. *IUCN Red list Categories* prepared by IUCN species commission. – Gland: The World Conservation, 1994. – P. 21.
701. *IUCN Red list of threatened animals* – Gland: IUCN, 1996.
702. *Kenward R.* Problems of Goshawk predation on pigeon and other game // Acta XVIII Congressus internationalis ornitologici. – M.: Nauka, 1985. Vol. 2. – P. 666–678.
703. *Knight F.* The effects of Woodpeckers on population the Englmann spruce beetle // J. Econom. Enthomol. – 1958. Vol. 51, № 5, p. 603–607.
704. *Lederer R. J.* The forming of insectivorous and frugvorous birds and the importance of morphology to behavior // Acta XVIII Congressus internationalis ornitologici. – M.: Nauka, 1985. Vol. 2. – P. 1010–1011.
705. *Liversidge R.* Raptor populations decimated by farming in Semi Arid Kalahari // Acta XVIII Congressus internationalis ornitologici. – M.: Nauka, 1985. Vol. 2. – P. 1034–1035.
706. *Miasojedova O. M.* Adaptation of birds to the conditions of reservoirs of the southern Ukraine // Acta 18 Congressus Intern. Ornithology. – M: Nauka, 1985. – P. 1088–1089.
707. *Nordman A.* Mitteilungen aus dem Gebiete der ornithologie Süd-Russlands // Bull. Cl. phys.–math. Acad. – St–Peterbourg. – 1945. T. VI.

708. *Onufriev R.A.* Corvus corone cornix in ecosystems of Dneprovsko–Orelsky Nature Reserve 1998.
709. *Onufriev R.A.* Distribution and abundance of Passeriformes in Dneprovsko Orelsky Nature Reserve 1998.
710. *Pakhomov A.Y., Bulakhov V. L., Reva A. A.* Description of the Air and Soil Contamination level by means of Higher zoostestors (Vertebrata) in the industrial regions // Field screening Europe 2001: Proceeding of the Second Intern. Confer. on Strategies and Techniques for the investigation and Monitoring of Contaminated Sites. – Dordrecht / Boston / London: Kluwer Academic Publishers, 2002. – P. 331–336.
711. *Pallas G.* Zoographia Rosso–Asiatica, 1831.
712. *Pererva V. I.* Comparative geographical analysis of Raptor predation impact on population of some terrestrial vertebrates // Acta XVIII Congressus internationalis ornitologici. – M.: Nauka, 1985. Vol. 2. – P. 1157.
713. *Petrusewicz K., Macfjedgen A.* Productivity of terrestrial animals. Principles and methods // JBP Handbook. – Oxford, Edinburg: sci. publ, 1970.
714. *Ponomarenko O. L.* Birds consortia connections specific in oak forests in steppe zone of Ukraine // The Ring: Ringing Migration monitoring. Abstracts of the 2 meeting of the European Ornithologists Union and 3 international shrike symposium (Gdansk 15–19.09.1999). Vol. 21, № 1, P. 144.
715. *Ponomarenko O.L.* Usage of information analysis for the investigation of birds spatial distribution and the assessment of oak–forest state // Bird Number 1998 where Monitoring and Ecological Research meet. 14th International Conference of the European Bird Census Council (EBCC). 23–31 March 1998, Cottbus, Germany, 1998. P. 8.
716. *Red Data Book of European vertebrates.* – Strassbourg, 1997. – P. 154.
717. *Schultz J. C., Holmes R. T.* The impact of bird predation on the patterns of leaf consumption by forest insects // Acta XVIII Congressus internationalis ornitologici. – M.: Nauka, 1985. Vol. 2. – P. 1007.
718. *Serebrjakov V. V., Bulakhov V. L., Gorban I. M., Grischenko V. N., Gubkin A. A., Gubkin Al. A.* et al. The Migration of the Crane in the Ukraine // Crane Research and protection in Europe – Luff Hange. Martin Luter Llniversitat, 1995. – P. 246–255.
719. *Siokhin V.* The role of gulls in trophic chains of ground and water ecosystems of the North–Western // Acta XVIII Congressus internationalis ornitologici. – M.: Nauka, 1985. Vol. 2. – P. 1178.
720. *Stresemann E.* The status of Avian Systematics and its unsolved problems. – 1959. The Auk., vol. 76, № 3. – p. 269–280.
721. *Turcek F. I.* The of animal on baringang soils erosion on Karst–lands // Acta zool. – 1961. № 1–2.
722. *Wetmore A.* A classification for the birds on the world. – Smithsonia Miscellaneous Collectins. – Waschington, 1960. Vol. 139, № 11. – P. 1–37.
723. *Wetmore A.* A systematic classification for the bird on the world // Proc. U. S. Nat. mus. – 1930. Vol. 76. – P. 1–8.
724. *Bulakhov V.L., Pakhomov A. Y., Reva A. A.* Usage of vertebrate animals on technogene ecosystems recultivation and purification // Secotox 97. Abstr. Ecotoxicology and Environmental safety central eastern European conf. –Iurmala, Latvia. 1997. – P. 198.

Алфавітний покажчик українських назв птахів

Баклан великий 150	Журавель сірий 310	Лежень 333
Баклан малий 152	Журавель степовий 313	Лелека білий 174
Балабан 290	Зимняк 262	Лелека чорний 176
Баранець великий 397	Змієїд 268	Лиска 326
Баранець звичайний 395	Зозуля звичайна 461	Лунь лучний 252
Баранець малий 393	Казарка червоновола 181	Лунь очеретяний 254
Бджолоїдка	Казарка чорна 179	Лунь польовий 248
звичайна 489	Канюк звичайний 266	Лунь степовий 250
Беркут 280	Канюк степовий 264	Мартин жовтоногий 429
Боривітер	Квак 158	Мартин звичайний 425
звичайний 302	Кібчик 298	Мартин каспійський 419
Боривітер степовий 300	Коловодник болотяний 362	Мартин малий 421
Брижач 378	Коловодник великий 364	Мартин полярний 431
Бугай 154	Коловодник звичайний 365	Мартин
Бугайчик 156	Коловодник лісовий 360	середземноморський 421
Великий поморник 415	Коловодник ставковий 369	Мартин сивий 433
Гагара червоношия 131	Коловодник чорний 367	Мартин чорнокрилий 427
Гагара чорношия 133	Коровайка 172	Могильник 278
Галагаз 198	Косар 171	Мородунка 372
Гоголь 226	Крем'яшник 351	Морянка 224
Голуб сизий 454	Крех великий 238	Набережник 371
Голуб-синяк 452	Крех малий 233	Нерозень 204
Горлиця звичайна 458	Крех середній 235	Огар 196
Горлиця садова 456	Кречет 288	Одуд 491
Грицик великий 407	Крижень 200	Орел степовий 272
Грицик малий 409	Крутиголовка 492	Орел-карлик 270
Гуменник 188	Крячок білокрилий 437	Орлан-білохвіст 283
Гуска білолоба	Крячок білощокий 439	Осоїд 242
велика 185	Крячок каспійський 442	Папуга Крамера 460
Гуска білолоба мала 187	Крячок малий 448	Пастушок 315
Гуска сіра 183	Крячок річковий 446	Пелікан кучерявий 148
Дерихвіст лучний 411	Крячок рябодзьобий 444	Пелікан рожевий 146
Дерихвіст степовий 413	Крячок чорний 435	Перепілка 306
Деркач 322	Крячок чорнодзьобий 441	Підорлик великий 274
Дрімлюга 480	Кулик-сорока 358	Підорлик малий 276
Дрохва 328	Кулик-довгоніг 353	Підсоколик великий 294
Дятел білоспинний 505	Кульон великий 403	Підсоколик малий 296
Дятел звичайний 499	Кульон середній 405	Пірникоза велика 143
Дятел малий 506	Кульон тонкодзьобий 401	Пірникоза мала 135
Дятел середній 503	Куріпка сіра 304	Пірникоза сірощока 141
Дятел сирійський 501	Курочка водяна 324	Пірникоза
Жовна зелена 494	Лебідь малий 194	червоношия 139
Жовна сива 496	Лебідь-кликун 192	Пірникоза чорношия 137
Жовна чорна 498	Лебідь-шипун 190	Пісочник великий 338

Пісочник малий 340	Савка 232	Чайка 347
Пісочник морський 342	Сапсан 292	Чайка білохвоста 349
Плавунець	Свищ 206	Чайка степова 346
круглодзьобий 376	Серпокрилець білочеревий 484	Чапля жовта 160
Плавунець	Серпокрилець чорний 482	Чапля руда 169
плоскодзьобий 374	Сивка звичайна 337	Чапля сіра 166
Побережник білий 390	Сивка морська 335	Чепура велика 162
Побережник	Сиворакша 485	Чепура мала 164
білохвостий 382	Синьга 228	Чернь білоока 218
Побережник	Сип білоголовий 287	Чернь морська 222
болотяний 392	Сипуха 479	Чернь червонодзьоба 214
Побережник	Сич волохатий 473	Чернь чубата 220
ісландський 388	Сич хатній 474	Чирянка велика 210
Побережник малий 380	Сичик-горобець 476	Чирянка мала 202
Побережник	Скопа 240	Чоботар 355
червоногрудий 383	Слуква 399	Шилохвіст 208
Побережник	Сова біла 463	Широконіска 212
чорногрудий 385	Сова болотяна 469	Шуліка рудий 244
Погонич звичайний 317	Сова вухата 467	Шуліка чорний 246
Погонич-крихітка 321	Сова сіра 477	Яструб великий 256
Погонич малий 319	Совка 471	Яструб коротконогий 260
Поморник	Стерв'ятник 285	Яструб малий 258
короткохвостий 417	Турпан 230	
Попелюх 216	Фазан 308	
Припутень 450	Фламінго 178	
Пугач 465	Хохітва 331	
Рибалочка 487	Хрустан 344	

Алфавітний покажчик російських назв птахів

Авдотка 333	Зимняк 262	Лебедь-шипун 190
Аист белый 174	Зимородок обыкновенный 487	Лунь болотный 254
Аист черный 176	Змееед 268	Лунь луговой 252
Баклан большой 150	Зуек малый 340	Лунь полевой 248
Баклан малый 152	Зуек морской 342	Лунь степной 250
Балобан 290	Казарка краснозобая 181	Луток 233
Бекас 395	Казарка черная 179	Лысуха 326
Беркут 280	Камнешарка 351	Могильник 278
Бургомистр 431	Камышница 324	Мородунка 372
Вальдшнеп 399	Канюк обыкновенный 266	Морянка 224
Веретенник	Каравайка 172	Нырок
большой 407	Кваква 158	красноносый 214
Веретенник малый 409	Клинтух 452	Обыкновенный
Вертишейка 492	Клуша 427	козодой 480
Выпь большая 154	Кобчик 298	Огарь 196
Выпь малая 156	Колпица 171	Орел степной 272
Вяхирь 450	Коростель 322	Орел-карлик 270
Гагара краснозобая 131	Коршун красный 244	Орлан-
Гагара чернозобая 133	Коршун черный 246	белохвост 283
Галстучник 338	Красавка 313	Осоед
Гаршнеп 393	Краснозобик 383	обыкновенный 242
Гоголь	Крачка белокрылая 437	Пастушок 315
обыкновенный 226	Крачка белошекая 439	Пеганка 198
Голубь сизый 454	Крачка малая 448	Пеликан
Горлица кольчатая 456	Крачка пестроногая 444	кудрявый 148
Горлица	Крачка речная 446	Пеликан
обыкновенная 458	Крачка чайконогая 441	розовый 146
Грязевик 392	Крачка черная 435	Перевозчик 371
Гуменник 188	Кречет 288	Перепел 306
Гусь белолобый 185	Кречетка 346	Песочник
Гусь серый 183	Кроншнеп большой 403	белохвостый 382
Дербник 296	Кроншнеп средний 405	Песочник
Дрофа 328	Кроншнеп тонкоклювый 401	исландский 388
Дупель 397	Крохаль большой 238	Песчанка 390
Дятел белоспинный 505	Крохаль длинноносый 235	Пигалица
Дятел зеленый 494	Кряква 200	белохвостая 349
Дятел малый 506	Кукушка обыкновенная 461	Пискулька 187
Дятел пестрый 499	Кулик-воробей 380	Плавунчик
Дятел седой 496	Кулик-сорока 358	круглоносый 376
Дятел сирийский 501	Курганник 264	Плавунчик
Дятел средний 503	Куропатка серая 204	Плосконосый 374
Желна 498	Лебедь малый 194	Поганка
Журавль серый 310	Лебедь-кликун 192	большая 143

Поганка	Сплюшка 471	Чайка
красношейная 139	Стервятник 285	черноголовая 421
Поганка малая 135	Стрепет 331	Чеглок 294
Поганка серошекая 141	Стриж белобрюхий 484	Чеграва 442
Поганка	Стриж черный 482	Чернеть
черношейная 137	Сыч воробьиный 476	белоглазая 218
Погоньш 317	Сыч домовый 474	Чернеть
Погоньш малый 319	Сыч мохноногий 473	красноголовая 216
Погоньш-крошка 321	Тиркушка луговая 411	Чернеть морская 222
Подорлик большой 274	Тиркушка степная 413	Чернеть
Подорлик малый 276	Травник 365	хохлатая 220
Поморник большой 415	Тулес 335	Чернозобик 385
Поморник	Турпан обыкновенный 230	Черныш 360
короткохвостый 417	Турухтан 378	Чибис 347
Попугай	Тювик европейский 260	Чирок-
ожереловый 460	Удод 491	свистунок 202
Поручейник 367	Улит большой 364	Чирок-
Пустельга	Фазан 308	трескунок 210
обыкновенная 302	Филин 465	Шилоклювка 355
Пустельга степная 300	Фифи 362	Шилохвост 208
Ржанка золотистая 337	Фламинго обыкновенный 178	Широконоска 212
Савка 232	Ходулочник 353	Щеголь 367
Сапсан 292	Хохотун черноголовый 419	Щурка
Связь 206	Хохотунья 429	золотистая 489
Серая неясыть 477	Хрустан 344	Ястреб-
Серая утка 204	Цапля большая белая 162	перепелятник 258
Сизоворонка 485	Цапля желтая 160	Ястреб-
Синьга 288	Цапля малая белая 164	тетеревятник 256
Сип белоголовый 287	Цапля рыжая 169	
Сипуха 479	Цапля серая 166	
Скопа 240	Чайка малая 423	
Сова белая 463	Чайка озерная 425	
Сова болотная 469	Чайка сизая 433	
Сова ушастая 467		

Алфавітний покажчик латинських назв птахів

Accipiter brevipes 260	Buteo buteo 226	Egretta garzetta 164
Accipiter gentilis 256	Buteo lagopus 262	Gallinago media 397
Accipiter nisus 258	Buteo rufinus 264	Eudromias
Actitis hypoleucos 371	Calidris alba 390	morinellus 344
Aegolius funereus 473	Calidris alpina 385	Falco cherrug 290
Alcedo atthis 487	Calidris canutus 388	Falco columbarius 296
Anas acuta 208	Calidris ferruginea 383	Falco naumanni 300
Anas clypeata 212	Calidris minuta 380	Falco peregrinus 292
Anas crecca 202	Calidris temminckii 382	Falco rusticolus 288
Anas penelope 206	Caprimulgus europaeus 480	Falco subbuteo 294
Anas platyrhynchos 200	Charadrius alexandrinus 340	Falco tinnunculus 302
Anas querquedula 208	Charadrius dubius 340	Falco vespertinus 298
Anas strepera 204	Charadrius hiaticula 338	Fulica atra 326
Anser albifrons 185	Chettusia gregaria 346	Gallinago gallinago 395
Anser anser 183	Chlidonias hybrida 439	Gallinago media 397
Anser erythropus 187	Chlidonias leucopterus 437	Gallinula chloropus 324
Anser fabalis 188	Chlidonias niger 435	Gavia arctica 133
Anthropoides virgo 313	Ciconia ciconia 174	Gavia stellata 131
Apus apus 482	Ciconia nigra 176	Gelochelidon
Apus melba 484	Circus gallicus 268	nilotica 441
Aquila chrysaetos 280	Circus aeruginosus 254	Glareola nordmanni 413
Aquila clanga 274	Circus cyaneus 248	Glareola pratincta 411
Aquila heliaca 278	Circus macrourus 250	Glaucidium
Aquila pomarina 276	Circus pygargus 252	passerinum 476
Aquila rapax 272	Clangula hyemalis 224	Grus grus 310
Ardea cinerea 166	Columba livia 454	Gyps fulvus 287
Ardea purpurea 169	Columba oenas 452	Haematopus
Ardeola ralloides 160	Columba palumbus 450	ostralegus 358
Arenaria interpres 351	Coracias garrulus 485	Haliaeetus albicilla 283
Asio flammeus 469	Coturnix coturnix 306	Hieraaetus pennatus 270
Asio otus 467	Crex crex 322	Himantopus
Athene noctua 474	Cuculus canorus 461	himantopus 353
Aythya ferina 216	Cygnus bewickii 194	Hydroprogne caspia 442
Aythya fuligula 220	Cygnus cygnus 192	Ixobrychus minutus 156
Aythya marila 222	Cygnus olor 190	Jynx torquilla 492
Aythya nyroca 218	Dendrocopos leucotos 505	Larus cachinnans 429
Botaurus stellaris 154	Dendrocopos major 506	Larus canus 433
Branta bernicla 179	Dendrocopos medius 503	Larus fuscus 427
Bubo bubo 465	Dendrocopos minor 499	Larus hyperboreus 431
Bucephala clangula 226	Dendrocopos syriacus 501	Larus ichtyaetus 419
Burhinus	Dryocopus martius 498	Larus
oedienemus 333	Egretta alba 162	melanocephalus 421

Larus minutus 423	Pelecanus onocrotalus 146	Sterna albifrons 448
Larus ridibundus 452	Perdix perdix 304	Sterna hirundo 446
Limicola falcinellus 392	Pernis apivorus 242	Streptopelia
Limosa lapponica 409	Phalacrocorax carbo 150	decaocto 456
Limosa limosa 407	Phalacrocorax pygmaeus 152	Streptopelia turtur 458
Lymnocyptes	Phalaropus fulicarius 374	Strix aluco 477
minimus 393	Phalaropus lobatus 376	Tadorna ferruginea 196
Melanitta fusca 230	Phasianus colchicus 308	Tadorna tadorna 198
Melanitta nigra 228	Phoenicopterus roseus 178	Tetrax tetrax 331
Mergus albellus 233	Phylomachus pugnax 378	Thalasseus
Mergus merganser 238	Picus canus 496	sandvicensis 444
Mergus serrator 235	Picus viridis 494	Tringa erythropus 367
Merops apiaster 489	Platalea leucorodia 171	Tringa glareola 362
Milvus migrans 246	Plegadis falcinellus 172	Tringa nebularia 364
Milvus milvus 244	Pluvialis apricaria 337	Tringa ochropus 360
Neophron	Pluvialis squatarola 335	Tringa stagnatilis 367
percnopterus 285	Podiceps auritus 139	Tringa totanus 365
Netta rufina 214	Podiceps cristatus 143	Tyto alba 479
Numenius arquata 403	Podiceps grisegena 141	Upupa epops 491
Numenius phaeopus 405	Podiceps nigricollis 137	Vanellochettusia
Numenius	Podiceps ruficollis 135	leucura 349
tenuirostris 401	Porzana parva 319	Vanellus vanellus 347
Nyctea scandiaca 463	Porzana porzana 317	Xenus cinereus 372
Nycticorax	Porzana pusilla 321	
nycticorax 158	Psittacula krameri 460	
Otis tarda 328	Rallus aquaticus 315	
Otus scops 471	Recurvirostra avosetta 355	
Oxyura leucocephala 232	Rufibrenta ruficollis 181	
Pandion haliaeetus 240	Scolopax rusticola 399	
Pelecanus crispus 148	Stercorarius parasiticus 417	
	Stercorarius skua 415	

Алфавітний покажчик англійських назв птахів

Avocet 355	Eagle Steppe 272	Hobby 294
Bee-eater 489	Egret Great Whitr 162	Hoopoe 490
Bittern 154	Egret Little White 164	Ibis Glossy 172
Bittern Little 156	Falcon Red-footed 298	Jack Snipe 393
Bustard Great 328	Flamingo Greatr 178	Kestrel 302
Bustard Little 331	Gadwall 204	Kestrel
Buzzard 266	Garganey 210	Lesser 300
Buzzard Honey 242	Godwit Bar-tailed 409	Kingfisher 487
Buzzard Long-legged 264	Godwit Black-tailed 407	Kite Black 246
Buzzard Rough-legged 262	Goldeneye 226	Kite Red 244
Coot 326	Goosander 238	Knot 388
Cormorant 150	Goose Bean 188	Lapwing 347
Cormorant Pygmy 152	Goose Brent 179	Mallard 200
Corncrake 322	Goose Greylag 183	Merganser Red-breasted 235
Crake Baillon`s 321	Goose Lesser White-fronted 185	Merlin 296
Crake Little 319	Goose Red-breasted 181	Moorhen 324
Crake Spotted 317	Goose White-fronted 187	Nightjar 480
Crane 310	Goshawk 256	Osprey 240
Crane Demoiselle 313	Grebe Black-necked 137	Owl Barn 479
Cuckoo 461	Grebe Great Crested 143	Owl Eagle 465
Curlew 430	Grebe Little 135	Owl Little 474
Curlew	Grebe Red-necked 141	Owl Long-eared 467
Slender-billed 401	Grebe Slavonian 139	Owl Pygmy 476
-curlew Stone 333	Greenshank 364	Owl Scops 471
Diver Black-throated 133	Gull Black-headed 425	Owl Short-eared 469
Diver Red-throated 131	Gull Common 433	Owl Snowy 463
Dotterel 344	Gull Glaucous 431	Owl Tawny 477
Dove Collared 456	Gull Great Black-headed 419	Owl Tengmalm`s 473
Dove Rock 454	Gull Lesser Black-backed 427	Oystercatcher 358
Dove Stock 452	Gull Little 423	Parakeet
Dove Turtle 458	Gull Mediterranean 421	Ring-necked 460
Duck Ferruginous 218	Gull Yellow-legged 429	Partridge 304
Duck Long-tailed 224	Gyrfalcon 288	Pelican
Duck Tufted 220	Harrier Hen 248	Dalmatian 148
Duck White-headed 232	Harrier Marsh 254	Pelican White 146
Dunlin 382	Harrier Montagu`s 252	Peregrine 292
Eagle Booted 270	Harrier Pallid 250	Phalarope Grey 374
Eagle Golden 280	Hawk Sparrow 258	Phalarope
Eagle Imperial 278	Heron Grey 166	Red-necked 376
Eagle Lesser Spotted 276	Heron Night 158	Pheasant 308
Eagle Pallas`s Fish 283	Heron Purple 169	Pintail 208
Eagle Short-toed 268	Heron Squacco 160	Plover Golden 337
Eagle Spotted 274		Plover Grey 335

Plover Kentish 342	Shelduck Ruddy 196	Turnstone 351
Plover Little Ringed 340	Shoveler 212	Vulture Egyptian 285
Plover Ringed 338	Skua Arctic 417	Vulture Griffon 287
Plover Sociable 346	Skua Great 415	Whimbrel 405
Plover White-tailed 349	Smew 233	Wigeon 206
Pochard 216	Snipe 395	Woodcock 399
Pochard Red-crested 214	Snipe Jack 393	Woodpecker
Pratincole	Snipe Great 397	Black 498
Black-winged 413	Sparrowhawk Levant 260	Woodpecker Great
Pratincole Collared 411	Spoonbil 171	Spotted 499
Quail 306	Stilt Black-winged 353	Woodpecker
Rail Water 315	Stint Little 380	Green 494
Redshank 365	Stint Temminck`s 382	Woodpecker Grey-
Redshank Spotted 367	Stork Black 176	headed 496
Roller 485	Stork White 174	Woodpecker Lesser
Ruff 378	Swan Bewick`s 194	Spotted 506
Saker 290	Swan Mute 190	Woodpecker Middle
Sanderling 390	Swan Whooper 192	Spotted 503
Sandpiper Broad-billed 392	Swift 482	Woodpecker
Sandpiper Common 371	Swift Alpine 484	Syrian 501
Sandpiper Curlew 383	Teal 202	Woodpecker White-
Sandpiper Green 360	Tern Black 435	backed 505
Sandpiper Marsh 367	Tern Caspian 442	Woodpigeon 450
Sandpiper Terek 372	Tern Common 446	Wryneck 492
Sandpiper Wood 362	Tern Gull-billed 441	
Scaup 222	Tern Little 448	
Scoter Common 228	Tern Sandwich 444	
Scoter Velvet 230	Tern Whiskered 439	
Shelduck 198	Tern White-winged Black 437	

ЗМІСТ

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ.....	3
ВСТУП.....	5
Глава 1. Історія розвитку орнітологічних досліджень у степовому Придніпров'ї...	8
Глава 2. Особливості умов існування птахів у Дніпропетровській області.....	22
2. 1. Загальна характеристика екологічних умов області для існування птахів.....	22
2. 2. Негативні чинники антропогенного походження в існуванні птахів.....	25
Глава 3. Загальна характеристика класу птахів (Aves).....	29
3. 1. Морфологічні особливості організації птахів.....	29
3. 1. 1. Пристосування до польоту.....	29
3. 1. 2. Морфофізіологічні особливості будови.....	30
3. 1. 3. Особливості руху птахів.....	39
3. 2. Екологічні особливості.....	42
3. 3. Походження та еволюція птахів.....	62
3. 4. Систематика сучасних птахів.....	65
Глава 4. Загальна характеристика різноманіття негоробцеподібних птахів Дніпропетровської області, його зміни під впливом антропогенних чинників.....	71
4. 1. Видовий склад та таксономічна характеристика негоробцеподібних птахів Дніпропетровської області.....	71
4. 2. Екологічні комплекси та географічні типи негоробцеподібних птахів області.....	90
4. 2. 1. Екологічні комплекси.....	90
4. 2. 2. Екосистемний розподіл.....	92
4. 2. 3. Географічні типи.....	93
4. 3. Таксономічне різноманіття негоробцеподібних птахів.....	94
4. 3. 1. Регіональне різноманіття.....	94
4. 3. 2. Порівняльний аналіз регіонального різноманіття із фауною світу та України.....	99
4. 5. Сучасний стан різноманіття негоробцеподібних птахів в області.....	109
4. 5. 1. Зміни видового складу орнітофауни негоробцеподібних птахів.....	109
4. 5. 2. Зміни чисельного складу негоробцеподібних птахів.....	112
Глава 5. Кадастрова характеристика птахів.....	131
Глава 6. Функціональна роль негоробцеподібних птахів у біогеоценозах.....	509
6. 1. Класифікація функціональної активності негоробцеподібних птахів.....	510
6. 2. Роль негоробцеподібних птахів у формуванні вторинної продукції в екосистемах.....	511
6. 2. 1. Біомаса і продуктивність птахів у водно-болотних екосистемах.....	511
6. 2. 2. Біомаса і продуктивність негоробцеподібних птахів у лісових екосистемах.....	516

6.3. Живлення та трофічна роль негоробцеподібних птахів у екосистемах.....	519
6.3.1. Живлення та трофічна роль негоробцеподібних птахів у водно-болотних екосистемах.....	520
6.3.2. Живлення та трофічна роль негоробцеподібних птахів у лісових екосистемах.....	531
6.4. Роль трофіки негоробцеподібних птахів у лісових екосистемах.....	538
6.4.1. Трансформація біотичної енергії негоробцеподібними птахами у лісових екосистемах.....	539
6.5. Роль негоробцеподібних птахів у міжекосистемних зв'язках.....	542
6.6. Середовищевірна роль негоробцеподібних птахів у створенні умов для розмноження та захисту тваринних організмів.....	545
6.7. Негоробцеподібні птахи у консортивних зв'язках різних екосистем степового Придніпров'я.....	547
6.7.1. Консортивні зв'язки негоробцеподібних птахів у солончакових озерах.....	548
6.7.2. Консортивні зв'язки негоробцеподібних птахів у лісових екосистемах.....	549

Глава 7. Рациональне використання, відтворення й охорона негоробцеподібних птахів.....	556
7.1. Рациональне використання і відтворення запасів мисливських птахів.....	558
7.2. Загальні заходи охорони і приваблення негоробцеподібних птахів.....	563
Післямова.....	576
Summary.....	577
Перелік рекомендованої літератури.....	579
Алфавітний покажчик українських назв птахів.....	614
Алфавітний покажчик російських назв птахів.....	616
Алфавітний покажчик латинських назв птахів.....	618
Алфавітний покажчик англійських назв птахів.....	620

Наукове видання

**Булахов Валентин Леонтійович
Губкін Анатолій Анатолійович
Пономаренко Олександр Леонідович
Пахомов Олександр Євгенійович**

**БІОЛОГІЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ УКРАЇНИ.
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ.
ПТАХИ: НЕГОРОБЦЕПОДІБНІ
(AVES: NON-PASSERIFORMES)**

МОНОГРАФІЯ

Рекомендовано до друку вченою радою Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара. Протокол № 7 від 4 лютого 2008 р.

Редактор В. Д. Іванова
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор В. Д. Іванова

Підписано до друку 28.12.2008. Формат 70×108 1/16. Папір друкарський. Друк плоский. Ум. друк. арк. 54,60. Ум. фарбовідб. 55,15. Обл. – вид. арк. 56,20. Тираж 300 пр. Вид. №1378.

Видавництво Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050